ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

diasporiana.org.ua

Наталія Полонська-Василенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Літературно-мовна редакція: Вячеслав Давиденко
Загальна редакція: Степан Ленкавський

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

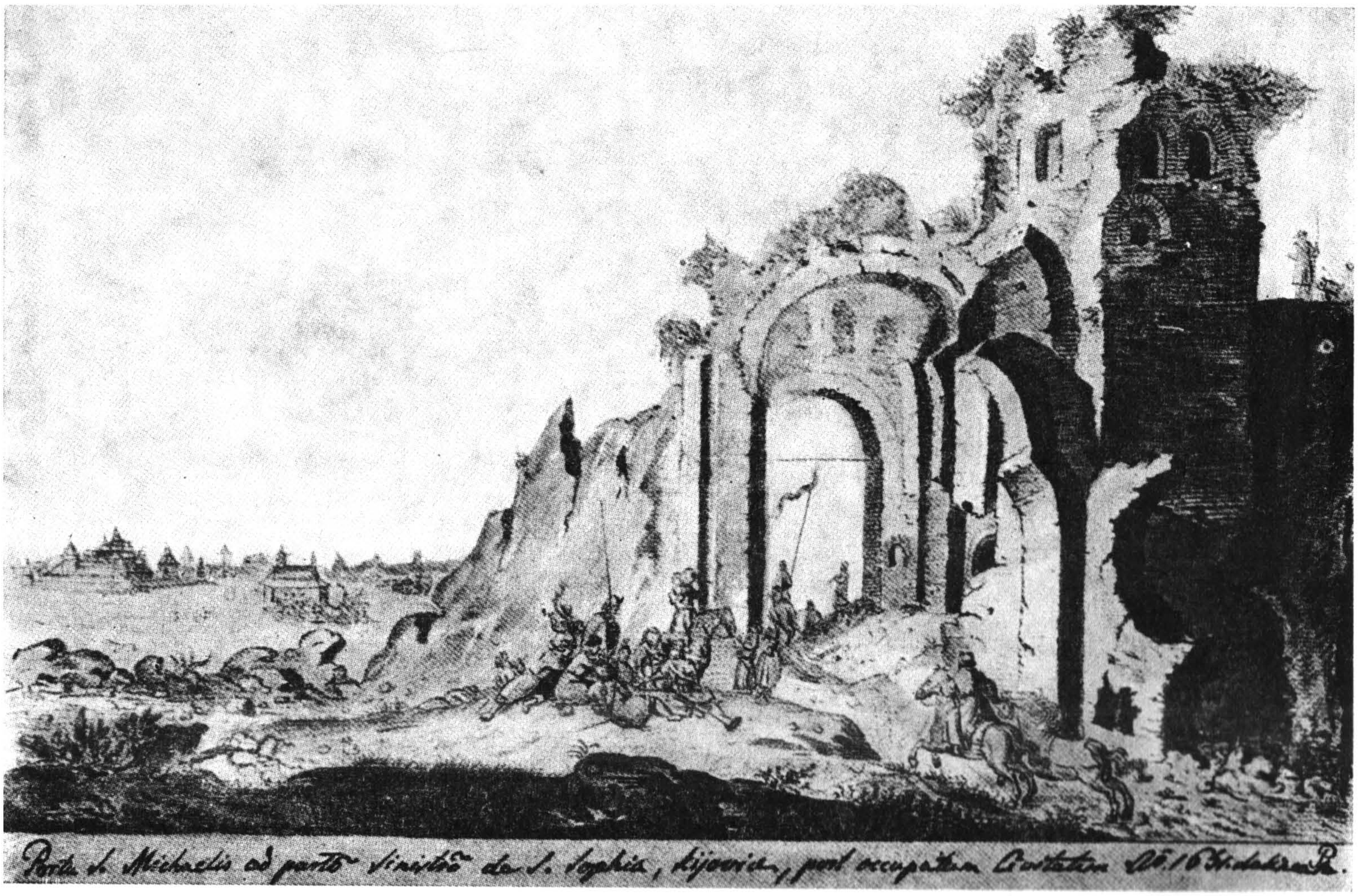

Золоті ворота в Києві. 1037 р. За рисунком А. Ван-Вестерфельда 1651 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наталія Полонська-Василенко

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

І ТОМ

(ДО ПОЛОВИНИ XVII СТОРІЧЧЯ)

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

МЮНХЕН 1972

94 (477.1)

NATALIE POLONSKA-VASYLENKO

L'HISTORIE DE L'UKRAINE

TOME PREMIER

JUSQU' Á LA MOTIÉ DE XVII SIÈCLE

HISTORY OF UKRAINE

1st VOLUME

TO THE FIRST HALF OF XVIIth CENTURY

GESCHICHTE DER UKRAINE

I. BAND

BIS ZUR HÄLFTE DES XVII. JAHRHUNDERTS

Copyright by UKRAINISCHER VERLAG · MÜNCHEN, 1972

Druckgenossenschaft CICERO eGmbH, 8 München 80, Zeppelinstr. 67

ПЕРЕДМОВА

Великий курс Історії України, який пропонуємо читачам, задуманий у першу чергу, як підручник для високошкільних студій, потребу якого від десятиріч пекуче відчувається. У протилежності до описової методи історіографів народницької школи, Авторка не обмежується пореповіданням перебігу історичних подій. Крім різнобічного розгляду історичних фактів, вона переводить глибинну критику розбіжних коментувань спірних проблем істориками різних історіософічних поглядів і подає обширну бібліографію історичних джерел і праць, доведену до 1969 року.

Н. Полонській-Василенко «властива особлива сила історичної синтези, в дусі української державницької історіографії. Наслідком цієї синтези є її великий курс історії України... Це блискуче завершення понад півстолітньої наукової діяльности талановитого історика, і це буде гарний ювілейний дарунок Шановного Автора українській науці й українській громаді» — писав проф. О. Оглоблин, коли ця двотомова праця друкувалася.

Синтезу окремих періодів політичної історії України поглиблюють стислі огляди історії церкви, культури, письменства, мистецтва, освіти, економіки, торгівлі, техніки, соціяльних відносин, історії права, війська тих часів та короткі огляди історії окремих українських земель. Через те великий курс Історії України сповняє ролю енциклопедичного довідника історії, необхідного в українській хаті. Легкий стиль довголітнього викладача з ерудицією та педагогічним і письменицьким хистом робить цю наукову книгу доступною і цікавою для широкого читача.

У протилежності до істориків старої Київської школи, які приділяли головну увагу побутовій історії народу, його етнографічній, письменницькій і мистецькій творчості та розвиткові соціяльних відносин, для Авторки є характеристичний примат тяглости державно-національних прямувань в українській історії.

Наукова концепція історії України і Росії, створена Грушевським, і прийнята нашою новою і частково чужою історіографією, є в цій праці послідовно переведена і дбайливо обґрунтована. Тому ця книга була задумана Авторкою і видавництвом не лише як високошкільний курс, але як український текст для перекладу на чужі мови, щоб причинитися до переборення панівної ще в чужій історіографії застарілої російської історичної схеми (яка присвоює Київську Русь Росії), оновлюваній совєтськими істориками.

*

Авторка «Історії України» народилася 13 лютого 1884 р. у Харкові в родині, що була пов'язана з давніми родами Слобідської України. Її батько, Дмитро Меньшов, артилерійський старшина спершу царської, а згодом української армії, працював над військовою історією Києва, був одним з фундаторів Військово-Історичного Товариства та членом Історичного Товариства ім. Нестора-Літописця.

В дитячих роках Наталія Дмитрівна переїздить до Києва. Там вчиться в Фундуклеївській гімназії, яку закінчує 1901 року, і студіює на історично-філологічному факультеті Вищих Жіночих Курсів. На цих курсах була вже в 1912-1915 роках асистентом при катедрі історії Росії і методики історії та одночасно викладала історію в кількох Київських гімназіях у 1910-1924 роках. Року 1913 склала іспит в Державній Комісії Київського Університету св. Володимира, а в 1915 році в тому ж університеті склала магістерський іспит з російської історії і, як перша жінка, була обрана 1916 року приват-доцентом університету св. Володимира. В 1918-1924 роках була ученим секретарем Археологічного Інституту, викладала там обов'язковий курс археології та завідувала археологічним музеєм університету. Крім цієї наукової праці Наталія Дмитрівна була в 1916-1920 роках професором інших Київських високих шкіл: Вищих Жіночих Курсів А. Жекуліної, Народного Університету, Інституту Географії.

Року 1920 большевики ліквідували українські високі школи-університети, Вищі Жіночі Курси, Інститут Географії. Деякий час залишався Інститут Археології, але був знятий з державного бюджету. Після різних змін він був переданий до катедри Історії Мистецтва Української Академії Наук, а 1924 року — ліквідований. Н. Полонську обрано 1920 року на катедру археології в Пермському Університеті, а 1922 року на катедру історії мистецтва Азербайджанського Університету в Баку, але вона відмовилася від обидвох пропозицій, бажаючи залишитися в Києві на своїй незабезпеченій науковій роботі.

В роках 1927-1931 Н. Полонська була професором Київського Художнього Інституту, а з 1940 року стала професором Київського Державного Університету.

Її різнобічна наукова діяльність була водночас пов'язана з двома установами: з Українською Академією Наук та з Київським Центральним Архівом Давніх Актів.

В Українській Академії Наук Н. Полонська працювала при катедрі акад. Д. І. Багалія, спочатку — з 1924 року — як науковий співробітник із спеціяльним дорученням, а згодом як старший науковий співробітник і вчений секретар Комісії соціяльно-економічної історії України XVII-XIX ст. до 1933 року, коли то в зв'язку з реорганізацією большевиками Української Академії Наук і ліквідацією гуманістичних відділів, її звільнено.

Тільки в 1937 році знову прийнято її Академією Наук, як старшого наукового співробітника спочатку Інституту Економіки, а з 1938 року — як наукового співробітника Інституту Історії України УАН до 1947 року.

В Київському Архіві Давніх Актів вона була в 1925-1927 роках науковим співробітником, а після відступу большевиків — директором цього Архіву в 1942-1943 роках.

Наталія Полонська була з 1911 року членом Наукового Історичного Товариства ім. Нестора Літописця, Т-ва Прихильників соціяльних знань, Охорони пам'яток старовини, Історично-Етнографічного гуртка при університеті і Таврійської Вченої Архівної Комісії (з 1916 р.).

Опинившися на еміграції, Н. Полонська-Василенко стає з 1943 р. дійсним членом Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, а з 1944 року професором Українського Вільного Університету в Празі і Мюнхені (з 1946 р.), і з 1966 року деканом Філософічного Факультету УВУ, членом Церковно-археографічної Комісії у Львові (з 1944 р.) і Мюнхені (з 1946 р.), дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка (з 1947 р.), Української Вільної Академії Наук (з 1948 р.) та Міжнародньої Вільної Академії Наук (Académie Internationale Libre des Scientes et des Lettres) у Парижі (з 1952 р.).

*

Наукова діяльність Н. Полонської почалася 1909 року дослідами над архівом кн. Куракіних і П. Чічеріна. Її перші три праці були друковані у збірнику проф. М. В. Довнара-Запольського: «Русская история в очерках и статьях», (том І. Москва, 1910 р.) на такі теми: «Джерела, походження та уклад «Руської Правди», «Сільське і міське населення старої Русі» і «Степняки». Того ж 1909 року Н. Полонська працювала в Київському музеї і, під керівництвом визначного українського археолога В. Хвойки, брала участь у археологічних розкопах у Білогородці, біля Києва, про що дала доповідь на XV археологічному з'їзді в В. Новгороді п. н. «Археологічні розкопи в Білгородці», яка появилася друком у «Трудах» того з'їзду.

В 1913-1914 роках Н. Полонська опрацювала великий «Культурно-історичний атлас руської історії» під редакцією М. Довнар-Запольського, призначений для середніх шкіл, який вміщав 120 великих таблиць та понад 1000 знимок давніх пам'яток, починаючи з палеоліту до середини XIX ст., з докладним текстом. Там були включені пам'ятки української архітектури, мистецтва, побуту й письменства. Цей атлас вийшов у трьох томах, але російським міністерством освіти він не був допущений до шкільних бібліотек через перевагу української документації.

Перша світова війна не перервала наукової діяльности Н. Полонської. Починаючи ще з 1913 року, вона досліджувала історію України і призбирувала з різних архівів України і Росії не досліджені досі основніше історичні документи до своєї монументальної праці «Заселення південної України в XVIII столітті». Попри цю наукову працю над історичними джерелами вона рік перед революцією, 1916 року, повертається ще й до археологічних дослідів під керівництвом визначного археолога В. Городцова, розуміючи, що археологія і преісторія сягають у багато давніші тисячоріччя, ніж рештки історичних документів, що збереглися в письмовій формі про історичні події останнього тисячоріччя.

З історії Київської держави вона опублікувала студії: «До питання про християнство на Русі до Володимира» (1917 р.), «Київ часів Володимира та Ярослава» (1944 р.), «Київська держава і Захід» (1954 р.), «Початок держави Руси-України» (1962) та інші. В Українській Академії Наук, крім своїх головних дослідів над історією Південної України і Запоріжжя, Н. Полонська опрацювала з архівних матеріялів дві монографії про історію Києво-Межигірської порцелянової фабрики п. н.: «Робітництво на Києво-Межигірській фабриці» та «Києво-Межигірська фабрика», але вони були невидруковані і запропастилися під час II-ої світової війни.

Головну увагу Н. Полонська-Василенко приділила історії заселення, загосподарення, соціяльно-економічного, адміністративного і політичного розвитку Південної України, вбачаючи в тих процесах оновлювання пустошених степових частин великокняжої держави України-Руси, і в парі з цим у своїх публікаціях підкреслила далекосягле значення Запорізької Січи в процесах становлення нового суспільства. Академік Дмитро Багалій, який сам у цій ділянці багато працював, висловився, що «Наталія Дмитрівна це правдива «Запорозька мати»*. З її численних публікацій наведемо деякі: «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926 р.), «Маніфест 3 серпня 1775 р. у світлі тогочасних ідей» (1927 р.), «Історики Запоріжжя XVIII століття» (1927 р.), «Південна

* О. Оглоблин: Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (з нагоди 85-річчя), стаття в книжці Н. Полонської-Василенко: Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969 р., стор. 14.

Україна року 1787» (1929 р.), «Майно запорозької старшини, як джерело для соціяльно-економічної історії Запоріжжя» (1931 р.), «Из истории Южной Украины в XVIII веке» (1942 р.), «До історії повстання на Запоріжжі в 1768 р.» (1952 р.), «До історії першої Новоросійської губернії» (1956 р.). 14 статтей, друкованих переважно в виданнях Української Академії Наук були передруковані в двотомовому виданні: «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина». Мюнхен, 1965-1967. Вид. «Дніпрова Хвиля».

Признанням значення наукової діяльности Н. Полонської було надання їй ступня доктора історичних наук у листопаді 1940 р. одноголосною ухвалою Вченої Ради Інституту історії Академії Наук СССР після прилюдної оборони в Москві* своєї дисертації про «Заселення Південної України в середині XVIII ст.». Ця дисертація дала підсумки монументальної праці, що була сперта на архівальних матеріялах не лише Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Москви і Петербурга, але й на малодосліджених архівах Сімферополя та Феодосії. Ця велика двотомова праця, розрахована на 40 аркушів друку, та на три томи архівальних матеріялів, як і історичні розвідки Н. Полонської з історії Запоріжжя документували, що Південна Україна з найдавніших часів була органічною частиною України і такою залишилася в XVIII ст. з перевагою українського населення, незалежно від офіційної назви «Новоросія». Хоч ця праця була закінчена ще перед II війною, друком появився лише І том (1734-1775 рр.) вже на еміґрації англійською (в 1955 р.) та українською (1960 р. циклостилевим виданням УВУ) мовами. Рукопис другого тому, що охоплює добу після зруйнування Запорізької Січі, був вивезений під час евакуації Української Академії Наук 1941 року до Уфи, з 3-томовою збіркою архівних матеріялів, і доля їх невідома. Особливе значення цієї праці є ще й у тому, що деякі оригінали архівальних документів, використаних у цій праці, загинули під час революції й останньої війни.

Повний бібліографічний перелік наукових праць, студій, статтей, рецензій Н. Полонської-Василенко займає 12 сторінок друку**. Багато наукових студій і статтей відмічені в бібліографічних показниках окремих частин цього курсу Історії України. За тематичним поділом оригінальних праць і студій Н. Полонської-Василенко з обсягу археології опубліковано — 8; з історії Княжої доби України-Руси — 42; з історії Запоріжжя і Південної України — 27; з історії Гетьманщини — 12; з історії Церкви — 18; про Українську Академію Наук та її діячів — 34; біографій наукових і громадських діячів — 29; спогадів — 9; статтей про окремі історичні факти — 12; рецензій на історичні праці — 27.

Наведений перелік кількости друкованих праць не дає уявлення про ширину тематики, ні про якість наукових устійнень. Сюди не враховані дослідні студії, які залишилися в рукописах або й зовсім були знищені. Але і їх не стерто з лиця землі. Висліди всіх, у тому числі й непублікованих, довголітніх наукових дослідів Н. Полонської-Василенко є наново відтворені в різних частинах цього курсу Історії України і джерельно обґрунтовані.

---

* Жадна українська наукова інституція не мала права надавати докторату.

** Додаток до німецького перекладу книжки Н. Полонської-Василенко: Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен, 1970 р., Вид. УВУ.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА 5

НАРИС ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ 13
Княжа доба (13) — Литовсько-польська й козацька доба (15) — Історіографія XIX-XX століття (17) — Українська історія на еміґрації (26) — Історична наука під совєтами після II світової війни (29).

ШКОЛА ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ В. АНТОНОВИЧА . . 32

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА ДО ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ 35

ЧАСТИНА ПЕРША: ДОІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ . . 39
Кам'яний вік (41) — Палеоліт (41) — Мезоліт (45) — Неоліт (46) — Трипільська культура (49) — Вік міді та бронзи (54) — Кимерійці (55)— Залізний вік (56) — Грецькі колонії (56) — Скити (57) — Боспорська держава (60) — Сармати (60) — Алани (60) — Готи (61).

РУХ НАРОДІВ З АЗІЇ НА УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ 62
Авари (62) — Болгари (63) — Хозари (64) — Угри (мадяри) (65) — Печеніги (65).

ПОСЕЛЕННЯ ПРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН 66
Поселення антів або венедів та їхня громадська і державна організація (67) — Розміщення слов'янських і українських племен (69) — Побут українців переддержавної доби (72) — Релігійний світогляд українців (75) — Перші спроби державного об'єднання українців (77) — Назва «Русь» (79).

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ПЕРЕДІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ 82

ЧАСТИНА ДРУГА: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА X-XIV століть . 87
Початок української держави (89) — Олег (95) — Ігор (98) — Ольга (99) — Святослав (105) — Ярополк (107).

РОЗКВІТ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ РУСИ 110
Святий Володимир І Великий (110) — Боротьба за Київ (122) — Святополк (123) — Ярослав І Мудрий (124) — Сеньйорат (133) — Ізяслав І (134) — Святослав II (137) — Ізяслав (138) — Всеволод (139).

ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 144
Святополк-Михаїл (144) — Володимир Мономах (147) — Мстислав-Федір-Гаральд (149) — Ярополк II (150) — Вячеслав (151) — Всеволод II (151) — Ігор II (151) — Ізяслав II (152) — Юрій Довгорукий (153) — Ростислав I — (154) — Мстислав II (154) — Святослав III (155) — Рюрик — (155).

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ 156
Київська земля (156) — Полоцька земля (162) — Галицька земля (163) — Володимир (або Володимирко) (164) — Ярослав Осьмомисл (165) — Володимир II (166) — Чернігівська земля (166) — Муромська земля (168) — Новгородська земля (169) — Смоленська земля (171) — Турово-Пинська земля (171) — Переяславська земля (172) — Волинська земля (173) — Роман (174) — Ростово-Суздальська земля (175) — Андрей (177) — Всеволод «Велике Гніздо» (178).

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ 179
Татарська навала (183).

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛОДИМИРСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ 192
Роман (192) — Данило та Василько (194) — Василько (207) — Лев I (208) — Володимир (209) — Мстислав (209) — Юрій I (210) — Андрій I і Лев II (210) — Юрій II Болеслав (211) — Любарт- Дмитро (212) — Владислав (214).

ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ-РУСИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ . 214
Політичний устрій українських земель X-XII століть (214) — Суспільний устрій українсько-руських земель XI-XII століть (220) — Торгівля (228) — Духове життя (233) — Церква (233) — Освіта (239) — Письменство (244) — Право (250) — Мистецтво (255).

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ КНЯЗІВ РУСИ-УКРАЇНИ . 270

СИНХРОНІСТИЧНІ ТАБЛИЦІ КНЯЗІВ І МИТРОПОЛИТІВ 281

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ КНЯЖОЇ ДОБИ РУСИ-УКРАЇНИ 291

ЧАСТИНА ТРЕТЯ: ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО 303
Литовські племена (305) — Мендовг (306) — Ґедимін (1316-1341) (307) — Ольґерд (1341-1377) (309).

ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В БОРОТЬБІ МІЖ НЕЗАЛЕЖНІСТЮ Й УНІЄЮ 313
Ягайло-Яків-Владислав (313) — Вітовт (316) — Свидригайло Болеслав-Олександер (325) — Сігізмунд та Свидригайло (326) — Казімір (328) — Олександер (331) — Повстання князя Михайла Глинського (335) — Повстання Мухи (336).

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ З ТАТАРАМИ 337
Сігізмунд I Старий (340) — Сігізмунд Август (341).

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ . . 343

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 346
Еволюція українських земель в XV-XVI століттях (346) — Державний лад (348) — Військо (351).

СОЦІЯЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 352
Князі та пани (352) — Міщанство (355) — Селянство (356) — Козацтво (361).

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 366
Господарство (366) — Торгівля (368).

ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 373
Національне життя (373) — Церковне життя (376) — Берестейська унія (387) — Україна після Берестейської унії (392).

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА 394
Шкільництво (394) — Друкарство (401) — Література та письменство (402).

ПРАВО 406
Міждержавні й міжнародні договори (407) — Привілейні грамоти (407) — Земські устави (408) — Збірники законів (409) — Суд (410).

МИСТЕЦТВО 413
Архітектура (413) — Різьба (415) — Малярство (416) — Графіка (419) — Золотникарство (419) — Геральдика та сфрагістика (420).

ПІДСУМКИ . . 421

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ ЛИТОВСЬКИХ КНЯЗІВ . 423

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ . 429

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА: УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ 437
Козацькі повстання (439) — Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (440) — Наступники Сагайдачного (445) — Буковина та Закарпаття (551).

ВНУТРІШНІЙ ЛАД В УКРАЇНІ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ . 455
Соціяльний стан України (455) — Магнати (455) — Шляхта (457) — Духовенство (459) — Міщанство (459) — Козацтво (460) — Селянство (463).

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ 466
Господарство і торгівля (466).

ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XVII СТОЛІТТЯ 469
Церква (469)— Православна Церква (469) — Уніятська Церква (475) — Спроби «об'єднати Русь з Русю» (481) — Леґалізація Православної Церкви (486) — Могилянська доба (488) — Український патріярхат (493) — Православна Церква на Україні (495) — Церква на Буковині (495) — Церква на Закарпатській Україні (497).

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА 499
Школа (499) — Друкарство (503) — Наука (504) — Література (509) — Мистецтво (512) — Архітектура — (512) — Різьбарство (514) — Малярство (514) — Ґраверство (515) — Геральдика та сфрагістика (516).

ПІДСУМКИ 518

ГЕТЬМАНИ І МИТРОПОЛИТИ 523

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ДО ІСТОРІЇ ПОЧАТКІВ КОЗАЧЧИНИ 525

ПОКАЖЧИКИ ІМЕННИЙ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ 532

НАРИС ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ

КНЯЖА ДОБА

Перші спроби дати наукове дослідження історії України знаходимо в літописах.

Спочатку літописи мали характер коротких записів про різні події, які вели спершу при дворі князя, а потім у манастирях. Такі записи почалися в X сторіччі. У XI сторіччі з'являються літописні зведення, автори яких ставили вже собі певну мету — пов'язати ці записи з політичним життям.[1]

Перше таке зведення було докладно складене за 1037-1039 рр. у Києво-Печерському манастирі. Продовженням цього зведення був літопис, автором якого вважають ченця (згодом ігумена) Києво-Печерського манастиря Никона Великого, який довів літопис від 1060 до 1073 року. Никон Великий перебував від 1061 року у Тьмуторокані, тому в його літописі нема точних дат київських подій після 1061 р., але зате введено відомості про події в Тьмуторокані. Він вніс багато нового матеріялу: леґенди, оповідання, антигрецьку тенденцію.

1093-1095 року постало III літописне зведення, відоме під назвою «Начального (Початкового) літопису». Літописець провадив ідею єдности Руси: «Почто вы распри имате межи собою?» — звертався він до князів.[2]

Року 1113 було закінчене ченцем Києво-Печерського манастиря Нестором IV зведення літопису, назване ним «Повѣсть временных лѣт». Він використав грецькі хроніки, місцеві оповідання і зв'язав історію Руси з світовою, дав їй центральне місце в історії всіх країн. Він перший висунув питання про норманське походження Руси та початок держави — договір народу з варягами. Це викликано було антигрецькими тенденціями Нестора: нормани не

---

[1] Д. ДОРОШЕНКО. Огляд української історіографії. Прага, 1923, стор. 8-10; 24-26. — D. DOROSCHENKO. A survey of Ukrainian Historiography. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.». Vol. V-VI, 1957.

[2] Б. Д. ГРЕКОВ. Первый труд по истории России. Избранные труды, т. II, М., 1958, стор. 514-518.

являли в XII ст. жадної небезпеки, але Візантія прагнула через Церкву посилити свій вплив.[3]

Нестор був справжній історик-дослідник. Він виявив вийнятковий літературний хист, ерудицію, вміння оперувати матеріялом.[4] «Повість временних літ» мала величезний вплив на історію України. Б. Д. Греков назвав її «одним з виявів людського генія, якому доля дала невмируший інтерес протягом віків».[5] Він не перший так оцінив «Повість». Перші її дослідники, Ґ. Ф. Міллер та А. Шлецер, цінували її так само високо. Вони писали, що «жадна нація не може пишатися таким скарбом».[6]

Дослідженню «Повісти временних літ» присвячено сотні праць. Жаден з дослідників історії України не може обійтися без неї. Але значення «повісти» ширше. Вона перекладена на німецьку (1774 р.), французьку (1834 та 1884 рр.), шведську (1849), латинську (1860), польську (1864), чеську (1867), данську (1869), англійську (1930) мови.[7]

«Повість» не збереглась у своєму первісному вигляді. Вже в 1116 році Володимир Мономах наказав ігуменові Видубицького манастиря Сильвестрові її перередаґувати. Цей поставив на ній своє ім'я. Ім'я Нестора випадково збереглося лише в одній з редакцій його твору.

Перероблялася й переписувалася «Повість» багато разів. До наших часів збереглася вона в кращому вигляді у Лаврентіївському літописі року 1376 та в Іпатіївському початку XV ст.[8]

З переробок та додатків до «Повісти» найважливішим був Київський літопис, доведений до 1200 року.

З зростанням окремих князівств у багатьох з них стали писати власні літописи. Найвидатнішим є тут Галицько-Волинський, 1201-1292 рр., який теж складається з кількох частин. Деякі частини його написані по-мистецькому, з поетичним хистом.[9]

Взагалі українські літописи свідчать про висоту культури, про ерудицію їхніх творців, про національну свідомість. «Можливо, ніде в середньовічній Європі літописання не було на значній тери-

---

[3] В. И. АСТАХОВ. Курс лекций по русской историографии. В. I. Изд. Харьк. Госуд. университета, 1959, стор. 35.

[4] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет». М.-Л. Акад. наук СССР, т. II, 1950, стор. 122-124.

[5] Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 515.

[6] А. Л. ШЛЕЦЕР. Нестор, ч. I, СПБ., 1809. Введение, отд. V, § 33.

[7] В. И. АСТАХОВ. Там же, стор. 38.

[8] Д. І. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 10; англ. вид., стор. 26. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», т. II, М., 1950, стор. 241-242.

[9] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 11, англ. вид., стор. 27. — В. Т. ПАШУТО. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Акад. Наук СССР, 1950, стор. 17-134.

торії в багатьох місцях і протягом багатьох віків так міцно зв'язане, зцементоване, як літописання руське», — пише А. Н. Насонов.[10]

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА Й КОЗАЦЬКА ДОБА

За часів Великого Князівства Литовського до складу його входили українські та білоруські землі, тому й літописи відбивали життя і України, і Білоруси. Головніші з літописів Литовської доби: Супрасльський (1520 р.; до нього включено Київський літопис та Смоленський), Літопис Авраамки (писаний у 1495 році в Смоленську). Баркулабовський літопис (укладений священиком Филиповичем в с. Баркулабові біля Орші на переломі XVI та XVII вв.). Цей останній містить важливі матеріяли про діяльність православних братств та унії. Літопис Биховця — кінця XVI ст. — найповніший з усіх.[11]

В XVII ст. розгортається історична праця. Вона виходить з вузьких рамок літописів і набуває характеру прагматичної історії, зогрітої українським патріотизмом. Важливіші пам'ятки цієї доби: Густинський літопис (компіляція з українських та польських літописів, доведена до 1597 року), Межигірський літопис 1393-1620 рр., Львівський літопис 1498-1649 (оповідає про цікаві події на Київщині, Поділлі, у Галичині), Хмельницький 1636-1650 рр. (важливий для історії перших років Хмельниччини). Крім того, в багатьох манастирях писали літописи, що обмежувалися подіями цих манастирів.[12]

З другої половини XVII ст. ширяться «хроніки», складені на зразок польських. Вони були компіляціями з різних джерел-літописів, чужоземних хронік тощо. Значніша з них була Теодосія Сафановича р. 1672. Основна ідея автора — соборність України. Інокентій Гізель, німець походженням, професор та ректор Київської колегії, пізніше архимандрит Києво-Печерського манастиря, можливо, був автором «Синопсиса» — систематичної історії України. «Синопсис» став улюбленим підручником історії не лише на Україні, а й у Великоросії. Виданий уперше в 1674 році, він витримав багато видань до початку XIX ст. У 1699 році написав «Летописець си есть Кроніка» іеромонах Іллінського Чернігівського манастиря Леонтій Боболинський.

Окремо стоять «козацькі літописи», які передають події доби

---

[11] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 13-14; англ. вид., стор. 31-32.

[10] А. Н. НАСОНОВ. О русском областном летописании. «Известия Акад. Наук СССР, серия истории и философии», 1945, т. II, ч. 4, стор. 291. (Цитую за В. І. АСТАХОВИМ, там же, стор. 46.)

[12] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 19-20; англ. вид., стор. 38-40.

Хмельниччини. З-поміж них літопис «Самовидця» («О началѣ войны Хмелницкого») охоплює час від 1648 до 1707 року. Автор його, можливо, священик Роман Ракушка.

Найцікавіша праця канцеляриста Війська Запорозького Самійла Величка під назвою «Сказаніе о войнѣ козацкой з полякамі чрезъ Зѣновія Богдана Хмельніцкого Гетмана Войск Запорожскіхъ в осмі лѣтех точівшойся». Доведено її до 1700 року. Ця праця була вже спробою прагматичної історії, з бажанням дати художній виклад. До тексту включено багато документів, грамот, універсалів, договорів, що надає праці неоціненну наукову вагу.

Третій видатний твір — Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с поляки». Григорія Граб'янки. Літопис охоплює час від 1648 до 1708 року.

У XVIII ст., здебільшого на Лівобережжі, виходять твори, які генетично зв'язують історію гетьманської доби з княжою. Так, у 1730-х роках складено «Краткое описание Малоросии», в 1751 році — «Описание о Малой России» Григорія Покаса, «Краткое описание о козацком малороссийском народе» Петра Симоновського (1765), «Собрание историческое» Степана Лукомського, «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще» Олександра Рігельмана (1785-1786), «История о Малой России» Михайла Антоновського (1799 р.), «Записки о Малороссии» Якова Марковича (1798).[18]

Тут подається лише частина назв історичних творів XVIII ст. У цілому вони дуже цікаві. За часів, коли Україна втратила свою незалежність, а поволі втрачала й автономію, мала місце велика й глибока праця. Найбільш національно свідомі представники українського народу намагалися довести в своїх історичних творах зв'язок між становищем України часів Київської держави та сучасним становищем, в якому Україна опинилася. Вони доводили, що українське козацтво — прямі нащадки тих «русів», які створили могутню та славну Київську державу. Недоля українського народу, його пригноблення — явища тимчасові, і він знову стане вільним і могутнім.

Завершення цього процесу являє собою на межі двох століть «Історія Русів», загадковий твір, автора якого не можуть знайти протягом майже двох століть. Не можуть докладно розшифрувати також і дати, коли було його написано.

Історію України подано тут у певному освітленні, щоб довести основні засади: право народу на самостійний державно-політичний розвиток та на його боротьбу за свободу й незалежність. Автор

[18] О. ОГЛОБЛИН. Люди старої України. Мюнхен, 1959. Passim.

доводить на прикладі цілої історії, що в Україні шанувалися політичні права.

Автор «Історії Русів», з політичних міркувань, заховався за ім'я Георгія Конисього, і ціла плеяда істориків не може встановити, хто він. Висувають різні гіпотези про його особу. Проф. О. П. Оглоблин довів, що автор походив з Новгород-Сіверського та належав до тамтешнього патріотичного гуртка.[14] Патріотичні тенденції «Історії Русів» роблять її найвизначнішим твором української національно-політичної думки кінця XVIII і початку XIX ст.[15] Вона мала великий вплив на історіографію XIX ст.

ІСТОРІОГРАФІЯ XIX-XX СТОЛІТТЯ

У першій половині XIX ст. виступають в Україні кілька видатних істориків, які інтерпретують далі державницькі традиції козацько-гетьманської доби та «Історії Русів». Так, Д. М.Бантиш-Каменський видає «Историю Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству» (два видання — 1822 та 1842 року), в 4 томах. В основу капітальної праці Бантиш-Каменського було покладено літописи та архівні джерела: це перший випадок притягнення архівних джерел, хоч, правда, Бантиш-Каменський їх не досить критично використовував.[16]

Інший характер мала «История Малороссии» М. М. Маркевича, видана в Москві в 5 томах у 1842-1843 роках. Два томи — текст історії, а три томи — «додатки»: історичні документи та примітки. Крім козацьких літописів, великий вплив на М. М. Маркевича мала «Історія Русів». Подібно до «Історії Русів», історія Маркевича пронизана глибоким патріотизмом.[17]

Велике значення для дальшого розвитку історії України мали етнографічні студії. Вони почалися в XVIII ст. У 1777 році Г. Калиновський надрукував у Петербурзі «Описание свадебных простонародных украинских обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии», що викликало інтерес до українського побуту. Але справжні етнографічні досліди почалися з того часу, коли князь Микола Цертелєв видав в 1819 році у Харкові «Опыт собрания старинных малороссийских песней». В передмові до них

---

[14] О. ОГЛОБЛИН. Етичні й політичні засади «Історії Русів». «Вісник», Нью-Йорк, 1953, ч. 2, стор. 16-20. — О. ОГЛОБЛИН. Списки «Історії Русів». «Науковий Збірн. Україн. Вільн. Ун-ту», т. VI, Мюнхен, 1956, стор. 167-180. — О. ОГЛОБЛИН. Передмова до «Історії Русів», у перекл. Вяч. Давиденка. Вид. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1956, стор. V-XXIV.

[15] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. До ідеології «Історії Русів». «Вісник», 1956, ч. 12; 1957, ч. I.

[16] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 75-76; англ. вид., стор. 109-110.

[17] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 78-80; англ. вид., стор. 113-115.

він висловлював думку, що в цих піснях «видно поэтический гений украинского народа, дух его, обычаи... и наконец — та чистая нравственность, которою всегда отличались малороссияне и которую тщательно сохраняют по сие время, как единственное наследие предков своих, уцелевшее от жадных народов, их окружающих».

У 1827 році професор Московського університету Михайло Максимович надрукував збірник «Малороссийские песни», з ентузіястичною передмовою про характер і вагу української народньої поезії.[18] Тим він став основоположником народницького напряму в історії України, який висував народ на чоло українського історичного процесу.

Від етнографії М. О. Максимович перейшов до історії. Вміщуючи свої писання в російських часописах, Максимович популяризував питання української історії серед широкого громадянства. Зокрема, велике значення має його стаття «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыя», в якій він (в 1857 році) спростовував теорію російського історика М. П. Погодіна про нібито великоросійське населення Київщини перед татарами, повне запустіння краю по татарській руїні й нову імігрaцію з Західньої України.[19]

Яскравим представником народницького напряму в історії України був М. І. Костомаров. Наукова діяльність його була перервана на 12 років тюрмою та засланням за участь у Кирило-Методіївському Братстві. Він написав «Книгу битія українського народу». В цьому творі він дав стислий огляд історії українського народу та проект федерації слов'янських народів. У федерації він відводив Україні перше місце: «камень, его же небрегоша зиждущіе, той бысть во главу угла».[20] По закінченні кари, М. І. Костомаров дістав катедру історії в Петербурзькому університеті й розгорнув велику наукову діяльність.

На історичних поглядах Костомарова відбилося його захоплення етнографією. Він вважав, що мета історії — з'ясувати «психологію минувщини», поєднувати працю історика та етнографа. Етнографію розумів широко — як дослідження не лише зовнішнього побуту, а й усього життя, усіх станів суспільства. «Етнограф повинен бути сучасним істориком, а історик — у своїх працях викладати стару етнографію.»

Давню історію Руси він уявляв, як федерацію 6-ох основних племен. У статті «Две русских народности» Костомаров розмежовує два племені. Великороси — дисципліновані, матеріялісти, які

---

[18] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 81; стор. 86-90.
[19] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 83-86; англ. вид., стор. 119-121.
[20] Вперше надрукував П. І. ЗАЙЦЕВ в «Нашому Минулому», Київ, 1918, ч. І. Перевидав М. ВОЗНЯК у Львові, окремим виданням, у 1920 р.

самовіддано будували державу і уявляли її як міцну монархію. Українці прагнули до федерації, в них багато поезії, ідеалізму. Вони прагнули до волі, і примусова спільність землі — великоруський «мир» — незрозуміла для українця. Усе це стверджує, що великороси та українці — цілком різні народи.

У «Чертах народной южнорусской истории» Костомаров «звів докупи нитки історії Київської Руси і України козацької», як це характеризував М. Драгоманов. У статті «Україна», надрукованій у «Колоколі» О. Герцена за 1860 р., Костомаров аналізує взаємини трьох народів: українського, польського та великоруського. Майбутнє бачить він у всеслов'янській федерації, в якій український народ збереже свою мову та рівноправність з іншими.

У своїх працях Костомаров був яскравим представником народницького напрямку, в центр уваги ставив народ, головним чином селянство, народні рухи. Його монографії про Хмельниччину, Руїну, сперті на багатому джерельному матеріялі, написані художньо, і це придбало йому широку славу серед читачів. Але великою хибою Костомарова було недоцінювання державних діячів, у тому числі й Хмельницького. Д. І. Дорошенко вважав, що «з погляду ясности державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад у порівнянні хоча б з «Історією Русів» ... З погляду розвитку української національної свідомости вона принесла певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубности, яка держалася ще в представниках української історіографії початку XIX ст.[21]

З середини XIX ст. до української історіографії входять праці, присвячені історії окремих частин України. Так, для Києва цінні праці М. Закревського «Очерк Истории Киева» (Ревель, 1858) і, особливо «Описание Киева» — двотомова праця, видана в Москві 1860-1861. Д. Дорошенко характеризує її як «найважливішу працю, яка тільки досі існує по історії й археології Києва».[22] Історії Слобідської України присвячені праці архиєп. Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1859) та «Описание Черниговской епархии» (1871-72), Г. Квітки — «Историко-статистическое описание Слобожанщины» (1838), Г. П. Данилевського — «Украинская старина» (1863).

Південній Україні та Запоріжжю присвятив свої праці А. О. Скальковський: «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», в двох томах (1836, 1837); «Очерк Запорожья» (1840); «История Новой Сечи», в 3 томах (1840, II видання 1885-1886) і багато окремих видань та статтей у часописах.

---

[21] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 94-104; англ. вид., стор. 132-137.
[22] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 116-117; англ. вид., стор. 159.

У другій половині XIX ст. центральне місце серед істориків України належить професорові Київського університету св. Володимира Володимирові Боніфатійовичу Антоновичу. Поляк походженням, він з молодих літ включився в рух т. зв. «хлопоманів». Так називали польську молодь, яка прагнула звільнення селян, демократичного ладу, а головне — стала виразно на українському національному ґрунті. В Київському університеті вони заснували «Українську Громаду», до якої входили Кость Михальчук, Тадей Рильський, Борис Познанський і Володимир Антонович.

У цих особах українська культура мала видатних діячів, зокрема в особі В. Антоновича. Протягом майже трьох десятків років він був професором Київського університету, головним редактором видань «Временной Комиссии для разбора древних актов», фундатором Історичного товариства Нестора-літописця та журналу «Киевская Старина», організатором археологічного дослідження України.

Антонович працював переважно над історією Правобережної України і соціяльно-економічними питаннями. Велику увагу приділив він історії козацтва, гайдамаччини, міст, шляхетства. З нього можна починати ставлення археологічних дослідів на наукові основи.

В. Антонович створив так звану «Київську школу істориків», яка відзначається ґрунтовним документалізмом.[23] В. Антонович, перший у тодішній Росії, у своїй історичній школі в основу історії поклав знання передісторії. Він зрозумів вагу передісторії ще сто років тому, зробив її предметом історичних студій і викладав її під виглядом «Вступу до історії». У той бо час у Росії не дозволяли відкрити катедру археології навіть графу Уварову в Москві. В школі Антоновича історія виростала з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була одірвана від свого фундаменту.[24]

До його школи належать майже всі особи, що посідали професорські катедри в університетах України наприкінці XIX ст. До неї належали Д. І. Багалій (проф. Харк. унів.), І. А. Линниченко (Одеськ. унів.), П. В. Голубовський (Київського унів.), О. М Андріяшев, П. І. Іванов, Н. В. Молчановський, М. В. Довнар-Запольський і В. Є. Данилевич (обидва Київського університету), В. Г. Ляскоронський (Ніжинський ліцей), М. С. Грушевський (Львівського університету), О. С. Грушевський (СПБ-університету) та інші. Своїм учням В. Б. Антонович давав теми — розробку історії окремих земель України.

---

[23] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 127-135; англ. вид., стор. 172-188.
[24] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба на Україні. Мюнхен, 1946, стор. 11.

Істориком Лівобережної України був Олександер Матвійович Лазаревський. Правник освітою та офіційним фахом, Лазаревський посідав видатні пости, був, зокрема, членом Судової палати в Києві. Він автор цінних праць, як от «Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783)», де вперше, на підставі документів, довів, що кріпаччина на Лівобережній Україні була заведена не законом Катерини II, а була завершенням соціяльно-економічного процесу, який тягнувся від 1648 року. Лазаревський був одним з найкращих знавців Гетьманщини. У своїй гострій критиці він був, проте, однобічний. У старшині він вбачав тільки експлуататорів селянства, людей, що прагнули збагачення, і не помічав позитивних рис, як от прагнення освіти, змагання до широкої автономії України.[25]

Багато зробив О. І. Левицький у ділянці історії та звичаєвого права України, в царині Церкви України.[26]

Важливі праці з історії та історіографії України М. П. Василенка, а головне — його видання документів XVIII ст.[27]

З початком XX ст. посів катедру історії у Києві проф. М. В. Довнар-Запольський, учень В. Антоновича. Він був талановитий дослідник, працював у ділянці історії Литовсько-Руського князівства, економічної історії України, рухів декабристів тощо,[28] а головне — створив школу учнів, які продовжували традиції В. Антоновича. Його учні, які здобули видатні становища в українській історіографії: Ю. А. Максимович, Д. І. Дорошенко, Є. Д. Сташевський, П. П. Смирнов, Б. Г. Курц, Н. Ю. Мирза-Авакіянц, Н. Д. Полонська, В. М. Базилевич, В. О. Романовський, П. П. Курінний, М. Ф. Тищенко, О. П. Оглоблин та багато інших.

У той же час у Харкові, під проводом проф. Д. І. Багалія, дослідника Сіверської землі, велася інтенсивна праця вивчення історії Слобожанщини. Серед цих дослідників були Д. П. Міллер, М. Плохинський, М. О. Максимейко, В. О. Барвінський, О. Родакова та інші.[29]

Історію Південної України досліджували переважно в Одесі та Дніпропетровську (Катеринославі).

Наприкінці XIX ст. катедру Новоросійського університету посів учень В. Антоновича А. І. Линниченко, автор низки праць з істо-

[25] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 143-146; англ. вид., стор. 198-200.
[26] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 146-147; англ. вид., стор. 202-205.
[27] С. НАРІЖНИЙ. М. П. Василенко. Львів, «Наша культура», 1936. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Академік М. П. Василенко. «Віра й Культура» 1956, ч. 2, 3 та 4.
[28] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 163-165; англ. вид., стор. 218-220. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Даунар-Запольскі. Зацемкі да біографіі. «Запісы Белар. Інституту «Навуки і Мастецтва». Нью-Йорк, 1953, ч. I, стор. 14-28.
[29] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 178-190; англ. вид., стор. 236-238. — Ювілейний збірник на пошану акад. Д. БАГАЛІЯ. ВУАН, 1927. — О. ОГЛОБЛИН. Багалій, Дмитро. ЕУ., II, стор. 60.

рії Галицької Руси. На початку XX ст. розпочав працю його учень М. Є. Слабченко, дослідник економічної історії України та історії Запоріжжя.[30]

У Катеринославі працював Д. І. Яворницький, автор багатьох праць, серед них — «История запорожских козаков» (3 томи), «Запорожские вольности», «Запорожье в остатках старины» та інші. Крім того — низка дуже цінних видань документів з історії Запоріжжя XVII-XVIII ст.

Розробка історії України не обмежувалася самою Україною. В Петербурзі працювала О. Я. Єфименко, в Казані — К. М. Харлампович, в Москві — М. К. Любавський та його учень В. І. Пічета і багато інших. Правда, до 1917 року всі ці праці подавалися як історія Південної Росії або, в ліпшому випадку — як історія Малоросії. Проте, дослідження провадились, і тим закладалися підвалини для історії України.

Успішності розробки історії України сприяли наукові товариства. В 1838 році в Одесі було засновано «Общество истории древностей», яке об'єднало дослідників Південної України й видавало цінні «Записки». В 1843 році в Києві було засновано «Временную Комиссию для разбора древних актов», яка згодом перетворилася на постійну. Працею видатних учених — М. Максимовича, В. Антоновича, І. Лучицького, О. Левицького, М. Довнар-Запольського та інших, вона видала багато цінних документів, переважно до історії Правобережної України.

Від 1873 р. в Києві працювало «Историческое общество Нестора летописца», яке теж видавало свої праці — «Чтенія». У 1880-х роках у Харкові засновано «Харьковское историко-филологическое общество». Велике значення мали «вчені губернські архівні комісії», засновані в губернських містах. Серед них велике значення мали Катеринославська, Полтавська, Чернігівська. Усі ці комісії видавали свої збірники. Вони об'єднали місцеві наукові сили і посилено працювали, виявляючи місцеві пам'ятки історії.

Останніми роками XIX ст. сталася важлива подія. За рекомендацією В. Б. Антоновича, в 1894 році посів катедру історії у Львівському університеті його учень М. С. Грушевський. Він започаткував нову добу.

До нього в Галичині діяли дослідники: Ю. Целевич, К. Заклинський, А. Добрянський, Ю. Пелеш, О. Барвінський та інші. Але М. Грушевський, виявивши великі організаційні здібності, не тільки об'єднав галицьких вчених, а й притягнув багато вчених з Наддніпрянської України. Обраний на голову Товариства ім.

[30] О. ОГЛОБЛИН. Ukrainian Historiography 1917-1956. «The Annals of the Ukrainian Academy», v. V-VI, 1957, стор. 348-352.

Шевченка, він широко розгорнув його діяльність і перетворив на фактичну академію наук, хоч і без цього титулу. Товариство видавало «Записки», в яких публікувалися наукові статті, «Джерела історії України». При Товаристві було засновано бібліотеку, музей. За висловом М Грушевського, воно «створило українську науку в очах і поняттях культурного світу». Разом з Іваном Франком Грушевський заснував «Літературно-Науковий Вісник», який гуртував кращі українські літературні сили.

М. Грушевський багато працював сам. Крім статтей та розвідок з історії, етнографії, літератури, археології (1800 назв), він написав кілька загальних курсів історії України, як от «Очерк истории украинского народа», «Ілюстровану історію України», що мала понад 10 видань, а головне — «Історію України-Руси». У цій капітальній праці він дав першу систематичну історію України. Починаючи з археології, він довів її до Хмельниччини (X том), спер її на документальних даних, об'єднаних провідною думкою про тяглість і безперервність історичного процесу.[31]

У своїх наукових працях і, зокрема, в «Історії України-Руси» М. Грушевський стояв на позиціях українського народництва, яке надавало більше значення соціяльним та економічним питанням, ніж національно-політичним. Пояснення цьому дав сам М. Грушевський: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-методіївських братчиків і твердо стояло на тому, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон власної громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народу не добре, се його право обрахуватися з нею.»[32]

У цій ідеології М. Грушевського лежала причина того, що з його досить численних учнів значна частина відійшла від нього й приєдналася до іншого напряму української історіографії — державницького (як от С. Томашівський).

Велике значення має записка М. Грушевського, подана ним на запрошення Російської Академії Наук — «Звичайна схема „русской истории" та справа раціонального укладу історії східнього слов'янства».[33] У цій статті він писав, що «звичайна схема» бере початок від історіографічної схеми московських книжників, і в основі її лежить генеалогія московської династії. Її використано в історії російського права. До цієї схеми всі звикли зо шкільної лави. Але

[31] Д. ДОРОШЕНКО. Там же, стор. 193.
[32] Українська партія соціял-революціонерів та її завдання. «Борітеся — поборете». Відень, 1920, ч. I, стор. 12.
[33] Сборник статей по славяноведению. Вид. Имп. Академии Наук, СПБ. 1904, т. I.

вона неправильна. Київська держава була витвором української народности, а не володимиро-московсько-великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII ст., а пізніше — литовсько-польський XIV-XVI ст. Уживання цієї схеми вносить плутанину. Великоруський народ зостається без свого початку, без початку залишається й історія Укріни. Пропадає зовсім історія Білоруси, яка зробила більший вплив на Литовське князівство, ніж Україна. «Русской истории», писав він, не може бути, як нема «русской» народности. Може бути історія «русских народностей», «історія Російської держави», «історія Росії», себто всього, що відбувалося на її території. Найраціональніше представлення історії кожної народности зокрема — в її генетичному зв'язку від початків аж донині.

Така схема дістала загальне визнання не тільки істориків України, але й частини російських, як от О. Преснякова.

Великою заслугою М. Грушевського було створення у Львові історичної «школи», головними представниками якої були С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, І. Кревецький, І. Джиджора, В. Герасимчук, Б. Барвінський, О. Терлецький та інші. У виданнях НТШ брали участь видатні історики Наддніпрянської України О. Грушевський, М. Василенко, О. Лотоцький, В. Липинський, В. Доманицький, М. Слабченко та інші.

Після 1905 року М. Грушевський повертається до Києва і переносить сюди «Літературно-Науковий Вісник». Року 1908 засновано було в Києві «Українське Наукове Товариство», головою якого обрано М. Грушевського. Товариство об'єднало істориків України, археологів, істориків мистецтва, літератури і ін., видавало свої праці, поки війна 1914-1917 рр. не перервала наукові студії.

Всупереч панівному становищу народницького напряму, головним представником якого був М. С. Грушевський, поволі почав виявлятися в українській історіографії інший напрям — державницький. Значною мірою він виріс на ґрунті схеми М. Грушевського, на блискучо доведеному факті тяглости історичного процесу від Княжої доби до XX сторіччя.

Перші спроби державницького підходу до історії України, які зробив Ф. Уманець у монографії «Гетьман Мазепа» в 1897 році, не мали успіху. Народницький напрям захитали щойно праці Д. Дорошенка, який дав огляд історії України з державницького погляду, С. Томашівського, який під кутом державницької ідеології дав синтезу історії Княжої доби, та В. Липинського, який провів аналізу доби Козаччини.

Від 1920 року Україна опинилася під совєтською окупацією. Перші 10 років, не зважаючи на тяжкі умови підсовєтського життя, українські історики продовжували працю, розвиваючи схему укра-

їнського історичного процесу, яку встановив М. Грушевський. Заснована в 1918 році Українська Академія Наук стала осередком цієї праці. Приїзд М. Грушевського у 1924 році дав новий поштовх для неї.

В Академії Наук М. Грушевський створив «історичні установи». Там було скупчено багато комісій, які мали метою всебічно досліджувати історію України. М. Грушевський поновив старі видання «Українського Наукового Товариства» і розпочав серію нових: часопис «Україна», періодичні збірники «За сто літ», «Український архів», «Первісне громадянство», окремі збірники «Київ», «Чернігів» і ін. В «історичних установах» працювало близько 100 осіб, одні як постійні штатні співробітники, інші — як нештатні. Серед штатних були проф. О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, П. В. Клименко, В. Ю. Данилевич, В. І. Щербина, К. О. Лазаревська, О. І. Баранович, С. В. Шамрай, В. Д. Юркевич, М. М. Ткаченко та інші.

Другим осередком Академії Наук, в якому об'єднувалися вчені Києва та Харкова, була катедра Д. І. Багалія. Там працювали О. П. Оглоблин, В. М. Базилевич, Н. Д. Полонська-Василенко, О. Д. Багалій-Татаринова, В. О. Романовський, В. В. Дубровський, Н. Ю. Мірза-Авакіянц, М. В. Горбань та інші.[34] В ВУАН працював третій осередок — Комісія для вивчення історії українського права під проводом М. П. Василенка. Члени її: Л. О. Окіншевич, І. Ю. Черкаський, М. О. Максимейко, М. Є. Слабченко, С. М. Іваницький-Василенко, С. Г. Борисенок, В. Т. Гришко. Вони зробили багато у справі дослідження історії права України.

Праця провадилася і в інших осередках України: у Харкові, Одесі (М. Є. Слабченко, Є. О. Загоровський, О. О. Рябінін-Скляревський), у Чернігові (П. К. Федоренко), Дніпропетровську (Д. І. Яворницький, В. О. Пархоменко), Полтаві (П. Клепатський), Ніжині (М. Н. Петровський, А. Єршов), Вінниці (В. Д. Отамановський), Кам'янці-Подільському (Є. Ю. Сіцинський).

Ця плідна праця була обірвана у 1930 році, коли почалося нищення культурних установ. Першим кроком у цьому напрямі був процес СВУ, який позбавив Українську Академію Наук значного числа її співробітників, з академіками С. О. Єфремовим та М. Є. Слабченком на чолі. Далі пішла «реформа» Української Академії Наук: знищення гуманітарних установ, заслання М. С. Грушевського, заслання до концтаборів видатних істориків Києва, Харкова,

[34] О. М. Українська історична наука в 1920-х роках. «Сучасник», 1948, стор. 76-84. — О. ОГЛОБЛИН. Українські гуманітарні науки під Совєтами в 1920-1930-х роках. Альманах-Календар «Гомону України» на 1956 рік. Торонто, 1956. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Українська Академія Наук, т. I, Мюнхен, 1955; т. II, 1957. — O. OHLOBLYN. Ukrainian Historiography in the Dnieper Ukraine. «The Annals of the Ukrainian Academy», vol. V-VI, стор. 309-362.

Одеси, Дніпропетровська. Разом з людьми нищено й видання Академії Наук, рукописи ще не надрукованих праць, матеріяли, зібрані в комісіях Академії Наук і т. п.[35]

Лише в 1936 році почався новий курс. Серед наукових інститутів, з яких складалася нова, «реформована» Академія Наук, був Інститут Історії України, до якого запрошено «старих фахівців», професорів Є. Д. Сташевського (незабаром заарештованого й загиблого у в'язниці), О. П. Оглоблина, Н. Д. Полонську-Василенко. Завдання Інституту обмежувалося підготовою підручників та книг для читання у школах різних ступенів. Уся праця співробітників була підкорена директивам партії, головною з яких було — виявляти єдність українського та великоруського народів, благодійний вплив на українську культуру «старшого брата».

Інститут видав небагато: «Курс історії України» для середніх шкіл, «Нариси історії України» — кілька випусків та кілька окремих видань, — «Хронологія історії України», «Полтавська битва» тощо. Друга світова війна 1941 року обірвала наукову працю України.[36]

У Галичині в 1920-1930-х роках, не зважаючи на тяжкі політичні та матеріяльні умови, провадилася велика історична праця, осередком якої було НТШ. Там працювали С. Томашівський, І. Крип'якевич, О. Терлецький, В. Герасимчук, Т. Коструба, М. Чубатий, о. Й. Скрутень та інші, здебільшого учні М. С. Грушевського. Вони видавали «Записки НТШ», «Записки ЧСВВ», «Богослов» і інші.[37]

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ НА ЕМІҐРАЦІЇ

Головними осередками історичної праці на еміґрації були Прага (Український Вільний Університет,[38] Українське Історично-Філологічне товариство, Музей Визвольної Боротьби України), Берлін (Український Науковий Інститут),[39] Варшава (Український Науковий Інститут,[40] Українське Воєнно-Історичне Товариство), частково

---

[35] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Українська Академія Наук, І. т., 1955, ІІ т., 1957. — Її ж: Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою. «Українські бібліологічні вісті», Авґсбурґ, 1948. — О. П. ОГЛОБЛИН. Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. «Науковий збірник УВАН» у США, ч. ІІ, Нью-Йорк, 1953.

[36] О. OHLOBLYN. Там же, стор. 363-356. — О. ОГЛОБЛИН. Історіографія. ЕУ, ІІ, стор. 890. — Л. СОНЕВИЦЬКИЙ. Інститут історії України АН УРСР. ЕУ, ІІ, стор. 872-873.

[37] О. OHLOBLYN. Там же, стор. 372-390.

[38] І. МІРЧУК. Український Вільний Університет. «Науковий збірник Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1948, стор. VII-XIII.

[39] І. МІРЧУК. Український Науковий Інститут в Берліні. «Сьогочасне й минуле», 1-2, Мюнхен, 1949, стор. 87-90.

[40] Д. ДОРОШЕНКО. Український Науковий Інститут в Варшаві. «Сьогочасне й минуле», 1-2, Мюнхен, 1949, стор. 90-91.

— Париж. На еміґрації працювали видатні історики України, як от Д. І. Дорошенко, автор багатьох науково-популярних праць, що відограваали велику ролю серед українського суспільства. Крім того, він був автором вельми цінних систематичних курсів історії України. Серед них — «Нариси з історії України», т.т. I-II, та «Історія України», т. I — «Центральна Рада», та т. II — «Українська Гетьманська Держава». Вони дають дуже цінний документальний матеріял для історії визвольних змагань. Крім того, Д. І. Дорошенко написав «Огляд української історіографії» та «Історію гетьмана Петра Дорошенка», не надруковану до цього часу.[41]

Треба згадати видатних істориків С. Томашівського, В. Липинського, В. Прокоповича, О. Шульгина, І. Борщака, В. Біднова, С. Наріжного, істориків права А. Яковлева, Р. Лащенка, філософа І. Лоського, історика молодшої ґенерації М. Антоновича, учнів Д. Дорошенка Б. Крупницького, Д. Олянчина.

Перша українська еміґрація залишила великий внесок в українську науку. В Празі УВУ видавав свої «Наукові збірники». У Берліні Український Науковий Інститут видав низку праць німецькою мовою, з метою ознайомити німецького читача з українською культурою, та монографії Б. Крупницького, Л. Окіншевича, В. Петрова, П. Ковалева, В. Шугаєвського. Найбільше було видано в Варшаві Науковим Інститутом: монографії Б. Крупницького («П. Орлик»), О. Доценка («Зимовий похід»), О. Лотоцького («Автокефалія»), А. Яковлева («Українсько-московські договори XVII-XVIII ст.»), збірник «Мазепа», Д. Дорошенка («Нариси історії України», два томи), мемуари О. Лотоцького тощо.

Друга світова війна викликала нову еміґрацію. У ній об'єдналися втікачі з України з втікачами з Берліну, Праги, Варшави. Коло українських істориків збільшили О. Оглоблин, М. Андрусяк, І. Витанович, В. Дубровський, о. І. Назарко, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, о. Й. Скрутень, В. Гришко та інші.

Осередком наукової праці на деякий час стала Европа, переважно Німеччина. У 1945 році до Мюнхену перейшов з Праги Український Вільний Університет — УВУ — з його двома факультетами: філософічним та юридичним.[42] У тому ж 1945 році в Авґсбурзі поновила наукову працю Українська Академія Наук під назвою «Українська Вільна Академія Наук» — УВАН. Вона об'єднала майже всіх істориків еміґрації, влаштовувала конферен-

[41] Б. КРУПНИЦЬКИЙ. 40-річчя літературно-наукової діяльности Д. І. Дорошенка. (Вступна стаття до «Православна Церква»), 1940, Берлін. — O. OHLOBLYN. Там же, стор. 395-409. — О. ОГЛОБЛИН. Дорошенко, Дмитро. ЕУ, II, стор. 583-584.

[42] І. МІРЧУК. «Науковий збірник Укр. Вільного Університету», т. VI, Мюнхен, 1956, стор. VII-XVII.

ції, не зважаючи на скрутний час. При ній заснувалося Товариство Прихильників УВАН, яке дбало про кошти для видання праць УВАН. Надруковано бюлетені, збірники «Світання», статті з археології, монографію Б. Крупницького «Данило Апостол».

Девальвація 1948 року поклала край видавничій діяльності Товариства, а після того більша частина членів виїхала за океан.

У 1946 р. в Мюнхені поновлено НТШ, яке теж об'єднало багато істориків України. Воно надрукувало кілька окремих монографій, як от «Записки НТШ», «Значне військове товариство XVII-XVIII ст.» Л. Окіншевича, «Золота хоругва» В. Прокоповича, «Український кодекс 1743 р.» А. Яковлева та інші. Головним завданням НТШ поставило собі видання «Енциклопедії Українознавства», до якої було притягнуто всіх істориків України. Року 1949 НТШ перейшло до Франції, до Сарселю, де воно продовжує видання ЕУ. В Парижі НТШ знайшло двох видатних істориків України: І. Борщака та О. Шульгина.

Міцний науковий осередок зібрався в Римі. Там поновили свою наукову діяльність Василіяни, які видають «Записки Чину св. Василія Великого»[43] та великий корпус документів до історії Церкви, з Ватиканського архіву. Серед істориків України, які об'єдналися в ЧСВВ, працюють такі видатні сили, як о. І. Назарко, оо. А. Великий, М. Ваврик, І. Нагаєвський та інші. Коло інтересів цих істориків виходить поза історію Церкви, і вони дають цінні праці з історії України (як от о. Назарко — «Св. Володимир Великий» або о. Нагаєвський — «Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні»).

Наприкінці 40-их рр. становище української еміграції змінилося. Почалося масове переселення українців за океан — до США, Канади та інших країн. Переведено було й головні осередки науки: до Канади (Вінніпеґ) та до США (Нью-Йорк) переведено УВАН. Нью-Йоркський відділ її об'єднав багато істориків України, як от О. Оглоблин, Л. Соневицький, М. Чубатий, І. Левкович, П. Грицак та інші з новоприбулих, І. Решетар — з місцевих українців. УВАН в Нью-Йорку виявила виняткову енергію і нагородила за перше десятиріччя свого існування видання творів своїх членів: періодичні «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences», наукові збірники, бюлетені і епохальне видання «Катедра св. Софії».

Були й інші капітальні видання. Проф. О. Оглоблин надрукував свої важливі праці, присвячені Переяславській угоді 1654 р., «Історії Русів» в українському перекладі. В. Давиденка, монографію про Мазепу[44], «Люди старої України».[45]

---

[43] Analecta OCBM.
[44] Видання ООЧСУ, Нью-Йорк.
[45] Видавництво «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1959.

Підводячи підсумок праці українських істориків на еміґрації, треба підкреслити, з одного боку, велику продуктивність їхньої праці, не зважаючи на тяжкі загальні умови життя, відсутність архівів, недостатність бібліотечних збірок тощо, з другого боку — в цих працях треба відзначити панування схем М. Грушевського безперервність історичного процесу України і відрубність історичних процесів України та Великоросії. Проте, здебільшого українська історіографія на еміґрації відійшла від народництва, і переважна частина авторів прийняла державницьку ідеологію, йдучи за Д. Дорошенком, С. Томашівським та В. Липинським.

ІСТОРИЧНА НАУКА ПІД СОВЄТАМИ ПІСЛЯ ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під час перебування Української Академії Наук на евакуації в Уфі було поновлено Інститут Історії України, а в 1950 році його перейменовано на Інститут Історії АН УРСР. Таким чином, він навіть у титулі перестав бути інститутом історії України. Від свого початку він був цілком підпорядкований вимогам партії.

Характеристично: низку видань Інституту передвоєнної доби, як от «Історія України», короткий курс «Нарис історії України» (1942 р.) і перший том підручника «Історії України» 1943 року було в 1947 році засуджено постановою ЦК КП(б)У за «серйозні помилки». За такі помилки визнано:

1. В основу періодизації не покладено марксистсько-ленінського вчення про формації.

2. Історію українського народу розглядалося відірвано від історії народів СРСР.

3. Недостатньо показано велику прогресивну ролю російської держави.

Ці «помилки» показують, в якому напрямі пішла історична праця в УРСР. Після цієї постанови ЦК КП(б)У історична праця в ділянці історії України йде новими шляхами. Вже нема мови про «братерську дружбу» українського та великоросійського народу. Обов'язковою робиться концепція єдности єдиного російського народу, колискою якого була Київська Русь. Єдиний російський народ будував Київську державу, а тоді він переселився на північ, на Оку та Волгу.

Цю ідею з найбільшою чіткістю проводить «Большая Советская Энциклопедия» в новому, ІІ-му виданні. Стисло концепція історії України така:

Київська держава об'єднала слов'янські племена. У XI сторіччі почало відокремлюватися Ростово-Суздальське князівство. Наслідком татарської навали туди переходить людність із південних

земель. В XIV ст. центром Ростово-Суздальської області стала Москва. В XIV-XVI склалися спільність території, особливості великоруської мови. В результаті монголо-татарського завоювання «південноруські та західньорускі землі були одірвані від Руси» і захоплені поляками, уграми та литовцями. В XIV та XV ст. формуються українська та білоруська народності. Вони просякнуті ідеєю єдности історичної долі великоруських, білоруських та українських земель.

Наслідком воєн були повернуті до Москви землі по горішній течії Оки, Десни, Сосни, а в 1514 р. Смоленськ. Приєднуються землі Югри, марійців, кони, Печори, карелів. Так формується багатонаціональна держава. Прагнення «возз'єднання» України з Московщиною знайшло вияв у Переяславській угоді 1654 року, і це зміцнило братерські зв'язки. Невдала спроба «зрадника» Мазепи відірвати Україну не знайшла підтримки народних мас.

XIX ст. — це доба найбільш благодійного впливу російської культури на українську.

За такою концепцією БСЭ подає до загального, всесвітнього відома історію України. Це був уже не «крок назад», а «скок у давнє минуле», у часи до Карамзина, це — перекреслення наукових досягнень історіографії Росії та України.[46]

Щоб довести правильність московської концепції та солідарність із нею представників історіографії народів, підвладних їй, у 1950-х роках пишуть історії республік СРСР. У 1953 році вийшов І-й том «Історії УРСР» під фірмою Академії Наук УРСР. Він охоплює історію України до 1917 року, II-й том — добу після 1917 року. Книгу редагували п'ять редакторів: О. К. Касименко, директор Інституту Історії АН УРСР, В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Ф. П. Шевченко і Ф. О. Ястребов. Написали її 12 авторів. Основна концепція книги: пристосування історії України до історії єдино-неподільної Росії. За княжої доби та неподільність здійснювалася через єдність українського та російського народу, за доби февдалізму — через безперервне прагнення до «возз'єднання», за доби капіталізму — через монополізований большевиками весь процес боротьби з царизмом. Для авторів Україна — частина Росії. Причиною вікового прагнення українського народу до об'єднання з Росією була не лише сила Москви, а також вища культура Москви, яка виявляється вже в XIV-XV ст.

У цих твердженнях історики XX ст. (К. Гуслистий, Ф. Ястребов, В. Дядиченко) розійшлися з російськими вченими, які з 1860-х ро-

---

[46] «Большая Советская Энциклопедия», т. 50, М., вид. II, стаття А. М. САХАРОВА, стор. 25-155; А. В. ФАДЕЄВА, там же, стор. 170. — В. В. ДУБРОВСЬКИЙ. Найновіша советська концепція історії України. «Український Збірник», 6, Мюнхен, 1955, стор. 83.

ків доводили на підставі вивчення джерел вищість культури України XVII-XVIII ст. і вплив її на культуру Московської Руси.[47] До цього треба додати, що українські історики XX ст. виявляють виняткову ненависть до істориків XIX ст. В. Б. Антонович для Ф. Ястребова — «оскаженілий націоналіст», М. С. Грушевський для К. Г. Гуслистого — «заклятий ворог українського і російського народу, буржуазний націоналіст», який «фальшував дійсну історію України», історики-емігранти — С. Томашівський, Д. Дорошенко — «у своїх паскудних писаннях постійно оспівували ... імперіялістичних загарбників» і т. п.

Ідеї, висловлені в «Советской Энциклопедии» щодо історії Української РСР, поширювалися в мільйонах примірників у підручниках для середніх шкіл. Так, у підручнику для 8-ї кляси середніх шкіл за редакцією А. Панкратової, за участю К. Базилевича, С. Бахрушина, доцента А. Фонта,[48] сказано: «Київська держава була етапом не тільки в історії всього східнього слов'янства, вона стала історичною колискою трьох народів не-слов'янських, які пізніше відокремилися в окремі держави».

У 1952 році вийшло II видання цього підручника історії Української РСР тиражем 1 200 000 примірників. Ширяться ці видання й на еміграції. Тому не дивно, що «білорус, самоука з канадійських лісів», задає питання в 1961 році: «Початок Руської держави — в 862 році. А коли й де початок Української держави? Хрищення Русі ... в 988 році, а коли була охрищена Україна? Київ — мати руських міст, а яке місто — мати українських міст? Розподіл Руси на уділи в 1054 році, а коли й від кого було розділено й відокремлено Україну? Татари зайшли аж у Галичину, але українців не знайшли.»[49]

На такому фундаменті височить монументальний твір Академії Наук УРСР: «Розвиток науки в УРСР за 40 років».[50] У цьому творі червоною ниткою проходить концепція нерозривного, тісного зв'язку України з Росією, її благодійного впливу на Україну, залежности всіх ділянок української науки від російської. Кілька авторів — серед них сам президент Академії В. О. Паладин — пишуть про «єдиний совєтський народ», до якого належать українці.

---

[47] Історія Української РСР, Київ, 1953, т. І. — В. В. ДУБРОВСЬКИЙ. Найновіша совєтська концепція ... «Український Збірник», 6, Мюнхен, 1955.

[48] ІСТОРІЯ СССР. Учебник для 8 класса средней школи. УЧПЕДГИЗ М. 1952.

[49] ИЗ ПИСЕМ ЧИТАТЕЛЕЙ. «Свободное Слово Карпатской Руси». Ньюарк, 1961, ч. 1-2, стор. 16.

[50] РОЗВИТОК НАУКИ В УРСР ЗА 40 РОКІВ. Київ, 1957. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Розвиток науки в Україні за 40 років. «Український збірник», Мюнхен, 1959, т. 16.

Так усі наукові досягнення, наслідки багаторічних, грунтовних дослідів не лише українських, а й російських учених, усе, що дала українська історіографія, — з наказів комуністичної партії, без дискусій, без аргументів викреслено, і совєтська історіографія повернулася на старі рейки російської історіографії.[51]

І Таблиця ШКОЛА ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ В. АНТОНОВИЧА*

І ПОКОЛІННЯ Учні В. Антоновича	ІІ ПОКОЛІННЯ Учні учнів В. Антоновича	ІІІ ПОКОЛІННЯ
ДАШКЕВИЧ Микола, Павлович 1852-1908 проф. Київського Універс. член Рос. Акад. Наук.		
ГОЛУБОВСЬКИЙ Петро, Васильович 1857-1907 проф. Київ. Університету	МІЛЛЕР Дмитро, Петрович 186221913 доц. Харк. Унів.	
БАГАЛІЙ Дмитро, Іванович 1857-1932 проф. Харк. Унів. д. чл. УВАН	ВАРВІНСЬКИЙ Віктор, Олександрович 1885; засл. 1937, проф. Харк. Унів.	
	БАГАЛІЙ-ТАТАРИНОВА Ольга, Дмитрівна 1888-1942, співр. УАН	
	ГОРБАНЬ Микола, Васильович 1899; засл. 1933, співр. ВУАН	
ЛИННИЧЕНКО Іван, Андрійович 1857-1926 проф. Новорос. (Одеського) Універс.	СЛАБЧЕНКО Михайло, Елісеєвич 1882: засл. 1930, проф. Одес. Унів., УАН	ВАРНЕКЕ Олександер, Борисович
		БРОВЕР І.
		ПОГРЕБІНСЬКИЙ О.
	ЗАГОРОВСЬКИЙ Євген, Олександрович 1885, засл. 1933, проф. Одес. Унів.	П'ЯТНИЦЬКА Серафима Миколаївна
		СЛАБЧЕНКО Тарас Михайлович співр. УАН
ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь, Григорович 1860-1928 проф. Ніженського Іст.-Філол. Інст.	ПЕТРОВСЬКИЙ Микола, Ніконович 1894-1951, проф. Ніж. Іст.-Філ. Інст., чл. УАН	РУБІНШТЕЙН Микола проф. Моск. Унів.

[51] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Дві концепції історії України та Росії. УВУ, Мюнхен, 1962.

* В табелі подані лише ті учні В. Антоновича, що посідали професорські катедри та мали своїх учнів.

Також подано не всіх професорів різних університетів, а переважно лише тих, що мали своїх учнів.

Учнів професорів-емігрантів, що залишилися «за залізною заслоною» зовсім не названо (Н. Полонської-Василенко, П. Курінного, О. Оглоблина, В. Козловської).

І Таблиця продовження

І ПОКОЛІННЯ Учні В. Антоновича	ІІ ПОКОЛІННЯ Учні учнів В. Антоновича	ІІІ ПОКОЛІННЯ
ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло, Сергійович 1866-1934 проф. Львів. Університ., д. чл. УАН чл. Всесоюзн. АН. Голова НТШ	ТОМАШІВСЬКИЙ Степан 1875-1930, проф. Львів. Унів., чл. Берл. ІУК	
	КОРДУБА Мирон 1876-1948, проф. Варш. Унів., чл. НТШ	
	БАРВІНСЬКИЙ Богдан Олександрович, * 1880 чл. НТШ	
	ГЕРАСИМЧУК Василь 1880-1942, чл. НТШ	
	ДЖИДЖОРА Іван 1880-1919, чл. НТШ	
	КРИП'ЯКЕВИЧ Іван 1886-1968, проф. Львів. Унів., д. чл. УАН, чл. НТШ	ПРИЦЯК Омелян * 1919 проф. Гарвард. Унів. д. чл. УВАН (США)
	ТКАЧЕНКО Микола, Михайлович, співр. УАН	
	ЮРКЕВИЧ Віктор, Дмитрович * 1893; засл. 1937, співр. УАН	
	ГЛУШКО Сильвестер, Васильович 1896-1938 (забитий на засл.), співр. УАН	
	КАРАЧКІВСЬКИЙ Михайло, Федорович 1899-1950, співр. УАН	
	ГРУШЕВСЬКА Катерина, Михайлівна 1900-1953; засл. 1937, співр. УАН	
	ШАМРАЙ Сергій, Вікторович 1900-1938 засл., співр. УАН	
ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ, Митрофан, Вікторович 1867-1934, доц. Моск. Унів., проф. Київ. Унів., Київ. Комерц. Інст. і проф. Менського Унів.	МАКСИМОВИЧ Юрій, Андрійович 1877, проф. Ніж. Іст.-Філол. Інст. та Симферопіл. Унів.	
	КЛИМЕНКО Пилип, Васильович * 1880; 1936 засл., проф. Кам.-Под. Унів., співр. УАН	ДУБРОВСЬКИЙ Василь Васильович 1897-1966, проф. Харків. Університ., співр. УАН, чл. УВАН
	СМИРНОВ Павло. Петрович 1882-193?, проф. Київ. Унів., співр. УАН, на засланні	

І Таблиця закінчення

І ПОКОЛІННЯ Учні В. Антоновича	ІІ ПОКОЛІННЯ Учні учнів В. Антоновича	ІІІ ПОКОЛІННЯ
ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ, *(продовження)*	ДОРОШЕНКО Дмитро, Іванович 1882-1951, проф. Кам.-Под. Унів., УВУ, ІУК в Берліні, Варшавського Унів., президент УВАН, чл. НТШ	КРУПНИЦЬКИЙ Борис, Дмитрович 1894-1956 Проф. Укр. Наук. Інст. Берл., проф. УВУ, чл. УВАН та НТШ ОЛЯНЧИН Домет * 1891 проф. УВУ, чл. НТШ
	ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталія, Дмитрівна * 1884 проф. Київ. Унів. УВУ, співр. УАН та УВАН, чл. НТШ	МОШИН Володимир, Олексійович, проф. Братисл. Універс. ДІНЦЕС Лев, Адольфович, співр. Акад. Матер. Культ.
	СТАШЕВСЬКИЙ Євген, Дмитрович 1888-1938 проф. Київ. Унів., помер у в'язниці, співр. УАН	ЖУКОВСЬКИЙ Аркадій * 1922 Виклад. УВУ, чл. НТШ
	КУРЦ Борис, Григорович * 1890; 1937 засл. проф. Геогр. Інст. Київ.	
	ГЕРМАЙЗЕ Осип, Юрович * 1892; засл. 1930 проф. Київ. Унів. (ІНО)	
	БАЗИЛЕВИЧ Василь, Митрофанович 1893-1942 співр. УАН, чл. УВАН, засл.	
	КУРІННИЙ Петро, Петрович * 1894 проф. УВУ, співр. УАН та УВАН, чл. НТШ	ВИНАР Любомир проф. УВУ, чл. НТШ
	ОГЛОБЛИН Олександер, Петрович * 1899 проф. Київ. Унів. та УВУ, співр. УАН та НТШ	ВІНТОНЯК Олекса, Максимович, Виклад. УВУ ОМЕЛЬЧЕНКО Василь проф. Гунтер-Колл. Нью-Йорк
ДАНИЛЕВИЧ Василь, Юхимович 1872-1935, доц. Харк. Універс., проф. Київ. Універс., співробітник УАН	КОЗЛОВСЬКА Валерія, Євгенівна 1886-1956 проф. Київ. Унів., співр. УАН та УВАН	КОРДИШ Неонила, Леонівна * 1902 співпр. УАН д. чл. УВАН
	РОМАНОВСЬКИЙ Віктор, Олександрович * 1890 співр. УАН	
ГРУШЕВСЬКИЙ Олександер, Сергійович 1877-1937 засл., доцент СПб, проф. Київ. Унів., співробітник УАН	БАРАНОВИЧ Олекса, Іванович, співр. УАН	

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА ДО ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Астахов В. Й. Курс лекций по русской историографии. І. Харьков, 1959.

Багалій Д. І. Нарис української історіографії, т. І Літописи, К. 1923; В. ІІ. Джерелознавство, К., 1925.

Брайчевський М. Ю. Перший історик східньо-слов'янських народів (Нестор). «Вісті АН УРСР», ч. 7, 1956.

Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини. «Укр. Історик», ч. 1-2, 3-4, Нью-Йорк, 1965.

Винар Л. Ранні історичні праці М. Грушевського і київська історична школа В. Антоновича. «Укр. Іст.», ч. 3-4, 1966.

Витанович Ілля. Уваги до методології й історіософії М. Грушевського. «Укр. Іст.», ч. 1-2, Нью-Йорк, 1966.

Возняк М. Книга битія українського народу. Львів, 1920.

Греков Б. Д. Первый труд по истории России. «Избранные труды», т. ІІ, М., 1958.

Греков Б. Д. Образование государства. Вид. «Акад. Наук СССР», 1945.

Грушевський М. В. Антонович Основні ідеї його творчости. «ЗНТШ», ч. ІІІ. Львів, 1909.

Грушевський М. Вибрані праці. (Упорядкував М. Галій). Нью-Йорк, 1960.

Грушевський М. Звичайна схема руської історії. «Сборник статей по славяноведению», том І, СПБ., 1904.

Грушевський М. Історія України-Русі, І, Львів, 1913.

Грушевський М. Об украинской историографии XVIII в. «Изв. Акад. Наук СССР», 1934.

Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України М. Грушевського. «Укр. Іст.», ч. 1-2, Н.-Й., 1966.

Домбровський О. Рання історія України в ідеологічному насвітленні совєтської історичної науки. «Укр Іст.», ч. 1-2, 1967.

Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя та наукова діяльність. Прага, 1942.

Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiografy. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S», vol. V-VI, 1957.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923.

Дорошенко Д. Український Науковий Інститут в Варшаві. «Сьогочасне і Минуле», ч. 1-2, Мюнхен, 1949.

Дорошенко Д. і Оглоблин О. Джерела й історіографія. «ЕУ», І, ч. 2, Мюнхен— Нью-Йорк, 1949.

Дубровський В. В. Найновіша совєтська концепція історії України, «Український збірник», кн. 6, Мюнхен, 1956.

Зайцев П. І. «Книга битія українського народу». «Наше минуле», ч. І, К., 1918.

Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. ІІ. К., 1908.

Иллерицкий В. Е. Русская историография второй половины XIX ст. — Лекции для студентов Моск. историко-архивного института. Вып. 13, М., 1955.

«Історія Русів». Вид. ООЧСУ, Нью-Йорк, 1956.

Каргер М. К. К характеристике древнерусского летописца. «Труды Отд. древнорусск. литературы Инст.

рус. литерат. АН СССР», т. XI. М.-Л., 1955.

Клепацький П. Огляд джерел до історії України. Кам'янець-Подільський, 1920.

Котов В. Н. Роль и место декабристов в русской историографии. XVIII. Наук. сесія Київськ. Держ. Університету. К., 1951.

Крип'якевич І. Нарис методики історичних досліджень. «Укр. Іст. Журнал» ч. 2, 3, 4. К., 1967.

Крупницький Б. Богдан Хмельницький і советська історіографія. «Український Збірник», Мюнхен, вип. III, 1957.

Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія. Там же, Вип. II, Мюнхен, 1955.

Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Авґсбурґ, 1947.

Крупницький Б. Передмова до «Історії України-Руси» М. Грушевського. Вид. «Книгоспілки», Нью-Йорк, т. I.

Крупницький Б. 40-річчя літературно-наукової діяльности Д. І. Дорошенка. (Вступна стаття до «Православна Церква»), Берлін, 1940.

Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. Мюнхен, 1952.

Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957.

Лихачев Д. С. О летописном периоде русской историографии. «Вопросы истории», ч. 9, 1948.

Лихачев Д. С. «Повесть временных лет», т. II, М.-Л., 1950.

Лихачев Д. С. Русские летописи. М.-Л., 1947.

Любавский М. К. Образование основной государственной территории великорусскои народности. М., 1929.

Марр Н. Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси. «Известия Рос. Акад. Истории и Матер. Культуры, т. IV.

Марченко М. І. Українська історіографія. К., 1959.

Мірчук І. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. Мюнхен, 1959.

Мірчук І. Український Вільний Університет. «Науковий Збірник» УВУ, т. V, Мюнхен, 1948.

Мірчук І. Український Вільний Університет. Вступне слово до «Наукового Збірника» УВУ, вип. VI, Мюнхен, 1956.

Мірчук І. Український Науковий Інститут в Берліні. «Сьогочасне і Минуле», ч. 1-2, Мюнхен, 1949.

Насонов А. Н. Начальные этапи киевского летописания в связи с расвитием древнерусского государства. «Проблемы источниковедения», В. VII, М., 1959.

Насонов А. Н. О русском областном летописании. «Изв. АН. СССР», Серия истории и философии, т. II, М., 1945.

Никольский Н. М. «Повесть Временных лет» как источник для истории начального периода русской письменности и культуры, В. I, М.-Л., 1930.

Новицький В. І. Змежування великоруської і української історіографії. «Україна», ч. 2. К., 1930.

Оглоблин О. Грушевський М. ЕУ, II, стор. 453-455.

Оглоблин О. Дорошенко Дмитро ЕУ, II, стор. 583-584.

Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. Нью-Йорк, 1963.

Оглоблин О. Етичні й політичні засади «Історії Русів». «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, ч. 3, 1953.

Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміґрації. «Укр. Іст.», ч. 1-3, 1963.

Оглоблин О. Історіографія. ЕУ, II, стор. 890.

Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст., Мюнхен, 1951.

Оглоблин О. Передмова до «Історії Русів». Нью-Йорк, 1956.

Оглоблин О. Про деякі загублені праці і видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. «Наук. збірник УВАН», II, Нью-Йорк, 1953.

Оглоблин О. Списки «Історії Русів». «Науковий Збірник УВУ», т. VI, Мюнхен, 1956.

Оглоблин О. Українська історична наука в 1920-х рр. «Сучасник», 1948.

Ogloblyn Olexander. Ukrainian Historiografy. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S.», v. V-VI, 1957.

Оглоблин О. Українські гуманітарні науки під Совєтами в 1920-1930 рр. «Альманах», календар «Гомону України», 1956 р.

Окіншевич Л. Академік М. Василенко. ЕУ, II, стор. 212.

Орешников А. В. К истории начального летописного свода. «Труды Моск. истор.-архивного Института», т. 16, М., 1961.

Орлов А. С. О галицко-волынском летописании. «Труды Отд. древнерусской литературы Института литературы АН СССР», т. V, М.-Л., 1947.

Очерки истории исторической науки в СССР — под ред. М. Н. Тихомирова. М., 1955.

Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. «Историч. записки АН СССР», т. 26.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.-Л., 1950. Повесть временных лет, т. I-II, М., 1950.

Погодин М. П. Взгляд на русскую историю. Историко-критические отрывки, кн. I, М., 1846.

Полное собрание русских летописей. Т.т. I-XIX.

Полонська - Василенко Н. Академік М. П. Василенко. «Віра і культура», ч. 2, 3, 4, 1956.

Полонська - Василенко Н. Видання Всеукраїнської Академії Наук, знищені большевиками. «Бібліографічні Вісті УВАН», Авґсбурґ, 1948.

Полонська - Василенко Н. Дві концепції історії: України та Росії. УВУ, 1962.

Полонська - Василенко Н. Доунар-Запольскі. Зацемки да біографії. «Запіси Беларускага Інстытуту навуки і Мастецтва», ч. I, Нью-Йорк, 1952.

Полонська - Василенко Н. До ідеології «Історії Русів». «Вісник ООЧСУ». XI-XII, 1956.

Полонська - Василенко Н. Життя й наукова діяльність В. Крупницького. Передмова до монографії Б. Крупницького: Історична наука під Совєтами, Мюнхен, 1957.

Полонська - Василенко Н. Перша державницька праця з давньої історії України. «Державницька Думка», ч, 4, Філядельфія, 1951.

Полонська - Василенко Н. Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. «Український Збірник», ч. 16, Мюнхен, 1959.

Полонська - Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII-XIX стол., Мюнхен, 1952.

Полонська - Василенко Н. Two conceptions of the History of Ukraine and Russia. London, 1968.

Полонська - Василенко Н. Українська Академія Наук, т. I-II, Мюнхен, 1955, 1957.

Пресняков А. Е. Древнерусское летописание. «История русской литературы до XIX в.» М., 1916.

Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV ст. Л., 1940.

Приселков М. Д. Лаврентьевская летопись. «Учен. записки Лен. Гос. Університ.» ч. 32, Л., 1939.

Приселков М. Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии. «Учен. записки ЛГУ», ч. 67, 1941.

Рабинович М. Проблема этногенези восточных славян в исследованиях советских археологов. «Сов. Этнография», II. Москва, 1948.

Рыбаков Б. А. Боярин-летописец XII в. «Історія СССР», ч. 5, 1959.

Рыбаков Б. А. Древная Русь. Сказания, былины, летописи. М., 1963.

Рыбаков В. А. Остромирова летопись. «Вопросы истории», ч. 10, 1956.
Рубінштейн Н. Л. Русская историография. М., 1941.

Соловьев С. М. История России. «Обществ. Польза», т. I-XIX.
Соневицький Л. Інститут історії України АН УРСР. ЕУ., т. II, стор. 872-873.
Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР. М., 1962.

Тихомиров М. Н. Где и когда было написано «Слово о погибели Русской земли». Труды Отд. Древнерусской литературы АН СССР. М., 1951.
Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII в. «Источниковедение истории СССР», т. I. М., 1940.

Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующе ей летописные своды. «Ист. Зап.», ч. 25, МГУ, 1948.
Черепнин Л. В. Русская историография до XIX века. МГУ, 1957.

Чубатий М. Київська Русь в нових совєтських та польських дослідах. Збірник на пошану Зенона Кузелі. «Зап. НТШ», т. 169, Париж, Нью-Йорк, Мюнхен, 1962.

Шахматов А. А. Обозрение русских летописных сводов XIX-XVI. М.-Л., 1938.
Шахматов А. А. «Повесть временных лет». Летопись занятий Археографіч. Ком. В. 29, СПБ., 1916.
Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники. Труды Отдела древнерусск. литературы Инст. русской литерат. АН СССР, т. IV. М.-Л., 1940. (Посмертне видання).
Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПБ, 1908.

ЧАСТИНА ПЕРША

Доісторичне минуле України

ДОІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ . . . 41

Кам'яний вік 41
Трипільська культура 49
Вік міді та бронзи 54
Кимерійці 55
Залізний вік 56
Грецькі колонії 56
Скити, сармати, алани, ґоти . . 57, 60, 61

РУХ НАРОДІВ АЗІЇ НА УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ . 62

Гуни, авари . . . 62
Болгари . . . 63
Хозари . . . 64
Угри . . . 65
Печеніги . . 65

ПОСЕЛЕННЯ ПРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН . . 66

Поселення антів та їх громадська і державна організація 67
Розміщення слов'янських і українських племен . . . 69
Побут українців переддержавної доби 72
Релігійний світогляд українців передісторичної доби . 75
Перші спроби державного об'єднання українців . 77
Назва «Русь» 79

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ПЕРЕДІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ . 82

ДОІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ

Територія, яка належить українському народові, починаючи від доби найстаршого кам'яного віку — палеоліту — й до наших часів, ніколи не залишалася пусткою. «Покоління людей виростали одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від поколінь переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалася ніде, ніколи.» Так характеризує історичний процес на території України один із видатніших археологів України, проф. Петро Курінний.[52]

КАМ'ЯНИЙ ВІК

а) Палеоліт

Біля 600 000 років тому значна частина України була вкрита льодовиками. Перше зледеніння не досягло меж України, але друге своєю південною межею пройшло недалеко від Полісся та Чернігівщини. Третє зледеніння захопило вже значну частину України. Льодовики дійшли до підніжжя Карпат. Два величезних язики спускалися до Дніпра — до Кременчука — та до Дону — устя Хопра та Медведиці.

Льодова маса поволі посувалася на південь, проходячи від 3 до 5 км. на рік, в залежності від рельєфу місцевости. Величезні камені виривала вона з землі, відривала від гірських масивів і несла з собою, вигладжуючи їх по дорозі. Такими каменями, валунами, позначився кінець льодовика. У Києві, наприклад, лежить великий валун із Фінляндії,[53] менші валуни зустрічаються на полях Катеринославщини. В селі Сухі Горби на Лубенщині залишилися брили червоного ґраніту.

Коли льодовики танули, на поверхні землі, звільненій від льоду, зароджувалося життя: з'являлися фльора та фавна. Вони не були подібні до сучасних. Ліси кедрів, ялин, смерек, сосен вкрили територію України. Сибірський носоріг, печерний ведмідь, печерний лев, мамут, бізон, слон-тригонтерій, гігантський олень — це головні представники фавни тих часів. Тоді ж на території України з'явилась і людина.

---

[52] П. П. КУРІННИЙ. Найдавніша культура України. Рукопис, стор. 1.
[53] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація української нації. Прага, 1941, стор. 11.

Існування людини доводять рештки самої людини та знаряддя, примітивно зроблені з каменю. Ця доба має назву «доби каменя». Найдавніша називається «давньокам'яною добою», або палеолітичною. (Ця назва походить від грецьких слів: «палеос» — давній та «літос» — камінь.)

Довгий час у науці панувала думка, мовляв, в Україні людина з'явилася значно пізніше, ніж у Західній Європі, і що в Україні не було палеоліту. Тому перша знахідка палеолітичних знарядь разом із кістками мамутів, викрита на території України в 1871 р. Ф. І. Камінським біля села Гонців на Полтавщині, справила велике враження в наукових колах. Після того на території України було зроблено багато знахідок того ж роду. Пам'ятки палеолітичної доби знаходять здебільшого у так званих «стоянках»-«стійбищах», де людина перебувала більш-менш довгий час, та у «майстернях» — місцях, де був відповідний до вимог техніки людини камінь. З нього людина виробляла свої знаряддя й залишала уламки каменя.

Палеоліт поділяється на кілька періодів, які позначаються за назвами тих місцевостей, де вперше було їх знайдено. Найдавніша палеолітична доба — Шельська — характеризується масивними миґдалевидними кам'яними ручними рубилами (coup de poigne). Датується вона приблизно 200 000 років до Хр., коли, між періодами двох зледенінь, було в Європі тепло. Деякі археологи, як от І. Г. Шовкопляс, Я. Пастернак, відносять до Шельської доби знахідки біля с. Лука-Врублевська в Подністров'ї.[54] Інші археологи, серед них В. Щербаківський, А. Л. Монгайт та інші, ставляться скептично до цього і вважають речі Луки-Врублевської пізнішої доби.[55] Аналогічні речі знайдено на півдні Англії, на верхів'ях Рони, Райну, Дунаю.

Більше матеріялів (і певнішого характеру) про людність України стосуються наступної доби — Ашельської. Вона збігається з наступом на Україну льодовика. Підсоння змінюється, зникають теплолюбні тварини, людина шукає захисту від холоду в печерах, ґротах. Вона полює на звірів, м'ясо яких споживає, а з шкір робить одяг. До цієї доби на Україні належать стоянки на Дніпрі, в урочищах Круглин, Ненаситець, у с. Буремка, на Сулі.[56]

Наступна доба — Муст'єрська, що датується біля 100 000 років

---

[54] І. Г. ШОВКОПЛЯС. Стародавній кам'яний вік на Україні. К., 1955, стор. 17. — Його ж: Стародавній кам'яний вік. Нариси історії Української РСР. Вид. Академії Наук УРСР, К., 1957, стор. 12. — Я. ПАСТЕРНАК. Археологічні досліди на Україні. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, т. І, Париж—Нью-Йорк, стор. 64.

[55] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація української нації. Прага, 1941, стор. 14. — Його ж: Кам'яна доба в Україні. Мюнхен, 1947, стор. 2. — А. Л МОНГАЙТ. Археологія в СССР. Изд. Акад. Наук СССР, М., 1955, стор. 58.

[56] І. Г. ШОВКОПЛЯС. Там же, стор. 21.

до Р. Х., припадає на найбільше зледеніння в Україні. З тварин живуть мамути, шерстисті носороги, зубри, дикі коні, північні олені, ведмеді, гієни тощо. До цієї доби стосуеться вже багато пам'яток перебування людини в Україні.[57]

В. М. Щербаківський вважав, що людина з'явилася в Україні тільки за Муст'єрської доби.[58] Територія, де перебувала людина, дуже обширна: на південь від Пинських болот, басейну Десни, до Сіверського Дінця. Пам'ятки перебування людини знайдено в Чернігівщині (біля Деркуль), на Дніпрі (Кодак, Запоріжжя), на Волині (Житомир), у Галичині (с. Касперівка) тощо. Вдосконалюється техніка обробки каменю, ручні рубила замінюють конечники, скребла. Вживають також кісток тварин як голок, вил.

До цієї доби належить найбільше відкриття, яке зробило будь-коли людство: вміння здобувати вогонь. Людина користувалася з нього для огрівання й освітлення житла, для печення та варення їжі. Глиняного посуду ще не було, і людина використовувала для варення черепи тварин. До цієї доби належать житла людини в землянках. Так, у Києві на Кирилівській вулиці знайшов археолог В. В. Хвойка селище з землянками та рештками 70 мамутів.[59]

Решток людини цієї доби не знайдено в Україні, але у Криму, в печері Кіїк-Коба, серед крем'яних знарядь муст'єрського типу та кісток тварин знайдено такі рештки: руку та кістки дитини. Типом ця людина належить до «неандертальського», названого так за річкою Неандер, у Німеччині, де вперше було знайдено її череп. Неандертальська людина була невелика на зріст, присадкувата, з низькочолим черепом, великими надбрівними дугами. Можливо, вона ще не володіла розчленованою мовою.[60]

Але ця неандертальська людина вже відчувала існування вищої сили, що керує життям, і намагалася привернути до себе її увагу та прихильність. Так постали складні магічні заходи. До цієї доби стосуються й початки вірувань у мітичних предків людини, «тотеми». Таким предком могли бути тварини, рослини, камені тощо. Пережитки цих тотемічних уявлень збереглися до наших часів у мистецтві, в байках, казках, піснях.

За цієї доби вперше констатовано ритуальні поховання мерців, здебільшого в самих селищах. При покійниках ставили їжу та різне знаряддя.

---

[57] П. П. ЕФИМЕНКО. Первобытное общество. Л., 1939, К., 1953. — М. А. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье в древности. Ч. І. Первобытный период. Мюнхен, 1958, стор. 33-42; стор. 89-90.

[58] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба, стор. 5.

[59] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 13. Кам'яна доба, стор. 2-3. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 58-66.

[60] А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 60-61. — І. Г. ШОВКОПЛЯС. Там же, стор. 22-29.

Пізній палеоліт поділяється теж на три доби: Оріньякську, Солютрейську та Мадленську. За час пізнього палеоліту людність зайняла вже широкі простори в Європі: Францію, Еспанію, Баварію, Бельгію, Саксонію, Чехію, Білорусь, Україну, Крим, Кавказ. На півночі — фінські землі: верхів'я Волги, Перміцину до Уралу. В той же час намічається різниця культур південної та північної Европи: на півночі не було культур Солютрейської та Мадленської, які дали такі цікаві пам'ятки на півдні. На базі Оріньякської культури — першої форми пізнього палеоліту — розвивалася т. зв. Свідерська культура (названа від села Свідра Вєлька, біля Варшави), яку можна вважати основою балто-нордійської культури.[61]

В Україні дуже багато знахідок пізнішого палеоліту (епохи: Оріньякська, Солютрейська, Мадленська). Крім ґротів та печер, людина мешкає в житлах типу куреня. Стіни їхні обставлено кістками мамутів — іклами та лопатками — і вкрито шкурами тварин. Найвидатніші з знахідок: Деркул у басейні Сіверного Дінця, Пушкарі на Новгород-Сіверщині, Чулатів на Десні, Колесниково на Сівер. Дінці, Старий Кодак біля Катеринослава, Гонці на Удаю, Мізин на Новгород-Сіверщині, Кирилівська в Києві, Довгоничі біля Овруча, Фастів, Дубова Балка тощо.

Починаючи з Муст'єрської доби, як сказано вище, в пам'ятках палеоліту знаходять багато вказівок на існування віри людини у вищу силу, на бажання її привернути їй допомогу різними «вотивними» знаками й зображеннями та магічними причаровуваннями. З цим пов'язані переважно пам'ятки мистецтва, яких було дуже багато. Так, були фігурки жінок (Гонці), тварин, пташок, малюнки та різьблення на стінах (напр., с. Озаринці на Поділлі, Кам'яна могила біля Мелітополя, різьба на мамутових іклах Кирилівської стоянки в Києві, пташки та орнаменти браслетів, меандром у Мізині на Новгород-Сіверщині тощо).

Взагалі Мізинська стоянка, досліджена Ф. К. Вовком, Л. Х. Чикаленком та іншими видатними археологами, дає дуже багато. Серед величезного числа виробів з каменю та кости заслуговують на особливу увагу фігурки пташок, вкриті геометричним орнаментом, браслети з ікол мамута й інші різьблені речі. На них — найстарший в історії мистецтва орнамент меандра, але поставлений похило, навкоси. До Мадленської культури належить чимало мистецьких виробів, наприклад, у Костенках знайдено 43 статуетки.[62]

---

[61] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 8.

[62] Л. ЧИКАЛЕНКО. Палеоліт. Енциклопедія Українознавства, т. І. Мюнхен—Нью-Йорк, 1949, стор. 370-374. — І. Г. ШОВКОПЛЯС. Стародавній кам'яний вік. Нариси історії Української РСР. Вид. Академії наук УРСР, Київ, 1957, стор. 16-22. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 73.

Від цієї доби залишилися поховання й рештки людини. Це вже не неандертальська примітивна людина, а людина кроманьйонського типу, яка мало відрізняється від сучасного европейця. Вона трималася просто, вертикально, руки її рухалися вільно. Вона володіла мовою.

Підбиваючи підсумки, треба сказати, що за доби палеоліту населення України мало багато спільного з населенням Західньої Европи — південної Франції, Піренеїв, Швайцарії, Баварії і антропологічним типом, і технікою знарядь, і побутом, і мистецтвом, і релігійними поглядами.[63] З другого боку, можна спостерігати чимало рис, які з палеоліту збереглися в мистецтві України (порівняти орнаменти Мізиня з українськими вишивками тощо). «Культурна єдність з 100 тисяч років до Р. Х. — найкращий довід европейського походження культури і фізичного типу українського народу», — пише проф. П. Курінний.[64] З другого боку, важливе те, що з палеоліту оформлюється дві групи европейських культур. одна охоплювала північну Німеччину, Польщу, північні землі Східньої Европи, друга розгорталася на південних землях Европи від Піренеїв, південної Франції, Швайцарії, Чехії, Білоруси, України. Так з палеоліту зароджується розподіл культур північно-нордійської та південної — кельтсько-дунайсько-української.[65]

б) Мезоліт

Палеоліт відділяє від неоліту — новокам'яної доби — мезолітична доба. Вона припадає на перші тисячоліття після останнього зледеніння. Населення цієї доби жило переважно полюванням з лука на дрібних тварин та птахів і риболовецтвом. Відповідно до цього змінився характер кам'яних знарядь. Їх робили дуже дрібними — «мікролітами» — для насаджування на стріли, для вставляння у списи, гарпуни.

Найбільш характеристична для України Свідерська культура. М. Рудинський вважає, що аналогічна культура мікролітів знайдена ним у багатьох місцях України: біля с. Смячки, коло Охтирки, по течії Тетерева, на Новгород-Сіверщині, в Миргородському повіті на Полтавщині (біля сс. Яреськи та Шишаки), на Прип'яті. Л. Савицький знайшов мікроліт на Волині.[66]

---

[63] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба, стор. 6, 7, 8. — І. Г. ШОВКОПЛЯС. Стародавній кам'яний вік, стор. 33-39.

[64] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 10.

[65] Р. ЄНДИК. Антропологічна будова України. ЕУ, т. І, стор 125-127.

[66] Я. ПАСТЕРНАК. Мезоліт. ЕУ, стор. 374-375. — М. РУДИНСЬКИЙ. Коротке звідомлення за археологічні досліди ВУАН, 1925, 1926, 1927. — В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ бере під сумнів існування в Україні мезоліту і вважає мікроліти неолітичними. (Формація української нації, стор. 19).

Великий інтерес мають знайдені в 1936 р. та 1938 р. петрогліфи в Мелітопільському районі, біля с. Терпінне — коло Озівського моря. Там на скелях знайдено декілька сов, видряпаних рисунків тварин — биків, коней, хижаків, мамута — та рисунків лінійно-геометричного характеру. Біля с. Терпінне багато мікролітів.[67] Усе разом дає можливість, писав В. Щербаківський, казати про «безперервність життя мезолітіків від палеоліту до неоліту». З другого боку, ця знахідка свідчить про зв'язок із Свідерською культурою. В. Щербаківський робить висновок, що життя не припинялося на Україні від палеоліту до неоліту.[68]

в) Неоліт

Життя первісної людини змінялося дуже поволі. Минали тисячоліття, а людство жило так само, як і раніш. Якась невелика зміна у техніці кам'яних знарядь вважається археологами за дату та ознаку еволюції культури.

Біля 13 000 років тому на Україні можна відзначити ряд нових винаходів та досягнень, які в цілому остільки важливі, що дають можливість вважати цей час новою добою, неолітом, себто новокам'яною добою («неос» — новий, «літос» — камінь).

Не тільки техніка кам'яних знарядь дає підстави відокремити нову добу від попередньої. Зміни полягали в зовнішніх умовах життя. Змінився клімат, льодовики відступили на північ, підсоння на Україні стало м'якше, тепліше. Північна фльора наблизилася до сучасної. Змінилася й фавна. Мамутів, тригонтеріїв, печерних левів, бізонів замінили ведмеді, вовки, лисиці, олені, тури, дикі коні, дикі кабани, кози, зайці, ховрахи.

У зв'язку з зміною зовнішніх умов змінився побут людини. Вона не мала потреби, як раніш, ховатися в печерах. З'являються наземні будівлі — халупи. Здебільшого вони не стояли окремо, а з них складалися села. Про великі села свідчать рештки будівель та цвинтарі.

Головними ознаками в галузі виробництва з каменю були: пиляння, шліфування та свердління. Ці винаходи дали можливість людині значно збільшити асортимент знарядь. З'являються різного типу сокири, мотики, оскарди, молоти, тесла, долота, ножі, наконечники списів. Велике значення мало винайдення лука з стрілами. Його широко вживали — знаходять силу стрілок різних форм.

Полювання на диких тварин було довгий час головним заняттям

---

[67] М. ВОЕВОДСКИЙ. Важнейшие открытия советской археологии в 1938. «Вестник древней истории», М., 1939, стор. 250.

[68] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба, стор. 23-26.

людини і джерелом її існування. За допомогою лука з стрілами, різного роду пасток, сильців людина полювала на оленів, диких коней, вовків, зайців. У повноводних річках було багато риби, і рибальство було дуже поширене. Вживали для рибальства сіток, неводів, кидали гарпуни, ловили вудками, вживали замість гачків малюсіньких кам'яних платівок.

Біля 6-7 тисяч років тому людина почала виробляти посуд з глини. Спочатку посуд робили з грубими стінками. Згодом посудові надають гарних форм, прикрашають орнаментами. На вогких ще стінках посуду паличками, кістками, навіть пальцями виводять різні орнаменти: смужки, ялинки, хрести. Ганчарство внесло велике полегшення в побут людини. Вона могла варити їжу, зберігати воду.

За неолітичної доби людина опанувала ткацтво. З'являються перші примітивні варстати, виробляють тканину з вовни, з волокнуватих рослин, спочатку типу рогож, а потім дедалі більше вдосконалені. Відбитки тканини зберігаються на глиняному посуді — як орнамент.

Велике значення для людини мало приручення тварин. Першою свійською твариною був собака. Пізніше було приручено корову, свиню, овечку. Скотарство стало значною галуззю господарства.

Наприкінці неоліту людина почала обробляти землю: копати мотиками з каменю, великими патиками, сіяти, жати кам'яними серпами. Зерно мололи кам'яними зернотерками. Сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Уся хліборобська праця лежала на жінках.

За неолітичної доби відомо чимало будівель на плотах, на озерах та річках, а також на палях, які вбивали в дно річок та озер. На них будували мости з халупами. Такі будівлі відомі на Поліссі, на Волині, на Поділлі.

За часів неоліту почали споруджувати човни. З великого стовбура дерева випалювали середину, вигладжували її сокирами з каменю, залишаючи одну-дві перегородки. Такого човна знайдено біля с. Сабатинівки, на р. Бозі. Цими човнами можна було випливати на середину великих річок та озер для рибальства, а також робити більші рейси річками, які набули значення водяних шляхів, що сполучали різні племена.

З цього часу в житті людини починається нова ера: вона виходить за межі території, де мешкає. Поволі зникають межі між окремими племенами, починаються зв'язки між віддаленими країнами. Зароджується обмін, починаються впливи різних культур.

В Україні знаходять вироби з кам'яних порід, яких нема в тій місцевості. Так — смугнастий камінь з Волині, обседілн з Вірменії або Карпат на Наддніпрянській Україні. За цей час можна спосте-

рігати на Україні культурні впливи різних країн. Вони виявляються у формах знарядь, у типах їх.

За часів неоліту можна констатувати, що Україна мала більше зв'язків з культурними країнами Сходу (Месопотамією, Кавказом, Малою Азією), ніж з ближчими сусідами на півночі. Так, Східна Европа вже тоді поділялася на дві частини: південну — майбутню Україну та північну — майбутню Московію, які перебували під різними впливами і утворювали окремі культури.

Ширится мистецтво, але в ньому зникають реалістичні відображення тварин, мабуть у зв'язку з тим, що полювання на диких тварин перестало відігравати таку велику ролю, як то було за часів палеоліту.

Можна докладніше уявити собі релігію людини. Поширюється культ жінки, жіночого божества. У похованнях видно вже певний ритуал. Покійника часто скорчують, навіть зв'язують. Його посипають червоною вохрою, що символізувало трупоспалення. З покійником ховають зброю, прикраси, їжу в горщиках — усе, що йому потрібно на тому світі. Людина неоліту вірила в те, що життя людини не припиняється з смертю на землі.[69]

Люди неоліту жили родовими групами, об'єднаними особою жінки-матері, бо діти, з-за відсутности постійних шлюбів, не знали батьків, і споріднення велося за розрахунком зв'язків з матір'ю. Так утворився лад, в якому жінці належало першенство в житті групи: матріярхат. Матріярхат відбився на релігійних уявленнях, на культі богині-матері. Взагалі за неоліту зайшло так багато змін у побуті людини та в її фізичній будові, що антропологи припускають появу нової раси в Европі і, зокрема, в Україні. Раса, яка змінила неандертальську, — кроманьйонська.[70]

У 8-6 тисячоліттях до Р. Х. стає помітною балто-білорусько-українська єдність на тлі дальшого розвитку Европи. Виявилася вона в культурі неоліту ямково-гребінчастого стилю. Назва цієї культури походить від характеристичного для неї посуду, орнаментованого відтисками гребінців або патичків, обмотаних шнурками. Носії цієї культури жили великими селищами на узгір'ях, біля води. В Україні відомо багато поселень із цього часу (біля Погорілого на Чернігівщині, Міньовки на Ізюмщині, Зоранки на Волині, Кам'яні могили на Маріюпільщині тощо). У Західній Европі їм відповідали селища типу «к'оккенмеддінгів»: так називаються купи

[69] Я. ПАСТЕРНАК. Коротка історія західньоукраїнських земель. Львів, 1932. — Його ж: Неоліт. ЕУ, т. І, стор. 376-379. — М. Ю. МАКАРЕНКО. Маріюпольський могильник. Київ, 1933. — В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба в Україні, стор. 27-54. — М. А. МІЛЛЕР. Там же, ч. 1, стор. 44-45; 98-104.

[70] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 22-25. — Його ж: Кам'яна доба, УШ, IX. — Р. ЄНДИК. Антропологічна будова України. ЕУ, т. І, стор. 123-125.

харчових покидьків, переважно з кісток спожитих риб, мушлів тощо.[71] Кераміка ямково-гребінчастого стилю стала основою слов'янського стилю кераміки.

Єдність балто-білорусько-українська не була тривка. Вона розпалася на три комплекси. Але на Україні від цієї групи почалася Трипільська культура, найцікавіша в її історії. [72]

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Кінець неоліту на всій території України характеризується надзвичайно багатою, блискучою культурою хліборобів.

Перші знахідки цієї культури було зроблено відомим київським археологом В. Хвойкою на початку XX ст. в селі Трипіллі, недалеко від Києва. Назва «Трипільська культура» залишилася до наших часів за цією культурою, не зважаючи на те, що межі її поширюються, за сучасними дослідженнями, від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова.

На всій території України, починаючи від VI тисячоліття до I тисячоліття перед Р. Х., утворилася культура, яка на всьому своєму протязі мала цілком виразні риси. Людність мешкала великими селами на берегах річок. У цих селах були хати прямокутної форми. Чотирисхилий дах спирався на стовпи. Стіни дерев'яні, обмащені з обох боків глиною. Підлогу робили з дерев'яних плах, складених помостом, обмазаних глиною, іноді обпаленою. Розміри цих будівель були різні — від 6 до 150 кв. метрів. Стіни бували розписані.

Житла будували залежно від місцевих умов: де був ліс — з плах, обмазаних глиною, де бракувало лісу — з глиняних вальків або т. зв. саману. На Одещині — з каменю-вапняку. Житла були здебільшого багатокамерні. У Халеп'ї, наприклад, переважали чотирикімнатні. Нерідко вони були розписані темночервоними фарбами. Крім багатьох селищ, розкопаних на Україні, знайдено кілька глиняних моделів, так званих «хаток» (Сушківці, Володимирівка, Попудні), які доповнюють уявлення про ці будівлі. Вони мали всередині грубу, лави. Плян хаток нагадує пізніші українські хати, так само, як нагадує їх самий характер будови: дерев'яні, обмащені глиною, стіни.

Крім житлових будинків, у селах були будівлі ритуального призначення: так звані «точки», «майданчики». Підлога була обма-

[71] С. М. БІБІКОВ та І. Г. ШОВКОПЛЯС. Гребінчаста кераміка. Нариси з стародавньої історії УРСР, стор. 48.
[72] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 10-11.

щена випаленою глиною. На них знаходять обпалені кістки, різні глиняні фігурки тварин, жінок, посуд.

Населення Трипільської культури було хліборобське. Воно мало сільське господарство на розмірно високому рівні. Збереглося багато кам'яних серпів з дерев'яними держаками. Багато зернотерок — кам'яних куль, якими розтирали зерно. Були сохи, до яких впрягали пару волів. Сіяли пшеницю, жито, просо, аніс, ячмінь. Було поширене скотарство. Серед фігурок тварин бачимо корову, вівцю, свиню, коня.

В трипільських знахідках зустрічають кам'яні знаряддя високої техніки: добре обгладжені, вишліфувані, просвердлені сокири, долота, ножі, серпи.

Головною прикметою Трипільської культури було ганчарство. В знахідках цієї культури багато різноманітного посуду, який вражає багатством форм, орнаменту. Щодо техніки, то в трипільському посуді різко вирізняються дві: одні вироби — з товстими стінками, грубими, інші — з прекрасно виробленої глини, з тонкими стінками, добре випалені, високої досконалости. Всі вони були зроблені без ганчарного кругу, вироблені руками. Асортимент посуду надзвичайно багатий. Там зустрічаються величезні глеки і малесенькі глечики-іграшки. Найтиповіші для цієї культури глечики нагадують формою грушу, потім — глечики з вузеньким горлом та дінцем і гострими боками. Типовий посуд у формі шоломів. Зустрічаються подвійні «біноклюваті» глечики, що нагадують українські подвійні глечики, з яких влітку селяни носять на поле обід.

Цікавий орнамент на них. Тут зустрічається врізаний орнамент, наведений гребінцем з кількома зубами, здебільшого у формі спіралі. Переважає розписний орнамент, завдяки чому деякі дослідники саму культуру називали культурою «мальованої» кераміки.[73] Тло посуду було переважно ясножовте, розпис наведено однією фарбою — гнідопурпуровою. Тут домінує спіраля, стилізовані рослини, часто зустрічаються стилізовані фігурки тварин та людини.

Дуже цікаві інші керамічні вироби: фігурки різних тварин і зокрема — фігурки жінки. Вони не однакові. Були стилізовані фігурки без ніг — вони закінчувалися клином. Ці клини встромлювалися в якийсь п'єдестал. Особливо цікаві голівки цих жінок: вони нагадують голову сови і зроблені наче щипкою.

Другий тип фігурок — більш реалістична жіноча фігура, вже з позначеними, але не до кінця доведеними ногами.

Третій тип — фігура сидячої жінки. Призначені вони були для ритуальної мети: були зв'язані з культом жінки.

---

[73] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 27-31; 40-43.

Треба згадати ще один цікавий деталь: голови биків з розлогими рогами. Такі голови прикрашують посуд.

Великим досягненням Трипільської культури було ткацтво.[74]

У пізніших знахідках Трипільської культури вже з'являється мідь, яку імпортовано було з Малої Азії та Семигорода (Київ, Верем'я). Зустрічалося й срібло (Ковалівці).

Взагалі Трипільська культура за пізніших часів мала широкі зв'язки з Малою Азією (с. Усатово), Тесалією (с. Серезліївка), Семигородом (Верем'я, Борисівка), з середньою Вислою (Більче Золоте), Кавказом (Уль), можливо — з Кіпром.[75]

Дуже важливі речі, які свідчать про релігійні уявлення: вотивні фігурки, голова бика, грифони, а головне — жіночі статуетки, зображення богині-матері, діви-лева і т. д. Усе це свідчить про матріярхат трипільців.

Так територія України ще за часів неоліту була поєднана з могутньою, видатною культурою. З другого боку, цікаво те, що ця культура пов'язана з іншими блискучими культурами Східньої Европи та Західньої Азії, і вона входить як ланка до того ланцюга, який зв'язує в єдине ціле тодішній культурний світ.

Біля 6 000 років до наших часів на берегах Егейського моря, Малої Азії, на островах Егейського моря, на півдні Балканського півострова — взагалі у східній частині Середземного моря — на захід, до берегів Еспанії постала одна з наймогутніших культур тодішнього світу. Вона яскраво виявлена була в знахідках в Орхомені, Мікенах — на території пізнішої Греції, у Трої, (пізніше Гісарлик) в М. Азії, на островах Криті, Кіпрі. Ця культура має назву Крито-Мікенської або Егейської.

Розквіт її припадає на II тисячоліття до нашої ери. Від неї залишились рештки колосальних споруд: міських мурів, фортець, палаців. Деякі з них були побудовані з величезних каменів. У палацах Кноса, Тиринта було сотні кімнат, величезні залі, бібліотеки. Стіни були прикрашені різнокольоровим каменем — ляпис-блакитом, малахітом, мармуром. На стінах були чудесні розписи-фрески, на яких відображено тодішній побут: сцени полювання, жертвування, танки, різні гри, розваги.

---

[74] Р. ШТЕРН. Доисторическая культура на юге России. «Труды XIII Археол. С'езда». М., 1907, т. I. — В. ХВОЙКА. Древние обитатели среднего Поднепровья. К., 1913. — В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Мальована кераміка на Полтавщині. «Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі». Том I, Прага, 1923. — Трипільська культура на Україні, т. I, К., 1926. (Статті П. П. Курінного, В. Є. Козловської, М. Ю. Макаренка, Л. Х. Чикаленка та ін.) — Т. С. ПАССЕК, Б. БЕЗВЕНГЛИНСКИЙ. Новые открытия трипольской экспедиции 1939. «Вестник древней истории», 1939, т. IV. — Трипільська культура. К., 1940. (Статті Т. Пассек, О. Кульської, Є. Кричевського тощо).

[75] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Кам'яна доба, стор. 55-66. — П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 13. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 100-112.

Егейська або, як її спершу називали «мікенська» культура характеризується високоякісними керамічними виробами, посудом, який нагадує трипільський, статуетками жінок із совоподібними обличчями, властивими Трипільській культурі. В орнаментації зустрічаються часто голови биків з розлогими рогами — подібні до трипільських. Егейська культура була зв'язана з усіма сусідніми країнами: з Єгиптом, Вавилоном, Хеттами.

Виявляється, що Трипільська культура була пов'язана з цією величезною своїм значенням в історії людства, першою европейською і в той же час світовою культурою.

Відкриття й вивчення Трипільської культури викликало багато гіпотез щодо її походження та характеру. Професор Штерн назвав цю культуру «до-мікенською» і вважав, що вона старша, ніж Мікенська або Егейська культура. Пересуваючись до Геллади, вона, мовляв, підсилила основи Егейської культури.

Проф. Х. Вовк, В. Щербаківський,[76] О. Менгін виводили її з Месопотамії.

Нові досліди показують, що ці культури чужі одна одній, а хронологічно Трипільська культура не молодша від них. Проф. П. П. Курінний пише, що «чим більше ми заглиблюємось в досліди над Трипільською культурою, тим більше виявляється ниток, які сполучають цю культуру з культурою Еллади. Будівлі типу мегарона — тут і там, культ матері й мужа-пастуха, спільність керамічних форм, мітологій, пластичних і орнаментальних мотивів — пояснюють ці генетичні зв'язки».[77]

П. П. Курінний зазначає, що «найстарші фази поширені на Наддніпрянщині, а пізніші мають сполучення з культурами Дунаю, Балканів, Малої Азії та Кавказу, показуючи тим напрям ширення впливу цієї культури з півночі — з України — на південь у період 1500-1000 рр. перед нашою ерою, себто в час леґендарного пересування племен Геллади». Отже, Трипільська культура на Україні, заплідливши своїми впливами сусідні й далекі від неї периферії, спричинилася частково також до зародження античного мистецтва.[78]

На Україні Трипільська культура збереглась у пережитках і залишила по собі виразні сліди. Український народ зберіг свою етнічну спорідненість із старожитною людністю Пра-України. До останніх часів сільські жінки й молодиці розмальовують хати, комини, печі тощо. У килимарстві, ганчарстві, дереворізьбі, вишивках, писанках — дуже багато геометричних та рослинних орнаментів (званих по-народному циганською вулицею, безконечником,

[76] В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 29.
[77] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор 18-19.
[78] П. П. КУРІННИЙ. Трипільська культура на Україні. «Арка», ч. І, Мюнхен, 1947.

кривулькою, кучериками, троєчками, гачками тощо), які виразно нагадують орнамент палеолітичної та неолітичної діб на Україні. На Лемківщині, наприклад, ще й до цього часу зберігся спосіб розмальовувати хати (рівнобіжно до покладеного в стінах дерева з горизотальними смугами, що сягає, очевидно, до дуже давніх часів).[78]

Згодом неоліт України характеризується низкою різних культур, пов'язаних з певними територіями, які мали свої властиві прикмети в кераміці, різних знаряддях. Так, на Полтавщині жило населення, яке залишило «гребінцеву» кераміку, на Волині та в Галичині утворилася «надбузька» культура, на Закарпатті — носії «буківської» культури тощо, в надчорноморських степах — «ямна» культура, і ця назва походить від звичаю ховати небіжчиків в ямах. Одночасно, наприкінці III тисячоліття до Р. Х., з'явилися носії «лінійно-стрічкової» кераміки, пов'язаної з Мізинською та Трипільською культурою. Ця культура цікава тим, що зв'язує неоліт Волині та Галичини з центральною Європою: Моравією, Угорщиною, Німеччиною.[80]

Добу неоліту і, зокрема, Трипільську культуру новіші дослідники пов'язують з українським народом. В. М. Щербаківський писав, що жадного переселення слов'ян не було. Слов'яни-українці жили в Україні від доби неоліту.[81] «Гадаємо, що історія України починається з палеоліту... що всі послідовні великі культури на Україні являють собою етапи, щаблі формування та розвитку українського народу аж до нинішнього часу. Вивчення всієї історії в цілому, в комплексі умов географічних, економічних та епізодичних дає правдиве розуміння минулого, а разом з тим указує дальший шлях нашого народу.»[82]

З усього, що подано вище, можна зробити висновки, пише В. В. Мавродін, мовляв, український народ був автохтоном на тій території, де застала його історія. Антропологи встановили, що на території історичного слов'янства за перших віків нашої ери були в основному поширені ті самі європеоїдні расові типи, як і за епохи пізнього неоліту.[83]

---

[78] О. ПОВСТЕНКО. Історія українського мистецтва. Нюрнберґ-Фюрт, 1948, ч. I, стор. 18.

[80] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 44-48. — Я. ПАСТЕРНАК. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. Авґсбурґ, 1948.

[81] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Концепція М. С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеонтології. Прага, «Праці Укр. Іст.-Філол. Т-ва», т. III, 1940. — Його ж: Формація..., Прага, 1941.

[82] М. О. МІЛЛЕР. Студії з ранньої історії Приозів'я. Український Морський Інститут, Женева, 1946, стор. 15.

[83] В. В. МАВРОДІН. Нариси з історії СРСР. К., 1958, стор. 7.

2. ВІК МІДІ ТА БРОНЗИ

Перший метал, який почали вживати на Україні, була мідь. Перші вироби — невеликі сокири або долота — знаходили вже в пам'ятках Трипільської культури, але це було дуже рідко.

Приблизно біля III тисячоліття до нашої ери на території Європи з'являються нові населенці: народ, який опанував усю ту територію, де розгорталася Трипільська культура. Цей народ з культурного погляду стояв нижче від трипільців. Він перебував у стадії скотарства і ще не знав рільництва, але був міцніший, войовничіший, ніж трипільці. Він подолав їх і приніс із собою вміння обробляти мідь.

На території Донеччини, в районах Луганська, Бахмута, були родовища міді. Там археологи відкрили рештки первісних шахт, печей для топлення міді у вигляді глибоких ям у землі, викладених глиною. Знаходять також матриці, в яких виливали різні предмети з міді: наконечники списів, стрілки, сокири, ножі, прикраси.

Металеві вироби дуже поволі завойовували місце у вжитку людини. Вони були дорогі, їх важко було виробляти. Тому довгий час, разом з металевими виробами, вживали також кам'яні, при чому на форми кам'яних сокир та наконечників списів впливали форми металевих, і найкращі зразки кам'яних знарядь з'являються якраз за часів початку вживання металів.

Чиста мідь не тривка, тому дуже рано до неї почали додавати оливо, і цей стоп зветься бронзою. Бронза дуже добрий, ковкий метал.

Нове населення, з яким прийшли мідь та бронза на Україну, принесло з собою нові форми поховань. Своїх мерців воно ховало у скорченому положенні, часто у великих кам'яних склепах, катакомбах. Здебільшого їх посипали червоною вохрою. Над могилами насипали високі кургани. Для цієї культури характеристична кераміка: невеликі глечики, прикрашені «шнуровим» орнаментом.

Пам'ятки цієї культури пов'язують Україну з передньою Азією, Кавказом, а також з Егейською культурою та Західньою Європою: аналогічні пам'ятки знаходять в Італії, на островах Середземного моря, в Еспанії.

За доби міді та бронзи ще яскравіше намічається різниця культурних впливів, під якими перебували південна та північна частини Східньої Европи. У той час, як у північній частині, в районах Поволжя, намічалися міцні культурні шляхи, які вели на Урал, у Сибір, де розвивалася могутня мідяна та бронзова культура, — південна частина, територія України, перебувала під постійним впливом інших осередків: передньоазійських, кавказьких та

західньоевропейських, ближче — угорського. Це яскраво позначилося, між іншим, на формах бронзових сокир: на північних землях панував сибірський «кельт», на південних — сокира з довгим обухом, характеристична для Месопотамії та Малої Азії.[84]

З кінцем бронзового віку на Україні пов'язане місцеве виробництво бронзи та висока ливарна техніка її. Помічається кілька культур, які мали свої прикмети: Білогрудівська (біля Умані), Висоцька (на Львівщині, Тернопільщині, Рівенщині), Верхньодністровська (верхнє Подністров'я). Вони характеризуються скотарсько-хліборобським побутом і зв'язками з Італією, Наддунайщиною, Сибіром.[85]

КИМЕРІЙЦІ

На цю добу припадає поява на Україні того першого народу, ім'я якого збережено історією. Це кимерійці, яких описав у V ст. Геродот.

Земля кимерійців лежала від Карпат та гирл Дунаю до Кубані. Хронологічно культура кимерійців датується 1500 до 700 р. до Р. Х. Кимерійці мали укріплені городища (Немирово, Волковці, Пастирське, Мотронівку, Хмільне та інші). Вони ховали небіжчиків і мали некрополі (с. Волоське на Запоріжжі). У них були складні ритуальні обряди. Збереглися стели — статуї із зображенням людей (с. Волковці біля Кам'янця-Подільського, с. Білогрудівка б. Умані, Білозерка на Херсонщині).

Кимерійці характеризуються табунним скотарством, високою культурою бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Вони були першим народом, який мав царів. Їхні царі були племінними ватажками (могила царя біля с. М. Лепетиха, Херсонщина). Вони мали культурні зв'язки з Кавказом, Закавказзям, Малою Азією, Шлезьком, Гальштадтом. Геродот писав, що кимерійці[86] прийшли

---

[84] В. А. ГОРОДЦОВ. Культура бронзовой эпохи в древней России. Отчет Государ. Историч. Музея за 1914 г., Москва, 1915. — Його ж: Бронзовый век на территории России. БСЭ, I изд., М., 1927, т. VII, стор. 621. — А. ЙЕССЕН. Производство медных и бронзовых изделий в Причерноморских и Приволжских степях и вопрос об источниках снабжения материалами. Доклад на 4-й конференции Института Археологии УССР, 1941. — М. А. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье в древности. Ч. I, Мюнхен, 1958, стор. 46, 83; 105-158.

[85] А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ, В. І. КАНІВЕЦЬ. Бронзовий вік. Нариси....., стор. 92-105.

[86] О. І. ПОКРОВСЬКИЙ. Геродот і Аристей. Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. Київ, 1927, стор. 323-340. — Б. В. ВАРНЕКЕ. Легенди про походження скитів. Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського, т. I, Київ, 1928, стор. 133-135. — С. А. ЖЕБЕЛЕВ. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху. «Вестник Древней Истории», 1938, ч. I. — Марко АНТОНОВИЧ. Чи були кимерійці в Україні. Український Морський Інститут, Одеса, 1946, ч. 30. Чорноморський Збірник, кн. 7, стор. 27-35. — В. А. ІЛЛІНСЬКА та О. І. ТЕРЕНОЖКІН. Початок залізного віку. Нариси, стор. 110.

з Азії. Сучасні археологи доводять інше. Дослідник Білогрудівської культури П. П. Курінний вважає, що не з Азії могли прийти вони, а з середньої Наддніпрянщини. Їхня культура — продовження Трипільської, пристосованої до умов табунного скотарства. Перехід частини осілого населення до табунного скотарства штовхав їх на південь, зокрема на Запоріжжя, з його степами.[87]

3. ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Біля X століття до Р. Х. в Європі входить у вжиток залізо і витискає дорожчу бронзу. Старіший період цієї доби має назву «Гальштадтського» — за місцем Гальштадт в Австрії, де було вперше знайдено пам'ятки її. Проф. Д. В. Антонович вважав, що залізо прийшло до Європи з Передньої Азії і, правдоподібно, шляхом через Україну. Тому можливо, що на Україні залізо з'явилося трохи раніш, ніж у центральній Європі.[88]

Гальштадтська доба характеризується розвитком хліборобства та скотарства, поширенням східньоальпійських культурних впливів та переходом від матріярхату — першенства жінки — до патріярхату — першенства чоловіка та батька.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ

На початку залізного віку, в VII ст. до Р. Х., на північному чорноморському узбережжі почали засновувати свої колонії-факторії греки. Ці колонії були тісно зв'язані з метрополіями, від яких вони відділилися. Вони мали такий самий політичний лад, релігію, брали участь у гімнастичних змаганнях.

З колоній метрополії одержували продукти — хліб, якого не вистачало в Греції, рибу. За їхнім посередництвом проваджено торгівлю з сусідніми країнами. Згодом вони перетворилися на великі багаті міста.

На березі Чорного моря було засновано колонії: Тіру (на лимані Дністра), Ольвію (на березі Бога), Херсонес, Теодосію та низку інших у Криму, Пантікапею — на місці Керчі, Фанагорію — на Тамані, Танаїс — на гирлі Дону. Так, у VII-VI сторіччях до Р. Х. все узбережжя Чорного моря було охоплене грецькими колоніями.[89]

Ці головні колонії мали мережу залежних від них, менших.

---

[87] П. П. КУРІННИЙ. Найдавніша культура ... Рукопис, стор. 20.

[88] Д. В. АНТОНОВИЧ. Короткий курс українського мистецтва. Прага, 1919.

[89] С. ЖЕБЕЛЕВ. Боспорские этюды. «Извест. Гос. Акад. Истории матер. культ.», в. 104, Лен., 1935. — М. О. МІЛЛЕР. До історії Танаїса. Україн. Морськ. Інстит., ч. 30, 1946, Чорноморський збірник, кн. 7, стор. 13-22. — М. О. МІЛЛЕР. Студії з історії Приозів'я. Укр. Морськ. Інст. ч. 37, Женева, 1946, стор. 5-16; там же ч. 41, кн. 9, стор. 16-23; ч. 46, стор. 3-15; ч. 50, стор. 3-23; ч. 51, стор. 3-24.

Еллінська колонізація поширювалася й далі. Наприклад, у Лубенщині знайдено рештки грецьких храмів — Діоніса, Аполлона, Артеміди.[90]

Серед грецьких колоній перше місце належить Ольвії. Вона лежала на правому березі Бога, коло с. Парутина. Заснували Ольвію колоністи з міста Мілета, яке само було грецькою колонією на березі Малої Азії. Ольвія була великим містом. Розкопини виявили рештки міста: майдани, бруковані вулиці, мури, що оточували місто, великі театри, храми, стадіони, громадські та житлові будинки. В Ольвії найбільше поважали богів Аполлона, Деметру, Кібелу — жінку, «матір богів».

Ольвія стала значним культурним осередком. У ній були вчені, письменники, була розвинена місцева промисловість. Місто славилося керамічними та ювелірними виробами. Виробляли також зброю.

Подібно до інших чорноморських колоній, Ольвія карбувала власну монету. Вона провадила у значних розмірах торгівлю з сусідніми народами, скуповувала у них хліб, рибу, рабів і надсилала все це до Греції. З свого боку Ольвія продавала сусідам вина, матерії, предмети мистецької промисловости — золоті та срібні, посуд, прикраси, зброю.[91]

Добре досліджений також Херсонес. У ньому знайдено широкі бруковані вулиці, майдани, цистерни для дощової води, каналізаційні рури, водогін. Збереглися рештки храмів, житлових будинків і пританея. На вулицях стояли стели, псефізми — урядові декрети, висічені на мармурових плитах. Серед них мармурова плита з написом: «Присяга громадян на вірність конституції своєї держави» (I-II ст. до Р. Х.).[92]

Грецькі колонії відіграли велику ролю в історії населення України, поширюючи серед нього високу культуру Геллади.

СКИТИ

Так називали греки племена, які жили на території України, на північ від грецьких колоній. Скити у VIII ст. підкорили інші племена, що раніше жили на Україні.

Під назвою скитів розуміють усе населення України. Геродот був в Ольвії, бачив там скитів і писав, що скити прийшли з Азії і

---

[90] О. ПОВСТЕНКО. Історія українського мистецтва, I, стор. 24.

[91] Гр. И. И. ТОЛСТОЙ и Н. П. КОНДАКОВ. Русские древности в памятниках искусства. СПБ. 1896, т. II. — М. Л. СЛАВИН. Ольвія. Київ, 1939. — Т. М. КНИПОВИЧ. Некрополь у північно-східній частині Ольвійського городища. «Советская Археологія» ч. 6, 1940, стор. 92-106. — В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 98-100. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 179-211.

[92] О. ПОВСТЕНКО. Історія українського мистецтва, в. I, стор. 34.

вигнали кимерійців. Якби це було так, ми мали б на Україні від VII ст. нову культуру, яка знищила б культуру народів-попередників. Насправді того не було. Культура часів скитських в основному залишилася кимерійською. Відбувається не боротьба народів, а диференціяція суспільства, утворюються казкові багатства родів табунників і струнка система патріярхального династичного права. Виділюються могутні, багаті царі.[93]

Скити поділяються на чотири племена. Над р. Богом жили скити-скотарі, між Богом та Дніпром — скити-хлібороби, на південь від них — скити-кочовики, між Дніпром та Доном — скити царські. Скити-скотарі випасали худобу, перекочовували зі своїми стадами з місця на місце, в залежності від пасовиськ. Скити-хлібороби жили осіло, сіяли пшеницю, просо, ячмінь, коноплі, цибулю, часник. Продукти скотарського та хліборобського господарства вони продавали грецьким колоніям.

Крім сіл, відомі скитські міста-городища, оточені валами. Деякі з них, як от Мотронинське, Пастирське, Немирівське, Більське, відомі з часів кимерійців, були великих розмірів, їх оточували вали та глибокі рови.

У скитів було широко розвинене ганчарство: вони виробляли прекрасний різноманітний посуд, за зразками грецького. Мали простий глиняний посуд, часто величезного розміру, високий, стрункий, так звані «амфори» — в них зберігали воду, зерно. Був також прекрасний різноманітної форми посуд, прикрашений, за зразком грецького, сценами з грецького побуту, мітології, вкритий блискучою поливою. Скитський посуд, подібно до грецького, виробляли вже на ганчарному колі. В ті часи греки виробляли також і металеві речі: залізну зброю, мечі, кинджали, різні стріли для луків, переважно трикутної форми.

Скити підтримували торговельні зносини з грецькими колоніями, постачали їм продукти свого господарства і діставали від греків вино, посуд, прикраси, зброю. Таким чином, до скитських степів потрапляли високомистецькі вироби грецької індустрії, вироби з золота, срібла. В них можна відзначити дві групи: одні з них прикрашені сценами з грецького побуту, мітології, другі — сценами з побуту скитів, безперечно зроблені для скитів. Завдяки цим пам'яткам ми можемо яскраво уявити зовнішність, одяг, побут скитів.

Серед таких виробів треба згадати мистецькі вази, знайдені в Куль-Обському та Чортомлицькому курганах, у кургані Солоха та інших. Чоловіки носили короткі каптани, підперезані шкіряним поясом, штани, які заправляли в короткі шкіряні чоботи, шапки

[93] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 30.

з повсті. Жінки носили довгі сукні з поясами, на головах гостроверхі шапки з довгими покривалами.[94]

Скити мали антропоморфні вірування, в яких поєднали старі вірування хліборобської трипільської культури, елементи тотемів скотарської культури з впливами грецької мітології.

Скити вірили в позагробове життя. Своїх мерців вони ховали в могилах, при бідних клали горщик з їжею, злиденний інвентар, кам'яні речі. Багатих ховали у глибоких могилах у формі будинку, над ними насипали високі кургани та одягали їх у розкішний одяг, з золотими оздобами, клали коштовну зброю, посуд. Забивали й ховали разом з мерцем жінку, коней.

Осередком, серцем царської Скитії був басейн р. Конки, де лежало місто Геррас. Взагалі по берегах Дніпра було надзвичайно багато могил. У 80-х роках XIX ст. Д. І. Самоквасов нараховував до 500 могил, що стояли купами й поодинці, і всі вони, як писав М. І. Ростовцев, являли собою цілість.[95]

Завдяки цим могилам ми маємо найкращі пам'ятки скитської доби, в якій грецька культура об'єдналася з місцевою та східніми впливами. Проф. П. П. Курінний робить такі важливі висновки щодо скитської культури:

Поховання скитів, скорчене під курганами, має аналогію з похованням трипільців та кимерійців під курганами, а видатних осіб скити палили на вогні (с. Верем'я та Щербанівка — трипільських часів, Білогрудівка — кимерійських). Обидва обряди переходять до антів і сягають слов'янських дохристиянських часів на Київщині та Чернігівщині.

Скити продовжують розробку трипільської мітології в образах фантастичного звіринного стилю і передають її через анто-слов'ян селу: це образи матері-богині, пастуха Геракла, одноокого циклопа, грифона, культового бика, коня, кабана тощо.

Скити користуються всіма формами посуду, виробленого трипільцями. Цікавий «слов'янський» горщик, оздоблений «гребінцевим» орнаментом. Початок його — ямково-гребінцевий стиль, який був провідною формою в трипільській, кимерійській, скитській та анто-слов'янській культурі і є національною формою посуду.

Ще виразніше традиційний зв'язок дає наша хата з її піччю.

Від Скитії маємо знамениті білі штани й сорочку, чоботи, шпичасту козацьку шапку, перначі, сагайдаки, келепи тощо.[96]

---

[94] Граф А. А. БОБРИНСКИЙ. Курганы близ Смелы. 1887-1902. — Граф. И. И. ТОЛСТОЙ и Н. П. КОНДАКОВ. Русские древности, т. II, 1896. — М. И. РОСТОВЦЕВ. Эллинство и иранство на юге России. 1918. — М. И. РОСТОВЦЕВ. Скифия и Боспор. 1925. — П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 38-40. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 152-176.

[95] М. МІЛЛЕР. Палеоліт Надпорожжя. Авґсбурґ, 1948, стор. 3-4.

[96] П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 53-55.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА

Року 512 до Р. Х. скитські землі були зруйновані перським царем Дарієм. Використали ослаблення скитів греки-іонійці, які в 511 р. до Р. Х. розбудували велику колонію — Пантікапею, при Боспорі Кимерійському, на місці, де тепер стоїть Керч.

Пантікапея скоро розбагатіла й стала новим центром культури не тільки для Чорномор'я, але проміння її впливів спостерігається й у Сибіру, на Закарпатті, в Угорщині. Вона об'єднала грецькі колонії на берегах Криму, Озівського моря, р. Кубані і стала осередком Боспорського союзу, до якого увійшли Теодосія, Німфея, Партеніт, Фанагорія та інші міста.

Спочатку правили обрані «архонти», але від 438 р. до Р. Х. з'являються «базилевси», які засновують спадкові династії. Так постала багата й могутня Боспорська держава. Вона провадила велику торгівлю хлібом та іншими продуктами, що їх діставала від сусідніх народів, карбувала свою монету.[97]

У 142 році Боспорська держава підпала під владу Понтійського царя Митридата, а пізніше — під владу Риму.

САРМАТИ

Сучасна археологія значно зменшує значення сарматських племен на Україні, хоч у I-II ст. нашої ери вони на деякий час підкорили частину скитів. Нової культури вони не створили, а прийняли скитську. В IV ст. вони зруйнували Ольвію і пройшли до Дунаю. Чужоземні письменники переносили ім'я сарматів на скитів, а Птоломей називав усю Скитію «Сарматією».[98]

АЛАНИ

Одне з сарматських племен, алани, почало відігравати визначну ролю у I ст. по Р. Х., і поступово ім'я їх витіснило ім'я сарматів. Принаймні римські історики так називали всіх сарматів у Надчорномор'ї.

Алани утворили союз, який сягав до Аральського моря. Вони жили переважно над Меотидою (Озівським морем), між Дніпром та Міюсом. Вони робили напади на береги Дунаю, вдерлися на Потис-

---

[97] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 92-98.

[98] М. МІЛЛЕР. Студії з ранньої історії Приозів'я. Морськ. Інст., ч. 46. Женева, 1946, стор. 3-15. — Його ж: Сарматська матеріяльна культура. Чорномор. збірник, Женева, 1947, ч. XI, стор. 47-59. — Його ж: Досліди сарматського некрополю. Чорноморський збірник, Женева, 1947, ч. X, стор. 9-21. — Його ж: Дон и Приазовье в древности. Мюнхен, 1958, ч. II, стор. 36 і далі. — М. І. ВЯЗЬМІТІНА. Сармати. Нариси..., стор. 220-225. — П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 69-75.

ся (в Угорщині). Розбиті гунами, алани поділилися на окремі групи. Одну з них називали ясами чи язигами. Вони подалися до Північного Кавказу й стали предками осетинців. Друга група оселилася в Криму. Багато аланів було між Сіверським Дінцем та Доном, де залишилися могильники типу Салтівських (на Харківщині).[99]

ГОТИ

У III ст. почався рух германських народів на схід. Племена, які у II ст. після Р. Х. сиділи на берегах Вісли, Одри, Лаби, рушили на південний схід. Велике плем'я ґотів поділилося на дві частини. Візиґоти або вестґоти прямували на Тракію, Македонію. Територія між Богом та Дунаєм опинилися в руках вестґотів.

Друга частина ґотів — остроґоти або остґоти — осіли між Дніпром та Кубанню, підкорили скитів і робили напади на Ольвію, Тіру, Таврію (Крим), на Меотиду. Під навалою ґотів заломилася Боспорська держава, зникла Придонська Танаїда. Остґоти заснували велику державу, яка сягала берегів Дунаю. Столиця їхня була на березі Дніпра «Данпрштадир» або «місто над Дніпром», яке добре знають скандинавські саґи. Зокрема, поширилася ґотська держава за короля Германариха (350-375 рр.).

Серед ґотів ширилося християнство.

Виділився своєю енергійною проповіддю християнства єпископ Ульфіла. Він переклав для ґотів св. Письмо ґотською мовою, і переклад став першою пам'яткою цієї мови.

Наприкінці IV сторіччя з Азії посунула на Чорноморські степи орда тюркського народу гунів. Держава Германариха під цією навалою розпалася. Вестґоти, після короткого перебування на Балканському півострові, вирушили до Італії, здобули Рим і посунули далі — до Франції та Еспанії. Остґоти поділилися на дві групи: одна оселилася в Криму, де довгий час існувала ґотська держава з головним осередком у Партеніті та ґотська єпархія. Більша частина пішла на Балканський півострів, а в 493 році захопила Італію й заснувала ґотське королівство з столицею в Равенні.

З перебуванням у чорноморських степах ґоти «причастилися до понтійського культурного круга», як писав В. Щербаківський. Місцеві майстри виробляли для ґотів дорогі оздоби-фібули, браслети тощо з срібла та золота, викладали їх дорогим камінням. Робили це за традицією звіринного стилю, який дуже подобався ґотам. Так постав стиль, що його неслушно називають ґотським, бо хоч він і був

[99] М. І. В'ЯЗМІТІНА. Золота Балка. Поселення сарматського часу на нижньому Дніпрі. Київ, 1962. — Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. М., 1958.

викликаний ґотами, але не вони були його творцями. Згодом ґоти перенесли його на захід, де він набрав льокальних форм і в цілому дістав назву «меровінґського» стилю.[100]

РУХ НАРОДІВ З АЗІЇ НА УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ

Від IV ст. по Р. Х. довгий час не припинявся рух різних народів з Азії на територію України, на чорноморські степи. Кожне з племен несло з собою руйнацію, полон, смерть. Кожне з цих племен забирало з собою частину місцевої людности в своєму русі на захід, і в той же час залишало своїх людей, які змішувалися з місцевими мешканцями, асимілювалися з ними, входили як складова частина в те майбутнє населення, яке застала історія на Україні.

ГУНИ

Першими прийшли з Азії тюрко-монгольські кочові племена — гуни. Після перемоги над ґотами в 375 р. гуни заволоділи Україною від Дону до Дунаю. Вони зруйнували грецькі колонії на Причорномор'ї. В русі на захід гуни потягли з собою частину ґотів, аланів, слов'ян. У середині V ст. вони мали могутню державу, осередком якої стала Паннонія, звідки вони робили напади на Візантію, Італію, середню Европу. За царя Аттіли гунська імперія охоплювала величезні простори, але після його смерти (в 453 р.) розпалася. Частина гунів залишилася на берегах Дунаю, частина осіла на території України.[101]

АВАРИ

В VI ст. по Хр. на Україну посунулися авари або обри, як їх називає наш літопис. Це був кочовий народ тюркського походження. Вони пройшли через Україну, зруйнували по дорозі аланську державу, антів, підступно захопили царя Мезамира, в 550-х роках побили дулібів, в 562 заволоділи Добруджею, в 568 — Паннонією. Авари підкорили слов'янські племена, зробили їх «данниками». У війську аварів було багато слов'ян. В 626 р. слов'яни билися разом з аварами проти візантійських військ цісаря Іраклія, який розбив аварів.

---

[100] Граф И. И. ТОЛСТОЙ, Н. П. КОНДАКОВ. Русские древности, т.т. III-IV. — В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 110-112. — П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 72-73. — М. О. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье, т. II, стор. 149.

[101] Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Начертание русской истории. Ч. I.Прага, 1927, стор. 27. — П. П. КУРІННИЙ. Там же, стор. 73-74. — М. А. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье, ч. II, стор. 147-148.

На початку VII ст. Аварська держава простягалася від Адріятицького моря та Франкського королівства до Візантійської імперії. У середині VII ст. слов'яни почали визволятися з-під влади аварів. Так звільнилися чехи та моравці під проводом князя Само. Частина південних слов'ян опинилися під владою болгарів. У 796 році аварів розбив Карл Великий. Та частина аварів, що врятувалася, втекла через Карпати до верхів'їв Вісли та Західнього Буга. Можливо, під натиском аварів рушили на схід племена радимичів та в'ятичів, а дуліби пересунулися на верхів'я Західньої Двіни.[102]

БОЛГАРИ

Болгари, народ тюркського походження, жили над долішньою Волгою, коли у VI ст. н. ери на Україну рушили авари. Під тиском їх болгари поділилися на дві частини: одна подалася на захід, пройшла через Україну й осіла у східній частині Балканського півострова, біля 680 року. Там болгари заснували міцну державу, до складу якої ввійшли південні слов'яни. Не зважаючи на те, що переможцями були болгари, гору взяла слов'янська культура, мова, віра. Мова слов'янська дістала назву «болгарської».

За царювання хана Крума Болгарія стала могутньою державою. Вона підкорила ввесь Балканський півострів від Чорного моря до Адріятицького і виросла на небезпечного суперника Візантії. Прийняття християнства у 864 році сприяло ще більшому культурному піднесенню Болгарії. Вона перетворилась на значний церковний осередок для слов'янських народів.

Болгарія стала посередницею між Візантією та слов'янськими народами. Тут перекладалися візантійські книги, зародилася й оригінальна література. Болгарія згодом мала великий вплив на українську культуру.[103]

Друга частина болгар подалася на північ Волгою. По дорозі вони, у VII-VIII ст., підкорили низку кочовиків сармато-аланського походження і заснували на середній Волзі ряд невеликих князівств. Тут відбувся процес протилежний тому, що мав місце з іншими болгарами на Балканах. Волзьким болгарам пощастило підкорити собі місцеве населення, засимілювати його і зробити болгарську мову загальнопануючою. Зокрема зросло значення болгарської держави у XI ст. Болгари мали три головних осередки: Великий Булгар на усті Ками (він був столицею від X ст. до монгольської навали), Біляр, у глибині країни, на р. Малому Черемшані (тут була

[102] А. ПРЕСНЯКОВ. Образование великорусского государства. М., 1918. — Г. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 30-31.
[103] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 113-114.

столиця від XII ст.) та Сувар на р. Утці, 40 км. від Волги. У X ст. окремі князівства об'єдналися в одну державу, а в р. 922 прийняли іслам.

Археологічні досліди виявили розвинену культуру Волзької Болгарії. Хліборобська культура стояла дуже високо. Населення вживало плуги, мало багато ремісників, на визначному рівні була обробка міді та заліза, існували ковалі, ливарники, косторізи. Болгари вели торговельні стосунки з сусідніми країнами. Від X ст. карбували монету.

У XIII ст. болгар підкорили татари, і болгари прийняли їхнє ім'я.[104]

ХОЗАРИ

На початку VII ст. хозари, народ тюркського походження, прийшли з Азії й заснували велику державу — каганат,[105] яка у VIII ст., під час найбільшої могутности, сягала до Десни, Дніпра та Дагестану. Хозари підкорили багато племен: аланів, які жили по Сіверському Дінцю, слов'янські племена, радимичів, в'ятичів, полян та сіверян. Вони накладали данину й не втручалися в життя підкорених.

Хозари поєднували кочовий побут з осілими, мали хліборобство, скотарство, але здебільшого брали участь у торгівлі широкого маштабу. Після розгрому держави західніх тюрків, що лежала в Семиріччі та Фергані і служила головним посередником у торгівлі Китаю з Чорномор'ям, це посередництво перебрали хозари. Вони торгували з арабським халіфатом, Скандинавією.

Хозари заволоділи місцевістю, де сходилися торговельні шляхи з різних країн. Головною артерією служив Волзький шлях, що сполучав Арабський халіфат із фінськими землями, зо Скандинавією. Хозари перебували в постійних стосунках з кавказькими народами, з Візантією, — то ворожих, то мирних.

У VIII ст. бували випадки шлюбів між візантійськими цісарями та хозарськими каганами, а цісар Лев IV був сином хозарської принцеси. Хозари втягнули підвладні їм українські племена в орбіту торговельних стосунків з усім тодішнім світом. Але, крім торговельних справ, вони мали й інший ще великий вплив. У хозарсько-

---

[104] Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 38, 46. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 334-336.

[105] П. КОВАЛЕВСКИЙ. Исторический путь России. Париж, 1949, стор. 103. Він вважає, що хозари були нащадками хеттитів, які посідали східню частину Малої Азії.

му каганаті ширилися вільно всі релігії: і юдейство, і мусульманство, і християнство, — і з цього погляду вони теж відіграли визначну ролю в поширенні християнства на Україні.[106]

УГРИ (МАДЯРИ)

У IX ст. н. ери фінське племя угрів (мадярів) оселилося в сусідстві з хозарами за Доном. Під натиском печенігів, які рушили з Азії, угри пішли на захід. Г. Ґреґуар висловив думку, що вони досить довгий час мешкали між Дніпром та Богом. Константин Порфірородний називає річку Хінгулус в країні угрів, — це на думку Ґреґуара, Інгул або Інгулець. Країну угрів він називав «Лебедія»[107]. Сліди перебування угрів у Києві — Угорське урочище, Ольмин двір (Ольма — це Альмус, перший вождь угрів).[108]

Г. Вернадський висунув іншу гіпотезу: головний осередок угрів був на Слобожанщині, між р. Сіверським Дінцем та Осколом, але їхній вплив поширювався до Києва. Перебували вони в Україні кілька сторіч.[109]

У 862 році угри посунулися на захід і оселилися над долішнім Дунаєм. Після 896 року вони заснували свою державу в Паннонії. Під їхньою владою опинилися деякі племена слов'ян.

В 902-904 рр. угри напали на Моравську державу, і під їхнім ударом вона впала. Її поділено на окремі князівства, які довгий час перебували під владою угрів.

У 955 році Оттон I Великий розгромив угрів під Лехфельдом. Після того вони осіли в Паннонії, витиснувши звідти слов'ян.[110]

ПЕЧЕНІГИ

У VIII ст. орди печенігів, кочових племен тюркського походження, намагалися прорватися крізь хозарські володіння на захід, але хозари твердо обороняли свої границі. На початку IX ст. візантійські інженери збудували фортецю Саркел для захисту каганату від печенігів. Проте, у X ст. частина печенігів прорвалася

---

[106] Г. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 31-32. — В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація..., стор. 117-118. — P. KOVALEVSKY. Manuel d'Histoire Russe, Paris, 1948, стор. 32-34. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 337-339.

[107] H. GREGUARE. L'habitat primitif des Maggares. «Byzantion», Berlin, XIII, 1938.

[108] G. VERNANDSKYJ. Lebedia. «Studies of the Maggar Background of Kievan Russia». «Byzantion», XIV, 1939.

[109] Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Начертания..., стор. 38, 47. — П. КОВАЛЕВСКИЙ. Историч. путь..., стор. 104.

[110] П. ІСАЇВ. Звідки Русь-Україна прийняла християнство. Філядельфія, 1952, стор. 18, 30. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1955, стор. 99.

через каганат. Літопис відзначив у 915 році, що «придоша печенеги первое на Русскую землю». На цей раз вони не залишилися на Україні, а пройшли на Дунай. Лише після розгрому хозарів Святославом печеніги твердо оселилися в причорноморських степах.[111]

Такі були сусіди України, з якими вона перебувала в стосунках на світанку своєї історії, які впливали на її культуру й утворювали передумови для її дальшого розвитку. Український народ багато дістав у спадщину від своїх попередників. То була з економічного погляду певна традиція хліборобсько-скотарського побуту, з культурного погляду — традиція, що зв'язувала Україну з Західньою Европою, головне — з її південними країнами. Багато народів пройшло з Азії на захід чорноморськими степами, але ніколи, хоч яка жахлива бувала навала, вона не винищувала всього населення. Не було миті, коли б поривався зв'язок між старшими мешканцями та новими насельниками, між носіями старої та нової культури. Так передавалися від одного народу до другого господарські традиції, звичаї, культурні зв'язки, так простягалися нитки від неолітичної трипільської культури до Української держави.[112]

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОСЕЛЕННЯ ПРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Сучасний стан археології дає право твердити, що український народ — автохтон своєї землі, який жив на своїй території, починаючи з неоліту. Обширну групу неолітичних племен IV-III тисячоліть до Р. Х. можна вважати за предків українців, але до цього часу не можна сказати з певністю, від якого саме неолітичного племени вони походять.[113]

Найясніший зв'язок між українським народом та носіями культури полів поховань, яку датують кінцем I тисячоліття до Р. Х.

Поля поховань доходять до нижнього Дністра (Лука-Врублевецька) на заході, а на сході — до Полтавської та Сумської областей. Зустрічаються вони також у Молдавії.

Поля поховань викликали деякий час сумнів дослідників щодо національности людей, які залишили їх. Перший, хто в 1901 році відкрив їх — В. В. Хвойка — в селах Черняхів, Зарубинці, Ромашки на Київщині, відразу визнав їх слов'янськими. Сучасні археологи (М. Ю. Брайчевський, А. Л. Монгайт та інші) твердо відносять їх

---

[111] Г. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 39.

[112] А. КОЦЕВАЛОВ. Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании, Мюнхен, 1955. Автор дав ґрунтовну критику теорії походження слов'ян та зв'язків їх з попередніми насельниками території України. Стор. 50-59.

[113] Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 40, 70, 72. — М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Стародавні східні слов'яни. Нариси, стор. 315-320. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 311.

до слов'янських.[114] Спірним залишається питання про хронологічну межу: до якого часу існувала Черняхівська культура? В. В. Хвойка датував кінець її IV-V сторіччям нашої ери. М. Ю. Брайчевський відносить кінець культури до VI-VII сторіч нової ери, але це ще не можна вважати доведеним.[115]

Характеристичне багатство римських монет у могилах полів поховання. За підрахунком А. Монгайта, до 1955 року знайдено біля 800 монет. Це свідчить про торговельні зв'язки носіїв цієї культури. Про це ж свідчать і численні фібули т. зв. «провінціяльно-римського» типу.[116]

Важливі пам'ятки культури Зарубинецької (Зарубин, Переяславського району) та Корчуватівської (Корчувате — недалеко від Києва, на правому березі Дніпра). Ця культура охоплює велику площу: від басейну Десни, Сейму, Сули, Псла — до притоків Дніпра, як от Тясмин, Рось, Тетерів. У могилах знаходять рештки і трупоспалення, і трупокладення, а також бідний інвентар: фібули, дармовіси, скляні буси, посуд гарної техніки з блискучою поверхнею. Датуються ці могили від II ст. до Р. Х. до II ст. по Хр. Знайдено чимало поселень та городищ — переважно на високих берегах річок.[117]

ПОСЕЛЕННЯ АНТІВ АБО ВЕНЕДІВ ТА ЇХНЯ ГРОМАДСЬКА І ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Слов'ян під назвою венедів згадували старогрецькі та римські письменники від VII в. до Р. Х.: Гесіод, Геродот, Софокл, Скілан, Корнелій Непот, Пліній, Таціт, Птоломей. Дехто зв'язував їх з Балтійським узбережжям, але Таціт відносив їх до степів Придніпров'я, де кочували сармати.

Готський історик Йордан писав, що «анти найхоробріші між ними (венедами), живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра», але за іншими відомостями, в тому числі Павла Диякона, можна зробити висновок, що в V ст. держава антів охоплювала значно ширшу територію — від Дону, Чорного моря до рік Висли, горішніх Варти та Одри і частини Богемії.[118]

Питання про походження антів неясне. Ф. Дворнік,[119] Ю. М. Ле-

---

[114] А. А. СПИЦЫН. Поля погребальных урн. «Советская Археология», т. X, 1948. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 311-312.

[115] А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 314.

[116] Б. Д. ГРЕКОВ. Избиранные труды. М., 1958, II. стор. 303.

[117] М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Стародавні східні слов'яни. Нариси, стор. 315-327. — А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 310-314.

[118] Ю. М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Білі хорвати. Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Рим, 1959, Серія II, Секція II. «Записки ЧСВВ», т. II (VIII) вип. 3-4, стор. 312.

[119] F. DVORNIK. The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949, 273-276.

вицький[120] вважають антів одним із племен аланів. Тієї ж думки Г. В. Вернадський та М. О. Міллер[121] Значна частина дослідників вважає їх за слов'ян. О. О. Шахматов вважав антів слов'янами, які жили на Прикарпатті, С. М. Соловйов — південно-західньою частиною східніх слов'ян, Л. Нідерле — волинянами, В. О. Ключевський — дулібами, М. С. Грушевський — українцями. Подаючи ці думки дослідників, М. Ю. Брайчевський підкреслює погляд «націоналіста» М. С. Грушевського, начебто є різниця між його «українцями» та «дулібами» Ключевського. Сам М. Ю. Брайчевський вважає антів продовжувачами носіїв Черняхівської, себто української культури.[122] В. Щербаківський вважав, що іменем «анти» називали ряд українських племен. Жили вони якраз там, де пізніше бачимо українські племена. Важлива вказівка Прокопія, що анти та слов'яни розмовляли однаковою мовою.[123] П. Ковалевський розрізняє слов'ян, які посунулися на Балканський півострів, та антів, від яких походять руси.[124]

Жили анти невеликими поселеннями по берегах річок та озер, займалися скотарством та хліборобством. Могильники їх нагадували черняхівські, але мали вони й окремі — для воїнів, яких ховали зі зброєю. Мали укріплення не в кожному селі, а спільні — для кількох поселень. М. Ю. Брайчевський приписує антам т. зв. Змієві або Троянові вали, які тягнуться на десятки кілометрів по річках Красна — Стугна, Рось — Трубіж, Сула. Аналогічні були в Подністров'ї; вони сягали 10 метрів заввишки. Найбільше антських речей у басейні р. Роси: лучеві фібули, підвіски, лунниці, дзвоники, прорізні бляшки — всі ці речі О. Спіцин та Б. Рибаков відносять до антів і всі вони згодом відбилися в українських речах.[125] Треба сказати, що з археологічного погляду пам'ятки антів ще мало досліджені.

Збереглося чимало відомостей про громадську та політичну організацію антів. Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами та антами не править хтось один, але здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно. Але за часів загальної небезпеки вони обирали царя («гех»), авторитет якого визнавав весь народ. Таким вождем був Божк, який у 380 році зорганізував союз для боротьби з остґотським царством Вінітара. Боротьба виявилася нещасливою для антів: потрапили до полону

[120] Ю. М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 311.
[121] М. О. МІЛЛЕР. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомісу України (1927-1932). «Науковий збірник Україн. Вільн. Університету», Мюнхен, 1956, т. VI, стор. 157.
[122] М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Стародавні східні слов'яни. Нариси, стор. 328-329.
[123] В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ. Формація ..., стор. 116-117.
[124] P. KOVALEVSKY. Manuel d'Histoire Russe. Paris, 1948, стор. 28-29.

і були забиті Бож із синами та 70 старійшин. Другий вождь, Мезамир, відзначився в боротьбі з аварами в 550-их роках.

Відомі імена деяких царів. Так, були Ардагаст, Мусокій. Правдоподібно, що головний державний центр антів лежав на чорноморському побережжі.

Характер об'єднання антів викликає різні гіпотези. Одні вважають антську державу за племінний союз. Ключевський називав її «Дулібський союз». Інші бачать короткотермінове об'єднання для боротьби з ворогом (Бож — з ґотами, Мезамир — з аварами і т. д.). Цьому суперечать слова Йордана, який писав, що анти мають спадкову царську владу. М. Ю. Брайчевський вважає, що політичне об'єднання антів нагадувало структуру об'єднань Західньої Европи — Карла Великого, бурґундів, вандалів, ґотів, — і було також нетривке.

У всякому разі, факт об'єднання антів дуже важливий як перша відома нам спроба предків українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті.[125]

Держава антів протривала три сторіччя — від кінця IV до початку VII ст. Вона впала під навалою аварів.

РОЗМІЩЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Одночасно з антами починають вживати назву слов'ян. Вони разом з гунами посуваються на захід. У III-VI ст. ст. західні та південні слов'яни опанували вже ті землі, на яких застала їх історія, а в VII ст. назва «анти» остаточно зникає. Її заміняє ім'я слов'ян.

В V ст. слов'яни вибираються в походи на Балканський півострів, переходять Дунай, нападають на границі Візантійської імперії. Щоб захиститися від слов'ян, Візантія будує низку фортець по Дунаю, на північ від Балканського хребта. Проте, вона не була в силах зупинити рух слов'ян. У 40—50-х роках VI. ст. слов'яни починають оселятися за Дунаєм. Там у VII ст. застали їх болгари. Під тиском народів, які проходили з Азії на захід, слов'яни приходять у рух і подаються на північ, на захід. Частина їх осідає в смузі лісів Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини. Частина подається далі на Карпати, на горішню р. Тису. М. Грушевський зазначив, що з кінця VI ст. Прикарпаття було вже зайняте українськими племенами.[127]. І. І. Срезневський писав, що на схилах Кар-

[125] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси. Т. I, Львів, 1898. — В. Д. ГРЕКОВ. Истоки русской культуры. Избранные труды, т. II, стор. 302-303. — М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 344.

[126] П. ТРЕТЬЯКОВ. Анты и Русь. Советская этнография, 1947, IV. — В. В. МАВРОДІН. Нариси з історії СРСР. Древнеруська держава. К., 1958, стор. 9.

[127] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I, Львів, 1898.

пат, в Ужгороді, населення мовою, народністю — рідні брати «малоросіян». Звідти на північний схід сягають вони Галичини, Буковини.[128] Частина Семигороддя була заселена українцями. У XIII ст. семигородські документи згадували гору Русь, Руський торг. Про рух українських слов'ян з півдня на північ свідчить, між іншим, назва притоки Дніпра — «Десна», себто «права». Якби вони йшли з півночі на південь, Десна була б з лівого боку, вони не могли б назвати її «правою».[129]

«Повість временних літ» подає перелік слов'янських племен так, як вони жили в XI столітті. «Се бо токмо словенеск язык в Руси, поляне: деревляне, ноугородци, полочане, дреговичи, север, бужане, зане седоша по Бугу, после же велыняне». Кількома рядками вище читаємо: «Поляном же жиущем особе якоже рекохом, сущим от рода словенска, и нарекошася поляне, а деревляне от словен же, и нарекошася древляне; радимичи бо и вятичи от ляхов. Бяста два брата в лясех, — Радим, а другий Вятко, — и приведеша седоста Радим на Сожю, а прозвашася радимичи, а Вятко седе с родом своим по Оце, от него же прозвашася вятичи. И живяху в мире поляне, и деревляне, и север, и радимичи, вятичи и хрвате. Дулеби живяху по Бугу, где ныне велыняне, а улучи и тиверци седяху по Днестру, приседяху к Дунаеви.»

В іншому місці «Повість» каже так: усі племена мали своє князіння — «в полях, а в деревлях свое, а дреговичи свое, а словене свое в Новегороде, а другое на Полоте полочане. От них же кривичи, иже седят на верх Волги, и на верх Двины и на верх Днепра, их же град есть Смоленск; туде бо седят кривичи. Таже север от них».[130]

У цьому списку подано племена, від яких походять: український народ (поляни, сіверяни, деревляни, дуліби, що звуться пізніше бужани та волиняни, уличі, тиверці та хорвати), білоруський народ (дреговичі, кривичі, полочани та радимичі) і великоруський (словени та в'ятичі). Сіверяни жили на Лівобережжі — по Десні та Сейму, поляни — по середньому Дніпру, деревляни — по Тетереву, Ужу та Горині, на Волині — дуліби або бужани, «де нині волиняни», на долішньому Бозі. Вони ж звуться бужанами, бо живуть по р. Бозі, та волинянами. Можливо, що то були три окремі племена. Уличі жили понад Дністром та Богом, а тиверці — між Богом та Прутом. Щодо хорватів, то очевидно тут літопис має на увазі білих хорватів,

---

[128] Б. Д. ГРЕКОВ. Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях. Избранные труды, т. II, стор. 493-495.

[129] P. KOVALEVSKY. Manuel..., стор. 32.

[130] «Повесть временных лет», ч. I. Подготовка текста Д. С. ЛИХАЧЕВА, под редакцией В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ.. М. Л., 1950, стор. 13-14.

які в XI ст. входили до складу Велико-Моравської держави і від яких походять українці східньої та західньої Галичини.[131]

У той же час назви окремих племен зустрічаються в творах різних чужинецьких письменників. В IX ст. анонімний автор, якого цитує теж анонімний баварський географ IX ст., перелічував племена — волинян, бужан, сіверян, уличів.[132] В X ст. Константин Порфіородний теж перелічував племена: кривичів, дреговичів, сіверян, древлян, уличів, вербіян та лензініян.[133] Останні дві назви незрозумілі. У тому ж X ст. Аль Масуді писав, що одне з головних племен — волінана, і називав їхнього царя Маджака.[134] Таким чином, ім'я слов'ян, які в VII сторіччі замінили назву антів (останній раз слово «анти» зустрічається в 602 році), зникає в IX-X ст. ст. Його заміняють назви окремих племен.

В X-XI сторіччях залишилися натяки на пересунення племен. Збереглися назви долішнього Дніпра — Білобережжя і частини чорноморського побережжя — «Лукомор'я».[135] На долішньому Дніпрі був торговельний осередок — Олешя, пізніше — Олешки. Були українські колонії в Криму, в Корсуні, при гирлі Кубані, в Фанагорії. Тільки існуванням міцного українського осередку можна пояснити появу в XI ст. Тьмутороканського князівства. На існування значного українського населення на Чорномор'ї вказує «Повість временних літ». Про уличів та тиверців літописець в XI ст. пише так: «Уличи и тиверци седяху бо по Днестру, приседяху к Дунаеви. Бе множество их; седяху бо по Днестру оли до моря и суть грады их до сего дня, да то ся зваху от Грек Великая Скуфь». Таким чином виявляється, що від «множества» уличів та тиверців залишилися тільки городища, а вони подалися на північ. На пересунення племени полян вказує пояснення «Повісти» на походження назви поляни від поля, степу, де жили вони раніш, а за літописця жили вже в лісовій смузі. Останній рух, який зафіксувала «Повість» — це прихід із Польщі, від ляхів, двох братів — Радима та В'ятка з родами своїми й оселення їх — Радима на Сожу, а В'ятка на Оці.[136]

Серед усіх цих українських племен провідне значення набувають поляни, з їхнім головним містом Києвом, який виріс на місці, безперервно залюдненому, починаючи з часів палеоліту (Кирилів-

---

[131] о. І. НАГАЄВСЬКИЙ, Кирило-Методіївське християнство, стор. 96. — Ю. М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 315-318.

[132] Ю. П. Назва «Волинь». Літопис Волині, Нью-Йорк, 1953, ч. I, стор. 9.

[133] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, Львів, 1898, т. I.

[134] А. ГАРКАВИ. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 136, 163. СПБ, 1870.

[135] В. І. НОВИЦЬКИЙ. Давне Лукомор'я. «Записки Істор. Філ. відд. УАН». К., т. XXIV, 1929. — Б. РЫБАКОВ. Поляне и северяне. Советская этнография. 1947, в. VI-VII, стор. 104.

[136] «Повесть временных лет», стор. 13-14.

ська стоянка, про яку згадувалося вище). Можливо, що тут був Данпртштадир ґотських часів. У всякому разі, від VI сторіччя тут уже було місто, як свідчать археологічні дослідження, а від VII ст. місто це вже згадується вірменським письменником під назвою Куяр.

ПОБУТ УКРАЇНЦІВ ПЕРЕДДЕРЖАВНОЇ ДОБИ

Як свідчать рештки поселень українців VII-VIII сторіч, жили вони здебільшого великими гуртами. Житлами служили напівземлянки з грубами, з дерев'яними стінами, обмащеними глиною, або хати з сіньми та двома світлицями, що нагадують пляном сучасні українські хати. Біля житла були глибокі ями для переховування продуктів. Недалеко від поселень бували могильники з безкурганними могилами, з рештками трупоспалення. Подібні поселення зустрічаються по всій Україні. Цікаво, що під вівтарною частиною Десятинної церкви в Києві знайдено рештки подібної хати, старшої від Десятинної церкви, кінця X століття.[137]

Українські поселення мали укріплення — городища з високими земляними валами та глибокими ровами. Розміщалися вони переважно на високих берегах рік, на рогах, які з двох-трьох боків оточені були річкою.

По всіх українських землях залишилося багато городищ: у Київщині — 400, на Волині — 350, на Поділлі — 250, на Чернігівщині — 150, у Галичині — 100. Ці городища були різного розміру. Одні були невеликі й служили захистом одного села, інші були укріпленим замком вождя, треті, великі, служили захистом для кількох осель. Городища, однак, не тільки захищали населення від ворогів, а й були також адміністративними осередками цілої великої округи, деякі ж з них, переважно розташовані на великих ріках, відігравали значну ролю в торгівлі. У кожному племінному об'єднанні були значні городові центри: у полян — Київ, Вишгород, у сіверян — Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, у деревлян — Турів, Малин, Іскоростень, у дулібів — Бузьк, Волинь (біля Городка), у білих хорватів — Белз, Червень.[138]

Баварський географ IX ст. (уривок збережений у рукописі XI ст.) писав, що бужани мали 230 міст, уличі — «народ численний» — мали 318 міст, волиняни — 70. Передаючи ці цифри, М. Н. Тихоми-

---

[137] А. Л. МОНГАЙТ. Там же, стор. 323-326. — Д. І. БЛІФЕЛЬД. Утворення Київської Руси. Нариси..., стор. 360-367.

[138] І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 20-21. — А. НАСОНОВ нараховує біля Володимира-Волинського 500 городищ. — Русская земля и образование территории древнерусского государства. Акад. Наук СССР, М., 1951, стор. 133.

ров додає, що вони надто малі: тиверці, наприклад, мали 149 городищ.[139]

Серед цих міст були великі, значні вже в VIII ст. Київ мав вулиці, майдани, палаци князів. У ньому було багато ремісників, були майстерні. [140] З ним міг змагатися багатством Чернігів, де теж виробляли ювелірні речі. Галич, Луцьк (Лучеськ), Перемишль являли собою значні торговельні міста.[141]

Археологічні джерела дають можливість уявити собі головні заняття населення. Це було рільництво (на що вказує хліборобський інвентар), скотарство (були корови, коні, свині, вівці, птиця). Населення знало ганчарство, ткацтво, обробку заліза, інші ремества.[142] Важливе місце посідало полювання на дикого звіра. Тоді було багато турів, зубрів, лосів, оленів, а також тварин з дорогоцінним хутром: білок, куниць, лисів різних типів, а головне — бобрів у річках. Крім того, було багато диких бджіл, і здобування меду та воску відігравало значну ролю в житті. Усі ці природні багатства притягали увагу чужоземних купців і втягали людність України з далеких часів у торговельний вир.

Територію українських племен перерізували важливі річкові шляхи, які зв'язували їх з культурними країнами всього світу. Перший великий торговельний шлях, що зв'язував країни Сходу з Европою — був Волзький.

У VII ст. арабський халіфат розгорнув широку торговельну діяльність і включив до свого кола фінські країни східньої Европи, казкову Біярмію. В лісах північної Европи водилося багато цінного звіра: горностаїв, соболів, куниць, чорнобурих лисів та ін. Хутра цих звірів були у великій моді на сході, в країнах арабського сходу, у Візантії та Европі. Ці хутра стали від VII ст. головним предметом експорту. Про розмір цієї торгівлі свідчать скарби, які складаються з дорогоцінного східнього срібла та арабських диргемів. Диргеми надзвичайно зручні для датування знахідок, бо були чинні тільки за життя халіфа, при якому їх карбовано. Ці монетні скарби охоплюють добу від VII до VIII сторіччя нашої ери. Крім арабів, торгівля охоплювала Індію, а далі — Китай.

Волзький шлях проходив поза українською територією, але великі притоки Дніпра — Десна, Сейм, Сула, Ворскла, Псьол та інші — зв'язували Дніпро з Сіверським Дінцем, Доном, Волгою, Каспійським морем. Де волоком, де по річках, арабські купці потрапляли в ба-

---

[139] М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города, М., 1956, стор. 9.

[140] М. КАРГЕР. К вопросу о Киеве VIII-XI вв. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Ист. Мат. Культуры. Вып. VI, вид. Акад. Наук СССР, М., 1940. — П. КУРІННИЙ. Велика княгиня Ольга, Мюнхен, «УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИК», ч. 32-33, 1952 р.

[141] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, М., 1949, стор. 104.

[142] Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло древней Руси, М., 1948, passim.

сейн Дніпра, і свідками інтенсивної торгівлі з арабами залишалися великі скарби диргемів. На острові Ґотлянді знайдено 67 000 диргемів, в Киеві — кілька знахідок по 2-3 тисячі диргемів у кожній, у Могилеві в одній знахідці — 1300 диргемів, у с. Копіївці Вінницької области — 500 диргемів і ін. Крім арабських монет, знайдено західньоевропейські: французькі, німецькі, англійські та інші. Арабські письменники багато оповідали про слов'ян (українців), про торгівлю з ними. Вони писали, що українські купці приходили й до Багдаду, Закавказзя, навіть до Олександрії. Арабський письменник кінця VIII ст. Мохаммед бен Істак писав, що ці товари спрямовували до Тегерану.[143]

Той же письменник писав, що з Каспійського моря йшов інший шлях, який провадив на Слов'янське (Озівське) море рікою слов'ян (Дон), очевидно, на Україну.

У 846 році араб Ібн-Хурдадбег, завідувач пошти в Ірані, у своїй славетній «Книзі шляхів та царств» змальовував інтернаціональний характер торгівлі цієї доби. Імперія Карла Великого та його спадкоємців була зв'язана з імперією Танга, Китаєм. Шляхи вели через Райн, Дунай, Хозарію, Волгу, Каспійське море, осередню Азію, Самарканд. Купці, що йшли цим шляхом, розмовляли різними мовами: перською, грецькою (румійською), арабською, франкською, еспанською, слов'янською.[144]

Важливий шлях був прокладений пізніше, коли арабська торгівля вже занепала. Це так званий «великий шлях з варяг у греки»: з Чорного моря Дніпром, з верхів'їв Дніпра на верхів'я Західньої Двіни, р. Ловаттю на озеро Ільмень, Волховом на озеро Нево (Ладозьке), рікою Невою на Балтицьке море. Цей шлях зв'язував Візантію зі Скандинавією, південь з північчю. З Візантії везли дорогоцінні тканини, вино, ювелірні вироби, золотий посуд, приправи, овочі. Візантійська торгівля захоплювала широкі кола українського населення. В бідних похованнях знаходять кавалочки паволок, якими прикрашали одяг, кульчики, скляні намиста тощо.[145]

Крім «великого шляху з варяг у греки» існували інші: Двінський — від Ризької затоки Західньою Двіною на Дніпро, Німан-

[143] T. ARNÉ. La Suède et l'Orient, Upsala, 1914, стор. 7, 20, 207. — П. П. СМИРНОВ. Волзький шлях. К., 1928. — Е. ШМУРЛО. Курс русской истории, т. I, Прага, 1931, стор. 389. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 22-23. П. КОВАЛЕВСКИЙ. Исторический путь . . ., стор. 109. — Н. ВОРОНИН и М. ТИХАНОВА. Пути развития русской культуры. Культура древней Руси. М., 1951, т. II, стор. 513. — В. В. МАВРОДІН. Нариси з історії СРСР. К., 1958, стор. 51-53.

[144] M. de TAUBÉ. Rome et Russie avant l'nvasion des tatars. Paris, 1949, стор. 90-91. — М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. История русского народного хозяйства. К., 1912.

[145] І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, стор. 29-30.

ський — з Німана Прип'яттю на Дніпро. В Гродні був значний осередок, від якого збереглися могильники, рештки княжого палацу.[145]

Одночасно з «шляхами з варягів у греки» існував шлях, який перетинав Україну з сходу на захід. Він ішов з Каспійського моря Волгою, волоком на Дін, Сіверським Дінцем, волоком до приток Дніпра — Сейму, Десни, або через Псьол, Ворсклу. Перетинаючи Дніпро, він вів на захід Прип'яттю або суходолом на Краків, Прагу, Регенсбург. Цим шляхом везли на захід східні товари, а з заходу — мечі, зброю, металевий посуд, полотно.[147]

Так через Україну проходили дві магістралі, що сполучали північ з півднем, захід — із сходом, арабів та Візантію — із Скандинавією, Індію та Китай — з імперією Карла Великого.

Роля українських племен не була пасивною в цьому торговельному вирі. Вони не обмежувалися транзитною торгівлею, а вносили своє: насамперед — хутра, на які був однаковий попит і в Арабському халіфаті, і у Візантії, і в Західній Європі. Вони експортували мед та віск, на які був теж великий попит, бо мед ішов на всякі солодощі та питво, а віск — на освітлення церков та житла багатих людей. Поставляли вони й «челядь» — рабів.

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД УКРАЇНЦІВ

Релігійне життя українських племен було дуже складне. Перед запровадженням християнства кожне плем'я шанувало своїх богів і мало власні культи, але з процесом творення держави відбувається об'єднання цих богів. Головні були: Дажбог, бог сонця, Велес — бог худоби, Сварог, Хорс, Стрибог, Мокоша, Смарагд та інші. Згодом, коли наприкінці X ст. Володимир прагнув об'єднати всі українські племена, він встановив спільний для всіх культ Перуна.[148]

З християнізацією України зникли відомості про головних богів поганського пантеону і залишилися тільки натяки на існування певних місць, де відбувалися ритуальні дії. Очевидно, були «капища» — на це вказують споруди з каменю біля княжого двору в Києві. С. Я. Грабовський пише, що було знайдено в Києві рештки великого храму, неподалік від Десятинної церкви. Він згадує і «культовий будинок» в Білгороді.[149]

---

[146] M. de TAUBÉ. Rome et Russie..., стор. 190. — M. de TAUBÉ. Там же, стор. 107, 113. — A. SZELĄGOWSKI. Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie byzantyjsko-arabskim. Kraków, 1909.

[147] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, Львів, 1898, т. I.

[148] В. ПЕТРОВ. Передхристиянські релігійно-світоглядові елементи, генеза народних звичаїв та обрядів. ЕУ, т. I, стор. 245–246.

[149] С. Я. ГРАБОВСЬКИЙ. Вступ до видання «Архітектурні пам'ятники». Академія Архітектури УРСР, К., 1950, стор. 5.

Наприкінці X ст., за відомостями, мало місце нищення «капищ». Збереглися де-не-де статуї богів. Статую Святовида, чи Світовида знайдено в р. Збручі. Вона мала 4 обличчя під однією шапкою. На нижчому ярусі були барельефи жінок у хороводі та чоловіків у молитовних позах. Знайдено статую в с. Липиці біля Рогатина, з 4 головами. У с. Буші на Поділлі знайдено камінь з рельефною постаттю людини з келехом. У Дрогобичі знайдено фраґмент каменя із зображенням голови та рук.[150]

У релігійних віруваннях українців існували дві течії: обожнення природи в різних формах та культ роду.[151] Для українця вся природа була населена масою різних божеств: польовики, лісовики, водяники, русалки, мавки та інші живуть,мовляв, у річках, болотах, у лісах і можуть приймати образ тварин. Рослини уявляли як живі істоти. У зв'язку з таким поглядом на природу існували різноманітні обряди, свята, пов'язані зі змінами весни, літа, осени, зими. Вони перейшли й до християнських свят у формі різних обрядів: коляди, щедрування, «масленица», веснянки, гагілки, Купала тощо. У цих святах відбивається старовинний хліборобський та скотарський побут.

Другу групу становить культ роду. Цей культ заповнював усе життя. На кожному кроці відчувалася присутність предків, «дідів», зокрема під час народин, весілля, смерти.

Існувала віра в життя після смерти. Мерців палили або погребали, з ними покладали їжу, зброю. У заможних убивали коня, жінку чи невільницю. Насипали горбки, іноді дуже високі — кургани. За рік улаштовували тризну на могилі з великою учтою.

Прийняття християнства не знищило поганських обрядів, навпаки — багато з них перейшло до християнства, зберігши свою внутрішню суть, хоч вони були й пристосовані до християнських свят. Старі поганські уявлення збереглися в масі пісень обрядових, сезонових, пов'язаних з різними видами праці.[152]

Важливою рисою релігійних уявлень поганської доби була життєрадісність, ясність. Українці не мали у своєму пантеоні жорстоких, суворих богів. Вони жили одним, спільним життям з веселою, радісною природою України і відчували її ласку.

---

[150] О. ПОВСТЕНКО. Там же, стор. 48, 53.

[151] В. ПЕТРОВ. Обрядовий фолкльор народно-календарного циклу як методологічна проблема. «Науковий Збірник Україн. Вільн. Університету». Мюнхен, 1948, т. V, стор. 149-154.

[152] Е. АНИЧКОВ. Язычество в древней Руси. СПБ, 1910. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви на Україні. Філядельфія, 1932, стор. 31-34. — З. КУЗЕЛЯ. Народні звичаї й обряди, пов'язані з народним календарем. ЕУ, I, стор. 229-244. — Н. Ф. ЛАВРОВ. Религия и церковь. Культура древней Руси, М., 1950, т. II, стор. 62-70. — В. П. ПЕТРОВ. Народна усна словесність. ЕУ, I, стор. 254-263.

Цю лагідність української вдачі і відчування на кожному кроці зв'язків з природою яскраво виявлено через 200 років після охрищення у «Слові о полку Ігореві», просякнутому дохристиянською психологією. Українці зберегли цю життєрадісну лагідність після прийняття християнства, і до них не могли прищепитися аскетичні правила візантійської Церкви. До Церкви вони перенесли цю свою життєрадісність, яка бурхливо виявлялася в мистецтві, красі орнаментів, церковних мозаїк та мініятюр, що прикрашали Євангелії.

ПЕРШІ СПРОБИ ДЕРЖАВНОГО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНЦІВ

Історія застає слов'ян у стадії розкладу родового ладу і формування племен.[153] Провід у племенах належав «луччим» або «нарочитим» людям, представникам визначних родів, що здобули пошану своєю діяльністю. Вони збиралися на «віча» — ради, де вирішували важливі питання життя племени, війни та миру. На випадок війни вони обирали вождя-князя, а згодом князі залишалися й на мирні часи. Проте, влада їхня, необмежена під час війни, за мирних часів була обмежена вічем. Прокопій писав, що слов'янами і антами «не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно».

Різні джерела зберегли імена перших князів українських племен, які намагалися об'єднати під своєю владою більші частини слов'ян. Так, у 380-х роках антський князь Бож або Боз воював проти ґотів, які напали на антів. Його самого, його синів та 70 старшин ґоти взяли в полон і стратили. Але держава антів залишилася. Між 480-558 роками ця держава здобуває характер військової організації. У ній формується керівна група з воєначальників, заможних людей, з яких складається рада. Сила держави антів примушує Візантію рахуватися з нею. Вона простягається від Дунаю до Дону. Ця держава загинула під навалою аварів. Цар Мезамир у 550-х роках був убитий, а людність не захотіла коритися аварам і покинула свою землю.[154]

Друга велика держава постала на Волині. Аль-Масуді писав так: «З цих племен одне в старовину мало владу, його царя звали Маджак, а саме плем'я звалося Валінана». Цьому цареві, як могутнішому, корились інші племена.[155]

Державу волинян, про яку згадував Аль-Масуді у 40-х роках X ст., В. О. Ключевський вважав союзом дулібів. Він писав так:

---

[153] Б. Д. ГРЕКОВ. История русской культуры и культура Киевской Руси. Избранные труды, т. II, стор. 302-306.

[154] P. KOVALEVSKY. Manuel..., стор. 28-29.

[155] А. Я. ГАРКАВИ. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПБ, 1870. — P. KOVALEVSKY. Там же, стор. 29.

«Ми застаємо у східніх слов'ян на Карпатах у VI ст. великий воєнний союз, який можна поставити на початку нашої історії: вона почалася з VI сторіччя на північно-східніх схилах і передгір'ях Карпат.»[156]

Довгий час після того ми не бачимо спроб заснувати державу, яка об'єднувала б різні племена. Навпаки, бачимо багато племінних князів. Дуже цікаве оповідання «Повісти временних літ» про заснування Києва трьома братами — Києм, Щеком та Хоривом. Пам'ять про них залишилася в назвах самого міста Києва та гір — Щекавиці та Хоревиці. Леґенду цю записав ще у VII ст. вірменський письменник Зеноб Глак. Він оповідав про заснування Киева — Куара в землі «полунян» (полян) Куаром, Ментеєм і Хореаном.[157] Зберіг літопис згадку про те, як «Кий княжаше в роде своем», їздив до Царгорода і «якоже сказають... велику честь приял от царя». В леґенді цій є зернятка правди, бо археологічні дослідження виявили в Києві три окремі міста, які були об'єднані лише за княжої доби.[158]

Поляни не були єдиним племенем, що мало князів. У X ст. був племінний князь у деревлян Мал, якого вони хотіли одружити з Ольгою після смерти Ігоря в 945 році. Посли деревлян казали їй, мовляв, «наши князи добри суть, иже распасли суть Деревську землю», — протиставляючи їх іншим князям.[159] Неясно згадує «Повість» про Тура, князя туровського.[160] Очевидно, племінними князями були Радим та В'ятко, які вивели радимичів та в'ятичів «з ляхи».[161] Найдовше зберігалися племінні князі у в'ятичів: ще Володимир Мономах ходив на князя в'ятичів Ходоту.[162]

Можливо, що всі ті князі, яких перелічено в договорі з греками Ігоря (серед яких немало слов'янських: Предслав, Володислав, Улеб), — були теж племінними князями.[163]

У IX ст. згадується в різних джерелах про якесь об'єднання «русів» на північних берегах Чорного моря. Так, у житії св. Степана Сурожського, біля 800 р., є оповідання про напад на Сурож (пізн. Судак) руського князя Бравлина, чудесне навернення його та його дружини на християнство. Оповідання це дуже неповне, але вельми

---

[156] В. О. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории. М., 1937, стор. 104.
[157] Д. С. ЛИХАЧЕВ. Повесть временных лет, т. II, стор. 220.
[158] М. К. КАРГЕР. Дофеодальный период Киева по археологическим данным. «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК», в. I, 1939.
[159] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть...», т. II, стор. 299-300.
[160] Д. С. ЛИХАЧЕВ. Там же, стор. 322.
[161] Д. С. ЛИХАЧЕВ. Там же, стор. 225.
[162] Повесть временных лет, под ред. В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ, стор. 361. — В. В. МАВРОДИН. Социально-политический строй древней Руси. «Русская культура древнейшей Руси», т. II, стор. 11-13.
[163] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь. М.-Л., 1949, стор. 295.

важливе. Ім'я князя — слов'янське, і це дає підстави вважати, що оті «руси» були слов'янами, себто українцями, зі своїм племінним князем.[164]

На початку IX ст., за перших десятиріч його, у житії св. Юрія Амастридського є згадка теж про «руського» князя, який напав на Амастриду й охристився.[165] Можна припустити, що обидва князі виходили з якогось не названого осередку на берегах Чорного або Озівського моря.

Звичайно, всі наведені факти уривчасті. Коли писалися літописи, вже не було цих князів, а головне — метою літописів було показати єдність князівської династії, яку намагалися вести від Рюрика, існування ж місцевих українських князів не відповідало цій меті. Важливо те, що з-поміж усіх згаданих вище спроб об'єднати племена в єдину державу, з одного боку, і існування місцевих князів, з другого, — більш-менш міцна держава виникла тільки у полян, а осередком її став Київ. Виникла вона на території, яка вже не раз ставала важливим осередком життя, силою різних умов, сприятливих для життя, господарства, торгівлі. За доби, яка передувала постанню Київської держави — у VII-VIII вв. — Придніпров'я переживало надзвичайне економічне піднесення у зв'язку з розквітом торгівлі з Іраном, Візантією, арабами. У VII ст. на Придніпров'ї місцеві майстри виробляють речі високої вартости: посуд, зброю, прикраси, в яких засвоюються й перетоплюються чужоземні впливи, і твориться своя культура.

НАЗВА «РУСЬ»

У VIII ст. чужоземні джерела починають вживати для позначення населення південних українців, переважно племен полян та сіверян, назву «Русь». З бігом часу вона дедалі більше поширюється і серед візантійських, і серед арабських письменників.

Походження цієї назви являє найбільшу загадку історії України, яка до цього часу не може вважатися цілком вирішеною. У цьому питанні існує багато різних гіпотез. Головні з них такі: слово «Русь» — фінського походження (В. Татіщев, 1739 р.), хозарського — (Еверс, 1814), угорського (Юргевич, 1867), литовського (Костомаров, 1860),

---

[164] В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Русско-византийские исследования. «Летопись занятий Археографической Комиссии». СПБ., IX, 2, 1893, стор. 100. — W. ZAJIKYN. Chrześcianstwo w Europie wschodniej od czasów apostolskich do ks. Igora Starego. „Elpis", I, Warszawa, 1929, c. 4.

[165] В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Там же, стор. 108. — Н. ПОЛОНСКАЯ. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1917, кн. IX. — М. В. ЛЕВЧЕНКО. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, стор. 46-54; 81.

єврейського (Барац, 1910), кельтського (Шелухин, 1929). Але головні теорії дві: варязька та українська.[166]

Варязька теорія базується на припущенні, що «руссю» фіни називали одне з племен норманів-шведів. Нормани у VIII-IX ст. ст. почали походи на узбережжя Західньої Европи. Вони жорстоко руйнували околиці, але іноді осідали й засновували держави. Так було у Франції (Нормандії), на о. Сицилії, згодом — в Англії. У той же час прийшли вони до східньої Европи, заволоділи Новгородом, а також пройшли різними шляхами в Україну й там заснували державу.

Одним із доказів цієї теорії вважають те, що Константин Порфірородний у 949 р. подав назви Дніпрових порогів — «руські» і «слов'янські». Перші близькі до північногерманських мов. У своїх творах він взагалі відрізняє «русів» і слов'ян.

Другий аргумент той, що фіни називали шведів «Rootsi» — непереконливий, бо тяжко припустити, щоб для назви скандинавів-варягів користалися б терміном з фінської мови.

М. Грушевський розглядає ставлення справи у скандинавських сагах, які багато знають про Київ. У них ніколи не ототожнюють варягів з Руссю. Русь для них чужа земля.[167]

Навпаки, існує багато підстав для того, щоб вважати назву «Русь» місцевого походження. Арабські письменники знали «Русь». Ібн-Даста, географ і подорожник X ст., цитував старшого від себе письменника Джайхані, який оповідав про «Русію». У «Словнику тюркських мов» Махмуда аль-Кашгарі, складеному в 70-х роках XI ст., подано мапу, на якій руси показані на північ від печенігів, а ще далі, на північ від них — слов'яни.[168] У цьому розміщенні важливе відокремлення слов'ян новгородських від русів-українців.

Дуже цікаві відомості сповіщає «псевдо-Захарій», сирійський письменник. У нього є виписка з сирійського документу 555 року про «Русь»: це, мовляв, «рослий, могутній нарід», який мешкав по Дінцю, на північний захід від Озівського моря, себто приблизно у Придніпров'ї.[169]

Ібн Хордадбех, начальник пошт Арабського халіфату, писав у 860 р. в «Книзі шляхів та держав», якою користалися протягом 200 років, що «руси — плем'я з слов'ян».[170] Автор книги 983 р. «Країни світу», в якій він використовував джерела IX ст., неперевер-

---

[166] Ю. ШЕРЕХ. Назва «Русь». ЕУ, I, стор. 14.

[167] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I. Вид. Нью-Йорк, стор. 388. — Е. А. РЫДЗЕВСКАЯ. К варяжскому вопросу. «Изв. АН СССР», 1934, ч. 8.

[168] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь. М., 1953, стор. 446-449.

[169] Н. В. ПИГУЛЕВСКАЯ. Имя «Русь» в сирийском источнике VI в. «Академику Д. Д. Грекову ко дню 70-летия». Сборник статей. М., 1953, стор. 48.

[170] А. Я. ГАРКАВИ. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. М., 1870, стор. 49.

ний щодо точности, описував країну Русь так: «Від неї на схід — печеніги, на південь — Дунай, на захід — слов'яни, на північ — пустеля. Південна й південносхідня межа її лежить від Дніпрової луки до гір Дінця та Дону.»[171]

Таким чином, східні джерела не ототожнювали Русь із скандинавами. Не ототожнювали й візантійські. Патріярх Фотій, з приводу нападу Руси на Царгород у 860 році, називав їх росами або скитами, а не варягами, яких греки знали добре.

Ці уявлення сучасників, що мали відомості про Русь, знаходять підтвердження в топоніміці України. Назви притоки Дніпра — Рось, притоки Роси — Росава, Осколу — Рось, на Волині річка Роска, у гирлі Дону місто Росія.[172] Тож назви «Русь», «Рос» вживали виключно для позначення України.

За пізніших часів термін «Русь» стосували переважно до Київського князівства, і він деякою мірою був синонімом Київщини. У XI-XIII ст. літописи строго відокремлювали Русь — Київське князівство — від інших князівств. «Поїхати на Русь» означало поїхати на Київщину. Під 1149 роком Новгородський літопис записав: «иде архиепископ Новгородский Нифонт в Русь», себто в Київ. Року 1165 Новгородський літопис (третій) зазначає ще точніше: «ходи игумен Юрьевский (новгородського манастиря) ... в Русь, в Киев град».

Таке було розуміння слова Русь і в Суздальщині. Року 1180 Суздальський літопис нотував: «иде князь Святослав ... с половцы погаными, с черниговцы из Руси на Суздаль ратью». Року 1155 пише Іпатіївський літопис: «Юрий Володимирович ... иде из Суздаля в Русь и приде Киеву». Ще характеристичніший вираз того ж літопису стосовно столиці Суздальської землі — Володимира: до Володимира приходили купці «из Царгорода, и от иных стран, из Русской земли и аче Латинин». Руська земля поставлена між Царгородом і латинським заходом.[173]

Термін «Русь» не поширився на північні землі навіть тоді, коли Київська держава охопила їх. Навпаки, цей термін дуже довгий час вживався на Західній Україні, у топоніміці Прикарпаття та Закарпаття. [174]

---

[171] V. MINORSKY. Hadud al Alom. The regions of the World. London, 1937, ct. 158-160. Цитую за Б. РЫБАКОВ. Очерки истории СССР III-IX веков. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956, стор. 763-764.

[172] В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Труды, т. II, стор. CLXVI.

[173] Д. С. ЛИХАЧЕВ. Повесть временных лет. Ч. II. Приложения. — Статьи и коментарии Д. С. ЛИХАЧЕВА. Под редакцией члена кореспондента АН СССР В. П. АДРИАНОВОЙ-ПЕРЕТЦ. М. Л., 1950, стор. 242. — В. ГРИШКО. Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси. «Науковий збірник Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1956, т. VI, стор. 81-84.

[174] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, вид. 1953 р., стор. 418.

ДЖЕРЕЛА Й БІБЛІОГРАФІЯ ПЕРЕДІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО УКРАЇНИ

Аничков Е. В. Язычество и древняя Русь. СПб., 1910.

Антонович В. Б. Раскопки в стране древлян, т. II, 1893.

Антонович В. Б. Раскопки курганов в западной Волыни. М., 1901.

Антонович-Мельник К. М. Раскопки курганов в земле лучан. М., 1901.

Arné B. La Suède et l'Orient. Upsala, 1934.

Артамонов М. И. Белая Вежа. «Сов. Арх.», № XVI, 1952.

Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.

Артамонов М. И. Обзор археологических источников эпохи возникновения феодализма в Восточной Европе. ПИДО, Л., 1935.

Артамонов М. И. Очерки древней истории хозар, т. I, 1936.

Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа. «Материялы и исследования по археологии СССР», № 62, 1958.

Артамонов М. И. Саркел и некоторые другие укрепления западной Хозарии. «Сов. Арх.», VI, 1940.

Артамонов М. И. Средневековое население на Нижнем Дону. ИГАИМК, в. 131, 1935.

Арциховский А. В. Введение в архиологию. М., 1947.

Арциховский А. В. Основы археологии, изд. 2. М., 1955.

Бабенко В. Древние памятники хозарской культуры в с. Салтове. «Труды XIV Археолог. с'езда», т. III, М., 1911.

Бібіков С. М. та Шовкопляс І. Г. Гребінчаста кераміка. «Нариси з стародавньої історії УРСР». Видання АН УРСР, К., 1957.

Бліфельд Д. І. Утворення Київської Русі. «Нариси з стародавньої історії УРСР». Видання АН УРСР, К., 1957.

Бобринский А. А. граф, Курганы близ Смелы. СПб, 1887-1902.

Богаевский Б. Отрудия производства и домашние животные Триполья. М., 1947.

Брайчевский М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963.

Брайчевский М. Ю. Походження Русі. К., 1963. (дано велику бібліографію).

Брайчевський М. Ю. Стародавні східні слов'яни. «Нариси з стародавньої історії УРСР». Вид. АН УРСР, К., 1957.

Варнеке А. Б. Леґенди про походження скитів. «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського», т. I, К., 1928.

Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. «Летопись занятий Археолографической Комиссии», IX, ЕСб.

Вернадский Г. В. Начертания русской истории, ч. I, Прага, 1927.

Вовк Х. Вироби передмікенського типу в Україні. Львів, 1905.

Вовк Х. Магдаленське майстерство на Україні. «Зап. НТШ», XCVI. Львів, 1902.

Воеводский М. Важнейшие открытия советской археологии в 1938 г. «Вести древней истории», М., 1939.

Воронин Н. Н. Пути развития русской культуры. «Культура древней Руси», т. II, М., 1950.

Вязьмітіна М. І. Сармати. «Нариси з стародавньої історії УРСР», Вид. АН УРСР, К., 1957.

Hadczek W. Kultura dorzecza Dniestra w epoce cesarstwa Rzymskiego. Краків, 1912.

Городцов В. А. Бронзовий век на территории России. «БСЭ», VI изд., М., 1927.

Городцов В. А. Культура бронзовой эпохи в древней России. «Отчет Государств. Историч. Музея» за 1914 год. М., 1915.

Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе. М., 1930.

Грабовський С. Я. Вступ до «Архітектурні пам'ятники». «Академія Наук УРСР». К., 1950.

Грушевський М. Історія України-Руси, т. І. Львів, 1913.

Humowski M. Handel rzymski na ziemiach Polski. Краків, 1922.

Greguare H. L'habitat primitif des Maggores Bisantion. Berlin, 1939.

Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. К., 1925.

Dwornik F. The macking of Central and Eastern Europe. London, 1949.

Довнар-Запольський М. В. История русского народного хозяйства, т. І, К., 1905.

Ефименко П. П. Первобытное общество, вид. Л., 1939; II вид. К., 1953.

Жебелев Б. В. Боспорские этюды. «Изв. ИИМК», в, 104. Л., 1935.

Жебелев Б. В. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху. «Вест. Древней истории», т. І, 1938.

Zajikyn W. Chrzescianstwo w Ewropie wschodniej od czasów apostolskich do ks. Igora Starego. «Elpis», I, Warszawa, 1929.

«Історія Українського Мистецтва», том І, АН УРСР. Київ, 1966.

Каргер М. К. К вопросу о Киеве VIII-XI ст. «Краткие сообщ. о докладах и полев. исследованиях Инст. ист. мат. культуры», вып. VI, М., 1940.

Каргер М. К. Дофеодальный период Киева по археолог. данным. Краткие сообщ. о докладах и полев. исследов. ИИМК», в. І, 1939.

Ковалевский П. Е. Исторический путь России. Париж, 1949.

Козловська В. Є. Точки Трипільської культуры біля с. Сушківка. «Трипільська культура на Україні», І, К., 1926.

Коцевалов А. Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. Мюнхен, 1955.

Кричевський Є. Поселення в Городську. «Трипільська культура» І, К., 1940.

Кузеля З. Народні звичаї, пов'язані з народним календарем. «ЕУ», стор. 229-244.

Курінний П. П. Дослідження Білогрудівського могильника. «Коротке звідомл. ВУАН» за 1925 р.

Курінний П. П. Нариси з історії української археології. Авґсбурґ, 1947.

Курінний П. П. Раїцька могила. «Коротке звідомл. ВУАН» за 1926 р.

Курінний П. П. Трипільська культура на Україні. «Арка», І, Мюнхен, 1947.

Мавродин В. В. Древная Русь. Происхождение русского народа и образование Киевского государства. М., 1951.

Мавродін В. В. Образование древнерусского государства. М., 1946.

Макаренко М. Ю. Маріюпольський могильник. К., 1933.

Міллер М. О. Археологія в СССР. Мюнхен, 1954.

Міллер М. О. Дніпропетрівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932). «Науковий Збірник Україн. Вільн. Університ.», Мюнхен, 1956, т. VI.

Міллер М. О. До історії Танаїса. «Україн. Морський Інститут», ч. 30, Женева, 1946.

Міллер М. О. До історії «Чорних болгар». «Нові дні», ч. 69. Торонто, 1955.

Міллер М. О. Дон и Приазовье в древности, ч. І, Мюнхен, 1958; ч. II, 1960; ч. III, 1961.

Міллер М. О. Досліди сарматского некрополя. «Чорноморський Збірник», Женева, 1947.

Міллер М. О. Палеоліт Надпорожжя. Авґсбурґ, 1948.

Міллер М. О. Сарматська матеріяльна культура. «Чорноморський Збірник», Женева, 1947.

Міллер М. О. Слов'янське місто Біла Вежа над Доном, «Збірник на пошану Кузелі», 1962.

Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приазов'я. «Україн. Морськ. Інститут», Женева, 1946.

Міллер М. О. Третій центр Русі-Танія в світлі археологічних пам'яток. «Науковий збірник», ч. 1, Нью-Йорк, 1952.

MINNS T. Scytians and Greecs in South Russia. Кембридж, 1913.

Монгайт А. Л. Археология в СССР. АН СССР, М., 1955.

Пархоменко В. А. Из древнешей истории восточного славянства. «Изв. Отд. Русского Языка и слов». Л., 1922.

Пастернак Я. Археологія. Україні. 1961.

Пастернак Я. Археологічні досліди на Україні. «ЕУ», Словникова частина, р. І, Париж—Нью-Йорк.

Пастернак Я. Гальштадська культура Закарпаття. Львів, 1930.

Пастернак Я. Ґотський ґріб з Терпилівки. Львів, 1937.

Pasternak J. Die Ostausbreitung der spiral-mäander-Keramik. Wien, 1944.

Пастернак Я. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Европі. Авґсбурґ, 1948.

Пастернак Я. Коротка археологія західньо-українських земель, том I-II. Львів, 1932.

Пастернак Я. Нові римські пам'ятники в Галичині і Волині. Львів, 1931.

Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині. Львів, 1933.

Pasternak J. Podkarpatska Rus w mlodši dobe Kamenne. Praha, 1925.

Pasternak J. Ruskie Karpaty w archeologii. Praha, 1928.

Пастернак Я. Старий Галич. Львів, 1944.

Пассек Т., Безвенглиский Е. Новые открытия трипольской экспедиции 1939 г. «Вести древней истории», т. IV, 1939.

Петров В. П. Обрядовий фолкльор народно-календарного циклу як методологічна проблема. «Наук. Збірник УВУ», т. V, Мюнхен, 1948.

Петров В. П. Передхристиянські релігійно-світоглядові елементи. Генеза народних звичаїв та обрядів, т. І, «ЕУ».

Петров В. П. Походження українського народу. Регенсбурґ, 1947.

Повстенко О. І. Історія українського мистецтва, ч. І, Нюрнберґ-Фюрт, 1948.

Покровський О. І. Геродот і Аристей. «Ювілейний Збірник на пошану Д. І. Багалія». К., 1927.

Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. М., 1918.

Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь. «Весник Древней Истории», 1939.

Рыбаков Б. А. Поляне и северяне. «Сов. етнографія», в. VI-VII, 1947.

Рыбаков Б. А. Древние Русы. «Сов. Архиология», М., 1953.

Рыбаков Б. А. Образование древцеруского государства. (Доповідь на X. Міжнарод. Конґресі істориків у Римі). АН СССР, 1955.

Рыбаков Б. А. О начале русского государства. «Вестник Моск. Гос. Университета», чч. 4-5, М., 1955.

Рыбаков Б. А. Радзімічы. «Працы Арх. Ком. Белар. Ак. Наук», III. Менск, 1932.

Рыбаков Б. А. Раннан культура восточных славян. «Истор. журнал», ч. 11-12, 1943.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948.

Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России. Петроград, 1918.

Ростовцев М. И. Скития и Боспор. 1925.

Славин М. Л. Ольвія. К., 1939.

Смирнов П. П. Волзький шлях і стародавні руси. К., 1928.

Спицын А. А. Поля погребальных урн. «Совет. археология». Харків, 1948.

Спицын А. А. Скифы и Гальштадт. «Сборник статей А. Бобринскому» СПб., 1911.

Spuler B. Die goldene Horde. Wissbaden, 1965.

Тихомиров М. Н. Древнорусские города. М., 1956.

Толстой И. И. гр. и Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства. Тт. I-VI. «Сов. этнографія», в. IV, 1947.

Третьяков П. Н. Восточно-славянские племена, изд. М., 1953.

Третьяков П. Н. О происхождение славян. «Вопросы истории», кн. II. М., 1953.

Трипільська культура на Україні, т. I, К., 1926.

Трипільська культура на Україні, т. I, К., 1940.

Ханенко Б. И. Древности Поднепровья. В. I-VI, К., 1899.

Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

Хвойка В. В. Каменный век среднего Приднепровья. «Труды XI арх. съезда», т. I. М., 1901.

Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні. К., 1955.

Штерн Р. Доисторическая греческая культура юга Россиии. «Труды XIII Археолог. с'езда», М., 1907.

Щербаківський В. М. Кам'яна доба. Мюнхен, 1947.

Щербаківський В. М. Концепція М. С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеонтології. «Праці Українського Істор.-Філ. Т-ва», III. Прага, 1940.

Щербаківський В. М. Формація української нації. Прага, 1940.

ЧАСТИНА ДРУГА

Українська держава X-XIV століть

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА X-XIV СТОЛІТЬ 89
Початок Київської держави 89
Розквіт держави України Руси 110
Початок розвалу української держави 144
Відокремлення земель 156
Причини занепаду Київської Руси-України . . . 179
Татарська навала 183
Об'єднання українських земель Галицько-Волинським князівством 192
ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ-РУСИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ 214
Політичний 214
Суспільний 220
Економічне становище України-Руси 225
Духове життя 233
ГЕНЕАЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ КНЯЗІВ РУСИ-УКРАЇНИ . 270
СИНХРОНІСТИЧНІ ТАБЛИЦІ 281
ДЖЕРЕЛА Й БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ КНЯЖОЇ ДОБИ УКРАЇНИ-РУСИ 291

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА X-XIV СТОЛІТЬ

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вище згадувалося перше велике об'єднання українських племен під проводом дулібського князя в VI ст. Це об'єднання було таким сильним, що пам'ять про нього зберігалась протягом чотирьох століть, і араб аль-Масуді в X ст. міг написати про нього досить докладно. Видатний російський історик В. Ключевський писав, що «історія (Руси) почалася ... в VI ст. на самому краю, в південно-західньому куті нашої землі, на північно-східніх схилах і передгір'ях Карпат».[1] Але ця історія урвалася на VI ст., і дійсний початок історії України пов'язаний не з Карпатами, а з Подніпров'ям, із землею полян.

Початок державного життя України М. Грушевський датує VIII, а може й VII століттями. Початок держави зв'язував він із розвитком торгівлі: торговельні каравани потребували збройної охорони від напасників на суходільному шляху та на Дніпрі, а дати таку охорону могла тільки певна організація. Так у торговельних містах з'являються воєнні вожді — князі з дружинами. З другого боку, утримання дружин вимагало війни, яка давала здобич. Так з розвитком торгівлі у VII, навіть VI ст., починає зав'язуватися державне життя. Серед найманих дружин могли бути й скандинави, що їх називали у нас варягами.[2]

Літописи зберегли леґенду про перших князів, основоположників Києва: Кия, Щека і Хорива, про що була вже мова вище. В останніх часах з'являються гіпотези, які в цій леґенді бачать зернятко дійсности. Так, Д. Ліхачов комбінує показання никонівського літописця, що користувався старими літописними списками; там пишеться, що Кий з великим військом ходив на Царгород і мав велику шану від цісаря; крім того переможно воював з волзькими та камськими болгарами й заснував місто Києвець над Дунаєм.[3] Б. Ри-

---

[1] В. О. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории, т. I, М., стор. 103-104.
[2] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I, стор. 388-398.
[3] Повесть временных лет. М., 1950, т. II, стор. 220.

баков робить спробу датувати його князювання: він був сучасником Юстиніяна, себто жив у VI ст.[4] Літопис зазначає дату хозарського нападу — «по смерті Кия» — що стверджує гіпотезу Б. Рибакова — VI-VII ст.[5]

Припускали реальність існування Кия й О. Шахматов[6] та О. Пресняков.

В чужоземних джерелах збереглися уривчасті відомості про Українську державу в половині IX ст. На існування її вказує запис у Бертинській хроніці 839 року про прибуття візантійського посольства імператора Теофана до імператора Людовіка Побожного, яке просило, між іншим, дати дозвіл проїхати через володіння Людовіка «русам» (Ros). Вони прибули від руського князя до Царгороду, але, поки були там, «варварські й надзвичайно жорстокі племена» зайняли, землі,через які мали вони повертатися додому, Людовік наказав з'ясувати, хто були ті посли, і виявилося, що то були шведи.[7]

Ця невиразна вказівка Бертинських аналів викликала багато гіпотез. Очевидно, володіння князя, від якого прийшли посли, лежали досить далеко від Чорного моря, і між ними та морем оселилися варвари; цими варварами могли бути угри або болгари, а князем — Київський князь. Можливо, що вислав він послами варягів-шведів, яких завжди було багато на службі в різних державах.[8]

З цього оповідання Бертинських аналів видно, що у 839 році в Європі ще не знали про молоду Українську державу. Та не минуло й 30 років, як вона гучно повідомила про своє існування, примусивши затремтіти могутню Східню Римську імперію — Візантію. То був похід на Царгород. «Повість временних літ» оповідає, як у 866 році князі Аскольд і Дір, скориставшись з відсутности цісаря Михайла III, підступили з фльотою в 200 кораблів до Царгороду, зруйнували околиці міста, але самого міста не здобули. Завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, шати якої опустили в море, знялася буря і знищила «безбожних Руси кораблі».[9]

Ця стисла згадка з «Повісти» доповнює цінні візантійські свідоцтва. Патріярх Фотій каже про цей напад у двох промовах: першу виголосив він у св. Софії Царгородській під час облоги міста, а другу — після зняття облоги. Їх доповнює «Окружне послання» патрі-

---

[4] Б. А. РЫБАКОВ. Очерки истории СССР, стор. 794.
[5] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 795; 828-829.
[6] А. А. ШАХМАТОВ. Розыскания о русских летописях, стор. 229.
[7] Annales Bertiniani in usum scholarum. Hannover, 1883, ct. 19-20.
[8] К. Я. ГРОТ. Моравия и мадьяры с половины IX ст. до начала X. СПБ, 1881, стор. 232-233. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I, стор. 394. — М. ЛЕВЧЕНКО. Очерки по истории русско-византийских отношений. А. Наук СССР, Институт истории. М., 1956, стор. 55-56.
[9] Повесть временных лет, вид. 1950 р., стор. 19.

ярха Фотія 867 року, в якому дається характеристику русів і повідомляється про їх охрищення.[10]

Цим не обмежуються візантійські джерела: в «Житії патріярха Ігнатія», написаному Микитою Пафлагонським, мабуть, біля 880 року, оповідається про напад Руси на Царгород, і «продовжувач Теофана», теж оповідає про напад Руси; це оповідання цілком збігається з свідоцтвом патріярха Фотія.[11] Цей факт стверджує в усіх деталях хроніка Симеона Логофета. Дуже важлива анонімова візантійська хроніка, яку опублікував Ф. Кюмон: в ній подається точну дату нападу Руси — 18 червня 860 року.

Таким чином, з цих різних джерел можна зробити один висновок: у 860 р. на Царгород напала фльота Руси. Безперечно, зорганізувати такий похід могла тільки держава, яка мала військо. Цікаві слова патріярха Фотія про те, що руси підкорили сусідні народи й, «надмірно возгордившись, піднесли руку на Ромейську імперію».

Дуже важливим є питання про походження цієї Руси і цієї великої фльоти, що могла прийти тільки від могутньої держави. Ряд учених (Е. Голубинський, В. Васильєвський, В. Пархоменко) припускали, що напад на Царгород, як і напади на Сурож та Амастриду, робила Озівсько-Чорноморська Русь.[12]

Патріярх Фотій завдає удар цій гіпотезі: він точно зазначає, що Русь, яка напала на Царгород, була віддалена від нього великими просторами і не мала морських портів. З другого боку — свідоцтво патріярха Фотія, що Русь, перед походом 860-го року на Царгород, підкорила сусідів, дає підстави бачити в напасникові Київську Русь. Це мала бути могутня держава, яка спромоглася виставити аж 6000-8000 люду на 200 кораблях.[13]

Похід на Царгород 860 року зв'язаний з дуже важливим питанням про охрищення Руси. Патріярх Фотій в «Окружному посланні» до патріярхів Сходу року 867 оповідав, що руські князі, настрашені чудом у Царгороді, повернувшися до Києва, виявили бажання охреститися. Цісар Михайло III вислав єпископа та священиків, і на Русі засновано єпархію.[14]

---

[10] M. de TAUBE. Rome et la Russie, стор. 25. О. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Мєтодіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954, стор. 9-11. М. В. ЛЕВЧЕНКО. Там же, стор. 57.

[11] М. В. ЛЕВЧЕНКО. Там же, стор. 58.

[12] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Князь Київський Аскольд і перше хрищення Руси. «Наша Культура», Вінніпеґ, 1952, ч. 8, стор. 25. — М. МІЛЛЕР. Християнство в Україні-Русі до Володимира. «Визвольний Шлях», Лондон, 1959, ч. VII, стор. 754.

[13] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. I, стор. 404.

[14] В Никонівському літопису XVI ст. вміщено оповідання про охрищення Руси за Аскольда. «Пов. врем. літ», 1950, II, стор. 248-249. — N. de TAUBÉ. Там же, стор. 25-26, 38-39, 80-81. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Князь Київський Аскольд і перше хрищення Руси. «Наша Культура», 1952, ч. 8. стор. 27.

Є низка свідоцтв про те, що охрищення відбулося не за цісаря Михайла III та патріярха Фотія, а за цісаря Василя I та патріярха Ігнатія.[15] Про це свідчить онук Василя I, цісар Константин Порфіродородний у своїй «Історії Василя I». Про це оповідає й Никонівський літопис (щоправда, XV ст., але в ньому є багато оповідань з давніших літописів, які не збереглися). Взагалі охрищенню Руси присвячено велику літературу й чимало суперечливих гіпотез. У всякому разі, питання про охрищення Київської Руси за князювання Аскольда можна визнати за доведене.[16]

На час правління Аскольда припадає проповідь св. братів Кирила та Методія. З їх життя виходить, що проповідували вони в Криму, де знайшли Євангелію та Псалтир, написаний «руськими» письменами, і християнина, який розмовляв руською мовою. На основі цих «письмен» св. Кирило уклав «глаголичне» письмо і переклав Євангелію на слов'янську мову. Це мало бути 848 року.[17]

Коли Київський князь просив у Царгороду місіонерів, природно, цісар міг вислати св. Кирила. Є факти, які дають деякі підстави утотожнити місіонера, що проповідував у Києві, із св. Кирилом: це — оповідання про чудо з Євангелією, яку кинули у вогонь, і вона не згоріла; внаслідок цього чуда багато людей охристилося. Никонівський літопис відносить чудо до часів князювання Аскольда, а Кольбертинські анали свідчать, що сталося воно за св. Кирила.[18]

Народня традиція та літопис зберегли пам'ять про Аскольда та Діра, як християн. Літопис оповідає, що Олег наказав забити обох

— о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954, стор. 19-21, 25-26. — о. І. НАЗАРКО. Св. Володимир Великий, володар і хреститель Руси-України. Рим, 1954, стор. 29.

[15] Питання про особи патріярха та імператора, за яких охрищено Русь, не розв'язане. Імператор Михаїл III посідав престол від 842 до 867 р.; 846 року посів патріярший престол Ігнатій. Року 857 патріярха Ігнатія заточено в манастир і на патріярха обрано видатного вченого Фотія. Року 867-го, 23 вересня, Михаїл III був забитий з наказу Василя Македонця, що посів імператорський престол, як Василь I. Наступного дня усунено патріярха Фотія і поновлено патріярха Ігнатія. Таким чином відрядження місії на Русь в 867 р. могло бути й за Михаїла III та Фотія, і за Василя I та Ігнатія. — Проф. І. ОГІЄНКО Костянтин і Методій. Варшава, 1927, т. I, стор. 36-41. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви на Україні. Філядельфія, стор. 49-50. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. Winnipeg, 1953, стор. 105-142. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Там же, стор. 30. — «Повесть временных лет», М., 1950, т. II, стор. 248-249.

[16] о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, стор. 46-47.

[17] Проф. І. ОГІЄНКО. Костянтин і Методій, 1927, т. I. — Його ж, Українська Церква, Прага, 1942, т. I, стор. 99. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I, стор. 405.

[18] Е. ГОЛУБИНСКИЙ История Церквы. М., 1902, т. I, стор. 51-52. — Д-р І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. I, стор. 27-29. — DVORNIK F. The making of Central and Eastern Europe, 1949, стор. 65. (Цитую за о. І. НАГАЄВСЬКИМ). — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Методіївське християнство, стор. 52-54.

князів, як узурпаторів; Аскольда поховано на Угорській горі, і над його могилою Ольма збудував церкву. Діра поховано в іншому місці — «за св. Ориною». Сполучення двох імен — Аскольда та Діра — як суправителів, викликає великі сумніви. Треба гадати, що князювали вони не одночасно. Аль Масуді виразно писав про Діра, як про першого серед князів.[19] М. Грушевський вважав, що Дір князював після Аскольда, а може й після Олега[20], так само дивляться М. Таубе[21] і о. І. Нагаєвський.[22] Митрополит Іларіон вважає, що правили вони одночасно.[23]

Викликає багато суперечок сама Аскольдова постать. За літописом — Аскольд і Дір були боярами новгородського князя Рюрика, які захопили в Києві владу.[24] В останніх часах питанням походження Аскольда зайнявся М. Таубе: він вважає, що Аскольд — швед, який прибув до Києва з дружиною через Західню Двіну і не мав нічого спільного з Рюриком.[25] Але, поруч з гіпотезами, які припускають варязьке походження Аскольда, є й інші: ще О. Шахматов вважав Аскольда за слов'янина, навіть за Києвого сина;[26] за ним пішов М. Приселков,[27] а з сучасних дослідників — Б. Рибаков, який виводить ім'я Аскольда від річки Оскіл, і пише — «Оскольд».[28]

Константин Порфірородний згадує договір між Василем І і Руссю (Аскольдом) — (р. 873-874).[29] На ті ж роки припадає створення першого Рафальштеттенського митного статуту, датованого часами короля Карльомана (880 р.) або Людовіка Німецького (р. 876), яким встановлювалося мито з краму, довожуваного з Руси до Баварії.[30]

Усі ці факти: договори з Баварією та Візантією, похід на Царгород, масове охрищення — свідчать про існування в середині IX ст. могутньої державної організації. Слова патріярха Фотія про підкорення Руссю сусідніх народів цілком потверджуються вказівками Никонівського літопису: 865 року «воєваша Аскольд і Дір полочан», а 866 року, сказано в «Історії російській» В. Татіщева: Аскольд і Дір «ходи на кривичі и побіди їх». Цікава вказівка Никонівського лі-

---

[19] А. Я. ГАРКАВИ. Там же.
[20] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. I, стор. 408-409.
[21] M. de TAUBE. Там же, стор. 133.
[22] о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, стор. 54.
[23] Д-р І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. I, Прага, стор. 184.
[24] «Повесть временных лет», М., 1950, т. I, стор. 29.
[25] M. de TAUBE. Там же, стор. 61-63.
[26] А. А. ШАХМАТОВ. Разыскания о русских летописях, стор. 289.
[27] М. Д. ПРИСЕЛКОВ. История русского летописания, стор. 40.
[28] Б. А. РЫБАКОВ. Очерки, стор. 801.
[29] M. de TAUBE. Там же, стор. 93.
[30] В. В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Древная торговля Киева с Регенсбургом. «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1888, т. 258, стор..... — M. de TAUBE. Там же, стор. 52. — В. ПАШУТО. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Ак. Н. СССР, 1950, стор. 170.

топису з року 864, що «убієн бисть от болгар Оскольдов син». Очевидно, були якісь воєнні дії в Болгарії.[31]

Так, з окремих розірваних фактів вимальовується образ Київської держави-Руси середини IX ст., що підкоряє сусідів, воює з Візантією, укладає з нею та іншими державами мирові угоди і нарешті — приймає християнство.

Усі ці факти дали російському історикові В. Ключевському право писати, що «Руська держава була заснована діяльністю Аскольда, а за ним Олега. З Києва, а не з Новгорода, пішло об'єднання слов'ян.»[32]

Формування цієї держави довгий час не привертало уваги істориків, як пройшло не поміченим і для Заходу. Це був час, коли Европа була охоплена боротьбою германських племен за об'єднання, за творення державних одиниць. До того ж авари на довгий період створили заслону між германським та слов'янським світами, і лише перемоги Карла Великого відкрили очам Західньої Европи вже зформовані слов'янські об'єднання. Діяльність св. братів Кирила та Методія зв'язала Захід із Сходом християнством. На сході Европи точилася своя боротьба, формувалися об'єднання, нав'язувалися культурні та економічні зв'язки з Азією, з Арабським халіфатом, Персією, Візантією; поширювався обмін культурними цінностями із старими, світового значення культурами Сходу й творилася нова, блискуча культура, в якій у гармонійне ціле зливалися чужоземні впливи. На Сході Европи зароджувалася нова могутня потенціяльна сила — Україна-Русь.[33]

В організації першої Київської держави брали деяку участь нормани. VIII-IX ст. були добою, коли нормани, під назвою яких об'єднували населення Скандинавії — шведів, норвегів, а також данів, — на чолі з своїми ватажками-вікінґами, почали вдиратися до різних земель та плюндрувати й грабувати їх. Деякі з них осідали на захоплених землях, інші верталися додому з пограбованим добром. Згодом окремі групи варягів стали найманим військом. У VIII ст. нормани, яких наші літописи звали варягами, з'явилися у верхів'ях Волги і, підкоривши фінські племена — мерю, мурому, мещеру — опанували Волзький шлях. Близько 800-го року заснували варяги Стару Ладогу — Алдейгюбурґ, інша група їх оселилася тоді ж у гирлі Двіни і заснувала Зеебурґ, де пізніше постала Рига.[34]

---

[31] Д. С. ЛИХАЧЕВ. Повесть временных лет, т. II, стор. 246.

[32] В. О. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории, т. I, М., 1923, стор. 175.

[33] Д-р М. АНДРУСЯК. Генеза східньо-европейських народів. — ANALECTA. Ordinis S. Basilii Magni. Romae, 1954, Сер. II, Секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 242.

[34] T. ARNÉ. La Suède et l'Orient. Upsala, 1914. П. П. СМИРНОВ. Волзький шлях. К., 1929. А. ПОГОДИН. Варяги и Россия. Белград, 1932.

На початку IX ст. нормани нападають на Західню Европу: руйнують Німеччину, Францію, Англію. На невеликих човнах піднімаються ріками і нищать Майнц, Вормс, Ахен. Сеною піднялися вони до Парижу і 10 місяців тримали його в облозі. Допливли до Ісляндії, Ґренляндії; через Ґібральтар пройшли до Середземного моря. Подекуди засновували свої держави: у Франції — Нормандію, на Середземному морі об'єднали Сицилію та південну Італію й створили норманське королівство.[35]

Близькі до цих західньоевропейських подій оповідання наших літописів про постання держави в землі словенів. Під 859 роком оповідає літопис, що варяги прийшли із замор'я, поклали данину на «чюдь, и на словенех, на мери, и на всех (весі — Н. П.-В.) кривичах». В цьому оповіданні відмежовано обшир володіння варягів. 862-го року ці племена «изгнаша варяги за море», але вони не спромоглися зорганізувати свою владу і закликали із замор'я інших варягів. Прибули три брати: Рюрик, Синеус і Трувор. Рюрик сів у Новгороді, Синеус — в Білоозері, а Трувор — в Ізборську. По смерті братів Рюрик став єдиновладним князем. У Рюрикові Н. Беляєв, а за ним і П. Ковалевський бачать Рорика, конунґа Фризії, примушеного в середині IX ст. покинути її.[36]

Літопис зазначає межі його володіння: Новгород — в землі словенів, Полоцьк — кривичів, Ростов — мері, Білоозеро — весі і Муром — муроми. Так на півночі в середині IX ст. постала держава, яка охоплювала землі словенські (словени, кривичі) та фінські (меря, весь, мурома).

У той час на півдні, в землі України-Руси, вже існувала велика держава з центром у Києві. Так у IX ст. творяться дві окремі, незалежні держави: напівфінська Новгородська та слов'янська Київська.

ОЛЕГ (882 — 912)

«Повість временних літ», яку складалося в XII ст., оповідає, що перед своєю смертю Рюрик передав правління родичеві Олегові і доручив йому сина Ігоря, який був ще малий. Року 882-го Олег із великим військом, в якому були варяги, чудь, словени, меря, весь і кривичі, пішов на південь, здобув Смоленськ, Любеч, Київ, підступно забив Аскольда та Діра і став правити Киевом.

У різних редакціях літопису подається дві версії: в Початковому літопису говориться, що після смерти Рюрика престол посів його

---

[35] P. KOVALEVSKY. Manuel d'Histoire Russe. Paris, 1948, стор. 37.

[36] Н. БЕЛЯЕВ. Рорик Ютляндский и Рюрик Новгородский. Прага, 1929. (Подаю за П. КОВАЛЕВСКИМ: «Manuel...», стор. 37). П. КОВАЛЕВСКИЙ. Исторический путь России. Париж, 1949, стор. 104.

син Ігор, а Олег був його воєводою; а в «Повісті временних літ» Олег стає родичем Рюрика і князем київським, а Ігорем опікується протягом 30-ти років, хоч у середньовіччі князі в 17-20 років вважалися повнолітніми. З другого боку — нелогічно, що Олег, здобувши Київ, накладає данину на тих, хто допоміг йому в цьому: на словен, кривичів, мерю і Новгород.[37] Новгород платив Києву 300 гривень аж до смерти Ярослава. Взагалі життєпис Олега непевний: він то князь, то воєвода, навіть умирає непевно: в Києві називає літопис дві могили, а третя була в Ладозі.[38]

Ця концепція літопису, звичайно, штучна. Її створено в XII ст., щоб ствердити уявлення про тяглість княжої династії від Рюрика, представники якої були єдиними правними володарями Руси. Олег, безперечно, був сторонньою людиною, не зв'язаною ні з Рюриком, ні з Ігорем.[39] Характеристично, що київський митрополит Іларіон у своєму «Слові о законі і благодаті», написаному до появи «Повісти временних літ», веде рід князів України-Руси від Ігоря, а не від Рюрика.

Олег виявив себе як талановитий правитель. Він приборкав сусідів і примусив їх платити данину, забезпечуючи державу коштами. Олег, — пише літопис, — «обладав» полянами, сіверянами, деревлянами, радимичами, а з уличами та тиверцями вів війну.

Підкорення сіверян та радимичів, що платили данину хозарам, викликало з ними війну, в якій — писав Аль Масуді — Олег сплюндрував береги Каспійського моря.[40]

Року 907-го Олег з великим військом, в якому були підвладні йому племена та білі хорвати, пішов на Царгород. Греки не встигли підготовитись до оборони, і Олег спалив околиці Царгороду. Наслідком того походу був дуже вигідний для Руси договір. У «Повісті временних літ» записано два договори: один — 907-го, другий — 911-го року. Ці договори являють собою єдність і викликані тим самим походом; їх штучно розділив літописець на дві частини. В договорах нема повторень, і вони доповнюють один одного.[41]

---

[37] «Повесть временных лет», 879 р. 882. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, І, стор. 421.

[38] Неясність Олегового життєпису викликає припущення, що було два Олеги. Перший висловив цю думку В. Антонович в «Публичных лекциях по истории Киева». К., 1893. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. І, стор. 400. ЛЯЩЕНКО. Вопрос о двух Олегах. «Науковий Збірник», К., 1931. M. de TAUBE. Там же, стор. 143.

[39] П. Е. КОВАЛЕВСЬКИЙ вважає Рюрика за дана з Ютляндії, а Олега-Гельґі — за норвежця з Гельголянду. Manuel..., стор. 38.

[40] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 454.

[41] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. І, стор. 430. А. А. ШАХМАТОВ. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. «Записки Неофилологического Общества». 1914, вип. VIII. Повесть временных лет, т. I, 907-911 рр., стор. 23-29; ч. II., стор. 263-281. А. ЯКОВЛІВ. Історія джерел українського права. «ЕУ», т. І. ч. 2, стор. 634. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор.455.

Договори Візантійської імперії з іншими державами укладалося в двох однакового змісту примірниках мовами грецькою та іншою: договірної сторони. Різниця полягала в зворотах: «ваш» і «наш». Очевидно, текст договору, який був у руках літописця, являв собою копію з примірника, написаного від імени Олега. Цікаво, що тексту договорів нема в «Початковому літопису», — мабуть, його мав тільки автор «Повісти временних літ».

Договори надавали великих прав Олеговій дружині та купцям з Руси, які мали одержувати від греків утримання на 6 місяців перебування в Царгороді; на подорож додому повинні були забезпечувати їх греки вітрилами, кітвами, всім обладнанням, потрібним для човнів, а також харчами. За Руссю визнавалось право безмитної торгівлі. В договорах вирішено низку міжнародніх справ: що робити, якщо затоне корабель котроїсь із договірних сторін, якщо вб'ють чужого підданого, втече раб тощо. Візантія сплачувала Русі значну контрибуцію. Але були й обмеження в правах людей, що приїжджали з Руси: вони мали мешкати не в самому Царгороді, а на передмісті св. Мами, входити до міста могли групами не більше як 50 осіб і без зброї, в супроводі грека.[42]

Обидві сторони склали присягу на додержання договору: греки — по християнському закону, а русичі присягались іменем Перуна та Велеса й покладали мечі. Цей факт дуже важливий: він свідчить, що варяги, які були в Олеговій дружині, вже перейняли слов'янські звичаї, бо за скандинавськими звичаями в таких випадках мечі застромлювано в землю. В листі до царя болгарського Бориса папа Микола I писав: «ви запевняєте, що у вас був звичай... покладати мечі і ними клястися».[43]

У договорі Олега згадується «под рукою его світлых и великих князь и его великих бояр». Деякі дослідники вважають, що це — підкорені Олегом старі князі, інші — що це призначені ним правителі. Як би то не було, це свідчить про вже зорганізований адміністраційний апарат, представники якого брали участь в політичних справах.

У договорі 911 року є значне число болгаризмів, мова в ньому архаїчна, і це дає підстави вважати переклад одночасним з написанням договору.[44] Це стверджує також, що на самому початку X ст. українці вже мали літературну мову, мали й письмена (згадується «Іванове письмо»).

---

[42] Н. П. ПАВЛОВ-СИЛЬВАНСКИЙ. Феодализм в удельной Руси. СПБ., 1910, стор. 445.

[43] В. В. ЗЛАТАРСКИЙ. Клятвы у языческих болгар. «Сборник статей, посвященный В. И. Ламанскому». СПБ., 1907, ч. I, стор. 251-260. (Цитуємо за М. ЛЕВЧЕНКОМ, там же, стор. 126.

[44] В. М. ИСТРИН. Договоры Руси с греками X в. «Известия Отд. Русск. Языка и Словесн. Академії Наук СССР», т. XIX, 1924, стор. 383-393.

Договір 907-911 рр. — найцінніше джерело нашої історії. Україна-Русь виступає в ньому як держава, що не поступається своєю культурою перед Візантією, що має політичну організацію, устійнене право (згадується «закон... язика нашего», «закон руский»).[45]

Значення його ширше, ніж свідчення про культуру тільки України: це — перший документ, в якому східні слов'яни виходять на історичний кін, як рівноправні з греками.

Характеристичні слова А. Шлецера, який вважав Олегів договір за підроблений; він писав: якби договір цей був автентичним, його слід було б вважати за найбільш славетну пам'ятку всього Середньовіччя.[46] Питання про його автентичність тепер можна вважати за остаточно доведене.

ІГОР (913—945)

(За М. Грушевським † 947 або 948).[47]

Неясність Ігоревого життепису викликала думку про існування двох, а може й трьох князів з таким іменем, яких літопис помилково об'єднав в одне.[48] В усякому разі, родинний зв'язок його з Рюриком та Олегом дуже сумнівний. У «Повісті временних літ» між Олегом і Ігорем прогалина від 916 до 940 року. М. Грушевський припускав, що ці роки були зайняті князюванням Діра.[49]

Ігор продовжував Олегову справу, приборкуючи племена тиверців та уличів, які за Олега були його союзниками; приєднав до Київської держави велику територію між Дністром і Дунаєм, на деревлян наклав данину більшу, ніж платили вони за Олега. Обидві ці перемоги зв'язані з іменем воєводи Свенельда, одного з найвидатніших Ігоревих бояр.[50]

Ігор двічі ходив на Схід: у 913 році, по згоді з хозарами, вийшов на берег Каспійського моря і дістався до Баку, руйнуючи все на своєму шляху. Згідно з умовою половину здобичі Ігор передав хозарам, але, коли з військом повертався через Північний Кавказ, на нього напала місцева людність і багатьох дружинників перебила. В 943 році Ігор ходив до Бердаа і взяв велику здобич. Але скористати з тих походів йому не вдалося.[51]

---

[45] С. П. ОБНОРСКИЙ. Язык договоров русских с греками. «Язык и мышление». Т. VI-VII. М.-Л., 1936. Изд. Ак. Н. СССР, стор. 101. С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України. Старинні і Середні віки. Мюнхен, 1948, стор. 31.

[46] «Повесть временных лет», т. I, стор. 27-29. Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», т. II, стор. 276.

[47] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 446.

[48] M. de TAUBE. Там же, стор. 141.

[49] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, стор. 437.

[50] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 456.

[51] Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 457.

Намагаючись твердо стати над Чорним морем, Ігор натрапив там на спротив візантійських колоній, насамперед — рибалок з Корсуня, з якими виник конфлікт з приводу рибної ловлі в гирлах Дніпра. У боротьбі з Ігорем Візантія вперше використала орду печенігів, які, прорвавшись через Хозарський каганат, отаборилися в причорноморських степах і почали нападати на українські землі. Це викликало невдалий похід Ігоря на Царгород в 941 році. Греки вжили проти Ігоревої фльоти «грецький вогонь» — вибухові знаряддя, яким спалили багато човнів.[52] Незабаром Ігор знову пішов походом на Царгород, але греки запропонували «викуп», і тоді укладено новий договір. Він був менш корисним для Руси: Ігор примушений був виректися володінь над Чорним морем, в гирлах Дніпра, платити мито за крам і зобов'язався захищати Візантію. Але договір цей дуже важливий для історії України, бо в ньому перелічено 20 послів-сигнаторів: від родини князя Ігоря, сина його Святослава, дружини Ольги, племінників, а далі — князів, купців. Серед цих імен зустрічаються скандинавські, естонські, слов'янські[53]: Владислав, Предслав, Уліб, Гуд, Синко. Ще важливішим у договорі є те, що разом з поганами підписали його християни. До Києва приїхали посли грецькі і погани ходили на гори, де стояв Перун «и покладоша оружье свое, и щиты, и золото;... а хрестеянскую Русь водиша ротѣ в церкви св. Ильи, яже есть над Ручаем конец Пасынъчѣ бесѣды; се бо бѣ сборная церкви».[54]

Загинув Ігор безславно. Літопис оповідає, що, зібравши данину з деревлян, він піддався порадам дружини і повернувся по додаткову данину. Обурені цією вимогою, деревляни вбили його. Літописне оповідання зберегло цікавий факт: Ігорева дружина скаржилася на своє убозтво, порівнюючи з дружиною воєводи Свенельда, який, очевидно, правив землею деревлян.[55]

ОЛЬГА (945—964)

Після смерти Ігоря залишився малий син Святослав, і правління державою перейшло до вдови його Ольги.

Походження Ольги неясне. У «Повісті временних літ» під 903 роком зазначено, що привели Ігореві дружину із Пскова іменем Ольгу.[56] Про неї склалося кілька леґенд. За одною з них вона, був-

---

[52] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», ч. II, стор. 287.

[53] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. I, стор. 424. Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», ч. II, стор. 289.

[54] Повесть временных лет, т. I, стор. 39; 945 р.

[55] Повесть временных лет, т. I, стор. 39, 985 р. Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», т. II, стор. 294.

[56] «Повесть временных лет», ч. I, стор. 23, 903 р. Н. ПОЛОНСКАЯ. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «Журн. Мин. Нар. Просв.». 1917, IX.

ши дочкою перевізника, перевозила через ріку Ігоря, який захопився її вродою та розумом і одружився з нею. За іншою леґендою була вона дочкою боярина. Інші вважали її за дочку Псковського князя. Архимандрит Леонід висунув гіпотезу про болгарське походження Ольги.[57] Останнім часом виникла нова гіпотеза: Ольга-Helga — була дочкою Олега-Helgi, який оженив з нею Ігоря. Її королівське, норманське походження — дочки князя Олега — пояснює, чому їй беззаперечно корилася варязька дружина. Імена — Helgi-Олег і Helga-Ольга — означають «мудрий», «віщий», «святий».

Легкість, з якою Ольга нав'язала згодом стосунки з цісарем Оттоном Великим, — пише П. Ковалевський, — свідчить про те, що вони були рівні королівським походженням.[58] М. Таубе теж вважає Ольгу за дочку Олега.[59] Проте, вся її діяльність промовляє за слов'янське походження.

Ольга стала повноправною княгинею, правителькою величезної, ще не впорядкованої держави, де ще вибухали повстання проти центральної влади, що їх «примучували» Олег і Ігор. Було б цілком природним, якби зі смертю Ігоря почалися з ще більшою силою повстання в різних частинах тієї молодої держави, де національні прагнення окремих племен диктували бажання покласти кінець пануванню князів варязького походження. Не можна забувати існування тих «світлих князів», яких згадували договори 911 та 944 років. Однак, нічого подібного не сталося. Ні літописи, ні чужоземні джерела жадним словом не згадують про будь-які заворушення. Очевидно, ніхто з тих «ясних князів» не зробив спроби захопити центральну владу або звільнитися від влади Ольги.

Протягом 20 років правила Ольга державою мирно й тихо. Цей вийнятковий факт заслуговує на особливу увагу. Не можна випускати з ока, що це було X ст., розквіт Середньовіччя, доби, коли в усій Европі панувала фізична сила, і кожен володар був насамперед воєначальником, вождем армії. І от — на Київському престолі з'являється жінка, за середньовічними поняттями — стара, бо за літописними вказівками їй було понад 50 років, хоч, звичайно, хронологія літопису в цьому відношенні не заслуговує на повне довір'я. Це свідчить про незвичайність її, і доводиться прийняти характеристику Ольги, яку дає літопис, — як «наймудрішої серед усіх людей». З другого боку, треба уявляти, на якому високому рівні культури і моралі стояла держава, що беззастережно корилася

---

[57] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Ольга, велика княгиня України-Руси. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1955, ч. 10, стор. 19.

[58] P. KOVALEVSKY. Там же, стор. 38-39.

[59] M. TAUBE. Там же, стор. 14.

владі старої, слабої жінки, що в добу панування фізичної сили шанувала розум і душевну красу.

Нікому з володарів не присвятив наш літопис стільки уваги, як Ользі, що протягом двох десятиріч виступає в авреолі мудрости й жіночого чару.

Літопис починає з докладного опису «помсти», яку вчинила Ольга на деревлянах за смерть свого чоловіка. Деревляни вислали послів просити її одружитися з своїм князем Малом, убивником Ігоря. Ольга послів-сватів наказала засипати живцем у ямі, а тих, що прийшли після того — спалити в лазні. Після того сама вирушила з дружиною в деревлянську землю, де влаштувала тризну-учту, під час якої її люди напоїли і перебили до 5.000 деревлян. Після того з великим військом облягла Іскоростень і наклала на його мешканців данину: по два птахи з кожного двору. До хвостів тих птахів вона наказала своїм людям прив'язати запалений трут і випустити їх. Птахи полетіли до своїх гнізд і запалили ввесь Іскоростень.

Не можна забувати того, що ще в «Руській Правді», через 60 років після охрищення, існувало право і обов'язок кривавої помсти. Ольга виступає як зразкова дружина, яка виконує свій обов'язок перед забитим чоловіком, а, з другого боку, змальовується як розумна, хитра жінка.

Характеристично, що літописець, чернець, без найменшого засуду описує тортури, що їх вигадувала Ольга для деревлян, бо для нього, людини XI-XII стол., було цілком ясно, що інакше вона не могла зробити.

Ні Ігор, ні Олег не мали часу за війнами на внутрішні справи. Ольга сама об'їхала всю державу: була на Десні, на Лузі, на Мсті, у Новгороді, у Пскові. В санях або звичайному возі їхала сотні, тисячі кілометрів. Очевидно, сучасники й наступні покоління розуміли героїчність цих подорожей, бо літописець згадує, що у Пскові зберігали, як реліквію, сани, якими вона подорожувала. Їздила княгиня також серед племен, недавно підкорених, від яких можна було кожночасно сподіватися повстань.

Ольга закладала нові міста, села, погости і призначала в них правителів. Першою з князів вона спробувала ввести порядок щодо данини: встановила норми податків — «устави», «уроки», «броки», «дані» — терміни, яких уживає літописець. В X ст. всі вони мали своє окреме значення. Трагічна смерть Ігоря примусила уважно поставитися до справи оподаткування людности, спробою чого були Ольжині «устави» та «уроки».

Данину з деревлян, але можна припустити й з інших племен, поділено на три частини: дві йшли на Київ, а третина — на Виш-

город, місто Ольги. В цьому видно ідею поділу між державним прибутком і власністю князя, що свідчить про високий рівень державницького розуміння людей X століття.

Ольга встановлювала «ловища» по всій землі, «перевесища» по Дніпру та Десні; ці обидва терміни стосувались до полювання: так вона позначала, котрі території повинні були постачати державі хутра. «Перевесища» охоплювали район, де водилися бобри, хутра яких мали дуже високу цінність як в Європі, так і в Арабському халіфаті. Пізніше, в часи укладання «Руської Правди», вважалося за тяжкий злочин порушення «перевесищ». За Ігоря та Ольги податки сплачувалося переважно хутрами, і «куна» була довгий час валютою.

Ольга ставила «знамення»; це стосується вже іншої галузі державного бюджету: бортних дерев, де були рої бджіл. Бортне бджільництво давало мед і віск, які теж були цінним предметом експорту. Згаданий вище Рафельштеттенський договір стосується якраз торгівлі воском.[60]

За правління Ольги значно поглибився процес асиміляції норманського елементу; можливо, на Русі відбувався він скоріше, ніж в інших країнах Європи. Про це свідчать імена в родині Ольги: син — Святослав, онуки — Ярополк та Володимир. Слов'янське ім'я мала улюблена «ключниця» Ольги — Малуша, дочка Малка Любечанина, яка стала матір'ю Володимира, та брат її Добриня, видатний воєвода часів Володимира.

До неясних місць літопису належить питання про походження Малуші і дійсне становище її. У середньовіччі всі двірські посади — «кравчого», «сенешалка», «шталмайстра», «єгермайстра» і т. п. — займали вищі представники шляхетства. Так і «ключниця» Ольги була не служницею, а, так би мовити, довіреною особою, яка мала ключі від її скарбів. Недарма в усіх билинах Київського циклу брат Малуші, Добриня, виступає, як аристократ, з витонченими манерами, які відрізняють його від «селянських» синів — Іллі Муромця, Миколи Селяниновича та ін. Якщо аристократом вважали брата, ясна річ — аристократкою була й сестра.[61] Генеалогія Малуші віддавна привертає увагу дослідників. Ще А. Шахматов утотожнював Мала, князя деревського, з Малком Любечанином, батьком Малуші

---

[60] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Ольга... «Вісник ООЧСУ», 1955, X, стор. 20. В. ПАШУТО. Очерки по истории Галицко-Волынской земли. 1950, стор. 170.

[61] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Ольга... «Вісник ООЧСУ», 1955, ч. XI, стор. 18.

[62] А. А. ШАХМАТОВ. Мстислав Лютый в русской поэзии. «Сборник Харьк. Истор.-філолог. общества, изданный в честь проф. Н. Ф. Сумцова», т. XVIII, стор. 82-91. Його ж: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПБ., 1907, розд. XIV; Мистиша Свенельдич и сказочные предки Владимира. Стор. 340-378. (Цитую за Д. Лихачевим: «Повесть врем. лет», ч. II, стор. 295).

і Добрині, а самого Мала вважав за Свенельдового сина.[62] Не вдаючись у генеалогію, М. Грушевський вважав Малушу за доньку Мала.[63] М. Таубе, теж утотожнюючи Мала з Малком Любечанином, вважав його за Дірового сина, а Діра — за Аскольдового сина.[64]

Можливо, з процесом асиміляції нормансього елементу треба пов'язати найзначнішу в житті Ольги подію: її охрищення.

Безперечно, християнство почало приходити до різних шарів українського народу з давніх-давен.[65] Договір Ігоря під цим оглядом дуже показовий. Дехто з дослідників припускав навіть, що сам Ігор був потаємним християнином.[66] Така була атмосфера, в якій перебувала Ольга.

Можливо, що вона була охрищена ще за життя Ігоря, але про це не збереглося фактів. Проте, безперечним є факт охрищення Ольги, коли вона стала княгинею. Акт цей зберігалося в таємниці, і нема вказівок, де й коли він стався. Відсутність точних вказівок викликала кілька припущень, де саме й коли христилася Ольга: в Києві чи в Царгороді, куди приїхала вона — за літописом — у 955-му році. «Повість временних літ» оповідає, що цісар Константин Порфірородний хотів одружитися з Ольгою, але княгиня нагадала йому, що вона — поганка і погодилася охреститися з умовою, щоб цісар був її хрищеним батьком. Коли ж охристилася, то заявила, що за християнським законом хрищений батько не може одружитися з хрищеницею. Так вона перехитрила цісаря, як раніше перехитрила деревлян.[67]

Це оповідання має ознаки штучности. Насамперед — дата приїзду до Царгороду: в 955 році цісарем був не Константин, а Роман Лекапен.[68] Це розходження в датах викликало гіпотези А. А. Шахматова, М. Присєлкова[69] та С. Томашівського про дві подорожі Ольги: в 955 та в 957 роках. Вони вважали, що охристилася вона за Романа Лекапена.[70]

---

[63] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. I, стор. 470.

[64] M. de TAUBE. Там же, стор. 24, 143.

[65] П. ІСАЇВ. Звідки Русь-Україна прийняла християнство. Філядельфія, 1952, стор. 30, 37. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954, стор. 102. М. МІЛЛЕР. Християнство в Україні-Русі до Володимира. «Визвольний Шлях», 1959, ч. VII, стор. 751-753.

[66] Д-р І. ОГІЄНКО. Українська Церква. Прага, т. I, стор. 51. В. ЗАЇКИН. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I. «Записки ЧСВВ», 1928, стор. 39. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Рівноапостольна свята Ольга. Філядельфія, 1955, стор. 12.

[67] «Повесть временных лет» — під 955 р.

[68] А. А. ШАХМАТОВ. Разыскания..., СПБ., 1908, стор. 115-118.

[69] М. Д. ПРИСЕЛКОВ. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII ст., СПБ., 1913, стор. 3-4.

[70] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви на Україні. Філядельфія, стор. 70. H. КОСН. Byzanz, Ochrid. und Kiev. „Kyrios" IV, 1938. о. С. НАЗАРКО. Святий Володимир Великий, стор. 36.

Залишається безцінним інше джерело: опис перебування Ольги в Царгороді Константина Порфірородного, який подає точну дату приїзду — 957 рік, 9 вересня.[71] Цісар перелічує почет княгині: з нею були її племінник, двірські жінки, священик Григорій, 20 послів, 44 купці, перекладачі — разом 80 осіб. Ольгу в супроводі почету введено в найкращу залю палацу, де вже чекав на неї цісар. Після короткої розмови запрошено Ольгу на учту, де вона сиділа за одним столом з цісаревою, — рідка увага до гостей, можлива тільки, якщо вони християни. Однак, в докладному описі перебування Ольги в Царгороді Константин ані словом не згадує такої видатної справи, як її охрищення. Очевидно, приїхала Ольга вже християнкою, на що вказує й трапезування за одним столом з цісарем та його родиною і наявність священика в почеті. Отже, треба гадати, що охристилася вона до подорожі, можливо, 955 року, в Києві.

Константин писав, що розмовляв він з княгинею Ольгою про різні важливі справи, але не зазначив, про які саме. Це могли бути дипломатичні справи, бо відносини з Візантією зіпсував Ігор, могли бути торговельні, бо в посольстві, як згадано, їхало понад сорок купців, могли бути й церковні. Не виключено, що Ольга хотіла договоритися з Візантією у військових справах і обіцяла прислати свої «вої в помощь»; дійсно, 961 року руське військо ходило на допомогу наступникові Константина, Романові II.[72]

Як натякає «Повість», прийняття не задовольнило Ольгу: не виявлено до неї належної їй пошани, тож, коли до Києва прибуло посольство з Візантії, Ольга довгий час не приймала його, заявивши: «Хай постоять у мене в Почайні (притока Дніпра біля Києва), як я стояла в Суді».[73]

Можливо, в зв'язку з незадоволенням Ольги, причини якого ми не знаємо, стоїть друга велика подія з її князювання: звернення до короля — що став незабаром імператором — Оттона I.

В 959 р. до Ахена прибуло посольство від «королеви ругів» Олени (це ім'я одержала Ольга при охрищенні) з просьбою прислати

---

[71] Porphyrogenetes Constantinus. De caeremoniis aulae Byzantinae, Migne, Patrologia Graeca, CXII. о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954, стор. 165-166. — Д. В. АЙНАЛОВ. Прием Ольги в Царьграді. Книга для чтения по русской истории, под ред. М. Довнар-Запольского. М., 1907, т. І. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Велика княгиня Українська Свята Ольга. «Наша Культура», Вінніпеґ, 1952, ч. 4, стор. 18. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ припускав, що охристилася Ольга по повороті до Києва. «Іст. Укр.-Руси, т. І, стор. 216.

[72] ЛАВРЕНТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС, вид. 1910 р., стор. 61. — Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 458-459.

[73] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», ч. II, стор. 308. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Велика княгиня українська свята Ольга. «Наша Культура», 1952, ч. 4, стор. 19. — Її ж: Ольга, велика княгиня України-Руси. «Вісник», 1955, ч. XI, стор. 20. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Рівноапостольна Свята Ольга, стор. 30.

єпископа. Чомусь ця справа затрималася, бо аж 961 року приїхав до Києва єпископ Адальберт, але заснувати катедру йому не вдалося, і він повернувся до Німеччини.[74] Про це розповідав аналіст «Продовжувач Реґінона», якого дехто з дослідників вважає за самого Адальберта. Вся ця справа залишається неясною. Наші літописи не згадують її, мабуть, тому, що, коли писалось «Повість временних літ», у Києві панували візантійські впливи, ворожі Римові. Можливо, Ольга висилала посольство не для того, щоб просити єпископа, або не тільки з цією метою. На це вказує нагорода, що її одержав Адальберт від Оттона I, не зважаючи на невдачу з заснуванням єпископії.[75]

Підсумовуючи відомості про Ольгу, треба визнати, що її постать та правління заслуговують на найбільшу увагу. Влучно схарактеризував її М. Грушевський: держала сильною та зручною рукою державну систему й не дала їй ослабнути ні розвалитися,[76] наладнала дипломатичні відносини з двома наймогутнішими імперіями Европи, представниками культури Середньовіччя. Охрищення Ольги, яке залишилося її приватною справою, дало підстави називати її «світанком перед сонцем», а сучасникам її внука Володимира казати, що вона була «наймудрішою серед чоловіків».

СВЯТОСЛАВ (964—972)

Наступником Ольги був її син, Святослав, одна з найцікавіших постатей давньої доби історії України. М. Грушевський, який називав його «запорожцем на престолі», почасти мав рацію: Святослав був мужній, войовничий князь, з лицарською вдачею. Але в той же час він глибоко включився в міжнародні відносини і відіграв у них величезну ролю. Він воював протягом усього свого правління, і походи його охоплювали ґрандіозну територію: ім'я його гриміло по всій Східній Европі та Західній Азії. Його знали письменники Візантії та арабського світу.

Святослав розпочав князювання походами на Оку та Волгу, де розгромив в'ятичів, камських болгар у 964 році і перейшов до Хо-

---

[74] Continuator Reginonis Monumenta Germaniae Historica, I, 624. Annales Hildesheimenses. Там же, III, 60. Annales Quedlinburgensis. Там же, III, 60, 61. — Е. Е. ГОЛУБИНСКИЙ. История русской церкви. М., 1901, т. I, ч. I, стор. 97-104. — М. Д. ПРИСЕЛКОВ. Очерки..., стор. 12. — В. А. ПАРХОМЕНКО. Древнерусская княгиня Ольга. К., 1911. — Н. ПОЛОНСКАЯ. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1917, т. IX. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир Великий. Рим, 1954, стор. 36-38. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Рівноапостольна Свята Ольга, стор. 30-33.

[75] А. ВОРОНОВ. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X-XI вв. «Чтения Ист. Т-ва Нестора Летоп.», 1883, кн. I. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ не припускав, щоб Ольга просила єпископа. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 454-456.

[76] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 458.

зарського каганату; в 965 році він знищив його, і хозари розбіглися хто куди. Він зруйнував міста — Саркел, Ітіль, Семендер. Після того пішов на Кавказ, розбив ясів (колишніх аланів, осетинів) і касогів (черкесів). Людність тікала, коли наближалося руське військо, але Святослав уживав всіх заходів, щоб поновити життя та порядок в завойованих краях. Однак, скористатися з своїх східніх походів він не встиг: його втягнуто в справи Візантії та Балканського півострова.[77]

Візантія вела боротьбу з новим Болгарським царством, яке в IX-X ст. значно зросло; межі Болгарії доходили до Константинополя, і Візантія примушена була платити їй данину. Але в половині X ст. Болгарія стала підупадати і поділилася на дві частини — східню та західню. Візантійський цісар Нікифор Фока вирішив скористатися з її ослаблення і втягнув у боротьбу Святослава, обіцяючи йому за допомогу багато золота й спокушаючи можливістю заволодіти тією країною.

З великим військом — до 60.000 вояків — Святослав напав на Болгарію, здобув Дорістол (Силістрія), ще 80 міст, і вирішив перенести свою столицю до Переяславця. Там, казав він, «вся благая сходяться: від греків — золото, паволоки, вина, овочі, з Чехів і Угрів — срібло та коні, з України — хутра, мед, віск і раби». Болгари пішли на порозуміння зі Святославом. Тоді Візантія напустила на Україну печенігів, які обложили Київ, де була Ольга з онуками. Лише завдяки випадкові, вона уникнула полону. Святослав примушений був покинути Болгарію й рятувати столицю. Розбивши печенігів, він вернувся до Болгарії.

У спілці з болгарами та уграми Святослав пробував був вигнати греків з Европи і загрожував самому Царгородові, але новий цісар Іван Цимісхій, зібравши великі сили, примусив Святослава до капітуляції, і в 972 році знову укладено договір з Візантією. Святослав вирушив на Русь, сподіваючись повторити похід з новим військом, але по дорозі, біля Дніпрових порогів, його забили печеніги.[78]

Святослав був політичним діячем, який брав участь у великих подіях на Сході Европи. Однак, у справах України він грав скорше негативну ролю, і мали рацію бояри, які закидали йому, що, шукаючи чужих земель, він нехтував своїми. Знищення Хозарського каганату принесло Русі тільки шкоду, бо вона сама неспроможна

[77] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 459. — П. К. КОКОВЦЕВ. Новый еврейский документ о хозарах, хозаро-русских и хозаро-византийских отношениях X ст. «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1913, ч. II. — М. А. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье в древности, ч. III, Мюнхен, 1961, стор. 45-46. Святославові приписує він заснування Тьмутороканського князівства, якому підкорені були яси й касоги.

[78] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 458-477. — Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 460-467.

була боротися проти кочовиків, які протягом чотирьох століть панували в степах. Балканська політика Святослава також не дала нічого Русі.

В цьому періоді можна констатувати важливий факт: зміцнення поганської реакції серед княжої дружини. Літопис оповідає, що Святослав відмовився охреститися, покликаючись на вороже ставлення дружини до християнства: вона глузуватиме з князя-християнина. Проте, серед його дружинників було багато християн.[79]

ЯРОПОЛК (972—979)

Бувши останній раз в Києві, Святослав поділив свою державу між трьома синами: Ярополкові дав Київ, Олегові — Овруч, а Володимирові, синові Малуші, Новгород. Вони всі були молоді, і він призначив до них воєвод: Ярополкові — Свенельда, а Володимирові — дядька його, Добриню.

Літопис оповідає, що під час ловів син Свенельда, Лют, загнався в володіння деревлян, і там убив його Олег. Наслідком цього, намовлений Свенельдом, Ярополк пішов на Олега, і той загинув. Володимир утік до Скандинавії збирати військо, а Ярополк тим часом об'єднав у своїх руках всю державу. Однак, тривало це недовго: 980 року Володимир привів варягів, заволодів Новгородом та Києвом, і Ярополк був підступно забитий. Володимир об'єднав у своїх руках всю державу.

Коротке правління Ярополка було дуже важливе зв'язками із Західньою Европою. 973 року його посли з великими дарами були на соймі в Кведлінбурзі, де перебував Оттон I. Ближче мета посольства й наслідки його невідомі. 979 року до Києва прибуло посольство з Риму, від папи Бенедікта VII. Треба гадати, що воно не мало наслідків, бо почалася війна Ярополка з Володимиром, але самий факт приїзду посольства надзвичайно важливий: це було перше посольство на Русь з Риму.[80]

Усі ці факти дають підстави припускати, що Ярополк, старший з онуків Ольги, який найбільше перебував під її впливом, був християнином. Можливо, цьому сприяла його дружина, грекиня, колишня черниця, яку Святослав привіз йому «красоти ради лица ея». О. Єфименко, не зазначаючи джерела, писала, що Ярополка охрестив якийсь католицький місіонер.[81]

---

[79] о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир ...., стор. 38-39. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Ольга ....., «Вісник», 1955, ч. XI, стор. 20-21.

[80] В. ЗАЇКИН. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I. «Записки ЧСВВ», III, 1-2, 3-4, Львів, 1930. — М. ЧУБАТИЙ. Історія Української Церкви, Гіршберґ, 1946, стор. 26-27.

[81] О. ЄФИМЕНКО. Початковий підручник українсько-московської історії. Харків, 1919, стор. 34.

Доба, яку розглядали ми вище і яка закінчилась об'єднанням усієї держави в руках єдиновладця Володимира, надзвичайно важлива. З великою швидкістю в різних напрямках відбувався процес об'єднання розпорошених племен східніх слов'ян в політичну цілість під проводом України-Руси. В цьому процесі можна намітити два головні осередки: північний з Новгородом, який об'єднав північні слов'янські та фінські племена, і південний з Києвом, який об'єднав українські племена. Обидва вони довгий час були незалежні один від одного. Лише за Ігоря починається залежність Новгорода від Києва, коли він призначає до Новгорода Святослава, а за Святослава новгородці просять собі князем Володимира. Ярополк знову об'єднує Київ з Новгородом.

Ще до Святослава зникає більшість окремих «ясних князів», які виступали в договорах Олега та Ігоря. Залишається кілька — як Рогволод Полоцький, пізніше — Ходота В'ятицький, варязького та місцевого походження.

Змінюється характер князівської влади: воєначальники, ватажки найманих дружин стають володарями, які перебирають всю повноту влади. Поволі втрачають своє значення віча, бо сильні князі вже не потребують погодження з ними, і в разі потреби радяться зі старшими дружинниками. Також змінюється характер дружини: варягів, чужий елемент, усувають або виступають поряд з ними місцеві люди, бояри, землевласники. Історія зберегла кілька імен у договорі Ігоря в особах, мабуть, Свенельда, Малка, Добрині, Блуда, Претича, — число яких зростає. На прикладі Свенельда бачимо, що вони мали свої дружини, які жили іноді багатше за дружину князя.[82] Можливо, оцим «ясним князям» з договорів Олега та Ігоря і «боярам під рукою князя» — договору 972 Святослава належали ті розмірно невеликі «гради»-городища, яких було дуже багато. Б. Рибаков нараховує в X-XII ст. 9 городищ біля Путивля, 6 — біля Рильська, 5 — біля Ромна тощо.[83]

Уривчасті відомості з чужинецьких джерел, а також літописів, фолкльор і археологічні матеріяли дають можливість уявити культурний стан України-Руси IX-X ст.

При археологічних розкопах виявлено недалеко Десятинної церкви в Києві рештки двоповерхового мурованого палацу часів Ігоря та Ольги. В румовищах збереглися уламки мармурових баз та капітелій з яшми, ширефу, рештки підлоги з кольорового мармуру, куски скла, фресок, мозаїк, позолоти. З такого палацу Ольга, за

[82] А. А. ШАХМАТОВ. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, стор. 371-378. — Б. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 305-306.
[83] Б. РЫБАКОВ. Очерки . . . ., стор. 852.

словами літопису, дивилася, як несли деревлянських послів у човнах. Безперечно, такий палац не був єдиним.[84]

Серединою X ст. датується багатий скарб чернігівських могил: Чорна могила з її славетними турячими рогами. На срібному окутті одного рога по-мистецьки зображено рослинний орнамент, тотожній з орнаментом меча, знайденого в Києві[85] На другому окутті вміщено складну композицію: боротьбу Кощія з ґрифонами; цей сюжет згадується в билині про Ставра Годиновича. Б. Рибаков зазначає, що цей сюжет перейшов до герба Чернігова. Обидва окуття прикрашені черню високої мистецької вартости. Хоч у їх виконанні вичувається вплив Сходу, арабського та грецького мистецтва, виготовлено їх на Україні, на що вказує матеріял і їх зв'язок з місцевим фолкльором.[86] Чеський археолог І. Схраніл відзначає вплив ювелірних виробів Чорної могили на речі, знайдені в Чехії: в могилах X-XI ст. у Желеніцах[87] — в бронзових ґудзиках, у могилах в Ресевіцах, Мельнику, Жаложе, Перемостє, на Моравії.[88] Ще більше аналогії з речами поховань, що їх знайшов археолог І. Червінко у Моравії. В цих речах, — писав він, — відбився стиль, невідомий у Західній Європі, але відомий на Русі.[89] В ризниці Собору св. Марка, в Італії, переховується чудової роботи тарілка, яку Ольга подарувала Константинові Порфірородному.[90]

Висоті матеріяльної культури відповідає й духова. Вже згадувалося, як св. Кирило і Методій знайшли в Криму Святе Письмо, «руськими письменами писане». Це — перша вістка про українські письмена. Чернець Храбр згадував, що слов'яни (українці) писали «резами». Договір Олега з греками був написаний «Івановим письмом».[91] Акад. Н. Нікольський вказував, що в «місійній праці свв. Кирила й Методія треба шукати... початків письменства на Русі-Україні».[92]

Культура не обмежувалася вмінням писати: в IX-X ст. в Україні-

---

[84] Б. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 374.
[85] Б. РЫБАКОВ. Ремесло древней Руси. М.-Л., 1948, стор. 225-226.
[86] О. ПОВСТЕНКО. Історія українського мистецтва. Нюрнберґ, 1948, в. I, стор. 48.
[87] Б. РЫБАКОВ. Прикладное искусство и культура. «Культура», М., 1950, т. II, стор. 413.
[88] За Б. РЫБАКОВИМ: Ремесло...., стор. 477.
[89] За Б. РЫБАКОВИМ: Там же, стор. 477.
[90] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Культура Руси-України за до-християнської доби. «Самостійна Україна», 1960, вересень-жовтень, стор. 16. Prof. dr. P. KURINNYJ. Een Belangwekkende Figuur uit de Oekreense Geschiedenis. De Heilige Olha, Grootworstin van Kiev (945-955). „De Kerk in de Oekraine", Bibliotheca Alphonsiana, Leuven, 1960, стор. 49.
[91] МИТРОП. ІЛАРІОН. Історія української літературної мови. Вінніпеґ, 1960, стор. 60.
[92] Н. НИКОЛЬСКИЙ. «Повесть временных лет» как источник русского письменства и культуры. М., 1930, стор. 1-106.

Русі була вже літературна мова. Договори Олега свідчать, що слов'янська мова не була нижчою за грецьку, бо в перекладах виразно висловлено поняття міжнароднього та цивільного права. В договорі 907 року згадується «руський закон», заповіти, грамоти, що їх князі мусіли давати керманичам кораблів.[93]

З історії Аскольда, з договору Ігоря бачимо, як ширилось християнство в Україні. Дуже цікаві київські глаголицькі листки, що їх знайшов І. Срезневський. На сімох аркушах написано глаголицею — письмом, винахід якого приписують св. Кирилові — латинського обряду літургікон. Це свідчить про вживання глаголицького письма та про існування латинської літургії.[94]

Таким чином усе говорить за високу культуру України дохристиянської доби. Проф. П. Курінний висловив цікаву гіпотезу про існування у Вишгороді, під Києвом, старішого за Київ культурного осередку, в якому був манастир, де підготовляли слов'янських священиків.[95]

«Освіта й наука абсолютною новиною на Русі не були. Коли існували перед Володимиром значні християнські громади на Русі, мусіли бути зав'язки книжности і школи», — писав М. Грушевський.[96]

РОЗКВІТ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ РУСИ

СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР І ВЕЛИКИЙ (980—1015)

Із загибіллю Ярополка Володимир став єдиновладним володарем величезної держави. До складу її входило коло 20-ти різних земель, племен, серед яких були і слов'янські, і фінські, і тюркські. Увесь цей конґльомерат не був ще об'єднаний нічим, крім княжої влади, ослабленої за Святослава та міжусобної боротьби його синів. Отож, Володимир повинен був час від часу приборкувати повстання, суті яких літопис не вияснює.

Року 981 повстали в'ятичі, Володимир переміг їх і наклав на них «дань від рала». Наступного року він знову ходив на в'ятичів і переміг їх удруге.[97] Року 984 ходив Володимир на радимичів з воєводою Вовчий-Хвіст. Можна гадати, що радимичі поставили поважний збройний опір, бо літопис зазначає: «зустрів (воєвода) радими-

---

[93] «Повесть временных лет».

[94] М. ГРУНСЬКИЙ. Фрейзінгенські отривки. «Записки Іст.-Філолог. Відділу Україн. Академії Наук», Київ, кн. XVI. — П. ІСАЇВ. Звідки Русь-Україна прийняла християнство. Філядельфія, 1952, стор. 34.

[95] П. КУРІННИЙ. Реймська Євангелія — найдавніша пам'ятка письма Київської Руси, 1946.

[96] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, I, стор. 512.

[97] «Повесть временных лет», т. I, 981, 984 рр., стор. 58, 59.

чів на річці Пищані і переміг». Володимир наклав на них данину, «яку везуть и до сего дне» — себто XII ст.[98] Можливо, були й інші повстання, про які не згадує літопис.

Володимир намагався об'єднати сусідні племена під своєю владою. Ще йдучи проти Ярополка, він приєднав Полоцьку землю і вбив тамтешнього князя Рогволода. 981-го року пішов на захід «к ляхам», як каже «Повість временних літ», і «зая грады їх» — Перемишль, Червень[99], Бузьк, Белз, Волинь. Слова літопису, що то були «лядські» міста, викликають сумнів. Територія, яку захопив Володимир, була заселена українською людністю — дулібами, білими хорватами — і не належала до Польщі; можливо, вона входила до Великоморавської держави. Пізніше землі над горішньою Вислою — Краківщина — до 990-их років належали до Чеської держави. Масуді писав, що в 943 році Русь межувала з Богемією, себто Богемія володіла Краковом та Білою Хорватією. Це стверджує факт, що в поході Олега на Візантію відмічується серед племен, які брали участь у війську, білих хорватів. Але в 960-их рр. Святослав переніс увагу на схід та південь, і Біла Хорватія вийшла з-під влади Руси. Її поділили Чехія та Польща, і чехи взяли Краків. Козьма Празький писав, що до 980-их років Краків належав до Чехії. Також Ібрагім ібн Якуб зараховував Краків до чеських, а не польських міст.[100] Дійсно, якщо Волинь входила до складу України-Руси, а Краківщина — Чехії, тяжко припустити існування між ними польського клину, — писав М. Грушевський, — і приходив до висновку, що Володимир відібрав ці міста не від поляків, а від чехів.[101]

На залежність тієї території від Великоморавії вказує також поширення моравської Методіївської дієцезії: грамота Оттона I, половини X ст., визначала межі празької дієцезії по ріках Бугу та Стрию.[102] Літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття у 992 році. З того часу там закріплюється назва «Русь».[103]

Опанування цієї території мало для Руси велике значення. По-перше — в зв'язку з тим, що чорноморськими степами заволоділи

---

[98] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Повесть временных лет», II, стор. 328. — Б. А. РЫБАКОВ. — Радзімічы. Працы Археолог. Комісіі Белар. Академіі Наук, 1932, т. III.

[99] «Пов. врем. лет», I, 981 р. — Ю. ЛЕВИЦЬКИЙ. Білі хорвати. «ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI», Romae 1956, сер. II, вип. 1-2, стор. 313-314.

[100] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 326. — П. ІСАЇВ. Звідки Русь-Україна прийняла християнство. Філядельфія, 1952, стор. 20.

[101] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 433. — ІВАН ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, Мюнхен, 1949, стор. 40-41. — Іншої думки Ф. ДВІРНИК: він вважає, що коли в 960-их рр. Чехія забрала Краків, Польща захопила Сандомирську землю та червенські міста. Тому в 981 р. Володимир дійсно відібрав червенські міста у Польщі. — F. DWORNIK. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949. (Цитую за: Ю. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 314, 317).

[102] П. ІСАЇВ. Там же, стор. 21-22.

[103] ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Закарпаття. «ЕУ», II, стор. 716.

печеніги, припинився довіз соли з Чорного моря до України, а на Підкарпатті були соляниці в Дрогобичі та інших місцях. Подруге — на цій території перехрещувалися торговельні шляхи: з Червеня лежав шлях уздовж Сяну до Карпат і на Угорщину; інші шляхи вели з Києва на захід, на Австрію, Німеччину, Чехію, Паннонію, долину Дунаю.[104]

Року 983-го Володимир ходив на ятвягів, що жили між Німаном та Бугом, і переміг їх. Над Бугом заснував він місто, яке назвав своїм ім'ям — Володимир (Волинський). У 993 році ходив до Польщі, і навіть у середині XIII ст. літописець згадував, що так далеко не сягав ніхто з князів. Межі його держави поширились до Угорщини, Чехії, Німеччини, Польщі.

Не такою вдалою була спроба поширити володіння на схід: року 985 літопис занотовує похід Володимира на Волзьких болгар; накласти данину на них не пощастило, і Володимир міг тільки укласти з ними мировий договір.[105]

Головну увагу звертав Володимир на боротьбу з печенігами, які з південних степів робили напади навіть на Київ і далі на північ. Володимир часто виходив печенігам назустріч, але знищити їх сили не міг. Над Стугною, Десною, Трубежем та Сулою він будує в степу низку укріплень і переводить до них кривичів, в'ятичів, чудь, словен. Укріплення сполучалось на віддалі десятків кілометрів земляними валами з дерев'яними огорожами та проїзними брамами. Ця оборонна система нагадувала римські «лімес».[106] Вали називали в народі «змієвими» почасти через їх форму, що нагадувала змія, почасти через те, що печенігів нарід порівнював із багатоголовим змієм. Таке порівняння зустрічаємо ще в билинах. Рештки цих валів існують і донині.

Але всі ці заходи не забезпечували спокою: час від часу печеніги проривалися і нещадно руйнували міста та села. Літопис зберіг фолкльорну пам'ятку про облогу печенігами Білгороду — під Києвом.[107]

---

[104] Т. КОСТРУБА. Карпатські просмики як шляхи сполуки в IX-XIII ст. «Голос Підкарпаття», 1942, ч. II. (Цитую за о. НАЗАРКОМ: Святий Володимир . . ., стор. 63).

[105] «Пов. врем. лет», I, р. 985, стор. 59. — Б. Д. ГРЕКОВ. Волжские болгары в IX-X в. «Исторические Записки», ч. 14, 1945. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 328-329.

[106] «Пов. врем. лет», 988 р., стор. 83. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . ., стор. 66. — Укріплення, споруджені Володимиром для захисту від печенігів, описав єпископ БРУНО, який їздив через Київ до печенігів і повернувся знову до Києва. (ЛЮБОМИР ВИНАР). Переїзд Бруно з Кверфурту через Київ часів Володимира Великого. «Розбудова Держави», Денвер, 1955, кн. I.

[107] Поврем. лет», I, 997, стор. 87. — Н. ПОЛОНСКАЯ. Археологические раскопки в Белгороде. «Труды Предварительного Комитета по организации XV археологического съезда». Москва, 1911.

Володимир змінює внутрішню політику. Варязька дружина, яка свого часу допомогла йому досягти влади, переходить на друге місце. Навіть коли після заволодіння Києвом у 980 році варяги вимагали окупу, Володимир відмовив їм і спровадив їх до Візантії.[108] Місце варягів посіла українська дружина, з якою князь радився, бенкетував, забаганки якої виконував, з якою «думав о строе земленем, и о ратях, и о уставе земленем».[109] Зі старших дружинників обирає він відповідальних намісників, воєвід. Перші місця біля нього займають уже місцеві люди: дядько його, Добриня, згадуються воєводи — Вовчий-Хвіст, Блуд. Характеристично — в билинах багато місця приділяється Володимировим учтам, на яких збиралися його «багатирі»-витязі, що походили з різних верств людности: Добриня — аристократ, Олеша Попович — з священичого роду, Ілля Муромець — селянин, Дюк Степанович — з багатого купецтва і т. д.

Зникають місцеві «ясні князі»: Володимир роздає землі в управління синам, яких мав 12 від різних жінок, але центральний провід залишає у своїх руках. Тоді, наприкінці X ст., зникають племінні назви: поляни, сіверяни, радимичі і т. д.; їх заміняють — кияни, чернігівці, смоляни і т. д.[110]

Так творив Володимир колосальну державу — найбільшу своїми розмірами в цілій Европі, з централізованою владою князя, з міцними твердинями, славну своїми багатствами, зв'язану торговельними та дипломатичними стосунками з усім культурним світом того часу. Але ця могутня імперія складалась з різнорідних етнічних елементів, різних племен, мов і релігій. Володимир розумів, що треба було знайти, крім влади, об'єднуюче начало, і таким началом хотів зробити релігію.

Спочатку Володимир віддавав перевагу поганській релігії. Літопис оповідає, що в Києві, на горі перед княжим теремом, поставив він статуї Перуна, Хорса, Стрибога, Дажбога, Симаргла й Мокоша.

Цей різноманітний пантеон богів викликає багато спроб пояснити його. Найпростіша з них — вважати ці імена за пізнішу вставку в літопис, за випадкове явище.[111] Але навряд чи такий погляд правильний. Треба гадати, що Володимир, прагнучи об'єднати всі підвладні племена, поставив у пантеоні кумирів різних племен: Перун — бог війни, бог дружини, Дажбог і Стрибог — боги слов'ян, Си-

---

[108] «Пов. врем. лет», I, p. 980, стор. 56. — В. Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI-XII ст. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 323-324.

[109] «Пов. врем. лет», I, p. 996, стор. 86.

[110] В. МАВРОДИН. Нариси, стор. 15.

[111] А. А. ШАХМАТОВ. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПБ., 1907. — А. Е. ПРЕСНЯКОВ. Лекции по русской истории, т. I, М. 1933, стор. 105.

маргл та Хорс — жидівські боги, Мокоша — фінський.[112] У цьому є деяка аналогія зі стародавнім Римом, де до Пантеону вводили богів підвладних народів. Треба звернути увагу на те, що в Новгороді поставлено тільки статую Перуна.

Володимир вимагав офіційного визнання цих богів, яким приносили навіть людські жертви. Літопис оповідає, що 983 року, після перемоги над ятвягами, Володимир звелів принести в жертву юнака та дівчину, але за юнака заступився батько, варяг, і розбурхана юрба вбила їх обох: так земля київська прийняла кров мучеників за віру.

Володимир був надто мудрий правитель, щоб не зрозуміти, що поганська релігія не могла об'єднати його держави, ані відіграти тієї великої ролі, яку відігравала християнізація для всіх держав Европи.

Вище вже була мова про те глибоке коріння, яке мало християнство в Україні-Русі. З далеких часів приходило воно різними шляхами: з грецьких колоній, з Балканського півострова, з Хозарського каганату, з Великоморавської держави. Протягом IX ст. маємо низку фактів, які доводять про існування християнської Церкви та християнської громади в Києві. Цікаво, що у другій половині XI ст. Ібн Хордадберг згадував «руських купців», що звали себе християнами».[113] Ця вказівка свідчить про спонтанне поширення християнства, незалежно від будь-яких заходів влади. Не можна випускати з ока й діяльности Кирила та Методія і їхніх учнів.[114]

Можна припускати, що чимало християн було і в оточенні Володимира, починаючи з його дитинства. Навіть у його полігамній родині були християнки: грекиня, колишня черниця, дві чешки, одна, а може й дві болгарині.

Без сумніву, ще більше впливали на Володимира причини політичні. З другої половини IX ст. проповідь християнства наближалася до кордонів Володимирової держави. Року 864 охристилась Болгарія, року 928-35 — Чехія, 962-992 — Польща. Для Володимира було ясно, що тільки прийнявши християнство його держава зможе ввійти як рівноправна в коло европейських держав.[115]

Так психологічно й об'єктивно, з огляду на політичні умовини, міг прийти Володимир до переконання в конечності охрищення.

З літописів невідомо, де й за яких умовин прийняв християнство Володимир. «Повість временних літ» оповідає», що охристився він

---

[112] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 324. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 72.

[113] W. ZAJIKYN. Chrzescianstwo w Europie wschodniej od czasów Apostolskich do Ks. Igora Starego. «Elpis» I, Warszawa, 1929, s. 4.

[114] Проф. І. ОГІЄНКО. Костянтин і Методій, їх життя та діяльність. Варшава, 1928, т. II.

[115] Є. ВІНТЕР. Візантія та Рим у боротьбі за Україну. Прага, 1944, стор. 13-14.

у Корсуні, але додає: «Се же не свідуще право, глаголють, яко крестился есть в Киеві, инни же реша: в Василеві, другии же инако скажют».[116] Можливо, що зробив він це десь тихо й потаємно.[117]

Які причини могли спонукати Володимира затаїти таку велику подію? Можна припускати, що, уже вирішивши охристити народ, чекав для цього слушної нагоди, непевний, що не зустріне гострої опозиції.

Коли саме охристився Володимир? На це дає відповідь чернець Яків, пишучи, що після тієї події Володимир прожив 28 років. Дата смерти його незаперечна — 1015 рік, отже охрищення припадає на 987 рік. Нестор у «Житті Бориса та Гліба» подає також 987 рік.

Обставини склалися для Володимира сприятливо. Року 987 візантійський полководець Варда Фока повстав проти імператорів і проголосив себе цісарем. Василь II та Константин звернулися до Володимира по допомогу. В передумовах цієї допомоги він поставив шлюб з сестрою цісарів Ганною, а вони як передумову шлюбу — охрищення його. Як припускає П. Ковалевський, тоді, наприкінці 987 року, Володимир і охристився.[118]

Володимир вислав цісарям на допомогу 6.000 війська, яке двічі розбило Варду Фоку, а в 989 році самого його взято в полон і страчено.

Проте, позбавившись небезпеки, візантійські цісарі не виконали обіцянки. Вони пам'ятали тверду заборону свого діда, Константина Порфірородного, який писав: «коли хозари, турки або Русь чи який інший північний або скитський народ... почне просити чи домагатися... щоб посвоячитися з імператором ромеїв, взяти у нього дочку за себе або свою дочку віддати за імператора чи його сина — треба відповісти на таке ганебне домагання, що на те є заборона, страшна й непорушна постанова святого й великого Константина».[119]

Тож Володимир, після тривалої облоги, здобув найкращу з візантійських колоній в Криму — Корсунь, чи Херсонес. Втрата Корсуня — з одного боку, а погроза Володимира, що він піде на Візантію — з другого — примусили цісарів, всупереч забороні, виконати умову й виправити сестру до Корсуня, де її й обвінчано з Володимиром. Після того він повернув те місто Візантії, як віно за дружину.

Володимир вернувся до Києва з багатими дарами, іконами, мощами святих, трофеями — в тому числі славетною корсунською

---

[116] «Пов. врем. лет», т. I, рік 988, стор. 75; т. II, стор. 335.

[117] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. русск. церкви, I, ч. I, стор. 133. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 488. — М. ПРИСЕЛКОВ, Очерки, стор. 35. — Д-р І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. I, стор. 72.

[118] P. KOVALEVSKY. Manuel...., стор. 46. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир...., стор. 80-82.

[119] о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир..., стор. 83. — A. M. AMMANN. Storia della Chiesa russa. Torino, 1948, стор. 11-12.

квадригою. Вернувся як переможець у двох війнах і як зять візантійських цісарів. Це був апогей його слави. Тріюмфатор, єдиновладний володар величезної держави, в авреолі непереможного «воїтеля», під моральним прапором цісарів Другого Риму, він міг наважитися привести свій народ до хреста.

За «Повістю временних літ», охрищення Руси відбулося надзвичайно просто: Володимир наказав поскидати в Дніпро ідолів і в призначений день вийти всім над ріку. Люди весело входили у воду, а священики читали молитви. І була «радість на небеси и на земли, толико душ спасаемых».[120]

Звичайно, справа не виглядала так ідилічно. Митрополит Іларіон, прославляючи в «Слові» Володимира за охрищення Руси, писав: «аще хто и не любовію, но страхом повелевшого крещахуся, понеже бе благоверіе его с властию спряжено».[121] В усякому разі, прийняття християнства в Києві пройшло легше, ніж на периферіях держави, де ще довгий час поклонялися поганським богам. Багато поганських звичаїв перейшло до християнства, утворюючи так зване «двоєвір'я». Але серед українських племен не зафіксовано у джерелах фактів спротиву новій релігії, як то було на півночі — в Новгороді, Ростові.

Охрищення Руси викликало багато дискусій з приводу того, яке духовенство христило народ, в яких обставинах воно відбувалось, яку ієрархію встановлено. За давньою традицією, початок якій поклав ще Нестор, усе —ієрархів, священиків — дала Візантія. Із Корсуня привіз Володимир священика Анастаса, разом з «попами», і передав йому новозбудовану «Десятинну» церкву.[122]

Ця візантійська традиція трималася в російській та українській історіографії до XX ст. Видатні історики, зокрема історики Церкви, Є. Голубинський[123], М. Грушевський [124], В. Пархоменко [125], останнім часом митрополит Іларіон[126], дотримувалися погляду, що Володимир прийняв християнську ієрархію з Візантії. Проте, така концепція викликала заперечення. Насамперед — у візантійських джерелах не згадується такої важливої події, як охрищення величезної держави за Володимира, тоді як у багатьох джерелах згадується охрищення за Аскольда. Це дивно тим більше, що про одруження принцеси Ганни збереглися відомості. Чомусь фактом охрищення не могла пишатися Візантія. Подруге — тяжко уявити успіхи християнізації — а вони були безперечно — при наявності грецького духо-

[120] «Пов. врем. лет», т. I, р. 988, стор. 81.
[121] о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир.... Додаток, стор. 200.
[122] «Пов. врем. лет», т. I, р. 996, стор. 85.
[123] Е. Е.ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. русской церкви, I, ч. I.
[124] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. I, стор. 510-516.
[125] В. О. ПАРХОМЕНКО. Начало христианства на Руси. Полтава, 1913.
[126] І. ОГІЄНКО. Українська Церква, I, стор. 82-84.

венства, яке розмовляло б і проповідало чужою для людности мовою. Невже були сотні перекладачів, які виступали посередниками між духовенством і народом? Попередні розмови, в яких ознайомлювано людність з новою релігією, її основами — могли провадитися тільки зрозумілою мовою. Служба Божа в нових храмах, проповідь, навчання в школах — все це вимагало духовенства, яке володіло б зрозумілою для народу мовою.

Ці міркування сприяли тому, що в 1913 році з'явилась гіпотеза приват-доцента Петербурзького університету, М. Приселкова[127], який доводив, що перша ієрархія на Україні-Русі та перше духовенство прибули не з Візантії, а з Болгарії, з Охріди, де існував незалежний від Візантії патріярхат.

Значна частина дослідників України приєдналася до цієї гіпотези, серед них: С. Томашівський[128], В. Абрагам[129], Є. Шмурло[130], Н. Кох[131], В. Погорєлов[132], М. Чубатий[133], Т. Коструба[134], І. Холмський[135], П. Ковалевський[136], о. І. Назарко[137] та чимало інших. Ця гіпотеза має багато підстав. З Болгарією Україна-Русь мала інтенсивні стосунки різного характеру. Святослав із своїм військом протягом чотирьох років (967-971) перебував у Болгарії. Володимирова жінка була болгаринею і можливо — матір'ю улюблених синів Бориса та Гліба, які мали християнські імена Романа та Давида, що належали членам княжої болгарської родини. В політичному відношенні Болгарія була для Руси менше небезпечною, ніж Візантія, де юрисдикція патріярха тягла за собою політичну залежність від держави.[138] Великим аргументом була близькість мов болгарської та літературної мови Київської Руси, і священики-болгари легко могли порозуміватися з новою паствою.

---

[127] М. Д. ПРИСЕЛКОВ. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI ст., СПБ., 1913.

[128] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Звідки Україна прийняла християнство. «Нова Зоря», ч. 27-28, 1919, Львів. — Його ж: Історія Церкви на Україні. «Записки ЧСВВ, т. IV, вип. 1-2. Жовква, 1932. Друге видання, Філядельфія.

[129] W. ABRAHAM. Powstanie organizacji Kosciola łacinskiego na Rusi. T. I, 1904.

[130] Е. ШМУРЛО. Когда и где крестился Владимир. «Записки Истор. Об-ва», Прага, т. I, 1927.

[131] Н. КОСН. Byzanz, Ochrid und Kiev. «Kyrios», 1938, Breslau, стор. 285-288.

[132] В. ПОГОРЕЛОВ. Кто крестил Русь? Ладомирова, 1943.

[133] М. ЧУБАТИЙ. Історія української Церкви. Гіршберґ, 1946.

[134] Т. КОСТРУБА. Нариси з церковної історії України X-XIV ст., Львів, 1933.

[135] І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, Мюнхен, стор. 44-45.

[136] P. KOVALEVSKY. Там же, Париж, 1949.

[137] о. І. НАЗАРКО. Там же, Рим, 1954, стор. 108-114.

[138] В. ВЛАСОВСЬКИЙ пише про те, що в Константинополі завжди виявляли тенденції до церковного абсолютизму і національною нетерпимістю до Болгарської Церкви довели до розриву з нею. «Нарис історії Української Православної Церкви», т. I, стор. 13.

Все це промовляє за те, що першими вчителями й церковними провідниками Руси були болгари.[139] Цікаву рису до цієї гіпотези додав проф П. Курінний: досліджуючи рештки Десятинної церкви, що її збудував Володимир у Києві, він знайшов аналогію в техніці будівлі її з храмами Охріди, а не Візантії.[140]

Треба згадати ще одну гіпотезу: про римо-католицьке походження християнства на Україні. Одним із перших основоположників її був М. Коробко, на початку XX ст.,[141] а головними представниками були дослідники 30-их років XX ст. Н. Бавмґартен [142], Ж. Данзас,[143] Т. Коструба[144] та ін. В цій гіпотезі значне місце приділяють сазі про Олафа Трігвісона, який нібито відіграв велику ролю в навернення Володимира на християнство. Згадана саґа не є певним джерелом, у ній багато плутанини, і тому цієї гіпотези не підтримали такі католицькі дослідники, як С. Томашівський, о. І. Назарко, д-р Г. Лужницький[145] та ін.

Прийняття християнства, яким би шляхом воно не прийшло — безпосередньо з Візантії чи за посередництвом Корсуня або Болгарії — включало Україну в лоно православної Східньої Церкви й відкривало двері для величної, пишної візантійської культури, що переживала в X-XI ст. новий ренесанс. У X ст. Східня Церква, подолавши різні єресі, являла собою міцну, єдину, оновлену Церкву. «Константинополь... справді був другий Рим... І вся держава, ввесь народ це визнавали. .» Св. Григорій Богослов назвав Константинополь «оком вселенної» і «взаємним вузлом Сходу і Заходу».[146] Таким «вузлом» з не меншим правом можна назвати й Київ.

---

[139] В. П. ПОГОРЄЛОВ дав перелік болгарських перекладів, які вживано на Русі в XI ст. (Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы. Опыт изучения Саввиной книги. «Сборник философ. факультета университета им. Каменского», Братислава, річн. V, ч. 46/I. — Н. БОЛГАРИН. История Болгарии, т. I, 1945, стор. 229-231. — Н. КОСН. Там же, стор. 284.

[140] П. КУРІННИЙ. Архітектура Десятинної Церкви. «Український Самостійник», ч. 16, Мюнхен, 1953.

[141] М. КОРОБКО. К вопросу об источнике русского христианства. «Известия отд. русск. языка и слов.» ИАН, 1906, т. XI, в. 2.

[142] N. de BAUMGARTEN. Saint Wladimir et la conversion de la Russia. «Orient. Christ.», Roma, 1932.

[143] J. DANZAS. St. Wladimir et les origines du christianisme en Russie. Russie et Chrestiente, Paris, 1935.

[144] Т. КОСТРУБА. Католицька правовірність Володимира Великого. Нариси з церковної історії України X-XIII ст., Львів, 1939, стор. 3-15; II вид.: «Добра Книжка», Торонто, 1955, 1-10.

[145] Д-р Гр. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква між Сходом та Заходом. Філядельфія, 1954.

[146] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Візантія й Україна. Вінніпеґ, 1954, стор. 29.

[147] Ті саме відомості в «Степенній книзі» та у В. ТАТИЩЕВА, який використовував Іоакимівський літопис.

[148] Л. ВИНАР. Переїзд Бруно з Кверфурту через Київ часів Володимира. «Розбудова Держави», Денвер, 1955, кн. I. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир... Лист Бруна до Генріха II. Додаток, стор. 193-197.

Прийняття християнства з Візантії або з Болгарії не припинило зв'язків із Заходом, що їх започаткувала Ольга. Никонівський літопис зберіг вказівки на обмін посольствами Володимира і пап. Наприклад, 988 року, під час облоги Корсуня, посли від папи Івана XV принесли в дар мощі — голову св. Климента. 991 року знов приходило посольство від того ж папи. Року 994 літопис нотує повернення посольства Володимира з Риму. Року 1000-го являлись посли від папи Сильвестра II. Цей факт дуже важливий: папа був відомим ученим, учителем цісаря Оттона III, мати якого, Теофано, вдова Оттона II, була сестрою Володимирової дружини, Ганни. Разом з ними були посли від королів угорського та чеського. Року 1001-го ходили посли від Володимира до папи.[147] Останній відомий акт взаємовідносин Володимира з папою — це проїзд через Київ до печенігів і назад у 1006-1007 роках єпископа Бруно з Кверфурту, родича цісаря Генріха II. Володимир його дружньо прийняв і супроводив до кордону своєї землі.[148]

Усі ці факти свідчать про дружні стосунки Володимира з Римом. До цього треба додати, що в Україні дуже шанували пам'ять св. Климента, папи Римського.

Можна сказати, що за Володимира в Україні творилася фактично автокефальна Церква, незалежна від Візантійського і Охрідського патріярхів, яка мала дипломатичні відносини з різними країнами. На незалежність її вказує хоч би такий деталь: Номоканон прийнято не в редакції патріярха Фотія з його передмовою, а до-«фотіївський», у болгарському перекладі. Так, за висловом Б. Грекова, «християнство, взяте від греків, у той же час не відмежоване від Заходу, стало кінець-кінцем не візантійським і не римським, а руським»,[149] — українським, скажемо ми.

Літописи не зберегли ані вказівок про організацію Церкви за Володимира, ані імен перших ієрархів. Побіжно згадується єпископів та митрополита у зв'язку з Володимировими радами та учтами.[150] Не вдається скласти списка перших митрополитів, та й невідомо, чи були вони. Одні дослідники називали першим митрополитом Михаїла,[151] інші — Леона,[152] треті — Івана.[153]

---

[149] Б. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 392.

[150] «Пов. врем. лет», I, рік 996, стор. 86.

[151] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. русск. Церкви, I, ч. I, стор. 248. Цікава гіпотеза П. КОВАЛЕВСЬКОГО: він вважає цього Михаїла за болгарина, сучасника і співробітника Володимира в справі заснування церков та шкіл; одна з них була в палаці Володимира, і в ній навчалися його сини та майбутній митрополит Іларіон. Manuel, cm. 4-48.

[152] J. PELESCH. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom, I-II, W. 1878-1880. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. I, стор. 84.

[153] Т. КОСТРУБА. Київський митрополит Іван, Нариси з церк. історії України X-XIII ст. Львів, 1939; II видання — Торонто, 1955, стор. 19.

З іменем Володимира зв'язаний Устав, що оформлює церковний суд, визначає межі його та коло осіб, що йому підлягають. Не зважаючи на те, що найдавніший список його датується XIII ст., такі видатні дослідники, як М. Владімірський-Буданов,[154], О. Лотоцький,[155] М. Чубатий,[156] о. І. Назарко,[157] вважають його, бодай частково, за автентичний.

Володимир, християнин і володар християнської держави, став у ряді найвидатніших володарів Европи. Літопис згадує, що він мав «любов» з «околними князі . . . с Болеславом Лядським, и с Стефаном Угрським, и с Андріхом Чеським».[158] Така ж «любов» була між ним і скандинавськими володарями. Олаф Тріґвісон, майбутній король Норвегії, був другом Володимира і деякий час жив у нього, про що оповідають саґи.[159]

Своїх дітей Володимир одружив з членами родин західньоевропейських володарів. Старший син — Святополк — був одружений з дочкою польського князя Болеслава Хороброго,[160] Ярослав — з дочкою короля Швеції Олафа — Інґігердою-Іриною[161], дочка — Премислава — була одружена з угорським королем Лядиславом Лисим,[162] друга — з чеським королем Болеславом Рудим,[163] третя — Марія-Доброніга — з Казіміром-Обновителем, королем Польщі.[164]

Шлюб Володимира з Ганною зв'язав його не лише з візантійськими, а також і з німецькими цісарями: сестра Ганни — Теофано — як уже згадувалося, була дружиною цісаря Оттона II і матір'ю Оттона III, за малолітства якого вона була реґенткою.

---

[154] М. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ. Обзор истории русского права.

[155] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Церковний устав князя Володимира. «Ювілейний збірник».

[156] М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права, ч. I, Мюнхен, 1947 стор. 20.

[157] о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 127-131.

[158] «Пов. врем. лет», 996 р., стор. 86.

[159] А. ЛЯЩЕНКО. Саґа про Олафа Тріґвісона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна», Київ, 1926, кн. 4. — S. H. GROSS. La tradition islandaise de S. Vladimir. «Revue des Etudes slaves», Paris, 1931, t. XI, cm. 133-148. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 140-141.

[160] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України . . ., стор. 40. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 163-164.

[161] N. de BAUMGARTEN. Genealogies et mariages occidentau des Rurikides russes du X an XIII Siecle. «Orientalia christiana, IX, Roma, 1927. Tabl. I. — B. LEIB. Rome, Kiev et Byzance. Paris, 1924, 145-146.

[162] N. de BAUMGARTEN. Genealogie . . . . Tabl. I.

[163] B. LEIB. Там же, стор. 155-156.

[164] Питання про Доброніґу викликало сумніви: одружилася вона 1038 р., себто через 27 років після смерти Ганни, Володимирової дружини, яка померла 1011 року, мавши коло 50 років. Це викликало гіпотезу, що Володимир мав ще жінку, після смерти Ганни, і Доброніга була її дочкою. о. І. НАЗАРКО припускає, що ця жінка була болгарка — Доброніга — дочка св. Володимира. «ANALECTA ORDINIS S. BASILII MAGNI». Romae, 1956, стор. 319-324. — Д-р Д. ОЛЯНЧИН вважає, що Доброніга була дочкою Бориса. (Доповідь на конференції УВАН в Авґсбурзі 1946 р.).

Перший з українських князів, Володимир почав карбувати монету. До того монетними одиницями були гривні, зливки срібла певної форми, зв'язані з старою лічильною системою на куни, ногати, векші і т. д. Типи монет запозичено у Візантії, і було їх два — срібний і золотий. На одній стороні монети був образ Христа, на другій — постать князя на престолі, у всіх регаліях, в княжому одягу; на деяких замість Христа був знак «тризуба».[165]

Значення знаку «тризуба» остаточно не з'ясоване. Він зустрічається не лише на монетах Володимира та його нащадків, а також на цеглинах, на дармовісах, мечах, прапорах. Дехто з дослідників вважають тризуб за родинний знак Володимира та його нащадків.[166]

Протягом 35-річного правління Володимир об'єднав не лише всі українські, але й слов'янські племена Східньої Европи, а також частину фінських та литовських. Збройною силою, дипломатичними стосунками, торговельними зв'язками, матримоніяльними союзами — Українська держава за Володимира стала на одне з перших місць в Европі. Величі цієї держави відповідала велич її столиці, Києва. Невелике місто, город Ігоря та Ольги, Володимир значно поширив, виріс новий центр староруської держави, в осередку якого стояв «двір теремний», з палацом часів Ольги або Святослава. Володимир оточив його новим кам'яним муром, з в'їздовою брамою, з пілонами, рештки яких знайдено на розі Велико-Володимирської та Велико-Житомирської вулиць. В цьому укріпленому місті збудовано три великі кам'яні палати та церкву св. Василя, на місці, де стояв Перун, Спаса, св. Софії та катедральну величезну церкву Богородиці, так звану Десятинну, бо на утримання її Володимир призначив десяту частину княжих прибутків. Над спорудою її працювали майстри різних національностей: греки, болгари, українці, і була вона розкішно оздоблена мармуром, фресками та мозаїками.

Київ був «суперником» Царгороду, і 1018 року німецький вояк, з тих, що прийшли до Києва під час міжусобної війни, був вражений багатством цього міста, його 8-ма ринками, 400 церквами, інтернаціональним натовпом на майданах: данів, скандинавів, франків, греків, вірмен — різномовною, різноплемінною масою людности.[167]

Християнство внесло в життя народу вищу мораль, вищі ідеали, вищу культуру, осередками якої стали церкви. Вже для спору-

---

[165] о. І. НАЗАРКО. Там же, стор. 151-156. Автор подає нові гіпотези пояснення тризуба та бібліографію.

[166] Барон де ТАУБЕ. Загадочный родовой знак семьи Владимира. «Сборник статей, посвященный П. Милюкову», Прага, 1929, стор. 117-136. — Н. И. ПЕТРОВ. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897. — М. КАРГЕР. Древний Киев. По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953.

[167] П. ГОЛУБОВСКИЙ. Хроника Дитмара, как источник для русской истории. «Киевск. Университ. Известия», К., 1878, 27-40. — М. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города. М., 1956, стор. 287-289.

дження їх треба було мобілізувати багато фахівців — від мулярів до архітектів; оздоблення церкви потребувало малярів, мозаїстів, різьбарів. По закінченні будови, крім кліру, потрібно було багато грамотних людей: читців, співаків тощо. При церквах Володимир засновував школи для навчання боярських та священичих дітей. Крім Києва будовано церкви й по інших містах — в Овручі, Василеві . . .[168]

Можна сказати — жадна з історичних постатей нашої давньої історії не була так високо шанована за життя й не була такою популярною у наступних поколінь, як Володимир. Багатий цикл історичних переказів, пісень — так званих билин — зберегли пам'ять про Володимира-«красне сонечко», про його людяність, приступність, демократизм, як сказали б тепер. Видатний ерудит, Київський митрополит Іларіон, через 30-35 років після смерти Володимира, в надхненному «Слові» так характеризував його та Русь: «не в худій бо і невідомій землі володів (Володимир), но в Руській, яка відома і слишима в усіх кінцях землі», і був там «единодержцем».

З Володимиром почалася нова доба в усіх галузях державного життя: політики, релігії, культури. «Часи Володимира Святого, чи Великого, — писав М. Грушевський, — були кульмінаційною точкою процесу будови, завершенням, так би сказати, механічної еволюції процесу утворення давньої Руської, Київської держави».[169]

БОРОТЬБА ЗА КИЇВ

15-го липня 1015 року помер Володимир Великий. Останні роки його життя були дуже неспокійні. Державна будова не була такою міцною, як здавалося, і вже за життя Володимира почали виявлятись ознаки того розкладу, який привів її до загибелі: брак злютованости і тенденції до відокремлення складових частин держави.

Цей процес розкладу не був властивістю Української держави. Двісті років перед тим могутня монархія Карла Великого (768-814), що охопила була всю центральну Европу, розпалась через 30 років після його смерти та смерти його сина, Людовіка Побожного, і Верденський договір 843 р. встановив існування трьох незалежних держав: Італії, Франції та Німеччини, які далі жили своїм окремим життям.[170]

Інтереси великої держави вимагали централізованої влади і підкорення їй правителів окремих частин, а ці частини, навпаки, прагнули незалежности, можливости самим будувати своє життя. На

---

[168] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944.
[169] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 12.
[170] Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 482.

цьому ґрунті розпочалися конфлікти між Володимиром та його синами.[171] Дванадцять синів, ще в молодечому віці, він призначив до окремих частин держави, треба гадати, давши їм за помічників, а іноді керівників, надійних бояр. Першим, за згодою Володимира, відокремилося князівство Полоцьке, як спадщина його жінки Рогніди, дочки князя Рогволода, забитого Володимиром у 980 році. Там встановилася окрема Полоцька династія[172] — осередок майбутньої Білоруської держави.

Святополк, старший син, власне син Ярополка та грекині, з якою одружився Володимир після смерти брата, одержав в управління Деревську землю. Святополк одружився з дочкою Болеслава Хороброго, і з його жінкою приїхав до Турова Кольберзький єпископ Райнберн. Дальші обставини неясні, але Святополк почав готувати проти Володимира повстання з участю Болеслава, який разом з німецькими та варязькими військами рушив в Україну. Володимир, своєчасно довідавшись про змову, ув'язнив сина, невістку та Райнберна. Єпископ помер у в'язниці. В 1013 році Володимир звільнив сина з дружиною, але тримав їх біля себе, можливо — дав Святополкові Вишгород.[173]

За два роки «вийшов із послушности батькові» другий син, Ярослав Новгородський, син Рогніди: він перестав платити Києву данину і почав стягувати війська для походу. Володимир, збираючись дати відсіч непокірному синові, несподівано помер.[174]

Є підстави гадати, що у змові з Святополком був Всеволод, князь Володимир-Волинський, що від 90-их років зникає з політичного овиду Руси. Скандинавські саґи про Олафа Тріґвісона оповідають, що 995 року він утік до Скандинавії і там загинув. Д. Ліхачов припускає, що втік він унаслідок розриву з Володимиром. Можливо, в опозиції були також Гліб та Мстислав.[175]

СВЯТОПОЛК (1015—1019)

Святополк, що перебував у Києві, скористався з наглої смерти батька й оголосив себе його спадкоємцем. Прагнучи захопити владу над усією державою, він підіслав убивників до улюбленого Володимирового сина Бориса Ростовського. Після Бориса забито молод-

[171] В. О. ПАРХОМЕНКО вважав усіх цих князів не за синів Володимира, а за місцевих князів. («У истоков русской государственности», Ленінґрад, 124, стор. 105-107.

[172] «Пов. врем. лет», р. 983. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, 342. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 159-160.

[173] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви . . ., стор. 87. — о. І. НАЗАРКО. Святий Володимир . . . ., стор. 164-165.

[174] М. ҐРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 2-3. — Б. Д. ҐРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 482-483.

[175] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 343.

шого брата Гліба та Святослава, князя Деревського.[176] Таким чином у руках Святополка опинилася більша частина держави Володимира: крім Київщини, Сіверщини з Черніговом та Любечем, до неї входили землі Волинська, Деревська, Туровська, Ростовська та Муромська.

Стероризовані вбивством братів, інші брати не виявляли активности. Тільки Ярослав Новгородський зібрав військо, найняв варягів і рушив походом проти Святополка. В 1016 році Ярослав розбив Святополка під Любечем, і в 1017 році заволодів Києвом. Тоді Святополк удався по допомогу до тестя Болеслава. Вліті 1018 року Болеслав з військом, в якому були поляки, німці, угри, спільно з Святополком, який привів печенігів, подолав Ярослава з новгородцями та варягами і в серпні 1018 року здобув Київ, захопивши велику здобич; серед полонених була Володимирова родина: дружина й 9 дочок. Переможців урочисто зустрічали кияни з митрополитом Іваном.

Святополк та Болеслав надали перемозі всесвітнього характеру, виславши посольства до Німеччини та Візантії. Так у 1018 році Святополк об'єднав більшу частину Володимирової держави і поновив дипломатичні стосунки з двома імперіями. За допомогу він передав Болеславові червенські міста, Забужжя і, мабуть, пізнішу Галичину.[177]

ЯРОСЛАВ І МУДРИЙ (1019—1054)

Тріюмф Святополка був недовгий: Ярослав з новим військом із новгородців та варягів взимку 1018-19 р. знову заволодів Києвом. Святополк утік до печенігів. Навесні 1019 року Ярослав розбив Святополка над р. Альтою, він втік кудись на захід і там «між чехи та ляхи» загинув. Невдасі Святополкові надано з поклоном перед щасливим Ярославом ім'я «Окаянного», — писав С. Томашівський.[178]

Однак, ця перемога ще не забезпечила Ярославові єдиновладности. Року 1023, коли він усі зусилля звертав на повернення західніх земель, що їх «забрав» Болеслав, з Тьмуторокані прийшов брат Мстислав, прославлений боротьбою з кавказькими племенами ясів (лезгінів) та касогів (черкесів). У 1026 році, після війни, яка тривала три роки, брати «створи мир» і поділили Руську землю по Дніпру: Мстислав дістав лівобережні землі, а Ярослав — правобережні.

---

[176] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 5-8. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, ст. 357-360.

[177] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 13.

[178] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України. Старинні і середні віки. Мюнхен, 1948, стор. 42. Також — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 8. — В. ЛИПИНСЬКИЙ. Релігія і Церква в історії України. Філядельфія, 1925, стор. 44-45.

Після того, до смерти Мстислава в 1036 році, брати жили мирно і спільно ходили на ворогів.[179] Того ж 1036 року Ярослав ув'язнив свого брата Судислава, князя Псковського, і продержав його у «порубі» 24 роки,[180] залишаючись єдиновладним володарем величезної держави (лише в Полоцькому князівстві правила династія Ізяславичів).[181] Єдиновладно правив він 18 років, до 1054 року.

Правління Ярослава значною мірою було продовженням Володимирового: у зовнішній і внутрішній політиці він поглиблював те, що зробив Володимир.

Закінчивши боротьбу з Святополком, Ярослав, як згадано вище, старався повернути землі Західньої України, що їх забрав Болеслав: 1022 року він ходив до Берестя; скориставшися зі смерти Болеслава року 1030, узяв Белз; в 1031 р. ходив на Польщу і повернув червенські міста, взявши багато полонених поляків і оселивши їх у нових укріпленнях понад р. Россю, які будував проти печенігів.[182]

М. Грушевський вважав, що Ярослав повернув усі землі польсько-українського пограниччя.[183] Гірше було з Закарпаттям: використовуючи усобицю після смерти Володимира, угорський король Стефан I Святий (1000-1038) прилучив Закарпаття до Угорщини, і його син Емерік дістав титул «князя русинів». Після того до XX ст. перебувало воно в складі Угорської держави.[184]

Ярослав кілька разів ходив також проти західніх сусідів: у 1038 році — на ятвягів, з якими воював і Володимир; у 1040 р. — на Литву; 1041 р. — на мазовшан і в 1047 р. — знову на мазовшан. Ці два походи на мазовшан провів він у допомогу Казімірові.[185] Взагалі Ярослав багато уваги приділив польським справам. Під час міжусобної боротьби, що розгорілась після смерти Болеслава, він підтримував спочатку братів князя Мешка, а потім — його сина Казіміра, в майбутньому — Відновителя. На захист його інтересів Ярослав уклав союз з цісарем Генріхом III. Забезпечивши Казімірові престол, він видав за нього сестру Марію-Добронігу, а за віно дістав від Казіміра полонених, яких вивів 1018 року Болеслав Хоробрий — 800 душ. Згодом одружив свого сина Ізяслава з сестрою Казіміра.[186]

В піклуванні про віднову польської держави і Ярослав, і Ген-

---

[179] «Пов. врем. лет», рр. 1022, 1036. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Істр. Укр.-Руси, т. II, стор. 18-26. — М. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье в древности, ч. III, стор. 135.

[180] «Пов. врем. лет», 1036 р., стор. 103.

[181] «Пов. врем. лет», I, р. 1021, стор. 99.

[182] «Пов. врем лет», роки 1022, 1030, 1031.

[183] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 22.

[184] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946, стор. 37, 38. — В. КУБІЙОВИЧ. Закарпаття «ЕУ», ч. II, стор. 716.

[185] «Пов. врем. лет», I, рік 1047, стор. 104.

[186] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 22. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», т. II, стор. 380-381.

ріх III виявили короткозорість: інтересам Німеччини та України не відповідало відновлення могутности Польщі.

Ярослав мав на меті поширити кордони своєї держави в напрямку фінських земель. У 1030 році ходив він на чудь і над Західньою Двіною збудував місто, яке назвав своїм хрищеним іменем Юр'єв (згодом — Дорпат, тепер Тарту), закріпивши таким чином свою владу за Чудським озером. У 1032 році ходив на заволоцьких фінів. На Північну Двіну ходив його воєвода Уліб, але похід був невдалий. Року 1042 повторив спробу підкорити північні землі — «ходив на Ямь» син Ярослава, що князював у Новгороді, Володимир, але наслідки походу невідомі.[187]

Порівнюючи з добою Володимира, боротьба з печенігами втратила свою гостроту. До 1036 року вони не нападали на Україну, можливо, з причини ослаблення — з одного боку боротьбою з Україною, а з другого — постійним натиском зі сходу узів-торків, за якими посувалися половці. Останній масовий наступ печенігів відбувся 1036 року, коли вони облягли навіть Київ. Ярослав, з допомогою своїх постійних помічників — варягів, завдав печенігам жорстокої поразки, після чого вони покинули степи й пересунулися за Дунай.[188] На побойовищі збудував Ярослав храм святої Софії.[189]

Перемога над печенігами дала можливість Ярославові значно посунути кордон на південь. Над Россю він збудував лінію укріплень, зокрема місто Юр'єв (недалеко Білої Церкви), заселюючи їх бранцями, що їх повернув йому Казімір на віно за Марію Добронігу. Однак, його політика на півдні не дала багато позитивного, бо степи залишалися неосвоєними, а шлях до Чорного моря перетятий кочовими ордами.

Неясним залишається питання про похід Ярослава на Візантію в 1043 році. Перед тим, з часів Володимира, відносини України з Візантією були мирні. Час від часу були якісь стосунки між обома державами. Причиною походу було вбивство у Візантії якогось купця, — писав візантійський письменник Скилиця, але М. Грушевський не надавав віри його свідоцтву, припускаючи, що Ярослав, можливо, хотів настрашити Візантію й здобути нові привілеї для руської торгівлі.[190] Проф. М. Андрусяк вважає, що причиною було бажання Ярослава унаслідувати візантійський престол,

---

[187] «Пов. врем. лет», рр. 1030, стор. 101; р. 1042, стор. 101-103.

[188] М. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье..., ч. III, стор. 109. — Візантійські джерела оповідають, що на початку 1054 р. огузи (торки) усім племенем, до 600 тисяч душ, вдерлися в Візантію і зруйнували Балканський півострів. Греки розгромили огузів, частину оселили в Македонії, а частина їх повернулася на степи і була оселена понад р. Росавою.

[189] «Пов. врем. лет», р. 1036, стор. 103.

[190] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 36.

тому, що його друга жінка, Феодора, була дочкою цісаря Константина.[191] З цим поглядом тяжко погодитися. Отже, треба покищо прийняти погляд М. Грушевського, що точніші причини тієї виправи невідомі.[192]

Похід, яким керували син Ярослава Володимир та воєвода Вишата, закінчився повною поразкою частини руського війська, що йшла суходолом: її знищено, а полонених — осліплено разом з воєводою. Можливо, внаслідок цього укладено договір, закріплений шлюбом сина Ярослава, Всеволода, з царівною Анною Мономах.[193]

Йдучи шляхами Володимира, Ярослав широко розгортає дипломатичні стосунки з західньоевропейськими володарями. Вище вже згадувалося про клопотання Ярослава з приводу віднови Польської держави й твердости лінії в обороні прав Казіміра. Ці відношення закріплено двома шлюбами: Марії-Доброніги з Казіміром-Відновителем та Ізяслава з сестрою Казіміра — Ґертрудою.[194]

Ярослав мав широкі стосунки з Німеччиною. Вже під час боротьби з Святополком у 1016 році уклав він союз з цісарем Генріхом II проти Болеслава польського, але цісар зрадив його, замирився і уклав союз з Болеславом.[195] У боротьбі за віднову Польської держави Ярослав діяв у союзі з Генріхом III. В німецькій хроніці оповідається про його посольство до цісаря в 1040 і 1043 роках — з пропозицією одружитися з одною із дочок, але Генріх уже знайшов собі наречену.[196] Син Ярослава, Святослав, був одружений з сестрою трірського єпископа Бургарта. Другий князь, імени якого не названо, був одружений з дочкою саксонського маркграфа Оттона з Орляґмунду; втративши чоловіка, вона повернулася до Німеччини й одружилася з сином баварського герцоґа Оттона з Нордгайму;[197] третій, невідомий на ім'я, одружився з Одою, дочкою Леопольда, графа Штадтського.[198] Такі матримоніяльні стосунки свідчать про

---

[191] М. АНДРУСЯК. Історія України. Прага, 1941, стор. 98. Його ж: Вибрані проблеми з історії княжої доби». «Логос», 1951, т. II, кн. 4, стор. 291.

[192] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 37.

[193] Д. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», т. II, стор. 378-380.

[194] N. de BAUMGARTEN. Genealogies, tabl. I. Monumente Germ. hist. script. VI, стор. 684.

[195] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 29. — D. DOROSCHENKO. Die Ukraine und das Reich. Berlin, 1942. стор. 4-5.

[196] Monum. Germ. hist. script. V, стор. 153. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 30. — Т. КОСТРУБА. Заграничні зносини Ярослава Мудрого. Нариси, стор. 73-79. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 30.

[197] Annalista Saxo, стор. 693, 737.

[198] М. ГРУШЕВСЬКИЙ припускає, що цим князем був Володимир Новгородський. Німецька хроніка оповідає, що по смерті чоловіка вона повернулася до Німеччини, а син її, Вартеслав, повернувся на Русь і княжив. Тут бачить він переплутане ім'я — Ростислав. (Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 30). — N. BAUMGARTEN. Genealogies, tabl. I. — B. LEIB. Там же, стор. 159-160; 163-164.

зв'язки іншого характеру, які зближали Київську державу з Західньою Европою.

Інтенсивні відносини, успадковані Ярославом від Володимира, зв'язали його зі Скандинавією. Великі варязькі загони з'являлися як наймане військо в усіх головних війнах Ярослава.[199] Його двір, його історія часто згадуються в сагах, хоч не завжди правдиво. Відомо, що у Ярослава перебував норвезький король Олаф II Святий, коли його вигнали з Норвегії. Син Олафа II, Магнус, у майбутньому також король, виховувався в Києві. Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Скотконунга Олафа Інгігердою-Іриною. Одна з дочок Ярослава, Єлисавета, була одружена з Гаральдом-Гардрада, родичем короля Олафа. Щоб здобути її руку, він з дружиною громив береги Середземного моря, як справжній вікінг, і на честь її склав пісню, в якій оспівував «руську дівчину з золотою гривнею на шиї, яка нехтує ним». Посівши норвезький престол, Гаральд одружився з Єлисаветою. Пізніше він прославився в хрестоносних походах і загинув в Англії, прибувши туди з військом Вільгельма Завойовника. Є відомості, що Єлисавета після його смерти одружилася з королем Данії, Свеном Ульфсоном.[200]

У 1016 році, коли Канут Великий заволодів Англією, сини забитого короля Едмунда, «Залізний Бік» Едмунд і Едвард, втекли до Швеції, а потім перебували в Києві, у Ярослава.[201]

Були стосунки Києва з Угорщиною. Вище вже згадувалося, що дочка Володимира була одружена з угорським королем Владиславом Лисим. За правління Стефана I Святого (1000-1038), одруженого з Гізелою Баварською, ревною прихильницею латинського обряду, сини Владислава — Андрій, Левента та Бела — втекли до Києва, де перебували від 1031 до 1046 року, коли Андрія покликано на угорський престол. Він одружився з дочкою Ярослава, Анастасією-Аґмундою, і його правління позначилось підтримкою українців, які посідали в Угорщині високі пости. Знов переміг слов'янський обряд над латинським і при дворі запанувала слов'янська мова. В околицях Мукачева Андрій заснував манастир. Після короткої перерви — правління Бели — син Андрія I, Соломон (1061-1074), сприяв розвиткові в Угорщині слов'янської культури та слов'янського обряду, про що свідчать закони Владислава.[202]

Багато відомостей збереглося про шлюб дочки Ярослава — Анни — з королем Франції Генріхом I року 1049 чи 1050.

---

[199] Т. КОСТРУБА. Заграничні зносини князя Ярослава Мудрого Нариси, стор. 73-79. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 31.

[200] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 32-33.

[201] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, стор. 33.

[202] Я. ГРОТ. Мадьяры и славяне в прошлом. СПБ, 1893, стор. 16. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 34. — В. Пачовський. Історія Закарпаття, стор. 38-39. — В. LEIB. Там же, стор. 152-154.

По Ганну приїхало пишне посольство з трьома єпископами. Прибувши до Франції з багатим посагом, вона була повінчана й коронована в Раймсі. Ганна брала участь в правлінні ще за життя чоловіка. На деяких актах чи наданнях Генріх зазначав: «за згодою дружини моєї» або — «в присутності королеви Ганни». Після смерти Генріха в 1060 р. Ганна залишилася реґенткою. Її син Філіп став королем Франції, а другий син Ґуґо — родоначальником орлеанської лінії королівського дому. Року 1062 вона одружилася з графом Крепі де Валюа, а після його смерти повернулася до сина.

Ганна була видатною постаттю: папи — Микола II і Григорій VII — писали до неї шанобливі листи, вихваляючи її чесноти, добрий вплив на Генріха I. На актах збереглися її підписи кирилицею та латиною — серед «хрестиків» видатних васалів, у масі неписьменних.[203] З іменем королеви Ганни зв'язана передача написаної кирилицею т. зв. Реймської євангелії, що походить, треба гадати, з Києва; на цю євангелію присягали всі французькі королі під час коронування.[204]

Так Ганна Ярославна, а можливо й інші королеви українського походження, приносили з собою не тільки коштовні посаги з багатої країни, але також і високу християнську мораль та вищу, ніж в Європі тих часів, культуру.[205]

В Ярославовій добі, дуже важливій в історії української культури, оформлюється остаточно церковна справа. Уперше, в 1008 році, «митрополит Іван постави церков камену в Киеві святых Петра и Павла и в Переяславлі постави церков камену Воздвиження Честного Креста».[206] Року 1018 він зустрічав Святополка та Болеслава при вступі до Києва і їздив до Ярослава в справі обміну полонених. На початку 1020-их років він виступив як ініціятор канонізації Бориса та Гліба, і його заходами у Вишгороді збудовано дерев'яну церкву, до якої перенесено їх домовини, і сам Іван склав службу новим святим. На підставі всіх цих фактів дослідники вважають митрополита Івана не за грека, а за слов'янина; Є. Голубинський — за українця («Природженого руського»[207], М. Присєлков[208], С. Томашівський[209], Т. Коструба[210] за болгарина.

---

[203] B. LEIB. Там же, стор. 150-152 — І. БОРЩАК. Анна Ярославна, королева Франції. «Стара Україна», Львів, 1925, ч. 6. — MAURICE PALEOLOQUE. Anna Jaroslawna, Reine de France, «Illustration» 6, Decembre 1941, Paris.

[204] Русские святыни на Западе. «Киевская Старина», К., 1885, т. XI, стор. 377-381. — П. КУРІННИЙ. Реймська євангелія. Збірник УВАН «Світання» ч. I, 1947.

[205] У храмі св. Софії в Києві збереглися фрески-портрети трьох дочок Ярослава. (О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії у Києві. Вид. Україн. Вільн. Академія Наук, Нью-Йорк, 1954, ч. 154-160).

[206] НИКОНІВСЬКИЙ ЛІТОПИС. Цитую за Т. КОСТРУБИ: Київський митрополит Іван. Нариси...., стор. 21.

[207] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. История русской Церкви, вид. I, т. I, ч. I, стор. 232.

Невідоме походження другого митрополита — Олексія, можливо, також болгарина, з яким закінчилася доба незалежности української Церкви від Візантії.[211] Неясно, в яких обставинах прибув десь у середині 1020-их років з Візантії митрополит-грек Теопемпт, і Україна, велика держава, більша, ніж увесь візантійський патріярхат, стала звичайною його провінцією.

Безперечним фактом є спроба Ярослава розірвати з візантійським патріярхатом. У 1051 році з його наказу зібралися в Києві єпископи і настановили митрополитом «Іларіона русина», священика церкви Спаса на Берестові, в улюбленому селі Володимира Літопис так характеризує Іларіона: «муж благ, і книжник і постник». Обрання Іларіона ясно показало, що могутня держава повинна мати свою незалежну національну Церкву.

Перший українець-митрополит був дійсно визначною особою, високоосвіченим ерудитом, блискучим промовцем і глибоким патріотом. Його «Слово о законі и благодаті», виголошене в Десятинній церкві, видатний твір, рівного якому не було в тогочасній грецькій Церкві.[212]

За Ярослава можна вже сказати про організацію Церкви. Наприкінці правління Володимира було п'ять єпископій: у Києві, Чернігові, Білгороді, Володимирі-Волинському та поза Україною — в Новгороді. За Ярослава засновано шосту — в Юр'еві, над Россю.[213]

Християнство за Ярослава значно поглиблюється. В Києві з'являються манастирі св. Юрія та св. Ірини. Недалеко села Берестова, на горі над Дніпром, у печері оселилися перші пустинножителі, священик Іларіон, згодом митрополит, до якого пристав Антоній, що був пострижений на Афоні і приніс в Україну ідеал чернецтва. До них стали приходити інші, що шукали самоти, і він постригав їх. Коли зібралося 12 чоловіка, Антоній пішов від них, настановивши ігуменом Варлаама. Князь Ізяслав подарував їм всю гору, і там заснували вони Печерський манастир.[214] Біля Володимира-Волинського

---

[208] М. ПРИСЕЛКОВ. Очерки..., стор. 38-43.

[209] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія української Церкви, стор. 92.

[210] Т. КОСТРУБА. Київський митрополит Іван. Нариси..., стор. 25-26.

[211] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія української Церкви, стор. 94. — Т. КОСТРУБА. Олексій Болгарин, Київський митрополит. Нариси..., стор. 27-32.

[212] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 41. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Митрополит Київський Іларіон. «Бюлетень Богословської Академії УАПЦ». Мюнхен, 1946, III. — Т. КОСТРУБА. Поставлення Іларіона 1051 р. Нариси..., стор. 33-40.

[213] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО і М. ЧУБАТИЙ. Історія Церкви, «ЕУ», т. I, стор. 603.

[214] О. БОДЯНСКИЙ. Житие Феодосия, игумена Печерского. «Чтения Об-ва ист. и древн. российских», 1879. — Т. КОСТРУБА. Перший паломник із України. Нариси..., 64-72.

засновано манастир на передмісті Володимира, на Зимні — Святогірський.[215] Були й інші манастирі.

Манастирі, зокрема Києво-Печерський, стають осередками культури. Серед ченців було багато освічених людей, які навчали грамоти, співів, — а тоді вже існував нотний спів, так звані «крюки»; навчали малювання, мозаїчної справи. Великим і складним завданням було постачання книжок, насамперед — для церков. У манастирях їх переписували, оздоблювали мініятюрами, перекладали з грецької мови.

Школи були не лише при манастирях, але також при більших церквах. Літопис оповідає, що в Новгороді Ярослав зібрав до школи 300 дітей. Треба гадати, що в Києві було їх не менше. При церкві св. Софії працювали фахівці, які перекладали та переписували книжки. Літописець згадує, що Ярослав «многы книгы списав, положы в церкви св. Софии», — себто зібрав першу в Україні бібліотеку.

Вище згадувалося, що вже за Олега та за Ігоря були освічені люди, посли цих князів, які могли стати супроти учених Візантії з багатовіковою культурою і протиставити грецьким законам закони руські. Ці люди творили оточення Ольги і сприяли заходам Володимира у справі християнізації Руси та ширення християнської моралі. За часів державного будівництва Ярослава висококультурні люди допомагали йому в його праці — чи то в школах, чи в створенні бібліотеки, в перекладах та переписуванні книжок, в розвитку мистецтва. З них вийшли літописці — славетні Никон, Нестор та інші; вони дали плеяду ченців Києво-Печерського манастиря, зокрема неперевершеного ерудита, стиліста і філософа — митрополита Іларіона, автора «Слова о законі і благодаті», блискучого панегірика не лише Володимирові та Ярославові, але й своєму народові. Про свою авдиторію Іларіон казав, що то були люди «преизлиха наситившиеся премудрости книжної». Щоб так глибоко, як він, розуміти історичний процес, так досконало знати античну філософію, треба було мати надзвичайно високу культуру. Іларіон не мав рівних, але він мав оточення учених і письменників, хоч і не такого високого таланту. Представниками їх були літописці.

За Ярослава було укладено перший літописний звід і почали розвиватися красне письменство, переклади та оригінальна література.

В тих часах з'являються вже цілі роди, династії інтелектуальної еліти. Такий рід бачимо в нащадках воєводи Свенельда: син його — Малк-Мстиша, внук — Добриня, правнук — посадник Новгороду, Константин; його син — посадник Остромир, для якого переписано

[215] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 379.

євангелію; син Остромира — воєвода Вишата, і син його — Ян — уже діяч часів синів Ярослава. Сім поколінь![216]

Наявність висококультурних людей, що їх зібрав навколо себе Ярослав, дала право М. Грушевському писати про першу «Академію Наук» часів Ярослава.[217] Вияв їх колективної праці почувається в усьому тому, що літопис приписує самому Ярославові, наприклад, в укладанні «Руської Правди» — першої збірки законів, що збереглася в літопису і , як діюче право, поширена була всюди там, куди сягала Ярославова влада. Те, що дійшло до нас — це лише уривки приватного характеру, але й вони свідчать про кодифікаційну працю.[218]

Зберігається традиція Церковного уставу Ярослава, присвяченого церковному судові, головно в справах моралі та подружніх відносин. Те, що збереглося під цією назвою, належить до XV ст., але, можливо, основа йде таки від Ярослава.

Ярослав приєднав до Києва величезну площу землі, у кілька разів більшу, ніж мало місто Володимира, і оточив її валом.

Археологічні досліди виявили грандіозність цієї будови. Всі вали X-XI ст. складалися з великих «кліток», з дерев'яних колод, засипаних глиною, розміром 3×3 кв. метри. Основою вала були 6 таких кліток, себто вал мав 18 метрів ширини і коло 7 м. висоти, або й більше. На ньому був дерев'яний частокіл (шпичастий паркан). Київський вал мав чотири в'їздові брами: Лядську (згодом Львівську), Жидівську та Угорську.[220] Головна південна брама звалася Золотою і мала два поверхи з церквою Благовіщення на другому поверсі, завершеною позолоченою банею.

У цій частині міста, де Ярослав у 1036 р. переміг печенігів, стояла церква св. Софії — Премудрости Божої, що являла собою видатний твір мистецтва. Дорогоцінні мозаїки, фрески, мармур, шифер оздоблювали її стіни й дали право митрополитові Іларіонові сказати в «Слові о законі»: «вона дивна й славна всім округлим странам, якоже не обрящеться ина во всем полунощи земленим од востока до запада».

Недалеко церкви св. Софії стояли храми, присвячені патронам князя й княгині: св. Георгія (Юрія) та Ірині, від яких залишилися

---

[216] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 14-15; 20; стор. 469-470.

[217] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Три Академії. «Київський Науковий Збірник», I, К., 1931.

[218] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 38-39.

[219] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, стор. 39-40.

[220] П. ЄФИМЕНКО, В. БОГУСЕВИЧ. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. «Вісник АН УРСР» 1952, ч. 12, ст. 38-46. — О. ТИХОНОВИЧ, М. ТКАЧЕНКО. Древній «Київ-град». Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць за ред. С. Я. ГРАБОВСЬКОГО. Академія архітектури Української РСР, К., 1950, стор. 11-14. — Є. Д. КОРЖ. Золоті ворота в Києві. «Архітектурні пам'ятники» . . ., стор. 18-26.

тільки фундаменти та уламки фресок. Недалеко від собору св. Софії стояв палац митрополита, а далі — княжі палаци. Вони були кількаповерхові і також оздоблені мозаїками та фресками. У Ярославовім палаці була велика «тронна заля», або грідниця, де він приймав послів та влаштовував учти. На другому поверсі були просторі «сіни» — балькон чи ґалерія. В цій же частині міста знаходились двори високих сановників: Бориславa, Воротислава, Гліба, Чудина, Ратьші, Путяти та ін.[221]

Попід горою, на Подолі, розташувалось торговельно-промислове місто, де жили ремісники, купецтво, була пристань, де причалювали торговельні судна. Були на Подолі ринки. Тітмар Мерзебурський нарахував 8 ринків зі слів німецького вояки, що був у Києві в 1018 році. Там, на «торжищі», збиралося віче, там бився живчик багатого міста.[222]

Ярославова доба характеризується надзвичайним піднесенням мистецтва. Храм св. Софії був справжнім музеєм, що міг би бути поставлений в ряду найвизначніших мистецьких пам'яток Европи XI ст. Впливи візантійського, вірменського і романського мистецтва Західньої Европи з'єдналися тут в одне нове, неповторне, що створив український народ[223] і що й досі дивує своєю красою. Св. Софія не була єдиним такого роду твором: залишилися рештки інших київських церков, недобудований храм Спаса в Чернігові, знаємо про храми в Переяславі та інших містах.

СЕНЬЙОРАТ

20-го лютого 1054 року Ярослав помер, залишивши заповіт, у якому поділив поміж дітьми всю державу: трьом старшим дав він більші частини, двом молодшим — менші. Ізяслав одержав Київ, Деревську землю, Новгород та Турово-Пинську волость і, очевидно, разом з Новгородом Псков; Святослав — Чернігів з більшою частиною Сіверщини, землі радимичів та в'ятичів і Тьмуторокань. Південна частина Сіверщини з Переяславом і, крім того, Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволжя припали Всеволодові. Молодші сини одержали: Ігор — Волинь, Вячеслав — Смоленськ. Внук Ярослава, син старшого Ярославового сина Володимира, Ростислав, можливо, одержав Червенські городи і Галичину; принаймні його сини володіли

---

[221] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 42-43.

[222] М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнейшие города. М., 1956, стор. 45.

[223] І. МОРГИЛЕВСЬКИЙ. Софія Київська в світлі нових досліджень. Київ, 1926 — С. ГРАБОВСЬКИЙ, Ю. АСЕЄВ. Дослідження Софії Київської. «Архітектурні пам'ятники», стор. 27. — О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії у Києві. Вид. УВАН у США. Нью-Йорк, 1954, стор. 186-196.

там пізніше. Полоцьком володів внук Ізяслава — Всеслав, і Полоцьке князівство жило своїм окремим, сепаратним життям.[224]

Розподіляючи землі, Ярослав заповідав, щоб сини жили дружно й шанували старшого сина «в отця місце», встановлюючи таким чином моральний пріоритет старшого брата.

Це було фатальне рішення. Коли попередні князі ділили між синами землю, завжди знаходився один, який знову об'єднував державу. Серед Ярославових синів не знайшлося такого, та й ніхто з них не відзначався державницьким хистом. Найвидатнішим був другий брат — Святослав. Взагалі цей поділ підривав ідею едности, а ідеальна влада сеньйора не мала потрібної екзекутиви, щоб затримати цілість держави.[225]

Ярослав не передбачав, як далі наслідуватимуть землі його сини та онуки, і обмежився порадами морального характеру. В основу всієї державної системи покладено династичний зв'язок, бо державна ідея тоді була ще надто слаба.

Сеньйорат був загальновизнаною державною інституцією середньовічного політичного права Угорщини, Польщі, Чехії.[226] Додержування його ставило питання про категорію так званих «ізгоїв» деклясованих княжат, батьки яких померли, не досягнувши права на великокнязівський престол. Як побачимо, в такому становищі опинився в момент смерти Ярослава його онук, син померлого новгородського князя Володимира.

ІЗЯСЛАВ І (1054—1068; 1069—1073; 1077— 1078)

Декілька років старші Ярославичі правили мирно, в згоді між собою, так що цю добу можна назвати фактичним тріюмвіратом трьох братів: Ізяслава — київського і новгородського князя, Святослава — князя Чернігова, Мурома і Тьмуторокані, та Всеволода — князя Переяслава і Ростова.

Після смерти Вячеслава, в 1057 році, брати спільно перевели Ігоря з Волині до Смоленська, а Волинь перейшла до Ізяслава. Після смерти Ігоря брати поділили Смоленськ. В обох випадках синів Вячеслава та Ігоря в рахубу не взято. Три брати спільно звільнили з «порубу» Судислава, спільно зі своїми боярами доповнили «Руську Правду», спільно воювали проти Всеслава Полоцького, який захопив був міста Ізяслава — Псков та Новгород. Після перемоги над ним на р. Немизі брати в 1067 р. підступно схопили Всеслава з синами й

---

[224] «Пов. врем. лет», II, стор. 388-390. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 45, 46.
[225] І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, стор. 53.
[226] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, стор. 44-45.

замкнули у в'язниці в Києві. Землю брати поділили так: Галичину, Волинь та Полоцьк узяв Ізяслав, а за це Новгород передав він Святославові; Смоленськ узяв Всеволод. Разом ходили брати 1060 року проти торків, або узів, які без бою повтікали, але за ними прийшли наймічніші з усіх кочовиків — половці. 1062 року вони розгромили Всеволода й пограбували Переяславщину, а коли три брати 1068 року виступили проти них з великими силами — розбили їх над р. Альтою й сплюндрували Київщину та Переяславщину.[227]

Коли Ізяслав утік до Києва, кияни скликали на Подолі на торговиці, віче, на якому ухвалили послати до Ізяслава людей просити коней та зброю для походу проти половців. Ізяслав відмовив їм. Треба думати, що вже раніше були — невідомі ближче — непорозуміння між ним та населенням, і він побоявся, що цю зброю звернуть проти нього. Тоді учасники віча пішли «на гору», розгромили двір тисяцького Коснячка, либонь вважаючи його за головного винуватця поразки. Після того частина їх рушила розбивати в'язницю і визволяти «свою дружину» (це стверджує, що вже раніше були якісь загострення відносин між Ізяславом і населенням), а друга частина пішла до княжого палацу, де сперечалася з князем, який сидів «на сінях» — на ґалерії.[228] Переговори не заспокоїли народ, і він кинувся до «поруба», звільнив Всеслава з синами й проголосив його Великим князем. Так описує літописець перше народнє повстання у Києві.

Ізяслав, почуваючи себе заслабим для боротьби, втік до Польщі і за сім місяців повернувся з польським військом на чолі із королем Болеславом Сміливим. Всеслав утік до Полоцька, і Ізяслав без бою ввійшов до Києва. Однак, напередодні син його, Мстислав, жорстоко покарав повстанців: 70 чоловіка стратив, багато осліпив. Віче з Подолу переведено на «гору», де легше було за ним стежити.[229]

Назовні відносини братів встановилися. Року 1072 всі вони брали участь в урочистому перенесенні мощів Бориса та Гліба до нової церкви у Вишгороді, яку спорудив Ізяслав.[230]

Але незабаром стався конфлікт, і рівновага володінь була порушена. Полоцьком володів Всеслав, але Новгород, що його колись Ізяслав дав Святославові, як компенсацію за Полоцьк, залишився у нього. Отже Святослав мав найбільше земель. Літопис каже, що

---

[227] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 51-55.

[228] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 56-57. — П. КУРІННИЙ, що провадив археологічні дослідження території т. зв. Михайлівського (власне Дмитріївського) манастиря, так льокалізує події: Ізяслав сидів «на сінях» свого плацу недалеко збудованого ним Дмитріївського собору; «поруб», з якого звільнили Всеслава, був біля Велико-Житомирської вулиці; між ними — галасливий натовп киян.

[229] «Пов. врем. лет», II, стор. 397-398.

[230] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 58, 59, 60.

Святослав «намовив Всеволода проти Ізяслава», і 1073 року вони примусили Ізяслава знов тікати з родиною із Києва. Його землі поділили брати так: Святослав приєднав до своїх володінь Київщину та Поволжя, а Всеволод — Волинь і Турів. Святослав став значно сильніший, ніж Всеволод.

Ізяслав звернувся по допомогу до Болеслава II, давши йому за це великі скарби. Ситуація в Європі була надто тяжкою: вона була поділена між двома силами, які боролися за інвеституру — цісарем Генріхом IV і папою Григорієм VII. Болеслав не міг підтримати Ізяслава, бо в самій Польщі були прихильники цісарської партії, тоді як сам він належав до папської. Вплинув на нього й син Всеволода, Володимир Мономах, який вимагав зректися допомоги Ізяславові; за це князі дали допомогу Болеславові проти Чехії та Угорщини.

Ізяслав рушив до цісаря Генріха IV з подарунками — посудом і одягом величезної ціни. Той обіцяв підтримку, і вирядив до Святослава свого свояка Бургардта, єпископа Штаденського, з вимогою Генріхові IV подарунки ще більшої вартости, ніж Ізяславові дарунки, за те, щоб не допомагав Ізяславові.[231] Хроніст Лямперт пише, що Бургардт привіз від Святослава Генріхові IV стільки золота, срібла й дорогого одягу, що ніхто не пам'ятав, щоб коли в Німеччину привозили стільки. «Очевидно, тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині: багатством, розкішшю, комфортом, своєю вирафінуваною грецько-орієнтальними впливами штукою», — писав М. Грушевський.[232]

Ізяслав, не дочекавшись повороту Бургардта, вирядив сина Ярополка до ворога Генріха IV — папи Григорія VII. Папа, замість реальної допомоги, дав два листи — 17 і 20 квітня — один на ім'я Болеслава Сміливого з наказом повернути гроші, які він узяв за допомогу, а другий — на ім'я Ізяслава-Дмитра, в неясних виразах закріплюючи за ним «королівство руське».[233] До цього епізоду, мабуть, відноситься так званий «Кодекс Ґертруди», або Трірський псалтир, з чудовими мініятюрами. На одній з них — постать Апостола Петра, до ніг якого припала жінка в князівському корзні; поруч — князь і княгиня в пишних убраннях. На другій — Христос на престолі двома руками тримає вінці над князем та княгинею; за

---

[231] Існує припущення, що Ізяслав з Польщі подався до Праги, де королем був Братислав II, одружений з племінницею Ізяслава, дочкою угорського короля Андрія та сестри Ізяслава Анастасії, а другим шлюбом — з племінницею, дочкою Доброніги. (D-r D. OLJANCHYN. Regierung des Grossfürsten Izjaslaw-Demeter von Kiev. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropa». München, 1960, B. 8, 401-410.

[232] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 64.

[233] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, ст. 64-65. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 76-80. Текст подано в латинській мові там же, стор. 624.

ними постаті — Апостола Петра та св. Ірини і написи: «Ярополк-Петро та Ірина». Хоч М. Грушевський скептично ставився до цих мініятюр, все ж їх треба вважати за докази перебування Ярополка у папи Григорія VII в 1075 році.[234]

Цей короткий відтинок часу — 1073-1077 рр. — надзвичайно цікавий відносинами між Україною і Західньою Европою. За цей час двічі у внутрішні справи князів втягнуто Европу. Ізяслав мандрує по Німеччині, наче по добре відомій йому країні. Тут, можливо, допомогли родинні зв'язки, завдяки численним шлюбам. Їде до саксонського маркграфа Дедо, з ним до Майнцу, до Генріха IV; в цій справі Генріх IV двічі висилав послів до Святослава (один раз — Бургарда, другий — Магдебурзького архиепископа Фрідріха); багатства, що їх одержав Генріх IV, допомогли йому в боротьбі проти папи. Далі — звернення Ізяслава до папи і листи його. Україна вже увійшла в коло европейських держав.

СВЯТОСЛАВ II (1073—1076)

Святослав правив надто короткий час, і відомості про нього дуже бідні. Серед них можна виділити дві важливі групи фактів. Насамперед — пробудження громадської думки, з якою Святослав мусів рахуватися. Носієм такої думки виступив Києво-Печерський манастир, де скупчилася розумова еліта України. Найбільше значення в тому манастирі мали його основоположники — Антоній і Теодосій. За правління Ізяслава його прихильником був Теодосій. Антоній, як видно, був в опозиції до Ізяслава, не знати ближче чому; він був на боці Всеслава, і коли 1069 року Ізяслав повернувся до Києва, Антонія переховував у Чернігові Святослав. М. Грушевський припускав, що за тих часів до Святослава могло перейти більше людей, незадоволених з Ізяслава.[235]

Позбавлення Ізяслава престола викликало в Києво-Печерському манастирі реакцію проти Святослава. Ігумен Теодосій, запрошений Святославом, не прибув до нього на трапезу, він писав «епистолії», виступав усно, порівнюючи Святослава з Каїном, і вимагав повороту престола Ізяславові. Святослав примушений був рахуватися з Теодосієм, запобігав його ласки, виявляв до нього пошану, і досяг-

[234] H. SAUERLAND und A. HASELOFF. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier, 1901. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Київські мініятюри при Тірському псалтирі. «Зап. НТШ», т. XI, IX, 1902. — Його ж: Іст. Укр.-Руси, II, стор. 65, прим. 2. — Н. КОНДАКОВ. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI ст., СПБ, 1906. — Н. СЫЧОВ. Искусство средневековой Руси. История искусства всех времен и народов, кн. 4, Л., 1929. — А. Н. СВИРИН Древнерусская миниатюра. М., 1950. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 78-81. — D. OLJANCHYN. Zur Regierung des Grossfürsten Izjaslav-Demeter von Kief. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1960, B. 8, Heft 4, 407-408.

[235] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 61.

нув того, що Теодосій дозволив поминати на ектеніях Святослава, але після Ізяслава. Ці факти свідчать про те, яке місце належало Києво-Печерському манастиреві та його ігуменові в Українській державі.[236] З другого боку відчувалася опозиція в Київській дружині, зокрема в зв'язку з переходом до Києва чернігівської дружини.

Святослав правив не повних три роки; найздібніший з усіх Ярославових синів, він намагався захопити якнайбільше земель, прагнув єдиновладдя.[237]

До історії перейшов він як книголюб, подібно до Ярослава, і з його ім'ям зв'язані два Збірники — 1073 та 1076 років. Обидва Збірники переписав якийсь Іван, а може це були два різні Івани. На другому є примітка, що переписано його «из многих книг княжих». Зміст їх — переклади різного роду статтей з болгарських та грецьких оригіналів. Збірник 1076 р. прикрашений чудовими мініятюрами, серед них — портретне зображення Святослава з родиною. Збірник 1073 року укладений був власне не Святославом, а ще Ізяславом.

Року 1077 великокнязівський престол посів Всеволод. Чернігів він віддав синові Володимирові, а Волинь — Олегові Святославичеві. Дізнавши вістку про смерть Святослава, Ізяслав, з допомогою Болеслава II, рушив на Україну. Всеволод без боротьби передав йому великокнязівський престол.

ІЗЯСЛАВ (1077—1078)

Третє правління Ізяслава (1077-1078) виповнене боротьбою з молодшими князями-«ізгоями». Перший конфлікт з ними стався ще за володіння тріюмвірату, 1064 року, коли Ростислав Володимирович, заволодівши Тьмутороканню, вигнав звідти Гліба Святославича, але незабаром був отруєний корсунським греком: мабуть, він втручався в справи Криму. В момент повороту Ізяслава князів-«ізгоїв» стало більше, і вони завзято допоминалися своїх прав. Тьмуторокань стала свого роду Запоріжжям, куди тікали молоді князі з-під опіки дядьків і де збирали сили для боротьби. На зміну гегемонії Києва виступає сепаратизм окремих земель.[238]

Року 1078 вибухла перша війна між старшими і молодшими князями. Всеволод здобув від Ізяслава Чернігівщину, якою колись володів Святослав. Це викликало похід Святославичів, яких підтримали інші «ізгої». На допомогу взяли вони половців — явище, що стало постійним у князівських війнах. На Нежатиній ниві — уро-

[236] Д. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 400.
[237] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 66-67.
[238] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, ст. 51.

чищі біля Чернігова — стався бій, в якому загинули Ізяслав і молодий князь-«ізгой» Борис Вячеславич.

У «Слові о полку Ігоревім» зворушливо згадується цю трагічну битву, а літописець присвятив Ізяславові цілий панегірик, забуваючи й розправу з киянами року 1068, і те, що 1078 року правда була на боці Бориса та Олега, а не їхніх стриїв.[239]

ВСЕВОЛОД (1078—1093)

Останній з Ярославичів, Всеволод об'єднав під своєю владою Київ, Чернігів, Смоленськ, Переяслав, землі над Волгою і прагнув поновити єдність Київської держави. Однак, все правління його виповнено було боротьбою з «ізгоями», число яких незаконно збільшено синами великого князя Святослава. У боротьбі з ними головним діячем був талановитий син Всеволода — Володимир Мономах. Поза владою Всеволода залишалися Полоцьке князівство, де князював Всеслав, землі Ізяславичів: Володимир, Туров і Пинськ (Ярополка) та Новгород (Святополка) і Галичина, де князювали в Перемишлі, Теребовлі та Звенигороді три брати Ростиславичі: Рюрик, Володар і Василько. Про них дійшло небагато вісток, але видно, що вони завзято боронили свої землі від Угорщини, Польщі, Волині.[240]

Володар і Василько року 1084 заволоділи Володимиром, що належав Ярополкові. Володимир Мономах відібрав його від Ростиславичів і передав знов Ярополкові. Це викликало ненависть між Ростиславичами та Ярополком, і року 1087 по дорозі до Звенигороду Ярополка вбив скритовбивник, який втік до Перемишля, до князя Рюрика. Це викликало підозру, що в злочині брали участь Ростиславичі.[241] Всеволод закінчив тим, що закріпив за Ростиславичами все Підкарпаття з Теребовлею.[242] Частина Волині з Володимиром, що звалася пізніше Володимерія, дісталася, згідно з волею Всеволода, «ізгоєві» Давидові Ігоревичеві. Берестя виділено Святополкові Ізяславичеві: він обміняв Новгород на Турово-Пинську волость.[243]

Святославичі, всупереч усім правам, втратили батьківську спадщину. Гліб загинув 1078 року на засланні, а Романа 1079 року за-

---

[239] «Пов. врем. лет», I, 1078 р., стор. 333-335; ч. II, стор. 412.

[240] М. ГРУЩЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 72. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, стор. 52. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, стор. 70.

[241] «Повість временних літ» приділила багато уваги вбивству Ярополка і вмістила хвальну характеристику його як побожного, лагідного, братолюбного князя. (Ч. I, 1086 р., стор. 136). Пізніше Церква визнала його святим. Очевидно, подорож до папи сучасники не поставили Ярополкові в вину.

[242] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 74-77. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 52. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 70.

[243] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 77-78.

били під час походу на Переяславщину його ж спільники-половці. Найактивніший Олег, після невдачі на Нежатиній ниві 1078 року, втік до Тьмуторокані, але там його схопили хозари й передали грекам — треба гадати — на бажання Всеволода. Греки продержали його у в'язниці чотири роки, і лише 1083 року він повернувся до Тьмуторокані.[244] Молодший Святославич — Ярослав — сидів у Муромі.

Боротьба з «ізгоями» була страшна тим, що відкривала шляхи в Україну половцям, яких «ізгої» брали за допоміжне військо. Приходили половці й самі, палили міста і села, плюндрували країну, забирали полонених. Боротьбу з ними вів головним чином Володимир Мономах. У своїй автобіографії він перелічує десятки походів. Всеволод, хоч порівняно не був ще старий, сам рідко брав участь в походах, і виявив себе як обережний дипломат. Володимир Мономах в автобіографії писав, що Всеволод був дуже освічений: не виїжджаючи нікуди («дома седяй»), вивчив п'ять мов. До цього, можливо, примушувало й те, що, крім дипломатичних стосунків з Європою, мав він складні умови в родині: одружений з візантійською царівною, Мономах (це ім'я передалося старшому синові, Володимирові), мав свояками королів Франції, Угорщини, Норвегії по сестрах; Польщі, Саксонії — по братах; дочка Євпраксія була німецькою цісаревою, а син Володимир одружився з дочкою англійського короля Гаральда II, Ґітою, що згинув у битві при Гастінґсі, р. 1066; в тій же битві загинув Гаральд Гардрада, чоловік Єлисавети Ярославни, король Норвегії, що прийшов був з військом Вільгельма Завойовника,[245] короля Нормандії, на завоювання Англії. Так у цій далекій країні два Гаральди — свояки київських князів — наклали головами.

З чужоземних шлюбів часів Всеволода найважливіший був шлюб його дочки Євпраксії-Прокседи. Молоденькою дівчиною видано її 1084 р. за маркграфа саксонського Генріха Довгого. Хроністи оповідали про її надзвичайно багатий посаг. Після його смерти Євпраксія-Прокседа одружилася 1089 року з цісарем Генріхом IV, і Генріх IV коронував її. Тоді дістала вона ім'я Адельгайди. Можливо, грали тут ролю матеріяльні розрахунки: Генріх IV не забув скарбів, що їх дістав від Ізяслава за допомогу, і від Святослава — за невтралітет у боротьбі братів за престол, та й посаг Євпраксії прибув на верблюдах до Німеччини лише 5 років тому.

---

[244] Частину ув'язнення провів він на острові Родосі; про нього розповідали греки паломникові Данилові. Там одружився він з патриціянкою Теофанією Музальоні. Збереглася печатка з її іменем: «Теофано з рода Музальонів, руська княгиня». (М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. II, стор. 73).

[245] N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. I. — B. LEIB. Там же, стор. 165. — М. П. АЛЕКСЕЕВ. ОДРЛ,. т. II, М. Л., 1935, стор. 49 та слід.

Які б причини не викликали цей шлюб, він виявився дуже нещасливим. Генріх IV, як оповідали німецькі хроністи, надзвичайно жорстоко поводився з молодою дружиною, а Генріхів син, Конрад, виступивши на захист мачухи, лише погіршив цим її становище. Коли Генріх IV, продовжуючи боротьбу за інвеституру, вирушив до Італії проти папи, він ув'язнив Адельгайду в Вероні, але вона втекла з в'язниці до маркграфині Тосканської, Матільди, головного ворога Генріха IV, і Матільда допомогла їй звернутися до папи Урбана II. Справу її з Генріхом IV обговорювали, згідно з волею папи, на Соборі в Констанці, а потім у П'яченці р. 1095 — перед 30-тисячним натовпом. Генріха IV засуджено і виклято за знущання з жінки. Євпраксія повернулася до Києва, вступила до манастиря, де й померла 1109 року. Трагічна доля київської княжни стояла кілька років в центрі уваги всієї Европи й відограла значну ролю в долі Генриха IV.[246]

Дуже складні були взаємини Всеволода з Візантією. Одружений з Мономахівною, він, очевидно, не мав жадних конфліктів на церковному ґрунті. Цісар візантійський, Михаїл VII Дука, написав до Всеволода два листи, в яких вихваляв його побожність, закликав до солідарности з Візантією, просив допомоги.[247]

Після Іларіона, про якого незнати, чи він помер митрополитом, чи примушений був залишити катедру, тільки 1072 року бачимо митрополита-грека Юрія. Від 1077 року з'являється митрополит Іван II Продром, теж грек, видатний учений.

Року 1054 стався поділ Церков. За 20 років після того папи починають шукати шляхів для поновлення їх єдности. Цього прагнув папа Григорій VII, це сприйняли його наступники — папи Віктор III, Урбан II і антипапа Климент III, який вислав до Києва, до митрополита Івана II посольство, з кардиналом Григорієм на чолі з пропозицією з'єднатися з Римською Церквою. Лист Климента III не зберігся, але збереглася відповідь митрополита Івана II, в якій він заявляє, що не має права вирішувати питання об'єднання Церков і радить звернутися до патріярха. Важливим є спокійний, лагідний тон відповіді митрополита; він передає привіти Климентові III, кліл-

---

[246] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 79. — В. LEIB. Там же, стор. 164-166. — С. РОЗАНОВ. Евпраксия-Адельгейда. Известия Академии Наук, VII, Серия Гуманитарных Наук, 1929, Ленинград, ч. 8, стор. 618-620; 627-646. — Б. РАММ. Папство и Русь. М., 1959, стор. 69-72. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Блискуча зоря в українській духовій культурі. Вінніпеґ, 1960, стор. 15-20. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Адельгейда-Євпраксія, княжна Київська, імператриця Німецька. «Наше Життя», Філядельфія, 1959, ч. 8, стор. 3-4. — В. В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Труды, т. II, в. I, стор. 11.

[247] В. Д. ГРЕКОВ. Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских областях. «Избранные труды», т. II, стор. 491, 492. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви, стор. 128.

рикам та пастві від себе, руських єпископів та «мирян». Папу називає «всесвятішим і преосвященним братом».[248]

На кінець XI ст. припадає кілька не цілком ясних, але цікавих фактів. Після смерти митрополита-грека Івана III 1090 року, в літописі згадується ім'я Єфрема, єпископа Переяславського, як митрополита, але не Київського, а Переяславського. Невідомо, хто був він: грек, вірменин чи українець. З його біографії видно, що був він при дворі Ізяслава, потім постригся в Києво-Печерському манастирі.

Єпископ Переяславський Єфрем будував у Переяславі церкви, мури, переніс мощі св. Теодосія до церкви Києво-Печерського манастиря. Це викликає сумнів, чи був він греком, бо митрополити-греки ставилися вороже до канонізації українських святих. Можливо, що Всеволод без благословіння патріярха передав Єфремові управління митрополією.

З правлінням Всеволода зв'язана така подія. Року 1087 італійці «перенесли» до міста Барі з Мир Ликійських мощі св. Миколая до спеціяльно збудованої базиліки. Пишне святкування, що відбулося там, описав приявний, з прізвища невідомий українець у «Сказанію». Він згадує наших князів: великого князя Всеволода, Чернігівського — Володимира Мономаха, папу Германа (помилка переписувача: Урбана II), єпископів, не роблячи різниці між православними і католиками. Припускають, що автором цього твору був Єфрем. Десь у 1090-1093 рр. «Сказаніє» з'явилося в Україні, і незабаром укладено службу з нагоди перенесення мощів (призначену на 9 травня), з акафістом, в якому перелічено чудеса в Барі та в Україні.[249] Отже, Україна була першою православною країною, яка святкувала перенесення мощів до латинської Італії, бо, звичайно, підстав для радости Візантія в тому не мала.

Другим цікавим фактом є літописна згадка, що 1091 року до Києва прибув «Феодор грек митрополит от папи из Рима и принесе багато мощей святых». Тут ясно одне: стосунки між Києвом та папами[250] не припинялися протягом 40 років після поділу Церков. Десь наприкінці XI ст. згадувано в Україні в молитві Собору Богоматері імена святих, яких не визнавала грецька Церква: Канута,

---

[248] Відповідь Івана II надрукована в «Ученых Записках» II Отд. Акад. Наук, кн. I, СПБ., 1854, стор. 1-20. — О. ПАВЛОВ. Критические очерки по истории древней греко-русской полемики. СПБ., 1878, стор. 58. — М. ПРИСЕЛКОВ. Очерки..., стор. 142-148. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви, стор. 137-141. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Блискуча зоря..., стор. 22-24. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія, 1954, стор. 82.

[249] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви, стор. 141. — В. LEIB. Там же, стор. 68-69; 71. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 82-84; 624-625.

[250] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви, стор. 142. — Д. О. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 415. — В. LEIB. Там же, стор. 68-71. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Блискуча зоря..., стор. 23. — Б. РАММ. Там же, стор. 69-70.

Беовульфа, Олафа, Маґнуса, Албана; чеських святих — Віта, Вацлава, Людмилу.[251] Цікаво, що в Чехії дуже рано почали шанувати святих Бориса та Гліба, раніше, ніж в Україні. Все це свідчить про незалежність Української Церкви від Візантії.

Цікавий своєю високою толерантністю в питаннях релігії «Путивник» ігумена Данила, чернігівця родом, який трохи пізніше, в 1108-1112 рр., за часів Єрусалимського королівства, відвідав Єрусалим. Він оповідав про відвідини короля Балдуїна, уважне ставлення до нього короля, про відвідини манастирів католицьких та православних.[252]

Рівнобіжно з тенденцією до повної толеранції в релігійних питаннях існує протилежна: під впливом грецького духовенства, головно митрополитів-греків — зароджується вороже ставлення до латинства. «Одинока полемічна література, яка зосталася нам з давньої Руси, звернена проти латинян і майже вся вийшла з-під пера греків XI-XII в.», — писав М. Грушевський. Греки, приходячи в Україну і застаючи тут чужинців-латинян, остерігали паству проти них.[253]

Становище цих проповідників ускладнювало те, що число шлюбів членів княжої родини з «латинниками» зростало, а за ними, треба припускати, йшли й двірські шлюби. Одним із перших творів проти латинян було «Стязание с Латиною» митрополита Юрія (1070-1077 років).

Зі смертю Всеволода закінчилося перше покоління спадкоємців Ярослава, і вже за цей короткий час — 39 років — виявилася цілковита непридатність його системи до України: зростання числа «ізгоїв», боротьба їх за свої права й землі, війни, в яких з руки скритовбивців загинуло чотири князі (Ізяслав, Борис, Роман і Ярополк), та чорні хмари половців, що їх молодші князі, доходячи своїх прав, наводили на Україну.

Після смерти Всеволода великокнязівський престол міг посісти син його, Володимир Мономах, який був увесь час його підпорою, вів усі війни, «скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди», — був, за висловом М. Грушевського, «паном ситуації в Києві».[254] Але Володимир Мономах не захотів цього і запросив на великокнязівський престол Ізяславового сина, Святополка, а сам пішов у Чернігів.

---

[251] А. СОБОЛЕВСКИЙ, Отношения древней Руси к разделению Церквей. «Изв. Имп. Ак. Наук», 1914, стор. 38-39.

[252] В. LEIB. Там же, стор. 277-283.

[253] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. III, стор. 479.

[254] «Пов. врем. лет», т. I, 1093 р., стор. 142-143. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 81.

ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

СВЯТОПОЛК-МИХАЇЛ (1093—1113)

Правління Святополка позначилось передусім жорстокими нападами половців, які сплюндрували південні землі Київщини, Переяславщини, Київ, його манастирі і заходили на Чернігівщину, Сіверщину. Тоді втратила Україна свої колонізаційні здобутки на півдні.

На чолі половецької орди стояв Боняк, що довгий час уособлював в очах українців половецьку навалу. («Боняк шолудивий»).[255] Ця страшна трагедія українського народу відбулася на тлі невгамованої міжусобної боротьби князів, які, замість об'єднання, використовували ворогів України для зведення своїх порахунків. Не допомагали ні окупи, що їх давали князі половцям, ні шлюби князів з половецькими князівнами. Сам великий князь Святополк одружився був з дочкою Тугорхана, в надії забезпечити спокій, але — марно.

Це була оргія половецьких нападів: одночасно три великі орди під проводом Боняка, Курі та Тугорхана пустошили Україну. Тесть Святополка обложив Переяслав. Становище характеризує такий факт: року 1094 мешканці Юр'єва в Пороссі з єпископом утекли до Києва, і Святополк заснував для них місто коло Витечева.[256]

Бояри «розважні», — як пише літописець, — переконували князів припинити «котори». «Потім порозумієтеся між собою, а тепер кінчіть справу з половцями», — казали вони. Нарешті князі погодилися з'їхатись восени 1097 року в Любче, урочище біля Києва. Приїхали: Святополк II, Володимир Мономах, Давид та Олег Святославичі, Давид Ігоревич, Василько Ростиславич. Полоцьке князівство не було репрезентоване, бо фактично зібралися на нараду тільки князі-Ярославичі.[257]

Головною ухвалою Любецького з'їзду було таке: кожен володіє своєю «отчиною»: Святополк — по Ізяславові, Володимир — по Всеволодові; Давид, Олег та Ярослав — по Святославові, а решта — волостями, що їх дістали від Всеволода: Давид Ігоревич — Володимиром, Володар та Василько Ростиславичі — Перемишлем та Теребовлею.

Ця ухвала покладала в теорії кінець концентраційній політиці,

---

[255] «Пов. врем. лет», р. 1093, стор. 145-147. Оповідання про напад половців закінчує літопис зворушливими словами: «полонені, незнаємою страною, языком испаленим, нази ходяще и боси, ногы имуще сбодены терньем; со слезами отвещеваху друг ко другу, глаголюще: «Аз бех сего города», и други: «Яз сея вси» . . .

[256] «Пов. врем лет», I, р. 1094, стор. 148-151. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 88-89. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, стор. 55-56.

[257] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 84.

кінець «збиранню» земель, виявленому Ярославичами. Але принцип не був доведений до кінця, і Новгород залишився у Мономаха, а не повернувся до Святополка.

Друга ухвала — встановлення союзу князів для оборони і відповідальність за його порушення покладалася на весь союз князів.

Третя ухвала: союз князів проти половців і заборона приватних союзів князів з половцями.[258]

Проте, дружні ухвали Любецького з'їзду були негайно порушені. За підмовою Давида, князя Волинського, нібито Василько Теребовельський хоче забрати Волинь, Турово-Пинське князівство та волинські землі Святополка — Святополк захопив Василька й наказав його осліпити. Це викликало трилітню війну, в якій взяли участь Угорщина та Польща (1097-1100). На з'їзді у Витечові в 1100 році ухвалено покарати Давида, відібравши у нього Волинь і передавши її Святополкові, співучасникові в злочині. Але кару для Давида визначено не надто тяжку, бо йому дано замість того Божську та Острозьку волості, Дубен і Чарторийськ, крім того 400 гривень, а згодом — Дорогобузьку волость.[259]

Під час цієї війни були моменти, коли знов забирало голос віче. Наприклад, 1098 року, після осліплення Василька, віче у Володимирі поставило Давидові вимогу назвати бояр, що намовили його проти Василька; бояр віддано Ростиславичам, які стратили їх.[260]

Почувши про осліплення Василька, Володимир Мономах, разом із Святославичами, пішов на Київ. Святополк хотів був тікати, але справу взяла в свої руки київська громада, яка вислала до Володимира митрополита, а з ним княгиню Ганну, мачуху Володимира, яку він дуже шанував. Вони умовили Володимира не воювати і тим не йти на руку половцям.[261] Тут цікаві — і участь людности Києва, і роля княгині Ганни, треба гадати, популярної в народі.

Після Любецького та Витечівського з'їздів Україна являла собою таку картину: Правобережжя — належало Ростиславичам та Ізяславичам, Лівобережжя — Святославичам і Володимирові Мономахові, який правив Переяславом, Смоленськом, Новгородом та Поволжям; його володіння було значно більше, ніж Святополка. Але Святополк спирався на Святославичів, Польщу та Угорщину, і перше місце наприкінці XI та на початку XII ст. належало йому.

Після Любецького з'їзду в князівську практику входить новий елемент: з'їзди, або знеми, до яких досить часто, майже щороку,

---

[258] «Пов. врем. лет», I, 1097 р., ст. 170-171. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 89-91. — «Пов. врем. лет», 1097 р., стор. 171-180. В літопис вставлено докладне оповідання про осліплення Василька.

[259] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 91-99; стор. 459-462.

[260] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 96.

[261] «Пов. врем. лет», I, 1097 р., стор. 174-175; II, стор. 462. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 95.

стали вдаватися князі, віддаючи на їх рішення питання внутрішньої політики і зокрема — боротьби з половцями.

По закінченні, з ініціятиви Святополка та Володимира, міжусобної війни на Витечівському з'їзді, князі збиралися ще кілька разів: на Золотчі, в Сакові, над Долобським озером 1103 р., переважно в справі спільної боротьби з половцями.[202]

Ціле десятиліття XII ст. було присвячене боротьбі з половцями, і героєм її став Володимир Мономах. Велася вона із змінним успіхом, коштуючи величезних жертв. За кожний успіх українських князів половці відплачували ще жорстокішими нападами й руйнаціями. Нарешті, з ініціятиви Володимира, в 1111 році силами всіх князів зорганізовано похід до Сіверського Дінця, де половців остаточно розбито, взято силу полонених, коней, худоби. Хан Отрок з рештками орди втік до Грузії — «за залізні вороти».

Боротьба з половцями й перемога над ними викликала захоплені описи її в літописах, оспівана в піснях, переказах. Літописець зазначає, що слава про похід 1111 року поширилася «в далекі краї, до греків, угрів, ляхів і чехів, аж нарешті пройшла й до Риму».[203]

На деякий час в Україні настав спокій. Фактично перше місце протягом цього часу посідав Володимир, який здобув велику популярність, і авреоля слави оповила його постать. В наступних 50 роках лише час від часу притягали князі половців у своїх сварках.

Особа Святополка відходить у тінь, порівнюючи з блискучою діяльністю Володимира Мономаха, що цілком відповідала народнім прагненням. Святополк не тішився популярністю. Пам'ять про нього зв'язана з якимись сумнівними грошовими операціями, участю в спекуляції сіллю, конфіскацією майна заможних людей. Як правитель — він був нездарний й неморальний, що показала сумна справа з Васильком.[204] Ставлення до Святополкового правління виявили кияни, як тільки він помер: вони розгромили двори тисяцького Путяти, соцьких та багатих жидів-лихварів.

Боярство, настрашене погромом, вдалося до Володимира Мономаха. Віче на другий день по смерті Святополка ухвалило просити Володимира взяти під свою руку Київ. Ситуація була дуже складна, і жадних законних прав Володимир не мав: Київ не робив вийнятку з ухвали Любецького з'їзду — спадкоємцем Святополка був його син Ярослав; якби Київ, як столиця, переходив до старшого в роді, такими були сини Святослава, а не Всеволодович Володимир. Оче-

[202] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 101-103.
[203] «Пов. врем. лет», I, р. 1111, стор. 195. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 106-107.
[204] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 82, 108. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 54, 56. — Б. ГРЕКОВ. Киевская Русь, стор. 502.

видно, віче, додержуючи традицій, зробило таку мотивацію, закликаючи Володимира: «поиде, княже, на стол отен и деден».[265]

Після кількох запрошень Володимир погодився. Це було дуже важливе рішення, внаслідок якого старшу лінію Ізяславичів відсунено. Володимир, сильніший за всіх князів, зробив останню спробу сконцентрувати землі України довкола Києва, але під владою свого роду: «Володимирове плем'я» творило нову династію.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1113—1125)

Володимир Мономах поширив свої володіння, приєднавши до Київщини Турово-Пинську волость, яка довгий час належала Ізяславичам. Спритними ходами він унешкідливив Ярослава, уклавши союз з Ростиславичами, а з другого боку тримаючи союз з Святославичами. Коли дійшло до конфлікту з Глібом Мінським, він забрав його волость.[266] Року 1125, на підставі непорозумінь Ярослава з жінкою, Володимировою онукою, він забрав у нього Волинь і передав своєму синові. Ярослав створив велику коаліцію, в якій взяли участь угорці, чехи, поляки, Галичина. Під час облоги Володимира-Волинського в 1123 р. Ярослава вбили скритовбивці. Володимир Мономах звільнився від найнебезпечнішого суперника.

У руках Володимира опинилося коло 3/4 території Української держави: Київщина, Волинь, Турово-Пинська, Переяславська, Смоленська, Новгородська, Поволжя, Мінська землі.

У галузі зовнішніх відносин видно було теж бажання Володимира поширити межі своєї держави. Мономахова дочка Мариця була дружиною Льва Діогена, претендента на візантійський престол. 1116 року він намагався здобути Болгарію і зайняв кілька міст над Дунаєм. Після його загибелі Володимир уживав заходів, щоб задержати ці міста в своїх руках, але невдало.[267]

Володимир був одружений з принцесою Ґітою, дочкою короля Англії Гаральда II, яка, після поразки під Гастінксом у 1066 р. і батькової смерти втекла до Данії і звідти була видана заміж за Володимира.[268] Від неї він мав сина Мстислава-Федора-Гаральда, якого одружив 1095 року з дочкою шведського короля Інґвара, Христиною.

Володимирова дочка Євфимія 1112 року була одружена з королем угорським Коломаном, завойовником Хорватії й Далматії. Шлюб

---

[265] «Пов. врем лет», I, 1113, стор. 196; II, стор. 477-479. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 110. — Б. Д. ГРЕКОВ. Киевская Русь, 1955, стор. 501-504.

[266] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 111. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 57-60.

[267] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 115. — Д. С. ЛИЧАХЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 421.

[268] М. П. АЛЕКСЕЕВ. Труды ОДРЛ, т. II, М.-Л., 1935, стор. 49 та слід.

був невдалий, і за рік Коломан відіслав її до батька, обвинувачуючи в невірності. У Києві вона породила сина Бориса, що пізніше відіграв помітну роль в політиці цілої Європи. Дивно, що Володимир не вступився за власну дочку. Це можна пояснити хіба тим, що вона з власної волі повернулася з «угорського Вавилону», як називали Коломанів двір. Треба гадати, що обвинувачення Євфимії в зраді були зв'язані з її претенсіями забезпечити за своїм сином королівський престол.[269]

Володимир створив собі авторитетне становище і правив величезною державою з допомогою синів, які не виходили з його волі. Але й інших князів він тримав у послуху. Він вступив на престол під час заколоту, який у значній мірі був викликаний обуренням проти лихварів. Володимир дав нові статті «Руської Правди», які укладено за участю тисяцьких Київського, Білгородського, Переяславського та представника Олега Святославича, впорядкував справу позики і встановлено розмір законних відсотків.[270]

Великий інтерес являє «Поученіе дітям» Володимира Мономаха: в ньому подано його автобіографію, яка представляє зразок високоморальної людини. Він виступав проти надужиття своєю владою урядовців, наказував синам самим судити, стежити, щоб ніхто — «ані худий смерд, ані вбога удовиця» не були покривджені. Він заповідав: «не вбивайте ані невинного, ані винного». Для XII ст. заповіт Володимира — видатний документ гуманности.

«Поученіє» Володимира має деяку подібність з наукою англійського єпископа Леофріка, близького до короля Едварда, з яким могла познайомити його Ґіта, але воно значно вище, ніж англійський зразок, якщо то був дійсно зразок.[271] Серед практичних порад

---

[269] К. ГРОТ. Из истории Угрии и славянства в XII ст. Варш., 1889, стор 4. —В. ИКОННИКОВ. Опыт русской историографии. К., 1912, т. II, ч. I, стор. 145. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 119. — С. РОЗАНОВ. Евфимия Владимирова и Борис Коломанович. «Изв. Ак. Наук, Отд. гуман. наук.», 1930, ч. 8, стор. 586. — Справа наслідства угорського престола вирнула 1131 року, коли помер король Стефан, Борисів брат. З цього приводу зав'язався цікавий вузол дипломатичних зносин в Европі: кандидатуру Бориса підтримав Візантійський цісар Мануїл Комнен, з родичкою якого був одружений Борис; далі його підримував Болеслав II Кривоустий, Польський, а на боці його противника Бели стояв цісар Німецький, Лотар II. Боротьба, що трохи була затихла, поновилася в 1140-их роках: тоді на бік Бориса стала коаліція з цісаря Мануїла, німецького цісаря Конрада II, чеського короля Владислава II та французького — Людовіка VII. Можливо, щоб позбавити Бориса шансів у боротьбі серед «руської» партії Угорщини, його противник Ґейза II одружився з дочкою великого князя Мстислава I, Єфросинією. Здавалося б, цим разом усе обіцяло успіх Борисові, але в розпалі боротьби, в 1146 році, він помер. (Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Дочка Володимира Мономаха. «Наше Життя», 1961, ч. V, стор. 4).

[270] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, т. II, стор. 180-181.

[271] «Пов. врем. лет», I, 1096 р., стор. 153-167. — Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 425-457. — Культура древней Руси, т. II, М., 1951, стор. 192.

«Поученія» є порада бути уважним до чужинців, до купців, бо «кожен з них несе по світу добру чи лиху славу». Очевидно, слава про Україну та її «короля» Володимира була добра.

Цікавий такий факт. У Реґенсбурзі ченці-шкоти будували собор св. Якуба та Ґертруди, але на закінчення тієї будови не вистачило коштів. Чернець Маврикій з хлопцем, — як розповідає житіє св. Маркіяна, — не зважаючи на труднощі й небезпеки, пішли до Києва і там від «короля» та його бояр дістали щедрий дар — дорогоцінні хутра. Разом з валкою купців вони повернулися до Реґенсбурґу і закінчили собор, який стоїть і тепер. Отже, в Реґенсбурзі знали про щедрість київського князя. Цікава й згадка про валку купців, що їхали з Києва до Реґенсбурґу.[272]

Авторитет Володимира Мономаха був такий високий, що він без будь-яких перепон передав престол старшому синові Мстиславові. На деякий час запанувало в Україні «Володимирове плем'я».

МСТИСЛАВ-ФЕДІР-ҐАРАЛЬД (1125—1132)

Продовжуючи правління Володимира, Мстислав І твердо тримав у покорі князів і був «в отця место». Року 1130 він захопив всю Білу Русь — Полоцьке князівство, а князів Полоцьких заслав до Греції. Поза його владою залишилися тільки Галичина Ростиславичів та землі, якими володіли Святославичі, не більше як 1/4 частина всієї території. Навіть у Новгороді, де князював Мстислав понад 20 років, до 1117 р., він користався авторитетом та любов'ю. Між іншим, після смерти першої жінки Христини одружився Мстислав з дочкою посадника Новгородського, Завидича.

Мстислав втручався в справи інших князів: у боротьбі за Чернігів Ярослава Святославича з його небожем, Всеволодом Ольговичем, своїм зятем, Мстислав спочатку підтримував Ярослава, коли ж Всеволод загрозив тестеві війною, з допомогою половців, у Києві зібрався собор духовенства — митрополита тоді не було — і увільнив Мстислава від присяги, що її він дав Ярославові. Літописець каже, що він усе життя каявся в тому.[273] В Галичині, де Володаревичі сварилися за землі, Мстислав теж узяв сторону правого.[274] Продовжував він успішно боротьбу з половцями з допомогою всіх князів.

---

[272] А. С. ЛЮТИЙ. Життя св. Маркіяна, ігумена Реґенсбурґу, т. І, стор. 388. (Цитую за о. І. НАГАЄВСЬКИМ: Кирило-Методіївське християнство, стор. 106). — М. ШАЙТАН. Ирландские эмигранты в средние века. Сборник: «Средневековый быт», Лен-д, 1925. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Київ часів Володимира та Ярослава, 1943. — В. Т. ПАШУТО. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. 1950, стор. 170.

[273] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 121-126. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. України, стор. 61.

[274] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 123.

Одружений із шведською принцесою Христиною, Мстислав видав одну зі своїх дочок, Інґеборґу, за данського принца Канута II, короля Оботритів, а другу, Мальфрідь — за норвезького короля Сіґурда II, прославленого героя хрестових походів.[275] Після його смерти Мальфрідь одружилася з королем Данії Еріком-Емуном, братом Канута.[276] В урядовій генеалогії данських королів — «Wilhelm I Genealogia Ingeburgis reginae», укладеній наприкінці XII ст. на доказ слави й значення їх династії, підкреслюється споріднення з руською династією. Заходячи трохи далі, треба згадати, що син Мальфріди та Еріка-Емуна, Вальдемар I Великий, був славетним королем Данії. Він одружився з Софією, онукою Всеволода, старшого сина Мстислава I.[277]

Третя Мстиславова дочка, Ірина, була за грецьким царевичем Андроніком, четверта, Євфросинія — за королем угорським Ґейзою II; вона мала значний вплив на політику й сприяла ширенню української культури в Угорщині. Серед синів — Ізяслав був одружений з польською принцесою, а Святополк — з моравською, дочкою короля Оттона II.[278] Ці шлюбні зв'язки свідчать про місце України серед европейських держав.

Помер Мстислав у 1132 році. З ним закінчився черговий етап історії України, коли традиція зосереджування земель довкола єдиного центру — Києва ще боролася з тенденцією відокремлення земель, що її підтримували князі з роду Всеволода.

Мстислав користався серед сучасників великою пошаною, головно за успішну боротьбу з половцями. В історії залишився він з епітетом Великий, а Церква незабаром після смерти визнала його святим. Літописець каже, що Мстислав, передавши Київ братові Ярополкові, зобов'язав його передати столицю по смерті старшому племінникові.

ЯРОПОЛК II (1132—1139)

Ярополк II не мав ані здібностей Мстислава, ані його твердої волі.[279] Він сам викликав ряд конфліктів, що сприяли міжусобиці дядьків Мономаховичів з племінниками Мстиславичами. Перед у цій боротьбі вели найталановитіші: Юрій Довгорукий Мономахович, князь Ростовсько-Суздальський, та Ізяслав Мстиславич, князь Полоцький і Туровський. До боротьби включалися Ольговичі Чернігівські, добиваючись повороту їм Посем'я, що його забрав Мстис-

[275] Monumenta Germ. hist. scr. XXIX, стор. 292-293.
[276] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 117.
[277] N. de BAUMGARTEN. Genealogies..., tabl. V.
[278] N. de BAUMGARTEN. Genealogies..., tabl. V.
[279] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 130-136. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 64-66.

лав. Князі діяли з допомогою половців, переходили з одного міста до іншого; не раз у їхніх спорах забирало голос віче.[280]

Правління Ярополка та міжусобиця принесли «Мономаховому племені» тяжкі втрати: Полоцьке князівство відпало, і в ньому знову князювали Всеволодові потомки, як повернулися з заслання. Втрачено і Мінську волость, де престол посів Всеславич. Ще болючішою була втрата Новгорода. За Ярополка Новгород вигнав («показал путь») Мстиславого сина Всеволода і запросив Ольговича Святослава, після чого вигнав і його, а запросив сина Юрія Довгорукого, Ростислава. Взагалі, скориставшись зі слабости Київського князя, Новгород почав перебирати князів, і заразом влада цих князів дуже підупала. Поруч з князем стає раніше призначуваний князем, а тепер обираний Новгородом посадник, фактичний правитель. Новгородське князівство перетворюється на незалежну від Української держави республіку.[281] За князем залишаються функції воєначальника.

ВЯЧЕСЛАВ (1139)

Вячеслав пробув великим князем одинадцять днів: 22 лютого вступив до Києва, а 4 березня без боротьби покинув його на незаконну вимогу Всеволода Ольговича Чернігівського, виявивши свою повну нездарність.[282]

ВСЕВОЛОД II (1139—1146)

Всеволод II увесь час свого правління, не маючи жадних прав на Київ, тримався складними інтриґами, нацьковуючи князів одного на другого. Укладав союзи то з Мстиславичами, то з Ростиславичами, а то наводив половців. Його тівуни Ратша і Тудор своїми здирствами викликали незадоволення киян і вишгородців. Всеволод присягався, що залишить Київ по смерті Ізяславові Мстиславичеві з дядьком Вячеславом, але зламав присягу і передав столицю братові Ігореві, зобов'язавши киян присягою визнати його за князя.

ІГОР II (1146)

Ігор II почав правління тим, що скликав віче і поставив вимогу знову присягнути йому. Але інше віче, що зібралося на Подолі, зажадало від Ігоря ґарантії, що судитиме він сам, а не його тівуни. Ігор дав цю ґарантію, але вона не врятувала його, бо в народі була

---

[280] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 136.
[281] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 138.
[282] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 138, 139. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 65.

надто глибока ненависть до Всеволода II, що її переносив він на Ольговичів. Крім того, кияни були ображені тим, що Всеволод передав престол Ігореві, як спадщину. Вони закликали Ізяслава, а Ігоря ув'язнили і майно його та його бояр пограбували.

ІЗЯСЛАВ II (1146—1154)

Усе правління Ізяслава II виповнила війна з князями. Спочатку Ольговичі, Володимирко Галицький, Юрій Довгорукий з половцями пішли до Києва визволяти Ігоря. На Ізяслава II готувався атентат. Коли кияни довідалися про це, величезний натовп кинувся до Федорівського манастиря, де Ігор прийняв схіму, і замордував його. Реакція на цей злочин прийшла негайно: почали ширитися чутки про чудеса біля Ігоревого тіла, по якомусь часі і Церква визнала його святим.[283] Поруч із святими Борисом і Глібом ім'я Ігоря поминається й тепер.

Страшна смерть Ігоря не припинила війни: вона точилася далі між Ізяславом II і Юрієм Довгоруким, який намагався заволодіти Києвом. Юрія Довгорукого підтримували Ольговичі, Володимир Галицький та половці. На боці Ізяслава стояли кияни, його брати — Святополк Волинський та Ростислав Смоленський, дядько Вячеслав Турово-Пинський, а з чужинців Великий князь польський Болеслав IV, одружений з племінницею Ізяслава Верхуславою, чеський король Владислав II, посвоячений із Святополком Волинським, а головне — Ґейза II, король угорський, одружений з сестрою Ізяслава Євфросинією, яка мала великий вплив на його політику. Він кілька разів приходив на допомогу Ізяславові, і один раз заходив аж до Києва.

Так міжусобна боротьба Мономаховичів та Мстиславичів захопила ввесь схід Европи, вплинула на Візантію і на Болгарію. За вісім років — 1146-1154 — два рази Ізяслав покидав Київ — здебільша добровільно — і престол посідав Юрій Довгорукий, щоб знов уступити його Ізяславові, при чому завжди симпатії киян були на боці Ізяслава.

Року 1154 Ізяслав II, не мавши ще 60 років, помер саме в той час, коли, здавалося, переміг Юрія. Літописець присвятив Ізяславові зворушливі слова: «плакала за ним вся Руська (Київська) земля, і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своєму цареві й господинові, а й як по батькові». З ним зійшов з історичного кону справжній лицар, що прагнув привернути Києву його славу.[284]

---

[283] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 139-149; 155-158.

[284] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 147-175. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 66-69.

У ставленні Ізяслава II до Церкви найкраще виявилася його національна та державницька свідомість.

Всеволод залишив церковні справи невпорядкованими. Митрополит — грек Михайло, покинувши Київ, заборонив без себе правити в св. Софії. Ізяслав II наказав зібрати всіх єпископів для обрання митрополита. Після довгої дискусії — правосильні єпископи робили це без благословення візантійського патріярха — більшістю голосів обрано на митрополита Клима Смолятича, ченця Зарубського манастиря. Це був дійсно гідний свого посту кандидат, широко освічений «книжник і філософ», як характеризує його літопис. Настановлено його «главою св. Климента», папи Римського, яка спочивала в Києві.[285] Таким чином Ізяслав II, прагнучи поновити велич Київської держави, поновлював церковну незалежність від Візантії.

Смерть Ізяслава в 1154 році — рівно через сто років після смерти Ярослава — започаткувала іншу добу. Київ утрачає значення столиці величезної держави, але ще на деякий час залишається культурною, а головно — церковною столицею, залишається об'єктом прагнення князів, які мріють торкнутися золотого київського престола.

Протягом ста років з дня смерти Всеволода II в 1146 році в Києві було: 47 князювань, 24 князів з 7 ліній та 3 династій; з того числа один засідав 7 разів, 5 — по 3 рази, 8 — по два рази. Щодо тяглости панування були: одно — 13 років, одно — 6 років, два — по 5 років, 4 — по 4 роки, 3 — по 3 роки, — 7 по 2 роки і 35 — однорічних.[286]

ЮРІЙ ДОВГОРУКИЙ (1154—1157)

Після смерти Ізяслава II, по короткій боротьбі за Київ Ростислава Мстиславича, князя Смоленського, Ізяслава Давидовича Чернігівського, переміг Юрій Довгорукий. В Києві залишився Юрій Довгорукий аж до своєї смерти в 1157 р., і тоді виявилася вся глибина ворожости киян до нього: вони пограбили всі двори Юрія в місті та за містом, його сина Василька, а «суздальців»-бояр і дружину, які приїхали з Юрієм, нещадно вбивали.

Увесь час боротьби Ізяслава II з Юрієм Довгоруким симпатії людности були на боці Мономаховича. Це пояснювалося й популярністю «Володимирового племени», яке боронило людність від половців, і особистою вдачею Ізяслава II, привітного, шляхетного. Грали ролю й особисті прикмети Юрія — його сухість, егоїстичність,

---

[285] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія Церкви, стор. 151. — о. І. НАЗАРКО. Митрополит Клим Смолятич і його послання. Філядельфія, 1952. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Клим Смолятич, митрополит Київський. «Віра й Культура», Вінніпеґ, 1953, чч. 1 і 2.

[286] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 72.

брак шляхетности. Разом з тим, під час цього двобою між Україною-Києвом та Суздальщиною, вперше увиразнилися і викликали взаємну ворожість національні різниці двох народів.[287]

РОСТИСЛАВ І (1158—1167)

За правління Ростислава І княжі міжусобиці трохи затихли, і він міг звернути увагу на половців, які поновили свої напади. Участь в боротьбі проти них брали Чорні клобуки, торки та інші тюркські племена, що оселилися на південному кордоні України. Не зважаючи на свій високий авторитет серед князів, Ростислав не міг організувати походів, подібних до тих, що їх вели Володимир Мономах та Мстислав І, і примушений був обмежитися обороною своєї землі.

МСТИСЛАВ ІІ (1167—1170)

Мстислав ІІ продовжував цю справу. У 1168 році він зібрав чернігівських, волинських, київських, переяславських князів, розгромив половецькі кочовища над Орелю та Снопородом і забрав багато полонених та худоби. Він зорганізував також охорону торговельних караванів, що ходили шляхами Залозним, Солоним, Грецьким, де їх переймали половці. Літописець із захопленням описує ці походи: «Вложив Бог добру гадку... в серце Мстиславу», — пише він.[288]

Року 1169 син Юрія Довгорукого, Андрій, князь Суздальський і Володимирський на Клязмі, використавши звичайний в Новгороді конфлікт, коли новгородці вигнали князя з Ростиславичів і обрали сина Мстислава ІІ, Романа, підтримав Ростиславича, але не мав успіху. Тоді він вислав на чолі з його сином, теж Мстиславом, велике військо на Київ. До нього приєдналися чернігівські Ольговичі, смоленські Ростиславичі, Гліб переяславський і ще кілька дрібних князівств. Ціла хмара українських князів посунула нищити Київ «на славу його північного суперника», — стисло характеризував ту подію М. Грушевський.[289]

Сили Києва були замалі, бо головне військо вислав Мстислав ІІ до Новгорода, і 8-го березня 1169 року столицю здано без бою. Два дні грабували її союзники, і, пише літопис, — «не було милосердя нікому нізвідки: церкви горіли, християн убивано, інших брано в неволю»... Обдирали шати з ікон, забирали книги, ризи, дзвони. Такого руйнування ще не зазнавав Київ навіть від половців.[290]

---

[287] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, ІІ, стор. 181.
[288] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 194-195.
[289] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, ІІ, стор. 196.
[290] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, ІІ, стор. 196-197.

Сам Андрій не залишився в Києві, а призначив у ньому князя Гліба Переяславського. Він взагалі настоював на своєму праві призначати князів до різних міст України й позбавляти їх княжінь. «Ти, Рюриче, — наказував Андрій, — пойди в Смоленськ, ... а Давидові рцы: а ты пойди в Берладь, а в Руской земли не волю ты быти; а Мьстиславу молви: не велю ти в Руской земле быти».[291]

Сила Андрія, з одного боку, а з другого — розсвареність князів були такі великі, що він досить довгий час командував ними: «Ти звертаєшся до нас, наче не до князя, а до підручного», — казав один із українських князів, Мстислав. Нарешті терпець увірвався, і року 1173 українські князі розбили військо Андрія, не зважаючи на те, що по його боці брали участь 20 князів та 50 000 воїнів. Року 1174, готуючись до нового походу, Андрій був забитий своїми ж двірськими людьми.[292]

Хоч із смертю Андрія припинилися безпосередні втручання суздальських князів в українські справи, його наступник, Всеволод, увесь час інтриґував серед князів і нацьковував їх одного на одного.

Велике князівство стало номінальним титулом, позбавленим реальної сили. Оволодіваючи Києвом, князі домовлялися з іншими претендентами й поступалися на їх користь Київською землею, віддаючи їм одне місто за другим. Нарешті Київ опинився без земель.

СВЯТОСЛАВ III (1175—1194)

Довгий час — від 1175 до 1194 року — сидів на Київському столі Святослав III Всеволодович, але майже вся Київщина дісталася Рюрикові Ростиславичу, і літопис називає обох «великими князями», ніби припускаючи діярхію.[293] Великі князі спільно боролися з половцями, головно в 1184-1194 рр. і наділяли землями молодих князів.[294] Святослав користувався за кордоном престижем: у 1194 році Візантійський цісар Ісаак Ангел посватав його онуку Єфим'ю Глібівну за «царевича» Олексія.[295]

РЮРИК (1194—1215)

Після смерти Святослава перейшов до Києва князь Рюрик. За його правління конфлікти серед князів загострилися, зокрема внаслідок інтриґи Всеволода Суздальського, який намагався впливати на українські справи. Зокрема гострою була ворожнеча Рюри-

[291] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 200-201.
[292] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 201.
[293] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 205, 207.
[294] «Слово о полку Ігоревім», описуючи перемогу над половцями 1184 року, зазначає: «Німці і венедці, греки і морава оспівують славу Святослава».
[295] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 215.

ка з зятем, князем Волинським, Романом Мстиславичем, який 1199 року об'єднав Волинське князівство з Галичиною. В 1200 році він заволодів Києвом і посадив у ньому своїм намісником князя Інгвара. Після того пішов походом на половців і розгромив їх. Але в 1203 році, коли він повернувся на Волинь Рюрик з допомогою тих же половців здобув Київ і пограбував його не менше, ніж суздальці в 1169 році. Цим разом робив це той самий Рюрик, який так завзято боронив його від половців.

Отже, протягом 35 років столицю України двічі пограбовано й зруйновано. Навала татар 1240 року завершила процес її занепаду.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

113 років відділяють смерть могутнього князя Ярослава Мудрого (1054 р.), який завершив об'єднання величезної Київської держави, від смерти князя Ростислава І, його правнука (1167 р.), останнього авторитетного «патріярха» серед князів. За цей час оформився розклад Київської держави на ряд окремих земель. Принцип сепаратизму переміг прагнення творити єдину державу з централізованою владою.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ

Київська земля, яка спочатку обмежувалася землею полян, поволі зростала: до неї приєдналися — Деревська земля (деревлян), смуга землі над лівим берегом Дніпра, Волинська, Побожжя, Погорина, але в однорідну цілість вони не зливалися. Земля полян від XI ст. і звалася власне Руською землею. З нею міцно з'єдналася Деревська земля. Останнім князем її був Святослав, забитий Святополком у 1015 році. Значно пізніше, в XII ст., був у ній окремий князь — Рюрик, що мав столицею Овруч.

Погорину — землю по обох берегах ріки Горині — приєднав Всеволод, відірвавши її від Волинської землі. В середині XII ст. вона повертається до Волині. Взагалі від кінця XI ст. часто надавали її різним князям.

Так само — десь на початку XII ст. — відійшло Побожжя.

Південні землі змінялися в залежності від спустошень їх кочовиками. В X ст. кордон ішов понад Россю — пізніше, внаслідок нападів печенігів, перенесений був до Стугни; в другій чверті XI ст. Поросся реставровано й заселено полоненими, але в кінці XI ст. знов знищено, людність з Юр'єва переведено до Витечова. У середині XII ст., після перемог над половцями, колонізація перейшла навіть за Рось.[296]

[296] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 254-262.

Головним містом Київщини, як і столицею всієї Київської держави, був Київ. Як більшість міст тих часів, він поділявся на дві частини: верхнє місто — Гора, де було укріплення-городище, і долішнє місто — Поділ, що лежав на березі Дніпра під Горою.

Вище вже була мова про Київ Ярослава. Ярославові сини будують: Ізяслав — Дмитрівський манастир (помилково вважали його за Михайлівський); Ярополк-Петро — манастир св. Петра; Святослав II — св. Василя; Всеволод — Янчин манастир св. Андрія. Тут були палаци князів: крім Ярослава мали свої палаци Ізяслав і Мстислав. Були боярські двори, словом — це була аристократична частина Києва.

На Подолі було чимало мурованих і дерев'яних церков, від яких нічого не залишилося. З мурованих була споруджена Мстиславом I Успенська церква, в якій стояла ікона «Богородиці-Пирогощої»; далі, вже поза межами міста, в Дорогожицях, був манастир св. Кирила — споруда Всеволода II.

Тітмар, зі слів німецького вояка з війська Болеслава, писав, що в Києві у 1018 році було понад 400 церков. Літопис оповідає, що під час пожежі року 1124 погоріло більше як 600 церков. Навіть припускаючи перебільшення, не можна цілком відкидати ці свідчення: залишається безперечним велике число церков.[297]

У Києві не було усталено храму, в якому ховали князів: поховання їх розкидані по різних церквах: у Десятинній, в св. Софії, в патрональних — Дмитрівському соборі (Ізяслав I), в церкві св. Петра (Ярополк), в церкві Спаса на Берестові (Юрій Довгорукий) і т. д. Святослав заповів поховати себе в Чернігові.

На відміну від аристократичної «Гори», Поділ залишався увесь час демократичною, середньоміщанською частиною міста, де жили купці, ремісники. Там було «торжище» і відбувалося віче; хоч Ізяслав переніс його «на Гору», воно знов збиралося на Подолі, біля Турової божниці.[298]

На південь від княжого міста, за Хрещатицьким проваллям, на горах стояв Стефанич манастир, присвячений Влахернській Богоматері (на Клові), а далі розлягалось Угорське передмістя. Під Угорською горою, згідно з леґендою, забито й поховано Аскольда; пам'ять про це збереглася в назві «Аскольдова могила». Недалеко Угорського було село Берестове, де знаходився загородній двір Володимира. Цей двір М. Грушевський вважав за резиденцію Аскольд-

[297] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 269-273. — П. В. ГОЛУБОВСКИЙ. Хроника Дитмара, как источник для русской истории. «Киевские Университетские Известия», 1878, ч. 9.

[298] М. К. КАРГЕР. Древний Киев. По следам древних культур. Древняя Русь, М., 1953, стор. 48. — М. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города. М., 1956, стор. 287-293.

да. За Володимира там була церква Спаса, рештки якої збереглися до наших часів.

Ще далі засновано в XI ст. Києво-Печерський манастир, з печерами в горі над Дніпром. Цей манастир почав розбудовуватись після того, як Ізяслав I подарував йому велику площу землі. Тут були: церкви — Успенська та маленька св. Івана, трапезна, келії ченців. Манастир був обнесений муром з кількома брамами. Троїцька церква над головною брамою збереглася донині.

Ще далі, під горою, був Видубицький манастир (за переказами ця назва походить від того, що тут «видубав» утоплений в Дніпрі з наказу Володимира Перун). Цей манастир був заснований Всеволодом I і залишався улюбленим в його родині. Туди передав він справу писання літопису, розпочату в Печерському манастирі. Князь Рюрик збудував кам'яну стіну, щоб охоронити Видубицький манастир від обвалів внаслідок підмивання ґрунту Дніпром.

Над Видубецьким манастирем, на горі, було передмістя Звіринець, де тримали диких звірів для княжих полювань. Там же був Всеволодів «Красний двір». Княжі загородні двори були й в інших місцях. [299]

Київ з усіма пригородами займав величезну площу, — приблизно таку, яку займав перед другою світовою війною. Тяжко сказати, скільки мав він мешканців. М. Грушевський припускав, що коло 100 000 люду. Літопис подає, що в 1002 році, під час пощести в Києві, в період від Пилипівських заговінь (середина листопада) до м'ясопусту (невідомо коли — не пізніше як в лютому) виготовлено 7 600 домовин.[300] А скільки поховано без домовин!

Беручи до уваги невеликі розміри середньовічних міст у Західній Європі, треба погодитися з характеристиками чужинців: Тітмар казав, що Київ під час війни Святополка з Ярославом був великим містом, мав 8 ринків і незчисленну силу народу. Серед цієї маси згадував він франків, данів, вірменів, хозар і т. ін.[301] На велику кількість чужинців вказують назви брам в укріпленнях Києва: Лядська, Жидівська, Угорська, урочище Козари і т. д. На Подолі були колонії новгородців, які мали свою церкву, латин, німців. Треба гадати, вони також мали свої церкви. У XII ст. був костьол св. Марії, були — Домініканський манастир, Бенедиктинський.[302] В Новгородському літописі є вказівка, що «гості іноземьці всякого языка затворишася в церквах» — очевидно, в своїх. Були колонії:

---

[299] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 269.
[300] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 272.
[301] П. ГОЛУБОВСКИЙ. Там же.
[302] W. ABRAHAM. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, I, 1904, стор. 26. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 114-117.

грецька, жидівська, вірменська, хозарська (від якої залишилася назва місцевости на Подолі — Козари).[303]

Київ був оточений укріпленими містами. На північ, над Дніпром, був Вишгород з великим та міцним городищем, з глибокими ровами та валами. Вишгород згадується в X ст., у вістках Константина Порфірородного як значний торговельний пункт, тісно зв'язаний з Києвом; за Ігоря був він власним селом Ольги, пізніше приділяли його князям, кандидатам на Київський стіл. Не вважаючи на це, помічалася постійна опозиція вишгородців до Києва. Вишгород підтримує Святополка проти братів, з Вишгороду походять убивці Бориса. Має симпатії у Вишгороді Всеволод II, якого не любили в Києві.[304] Вишгород завжди був міцною фортецею і боронив Київ з півночі та північного сходу; біля Вишгороду була переправа через Дніпро.

Вишгород мав значення важливого релігійного осередку: в ньому спочивали мощі Бориса та Гліба і перебувала, привезена з Царгороду ікона, яку забрав Андрей Боголюбський. Мощі Бориса та Гліба князь Давид Ростиславич переніс у 1191 р. до Смоленська.[305]

Білгород захищав Київ із заходу та північного заходу. Він лежав на правому боці Ірпеня, на шляху з Києва на захід, і був оточений подвійними валами із заборолом. Білгородські вали збереглися, і завдяки їм з'ясовано техніку споруди укріплень: вал складався з системи клітей, зроблених із міцних стовбурів дерев і засипаних глиною.[306] Володимир мав тут свій двір; тут була і єпископія. Наприкінці XII ст. в Білгороді князював Рюрик, після того, як поділив владу великого князя із Святославом III. Він прикрасив місто пишним храмом Апостолів, розкішно оздобленим фресками. У Білгороді були розвинені ремесла, серед них — виробництво полив'яних плиток.[307]

З інших міст на південь від Києва були: Василів на шляху до Пониззя, Подунав'я, Галичини; далі, на схід — Треполь, на березі Стугни, над бродом через Дніпро; Витечев, з міцним городищем над бродом через Дніпро; на південь від Треполя, над Дніпром, Заруб, з міцним городищем, яке захищало брід через Дніпро (з Зарубу вийшов митрополит Клим Смолятич). Далі: на Пороссі був Торческ, залюднений осілими торками; над Россю Ярослав збудував у 1030-их роках місто Юр'єв, в якому була єпископська катедра.

---

[303] Про вірменів згадує Патерик Печерський: лікар вірменин «научи единовірників своїх», стор. 132.
[305] М. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 294-298.
[305] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 274-277.
[306] Н. ПОЛОНСКАЯ. Археологические раскопки В. В. Хвойки в Белгородке. «Труды Предварительного Комитета по организации XV Археологического Съезда в Новгороде. Москва, 1911.
[307] Н. ПОЛОНСКАЯ. Там же. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 297-300.

Ярослав хотів був зробити Юр'єв значним осередком Поросся, але це йому не вдалося: 1095 року половці спалили його. Спроба Святополка II відбудувати Юр'єв після перемоги над половцями також не повелася. Історія Юр'єва показує, яка тяжка боротьба точилася на південній межі Київщини.

Над Дніпром у другій половині XI ст. згадується Канів, що у XII ст. стає значним торговельним осередком. Коли посилились напади половців, Канів став сторожовим пунктом, і сюди виходили князі, щоб «стерегти руську землю» і охороняти купецькі валки.[308]

Далі йшла лінія укріплень: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів, зв'язаних високими, так званими «змієвими» валами.

Поза межами «Руської землі» було не багато міст. У Деревській землі — старий Іскоростень і Вручай (Овруч), в якому довгий час князював Рюрик, збудувавши розкішну церкву св. Василя (його християнське ім'я).[309] Овруч славився виробами з червоного шиферу, головним чином — пряслицями.

Внутрішнє життя Київщини характеризується міцною боярською верхівкою, яка брала активну участь в торгівлі. З утворенням Київської держави до місцевої боярської верхівки приєднувались бояри, що перейшли з князями із інших земель. Княжа дружина непомітно зливалася з місцевими «луччими людьми», боярством та купецтвом, здобуваючи землі, двори, господарства. Помічався тісний зв'язок цієї аристократії з урядом і князем.[310]

Київське боярство прагнуло встановити певну династію своїх князів, які були б більше уважні до його голосу, ніж зайди, а з другого боку боярству не могла подобатися поява нових людей з дружини князя, приведеної з іншого місця. Цим пояснюються рухи проти княжої дружини після смерти Всеволода II та Юрія. Кияни воліли, щоб правила династія Мономаха, зокрема старша лінія Мстиславичів. Передачу стола вони бажали по простій лінії — від батька старшому синові, а не молодшим братам. Це яскраво виявилося, коли Київський стіл захопив Всеволод II: «Ольговичів не хочемо», — вирішило віче, коли він залишив Київ Ігореві. Взагалі Київське віче не раз рішуче висловлювалося за того або іншого кандидата на стіл. Року 1113 воно, після смерти Святополка II, не побажало мати його сина, а закликало Володимира Мономаха. Ще виразніше виявило воно свою пошану до Ізяслава Мстиславича 1146 року, коли великокнязівський стіл посів Ігор: кияни заявили твердо, що не хочуть бути спадщиною в роді Ольговичів.[311]

[308] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 300-302.
[309] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 280-288. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 304-305.
[310] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, II, стор. 290.
[311] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 291.

Проте, допомагати своїм улюбленим князям у боротьбі проти немилих, як було в боротьбі Ізяслава II з Юрієм Довгоруким, киянам було дуже тяжко, і вони, коли доходило до реальної допомоги, відмовлялися подати її. Головна причина цієї пасивности лежала в тому, що Київщина великого війська виставити не могла; фактично обмежувалася вона містом Києвом з пригородами, решта не підлягала Київському вічу, а мала своїх дрібних князів. Ненадійною була допомога Чорних Клобуків, що заселяли південну частину Київщини, бо вони дуже легко зраджували, і на них не можна було покладатися.

Надто багато князів прагнули заволодіти Києвом, і він переходив з рук Мстиславичів до Ольговичів, а далі — Ростиславичів Смоленських та Мономаховичів Суздальських. Характеристично, що кияни не уявляли державного ладу без князя: «тяжко бяше киянам, не остал-бо-ся у них ни один князь у Києві» — і в 1154 році звертались самі до непопулярного Ізяслава Давидовича.[312] «Мати князя, що бажав би всім серцем добра для Руської землі — це була альфа і омега політичних змагань київської громади... зложити все на такого князя, до котрого маєш довір'я, і на тому заспокоїтися, — це був ідеал тодішньої суспільности», — писав М. Грушевський.[313]

Віче з революції 1068 року знову стає важливим чинником політичного життя. Воно схвалює кандидатури князів, запрошує їх, укладає з ними «ряд»-угоду, втручається в усі події життя; року 1097 воно припиняє війну між Володимиром Мономахом та Святополком II.

Цікавий епізод трапився з Ростиславом Смоленським. Після смерти Ізяслава II Ростислав приїхав до Києва, де його дуже добре прийняла громада. Великий князь Вячеслав потвердив з ним угоду, що в разі його смерти Ростислав стане князем. Кияни проголосили його князем — суправителем Вячеслава. Але, коли Вячеслав нагло помер, бояри порадили Ростиславові «утвердитися» з громадою: очевидно, угоди його з Вячеславом було замало. Ростислав того не зробив і лише через десять років повернув Київ.[314]

Про «ряд» князя з вічем згадується дуже часто, але зміст цих угод докладно невідомий. Року 1146, укладаючи «ряд» з Ігорем, віче поставило умову: «не давати воли тіюнам, самому творити суд». Цим умовам відповідало «Поучение» Володимира Мономаха, який радив дітям бути уважливими до голосу громади, пильнувати самим усіх галузей управи. Цим, можливо, Мономах здобув популярність собі і своїм нащадкам.[315]

[312] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 160; 294.
[313] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 295.
[314] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 176-177.
[315] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 295-296.

Через те, що Київщина не змогла набути власної династії, територія її не дробилася між спадкоємцями, як бувало в інших землях. Якщо великий князь давав комусь із родичів маленьку волость — це мало лише тимчасовий характер.[316]

Київ, як економічний і культурний осередок з незапам'ятних часів, залишався таким протягом усієї великокнязівської доби. Він був також політичним та релігійним осередком величезної держави і, цілком природно, осередком української культури й мистецтва. У церковній архітектурі він не мав рівного ні щодо висоти мистецького оформлення церков, ні щодо числа їх, бо кожен князь намагався збудувати тут манастир або церкву. Занепад Києва характеризується протилежним явищем: князі розтягують скарби, зібрані їхніми попередниками. Перший це зробив Юрій Довгорукий у 1169 році, а за ним — Андрей Боголюбський. Навіть Данило, будуючи Холм, позабирав з Києва, переважно з Федорівського манастиря, ікони і навіть дзвони.

Величезне значення Києва як релігійного осередку підтримував Києво-Печерський манастир, який незабаром став загальноукраїнською святинею. Чимало князів і бояр з усієї України постриглися в ньому або просто доживали біля нього свого віку. «Патерик Печерський» наводить список 50 єпископів, які вийшли з цього манастиря.[317]

Занепад Київської держави яскраво виявляється у відокремленні від неї складових частин, земель, що прагнуть здобути свої власні династії і вибороти незалежне існування.

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ

Першою, ще за Володимира Великого, відокремилась від Київської держави земля кривичів — Полоцьке князівство, яке мало власну династію Ізяславичів. Спроби українських князів приєднати Полоцьке князівство зазнавали невдачі. Заслання Мстиславом полоцьких князів і захоплення Мінська мали тимчасовий характер: у 1130-их роках, користаючися з боротьби Мономаховичів із Ольговичами за великокнязівський престол, полоцькі князі вийшли з-під влади Києва і привернули свою незалежність. Впливове віче охороняло свою династію князів, але з кожним новим князем укладало «ряд»-угоду. Князі були переважно воєначальниками, і не втручалися у внутрішні справи.

Полоцьк, столиця князівства, у XII ст. був одним із найбільших міст Східньої Европи. У XIII ст. він був зв'язаний через Балтицьке

[316] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 296-297.
[317] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 299.

море торговельними стосунками із Західньою Европою. Крім Полоцька були в цьому князівстві ще такі багаті міста, як Вітебськ, Мінськ, Ізяслав, Городно та ін.[318]

ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ

Галицька земля відокремилася не внаслідок розпаду Київської держави. Залюднена з X ст. дулібами, тиверцями, білими (карпатськими) хорватами, вона ввійшла до складу Київської держави після того, як рядом походів Володимир приєднав Перемишль та інші міста.[319] Можливо, що за заповітом Ярослава Галицька земля була приділена онукові його Ростиславові, але цей останній рано помер, і лише 1084 року Ростиславові сини — Рюрик, Володар та Василько — заволоділи Галицькою землею, багатою головним чином завдяки підкарпатським джерелам соли.

У літописах згадується сіль в околицях Коломиї, на шляху до Жидачева (Зудеча), в Старій Солі. Можливо, видобували її також в інших місцях і висилали до західніх земель та Києва. Значення підкарпатських соляних джерел зростало в господарстві Київської Руси після того, як кочовики перетяли шлях до Чорного моря. Крім того багато важило для багатства країни те, що через Підкарпаття пролягали торговельні шляхи на захід. Це робило Галицько-Волинську Україну одною з головних ланок европейської торгівлі тих часів.[320]

Головну увагу Ростиславичі спрямовували на захист своїх володінь від сусідів — угрів, поляків, а року 1099 — від Святополка II Київського.[321] Розмірний спокій використали вони для колонізації південних земель печенігами, торками: так, у XI ст. колонізовано середнє Подністров'я, Пониззя. В XI ст. покладено підвалини дальшого незалежного існування Галичини під проводом власної династії.[322]

Після смерти Володаря та Василька їх князівства поділено між їхніми синами, але незабаром об'єднав їх Володарів син, Володимир. Тільки частина із Звенигородом залишилася його братаничеві Іванові Ростиславичу.

---

[318] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 186. — А. НАСОНОВ. Русская земля..., стор. 145-158. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города. М., 1956, стор. 200-201; 362-374.

[319] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 52, 72; 408, 409. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 48. — А. НАСОНОВ. Там же, стор. 129-136.

[320] І. ХОЛМСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 69-70. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 166.

[321] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 414. Він пише, що вперше, в зв'язку з боротьбою Василька, чітко виявилась антитеза Руси і Польщі.

[322] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 416-417.

ВОЛОДИМИР (АБО ВОЛОДИМИРКО) 1124—1153

Володимир, чи Володимирко, як звали його сучасники, був видатним дипломатом, мав велику енергію, відзначався хитрістю і безпринциповістю. Коли Володимирові закинули, що він зламав присягу, дану Ізяславові II, він відповів: «Що може зробити цей маленький хрестик?»

Володимир уважно стежив за Волинню, щоб не дати їй об'єднатися з Київщиною, і в зв'язку з тим провів кілька воєн. Він здебільшого ворогував з Київськими князями і підтримував Юрія Довгорукого проти Ізяслава II, ведучи боротьбу на три фронти: Київ, Польща, Угорщина. Із складних ситуацій виходив він переможцем, широко вживаючи не військової сили, а своєрідної дипломатії, інтриг, підкупів.[323]

Року 1141 Володимир, заволодівши цілою Галичиною, переніс свою столицю до Галича, і з того часу все князівство стало іменуватися Галичиною. Володимир був основоположником могутности Галицького князівства.

У Галичині створилися соціяльні умови, відмінні від інших земель України. Насамперед тут дуже рано боярство відокремилося в міцний стан. Серед бояр було багато заможних людей, що, на зразок західньоевропейських февдалів, жили в укріплених замках і мали сильні дружини. Зміцнення боярства М. Грушевський пояснює тим, що в Галичині протягом чотирьох поколінь правила та сама династія, не було припливу дружин чужого походження і представники тих самих боярських родин посідали незмінно високі пости. Не було внутрішніх переворотів, внаслідок яких одних бояр заступали інші. Земська аристократія злилася з дружиною.[324]

В містах Галицької Руси рано відокремлюються міські громади, які часто виступають, як антагоністи князів та боярства. Розвиток ремесла, зростання багатства внаслідок торговельних стосунків із Західньою Европою забезпечували існування міських значних громад.[325]

Показова з цього погляду історія другої лінії Ростиславичів — князя Звенигородського Івана Ростиславича, братанича Володимирка. Року 1145, скориставшися з виїзду Володимирка на полювання, громада міста Галича закликала до себе Івана. Очевидно, з одного боку, існувало незадоволення з Володимирка, а з другого — була якась договореність міської громади з Іваном. Іван негайно прибув, і, коли Володимирко повернувся — Галич «закрив ворота», не впу-

---

[323] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 417-433. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 69-71.

[324] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 473-474; 478-479. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 142, 145.

[325] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 473, 474.

стив його. Аж після тритижневої облоги Володимирко вступив до своєї столиці, і одних «исъче, а иныя показни казнью».

Іван втік на Дунай, а звідти до Києва, до Володимирового ворога — Всеволода II.[326] Спроба Івана піти 1146 р. проти Воломирка скінчилась невдачею, і після того він служив зі своїм полком у різних князів, переходячи з міста до міста. Десь у той час заволодів він Берладом, між річками Серетом і Прутом, і тому іменувався Берладником. Року 1159 Іван захопив дві «кубари» (морське судно) і «товару много».[327] Галицькі міщани не припинили з ним зносин і у 1159 році знову закликали його прийти з військом: «тільки покажеш стяги — ми покинемо Ярослава» (сина Володимирка) — казали вони. Іван заволодів Пониззям. Під час облоги Ушиці «смерди скакали через заборола» до нього, і так перейшло 300 чоловіка, — записано в літописі.[328]

Епізод з Іваном Берладником свідчить про існування міцної опозиції проти Володимирка та Ярослава.

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (1153—1187)

Ярослав Осмомисл, одержавши від батька велику територію Галичини, поширив її, колонізуючи Дністер, і посідання його доходили аж до Дунаю. Він підтримував добрі відносини з Угорщиною, Німеччиною. 1165 року він визнав ленну залежність від Фрідріха I Барбароси.

Галичина за Ярослава розцвітала економічно. Він був наймогутнішим князем тодішньої України. Автор «Слова о полку Ігоревім» згадує його словами: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі, підперши Угорські гори своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши Дунаєві ворота, рядячи суди по Дунаю. Гроза твоя по землі тече!»

Але цей могутній князь примушений був не тільки рахуватися з бажанням боярства, але й поступатися перед ним. Це виявилося, зокрема, в його родинній трагедії. Одружений батьком з Ольгою, дочкою Юрія Довгорукого, Ярослав покинув її і взяв собі, як нешлюбну жінку, Настасю із знатного боярського роду Чагрових. Це викликало незадоволення групи бояр, які, не добившися від нього розлуки з Настасею, оголосили її чарівницею й спалили в 1170 році.[329] Він не міг врятувати її. Ярославів заповіт — передати синові її Олегові Галич, був після його смерти порушений. Галичиною заволодів син від правної дружини, Володимир II.

---

[326] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 421-422; 425-426. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 181.

[327] В. ПАШУТО. Там же, стор. 168, 188.

[328] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 209-210.

[329] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 435-445. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 74-75.

ВОЛОДИМИР II (1187—1199)

Відносини галицького боярства з Володимиром II, нездатним правителем, негайно зіпсувалися. Він відмовився виконати вимоги бояр покинути свою нешлюбну жінку, «попадю», і втік до короля Угорського Бели III по допомогу. Року 1188 Бела, з'явившись до Галича, проголосив себе, за згодою частини бояр, королем Галичини і призначив свого сина Андрія намісником, а Володимира II ув'язнив. Це була перша чужинецька окупація Галичини, яка стала прецедентом на багато років.

Дуже показовою була реакція на це в Україні: митрополит Київський Матвій у палкій промові закликав князів виступити на визволення Галича «від чужоплемінників». Самі бояри галицькі почали звертатися до різних князів по допомогу — Романа, Рюрика, Святослава. Нарешті запросили Ростислава Берладника, але коли він прийшов з невеликим військом, галичани його не підтримали. В бою з уграми він був тяжко поранений, і угри його отруїли.

Тим часом Володимир II втік із в'язниці до Фрідріха I, як свого сюзерена, і той доручив іншому своєму васалові, Казімірові II Краківському, допомогти повернути Галич. Угри уступили без боротьби, і Володимир II правив там до смерти — 1199 року. З ним припинилася династія Ростиславичів, яка князювала понад сто років (від 1084 року).[330]

За це століття Галичина стала сильною державою з багатими торговельними містами. Найстаршим, відомим з літопису, був Перемишль, далі йшли Звенигород, Теребовля, Галич, що став пишною столицею Володимирка, Ярослава Осмомисла, прикрашеною розкішними будівлями, храмами і палацами.

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ

Чернігівське князівство відокремилося від Київської держави в XI ст. Його велика територія, заселена сіверянами, простягалася понад лівим берегом Дніпра, захоплюючи басейни Десни з Сеймом та Сули. Дніпро не становив увесь час границі; смуга навпроти Києва належала Київському князівству і, можливо, була заселена полянами; чернігівські володіння захоплювали частину правобережжя Дніпра.

До Чернігівського князівства тяжіли радимичі, що жили в басейні Сожу, та в'ятичі, що жили над Окою. Залежність в'ятичів від Київської держави була дуже слаба; ще в XII ст. мали вони якихось власних князьків. Володимир Мономах у 1080-их роках ходив

---

[330] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 209; 443-454; 474. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 74-76.

проти в'ятицького князя Ходоти та його сина. Ще наприкінці XI ст. в'ятичів вважали за поган. Значних міст там не було, і жили вони своїм окремим життям, відгороджені від інших слов'ян лісами.

До Чернігівського князівства прилучено Муромо-Рязанську волость та Тьмуторокань, зв'язок з якою урвався в XI ст., коли степи опанували половці.[331]

Сіверщина розташована була понад найбільшими торговельними шляхами — Дніпром і Десною, які вели на захід, на схід, на південь та на північ. Сила знайдених золотих диргемів свідчить про інтенсивність її торговельних зносин з арабами в VII-VIII ст. Дорогоцінні знахідки в Чорній Могилі свідчать про високу культуру X ст. Великі міста — Чернігів, Переяслав, Любеч — згадується в договорі Олега.

Перші історичні відомості про Сіверщину стосуються VII-VIII ст., коли платила вона данину хозарам. Олег звільнив її від підлеглости хозарам, але підкорив собі. Можливо, ця залежність глибша — сягає IX ст.[332] За Мстислава Сіверщина відокремлюється, і після того Чернігівське князівство входить у склад Київської держави, а за поділом Ярослава стає землею Святослава і залишається в його роді.

Чернігівці рішуче боролися проти замахів Всеволода та його нащадків, Мономаховичів, заволодіти ними, і твердо боронили князів з роду Святославичів. Чернігівські князі прагнули до великого князівства, і це втягнуло їх у тяжкі війни з Мономаховичами. Боротьба ускладнювалася ворожим ставленням киян до Святославичів та Ольговичів, як здебільшого літопис називав чернігівських князів — по імені сина Святослава, Олега, талановитого князя. Не любили їх кияни за постійні союзи з половцями. Хоч деяким з князів пощастило захопити Київ (Всеволодові Ольговичу, Ізяславові Давидовичу — аж трьома наворотами; Святославові III Всеволодовичу та Всеволодові III Святославичу — обом — кількома наворотами), — це не мало реального значення, а лише задовольняло їх амбіції. Прагнули вони також заволодіти Галицьким столом, і також без успіху; не вдалася боротьба за першенство з ростово-суздальськими князями. Таким чином, уся зовнішня політика чернігівських князів протягом трьох століть коштувала їм багато зусиль, але не дала нічого.

За ухвалою Любецького з'їзду Чернігівщину закріплено за Святославичами. Рід Святославичів був дуже численний і князівство постійно ділилося, щоб кожен князь мав свою пайку. Головні міста — Чернігів та Новгород-Сіверський — переходили по лінії «лістьвич-

[331] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 261, 316.
[332] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 372-373; II, стор. 314, 315.

ного восхожденія»: коли старший князь Чернігівський здобував Київ — до Чернігова переходив князь Новгород-Сіверський; переходи відбувалися по лінії брата після брата, спочатку серед старшої лінії, а потім — молодшої.

Не зважаючи на часті союзи з половцями, чернігівські князі брали також участь в боротьбі з ними (похід молодших князів під проводом Ігоря Новгород-Сіверського, оспіваний у «Слові о полку Ігоревім).[333] В літопису залишились уривки героїчних пісень про князів чернігівських.

Чернігівцем був Данило-паломник, що згадував чернігівських князів; чернігівського походження був автор «Слова на перенесення мощів Бориса та Гліба»; з визначних пам'яток матеріяльної культури в Чернігові був Спаський собор, часів Мстислава, старший за Київську Софію, і кілька пишних церков XI-XII ст.: Успенська церква Єлецького манастиря, П'ятницька на торгу, цивільні будови.[334]

Чернігів не був єдиним видатним містом Чернігівського князівства. Поруч з ним у договорі Олега 907 р. згадується Любеч, відомий з IX ст. З цього міста походив Антоній Печерський, один із найвидатніших культурних діячів того часу.[335] У другій половині XII ст. Любеч занепадає. Значним містом був Новгород-Сіверський, який згадується в середині XII ст. Тут звичайно сидів князь, що був першим кандидатом на Чернігівське князівство. Були й інші міста: Курськ, Брянськ, Трубчевськ, Вщиж. Усі вони були деякий час осередками князівств і грали ролю в економічному житті країни. Щодо цього цікавий Вщиж над Десною; на території його знайдено цінні мистецькі вироби з бронзи XII-XIII ст., серед них — свічник походження з Ліможу, у Франції, прикрашений чудовими емалями.[336]

МУРОМСЬКА ЗЕМЛЯ

Муромська земля залюднена була фінським племенем муромою. Від цих автохтонів залишилися могильники з типовими фінськими дармовісами, спіральними зап'ястями, наручниками тощо. З далеких часів з'являються тут укріплені міста Муром та Рязань над Окою, Пронськ над Пронею. Першим містом згадується Муром, що, треба гадати, виріс як пункт торгівлі з волзькими болгарами. Він існував уже в IX ст.

---

[333] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 312-338. — Чернігів та його околиці. «Збірник під ред. М. Грушевського», Київ, 1925. — А. НАСОНОВ. Там, же, стор. 58-66.

[334] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 338-345.

[335] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 347-348.

[336] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 348-351. — Б. А. РЫБАКОВ. По следам древних культур. Древняя Русь, стор. 98-120.

Слов'янську колонізацію Муромо-Рязанської землі переводили в'ятичі. На початку XI ст. Володимир призначив князем Муромським Бориса, а пізніше — Гліба. «Сказання про Муром» подає відомості, що Гліб протягом двох років не міг заволодіти тим містом і оселився за 12 верстов від нього. Не легше йшла християнська проповідь. Сказання про князя Костянтина відносить християнізацію краю до пізніх часів. Д. Іловайський припускав, що християнство прийняте було тут лише на початку XII ст.[337]

За заповітом Ярослава, Муромську землю дано, як додаток до Чернігівської, Святославові, а після його смерти, коли сини поділили спадщину, дісталася вона молодшому синові Ярославові, що його вперше згадується 1102 року. Головним осередком Муромської землі стала Рязань. Спроба Ярослава заволодіти Черніговом, після смерти брата Давида в 1123 році, була невдала: його вигнав племінник Всеволод Ольгович у 1127 році. Після того Муромо-Рязанська земля остаточно відокремилася в роді Ярослава.[338]

НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ

Новгород з пригородом Псковом та величезною Новгородською землею відокремився від Київської держави в 1130-их роках. До того часу, за Ігоря, був він зв'язаний з Київським князівством під управлінням старших синів Великого князя.[339] Зокрема новгородці дорожили князями Мономаховичами і ображалися, якщо князь переходив від них до іншого князівства.

Характеристична заява представників Новгорода кол. Новгородському князеві Святополкові II, який перейшов до Києва на Великокнязівський престол. Він хотів, замість Мстислава Мономаховича, в 1102 році посадити в Новгороді свого сина Ярослава (за традицією — старшого сина Великого князя). Новгородці відповіли: «Ми не хочемо ані Святополка, ані його сина; коли має він дві голови, нехай іде; ми Мстислава... вигодували собі на князя, а ти нас покинув». Загроза була настільки серйозна, що Мстислав після того князював у Новгороді ще 15 років.[340] З сином Мстислава, Всеволодом, теж улюбленцем новгородців, повторилося те саме: коли Ярополк перевів Всеволода до Переяслава, щоб зробити своїм спадкоємцем, і закріпитися йому там не вдалося, новгородці не прийняли його (1132 р.)[341].

---

[337] Д. ИЛОВАЙСКИЙ. История Рязанского княжества, стор. 33-34.
[338] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 100; 120-122. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 425-434.
[339] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 101.
[340] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 133. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города, стор. 205-207.
[341] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 375-390.

У 1130-их роках загострилася в Новгороді боротьба за «вольності». Користаючись з міжусобиці та занепаду великокнязівської влади, новгородці починають «показувати путь» князям та обирати інших. З обраними князями віче укладало «ряд», в якому їх права дуже обмежувано. Фактично князь залишався тільки воєначальником. Поруч з ним зміцніла особа посадника. З призначуваного князем урядовця посадник став виборною особою, яка мала значення не менше, ніж князь.

Новгородське князівство перетворилось на республіку з розвиненим «народоправством». Сила Новгорода полягала переважно в торгівлі з Західньою Европою, і в XII ст. він мав торговельні компанії (Іванківська), заможне, впливове купецтво, патрияціят, ґільдії тощо.

Новгород лежав на торговельному шляху «з варяг в греки», там, де він найближче підходив до горішньої Волги; таким чином в Новгороді сходилися два важливі шляхи: Дніпром та Волгою. Волхов сполучав його з Ладозьким озером та Балтицьким морем, інші річки зв'язували з північчю: Білоозером, Онеґою, Білим морем. В Новгороді були розвинені ремесла: ганчарське, зброярське, ювелірне. Билини зберегли пам'ять про багатих купців Садка, Василя Буслаєва й ін. Це було висококультурне місто, в якому писалося кілька літописів.[342]

З інших міст Новгородської землі найстаршим була Ладога, недалеко місця, де Волхов впадає в Ладозьке озеро. Від Ладоги йшов шлях до Білоозера, району надзвичайно багатого на дорогі хутра. Очевидно, Лагода була першим пунктом у скандінавській торгівлі. Тут знайдено арабські монети VIII-IX ст., що свідчить про торгівлю зі сходом. Багатство Лагоди ілюструють мурованні споруди: церкви, замок 1116 року та ін.

Друге місто — Торжок, раніше Новий Торг, лежало на схрещенні шляхів із Новгорода та Суздальщини. Стара Руса була значним поселенням; головне значення її полягало в тому, що біля неї були соляні варниці.

Найбільше значення серед міст Новгородської землі мав Псков, одне з найстаріших міст. Це був значний торговельний осередок, на що вказують мурованні споруди, не гірші від новгородських. Тут також було віче, були спроби здобути незалежність від Новгорода, але досяглося її лише в XIV ст. В добу XI-XIII ст. Псков залишався пригородом Новгорода.[343]

---

[342] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 285.

[343] А. НИКИТСКИЙ. Очерк внутренней истории Пскова. СПБ., 1873. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 386-391.

СМОЛЕНСЬКА ЗЕМЛЯ

Кривичська — Смоленська земля відокремлюється від Київської держави в XII столітті. Смоленськ був одним із найстаріших міст, яке згадує літопис під 882 роком.[344] Величезний Гніздовський могильник біля цього міста — понад 3 800 могил — свідчить про його політичне та економічне значення в IX-X ст.

Після тимчасового занепаду в XI ст., спричиненого обниженням торгівлі шляхом «із варяг в греки», з кінця того століття Смоленськ знов розцвітає і включається в торговельний рух із Західньою Европою через Балтицьке море. Смольняни прагнули здобути власну династію і кликали до себе Всеслава Полоцького, а наприкінці XI ст. — Давида Чернігівського. В XII ст., за Ростислава Мономаховича та його сина Мстислава, значення Смоленська ще більше зростає.[345]

У Смоленській землі велике значення мало віче, і населення — «люди» — брали активну участь в політичному житті. П. Голубовський писав, що «віче мало в Смоленській землі законодавчу владу».[346] З Смоленськом зв'язані видатні акти: уставна грамота Смоленській єпископії р. 1151, договори з німцями 1229 року.

ТУРОВО-ПИНСЬКА ЗЕМЛЯ

У 1150-их роках відокремилася від Київської держави земля дреговичів — Турово-Пинська. Це була тиха країна, яку захищали від нападів ліси та багна. Ловецтво і бортництво давали людності прибутки не гірші, ніж рільництво. Її столиця Туров, де знаходилась єпископська катедра, була також значним політичним осередком, і цим пояснюється призначення до цього міста старшого Володимирового сина — Святополка.

В XII ст. Турово-Пинське князівство було тісно пов'язане з Київським, однак, воно старалося звільнитися від залежности і створити власну династію. Розподіл землі між синів викликав ослаблення і без того не міцного князівства.

Турово-Пинська земля витримувала боротьбу з литовцями, але не в силах була боронити свою незалежність проти могутніх галицько-волинських князів.

З творів єпископа Туровського, Кирила (XII ст.), можна уявити, як високо стояла тоді культура Турова. Значення і багатство цього

---

[344] «Пов. врем. лет», 882 р., стор. 20.

[345] А. НАСОНОВ. Там же, стор. 159-172. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 202-203; 352-360.

[346] П. ГОЛУБОВСКИЙ. История Смоленской земли. К., 1895, стор. 214-215. (Цитую за М. Н. ТИХОМИРОВИМ, там же, стор. 202-203.

міста пояснюється положенням його на давньому торговельному шляху з Києва до Балтицького моря; на ньому лежали Городно та Слуцьк. З інших міст можна згадати Пинськ, Случевськ, Клечеськ, Копиль, Степань, Дубровицю.[347]

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ

Переяславське князівство відділив від Чернігівського Ярослав, який хотів мати «під рукою» третє сильне князівство. Довгий час Переяславське князівство служило як переходовий ступінь до Київського стола. Це, звичайно, не задовольняло переяславців, які прагнули незалежного становища. М. Грушевський підкреслював, що були якісь причини, які пояснювали їх небажання знов об'єднатися з Чернігівщиною.[348]

Не бажали переяславці мати князів з династії Київської: для них зручніше було мати князів з далекого Ростово-Суздальського князівства. Зокрема прихильні переяславці були до Юрія Довгорукого та його нащадків. Вони використали боротьбу Мономаховичів з Ольговичами й відокремилися від Київського князівства під князюванням Гліба, сина Юрія Довгорукого та Глібового сина Володимира, який уславився відважною боротьбою з половцями, що мала для Переяславщини кардинальне значення. Смерть Володимира в 1187 році відзначив літопис теплими словами, вперше вживши назви Україна: «за ним Україна много постона».[349] Свої претенсії завжди виступати із своїм полком першим у походах проти половців пояснював він тим, що «князі русции дали бяхуть напреді їздити в Руской землі».[350]

Внаслідок постійної боротьби з половцями вдалося Україні відбити частини втраченої в X ст. території, і наприкінці XII ст. українська колонізація знов просунулася до Ворскли. Серед колоністів були полонені, було багато торків, печенігів.[351]

Деякий час Переяслав був одним із найвидатніших міст України. У договорах з греками 907 та 944 року його згадується в числі трьох міст: Київ, Чернігів, Переяслав. За Всеволода та єпископа Єфрема в Переяславі споруджено кілька церков, мури з церквою над брамою, громадські лазні за зразком царгородських та інші будівлі. В Никонівському літопису є цікаві матеріяли про діяльність

---

[347] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 300-311. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 60. — А. НАСОНОВ. Там же, стор. 55-57. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 305-308.

[348] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 338. — В. Г. ЛЯСКОРОНСКИЙ. История Переяславской земли. К., 1897.

[349] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 186, 342, 350.

[350] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 350.

[351] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 338-358.

Єфрема в Переяславі: «и врачеве, и болници всім приходяшим безвозмездно врачевание, тако же и в Милитині в своем граді устрои, и по иным своим градом митрополитским, иже суть и со уезды, и с волостьми, и с селы».[352] Можна вважати, що якась частина правди була в цьому оповіданні, яке свідчить про культурну діяльність митрополита Єфрема і загальний характер тогочасного Переяслава. Цікаво, що літопис згадує два замки в Переяславі: княжий та єпископський і дві брами — княжу та єпископську.

У Переяславському князівстві життя було неспокійне, і напади половців не сприяли творенню великого числа міст, а ті, що були, мали переважно оборонний характер.[353]

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ

Волинь мала окремий характер і державність її старша, ніж Київська, — з неї почалося об'єднання племен. До Київської держави приєднав її Володимир походами 981 та 993 років. Це була велика, багата країна, розташована на торговельних шляхах до Західньої Европи. По смерті Ярослава перебувала Волинь деякий час у володінні Ізяслава I та його нащадків, але від 1120-их років перейшла до Мономаховичів. Під час боротьби Ізяслава II за Київ Волинь була його військовою та економічною базою і залишалася в руках його синів та внуків. Волинь прагнула мати свою династію і задовольнилася Мономаховичами. На Волині князь Мстислав II, у згоді з братом, встановив порядок переходу обох князівств — Володимирського та Луцького — по простій лінії, від батька до сина.

Волинська земля поділилася на дрібні князівства. Взагалі характеристично, що її князі довгий час не обмежувалися інтересами Волині, а більше прагнули Київського стола.

Велике значення для розвитку Волині мало її географічне положення, завдяки якому вона мало терпіла від половців. Проте, боротьба йшла з литовцями. Дуже жваві зносини мала Волинь з Польщею, і внаслідок посвоячення польських та волинських князів поляки постійно брали участь в житті Волині.[354]

Волинська земля мала багато міст, деякі з них, як Волинь над Бугом, були старими племінними осередками. За 20 кілометрів від

---

[352] Д. С. ЛИХАЧЕВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 415.

[353] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 338-359. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 308-313.

[354] А. М. АНДРИЯШЕВ. Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 359-373; 390-399. — М. КОРДУБА. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941. — В. ПАШУТО. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950. — А. НАСОНОВ. Там же. — І. ЛЕВКОВИЧ. Нарис історії Волинської землі. Вінніпеґ, 1954.

нього, наприкінці X або на початку XI ст.; Володимир Великий заснував нове місто — Володимир, яке стало на довгий час осередком цієї землі. Це місто було дуже велике, добре захищене валами з дерев'яними укріпленнями із стрільницями — «скважинами», з баштами-вежами. В місті була єпископська катедра, було багато пишних храмів, від яких залишився величезний, оздоблений дорогими іконами, Успенський собор, більший, ніж київська св. Софія, що його збудував у середині XII ст. Мстислав Ізяславич, коли Волинь стала головною базою Мстиславичів. Під цим собором поховано кілька князів та єпископів. У місті були мурованні світські будинки, і воно справляло велике враження на чужинців. Угорський король у 1231 році казав, що «такого міста не бачив і в німецьких країнах».

Володимир був значним осередком торгівлі з Німеччиною, балканськими країнами, Кримом. Знахідки ювелірних виробів свідчать за те, що він був і ремісничим осередком. Тут знайдено між іншим цегли з «тризубом».[356]

Великим містом був Луцьк (або Лучеськ). У XI ст. він був добре укріплений, в XII ст. був столицею князів Луцьких; рештки церков та мурованих будинків свідчать, що це був значний осередок.[356]

Згадуються в літописах з XI ст. і інші міста — Бужськ, Дорогобуж, Белз, Берестя. Всі вони були значними стратегічними та економічними осередками. Червень над р. Гучвою, допливом Буга, одне з найстаріших міст: літопис відзначає боротьбу Володимира за «червенські городи» під 987 р. Червень грав ролю в дальшій історії боротьби України з Польщею.[357]

На Волині досягла великого розвитку дружинно-боярська верства. Бояри мали тут великі земельні володіння, а разом з тим і вплив на політику. Поруч з боярством здобула видатне становище міська людність. Уже в 1097 році віче в Володимирі примусило князя Давида видати Ростиславичам трьох бояр, які спричинилися до осліплення Василька.[358]

РОМАН (1173—1205)

На чолі Волинського князівства один по одному стояли видатні князі Мстиславичі: Ізяслав II, Мстислав II та син Мстислава — Роман, що був деякий час князем Новгорода, де користався великою пошаною. Повернувшись на Волинь, він повів нову політику,

---

[355] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 375-379. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 314, 322.

[356] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 385. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 322.

[357] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 380, 386-387. — А. НАСОНОВ. Там же, стор. 134-135.

[358] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 400.

спираючись не лише на боярство, а також і на міську людність. Він заволодів Києвом, але, на відміну від батька та діда, туди не перейшов, а залишився на Волині. Його більше вабила Галичина. Року 1188 Романа закликала людність Галича, але через рік він примушений був покинути те місто, бо там, за допомогою цісаря Фрідріха I, утвердився князь Володимир II. З того часу Роман не припиняв стосунків з людністю Галича, забезпечивши собі допомогу Польщі та Угорщини. Року 1199, після смерти Володимира II, останнього князя з династії Ростиславичів, Роман здобув Галичину, об'єднавши Галицьке та Володимиро-Волинське князівства.

Внаслідок цього єднання на заході України з'явилася сильна політична організація. Нова держава мала багату економічну основу: торговельні шляхи на Захід, на Балтицьке море, почасти — на Чорне море.

Роман вів боротьбу з сусідами — литовськими племенами і поширив межі держави коштом литовців.[359]

РОСТОВО-СУЗДАЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ

Ростово-Суздальська земля була територією фінських племен: мурома, мері і весі. У давніх пам'ятках цю територію між Окою і Волгою зветься «Залеською» землею. Причиною цієї назви були непроглядні ліси, які відокремлювали Залеську землю від півдня. Ще в XII ст. Володимир Мономах з трудом пробирався крізь ці ліси.

Поволі просувалася слов'янська колонізація, переважно новгородських словенів та кривичів в землі фінів. Про немирний характер цієї колонізації свідчать укріплення-городища, які доводилося брати силою, але врешті «слов'яни поглинули мерянську людність», — пише А. Насонов.[360]

Християнська культура ширилася ще повільніше, ніж колонізація. Тоді, як на Україні вже давно затвердилося християнство, в Ростово-Суздальщині ще панували поганські вірування. В XI ст. у Ростові, на Чудському місці, ще стояв кам'яний бовван Велеса, якому поклонялися місцеві мешканці. Року 1024 літопис оповідає, що в Ростові з'явився волхв з проповіддю проти християнства.[361]

У Залеській землі з довгих часів були міста — Ростов, Суздаль. Володимир призначив до Ростова Ярослава, а перевівши його до Новгорода — посадив на місце Ярослава з Мурома Бориса. Можливо, перші князі обмежувалися в Ростовському князівстві збором данини. Лише в 1151 році перестало воно платити данину. Літопи-

[359] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 73-74.
[360] А. НАСОНОВ. Там же, стор. 3; 175, 178.
[361] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 394-395.

сець пише, що Борис, князь Ростовський, увесь час перебував у Києві, при Володимирові.[362] Не жили в Ростові й Ярославові сини.

Дуже важливу характеристику Ростово-Суздальщині дав московський історик В. Ключевський: «це була країна, яка лежала поза старою, корінною Руссю і в XI ст. була скорше чужорідною, ніж руською країною... тут мешкали — мурома, меря і весь.»[363]

Така була Ростово-Суздальська земля в XII ст., коли Володимир Мономах поставив там князем ще в дитячих роках (як бувало часто за тих часів) Юрія Довгорукого, який походив не від першого шлюбу Володимира з принцесою Ґітою,[364] а від другого — з куманкою.[365] Юрій був першим відомим нам князем, який фактично перебував в Ростово-Суздальському князівстві. Але й за його і після нього для місцевої людности урядовці князя, яких він приводив з України, залишалися ворожим елементом. Можливо так само ставилася людність і до князя. «Суздальці повставали проти своїх князів за роздачу урядів руським»;[366] чужими були вони й в Києві, де, після смерти Юрія Довгорукого, кияни почали нищити суздальських бояр.[367]

Юрій Довгорукий намагався заволодіти великокнязівським столом, хоч прав на це не мав, бо був сьомим сином Володимира Мономаха, при живих ще старших братах, а за ухвалою Любецького з'їзду права мав Ізяслав II, син старшого сина Володимира Мономаха — Мстислава I. Однак, він не відривався від Суздальщини й багато зробив для її піднесення.

Цікаві відомості дав В. Татіщев на підставі літописів, які загинули: «Юрій, — писав він — зачал строить в области своей... многие града, теми же имени, как в Руси суть, хотя тем утолить печаль свою, что лишился великого княжения Русского, и начал те града населять... в которые приходя множество болгар, мордвы, венгров, кроме русских селились».[368]

Ці слова пояснюють появу міст — Переяслава, Прилук, Вишгорода, Галича, Звенигорода, Стародуба тощо; вони з'явилися не внаслідок самовільного переходу людности тих міст, а волею князя.

---

[362] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 46-47. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 45.

[363] В. КЛЮЧЕВСКИЙ: Курс русской истории, II, стор. 362.

[364] М. П. АЛЕКСЕЕВ вважає, що Юрій був сином Гіти. Гита Гаральдовна. «Труды ОДРЛ», т. II, М.-Л., 1935, стор. 45. — Д. С. ЛИХАЧОВ. «Пов. врем. лет», II, стор. 449.

[365] N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. V, стор. 25 — вважає його нешлюбним сином — від конкубіни.

[366] М. Ф. ВЛАДИМИРСКИЙ-БУДАНОВ. Обзор истории русского права, стор. 67. — М. АНДРУСЯК. Генеза східньоевропейських народів. ANALECTA... Там же. Том II-VIII, Вип. 1-2, стор. 246-247.

[367] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 181.

[368] Цитую за В. ГРИШКОМ. Там же, стор. 89.

Життя в Ростово-Суздальщині було спокійніше, ніж на Русі. Половці не руйнували її, не терпіла вона так сильно від князівських міжусобиць, хоч іноді втягувалася в них; було тут менше історичних традицій, не було ані впливового віча, ані старого боярства. Природа була бідніша, сільське господарство вимагало вперто праці. Організатором життя був князь, і влада його була необмежена.[369] В походах проти половців суздальці не брали участи.

Юрій Довгорукий, не розриваючи з ідеєю великокнязівства і прагнучи заволодіти Києвом, «торкнутися золотокованого престола» Київського, врешті добився цього.

АНДРЕЙ (1157—1174)

Андрей, син Юрія Довгорукого, мав інші симпатії й інші політичні погляди. «Він виріс на Поволжу, і Русь-Україна з її довгою історією, виробленими формами життя була для нього чужа і несимпатична», — писав М. Грушевський. Коли Юрій посадив Андрея у Вишгороді, звичайному місті для спадкоємців київських князів, Андрей у 1155 році втік звідти до Суздальщини, забравши з собою славну ікону Божої Матери, привезену з Візантії. Вона стала відомою під назвою Володимирської, а пізніше була перенесена до Москви.[370]

Андрей пояснював своє прагнення до Суздальщини тим, що в Україні точиться віковічна боротьба князів, а в Суздалі — тихо. Цю «тишу» він забезпечив тим, що повиганяв своїх родичів, а також впливових бояр свого батька і став «самовладцем». Але все ж Суздаль здавався йому не досить покірним, і він зробив столицею молоде місто — Володимир над Клязьмою, де зовсім не було історичних традицій, віча, земської аристократії.

Андрей, намагаючись зрівняти красою Володимир з Києвом, будував у ньому пишні храми та інші споруди. Пізніше переніс він свою резиденцію до ще тихішого міста — Боголюбова під Володимиром, де творив міцну, автократичну владу.[371] Він намагався заснувати у Володимирі окрему митрополію, щоб унезалежнити своє князівство від Києва і в церковному відношенні, але проти його намагань стали і патріярх Царгородський, і митрополит Київський, і князі. Це мало фатальне значення: якби в XII ст. була встановлена окрема Володимиро-Суздальська митрополія, дальша історія Української Церкви пішла б іншим шляхом.[372]

Після того, як Андреєве військо 8 березня 1169 року здобуло

[369] С. Г. ПУШКАРЕВ. Обзор русской истории. Нью-Йорк, стор. 112, 114.
[370] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 191-192.
[371] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 192, 277, 298.
[372] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Автокефалія, Варшава, 1938, II, стор. 279-280.

й зруйнувало Київ, Андрей міг засісти там на престолі, але Київ уже не приваблював його, і він посадив своїм намісником брата Гліба, а сам залишився у Володимирі.

Розгром Києва в 1169 році поклав межу в історії України, став початком появи нового міцного осередку — Володимира Суздальського, «великоросійського», який вступив у змагання за першенство з Україною.

Не переходячи до Києва, Андрей старався підкорити своїй владі Україну, але зустрів відсіч збоку українських князів, які перед лицем нового ворога гостро відчули свою окремішність від суздальців. Один з українських князів, Мстислав II Ізяславич, відповів на намагання Андрея ставити князів: «ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби, що собі знаєш, і хай буде воля Божа». Тут поставлено питання автономности, рівноправности князів, яку хотів зламати суздальський «самовластець» і в Україні, і у себе[373] на Суздальщині.

Вище вже оповідалося про спільний спротив українських князів величезним силам Андрея в 1173 р., коли він збирав війська, щоб їх приборкати, але в 1174 році Андрея забили його ж таки двірські улюбленці, «милостниці», як називає їх літопис, які не в стані були терпіти княжої самовладности та жорстокости. Смерть Андрея не змінила становища.

ВСЕВОЛОД — «ВЕЛИКЕ ГНІЗДО» (1177—)

Всеволод, брат Андрея, не вів війни з українськими князями, але так само, як Андрей, вважав себе в праві порядкувати українськими землями. Трагедія народу була в тому, що деякі князі, в боротьбі між собою, зверталися до Всеволода з проханням дати те або інше князівство. Наприклад, у 1179 році до нього звертаються переяславці (найбільше нетривке князівство) з проханням призначити їм князя, і він призначив свого сина, Ярослава.

Всеволод був дуже спритний і талановитий дипломат. Складними інтриґами він тримав князів у покорі й нацьковував їх одного проти одного. Навіть далеке Галицьке князівство не раз примушене було рахуватися з волею Всеволода.

З XII ст. вже визначається характер Ростово-Суздальсько-Володимирського князівства. Б. Греков писав, що в діяльності Андрея Боголюбського вже можна завважити риси, що споріднюють його з майбутніми політичними діячами Москви, яким вдалося зробити те, що було понад силу Андрєєві. Москва досягла своїх успіхів на новій базі, яка ще не визріла в XII столітті.[374]

---

[373] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 200-201. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 76-78.

[374] Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 513.

«Вчинок Андрея Боголюбського, — писав славетний історик Росії XIX ст. С. Соловйов, — був подією надзвичайної ваги, подією, що дала новий напрям усій історії, від якої простелився новий шлях, що з нього розпочався новий порядок на Русі».[375] Таким чином на території, віддаленій від центру Української держави, на базі не то не-українського, а навіть не-слов'янського народу, в XII ст. закладено підвалини державної організації, яка поволі почала перебирати керівну ролю в історії України, її спадщину і навіть ім'я Руси, хоч жадних прав не мала ні на ту спадщину, ні на ім'я Русь. Доказом цього служить термінологія XI-XII століть, яка поняття «Русь» прикладала тільки до України-Руси.[376]

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

Київська держава, подібно до інших ранньо-середньовічних держав, існувала недовгий час. Протягом двох століть (за життя Володимира до 1015 року) відокремилося Полоцьке князівство; в середині XII ст. відійшли під проводом своїх династій останні землі, що входили як складові частини України-Руси. З величезної держави Володимира та Ярослава залишилася тільки Київщина з її пригородами. Деякий час існував титул Великого князя, але він щораз більше перетворювався на номінальний; фактичної влади Великий князь не мав. Дуже показове щодо цього «співіснування» двох великих князів: Святослава III, власне князя Києва, і Рюрика, князя над пригородами. Час від часу з'являлися видатні особистості, які намагалися піднести авторитет Великого князя, як то робили Ізяслав II, Ростислав I, але авторитет їх спирався на особистих відносинах з князями, на пошані до них.

Ні екзекутиви, ні реальної сили Великий князь не мав; не мав війська, не мав можливости примусити князів виконувати свою волю, як це міг робити Володимир Мономах і навіть Мстислав I, що позбавляли непокірних князів князівства і навіть засилали їх до Візантії.

Причин занепаду Київської Руси було багато. Перша з них — надто великі розміри держави: вона була найбільшою в Європі і до складу її входили не лише українці, але й цілий конґльомерат народів, об'єднаних владою спільної династії та Церкви. Осередком влади був Київ. Колосальні простори мало залюднених земель утруднювали і так слабу комунікацію. Поки на чолі держави стояв могутній князь, як Володимир чи Ярослав, які тримали в покорі

[375] С. М. СОЛОВЬЕВ. История России с древнейших времен, кн. I, стор. 490.
[376] В. Т. ГРИШКО. Там же. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Дві концепції історії України та Росії.

своїх синів, державне правління було більш-менш добре зорганізоване. Але якщо князі корилися батьковій волі, — хоч і тут ми бачили вияви непослуху збоку синів Володимира — то волі старшого брата, дядька, а іноді й племінника вони спротивлялися.

Міцність династії захитувала численність нащадків Ярослава та брак певних законів престолонаслідця — чи то по лінії брата за братом, чи по простій — від батька до сина, — кожна зміна Великого князя викликала непорозуміння, боротьбу претендентів; тоді, за виразом С. Томашівського, «ніж був доповненням і коректором недостатнього права.[377] Володимир уживав його проти Ярополка, Святополк та Ярослав — один проти одного; в XII ст. точиться збройна боротьба за Київ Мономаховичів з братаничами Мстиславичами, а далі — Мономаховичів із Святославичами.

«Звідки тобі наша отчизна? Ти не маєш нічого до сеї сторони Дніпра», діставши Київ, — казав Ярослав Ізяславич, правнук Володимира Мономаха, Святославові Всеволодовичеві Чернігівському, на тій підставі, що Київ був його отчиною по Володимирові Мономахові. Але той відповідав: «Я не угрин, не лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мені», себто — спадщина повинна належати однаково всім нащадкам Ярослава.[378]

І дійсно, якщо не на підставі права, то, широко використовуючи його «коректора» — збройну силу, Київ не раз захоплюють Святославичі, хоч їх не любили кияни.

Властивістю лінії Святославичів була солідарність у зовнішніх стосунках, яка робила їх значною силою. Сила Великого князя зменшується. Володимир Мономах міг наказати князеві «приходити, коли його покличуть», Мстислав I міг відібрати Мінськ у непокірного князя, хоч Полоцьке князівство було поза домом Ярославичів, на наказ Ростислава I «совокупилося» 12 князів і пішли 1168 року проти половців — але все це були лише вийнятки.[379] Великі князі мали силу, завдячуючи своїм особистим прикметам, своєму авторитетові, пошані до них інших князів. В цілому ж авторитет великих князів занепадав, вони не мали ні прибутків, ані війська, а залежали від згоди інших князів дати в потребі своє військо.

Дуже показовою була спроба в кінці XI ст. встановити колегіяльність рішень, скріплених хресним цілуванням на з'їздах князів, снемах. Але вже перший, Любецький з'їзд 1097 року не дав позитивних наслідків. У середині XII ст. снеми припинились, не ставши постійною інституцією федеративної держави.[380]

Одночасно з послабленням влади князя знов забирали голос

---

[377] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 40.
[378] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 202.
[379] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 204, 206.
[380] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 211-222.

віча, орган переважно боярства та міського купецтва, патриціяту. Бували випадки, коли віче скликав князь, бувало — збиралося воно само. Віче втручалось у всі справи, ламало спадкові права князя, обирало любих йому осіб, відчиняло їм міські брами і «показувало путь» нелюбим.

Перша зафіксована в історії революція в Києві вибухнула 1068 року, коли віче обрало на Великого князя Всеслава, князя Полоцького, що не мав жадного права на київський стіл. Після того бачимо ряд рішень віча — в закликанні Володимира Мономаха, в трагічній історії Ігоря 1146 р., в боротьбі Ізяслава з Юрієм, в закликанні Ярополка, Вячеслава, Мономаховичів, смоленських і чернігівських князів. З князями віче укладало «ряд», закріплюючи його хресним цілуванням. Віче вирішувало питання війни. Але воно ввесь час залишалося явищем випадковим, не набуло характеру державної інституції і не стало зародком парляменту, як було в той час в Англії («Велика хартія вольностей» р. 1215) або в Угорщині («Золота булла» 1222 р.). Не досягли українські віча навіть рівня розвитку віча в Новгороді.[381]

Третьою ґрунтовною причиною занепаду Київської держави було роздрібнення її. Почалося воно виділенням Полоцького князівства в рід Ізяслава, поділом держави Володимира між Ярославом та Мстиславом. За цим пішов розподіл держави Ярослава між синами. Після всього того ввесь час спостерігалось два процеси: намагання Великого князя київського об'єднати всі землі під своєю владою і прагнення окремих земель відділитися і створити власні держави, своїми династіями. Цю тенденцію скріпив Любецький з'їзд, внаслідок чого велике князівство ділиться на численні маленькі, бідні князівства, нездатні до державного життя. Отже, перемагав династичний інтерес, переконання, що кожен нащадок має право на спадщину.

Послаблення Київської держави, природно, викликало її зубожіння: припинилися данини, що їх одержувала вона з різних частин, військо, яке держава могла виставити, залежало вже від тих князівств, на які вона розпалася. А це військо потрібне було й для підтримки авторитету Великого князя, і для захисту границь.

Водночас із послабленням держави загострювалися міжусобні війни князів за великокнязівський стіл і між окремими князівствами — за Київ та інші міста. «Слово о полку Ігоревім» в мистецькій формі передає трагедію України, яку роздирали князівські «котори», вкорочуючи життя «Дажбожих унуків». Трагедією міжусобиць було ще й те, що князі часто закликали собі на допомогу половців.

Половецькі напади стали постійним явищем. З послабленням

[381] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 84.

князівств не було можливости організувати таких походів, як їх організував Володимир Мономах, що загнав половців за «залізні ворота», — на Кавказ, як Мстислав І. Тож здебільшого такі походи мали лише оборонний характер. Південна частина Київщини, зокрема Переяславщини, була стустошена.

За 50 років — з 1061 року — нараховується коло 50 великих половецьких нападів, що обернули Посулля на пустелю і спричинили перенесення лінії заселення на північ. Половецькі кочовиська перетяли степи, якими проходили торговельні шляхи до Чорного моря, і відрізали Тьмутороканську Русь та ряд українських міст.[382]

В середині XII ст. кочовиська половців стояли на Орелі, на Самарі.[383]

У XII ст. значення сторожного посту на київському пограниччі набуває Канів. Коли торговельні каравани «гречників» або «залозників» ішли степами, князі з військом уже стояли напоготові під Каневом.[384] Року 1166 Великий князь Ростислав зорганізував похід до того міста з участю 12 князів. Виходили князі з охороною навіть до Олеш'я. Року 1168 князь Мстислав знову з 12 князями ходив ще далі — до Орелі та Снопороду.[385] Увага князів до охорони караванів свідчить про те, яке велике місце належало торгівлі в житті України.

Але зовнішня торгівля України-Руси занепадала не лише внаслідок захоплення степів кочовиками. Причини були глибші. На це впливали події світового значення: змінився шлях з Візантії та Малої Азії до Европи. Першою причиною цього був договір цісаря Візантійського Олексія Комнена з Венецією року 1082, яким цісар, за допомогу в війні з Сіцілією, дав дозвіл Венеції торгувати без мита і мати свої порти на території Візантійської імперії, внаслідок чого Венеція стала світовою торговельною державою. Дуже пошкодили транзитній торгівлі України-Руси також хрестові походи, які відкрили для італійських, французьких, райнських міст морський шлях на схід, безпосередньо зв'язавши Західню Европу з Малою Азією, Візантією.

З цього часу розцвітають італійські і німецькі міста, головно над Райном, що засновують Райнський союз, Ганзу, який схоплює північну Европу та Балтицьке узбережжя. З міст, які входили до складу України-Руси, втягуються в новий торговельний вир Новгород, Псков, Полоцьк, Смоленськ. Дніпрянська Україна залишається поза новим рухом, при чому найбільше втрачає на тому Київ, убожіють його князі, боярство, патриціят. Золото, що вкривало бані

[382] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 505-512.
[383] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 536.
[384] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 285-286.
[385] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 190-191.

київських храмів, виблискує тепер на банях храму св. Марка в Венеції, на палацах Канале Ґранде.

Як сказано вище, протягом двох століть Київська держава розпалася на 15 окремих земель, які заперечували права Києва на загальний провід, і одні краще, інші гірше організували своє власне життя, як суверенні держави. При тому вже в XIII ст. виявляються прагнення до нових об'єднань, наприклад, Волинь об'єдналася з Галичиною та Турово-Пинською землею, Ростово-Суздальщина — з Рязанською землею.

Процес розпаду великої держави був властивий не тільки Україні. Монархія Карла Великого поділилася на три частини — Італію, Францію, Німеччину, а ці частини ділилися на менші. Європейські держави вийшли з того поділу обновленими, відродженими, але цього не сталося з Київською державою, бо якраз в часи її найбільшого ослаблення на неї чатував новий ворог — монгольські орди, що дістали у нас назву татар. Ці орди довершили занепад Київської держави, на тлі якої піднімалося Галицько-Волинське князівство, що продовжило на сто років існування Української держави з новим політичним осередком на заході, об'єднало всю Правобережну Україну і зберегло її історичні традиції.

Організація Галицько-Волинського князівства тим важливіша для історії України, що вона протистала узурпації цієї традиції, цієї берперервности української державности збоку нового Ростово-Суздальського князівства, яке заявило претенсію на керівну ролю в Українській державі.

ТАТАРСЬКА НАВАЛА

Початок руху монгольських орд вийшов з басейну ріки Амуру. Десь коло 1000-го року вони почали творити окремі держави, а в середині XII ст. Темуджін об'єднав декілька монгольських племен на північно-східньому краю Монголії і в перших роках XIII ст. став її володарем. 1206 року курутлай — загальні збори представників племен — проголосив його необмеженим володарем, і він прийняв ім'я Чінгіз-хана.

Столицею нової могутньої держави став Каракорум. Звідти монголи підбили Китай з Пекіном і сусідні землі. 1219 року Чінгіз-хан розпочав війну з Ховарезмом (сучасний Туркестан), а звідти пішов на захід. Найкращі воєначальники Чінгіз-хана, Джебе і Субутай, перейшли південне узбережжя Каспійського моря, північну Персію, південний Кавказ, розбили грузинське військо і з'явилися в степах північного Кавказу. Тут зустріли їх сили половців, ясів, косогів та інших кавказьких народів. На Подонні, в 1222 році, мон-

голи розбили половців, при чому кількох ханів було забито, а старий Котян, тесть Мстислава Галицького, з рештками половців відступив до Дніпра.[586]

Котян звернувся до Мстислава Галицького та до інших українських князів, прохаючи допомоги. У Києві відбувся з'їзд князів, на якому вирішено допомогти половцям. В численному поході брали участь князі Київський, Чернігівський, Волинський, Галицький, Смоленський, Половецька орда, «вигонці галицькі» з Галицького Пониззя. По дорозі прибуло до них кілька посольств від монголів, які просили не втручатися у війну, бо, мовляв, на Русь вони не зазіхають. Князі не послухали. Над р. Калкою (р. Калець, біля Маріюполя), з причини браку дисципліни та порядку в командуванні, також втечі половців — українські сили розбито, 6 князів жорстоко закатовано, а з війська врятувалася ледве десята частина, — писав сучасник. Після того монголи дійшли до Дніпра й повернулися до Азії.[587]

Минуло 13 років, і монголи знов прийшли під проводом хана Бату (Батия). Вони піднялись Волгою, сплюндрували Волзьку Болгарію, а наступного року спустошили землю Мордви, Рязанську землю, Ростово-Суздальську, попалили міста, села. Потім Волгою спустилися до Чорноморських степів і два роки добивали половців. Року 1939 татари знову прийшли в Україну, зруйнували Переяславщину, Чернігівщину і 6 грудня 1240 р., після жорстокої облоги, здобули Київ, що його ревно боронив воєвода галицький, князь Дмитро. Місто зруйновано, спустошено, пограбовано. Пишучи про це, літописець згадує киян, які рятувалися в Десятинній церкві, на хорах, і згинули під їх руїнами.

З Києва Бату пішов на Волинь, здобув Колодяжин, Кам'янець. Данилів та Кременець витримали облогу. Зате Володимир, Галич, а також «грады многы, им же ність числа», монголи зруйнували цілковито.

На початку 1241 року татарські орди рушили на Польщу, зруйнували Люблин, Завихост, Сандомир, Краків, Вроцлав. Біля Ліґніца зустріло їх велике військо польське, пруських хрестоносців, лицарів Шлезька, Моравії, але всі вони були розбиті в квітні 1241 р. В Європі зчинилась паніка. Готувалися до оборони: Любек, Нюрнберґ, Тюрінґія, Прага, Оломуц, Брно. Татари розбили угорську армію під Сайо, в 1242 році вступили у Хорватію і зруйнували Загреб. Окремі загони Батиєвого війська спустошили сербські та болгарські землі.[588]

---

[586] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 539-540. — о. І. НАЗАРКО. Вплив старо-руського християнства на монголів. ANALECTA, 1954, Сер. II, Секц. II, т. II, в. 1-2, стор. 154-155.

[587] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 241-243.

Рух монгольських орд на захід припинився 1241 року, коли Бату, дізнавши повідомлення про смерть великого хана Огодая (чи Огдая), поспішно подався до Азії. Але незабаром він повернувся до Європи. Внаслідок смерти Огодая татарська орда розділилася, і Батий, дізнавши незалежне становище, заснував Кипчакську, або Золоту орду над долішньою Волгою, із столицею Сараєм.

У Західній Європі ініціятиву боротьби з монголами виявив папа Інокентій IV, обраний 1243 року.[388] В 1245 році він скликав у Ліоні Вселенський собор, на якому поставив це питання. На соборі виступав руський єпископ, чи архиєпископ Петро (місце, звідки він прибув, залишається нез'ясованим),[389] який докладно знав татар, їх військову тактику, численність, навіть пляни. Це були перші правдиві відомості, що їх Європа дістала про тих нападників. Дещо міг додати празький єпископ Микола, який був свідком нищення своєї країни монголами. Собор ухвалив закликати всіх християн до боротьби: будувати фортеці, засіки, копати рови на шляхах, якими вороги можуть посуватися, жертвувати гроші. Організацію оборони взяла на себе папська курія.[391]

Перед збройною боротьбою Інокентій IV пробував мирно розв'язати проблему, нахиливши монголів до християнства. Для того він відрядив, ще до скликання собору, три посольства: одно через Сирію, друге через Грузію і третє, очолене францісканцем Іваном П'яно (або Пляно) де Карпіні — через Чехію, Польщу та Україну. Основної мети — навернення монголів на християнство — посольства не досягли, але привезли інформації про їх побут, релігію, а головне — імперіялістичні пляни.

Завдяки добрій організації Золота орда мала могутню силу. На її чолі стояв хан з необмеженою владою, оточений родовою аристократією. Старе уявлення про примітивність татарської орди доводиться сильно змінити. Навпаки — вона була дуже складною організацією, яка забезпечувала мілітарний успіх, і відзначалась високою технікою, утримання величезних мас війська, що при портативності провіянту, дозволяла робити великі переходи. Десят-

[388] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 542-543. —В. ПАШУТО. Там же, стор. 221-223.

[389] о. І. ХОМА. Східньоевропейська політика папи Інокентія IV. ANALECTA..., Сер. II, секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 127-128.

[390] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Предтеча Ісидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський — 1241-1245. «Записки ЧСВВ», т. II, Жовква, 1927. Видання друге: Петро, перший уніятський митрополит України-Руси. Львів, 1928. — Д. ДОРОШЕНКО. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940, стор. 40. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 123-124. — В. ПАШУТО вважає його ігуменом манастиря Спаса на Берестові, що його поставив князь Михайло на митрополита й вирядив до папи. В. Пашуто подає докладно зміст доповіді Петра на Ліонському соборі. Там же, стор. 62-67.

[391] о. І. ХОМА. Там же, стор. 129.

кова система війська (кожні 10 вояків становили одиницю, десять таких десятків — сотню, десять сотень — тисячу, десять тисяч — «тьму» на чолі з воєводою) забезпечувала службу та відповідальність перед ханом. У часи, коли переписів населення ще не знали, татари вже вели його облік, бодай приблизний, і це давало їм можливість дуже швидко використовувати всі матеріяльні можливості, що їх мала країна.[392]

Монгольський рух на захід мав найширші імперіялістичні пляни. Згідно з досить добре опрацьованою державно-правною теорією, монгольські хани хотіли підкорити увесь світ під свою владу, як представників єдиного Бога. Всі володарі, що визнають владу хана, казали вони, стануть його васалями, а хто не визнає — буде забитий, а його землі — сплюндровані.[393]

Монголи ставилися толерантно до християнської релігії, навіть з пошаною до Церкви. Духовенство було звільнене від данини.[394] Як свідчив посол папи Інокентія до монголів, де Пляно-Карпіні, в самій столиці великого хана Гаюка — Каракорумі — відправляли службу Божу за обрядом Грецької Церкви. Наприкінці XIII ст. в орді був окремий єпископ Сарайський.[395]

Татарське панування, або «іго», як називали його на Русі, виявлялося головним чином у двох формах. Поперше — татари стали видавати князям «ярлики»-грамоти на князювання. Для цього вони викликали князів до Золотої орди і, залежно від довір'я, яке викликав той чи інший князь у хана, від розміру подарунків, видавали «ярлик», не рахуючись ані з його правами на престол, ані з бажанням народу. Таке заміщення князівських столів відкривало широкий простір для доносів, підкупів, інтриг і всякого роду злочинів. Звичайно, князь, що дістав стіл «ласкою» хана, не потребував підтримки людности і не прислухався до голосу громади. Подорож до орди була часто небезпечною для князя, і кілька їх загинули — забиті або отруєні. Забитий був князь Чернігівський Михайло, який відмовився поклонитися образам ханів. Це був перший мученик татар. Взагалі від князів вимагали виконання принижуючих обрядів. Князі повинні були негайно з'являтися на виклик хана, виступати з військом на допомогу йому в походах.[396]

Другою формою «іга» була данина, якою обкладено всю людність. Спочатку данину збирали татарські урядовці-баскаки, а

---

[392] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 544.
[393] о. І. НАЗАРКО. Вплив..., стор. 155-156.
[394] С. ПЛАТОНОВ. Учебник русской истории, т. II, Прага, 1924, стор. 82. Ф. УСПЕНСКИЙ. Движение народов. (Обидва джерела цитую за о. І. НАЗАРКОМ: Вплив старо-руського християнства..., стор. 158).
[395] о. І. НАЗАРКО. Вплив..., стор. 159.
[396] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 543-545. — Там же, III, стор. 63, 160-165. — о. І. НАЗАРКО. Вплив..., стор. 163.

згодом поклали відповідальність за сплату її на князів. Таким чином перетворено Україну на провінцію, яка повинна була забезпечувати татар усім потрібним.[397]

Питання про татарську навалу й долю української людности, на території якої татари простягли своє «іго», належить до одного з найбільш спірних в історії України. Довгий час в російській, польській і навіть в українській історіографії панувала версія про повне запустіння України після татарської навали. Нібито всі міста були зруйновані, села попалені, а населення втекло — переважно на Суздальщину. Таким чином встановлювано «переємність» — наступність Суздальщини, а за нею Московщини від України, мовляв, не лише князівська династія, а навіть людність прийшла з України.

Першу підставу для цього подали літописи, які в сильних виразах описували спустошення України («учиниша землю пусту»; «в місті не зосталося живої душі»; «держава Київська ні во що обратиша»).[398] Не зважаючи на те, що в різних джерелах, як і раніше, згадується і міста, і людність України, стара польська і російська історіографія прийняли на віру ці гіперболічні вислови літописів. У середині XIX ст. польський історіограф М. Грабовський доводив, що спустошену Україну залюднило польське селянство.[399] М. Максимович подав суттєву критику цієї теорії.[400] В російській історіографії довгий час панувала теорія запустіння України й міграції людности на північ. В. Ключевський наприкінці XIX ст. писав, що «Подніпров'я на довгі часи стало пустелею з бідними рештками давньої людности», бо, мовляв, основна її маса еміґрувала на захід — до Галичини та на північ — до Суздальщини.[401]

З'являються теорії, автори яких намагаються довести, що Україна за великокнязівської доби була залюднена великоросами, які по татарській навалі перейшли на Суздальщину, а подніпрянські землі колонізували українці з Галичини. Цю теорію на початку XX ст. відновив академік О. Соболевський.[402]

М. Грушевський не припускав можливости повного спустошення України. Він гадав, що людність південної України ще під час половецьких нападів призвичаїлась рятуватися від ворога у лісах,

---

[397] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 148.
[398] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 144, 149.
[399] П. КУЛІШ. Записки о Южной Руси, т. II, 1857.
[400] М. МАКСИМОВИЧ. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян. «Русская Беседа», т. IV. — ЙОГО ж: О мнимом запустении Украины и нашествие Батыя. Там же. (Обидві передруковані в «Собрании сочинений», т. I).
[401] В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории, т. I, М., 1904, стор. 346.
[402] А. СОБОЛЕВСКИЙ. Древне-русский говор. «Изв. Отд. русск. языка Ак. Наук», 1905, I.

ярах, болотах та печерах і, коли минала небезпека, верталася додому й відкопувала закопане добро. Жадних підстав вважати, що людність України тікала на Суздальщину — нема. Інша справа — еміґрація боярства: воно мало для цього підстави вже в XII ст. у зв'язку з занепадом державного життя в Україні і розкладом дружинного устрою та двірського життя. Могли еміґрувати — духовенство, промисловці, купецтво, але сільська маса не мала для цього підстав.[403] Тож нема сумніву, що дотатарська людність задержалася в лісовій смузі — в полянсько-деревлянському та сіверському Поліссі. Там не було жадної небезпеки і там в народів збереглися діялектологічні прикмети дотатарських часів.

В південній частині України, яка найбільше потерпіла від татур, залишились топографічні і хореографічні назви дотатарських часів, а це свідчить, що зміни населення не було.[404]

Татари, провадячи боротьбу з князями, намагаючись ослабити їх, використовували для цього сільські маси. Багато було випадків, коли вони переводили сільську людність безпосередньо під свою владу, доручаючи їй «сіяти пшеницю та просо».[405] Таким чином постали так звані «татарські села» і «татарські люди».

На ґрунті порівняльної забезпечности «татарських людей» та «татарських сіл» в Україні почався антикнязівський рух: опинившись без князя та його урядовців, деякі села цілком задовольнялися своїм становищем — залежністю безпосередньо від татар і працею на їхні замовлення.[406] Найсильнішим був цей рух на Західній Україні, зокрема у так званих болоховцях: так називали населення між рр. Богом та Случчю.

Питання про болоховців належить до не зовсім з'ясованих, хоч викликало воно значну літературу. М. Грушевський вважав болоховців за промисловців, які відірвалися від осель і займалися «уходництвом»: рибальством, ловецтвом.[407] Мали вони свої міста: Деревич, Губин, Кобядь, Кудин, Городець, Дожський. То була стара українська людність, можливо з домішкою чорноклобуків. Мали своїх князів, але з Володимирової династії. З приходом татар вони добровільно перейшли під зверхність їх.[408] «Татарські люди» творили автономні громади, які нагадували громади до-князівських часів. Татари навіть не призначали до їх сіл своїх постійних урядовців.

---

[403] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 151-152.
[404] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 152-153.
[405] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 154-155-160; 554.
[406] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 154.
[407] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 536.
[408] М. ДАШКЕВИЧ. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. «Киевск. Университет. Известия», 1899, I. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Громадський рух на Вкраїні-Русі в XIII ст. «Зап. Н. Т. Ш»., т. I, 1892.

Гірше було становище боярства та купецтва: посол папи Інокентія IV де Пляно-Карпіні в 1245-46 рр. писав, що татари «визначних і старших ніколи не милують».

Перебільшено уявлення про повний розгром міст. Пляно-Карпіні застав у Києві бояр, тисяцького. Звичайно, місто зазнало багато руйнації, але навіть церкви не всі були знищені.

Той же Пляно-Карпіні писав, що з ним їхали до Києва купці з Царгороду, Польщі, Австрії, Франції, з Ґенуї, Пізи, Венеції. З цього видно, що навіть зовнішня торгівля Києва не зовсім припинилась. Не були знищені цілком і інші міста, які дуже потерпіли від татар: Чернігів, Володимир-Волинський, Галич — залишились столицями князівств. Не знищений був дорешти й Переяслав, бо згадується його в літопису 1245 року. [410]

Звичайно, не можна навіть приблизно встановити, скільки люду загинуло від татарської навали. Тому цікава кожна спроба визначити це число. У 1286 р. Галицький князь Лев наказав перевести обчислення жертв татарської навали в Галичині: обчислено дванадцять з половиною тисяч чоловіка.[411] Проте, року 1093 у Києві на різні хвороби померло так багато люду, що з Пилипового дня (мабуть, 14 листопада) до м'ясопусту продано понад сім тисяч корст (трун). А скільки поховано без трун?[412]

Татари зайняли степи й відрізали південні українські поселення. Відрізано Тьмуторокань, міста Шарукань та Сугров. У зв'язку з татарською навалою 1223 року згадується «бродників». Так, очевидно, називали українське населення, відірване від України половецькими ордами. Вони не мали постійної оселі, на що вказує сама назва їх, але зберігали християнство. В 1223 році вони брали участь в битві над Калкою. Спочатку їх отаман, Пласконя, цілував хрест князям, що буде допомагати їм, а потім зрадив і видав князів татарам. У низці західньоєвропейських джерел — в листах папи Григорія 1227 року і Угорського короля Бели IV 1254 року — згадується країну «Бродинію» на схід від Київської Руси.[413]

Доля Київського князівства після татарської навали неясна. Перед навалою Київ дістав був Данило, князь Галицький, але не залишився там, а призначив замість себе воєводу Дмитра. В 1241-1246 роках ним знов володів Михайло з Чернігівської династії, що був Київським князем раніше. В 1246 році князем Київським став, з ласки хана, Ярослав Суздальський, але Київ уже не приваблював, і Ярослав призначив туди свого намісника. Того ж 1246 року Яро-

[409] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, III, стор. 155-161; 535-536.
[410] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 149, 150.
[411] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 144.
[412] «Повесть временных лет», I, 1093, стор. 141.
[413] М. МИЛЛЕР. Дон и Приазовье в древности. Ч. III, Мюнхен, 1961, ст. 140.

слав помер, як казали, від отрути, вертаючись з Монголії, від великого хана Гаюка.[414]

«Ярлик» на Київ та «Руську землю» дістав Ярославів син, Олександер, але до Києва не поїхав, а залишився в Новгороді і здобув «ярлик» на Володимир. «Київ... вийшов з-під власти князів старої династії, — писав М. Грушевський. — Його історія як політичного центру, а потім як одного з центрів в землях старої Руської держави та вогнища князівсько-дружинного устрою закінчилася вповні.»[415]

М. Грушевський вважав, що з того часу на Київщині не було князів, а перебувала вона безпосередньо під владою татар. Правили в Києві та пригородах «старці градські» під зверхністю татар. Можливо, такі ж умови склалися на Переяславщині. Київщина та Переяславщина розклалися на дрібні міські громади, які жили без князів.

Після татарської навали на Чернігівщині залишилися князі старої династії. Рід їх розростався, князівства дрібнішали і втрачали політичне значення.[416]

Сумним явищем для України був переїзд до Суздальщини Київського митрополита. Звичайно, митрополитам тяжко стало жити в Києві, який утратив значення столиці, резиденції великого князя. У 1250 році митрополит Кирил, галичанин з походження приїхав до Києва на митрополичу катедру, але жив там мало: він мандрував то в Чернігів, то в Рязань, то у Володимир-над-Клязьмою, в 1251 р. — в Новгород, а в 1252 р. — знов у Володимир, потім у Київ і знов — у Володимир. Найдовше жив у Володимирі, хоч зберігав титул митрополита Київського.

Наступник Кирила, митрополит Максим, у 1299 або 1300 р. перейшов до Володимира, а незабаром до Москви, куди перенесено державний осередок Суздальщини.[417] В офіційних патріярших актах, які леґалізували перенесення митрополичого осідку до Володимира та Москви, мотивується це так: «з огляду на те, що Київ дуже потерпів від замішань та непорядків теперішніх часів і тяжкого натиску сусідніх аляманів (!?), так що прийшов до нужденного упадку, зверхні пастирі Руси, не маючи такої єпархії, яка б

---

[414] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 252; III, стор. 164-175. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 225.

[415] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 253; III, стор. 181.

[416] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 175-181.

[417] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 190. Автор подає цікаву думку. Мало обґрунтована подіями втеча митрополитів до Суздальщини мулила сучасників. Тому з'являються різні спроби умотивувати її. На одній іконі в Володимирській катедрі видно: Богоматір подає омофор митрополитові Максимові, а напис пояснює, що намальовано ікону в 1299 р. (!) і представляє вона візію Максима: Богородиця наказала йому залишитися у Володимирі. (Е. ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. Русск. Церкви, II, стор. 96. Цитую за М. ГРУШЕВСЬКИМ, III, примітка на стор. 190).

їм належала, а далеко незначнішу, ніж давніше, аж їм не ставало способів удержання» . . . З цього видно, що головна причина переїзду до Москви митрополитів київських була матеріяльного характеру; можливо, що чисельно паства не поменшала, але якісно склад її змінився: не стало великого князя, заможних бояр, міського патриціяту. До того й митрополит Олексій, що подав ці відомості Царгородському патріярхові, був москвич з роду.[418]

Занепад князівсько-дружинного життя, еміграція боярської, патриціянської верхівки та вищої церковної ієрархії до Суздальщини тяжко відбилися на культурному житті Києва: слабшали елементи, які давали стимул для розвитку мистецтва, літератури, культури. Аналогічне явище спостерігалось на Чернігівщині, де убожіли князі, бояри через дрібнення уділів і татарську данину, яка лягала на них важким тягарем.

Інші умови склалися в Ростово-Суздальській землі. Ярослав Всеволодович, великий князь Київський та Володимиро-Суздальський, перший поїхав до Бату негайно після повороту його з Угорщини в 1242 р., або на початку 1243 року. Літописець каже, що Бату поставив його старшим над усіма князями. Можливо, незадоволені з того інші суздальські князі також почали їздити до Бату по «ярлики».[419] Року 1246 Ярослава отруїли.[420] Після його смерти спадщину поділено за ханськими грамотами: Олександер (згодом Невський) дістав Київ і «землю руську», себто Київщину; Андрей — Володимир. Олександер не поїхав до Києва і повернувся до Новгорода; року 1252 йому вдалося, за допомогою татар, відбити у Андрея Володимир.

Київ — взагалі Україна — на довгий час — до XVI ст. — виходить з поля інтересів північних, Володимирських князів; їх інтереси обмежуються північними землями.

На півночі творилися зовсім інші умови життя. В. Ключевський підкреслює, що суздальські князі відрізнялися від українських: там віча, багаті, могутні міста закликали князя, укладали з ним «ряд». На Суздальщині князь, починаючи з Андрея, закликав населення і був повним господарем землі, був «власником свого уділу».[421] Татарське «іго» уточнило ці взаємовідносини князя та населення; князі перестали почувати себе суверенами і визнали себе підданими татар, дістався від них повну, необмежену владу над своїми підданими. «Татарська навала вперше познайомила руські (великоросій-

---

[418] Acta patriarchatus Constantinopolitani, ed. Miklosich et Müller, I. 351. — «Русская историческая библиотека», т. VI, стор. 63. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 191.

[419] В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс . . ., т. II, стор. 166-167.

[420] В. ПАШУТО. Там же, стор. 87.

[421] В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же. Цитую за С. Г. ПУШКАРЕВЫМ: Обзор русской истории, Нью-Йорк, 1953, стор. 112.

ські, Н. П.-В.) княжіння з владою, з якою не можна домовлятися, якій треба безумовно коритися».[422]

Так у XII-XIII століттях на північному сході формувалася нова державна організація, а на заході — нова міцна українська держава — Галицько-Волинська.

ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИМ КНЯЗІВСТВОМ

РОМАН (1199—1205)

Після смерти Володимира II і припинення роду Ростиславичів, року 1199 Роман дістав нарешті Галичину. Протягом тих десятьох років, коли сидів у Галичині Володимир II, він добре підготував собі ґрунт: у Польщі підтримав Казіміровичів у боротьбі з Мешком, в Угорщині підтримав короля Андрея II проти його брата, так забезпечивши невтралітет Польщі та Угорщини. Тяжке було становище з ворожою до нього боярською партією, але він поборов її. Спроба тестя Рюрика відібрати Галичину закінчилася повною поразкою: Роман відібрав у Рюрика Київщину й Київ.

Роман спочатку обмежився тим, що залишив у Києві залежного від себе князя Інґвара, а коли Рюрик, скориставшись з його відсутности, знову повернув собі Київ, Роман постриг у ченці і Рюрика, і його дружину, і дочку Предславу, з якою перед тим розлучився. Цим разом він посадив князем Рюрикового сина Ростислава, одруженого з дочкою Всеволода Володимиро-Суздальського. До Києва сам не перейшов, і обмежився тим, що був фактичним господарем Правобічної України, завдяки дипломатичним заходам, поставивши себе на становище рівне з Всеволодом.

Так над Києвом піднеслися два політичні центри: Галицько-Волинський та Володимиро-Суздальський. «По свіжім опануванню Галичини, — писав М. Грушевський, — що видвигнуло Романа на перше місце між українськими князями, ці київські війни 1201-1204 років були новим тріюмфом Романа, що зробили його . . . зверхником українських земель».[423]

Є неясна вказівка, що до Романа приходило посольство від папи Інокентія III, пропонуючи йому королівську корону, але він відмовився від неї. Це оповідання М. Грушевський і новітній дослідник

---

[422] И. В. СЕРГЕЕВИЧ. Лекции по истории русского права. Цитую за С. Г. ПУШКАРЕВЫМ. Там же, стор. 122.

[423] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іст. Укр.-Руси, III, стор. 7-10. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 192-194.

Г. Лужницький вважають за леґенду.[424] Можливо, в цьому епізоді з посольством папи відбилися стосунки Романа з Гогенштавфенами, з представником їх королем Филипом IV; папа був на боці Вельфів, противників цісарської партії Гогенштавфенів.

У Галичині Роман вже мав твердий ґрунт: міщанство, на яке він міг спиратися в боротьбі з боярством. Багатьох бояр та вождя цієї партії Кормильчина Роман виселив з Галичини.

Так в особі Романа на галицькому престолі з'явився правитель нового типу, який, прагнучи створити міцну державу, спирався на середні шари суспільства — на міщан. Це явище не нове, через нього пройшли всі держави Західньої Европи на шляху до створення держави з абсолютною владою. Літописець пише, що Роман, не зважаючи на свою суворість, мав дуже велику популярність в народі. Літописець називає його «самовладцем, царем нашим і всієї України». Візантія визнавала Романа князем (igemon), а його противника Рюрика — лише правителем (diepon) Києва.[425]

Дійсно, Роман став могутнім володарем величезної держави, до якої приєднав всі українські землі на Правобережжі — від Карпат до Дніпра. Галицько-Волинська держава під проводом люблених на Волині князів із старшої лінії Мономаховичів, природно стала спадкоємицею Київської держави, з якою в'язала її не лише ґенеалогія князів, але й національний склад населення, і спільна історична традиція.

Об'єднання галицько-волинських земель проф. С. Томашівський назвав «першою українською державою»: в Київській державі він бачив значний чужорідний елемент, якого не було в українській західній державі.[426]

Року 1205 Роман пішов походом на захід. Мета цього походу не з'ясована: йшов він на допомогу Филипові IV, до Саксонії, або мав порахунки з Лєшком Краківським — залишається неясним.[427] Біля Завихоста, над Вислою, він був забитий.

Смерть Романа, який мав від другої жінки двох синів: Данила 3-ох років та Василька 1-го року, була величезною катастрофою для України. Почалася 40-річна боротьба за престол, в якій сусіди розривали державу на шматки. Ця доба — 1205-1245 рр. — надзвичайно важлива й цікава для зрозуміння загальних умов Галицько-Во-

[424] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 11-12. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 102. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 72-73.
Про те, що Роман не був ворожий до католицтва, свідчить його офіра — 30 гривень срібла до бенедиктинського манастиря в Ерфурті. (Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, примітка 102, стор. 638).

[425] М. Д. ПРИСЕЛКОВ. История русского летописания XI-XV в. Ген. 1940, стор. 9.

[426] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, стор. 78.

[427] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 15; 506-507.

линського князівства. Події йшли одна за одною з надзвичайною швидкістю. Не раз здавалося, що вони суперечать одна одній, і мав слушність історик Галичини Зубрицький, пишучи: «кружится голова при сего рода смешании и запутаности дел, происшествий, отношений и лиц... хаотическое замешательство, беспорядочное шатание и смутность».[428]

ДАНИЛО (1205—1264) ТА ВАСИЛЬКО (1205—1269)

Після смерти Романа, вдова його, енергійна, молода Ганна, «княгиня Романовая», як її називався літопис, відразу звернулася по протекцію до Андрея II Угорського, який спровадив до Галичини залогу, а сам став іменуватися «королем Галича та Володимерії».[429] В Галичі почався ворожий Данилові рух: повернулися бояри, що їх вислав був Роман, і стали закликати до Галичини князів Ігоревичів, синів Ігоря, героя «Слова о полку Ігоревім», та Євпраксії, дочки Ярослава Осьмомисла. Княгиня Ганна втекла з Галичини на Волинь, де були надійніші бояри. Але й з Волині довелося їй тікати з дітьми до Кракова, до Лєшка. Малого Данила взяв Андрій II. Року 1209 прийшли до Лєшка посли з Берестя просити «відпустити на княження Ганну з Васильком». Так почалася реставрація Романовичів на Волині. Ганна діставала місто за містом, і в 1214 році привернула собі Володимир, не зважаючи на спротив деяких волинських князів.

У Галичині точилася запекла боротьба. Партія бояр, прихильних до Угорщини, закликали знов угрів, і Ігоревичі втекли. Але нова угорська окупація зродила незадоволення, і прихильники Ігоревичів знову закликали їх. 1211 року брати повернулися до Галичини і почали розправу за «зраду», стративши понад 500 бояр. Тоді бояри згадали про Данила і звернулися до Андрея II з проханням дати його їм. З угорським військом та волинськими боярами малого Данила привезли до Галича й «посадили на стол». Туди ж прибула й Ганна. Угорські війська взяли в полон двох Ігоревичів. Ненависть до них галицьких бояр була така велика, що вони викупили їх в угрів і повісили.

Проте, князювання Данила було недовге: мати його хотіла правити за нього, але бояри не для того прикликали Данила. Почався конфлікт, і Ганна знову втекла з синами. В Галичині, після ряду змін, «вокняжився» боярин Володислав Кормильчич — факт єдиний в історії України.[430]

---

[428] ЗУБРИЦКИЙ. Т. II, стор. 480-482. (Цитую за М. ГРУШЕВСЬКИМ: Історія України-Руси, III, стор. 17).

[429] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 18.

[430] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 28; 509-510. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 84-85. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 194-198.

Ця узурпація обурила князів. Лешко та Андрей II, замість боронити інтереси Романовичів, вирішили поділити Волинь та Галичину. У 1215 р. в Спиші вони домовились одружити Лешкову дочку Соломонію з сином Андрея II Коломона й передати їм Галичину. Значну частину Волині — південне Побужжя, Берестейщину, північну частину Червенської землі, а також західню Галичину — брав Лешко, Романовичам залишали тільки Володимир з волостю.[431]

Союз був неміцний, свати посварилися, і Лешко, використавши незадоволення в Галичині угорською окупацією, в 1218 році закликав свого родича, Мстислава Удатного, з лінії смоленських Мономаховичів, князя Новгородського, посісти Галицький престол. Мстислав легко захопив Галич. Данило не заперечував, хоч це було проти його інтересів. Він незабаром одружився з дочкою Мстислава.

В цьому тяжкому для Західньої України періоді треба відзначити діяльність кола осіб, які зберегли спадщину Романа для його синів. Це — княгиня «Романовая Ганна», жінка, що мало притягала до себе увагу дослідників. Протягом 14 років вона з незвичайною енергією дбала за збереження синівських прав, укладала союзи з Лешком та Андреєм Угорським, вела боротьбу з ворохобним боярством Галичини, рятувала синів, тікаючи з ними з Володимира і Галича. В історії України багато видатних, героїчних жінок, але серед них одне з перших місць належить «Романовій Ганні». Походження її невідоме; одні вважали її родичкою Візантійського цісаря[432], інші — родичкою Андрея II, бо літопис називає її його «ятров'ю».[433] Але треба гадати, що вона походила з волинського боярства або дрібних князів; вона почувала себе «вдома» серед розбурханого боярського моря й мала серед волинських бояр відданих їй та її синам людей.[434]

Друга дуже важлива риса цієї доби — це непохитна відданість волинського боярства княжатам; тільки завдяки їй, завдяки саможертовній діяльності значного кола бояр вдалося зберегти для них Волинь. Протягом 40 років Волинь залишалася постійною базою Романовичів: там перебував під доглядом бояр найменший з княжат, Василько, там рятувався Данило після катастроф у Галичі, волинське військо ходило рятувати ситуацію в Галичині й накладало головами за визволення Галича від угрів. Літопис пояснює успіхи

---

[431] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 31-33; 510-513.

[432] N. de BAUMGARTEN.. Там же, табл. V, сказано: «родичка цісаря Ісака II Ангела; далі — табл. XI: «родичка цісаря Олексія Ангела.

[433] В. М. ТАТИЩЕВ на підставі Голіцинського літопису називав її сестрою короля Андрея II. (Цитую за N. de BAUMGARTEN. Chronologie ecclesiastique des terres russes du X au XIII siecle. Roma 1930, стор. 130. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ називає її «католицькою принцесою». (Іст. Укр.-Руси, III, стор. 72).

[434] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Княгиня Романова Ганна — «Визвольний Шлях», Лондон, 1954, кн. 3, стор. 57-64.

Данилові тим, що його підтримували «бояре велиции отця его».[435] Характеристичний такий факт. Лешко віддав князеві Олександрові Белз, яким чотири роки володів Василько. Тоді всі белзькі бояри перейшли з Васильком до Кам'янця (Волинського), коли з цілої спадщини Романа залишилася йому ця маленька волость.[436]

Утримати Галичину було для Мстислава тяжче, ніж заволодіти нею. Почалася восьмирічна боротьба із змінним успіхом між Мстиславом і Андреєм II, в якій активну участь брали галицькі бояри угорської орієнтації. Їх вплив на Мстислава був такий, що М. Грушевський назвав цього князя «безрадним знаряддям в їх руках». З їх намови Мстислав віддав свою дочку за угорського королевича Андрея і визначив йому Перемишль, а 1227 року зрікся престола на його користь. Незабаром Мстислав помер.

В момент смерти Мстислава Романовичі мали великі досягнення: Данило відібрав у Лешка Берестейщину, яку віддав Василькові, Забузькі землі (Холмщина), володів Луцькою землею з Пересопницею, таким чином брати володіли майже всією Волинню, при чому діяли завжди спільно наче співправителі. Данило був справжнім «паном становища». Але заволодіти Галичиною було для нього не легко, бо ввесь час він мав проти себе опозицію галицьких бояр, які воліли мати угорських королів, ніж Данила.[437] Проте, він спирався на міське населення, яке завжди підтримувало його. «Це володар наш, Богом даний», — вітали його міщани Галича 1238 року. Він провів реформу у військовій справі, зорганізувавши полки з міщан та селян, переважно піші, які не раз забезпечували йому перемогу.[438]

Данило вів дуже обережну політику супроти сусідів, шукаючи з ними зв'язків. Року 1227, по смерті Лешка, взаємини Волині та Малої Польщі змінились. Краківський князь під час дитинства Романовичів розпоряджався Волинню. Після смерти Лешка почалася боротьба польських князів за краківський стіл, і Данило у війні за цей стіл виступав на допомогу Конрадові Мазовецькому. Він ходив з ним аж до Каліша, і літопис згадує, що ніхто з українських князів після Володимира Святого не заходив так глибоко «в землю Ляцьку». В той же час Данило уклав союз з Литвою, яка почала виступати на історичній сцені, і Поморським князем Святополком, за якого він видав свою сестру Соломію.[439]

---

[435] В. ПАШУТО. Там же, стор. 199-200.
[436] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 401. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 199.
[437] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 35-45; 513-518. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 201-207.
[438] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Король Данило на тлі історичної доби. «Визвольний Шлях», Лондон, 1954, кн. IX, стор. 78.
[439] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, 45-46. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 208-210.

З 1230 року починається боротьба Данила за Галичину. В ній активно виступали знатні галицькі бояри, які підтримували угрів. Фортецею цього боярства був Перемишль.

Смерть королевича Андрея та Андрея II мало змінили справи.[440] Хоч новий король Беля IV не виявляв інтересу до Галичини, а Данило, прагнучи миру, навіть піддався був під його протекцію, він підтримав кандидатуру Михайла Чернігівського на Галицький престол. Протягом чотирьох років боровся Данило з Михайлом та його сином Ростиславом. Ще тяжча справа була з галицькими боярами, які підтримували чернігівських князів. До боярської партії належали й три єпископи. Проте, ввесь час Данило знаходив підтримку в міському населенні Галича та Перемишля.

В цій боротьбі брали участь Литва, Угорщина, Польща (Мазовія), Австрія, Пруський орден хрестоносців, який на початку XIII ст. оселився на Балтицькому узбережжі. Нарешті в 1238 році галицьке міщанство — «мужі градські» — всупереч бажанням «двірського» Григорія Васильовича та єпископа Галицького Артемія, відчинили браму перед Данилом. Князь Ростислав втік до Угорщини.

На цьому не закінчилася боротьба.[441] Тимчасова перемога в Галичині дала можливість Данилові звернути увагу на схід: 1239 року він заволодів Києвом, але не став мешкати в старій столиці Української держави, а призначив до неї боярина Дмитра. Після того ще п'ять років минуло в боротьбі Данила за Галичину з Ростиславом, за яким стояла Угорщина. Тільки рішуча перемога Данила влітку 1245 року під Ярославом, де розбито військa угорські, Ростислава та прихильних до нього бояр, поклала кінець 40-літній війні Романовичів за спадщину, війні за звільнення Західньої України — Волині та Галичини від чужинців.[442]

Перемога під Ярославом розв'язала руки Данилові й дала йому змогу присвятити увагу внутрішнім справам. Він провів глибокі реформи в усіх галузях життя. Супроти «коромольного» боярства він перейшов до каральних дій: багатьох стратив, у багатьох сконфіскував землі, які роздав новому, служилому боярству. За Данила спішно збудовано низку нових міст, населення яких разом із служилим боярством стало підпорою князя. Звернено також увагу на положення смердів, на їх засяг обов'язків супроти бояр.[443]

Реформаторська діяльність Данила була перервана новим лихом: рухом татар на захід. На початку 1241 року татари здобули

---

[440] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 47-52.
[441] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 53-56.
213-215.
[442] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 56-62. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 215-216; 232-234.
[443] В. ПАШУТО. Там же, стор. 224-226.

Колодяжин, Кам'янець, Данилів, Крем'янець, Галич, Володимир, «інниї гради, многі їм же ність числа» і посунули далі на захід. 1242 року, довідавшись про смерть великого хана Угедея, вони повернули на схід.

Отаборившись над Волгою, татари почали викликати до Золотої Орди князів, щоб затверджувати їх на князівствах. Першим у 1242 чи на початку 1243 року поїхав Ярослав, князь Володимиро-Суздальський. За ним вирушили князі північні в 1244, 1245 роках. У 1246 році майже одночасно виїхали Михайло Чернігівський та Данило. До Данила звернулися татари з вимогою: «Віддай Галич!» Можливо, хтось із князів просив Галич у татар. Становище Данила було тяжке, бо він не міг вступати в боротьбу з татарами, якщо за ними стояли Ростислав з уграми, а головне — боярська опозиція.

Данило дістав від татар підтвердження прав на все князівство, але мусів визнати себе «мирником» — союзником, татарським васалем, підпоручником хана. Порівнюючи з іншими князями, прийняли його «милостиво», але почуття образи було глибоке і у князя, і в усіх підданих. «О, зліше зла честь татарська!», — резюмував ці переживання літописець.[444]

Дійсно, щойно закінчив Данило 40-літню боротьбу за об'єднання Романової держави блискучою перемогою, як мусів визнати себе ханським «холопом». Усе життя тепер присвячує він підготові до нової боротьби — за звільнення від татарської кормиги, будує фортеці, а разом з тим шукає зв'язків у Західній Європі.

Однак, виявилося, що, не зважаючи на моральне приниження, авторитет Данила значно зріс після відвідин у хана. Він повернувся з ярликом хана, як його васаль, і таким чином міг сподіватися на захист збоку татар в разі будь-яких конфліктів. Так зрозуміли його становище сучасники, які зі страхом чекали на новий напад татар.[445]

В першу чергу змінилося ставлення Угорщини. Той самий король Беля IV, який протягом стількох років боровся з Данилом і відмовив йому, коли він просив для сина Льва руки дочки його, Констанції, тепер прислав сам послів з пропозицією шлюбу. Щоб закінчити справу з претенсіями Ростислава на Галичину (Ростислав був одружений з другою дочкою Белі IV), Беля дав йому окреме князівство-банат між Дунаєм, Савою й Моравою — Мачву. Року 1247 відбувся шлюб Льва з Констанцією і укладено згоду Данила з Белею. Але, не зважаючи на цю угоду, Беля затримав титул «короля Галіції і Лодомерії».[446]

---

[444] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 64-65. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 235-237.
[445] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 66.
[446] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 67, 68.

Ще важливішими були стосунки з папою Інокентієм IV. Початок їх залишається неясним. Посол папи де Пляно-Карпіні, по дорозі до татар, зустрів 1246 року в Ленчиці у Конрада Мазовецького Василька, а потім гостював у нього в Володимирі. Там він намовляв Василька та руських єпископів, яких скликав князь, до унії. І Василько, і єпископи відмовилися щось на це відповідати і радили відкласти питання до повороту Данила від хана. Питання про притягнення Данила мало для папи Інокентія IV велике значення: в своїй спробі зорганізувати оборону християнства від татарської небезпеки він хотів спертися в першу чергу на країни, безпосередньо загрожені: Угорщину, Чехію, Сербію, Польщу, Литву та Галицько-Волинське князівство.

Збереглося листування між папою і Данилом після його повернення від хана. З цих листів видно, що для Данила головним була організація протитатарської допомоги, і він хотів знати, чи буде вона. Справа була для нього актуальна, бо якраз під час цього листування воєвода Куремса знову вчинив напад на Поділля та Волинь.

Папа звертався з листами не лише до Данила, але й до Олександра Невського, князя Суздальського, якого закликав теж до об'єднання. Але тими заходами мав він на меті встановити лише оборонний фронт для захисту Західньої Европи від татарських нападів, а не активну боротьбу з ними. Данило сподівався, що буде зорганізований хрестоносний похід, прийдуть на допомогу полки західніх держав.

В той час прибула папська делеґація, яка привезла Данилові корону. Для нього було ясно, що в таких умовах коронування тільки ускладнить відносини з татарами, не даючи йому нічого конкретного для боротьби з ними. Тому Данило не прийняв корони, і на цьому закінчилася справа до 1253 року.[447]

Але з короною зв'язана дуже важлива справа: в листуванні папи з Данилом і Васильком папа називав їх обох «гех», а державу з 1246 року — «королівством». А. Великий слушно пише, що тоді, в середині XIII ст., в такому питанні, як титулування володаря та його держави, «Апостольська столиця не могла допуститися грубого недогляду та порушення політично-правного устрою тодішньої Европи» ... «Римська курія мусіла мати докладні інформації про фактичний стан України, головно про її політично-правне положення в світі».

Питання це набуває ще більшого значення, якщо порівняти це титулування братів Романовичів з титулуванням Олександра (Невського). В листі до маґістра Тевтонського ордену папа згадує, що

[447] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 71. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 238-242; 251-253. — М. СТАСІВ. Корона Данила і татари. ANALECTA. Сер. II, Секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 144-148.

вислав листи до «Данила, достойного короля Руси та до шляхетного мужа Олександра, князя Суздальського». Тут впадає в око різниця в титулуванні обох володарів. Цікаво, що в 1247 році «світлим королем Володимира» називає папа Василька, а «світлою королевою» Дубравку, його дружину. Таким чином, Василько, нібито «удільний» князь, має в очах папи вищий титул, ніж великий князь Суздальський та Володимирський — Олександер.[448]

Питання про титул України, як королівства, має довгу історію. Ще коли син Ізяслава I — Ярополк — 1074 року звернувся був до папи Григорія VII, то папа іменував його, позбавленого держави, «королем» («rex») русичів, а Болеслава, короля Польського — тільки князем («dux»).[449]

Пізніше, в 1214 році, коли Андрей II Угорський домагався коронування сина Коломана, він не просив піднести його до гідности короля, а писав, що «народи Галичини... просили..., щоб ми поставили їм нашого сина Коломана на короля», а сам він з 1214 року іменував себе королем Галичини.[450]

Становище змінилося в 1253 році, коли Данило почував себе сильнішим, а головно — уже твердо вирішив повести боротьбу з татарами. Тож, коли виявилося, що татари рушають на Галицько-Волинську державу, він знов звернувся до папи по допомогу. Папа проєктував зорганізувати велику коаліцію держав: Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії, і проповідував хрестоносний похід. В таких умовах Данило погодився прийняти коронування, яке відбулося тихо в Дорогичині, під час походу Данила на ятвягів. «Прийняв вінець від Бога, від церкви св. Апостолів, від стола св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів», — записано в літописі.

Проте, коли обіцянки допомогти в боротьбі з татарами не зреалізовано, не вважав і Данило себе зв'язаним обіцянкою унії з Римом. Побачив і папа, що в цьому відношенні Данило нічого не зробить. Щоправда, 1257 року новий папа Олександер II загрожував Данилові викляттям за те, що відступив від послуху Римській Церкві.[451]

Цікаво, що найновіші дослідники, католики, не надають події, що відбулася в Дорогичині, значення коронування: вона нічого не змінила в положенні Данила, який уже був з самого початку королем. Корона ця була лише логічним розвитком політичних подій, — пише М. Стахів. «Татарська небезпека... була вистарчальним поштов-

[448] А. Г. ВЕЛИКИЙ. Проблема коронації Данила. ANALECTA, Сер. II, секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 97-99.
[449] А. Г. ВЕЛИКИЙ. Там же, стор. 99-101.
[450] А. Г. ВЕЛИКИЙ. Там же, стор. 100, 104.
[451] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 72-73. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 259.

хом і причиною до цього обостороннього зближення між Римом і Данилом та уділення й прийняття корони. Справа церковного з'єднання була тільки справою похідною. Спільна небезпека, а не що інше, зв'язала обидві сторони. Корона була політично-правним актом визнання за Данилом спадкових прав до давнього Київського королівства та зовнішнім його символом».[452]

Тому в римських реєстрах нема жадних записів про пересилання корони. Вона була надіслана як дарунок, як засіб визначити з-поміж різних претендентів правного спадкоємця, і Інокентій IV визначив Данила, а не Олександра Суздальського королем-спадкоємцем давнього королівства Руси.[453] «Традиції княжого і королівського Києва перейшли леґально на Захід, а не на Північ у Москву, яка ніколи не добилася того титулу і повищення аж до XVII ст.», — пише А. Великий. В цьому полягає глибоке значення події в Дорогичині.[454] Перед масою політичних мотивів, — писав о. Є. Камінський, — «ця справа церковного порозуміння відходить наче в другий плян».[455]

Як вище згадано, Данило намагався нав'язати міцні зв'язки з сусідами. Ще до татарської навали він мав якісь стосунки з Австрією. У 1246 році був забитий герцоґ Австрії Фрідріх II, який не залишив спадкоємців. Претендентками на престол виступили: сестра герцоґа, одружена з королем Чехії Пшемиславом II Оттокаром, та племінниця Ґертруда, з якою р. 1252 одружився син Данила — Роман. Це викликало війну Австрії з Чехією. На захист Ґертруди та Романа склалася ціла коаліція — з Белі IV, Данила, герцоґа Баварського, польських князів Болеслава Малопольського та Владислава Опольського, литовських військ під проводом князьків Товтивіда та Едивіда. Значні сили союзників пішли на Чехію, але, пограбувавши й сплюндрувавши околиці Опави й Оломюца в Моравії, повернулися. На перешкоді стали неприязні відносини союзників. 1253 року Роман примушений був покинути Австрію та Ґертруду.[456]

Складні зв'язки встановилися у Данила з польськими князями. Після смерти Лєшка почалися міжусобні війни, в яких Данило підтримував Конрада Мазовецького та його синів. Під час цих війн 1243 року Данило з Васильком заволоділи Люблином.

[452] М. СТАСІВ. Корона Данила й татари. ANALECTA, Сер. II, секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 151-152.
[453] А. Г. ВЕЛИКИЙ. Проблема коронації Данила. ANALECTA, Сер. II, секц. II, т. II, вип. 1-2, стор. 103-104.
[454] А. Г. ВЕЛИКИЙ. Там же, стор. 104. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Король Данило на тлі історичної доби. «Визвольний Шлях», Лондон, 1954, кн. IX, стор. 82.
[455] о. Є. КАМІНСЬКИЙ. Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу. ANALECTA, стор. 124-125.
[456] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 75-76. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 255-258.

Після смерти Конрада Данило підтримував добрі відносини з обома лініями польських князів — Краківською та Мазовецькою, зміцнивши їх шлюбом: дочка Данила Предслава була одружена з Земовитом Мазовецьким.[457]

Литовські племена, що їх «примучив» свого часу Роман, чинили постійні напади на Волинські землі. «Бѣда бѣ в землѣ Володимерсътѣй от воевання литовского и ятвяжьского», — писав літописець. Угода між Романовичами та князями Литовським і Жомоїтським трохи послабила гостроту, але ятвяги не припинили нападів. Одні литовські князі виступали як союзники Романовичів, інші — як вороги. У 1230-их роках князь Мендовг почав формувати з литовських племен єдину державу. Підкоряючи своїй владі дрібних литовських, а також українських та білоруських князьків, він шукав добрих відносин з Романовичами і допомагав їм у боротьбі з ятвягами. В 1252 р. (?) Данило навіть одружився з його племінницею, сестрою Товтовіла.

Проте, швидке зростання сили Мендовга викликало почуття небезпеки в Романовичів і привело до війни, наслідком якої Данило здобув ряд міст, серед них — Городно. Мендовг відступив Чорну Русь, Новогрудок, Слоним, Волковийськ — Даниловому синові Романові, який одружився другим шлюбом з дочкою Волковийського князя Гліба. Свою дочку Мендовг видав за молодшого сина Данила — Шварна.

Після смерти Мендовга, син його Войшелк передав Шварнові литовський престол, а сам прийняв православ'є і пішов до манастиря. Таким чином на короткий час Литва опинилася під владою Данилового сина. Ця литовська політика була найбільш вдалою з усієї зовнішньої політики Данила.[458]

Тут треба згадати ще один шлюб, який мав значення, але пізніше: шлюб Данилової дочки, Софії, з графом Тюрингії Шварцбурґом на початку 1250-их рр. Син їх додав до свого прізвища слово «ройсен», і після нього велика провінція Тюрингії називалася «Ройсен».[459]

Велику перешкоду бачив Данило у так званих татарських людях. У 1250-их роках цей антикнязівський, татарофільський рух охопив широку територію Волині та Київщини (в області Случа, Тетерева, Бога). Літописець згадує побіжно, що під час походу Данила на Литву татари порозумілися з населенням Бакоти, головним

[457] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 77-78.
[458] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 79-82. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 80.
[459] М. МІЛЛЕР. Рід князів Ройс. «Рід і знамено», 1947, ч. III, стор. 12-13. — В. МАЦЯК. Ройси й Шварцбурґи в українській історії. Там же, в. IV, стор. 26-28. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Там же, стор. 79.

пунктом Пониззя, і призначили туди свого баскака. З Бакотою ще під час боротьби з галицькими боярами довелося вести тяжку боротьбу. Це був аж до татарської навали значний осередок антикнязівської опозиції. Данило здобув Бакоту, але як тільки відійшли його війська, вона знову віддалася татарам.

Боротьба з татарськими людьми була дуже тяжкою: на допомогу їм прийшов у 1252 році воєвода Куремса, і це створило дуже тяжкі умови для Данила. Про наступ татар Данило заалярмував папу, але жадної допомоги не дістав. Тоді він розпочав боротьбу власними силами.[460]

Син Данила, Лев III пішов на Межибожжя, Данило з Васильком зруйнували Болоховську землю, син його Шварно плюндрував міста над Тетеревом і Случою. Був цілком знищений Возвягель, а населення його виведено. Ці приклади свідчать, яка жорстока була боротьба з татарськими людьми. «Татарське» населення та «болоховці» покорилися. Куремса був заслабий, щоб захистити їх, сили його були недостатні для боротьби з усіма Романовичами.[461]

Відносини Данила та Василька з єпископами не були добрі. Усі єпископи належали до боярської опозиції, і князі боролися з ними. Перемиський єпископ був забитий двірським чоловіком Андрієм; Галицький Артемій втік до Угорщини, а Угровський Йоасафа, який сам себе проголосив митрополитом після татарської навали, Данило вигнав, катедру зліквідував, а замість неї заснував катедру у Холмі і сам призначив єпископом Івана. Володимирські єпископи були також у повній покорі Василькові. Вони походили переважно з манастиря св. Данила, а Никифор Стенила був Васильковим урядовцем.[462]

Данило виявив себе видатним адміністратором. Тільки наставали мирні часи — він будував нові міста, села. Він заснував Данилів, Львів, Холм, що його зробив своєю столицею. Приходили до нього «німці і русь, іноязичники й ляхи, — нотував літописець, — идяху день і ніч», і підмайстери і майстри, і ремісники різних фахів, які втікали від татар, «бѣ жизнь и наполниша дворы, окрест града поле и лѣса». Відзначаючи розмах колонізаторської діяльности, літопис писав, що за Данила у Галичині та на Волині засновано 70 міст, в яких розгорталися промисли, ремесла, будували пишні будівлі, храми.[463]

---

[460] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 86. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 126, 282.

[461] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 84-87. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 126, 283.

[462] В. ПАШУТО. Там же, стор. 90, 228.

[463] Про численність утікачів від татар свідчить такий факт: 1240 року, коли Данило вертався з Угорщини, він зустрів їх таку силу, що не міг проїхати і мусів перечекати навалу. (П. КУРІННИЙ. Археологічне минуле княжого Львова. «Визвольний Шлях», 1954, кн. V, стор. 49).

Княжий двір Данила у Холмі став визначним культурним осередком, в якому складали літопис, що став частиною Волинського. Знавці вважають його «перлиною» серед українських літописів. Писав його спочатку «печатник»-канцлер Кирил, а пізніше єпископ Іван.

Двір Данила відзначався пишнотою, розкішшю. Як при європейських королівських дворах, тут відбувались турніри, виступали співаки, музики. Вживалося тут різних мов, але панувала латинська, властива тодішнім королівським дворам Західньої Европи.

Державу Данила добре знали в Европі: вона репрезентувала Україну-Русь. В англійській енциклопедії XIII ст. Бартоломея написано: «Галиція розлога й багата країна, quae nunc Rhutenia a pluribus nominatur», себто Галичину ототожнювали з Руссю.

Велике значення мало висвячення Кирила митрополитом Київським за вказівкою Данила: цим підкреслювалося наступність Галичини від Києва.[484]

Данило почував себе наступником влади київських князів. Це яскраво виявлено в Літописному Холмському зводі 1246 року, веденому, можливо, печатником Кирилом. У цьому зводі привертає увагу міжнародній його характер: велич руської землі поставлено в зв'язок з подіями угорськими, польськими, литовськими, чеськими, австрійськими, татарськими.

Перемога над боярською опозицією, розгром угорсько-польської інтервенції, встановлення modus vivendi з татарами викликали у Данила прагнення виявити свої права на всю Україну, включаючи Київ, яким володів — під татарами — Ярослав Володимиро-Суздальський. Це прагнення підкреслив Данило, призначивши Кирила на митрополита всієї Руси й вислявши його на висвячення до Нікеї в 1246 році. Таким чином боротьба між південно-західньою та північно-східньою Руссю за керівництво всіма руськими землями тривала в нових умовах, під зверхністю сюзерена в особах ханів Золотої Орди і монгольського Великого хана.

Прагнення Данила знову заволодіти Києвом, цим символом великого князівства цілої України, виявилося в словах до нього Мендовга: виряджаючи його сина Романа з новгородським військом на допомогу, в 1257 р., коли Данило збирав сили проти Болоховської землі, яка відрізала його від Київщини, Мендовг переказав: «Пришлю тобі Романа з новгородці, аби пошел до Возвяглю, оттуда і к Киеву».[485]

Дуже важливі на цьому тлі відносини Галицько-Волинського

---

[484] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Король Данило на тлі історичної доби. «Визвольний Шлях», 1954, кн. IX, стор. 80. — о. І. НАЗАРКО. Вплив . . . . . , стор. 158.

[485] В. ПАШУТО. Там же, стор. 91, 237, 238.

та Володимиро-Суздальського князівств. Сучасниками Данила були великі князі: Володимиро-Суздальський — Ярослав та його сини: Андрій та Олександер (Невський). Року 1243 Ярослава, першого з князів, хан Бату викликав до Золотої Орди, звідки повернувся він «великим князем Руси». В. Пашуто вважає, що цей виклик, і призначення були наслідком того, що Ярослав не брав участи в битві на р. Сіті 1238 року, коли князі намагалися покласти край переможному рухові татар. Ярослав здобув великий вплив при дворі Бату, але можливо, що цей «фавор» у Бату викликав підозріле ставлення до нього при дворі великого хана в Монголії: Ярослава викликали до Коракоруму і там отруїли. Цікава думка автора, що обидва українські князі — Михаїл та Данило — стали жертвою провокації Ярославового сина: Михайло був забитий, Данило, більш обережний, уник небезпеки.[466]

Після смерти Ярослава його сини дістали: Андрій — Володимир та велике князівство, Олександер — Київ та «всю землю Руську». Крім того Олександер володів Новгородом, не підвладним татарам. Андрія підтримували: Ярослав Тверський та Данило Галицький, з дочкою якого Андрій в 1250 році одружився.[467] 1252 року Олександер поїхав до Бату, до Золотої Орди, і дістав ярлик на велике князіння. Проти Андрія пішло татарське військо під командою Неврюя. Андрей втік до Швеції. Володимирський літопис закидає Андрієві, що не побажав він «царем (себто татарам) служити». Великим князем став Олександер, який повів політику повної супроти татар покори.[468]

З цією політикою Олександра ставить В. Пашуто в зв'язок відрядження Бату, того ж 1252 року, війська під командою Куремси проти Данила. Олександер, звільнившись з допомогою татар від конкуренції власного брата, хотів був тим же способом звільнитися від суперництва короля Данила. Але, — додає той же автор, — на відміну від князя Андрія Ярославича, Галицько-Волинський князь зумів відбити татар, втративши лише Пониззя.

Після того, як хрестоносні війська зруйнували Константинополь і 1204 року заснували на руїнах Візантійської імперії Латинську, Візантія зорганізувала в Нікеї нову столицю. Туди перейшли і цісарський двір з Федором І Ласкарисом, і патріярх. Цісарі Феодор І і, зокрема, Іван Ватаці шукали союзів для боротьби з Латинською імперією та Папською Курією. Союз з цісарем Фрідріхом II у 1240-х роках хвилював Курію. Одночасно вона намагалась нав'язати зв'яз-

[466] В. ПАШУТО. Там же, стор. 268-270.
[467] N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. XI.
[468] В. ПАШУТО. Там же, стор. 272.

ки з татаро-монголами й вислала послів до Монголії, щоб розпочати спільну акцію проти Нікейської імперії.[469]

Олександер включився в союз, який наприкінці 1250-ох років зв'язав Нікейський Візантійський двір, очолений цісарем Ватаці, та великоханський двір у Коракорумі. «Не може бути сумніву, — пише В. Пашуто, — що в татарсько-нікейських переговорах брали участь руські (себто володимиро-суздальські) дипломати». В ході переговорів Олександер 1258 року примушений був визнати татарське панування над Новгородом, хоч татари ніколи його не підкоряли. Тоді ж встановлено систему баскаків і досягнуто привілеїв для Церкви й духовенства. Тоді ж покінчено з незалежним існуванням Галицько-Волинського князівства: замість Куремси прийшов року 1258 воєвода Бурундай з більшими силами. Спочатку він, не оголошуючи війни Романовичам, закликав їх на допомогу в поході на Литву, і Василько мусів іти з ним; це привело до розриву з Литвою. Наступного року Бурундай з'явився з ще більшими силами і примусив знищити власними руками всі укріплення: Крем'янець, Лучеськe, Данилів, Стожек, Луцьк, Львів, Володимир. Залишився тільки дуже добре укріплений Холм. Після того татари пішли на Польщу і зруйнували Люблин, Завихость, Сандомир, Лисець, Краків.[470]

Цей останній напад татар зруйнував усе, що зробили Данило та Василько для оборони Галицько-Волинської держави. Року 1264 помер Данило в гіркій свідомості безпорадности свого становища. Літопис присвятив зворушливі слова на спогад короля Данила, що був «мудрий, як Соломон».

З Данилом зійшов з історичного кону один із найвидатніших володарів України, талановитий, самовідданий, освічений. Загальні обставини не дали йому довести до кінця справу піднесення України, але, не зважаючи на всі перешкоди, він багато зробив у цьому напрямку. Він зібрав усі землі, що ними володів Роман, створив із них з допомогою Василька могутню державу, з якою рахувалися сусіди, яку визнавав за поважну папа. Своїм коронуванням він затвердив її становище як королівства, як гідної спадкоємиці традицій Київської держави, і уможливив майже на сто років її існування. Данило, не зважаючи на тяжкі умови постійної війни, зумів зламати боярську опозицію і творити державу на нових началах. Галицько-Волинська держава зайняла почесне місце серед европейських держав; її міста викликали здивування, її армія доходила до Каліша та Оломунця, її військова тактика здобула славу. Не зважаючи на тісні зв'язки з Західньою Европою, культура, закони, література, релігія Галицько-Волинського князівства залишалися українськими.

[469] В. ПАШУТО. Там же, стор. 272-275.
[470] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 87-89. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 283-284.

Доба Данила важлива й тим, що протягом 20 років яскраво намітилася різниця між ідеологією та орієнтацією української держави і Володимиро-Суздальської: тоді, як Данило для зміцнення своєї держави та звільнення її від татарського панування шукав зв'язків з Європою, Олександер, орієнтуючись на схід, визнав безоглядно владу татар.[471] Таким чином стали один проти одного два різні світи.[472]

ВАСИЛЬКО (1205—1270)

Головою Галицько-Волинської держави після смерти Данила став Василько. Він залишився у Володимирі, а сини Данила — в Галичині.

Історія Галицько-Волинської держави залишається неясною: М. Грушевський, С. Томашівський, А. Пресняков, І. Холмський вважали, що, так би мовити, великим князем був Василько, а за ним Лев, що дістав Галичину — землі Галицьку, Перемиську та Холмщину.[473] Совєтський дослідник В. Пашуто вважає, що Східню Галичину з Галичем, Чорну Русь і все Забужжя з Белзом, Холмом, Червеном, Мельником та Дорогичином об'єднав Шварн, а Лев мав тільки західню Галичину зі Львовом та Перемишлем, і тільки після смерти Шварна у 1269 році заволодів східньою Галичиною та Забужжям. По суті це розходження не змінює стану, але пояснює дещо з поведінки Льва. Третій син, Мстислав, дістав — на думку М. Грушевського — Теребовлю. На думку В. Пашута — східню Волинь з Луцьком.[474]

Як уже згадано, син Мендовга, Войшелк, 1267 року пішов до манастиря й передав Шварнові своє князівство. Це викликало обурення Льва. Років через два чи три Лев підступно забив його, коли гостював він у Василька. Наслідки цього злочину були тяжкі: у Литві великим князем став Тройден, який вороже ставився й до руської культури, і до Романовичів.[475]

Взагалі гармонія Романової родини порушилася зі смертю Данила, і намітилися дві партії: Василько та Шварн і осторонь — Лев.

---

[471] В. ПАШУТО. Там же, стор. 272-275. У зв'язку з новою політикою супроти Церкви, як свідчив В. КЛЮЧЕВСЬКИЙ («Древнерусские жития святых, как исторический источник». М., 1871, стор. 147), змінився тон літописів та інших пам'яток, зокрема перероблено житіє Михайла Чернігівського, зм'якшено оповідання літопису про смерть князя Ярослава, про битву над Калкою і т. д. (Там же, стор. 276, примітка).

[472] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Король Данило ....., стор. 82.

[473] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 92.

[474] В. ПАШУТО. Там же, стор. 289-290.

[475] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 94. Цікавий побутовий деталь: перед убивством Войшелка князі Войшелк, Василько та Лев були на учті у німця Марколта у Володимирі («пиячили»).

ЛЕВ I (1264—1301?)

Лев був, безперечно, найталановитішим із синів Данила. Року 1269 помер Шварн, і всі його володіння перейшли до Льва.

У зовнішній політиці перше місце належало відносинам з Польщею. Після смерти Болеслава Малопольського Лев виступив претендентом на краківський престол, але невдало: обрано Лешка Чорного, з мазовецької лінії. Це викликало кількарічну війну з Польщею, яка закінчилася зі смертю Лешка в 1288 році. В боротьбі за краківський престол Лев обстоював кандидатуру Болеслава Мазовецького, свого сестринича, сина Переяслави. Під час цієї міжусобної боротьби Лев знову захопив Люблин.[476]

З Угорщиною, в зв'язку зі змінами на престолі, відносини зміцнювались. Під час одної з воєн, у 1281 році, Лев забрав частину Закарпаття з Мукачевом.[477] Таких меж Галицька держава ще ніколи не мала. Підтримував Лев стосунки з Чехією, Тевтонським орденом.

Ім'я Льва згадується в багатьох західньоевропейських джерелах як союзника Угорщини в 1271 р. у її боротьбі з Чехією. Під час війни Пшемислава II Оттокара Чеського з Рудольфом Габсбурґським чеський король добивався допомоги Льва, але добивався її й Рудольф Габсбурґський, і в австрійській хроніці згадується Льва як Рудольфового союзника. Пізніше Лев нав'язав дружні стосунки з новим чеським королем Вацлавом II і відвідував його в 1289 та 1299 роках.[478]

Тим часом в Орді владу забрав до своїх рук емір Ногай, який став правити іменем слабих ханів, скидаючи або забиваючи ненаручних собі осіб.

Літопис характеризує відносини з татарами так: «були всі князі руські в волі татарській». Лев, змінивши тактику Данила, не робив татарам спротиву, а прийняв цю «волю». Ходив за їх наказом на Польщу, Литву. Не зважаючи на це, його політика не забезпечила спокою державі, бо татари, проходячи через Галичину та Волинь, руйнували країну.

Крім участи в походах князі платили татарам контрибуцію — данину, чи то щорічну, чи час від часу — тяжко сказати. Не зважаючи на все, на ввесь жах татарського панування, воно було все ж таки легше, порівнюючи з «ігом», в якому перебували московські князівства.[479]

---

[476] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 96-98.
[477] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Історія Закарпаття, стор. 51-53.
[478] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 82. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 300-302.
[479] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 103.

Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімовому географічному трактаті 1308 року, який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія — величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією; ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її — Лев».[480]

ВОЛОДИМИР (1270—1289)

Син Василька Волинського, Володимир був іншої вдачі. Людина мирна, «книжник великий і філософ» — як називав його літописець, він неохоче брав участь у війнах, до яких примушували татари. Всю увагу скеровував він на будівництво: за його правління побудовано багато нових міст, замків, укріплень, церков. Він забезпечував церкви книгами і сам їх переписував. Зберігся образ Володимира як висококультурної, гуманної, освіченої людини. Останні роки життя він тяжко хворів на пістряк щелепи.

Ще за життя передав Володимир Волинське князівство не Львові, а його братові Мстиславові, бо, як і батько, не міг подарувати Львові убивства Войшелка. Володимир заповів роздати незаможним людям все, що мав коштовного: посуд, одяг тощо. Своїй дружині Ользі заповів окрему волость.[481] Він ставився, як і попередні Романовичі, з увагою до міського населення, і смерть його оплакували «німці, сурожці, новгородці».

Зі смертю Володимира закінчується Галицько-Волинський літопис, багатий на факти, докладні характеристики та описи подій. Відомості стають уривчастими й бідними.

МСТИСЛАВ (1289—1292)

Мстислав об'єднав центральну та східню Волинь, пізніше дістав від Литви Волковийськ.[482] В літопису про Мстислава сказано, що його оточували «бояри старі й молоді, ність числа», яким він роздавав села та міста.[483]

Після смерти Мстислава знову об'єдналася вся Галицько-Волинська держава спочатку під владою Льва, а після його смерти 1301 року (точно рік смерти невідомий[484]) — під владою його сина Юрія.

---

[480] Flos historiorum Terrae Orientis. (Цитую за В. ПАШУТО. Там же, стор. 302).

[481] М. ГРУЩЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 105.

[482] В. ПАШУТО. Там же, стор. 290, 295.

[483] В. ПАШУТО. Там же, стор. 288.

[484] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 520-521. — М. АНДРУСЯК. Останні Романовичі. «Науковий Збірник Українського Вільного Університету», т. V, Мюнхен, 1948, стор. 1-12.

ЮРІЙ І (1301—1315)

Юрій був довголітнім співробітником Льва, мав державний досвід, але характер його був неподібний до характеру Льва. Він уникав воєн, і, можливо внаслідок мирної політики, втратив Люблин (1302 р.). Свою столицю Юрій переніс до Володимира, і взагалі в його державі перше місце належало Волині. На печатці його іменується: «король Руси, князь Ладімерії» («Rex Russie princeps Ladimerie»); на зворотній стороні печатки герб Володимира. Дуже цікаве, але нез'ясоване питання: чому Юрій іменує себе королем, коли Лев І іменувався князем? М. Грушевський припускав, що була коронація Юрія.[486]

Правління Юрія І джерела змальовують як добу розквіту, спокою та економічного добробуту його держави. З видатніших подій в періоді його правління було заснування 1303 року окремої митрополії в Галицько-Волинській державі. Цей факт промовляє про пошану, яку викликав він до себе в Візантії.

У сусідніх країнах Юрій І користався пошаною. Зокрема тісним був його союз з Куявською лінією польських князів. Юрій був одружений з Евфимією, сестрою Владислава Локетка, Куявського князя. Він уклав союз з Тевтонським орденом, який був потрібний проти Литви, що стала небезпечним сусідом.[487].

АНДРІЙ І ЛЕВ ІІ (1308—1323)

Сини Юрія, Андрій і Лев ІІ дістали його спадщину. Невідомо, як вони правили: чи спільно, чи поділили її. У всякому разі в грамотах вони іменували себе «князями всієї Руси».

У зовнішній політиці вони спиралися на союз з Тевтонським орденом. Збереглися привілеї, що їх видали вони торунським і краківським купцям. Це свідчить про широкий розвиток галицько-волинської торгівлі.

Очевидно, вони вели боротьбу з татарами, і, можливо, обидва загинули в тій боротьбі. На це вказує лист Владислава Локетка до папи, в якому він називає братів «останніми руськими князями-схизматиками, які були непереможним щитом проти жорстокого татарського народу».[488] Становище їх в політичному світі мусіло бути дуже поважне, коли вони могли удержати довший час закарпатські здобутки Льва І і в Угорщині знайшлася партія вельмож, яка поставила одного з них кандидатом на угорський престол супроти

---

[485] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 521-523.
[486] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 113.
[487] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 114.
[488] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 112-121. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 83-84.

Карла-Роберта. Вони тримали Закарпаття, поки Карл-Роберт не здобув Мукачів, що поклало кінець українському володінню в Закарпатті.[489]

Очевидно, дітей вони не мали, і династія Данила урвалася. Можливо, деякий час не було князя, хоч, звичайно, претендентів не бракувало. Неясно, чому в 1324-1325 роках Генрих Глоговський (на Шлезьку) та його брат Ян титулували себе князями Галичини та Лодомерії, і ці титули визнавав папа. Але цікаво, що серед претендентів не було «великоруських князів», що свідчить про відокремлення Галичини.[490]

У 1325 році бояри обрали князем Болеслава, — сина Мазовецького князя Тройдена та Марії, сестри останніх князів Андрія та Льва, — який прийняв православ'я і ім'я Юрій.

ЮРІЙ II БОЛЕСЛАВ (1325—1340)

В зовнішній політиці Юрій II Болеслав тримався союзу з Прусією, на що вказують його грамоти 1334 та 1335 років. З Польщею, яка тоді об'єдналася, відносини були ворожі. Року 1337 Юрій, разом з татарами, намагався привернути Люблин, але не мав успіху.

З Литвою Юрій мав дружні стосунки, які скріплено в 1331 р. шлюбом його з дочкою князя Гедиміна, Євфимією (Офкою[491]). Продовжуючи політику Данила, Юрій протеґував містам, сприятливо ставився до німецької колонізації. Зберігся його привілей місту Сяноку на німецьке право року 1339, — перший привілей такого роду. В ньому він дає війтівство своєму «слузі» Барткові з Сандомиру із правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією й іншими вигодами. Вся грамота складена за зразком надань Маґдебурзького права. Міщан цієї громади на 15 років звільняється від податків, а осадниками її названо: «німців, поляків, угрів та русинів». Свідками на цій грамоті підписалися два війти німецького права з Бохні і «Варсов» (?) та ще один або два німці. Це цілком природно, якщо йшлося про Маґдебурзьке право.[492]

Грамоти 1334 та 1335 років, крім підпису Юрія-Болеслава, мають підписи єпископа й бояр, серед них — Дмитра Дедька. Поруч княжої печатки, що її вживав Юрій I, висять печатки бояр. Себе князь називає «з Божої ласки прирожденний князь».

Не зважаючи на все, — обрання боярами, участь їх у правлінні, — проти Юрія-Болеслава діяла міцна боярська група. Йому закидали протеґування чужинцям, сприяння німецькій колонізації, —

---

[489] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 101.
[490] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 115-122.
[491] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 530-532.
[492] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 129-130; 529-530. — М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 5-7.

хоч в цьому відношенні він мав попередників Василька та Володимира, — і те, що він нібито хотів повернути на католицтво. 1340 року його отруєно. Тоді ж почали побивати його прихильників та чужинців по всій землі.[493]

Загибель Юрія II-Болеслава була великою трагедією для України. Це була доба, коли два сусіди України вийшли зі стану анархії та міжусобної боротьби і розпочали державне будівництво під проводом талановитих королів: Польща — під проводом Казіміра Великого та Угорщина — під проводом Карла-Роберта.

Замість того, щоб протистояти цим оновленим міцним державам, українці «збурили свою національну державність. На опорожнену політично українську землю кинулися тепер сусіди», — так стисло, але яскраво характеризував ситуацію, яка утворилася в Україні в 1340 році, С. Томашівський.[494]

ЛЮБАРТ-ДМИТРО (1340—1385)

Боярство, хоч і звільнилося від немилого князя, не наважилося урядити боярську олігархічну республіку, хоч влада була в його руках. Як покликало воно Юрія II-Болеслава, так тепер покликало Любарта Ґедиміновича, сина литовського князя Ґедиміна. Він прийняв православ'я з іменем Дмитра і був посвоячений з якимось із галицько-волинських князів, можливо, з одним із Юрійовичів. М. Грушевський вважав, що він був одружений з дочкою Юрія II-Болеслава.[495] У всякому разі, Любарт-Дмитро не був чужий на Волині, і, можливо, мав стосунки з боярами до смерти Юрія-Болеслава.

Після смерти Юрія він без заперечень був визнаний князем Галицько-Волинським, і волинські бояри міцно його трималися. Доказом того, що він негайно, по смерті Юрія, став князем Галичини, був напис, якого М. Грушевський бачив на дзвоні Свято-Юрського собору у Львові з іменем князя Дмитра і датою — «1341» рік.[496] Року 1347 Візантійський цісар звертався до Любарта-Дмитра, титулуючи його «королем» Володимирським Дмитром-Любартом».[497] В той час Любарт уже втратив Галичину.

Спроба Любарта затвердитися в Галичині зустріла конкуренцію Казіміра Великого, короля Польщі, який негайно після смерти Юрія-Болеслава поспішив до Галичини, щоб «помститися» за вбив-

---

[493] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 132-142. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 84-85; 118.
[494] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 102-103.
[495] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 140.
[496] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 141. — М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 7-8.
[497] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 141. —С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 107.

ство князя та чужинців-католиків. Він звільнив із Львівського замку західніх купців і вивіз галицькі інсиґнії.

Одночасно прийшли угри й наближалися литовці. Галицькі бояри, під проводом Дмитра Детька, закликали на допомогу татар, і за їх допомогою уклали договір з трьома претендентами: визнаючи їх зверхність, виговорили собі внутрішню самоуправу. Правити став Дмитро Детько, як «староста та управитель Руської землі».[498] Завдяки його політичній зрілості, Галичина зберегла свою державність до 1349 року, — до смерти Детька. Великою помилкою його та галицьких бояр було те, що вони не підтримали Любарта в його боротьбі за Волинь.

З 1340 року почалася боротьба за Галицько-Волинські землі між їх сусідами. Року 1349 Казімір Великий дістав від татар за річну платню «право» на Галичину; він удруге напав на Галичину, взяв знову Львів і привласнив титул «пана Руської землі». Любарт, за допомогою литовців, почав нападати на Галичину, на Польщу. Поляки, разом з уграми, здобули Володимир. В цій боротьбі активну участь взяли деякі з бояр, міщанські та селянські громади. Боротьба за державу набула характеру народньої війни. Але сили були нерівні, і Галичина та Холмщина залишилися в руках поляків. Любарт, князь Волинський, став васалем Польщі.

Казімір намагався тісно зв'язати Галичину з Польщею. Він залишив за нею назву «королівство Руси», українську мову, як урядову, деяким боярам залишив їхні уряди. Але він багато земель роздавав чужинцям — полякам, уграм та німцям і поширював німецьку колонізацію в містах, селах, надаючи німецьке — Маґдебурзьке право. В церковних справах підтримував католицькі манастирі, але не переслідував православних.

Року 1350 Казімір та його небіж Людвик, король Угорський, домовилися, що Угорщина має право на «Руське королівство», але до смерти Казіміра Галичина залишається під його владою, а після смерти переходить, разом з Польщею, Людвикові. Після смерти Казіміра в 1370 році Людвик дістав Галичину, Белзько-Холмську землю, Крем'янеччину та Польщу.[499]

Року 1372 Людвик передав Галичину намісникові, князеві Шлезькому Владиславові Опольському, своєму родичеві, і надав йому широкі права.[500]

---

[498] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 85.

[499] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 119.

[500] С. ТОМАШІВСЬКИЙ вважав, що він правив не як намісник, а дістав Галичину, як ленно. («Історія України», стор. 109).

ВЛАДИСЛАВ (1372—1378)

Владислав поводився, як володар Галичини, титулував себе «Божою милостю пан і дідич Руської землі», мав велику печатку з гербом, карбував монету з галицьким гербом. Але він не вживав своїх прав на користь Галичини, нехтував інтересами населення, оточив себе чужинцями, головним чином німцями. Із виданих ним 120 привілеїв лише 15 стосувалися до галицьких бояр, решта — до чужинців. Він протеґував німецькій колонізації. В церковному питанні рішуче підтримував католицизм, дістав папську булю на заснування єпископств в Галичі, Перемишлі, Володимирі, Холмі.

1378 року Людвик усунув Владислава і призначив управителем свого урядовця. Закінчилася фікція державности Галичини. «В цій довгій боротьбі і під гнітом чужинецької окупації заломилася активність галицького боярства, — пише І. Холмський, — ... виставлені на переслідування, знищені війною, бояри почали залишати свої державні змагання. Вони боролися за своє існування, свої матеріяльні інтереси. Долю країни вирішували чужі сили».[501]

Роля Галицько-Волинського князівства була дуже велика. Воно охоплювало до 0,9 української території, охороняло Україну від передчасного поневолення та асиміляції збоку Польщі і в той же час спинило процес творення нової слов'янсько-фінської держави на північному сході. Галицько-Волинське князівство відкрило широкий шлях західньоевропейським культурним впливам на Україну, зберігаючи ліпші культурні традиції української культури. Змагаючись із загарбниками, що насідали з усіх боків (татари, Литва, Польща, Угорщина), Галицько-Волинське князівство гідно репрезентувало себе в західньоевропейському світі, як спадкоємця Київської держави й продовжило традиції її на сто років.[502]

ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ-РУСИ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ X—XIII СТОЛІТЬ

а) К н я з ь. Носієм державної влади, репрезентантом держави України-Руси був князь. Князем міг бути тільки член фамілії Володимира Великого. За весь час існування Української держави був один лише випадок, коли «вокняжився» в Галичі не член цього роду, а боярин, Владислав Кормильчич. У розумінні людей XI-XIII століть Україною правив увесь рід князів, і кожен член цього роду мав право на владу. Ця єдність княжого роду сприяла ідеї єдности

[501] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 120.
[502] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Іст. Укр., стор. 103.

Руської землі, України. Київська Русь не мала певного спадкового права. Спочатку правив сам Великий князь київський з допомогою своїх синів, які цілком підкорялися йому. Після Ярослава встановлюється право всіх синів князя на спадщину в Руській землі, але протягом двох століть ішла боротьба двох принципів наслідства: по черзі всіх братів, а потім — по черзі синів старшого брата, або тільки по лінії старших синів, від батька старшому синові. Брак сталих норм наслідства викликав постійну боротьбу за Київський престол, в якій фактично перемагав не той, хто мав більше прав, а той, хто був міцніший, або кого підтримувало віче. Прагнення окремих земель мати свою династію було властиве й Київській землі. Київ бажав мати князя з династії Володимира Мономаха, пізніше — вужче: з династії Мстислава I, але цього не спромігся досягти, і протягом XII-XIII ст. ішла боротьба за Київ між Мономаховичами, Мстиславичами, Ольговичами, боротьба, мотиви якої добре зформулював у 1173 році Святослав Всеволодович Чернігівський: «ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мені».[503]

«Вокняження» супроводилося певними церемоніями. В літопису часто зустрічаються вказівки, що новий князь починав з того, що йшов до св. Софії, там приймав благословення митрополита і «сідав на столі дідів та отців». Очевидно, вживали при цьому коронаційного одягу й інсигній. На монетах Володимир та Ярослав зображені в діядемах; Ярополк з жінкою — мініятюрах Трирського псалтиря — в коронах; Юрій I на печатці зображений в короні зі скіпетром; Данило дістав корону від папи. Року 1340 Казімір Великий захопив Львів, вивіз з нього коронаційні інсигнії галицьких князів (корони, престол та ін.). Можливо, що коронаційний одяг переховувалося в церкві; під час руйнування Києва в 1203 році Рюриком, половці позабирали з церков одяг князів.[504]

Характеристично, що населення не уявляло собі державного життя без князя. «Тяжко бяше кияном, не остал бо ся у них ни един князь», — писав літописець у 1155 році, і кияни запросили до себе княжити непопулярного Ізяслава Давидовича Чернігівського.[505] Ще яскравіше складалися події в Галичині: навіть там боярство не уявляло життя без князя і в скрутних умовах боротьби з Данилом Галич запрошувало то Ігоревичів, то угорського короля.

Компетенція та влада князя були необмежені й залежали від його авторитетности та реальної сили, на яку він спирався. Головним чином він був воєначальник, йому належала здебільшого ініціятива походів і їх організація. Походи проти половців підносили престиж князя, збільшували його авторитет.

---

[503] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 202-203.
[504] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 226.
[505] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 178.

Головну військову силу князя являла його дружина, пов'язана особисто з князем, яку він сам утримував. Згодом поруч з дружиною з'являються «вої» — рушення з міської та селянської людности. Воїв, треба гадати, не міг примусити іти на війну сам князь: багато фактів свідчить, що віче вирішувало питання — давати воїв чи ні? В часи боротьби Ізяслава II з Юрієм кияни заявляли, наприклад, що, не зважаючи на любов до Ізяслава, проти «Мономаховича»-Юрія вони не підуть, а проти Ольговичів — навіть з дітьми підуть.[506]

Князь був адміністратором, суддею. Князь Київський мав вплив на церковні справи. З літопису видно, що Ярослав та Ізяслав II наказували скликати собор єпископів і обирати митрополита; треба гадати, що вказували вони й кандидатів.[507]

б) Боярська рада. Прибічна рада бояр, а спочатку — дружини князя, була невідмінним учасником княжої управи. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше — з боярами, було моральним обов'язком князя. В цьому лежав також інтерес князя: дружина завжди могла відмовити йому послуху, якщо він надумав щось без поради з нею. Коли Володимир Мстиславич, організуючи похід на Мстислава Ізяславича, не порадився з боярами, дружина відмовилася брати в ньому участь.

У своєму «Поученії» Мономах вказує на наради з боярами, як на постійні, щоденні. Літопис з докором згадує князів, які уникали нарад з боярами: Святослав Всеволодович Чернігівський не обміркував пляну війни з Ростиславичами в боярській раді, а тільки в приватній розмові з жінкою та улюбленцями; Святополк II, прийшовши до Києва, «не здума с большею дружиною отнею». Всеволод Ярославич в старості «любаше совітуних» (юних), а не старих бояр. Галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича головним чином тому, що він «думи не любяшеть с мужми своїми». Іноді на раду запрошували князі єпископів, а також міське купецтво.[508]

Не зважаючи на моральну обов'язковість нарад, на фактичне існування їх, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетенцією, функціями, а ввесь час мали характер випадковий: бували на ній ті, кого запрошував князь, обговорювали питання, які стояли на черзі.

в) Віче. Віче являло собою орган влади старший, ніж князь. Ще Прокопій згадував про племінну самоуправу слов'ян. Згодом, з ростом влади князя, віча завмирають, і лише тоді, коли влада князів київських занепадає, — знову прокидається віче.

---

[506] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 155.
[507] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 40-41. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Митрополит Клим Смолятич. «Віра й Культура», 1953, ч. I, 2.
[508] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 228-230.

У Києві перший натяк на віче подає літопис під 1024 роком: переможець Ярослава, Мстислав, не посів Київського престолу, бо кияни його не побажали. Року 1068 кияни — супроти всяких прав — обрали князем Всеслава Полоцького, з іншої династії.[508] Року 1113 — знову всупереч праву — закликали Володимира Мономаха, і т. д. Року 1151 кияни не побажали мати князем Вячеслава, а визнали його братанича, Ізяслава: «ми его не хочем, ти наш князь».

Здебільшого князі визнавали за вічем право обрання, затвердження або, навпаки, відмови. Дуже показова поведінка Ізяслава II: у боротьбі з Юрієм Довгоруким за Київ він кілька разів звертається до киян по підтримку і не ставить їм за злочин відмову воювати з «Мономаховичем», себто Юрієм. Навіть коли, знемігши в боротьбі, кияни просили його в 1149 році добровільно відступити Київ Юрієві — Ізяслав покірно залишив його.[510]

Князі визнавали волю віча, як певного роду імператив: Ізяслав Давидович пояснював Юрієві Довгорукому, що «не сам їхав у Київ, а кияни посадили його».[511] Обраний населенням князь мусів «домовитися» з ним, укласти «ряд». Коли обраний вже князем Ростислав 1154 року пішов у похід, не уклавши «ряду», йому нагадували бояри, що ліпше «утвердитися з людьми», і мали рацію, бо він утратив престол.[512]

Змісту цих «рядів» ми точно не знаємо. Треба гадати, що то був договір не давати волі тіюнам, самому правити суд, входити в усі справи. Принаймні так виглядав «ряд» з Ігорем року 1146. Теорію обов'язків князя супроти людности дав у своєму «Поученії» Володимир Мономах, який повчав синів входити самим у всі деталі правління.

Віче в Україні не набуло таких певних форм, як то було в Новгороді та Пскові. Воно не мало ані окресленої компетенції, ані порядку скликання. Іноді скликав віче князь. Так, Святополк скликав віче, щоб знати думку киян з приводу обвинувачення Давидом Василька в 1097 році; 1146 року скликає віче Ігор і мирно домовляється з ним; 1147 року Ізяслав II доручив братові скликати віче, по згоді з митрополитом[513]; Данило Галицький, під час боротьби за Галичину, скликав віче в Галичі й запитав, чи може числити на поміч людности.[514] Таких фактів можна навести чимало. Поруч з такими, так би мовити, льояльними вічами, бачимо ще більше випадків, коли віче збирається без волі князя, стихійно, як було 1068 року в Ки-

[509] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 57; III, стор. 220. — Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 492.
[510] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 215.
[511] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 178.
[512] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 214; 219-220; 210, 211.
[513] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 214, 215-220.
[514] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 49.

еві, 1097 року в Володимирі, коли віче примусило Давида видати Ростилавичам бояр, що причинилися до осліплення Василька.[515]

У Києві, якщо віче скликалося самочинно, то здебільшого збиралося воно на Подолі, на торговищу або біля Турової божниці. Віча, що їх скликали князі, відбувалися в княжому місті, на «Горі». Неясно, як проходили вічеві збори, хто головував. Можна припускати, що велися якісь записи, бо в літописах через сто років подається, про що і як говорено на вічу. На вічах голосів не підраховували: перемагали ті, що їх було наявно більше. Участь брали голови родин, господарі.[516]

Крім Києва, віча відбувалися в інших містах. Відоме віче в Чернігові, яке 1138 року примусило князя Всеволода просити миру у князя Ярополка. Згадувалося вже віче у Володимирі 1097 року, в Галичі та інших містах. Не зважаючи на це, іноді на київському вічу порушувано справи пригородів: так, у 1146 році скаржилося воно Ігореві на здирства тіюна Вишгороду.

Оглядаючи діяльність боярської ради та віча, можна зробити висновки, що за час X-XIII століть вони не набули парляментарних форм, не перетворилися на певні інституції і залишилися випадковими зібраннями. Навіть у Галичині, де була міцна верства боярства та міського патриціяту, вони не спромоглися надати вічу та боярським радам характеру певних інституцій.[517]

г) Органи управління. Призначення всіх урядовців залежало тільки від князя, і відповідали вони тільки перед ним. В разі незадоволення, віче скаржилося князеві на зловживання його урядовців. Перше місце в князівстві належало канцлерові-«печатникові», який не лише прикладав печать, але й виступав із складними дипломатичними дорученнями, а також виконував військові функції. Таким був Курил, чи Кирил, печатник Данила. Невідомо, чи були аналогічні посади в інших князівствах.[518]

Головним урядовцем князя був тисяцький. Тисяцьких у передкнязівські часи обирала людність, але згодом перетворились вони на урядовців князя. Сиділи вони переважно в Києві, Чернігові, Переяславі, Турові, Володимирі, Галичі, Перемишлі. Під час відсутности князя були його заступниками.[519] За тисяцькими йшли соцькі, десятські. Всі вони мали військово-адміністративний, а почасти й фінансовий характер.[520]

---

[515] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 221.
[516] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 218.
[517] М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города, стор. 217-226. Тут дано огляд нової літератури про віча.
[518] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 233-236.
[519] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 227-230.
[520] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 236-237.

Судові функції виконували княжі тіюни та посадники. Нижчі судові урядовці звалися вирниками, метальниками, мечниками, отроками.

д) Військо. Головну частину війська становила княжа дружина, початок якої треба шукати ще в часах варязьких князів. Дружина була зв'язана безпосередньо з князем, і він її утримував, забезпечуючи зброєю, кіньми, одягом. Старші дружинники діставали в нагороду землю, а дружина — пайку з військової здобичі.

Другу частину війська становили «вої» — земське військо, головно із смердів, почасти призначуваних вічем, почасти — добровільців, що йшли з власною зброєю, на власних конях. На відтинку від дружини, вої часто вирушали в похід пішо.

Коли Україна поділилася на окремі князівства, кожне з них виставляло свої полки, якими командував свій князь. Брак субординації, спільного командування часто спричинялись до великих невдач: року 1187 Ярослав Чернігівський під час спільного походу на половців повернувся додому; під час битви над Калкою Мстислав Галицький почав наступ, не порозумівшись з іншими князями — і це мало трагічні наслідки.[521]

У перших відомостях про походи Руси-України згадується про фльоту. Вона складалася з невеликих видовбаних із стовбура, дуже легких на ходу та поворотах «однодеревень» (греки звали їх «моноксилями»), урухомлюваних вітрилами й гребцями. Поруч з «однодеревнями» були й більші — «лодії» чи «суда», які вміщали від 40 до 100 осіб. З такими суднами ходили українці на Царгород, на Каспій. Аскольд мав 200 «лодій», таким чином залога його фльоти становила до 8 000 чоловіка. Так писав патріярх Фотій. Року 913 на Каспійське море йшло 500 судів, на кожному по 100 чоловіка.[522] Майже в той же час скандинавські вікінґи руйнували з фльотою в 800 душ Англію. Згадується й річкова фльота пізніших часів.[523] Року 1151 Ізяслав II у боротьбі проти Юрія користався річковими судами.

Суходільні війська поділялися на кінноту та піше військо. До першого роду належала княжа дружина. Кіннота поділялася на тяжкозбройну та легку. Тяжкозбройна мала панцери, шоломи, щити, списи та мечі. Легка кіннота, або стрільці, з'явилися пізніше — у XII ст. — на зразок степовиків. Вона була озброєна луками і виконувала розвідувальну службу, або їдучи попереду іншого війська, розпочинала бій і переслідувала ворога.

Піхота поділялася також на тяжкозбройну та легку. Тяжко-

[521] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 251.
[522] М. ЛЕВИЦЬКИЙ (редактор). Історія українського війська. Вінніпеґ, 1953, стор. 81, 92.
[523] М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 84.

збройна піхота була озброєна так само, як і кіннота: панцери, шоломи, списи (копій), мечі. Зброю їх везли на возах. Їх називали «копійники».[524]

Тяжко встановити навіть приблизно кількість княжого війська. У Святослава в другому поході на Болгарію було 60 000 вояків, з того числа полягло 38 000. З Борисом на печенігів ішло 8 000.[525] Року 1068, під час нападу половців, Святослав зібрав 3 000 дружини та тяжкозбройної кінноти. Ізяслав Давидович 1146 року мав 3 000 люду. Печатник Курило привів Данилові в 1241 році 3 000 піхоти та 300 кінноти. Року 1174 Андрій Боголюбський мав з різних місць: ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білоозерців, муромців, новгородців і рязанців — 50 000 чоловіка.

СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XI—XII СТОЛІТЬ

Людність українських земель поділялася на дві великі категорії: вільних і невільних людей, до яких можна приєднати напіввільних.

а) Верхівку в і л ь н и х л ю д е й становили члени княжої дружини, — зрозуміло, не всі дружинники, а так звані «княжі мужі», еліта, що виступали як дорадники, співучасники всієї діяльности князя. Головною ознакою дружини була добровільність; кожен з «княжих мужів» міг «без зради» покинути князя і перейти на службу до іншого.[527] З-поміж княжих мужів обирав князь воєвод та інших урядовців. Спочатку верхівка дружини відрізнялася від земської верхівки — боярства старовинного, місцевого походження. Але в XI ст. ці дві групи злилися в одну — боярство; княжі мужі об'єдналися в групу значних землеволодільців, впливових у політичному відношенні, що брали участь в боярських радах князя, на вічах, в адміністрації, де посідали вищі пости. Біля князя утворюються династії бояр, які з діда-батька займали вищі посади. Наприклад, династія Свенельда-Добрині-Вищати дала 7 поколінь осіб на вищих постах; Шимон-варяг дав 4 покоління.[528]

Верства бояр поділялася на різні групи, але всі вони були упривілейованою частиною людности, і всі злочини, заподіяні супроти бояр, каралося вищою мірою, ніж злочини супроти інших людей.

Значніші бояри, як Свенельд, Ратибор, тисяцький Володимира Мономаха, мали свої власні дружини. Зокрема багато вказівок є про дружини галицьких бояр, де боярська верства досягла високого рів-

[524] М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 59-60; 31-32.
[525] И. АБРАМОВИЧ. Житие Бориса и Глеба, стор. 10.
[526] М. ЛЕВИЦЬКИЙ. Там же, стор. 45.
[527] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 301-302.
[528] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 229-230.

ня; там з-поміж боярства виділилась група «великих» бояр, які мали свої укріплені замки.

Взагалі верства бояр не була чимось ізольованим, кастою. До неї завжди міг пройти смерд за якісь заслуги. Серед бояр були діти й унуки «поповичів», були чужинці — варяги, половці, торки і т. д.

У Києві і взагалі в Україні боярська верства не відокремилася від багатого купецтва, промисловців.[529] Специфічні умови торгівлі в X-XIII ст. вимагали, щоб купець був завжди готовий збройно охороняти свій крам від нападів печенігів, половців, і це рівняло їх з військовими людьми. Від старих часів встановилося два терміни: купця — для кожного, хто торгує, і спеціяльно «гостя» — для того, хто веде закордонну торгівлю. Купці і гості перебували під особливою опікою князя, і в «Руській Правді» поставлено їх поруч з дружинниками.[530]

Уже в X ст. згадується «старців градських», «нарочитих мужів». У XI-XII ст. вже багато бояр зв'язують свою долю з містом. Так, у 1146 році літопис згадує імена бояр, прихильників Ольговичів, арештованих Ізяславом II: Данила Великого, Гюргея Прокопича, Івора Гюргевича, Мирославля унука, Мирослава Хилича унука. Ратибора, відомого з 1079 року, 1113 року згадується як тисяцького Києва. Відомі його сини Ільбех та Фома, посадник Червена (1121 р.). Чудин «держав» у 1072 р. Вишгород, а син його Іван брав участь в нараді у Берестові 1113 року. Син воєводи Вишати Ян був тисяцьким Києва, а син Яна — Варлаам — ігуменом Києво-Печерського манастиря. Так окреслюється досить значна група бояр, що мешкали в Києві й були його патриціятом.[531] Є факти, які свідчать, що в XII ст. оця міська еліта більше зв'язана була з містом, ніж з особою князя. Наприклад, київський тисяцький Улеб займав цю посаду за Всеволода, його брата Ігоря та Ізяслава II.[532]

Українські міста і, головним чином, найбільший, найбагатший Київ, переживали той самий процес боротьби з князівською владою та патриціятом, який відбувався в Західній Европі і привів до утворення вільних міських громад у Франції, Німеччині, Італії. Із стислих слів літопису можна зробити висновки, що такою боротьбою була «перша революція 1068 року». Безперечно, боротьба киян з Ізяславом почалася до вибуху 1068 року: літопис каже, що повстанці звільнили в'язнів з «поруба». Мабуть, були якісь заворушення до розгрому княжого війська половцями. На масовий характер повстання вказує помста Мстислава, який стратив 70 чоловіка «ча-

[529] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 311-313.
[530] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 152-157.
[531] Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 126, 128-132. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 158-162.
[532] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 226.

ді», а багатьох без слідства осліпив. В опозиції Ізяславові стояла частина ченців Києво-Печерського манастиря. Антоній, на якого «поча гніватися Ізяслав із-за Всеслава», примушений був втекти до Чернігова. В подіях 1068 року вперше виступають «люди» — населення міста, при чому спільно і міські низи, і купецтво, для якого захоплення степів половцями означало припинення торгівлі з Візантією.[533]

Незадоволення киян виявилися ще гостріше 1113 року, коли «низи» обурились лихварством Святополка, його спекуляціями сіллю, — «много насильства людям сотворив», — каже Патерик Печерський про нього. Після смерти Святополка кияни пограбували двір тисяцького Путяти і жидів. Бояри та купці звернулись до Володимира Мономаха, і, щоб заспокоїти населення, він, по нараді з тисяцькими, вніс до «Руської Правди» нові статті, які обмежили розмір відсотків при позиках. М. Тихомиров припускав, що Володимир Мономах дав у цьому уставі, що повністю до нас не дійшов, «даровану грамоту».[534]

З середини XII ст. зміцнюється боротьба за права міста. За невеликим винятком усі князі, щоб дістати престол, укладали «ряд» з вічем.[535]

Ще яскравіше проходила боротьба міст з боярами — «княжими мужами» та «мужами галицькими», або «великими» боярами XII-XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві. Показова історія Івана Берладника, князя демократичної частини Галичини, якого «низи» протиставляли князеві Володимирові і який викликав до себе ненависть інших князів (Юрій Довгорукий тримав його у в'язниці і хотів навіть стратити).[536] Перемишль, Ярослав, Звенигород, Городок залишилися в руках старого боярства під час боротьби Данила, що спирався на населення міст.

У XII-XIII ст. змінюється політична роля міст. В Галицько-Волинському князівстві розцвітають ремесла. Данило засновує нові міста, закликає німців, поляків, українців, і «люди ідяху день и день . . . и бе жизнь и наполниша дворы окрест града, поле и села»...

Середню групу вільних людей давали міста, хоч «ліпші», «вяці» люди, заможніше купецтво та гості, ще не оформилися й зливалися з боярством. Решта міської людности називалася «чернь» або про-

---

[533] В. Г. ВАСИЛЕВСКИЙ. Византия и печенеги. «Труды», I. — М. Д. ПРИСЕЛКОВ. Слово о полку Игореве, как исторический источник. «Историк-Марксист», 1938, ч. 6. (Цитую за Б. ГРЕКОВ: Киевская Русь, стор. 492-493). — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 187-190.

[534] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 190-192.

[535] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 196, 200. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там. же, стор. 209.

[536] В. ПАШУТО. Там же, стор. 181.

сто «люди». Юридично всі вони були вільні, рівноправні з боярами, але фактично залежали від цих патриціїв, капіталістів.

У великих містах, як Київ, Чернігів, Володимир, Галич, Холм, широко розвинулося ремісництво. Ремісники становили поважний відсоток населення. У великих містах, як Київ, ремісники різних фахів жили окремо, на Подолі, де цілі дільниці носили назви різних ремесел: Ганчар, Кожем'яки і т. д. Там знайдено рештки будинків, також знаряддя виробництва, ганчарні печі і т. п. В Києві на «Горі», в княжому місті було багато майстерень, які виробляли найкоштовніші речі: золотникарські, косторізні, де обробляли слонові ікла, металообробні, скляні. Очевидно, то були майстерні, які працювали для князя, при чому вироби їх часто позначалися тавром з тризубом.

В більших містах України завжди було багато чужинців, і пам'ять про них залишилася в назвах окремих дільниць. Це були хозари, греки, вірмени, поляки, жиди, болгари, араби, німці, італійці, скандинави і ін. В оселях чужинців будували латинські костели (в Києві, Переяславі, Володимирі і т. ін.). Найперше у Володимирі, в XIII ст., чужинцям надано привілеї: німці дістали Маґдебурзьке право, яке виводило їх з-під місцевої юрисдикції адміністрації й підкоряло юрисдикції Маґдебурґу. В 1339 р. дістав грамоту на Маґдебурзьке право Сянок.[537]

Нижчу групу вільного населення становили селяни — смерди. Вони володіли власним сільським господарством, полем, двором, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. «Руська Правда» охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина чи «княжа мужа». В XII-XIII ст. по всій Україні поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим зменшується число незалежних смердів. Навпаки: зростає група смердів, залежних від землевласника, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними.[538]

б) Напіввільні люди. В Україні-Русі X-XIII століть існувала досить численна група напіввільних людей — «закупів». Так називали людей, які з різних причин тимчасово втратили свою волю, але могли її знову здобути. Це були насамперед наймити, які, вступаючи на працю, брали плату наперед, або відробляли позичені гроші. «Закуп» міг мати власне господарство, двір, майно, але міг жити на землі пана і працювати на його землі. Закуп відповідав сам за свої вчинки, за злочин проти нього винний відповідав по зако-

[537] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 314,322. —Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 210, 246. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 141-147.

[538] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 315-318. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 210-246.

ну. За несправедливу кару, накладену паном на закупа, останній міг скаржитись до суду, і тоді пан ніс відповідальність. Якщо пан продав закупа в холопство — закуп діставав волю, а пан за це відповідав. Але всі ці закони слабо охороняли права закупа. Становище закупа було дуже тяжке: пан мав право карати його, бити «про діло»; закуп ніс відповідальність за реманент, за всякі втрати в господарстві.[539]

в) Невільні люди називалися челяддю або холопами. Джерелами холопства були: народження від холопів, полон на війні, продаж при свідках, шлюб з холопкою — «робою», вступлення на службу без «ряда», продаж збанкрутованого купця, втеча закупа та крадіж закупом. Закон застерігав умови, коли холоп міг стати вільним: якщо він викупиться на волю, якщо пан звільнить його, а крім того — для жінки-рабині, якщо пан зґвалтував рабиню — тоді, після смерти пана, діставали волю і жінка і її діти. Холоп був позбавлений всіх прав, і його трактував закон нарівні з худобою. За злочин, заподіяний холопові, діставав відшкодування пан. За злочин холопа відповідав пан. Холоп не мав власности, ні майна, ні двора; він був власністю свого пана. З поширенням християнства становище холопів трохи покращало: Церква закликала до пом'якшення в ставленні до рабів, радила відпускати на волю рабів «на спомин душі»; їх тоді називали «задушні». Оці «відпущеники» переходили в іншу категорію населення — ізгоїв.[540]

г) Ізгоями вважали людей, які всилу різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. В Церковному Уставі великого князя Володимира перелічено звільнених холопів, збанкрутованих купців, синів священиків, що не навчилися грамоти. Усі ці люди переходили під захист Церкви.[541] До цих трьох груп ізгоїв штучно приєднано четверту — «коли князь завчасно осиротіє». Про стан і практику, яка встановилася супроти князів-ізгоїв, мова була вище. Звичай вживати терміну «ізгої» у відношенні до князів був тільки аналогією зі становищем справжніх ізгоїв, які перебували під опікою Церкви.

Головна маса ізгоїв походила з холопів, що дістали волю згідно з тестаментами їх панів. Таких ізгоїв мав на увазі Устав великого князя Всеволода та пам'ятки церковної літератури.

---

[539] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 319-323. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 195-209.

[540] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 323, 328. — Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 247-254. Автор наводить багато паралель ізгойства з німецьким правом, з Салицькою правдою.

[541] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 319. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 247.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ-РУСИ

Головним видом господарства України в X-XIII ст. було хліборобство, коріння якого сягає аж до неоліту. Сільське господарство було двох видів: перший — великих землевласників, князів та бояр, яким належали великі площі землі, де працювали вільні смерди, напіввільні ролейні закупи та невільні робітники — холопи — «челядь». На такі господарства вказують поодинокі факти: наприклад, є згадка з року 1146 про 900 стогів збіжжя в маєтку князя Ігоря Святославича на Чернігівщині. Про розмір господарства свідчить також те, що на дворі Святослава Ольговича в Путивлі було 700 чоловіка челяді.[542] Другим видом господарства було сільське дрібне господарство смердів.

Сіяли, як і за давніх часів, пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку.[543] Сільськогосподарським знаряддям були: рало, соха, плуг. Сіяли руками, жали металевими серпами. Це була переважно жіноча праця. Молотили ціпами. Збіжжя зберігали в глибоких ямах, обмазаних глиною. Крім зернових рослин, сіяли коноплі, льон, який також вивозили за кордон. У IX ст. льон вивозили через Дербент до Середньої Азії.[544]

На городах розводили боби, горох, сочевицю, часник, цибулю, ріпу, капусту. У Вишгороді згадується корпорацію городників, на чолі якої стояв старшина.[545]

В овочевих садах плекали яблуні, груші, сливи, черешні, вишні. Розводили виноград, при чому значно далі на північ, ніж за наших часів, — на Волині, Київщині, Чернігівщині.[546]

Було дуже розвинене скотарство: рогата худоба, вівці, свині, а зокрема коні, яких потребувало військо. Про розмір скотарства в деяких господарствах свідчать цифри: 4.000 голів коней, що мав князь Святослав на Чернігівщині.[547] У Рафельштетенському митному уставі згадується, що в IX ст. продавали руських коней у Баварії. В описі посагу князівен, які їхали до Західньої Европи, зустрічаємо верблюдів, що привозили той посаг. Чи то були виплекані в Україні верблюди, чи взяті у половців — невідомо.

Велике місце в економіці України-Руси належало ловецтву. З давніх-давен хутра правили за головну статтю прибутку держави, коли данину підкорені народи платили хутрами. Вже звертається увагу на те, що Ольга вживала заходів для охорони місць, де по-

[542] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 339, 340. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 62-66; 136-138.
[543] Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 43.
[544] Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 51.
[545] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 339, 343.
[546] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 89.
[547] Б. ГРЕКОВ. Там же, стор. 89, 46.

лювали на різних звірів. «Руська Правда» охороняла бобровники. Біля Києва був «звіринець» — місце, де плекали звірів для полювання. Крім хортів, у княжих полюваннях використовували вимуштруваних барсів, а для полювання на птахів — соколів та яструбів. Володимир Мономах докладно описував серед різних державних справ свої полювання, бо на Русі полювання було не розвагою, а важливою статтею господарства: «скора» — хутра бобрів, лисів, куниць, вивірок ішли на експорт. Мода на хутра, зокрема боброві, панувала по всій Європі та Азії. На великих тварин — зубрів, турів, кабанів, ведмедів, вовків — полювали з копіями-списами, рогатинами, луками, на дрібніших — ставили сильця, різного роду пастки.

Велике значення, не менше ніж ловецтво, мало бджільництво, переважно бортне, здобування меду та воску диких бджіл. На деревах-бортнях ставили спеціяльні знаки, і «Руська Правда» накладала кару на тих, хто знищить бортні знаки. Бортництво давало великі прибутки без затрати капіталу. На мед та віск був завжди великий попит і в Україні, і в Західній Європі, бо мед заміняв цукор, а головне — вживали його для міцних напоїв, а віск — для свічок. Про розміри вживання меду для напоїв свідчить такий факт: у князя Святослава в Путивлі, на Чернігівщині, 1146 року забрано 500 берковців меду.[548]

Джерела свідчать про значний розвиток ремісництва. В XI ст. види ремесла вже об'єднувалися в корпорації деякі під проводом «старійшин».[549] У Вишгороді була корпорація городників, у Києві — «ізвозників», що возили дерево з пристані; теслів, які виробляли домовини — корсти. Взагалі в X-XII ст. помічається дуже детальна спеціялізація, деталізація ремесла. Один із сучасних совєтських дослідників ремесла нарахував у тих століттях 64 види ремесла.[550]

Широко розвинена була деревообробна справа, бо більшість будівель була дерев'яна й потребувала добрих теслярів. Будували з дерева житлові будинки, і церкви, і укріплення в формі «клітей», які закладали опаленою або неопаленою цеглою. Будували мости.[551] Столяри виробляли меблі, різьбили дерево. Залишилося чимало дерев'яного посуду, виготовленого токарями. До окремої групи ремісників треба віднести тих, що виробляли човни.[552]

Високого рівня досягло ганчарство. Виробляли з глини не тільки

[548] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 250. Автор подає рахунок: берковець = 200 кілограмів. Таким чином 500 берковців = 100 тисяч кілограмів. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, стор. 139.
[549] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 343.
[550] Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 507-509.
[551] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 79-80.
[552] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 80-81.

різноманітний посуд, прикрашений орнаментом, а також глиняні плитки для підлоги, для оздоблювання стін. Відомі спеціяльні майстерні в Києві, Білгороді, Володимирі, Вишгороді.[553]

Будівництво церков вимагало матеріялу для мозаїк — кубиків із смальти. Вже мозаїки Десятинної церкви, а пізніше св. Софії та св. Димитрія в Києві викликають припущення, що виробляли їх на місці. Там же виробляли скляні браслети, скляні дутки, посуд.[554]

З давніх часів в Україні залізо продукували з т. зв. багонної (болотяної) руди. В X-XII ст. металюргія досягла високого рівня.[555] Від найпростіших цвяхів вона дійшла до сільськогосподарського реманенту, до замків, слава яких ширилася по Європі, як руських замків».[556]

Виробляли різного роду зброю — стріли, списи, щити, мечі, сокири, а також панцери, шоломи, кільчуги та ін. Серед них, зокрема, цікаві речі — з інкрустацією золотом. Були розкішно оздоблені мечі й шоломи. Року 1216 на Липецькому побойовищі князь Ярослав Всеволодович загубив викутий з прикрасами шолом з іконою Спасителя та св. Михаїла — чудовий зразок мистецтва.[557]

Знали також ливарство. Серед литих з металу речей треба згадати славнозвісні арки з XII ст. із Вщижі, які довгий час вважали за французькі пам'ятки романського стилю. Тепер виявлено на них написи слов'янськими літерами з іменем майстра.[558]

Зокрема високого рівня досягло золотникарство. В різних місцях України знаходять дорогоцінні прикраси: діядеми — треба гадати, княгинь, ковти-підвіски до кульчиків, кульчики, намиста, окремі дутки; багато з них прикрашені емалем, переважно перегородчастим, який не поступався якістю перед візантійським. Ці вироби були місцеві, про що свідчать виявлені, головним чином у Києві, майстерні з недокінченими або зіпсованими виробами, і форми, в яких їх виливали.[559]

В XI ст. монах Падерборнського манастиря Теофіл у своєму

---

[553] Н. ПОЛОНСКАЯ. Археологические раскопки в Белгородке. Материалы Подготовительного Комитета XV арх. съезда. М., 1911. — Б. А. РЫБАКОВ....., стор. 342-348; 351-374. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 85.

[554] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 85-86.

[555] Б. А. РЫБАКОВ. Ремесла....., стор. 130-132; 208-237.

[556] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 200-223. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 72-73.

[557] Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло...., стор. 220-257; 291. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 78.

[558] Н. П. КОНДАКОВ. Русские древности в памятниках искусства, вып. 4. — Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло...., стор. 257-258.

Н. П. КОНДАКОВ. Русские клады. — М. И. ХАНЕНКО. Древности Поднепровья. Вып. V. — Н. ПОЛОНСКАЯ. Культурно-исторический атлас по русской истории. Вып. I, Киев, 1912. — А. С. ГУЩИН. Памятники художественного ремесла древней Руси X-XIII ст. Л., 1936, стор. 25-26. — Б. А. РЫБАКОВ. Ремесло...., стор. 240-243; 393-395.

«Трактаті про різні види мистецтва» писав, що «в цьому творі читач знайде... що винайшла Русь у мистецтві емалі і різноманітності черні».[560] Таким чином, у XI ст. над Райном чітко уявляли собі ювелірні вироби Руси й їх місце в мистецтві Європи. Це дуже важливе, бо в Західній Європі перегородчастого емалю ще не знали.

У нас є інші вказівки на висоту ювелірного мистецтва. В літопису читаємо про позолочені дошки на домовинах Бориса та Гліба, що їх спорудив Володимир Мономах: «Багато, хто приходив з Греції та інших країн, казали: «ніде не бачили такої краси!»[561] Пам'яткою ювелірного мистецтва служить дошка Євангелії (Мстислава). Плано-Карпіні писав, що в Каракорумі, в Монголії, бачив він високомистецькі вироби українця-ювеліра Кузьми.[562]

Розкішні прикраси, що їх виробляли в Києві, на Горі, для князів та бояр, імітували на Подолі для ширшої маси населення, заміняючи золото міддю і латунню.[563] Центром виробництва різних прикрас для широкого вжитку був Туров, де виробляли, зокрема, намиста з мідних дуток із блакитною зерню.[564]

Деякі вироби ремесла та мистецтва мали величезне поширення. Такими виробами були сережки з трьома кульками. Форма їх була однакова, хоч дорогі робили з золота, а простіші — із срібла. Були хрестики, зокрема енколпіони, що складалися з двох половинок, а всередині мали маленькі перегородки для мощів. Подібні сережки та хрестики знаходять також у Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії.[565] Дуже поширені були вироби з червоного овруцького шиферу: це, так звані, пряслиці для веретен, які зустрічались над Волгою, за Волгою, в Польщі, Чехії. На них іноді вирізьблювали ім'я власниці.[566]

ТОРГІВЛЯ

а) Внутрішня торгівля зосереджувалася по містах, де були «торги», «торговища». Торговельних майданів у Києві року 1017 було вісім. Вони відігравали важливу ролю в житті міста, бо на них збиралися віча, оголошували накази князя. Про чудо, коли в храмі св. Софії знайшли дитину, що втопилася була в Дніпрі, митрополит наказав оголосити «на сборі торгу».

На торгу продавали головним чином хліб, м'ясо, рибу, городину. Ченці Києво-Печерського манастиря продавали тут вироблені ними

[560] THEOPHILUS presbiter, Schedula diversarum artium, I Band, Wien, 1874. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города, стор. 75-77.
[561] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 78.
[562] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 532.
[563] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 271.
[564] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 342.
[565] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 480.
[566] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 190-192; 197-202.

ковпаки, «копитця» (шкарпетки), а за вторговані гроші купували жито.[567] Продавали сіль, яку привозили до Києва з Галичини — Галича або Перемишля. Можливо, що на ці торги потрапляло дещо із закордонної торгівлі. В цілому питання про внутрішню торгівлю висвітлено дуже слабо, значно докладніші відомості про зовнішню торгівлю.

б) З о в н і ш н ь о ю т о р г і в л е ю, як уже зазначено вище, займалися не лише купці, так звані «гості», але й бояри. Треба гадати, що брали участь в ній і князі. Билини зберегли пам'ять про славних своїм багатством і розкішшю життя «гостей» Чурила Пленковича, Дюка Степановича.[568]

У добі X-XIII ст. відбувається значна еволюція торговельних шляхів: утрачають першенство східні шляхи, торгівля зі Сходом ще не втрачає значення, але вже не грає тієї ролі, яку відігравала в IX-X ст.

Щораз більшого значення набували шляхи, які зв'язували Україну із Західньою Европою. Головний шлях лежав з Києва на Луцьк, Володимир, Завихост, Краків, Битом, Ополле, Вроцлав. В другій половині XIII ст. швидко підносився Львів, з якого шлях ішов через Городок, Любачів, Сандомир, Опатов та Радом. Тоді зросло значення Володимиро-Торунського шляху, що йшов через Городіл, Холм, Люблин, Казімеж, Шеченов, понад Вислою — Вишеград, Плоцьк, Бобровники. В селі Городілі та містах Володимир та інших стояли митниці.[569]

Значне місце в торгівлі здобуло Берестя, яке вело торгівлю з Прибалтикою, з Тевтонським орденом. У XIII ст. з Берестя йшов шлях на Торунь через Дорогичин, Нескужин, Брок, Широцьк, Помнихов на гирло Буга і далі на Торунь, відгалужуючись в напрямках на Литву та Мазовію.[570]

У середині XII ст. українські судна плавали Дністром до Дунаю. Галицьке Пониззя внаслідок діяльности Романа, було зв'язане торговельними шляхами з Галичиною та Києвом.[571] В добі X-XII сторіч поширювалися торговельні зв'язки України з Заходом.

Вище вже була мова про перший фіксований торговельний акт — Рафельштетський митний статут 906 року, який відбивав на собі значно старіший статут 880 року. В ньому згадувалося русів (з країни «Ругів»), яким давалося право торгувати по берегах Ду-

---

[567] Патерик Києво-Печерський.

[568] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 103.

[569] T. WEYMANN. Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskej. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej, t. XIII, zesz. I. Poznań, 1938, стор. 3; 25-27, 101, 102. (Цитую за В. ПАШУТО, там же, стор. 166-167).

[570] В. ПАШУТО. Там же, стор. 168-169.

[571] С. П. МЕЛЬГУНОВ. Очерки по истории русской торговли XI-XV ст. М., 1905. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 168-169.

наю, а також в Ротелі та Рідуархі з певним митом: мають продавати віск, рабів та коней.[572]

Далі зустрічаємо щораз більше вказівок на стосунки України з Заходом. Жид Ібн — Якуб (965-973) писав, що до «Фраги (Праги)... приходять з міста Кракова руси й слов'яни з крамом».[573] Серед купців, що їздили з Західньої Европи до України, було багато жидів. Ю. Бруцкус пише, що в равинських записах X-XII ст. жидівські купці, які їздили до Руси, називалися «Holchei russia», а в Реґенсбурзі по-латині звалися вони «rusari». В XI ст. занотовано караван жидівських купців, що поверталися з Києва до Реґенсбурґу. Наприкінці XI ст. знову реґенсбурзькі купці вислали до Реґенсбурґу з Києва транспорт хутер.[574]

Шлях між Києвом та Реґенсбурґом був небезпечний: він ішов через багна, гори, від Кракова на Моравські ворота, Богемський ліс, Прагу, але вигоди торгівлі переважали небезпеку.[575] В. Татіщев, не називаючи джерела, писав, що 1129 року, по дорозі через Польщу з Моравії, українських купців пограбовано. 1142 року німецький цісар скаржився візантійському цісареві, Іванові Комнену, на те, що його підданих побито й пограбовано на дорозі до Руси.

Вище згадувалося, що до Володимира Мономаха приходили по допомогу ченці з Реґенсбурґу. Це, звичайно, не був поодинокий факт. Між роками 1173 та 1180 в книзі прибутків манастиря св. Емерама в Реґенсбурзі записано, що підданий цього манастиря, Гартвіх, перебуваючи в Києві, офірував манастиреві 18 фунтів срібла й доручив сплатити гроші своєму боржникові в Реґенсбурзі. Цей факт свідчить про те, як, зважаючи на небезпечність шляху, люди шукали можливости встановити розрахунки між Києвом та Реґенсбурґом.[577]

У середині XII ст. маркграф Штирійський, Оттокар V, дав місту Еннсу «митний статут», підтверджений його сином Оттокаром VI, 1191 року. В ньому встановлено мито з тих, хто їхав з Руси та на Русь, і перелічено головні види краму: хутра, мед, віск, візантійські

---

[572] T. EDIGER. Russlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der Römische Kurie, Halle, 1911, стор. 17. (Цитую за В. ПАШУТО, там же, стор. 170).

[573] В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Древняя торговля Регенсбурга. «Ж. М. Н. Пр.», 1888, VII, стор. 122-126. — А. В. ФЛОРОВСКИЙ. Чехи и восточные славяне. I, Прага, 1935, стор. 187, 189. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 170.

[574] М. ШАЙТАН. Ирландские эмигранты в средние века. Сборник «Средневековый быт», Л., 1925.

[575] В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Там же, стор. 142-147. М. ШАЙТАН. Германия и Киев, стор. 4.

[577] В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ. Древняя торговля Регенсбурга. «Ж. М. Н. Пр.», 1888, VII, стор. 140-142. — М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. История русского народного хозяйства. К., 1912, стор. 109.

тканини, вино. Це було знову підтверджене грамотою Леопольда.[578] Такі факти стосуються й інших країн. Так, 1180 року герцог Фрідріх Саксонський звільнив від мита руських купців. Року 1190 Леопольд Австрійський видав грамоту, якою стверджував торгівлю між німцями та Руссю.[579] Протягом цілого середньовіччя в Західній Європі, головно в Німеччині, не проминала мода на пишні хутра; їх носили й королі, і патриції, і пані. Хутра бобрів, куниць, білок, не кажучи про північних соболів та горностаїв, постачала Україна.

Є відомості про торгівлю України з Чехією та Моравією. В Чехії знаходять багато хрестів-енколпіонів XI ст., зроблених в Україні.[580] Чеські дослідники давно вже констатували вплив речей типу Чорної Могили під Черніговом на ювелірні вироби XI ст. в Чехії (Жіленици, Русовиці, Мельник, Жалова, Передмостє та ін). Помітний цей вплив на речах XI ст. в Моравії. Дослідник Червінка пише, що на них позначається стиль, невідомий у Західній Європі, але властивий Русі (Чорна Могила).[581] За інтенсивність торговельних зносин промовляє велика кількість монет Льва Даниловича, знайдених у Чехії.[582]

Багато височних колець київського типу знайдено в Польщі — в Каліші, Кракові. В Кракові знайдено ковти київсько-чернігівського типу XI-XII ст. В Польщі ширилися мідяні намиста, що їх виробляли в Турові. Знаходять на території Польщі шиферні пряслиці з Овруча.

По всій Польщі та Помор'ю знаходять окремі предмети та цілі скарби срібних речей з України. Про значення торгівлі з Польщею промовляють знайдені в Дорогичині пльомби, якими позначали крам на митниці. Характеристично, що Болеслав Хоробрий карбував монети з руськими написами (кирилицею) для торгівлі з Руссю. Треба додати, що Мартин Галл (XII ст.) писав, що Польща бачила руських купців, але своїх купців, які їздили б до Руси, не мала.[583]

Постійні торговельні стосунки підтримувала Україна з Угорщиною. Ще Святослав у половині X ст. згадував про угорські коні і срібло. Очевидно, й далі угри вивозили срібло та золото. Пізніше вивозили з Угорщини мармур та скло. Данило вивіз велику мармурову чашу. Водночас із тим відбувався експорт до Угорщини з України. В грамоті кінця XII ст. короля Емерика Острогомському монастиреві на першому місці стоять купці з Руси. Бували вони в Буді.

[578] М. ШАЙТАН. Германия....., стор. 4.
[579] В. ПАШУТО. Там же, стор. 171.
[580] А. ФЛОРОВСКИЙ. Чехи и восточные славяне. (Автореферат. «Вопросы Истории», 1947, ч. 8, стор. 67-68.
[581] Дослідження археологів Чехії: Л. Нідерле, Я. Квет, І. Схраніл, І. Червінка та ін. (Цитую за Б. 9. РЫБАКОВЫМ. Там же, стор. 225-226; 456, 476, 477.
[582] А. ФЛОРОВСКИЙ. Там же, стор. 68.
[583] Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 460; 478; 480; 470.

Року 1288 дано Острогомський митний устав, в якому перелічено купців з різних країн: Баварії, Польщі, Чехії, Австрії та Руси. В. Халоупецький, який досліджував цей устав вважає, що деякі пункти його одночасні з Рафельштетенським.[584] Згадувалось угорську торгівлю в грамоті 1134 року Івана Берладника.[585]

Були торговельні стосунки з Скандинавією. Т. Арне вказував на поширення в Швеції київських хрестів з виїмчастим емалем. Зустрічаються українського походження писанки з емалевою поливою, навіть глиняні горщики руського типу. Форму та орнамент останніх, мабуть, треба віднести до запозичень. Цікаво, що ще в X ст. норвезький король висилав на Русь послів купувати шиті золотом тканини (паволоки), «яких до того часу не бачили.[586]

Торговельні зв'язки України-Руси досягли далекої Франції. До XII ст. шовкові тканини у Франції мали загальну назву — «руські», незалежно від того, звідки вони походили: чи були візантійські, східні чи привезені руськими купцями.[587] В XII-XII ст. у Франції взагалі називали «руським» усе коштовне, мистецьке. Були «руські» плащі, соболі, золото. Французький епос знав Русь, як багату країну. З другого боку на Русь ішло французьке сукно-скарлат, яке дуже цінили при княжому дворі.[588]

Звичайно, тут наведено лише деякі факти, які свідчать про широкі торговельні зв'язки України-Руси з Західньою Европою. Тяжко сплюндрована, зруйнована татарською навалою, Україна-Русь не припинила цих зв'язків. Пляно-Карпіні оповідав, як 1245 року разом з ним приїхали до Києва купці з Вроцлава (Бресляв), з Польщі, Австрії, компанія купців з Візантії, з Пізи, Ґенуї, Венеції, Франції. Рубруквіс, посол французького короля Людовика IX (1253-1254 років) писав, що з Руси до Туреччини їздило багато купців, які возили хутра горностаїв, вивірок та ін. В Судаку можна було купити криті вози, в яких вони везли ці хутра. Далі висилали їх морем до Візантії. З цим можна поставити у зв'язок те, що німці та сурожани оплакували смерть Володимира Васильковича в 1288 році.[589]

---

[584] В. ПАШУТО. Там же, стор. 171-173.

[585] Н. П. ДАШКЕВИЧ. Грамота князя Івана Ростиславича Берладника 1134. «Сборник статтей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову». К., 1904. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 172.
T. ARNÉ. La Suède et l'Orient. — Б. А. РЫБАКОВ. Там же, стор. 479.

[587] А. А. СПИЦЫН. Торговые пути Киевской Руси. «Сборник, посвященный С. Ф. Платонову». СПБ., 1911, стор. 244.

[588] Н. ВОРОНИН и М. ТИХАНОВА. Пути развития русской культуры X-XIII вв. «Культура древней Руси», М., 1950, т. II, стор. 516, 521. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 168.

[589] В. ПАШУТО. Там же, стор. 172.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ

а) Церква. Перші відомості про організацію Церкви в Україні непевні. Патріярх Фотій писав, що в 864 році на прохання князя було вислано до Руен і Візантії єпископа. Можливо, що це був Михаїл, ім'я якого збереглося. Не відомо, що було пізніше, хоч були християни за Ігоря та Олега. Відомості за часів Володимира теж не докладні. Літописи не згадують про первісний устрій Церкви за Володимира. Як її зорганізовано, хто стояв на її чолі — залишається невідомим. Перше ім'я, яке можна прийняти з певністю, це ім'я архиєпископа Івана, який очолював Київську катедру ще за Володимира. Його згадують в добі боротьби Ярослава з Святополком, коли він уживав заходів для канонізації Бориса та Гліба. Треба гадати, що не був він греком.

Року 1037 посів митрополичу катедру грек Теопемпт.[590] Року 1051, з наказу Ярослава, обрано на митрополита священика церкви Спаса на Берестові, українця Іларіона (1051-1054).[591] Після нього — невідомо, якого походження, можливо, теж українець — був митрополит «Переяславський» Єфрем (1055), а далі почався ряд митрополитів, поставлених Константинопільським патріярхом: з 1072 до 1147 року, коли на вимогу князя Ізяслава II обрано на митрополита українця Климента (Клима) Смолятича (1147-1154).

Таким чином протягом майже ста років українська митрополія була обсаджена греками, висвяченими патріярхом Константинопільським, без погодження з князями.

Згідно з практикою Візантії, митрополії не тільки перебували в залежності від патріярха, але й вся територія їх підлягала візантійському цісареві, як протекторові Церкви. Так, теоретично, Київська митрополія, яка територіяльно перевищувала цілий патріярхат, нібито опинилася під зверхністю цісаря. Повторюємо «нібито», бо на практиці такої залежности не було: бракувало реальної сили, щоб провести її в життя. Насамперед — на перешкоді стояла віддаленість Руси. Не зважаючи на розмір Київської митрополії (єдиної на всю державу), її поставлено на 60-те місце в списку митрополій Візантійського патріярхату, а пізніше переведено на 70-те чи 71-ше місце. Це свідчить про те, як ставилася Візантія до Української держави.

У Київській митрополії були такі єпархії: в XI ст. — крім Київської, де єпархія об'єднувалася з митрополією: 1. Чернігівська, 2. Володимирська, 3. Білгородська, 4. Переяславська, 5. Юр'ївська,

---

[590] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. История русской Церкви, т. I, ч. I, стор. 284. — О. А. ЛОТОЦЬКИЙ. Автокефалія, т. II, Варшава, 1938, стор. 255-261. — Т. КОСТРУБА. Київський митрополит Іван. Нариси з церковної історії, вид. II. Торонто, 1955, стор. 19. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. I, стор. 84.

[591] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 261-265.

6. Тьмутороканська (?), 7. Новгородська, 8. Ростовська; в XII ст., 9. Турівська, 10. Галицька, 11. Перемиська, 12. Угрівська (перенесена Данилом до Холма); 13. Полоцька, 14. Смоленська, 15. Володимирська (над Клязьмою); в XIII ст.: 16. Луцька, 17. Суздальська, 18. Переяславсько-Заліська, 19. Муромська, 20. Рязанська, 21. Тверська. Після 1240 року зникла Юр'ївська єпархія, а Переяславську перенесено до Золотої Орди під назвою Сарайської.[592]

Єпископи були здебільшого не греки. З одного Києво-Печерського манастиря вийшло бл. 30 єпископів. Згідно з канонами, єпископів обирала громада вірних, але на практиці часто обирав чи призначав кандидата князь.

Митрополити раз-у-раз робили спроби обсадити єпископські катедри греками, але успіху не мали, зустрічаючи спротив князів. Грек митрополит Михаїл, зробивши таку спробу, викликав конфлікт із Всеволодом II і поїхав до Царгороду, при чому заборонив служити в св. Софії до свого повороту.[593]

На вимогу Всеволодового наступника, Ізяслава II, собор єпископів обрав 1147 року митрополитом українця Клима Смолятича, дійсно гідного кандидата — «книжника і філософа». Собор докладно обміркував питання про право обирати митрополита без згоди патріярха. Проте, церковне питання ускладнялося політичною боротьбою Ізяслава II з Юрієм Довгоруким.[594]

Після смерти Ізяслава II, коли Київський престол посів Юрій, Константинопольський патріярх вислав митрополита грека Константина. Константин кинув анатему на Ізяслава II та митрополита Клима і скасував його висвяту.[595] Це свідчить про те, з яким гнівом зареаґувала Візантія на порушення її прерогативи. Головного противника обрання Клима — Новгородського єпископа Нифонта, очевидно грека, канонізованого негайно після його смерти.[596]

Нову спробу обрати митрополитом українця зроблено вже за татарської навали. Митрополит грек Йосиф зник, і катедра вакувала.

Року 1242 Данило Галицький, що був зверхником Правобережної України, обрав на київського митрополита Кирила (1241-1281), якого висвятив патріярх. Але в Києві він мешкав мало, а здебільша

---

[592] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 260-261; 278-281. —О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 274. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 628.

[593] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 145.

[594] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 263-266. — о. І. НАЗАРКО. Митрополит Клим Смолятич. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Клим Смолятич, митрополит Київський. «Віра й Культура», 1953, ч. I, 2.

[595] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. III, стор. 265.

[596] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. русск. Церкви, т. I, ч. 2, стор. 306. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 263, прим. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, стор. 261-265.

перебував у Володимирі над Клязьмою.[597] Після його смерти патріярх прислав митрополита грека Максима, який року 1299 переїхав до Володимира над Клязьмою.

Переїзд митрополита київського до Володимира над Клязьмою викликав у галицьких князів бажання мати митрополита для Галицько-Волинської землі. Року 1303 висвячено в Царгороді на митрополита галицького Ніфонта (1303-1305). До Галицької митрополії прилучено єпархії: Володимирську, Перемиську, Луцьку, Туровську і Холмську. Новій митрополії в ряду митрополій патріярхату дано 81-ше місце.[598]

Галицька митрополія існувала недовго. Наступник Ніфонта, Петро Ратенський (1305-1326), 1309 року став митрополитом «всея Руси» і перебував постійно в Москві. Його наступник, грек Теогност (1326-1353), добився ліквідації Галицької митрополії. Року 1347 патріярх видав грамоту про прилучення Галицької митрополії («Малої Руси») до митрополії Київської (властиво Московської — на підставі «неохоти вірних» до цього поділу, про що повідомив патріярха ... московський князь Семен).[599]

З цього стислого переліку справ видно — з одного боку — хоч і рідко здійснюване, прагнення України до автономії Церкви, а з другого — зародження тих конфліктів, які кінець-кінцем призвели до втрати Україною власної Церкви.[600]

Духівництво становило окрему групу населення, яка поділялася на дві верстви: чорне духовенство та біле. Чорне — ченці — відігравало в житті велику ролю. До манастирів ішли представники вищого боярства, князі, наприклад, Святоша (Святослав), син Давида Святославича Чернігівського, який став ченцем Києво-Печерського манастиря, виконуючи всі чернечі обов'язки: працював як чорнороб, був вратарем і т. п. Також вступали до манастирів княгині, князівни. Дочка Всеволода, Янка, була ігуменею заснованого для неї в 1086 році Янчиного манастиря.[601]

Серед манастирської братії було багато представників вищого боярства. У Києво-Печерському манастирі були, наприклад, Теодо-

---

[597] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. III, стор. 189-190; 267-268. — Деякі дослідники, як митрополит ФІЛАРЕТ (История русской Церкви, II, стор. 77) та дехто із сучасних (В. ПАШУТО, там же, стор. 228, 237, 271) вважали митрополита Кирила за печатника Данила — Кирила — але інші відкидають цю думку, як М. ГРУШЕВСЬКИЙ, О. ЛОТОЦЬКИЙ тощо. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 273, 283-284.

[598] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 269-270.

[599] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. Ист. русск. Церкви, т. II, ч. I, стор. 162. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 270-274; 543-544. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 286-289.

[600] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925, стор. 26-29.

[601] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Блискуча зоря...., стор. 26.

сій, син заможного курського урядовця; Варлаам, можливо, син Яна Вишатича, Єфрем, що був найближчим до князя урядовцем; Мойсей Угрин — брат улюбленця князя Бориса; Никон «з великих града».[602] В тому ж манастирі були визначні вчені Нестор, Іларіон, Никон, маляр Алімпій, лікар Агапіт, які вели літописи, переписували книги, провадили різні школи. Такі ж інтелектуальні сили були у Видубицькому манастирі.

За підрахунком Є. Голубинського, в Києві було 17 манастирів, в Галичі — 5, у Чернігові — 3, Переяславі — 2, у Володимирі та Тьмуторокані — по 1.[603] Більшість з них була заснована князями, але були й манастирі, засновані самими ченцями.

Перше місце серед манастирів України належало Києво-Печерському, що його заснував преподобний Антоній, постриженець Афону, а остаточно зорганізував третій ігумен, преподобний Теодосій, який впровадив суворий Студійський устав, що зобов'язував братію до аскетизму. Цей манастир став зразком для інших манастирів і мав великий моральний вплив на князів і все суспільство.

Другу частину духівництва являло парафіяльне, біле: священики, диякони, дяки, паламарі, причетники. Число білого духівництва було дуже велике: в Києві, за вказівкою Тітмара Мерзебурзького, року 1018 було 400 церков, а літопис зазначає, що під час пожежі в Києві 1124 року згоріло 600 церков. В деяких церквах було по кілька священиків. До цього числа треба додати людей, зв'язаних з церковним життям: «проскурниць», жінок духівництва та їхніх дітей, а крім того — «задушників», «прощеників», ізгоїв, людність сіл, подарованих церквам «на спомин душі». Всі вони являли окрему категорію людей, залежних від церкви і вилучених з-під загальної юрисдикції.

Чимало судових справ, дійовими особами яких були люди, незалежні від Церкви, теж належало до церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення законів Церкви, як двоєженство, неправі шлюби, розпуста, ворожбитство, родинні сварки і т. п. З цього видно, що єпископи мали дуже широку компетенцію. До цього треба додати моральні впливи єпископів на князів. Було чимало випадків, коли єпископи стримували їх від неправих, жорстоких учинків. Вони часто виконували дипломатичні доручення, їздили в посольствах князів.[604]

Прибутки Церкви складалися насамперед із «десятини» з князівських маєтків, як зробив це Володимир з утриманням Десятинної

---

[602] «Печерський Патерик», стор. 57, 73.

[603] Е. ГОЛУБИНСКИЙ. История русской Церкви, I, ч. I, стор. 746-76[3]. Список надто зменшений. М. ГРУШЕВСЬКИЙ подає більший. Для Волині він додає ще 8. (Іст. Укр.-Руси, III, стор. 415-420).

[604] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 285-290.

Церкви, далі йшли пожертви князів та заможних людей. Поволі монастирі ставали землевласниками: їм офірували в заповітах села, різні добра. Князь Ярополк Ізяславич (той, що їздив 1075 р. до Риму) офірував Києво-Печерському монастиреві всі свої маєтності; дочка його, Анастасія, за життя дала 100 гривень срібла та 50 гривень золотом, а по заповіту — все майно «до повойника». Чоловік її, князь Гліб Мінський, дав 600 гривень срібла та 50 золотом.[605] В Патерику Печерському є багато вказівок на великі офіри (наприклад, Шимон-варяг дав пояс із золотом на будування церкви). Але треба мати на увазі, що заможними монастирі ще не були. Патерик Печерський — твір XII-XII ст., дає багато вказівок на те, як бідували ченці, не мавши навіть борошна на хліб, і в'язали різні речі, які носили продавати на ринок. А це ж був найбагатший монастир.[606]

Християнство мало великі успіхи, які дають підстави вважати, що коріння його в Україні-Русі сягало значно глибше за добу Володимира. Велике число церков, монастирів, людей, що прагнули чернецтва, поширення паломництв поза межі України — до Святої Землі, Афону, до Царгороду — свідчать про побожність людей. Відомо, що вже Антоній, основоположник Києво-Печерського монастиря, був пострижений на Афоні в XI ст. На початку XII ст. Данило застав в Єрусалимі багато новгородців та киян. Захоплення паломництвом до Святої Землі викликало навіть протест духівництва, бо, мовляв, паломництва «нищать нашу землю».[607] Ходили люди й до Риму.[608]

Про інтерес до церковних питань свідчить просякнуте побожністю «Поученіе дітям» Володимира Мономаха. Він повчає регулярно відвідувати церкву, молитися вдень, вночі, в дорозі повторювати молитви. Ледве чи такий настрій був властивий тільки йому самому... Сотні примірників житій святих, Міней, Прологів, не кажучи про Євангелія, переписували по манастирях, і це свідчить про потребу суспільства в такій літературі.

Такі християнські настанови головним чином властиві були князям, боярству, міщанству великих міст. Іншим життям жили глухі села, де людність ревно додержувалася старих поглядів, обрядів, вірила в духів, пам'ятала Перуна, Хорса, Мокошу. Поволі старі, поганські вірування з'єднувалися з новими, християнськими, утворюючи «двоєвір'я»: «кутя» — Свят-Вечеря, «Масленица» — зустріч бога-сонця, Іван Купало — свято весни. Перун злився з пророком Іллею, Волос — із св. Власом, Даждь-бог — із св. Юрієм. Стара поганська віра внесла радість життя з природою в аскетизм христи-

---

[605] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 294. — Б. Д. ГРЕКОВ. Там же, ст. 136.
[606] Патерик Києво-Печерський.
[607] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 406-407.
[608] И. ДМИТРИЕВСКИЙ. Православное русское паломничество на Запад. Труды К. Духовной Академии», К., 1897.

янства, і ця ясність, радість відбилася на всьому мистецтві, житті.[609]

Ясно, якщо було на Україні-Русі багато чужинців, потребували вони свої церкви. У XII ст. ірляндські монахи заснували в Києві костьол св. Діви. Історик Г. Лужницький пояснює заснування цього костьолу тим, що австрійським герцоґам треба було створити своїм купцям якнайкращі умови для торгівлі. За купцями з Реґенсбурґу йшли ченці з манастиря св. Якуба, за купцями з Австрії або Штірії — ченці з Відня. Латинські храми згадується не один раз в літописах. Наприклад, року 1203, під час руйнації Києва Рюриком, латини «затворилися в своїх церквах». Були латинські храми в інших містах: у Переяславі року 1154 половці спалили «лядську божницю» св. мученика Мартирія. Року 1142 ірляндський манастир у Києві запустів.[610]

Крім бенедиктинців були в Києві домініканці з Польщі, які ще перед 1228 роком мали там манастир та конвент. Року 1232 приїхав для керівництва манастирем Яцко Одровонж. В 1233 році Володимир Рюрикович вигнав домініканців з Києва, і вони перенеслися до Галича.[611] В Галичі, на початку XIV ст., оселилися францішкани. Вони мали свій вікаріят, до якого входили манастирі Львова, Городка, Галича, Коломиї. Їм допомагала дочка Льва та Констанції Угорської, Святослава, яка стала черницею манастиря в Старому Сандомирі. Францішкани допомогли заснувати католицькі єпископії в Галичі, Перемишлі, Львові.[612]

Православ'я XI-XII ст. у своїй масі не було вороже наставлене до католицтва. Постійні стосунки різного роду з чужинцями — варягами, німцями, уграми, поляками сприяли толерантності у релігійних питаннях. Численні шлюби князів з чужинками, а за їх прикладом, треба гадати, й бояр, ще більше посилювали цю толеранцію. За три століття було їх близько 60 з католиками та католичками і тільки 13 з візантійськими[613] цісарями.

Вище вже зверталося увагу на такі вияви толеранції, як звернення Ізяслава до папи, «Сказання про перенесення мощів св. Миколая до Барі», враження Данила-паломника з Святої Землі, пожертва Романа Ерфуртському манастиреві, коронування короля Данила. Ціка-

---

[609] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 402-404.

[610] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 115-116; примітка ч. 102. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 299.

[611] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 116. Існує переказ, що Яцко Одровонж виніс з Києва алябастрову статуетку Діви Марії, яка переховувалася у Галичі, а потім у Львові, в домініканському костьолі. (И. И. МАЛЫШЕВСКИЙ. Доминиканец Яцко Одровонж. «Труды К. Духовной Академии», 1867). — А. В. СТОРОЖЕНКО. О существовании в Киеве римско-католических храмов. «Eranos», Сборник статей в честь проф. Н. П. Дашкевича, К. 1906, стор. 243-244.

[612] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 116-117. — W. ABRAHAM. Там же, стор. 112.

[613] N. de BAUMGARTEN. Genealogies..., стор. 67-72.

ва реакція ченця-літописця на хрестоносні походи: з приводу походу Фрідріха Барбароси він писав, що німців, які загинуть в боротьбі за визволення Гроба Господнього, Бог «причте до ... избранного стада в лик мученицький». Митрополит Кирило, радячи Данилові звернутися до короля Угорщини, казав йому: «він однаково ж християнин» ...[614]

Таких прикладів можна знайти значно більше. Природно, що вони викликали гострі протести збоку митрополитів-греків, які приносили в Україну завзяту полеміку Візантії з Римом. З різкими полемічними статтями виступали митрополити — Леон, Георгій («Стязание з Латиною»), Никифор (послання до Володимира Мономоха та Ярослава Святополковича). Зокрема різко написане послання Теодосія-грека до Ізяслава II. Про ці полемічні твори М. Грушевський писав, що вони «великої чести авторам їх не приносять» ... і «доходять до повного відчуження від латинників — наказів не їсти з ними із одної посудини».[615]

б) Освіта. Початків освіти треба шукати в дуже давніх часах, коли, за словами чорноризця Храбра, «чертами и резами писали».

У 860-861 рр. св. Константин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтир, написані «руськими письмени». Після того було в Україні якесь «Іванове» руське письмо, бо були ряди, грамоти, про які згадується в договорі з греками року 911. Це свідчить, що грамотність була вже в IX столітті.[616]

Ми не знаємо, яке це було «Іванове» письмо. Але відомо, що існувало дві системи слов'янського письма, які вживалися в Україні. Давня система — «глаголиця» — укладена св. Кирилом, вживалася мало, принаймні збереглося небагато її пам'яток, хоч зустрічаються в рукописах XI-XV ст. окремі літери, речення, писані глаголицею.

Після вигнання з Моравії (885 р.) учні св. св. Кирила та Методія, осівши в Македонії та Болгарії, створили абетку, в якій синтезували глаголицю з грецькою абеткою, і назвали її іменем творця першої слов'янської абетки — «кирилицею». Літери глаголиці та кирилиці мали також числове значення. Кирилиця дуже швидко заступила серед слов'ян глаголицю.[617]

Перші школи постали в XI ст.: Володимир заклав школу «для

---

[614] N. de BAUMGARTEN. Chronologie ecclesiastique, стор. 77, 116.
[615] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 479-481.
[616] І. ОГІЄНКО (Митрополит ІЛАРІОН). Константин і Методій, їх життя та діяльність. Варшава, 1927, т. II, стор. 126-127. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Наша літературна мова. Вінніпеґ, 1959, стор. 235; 255-256.
[617] Ю. Ш. Кирилиця. «Е.У.», Словникова частина, стор. 1029. До статті додано порівняльну таблицю літер глаголиці та кирилиці і числові позначення літер.

дітей вищої чади» при Десятинній церкві, а Ярослав у Новгороді — для «старостів та попівських дітей». Далі не маємо згадки про зорганізовані школи, але, безперечно, вони існували при єпископських катедрах, при манастирях. Є згадка, що Янка заснувала школу для дівчат при Янчиному манастирі,[618] а Євфросинія Полоцька мала школу при манастирі в Полоцьку.

Очевидно, ці та інші, невідомі нам школи ширили елементарну грамотність не лише серед еліти, але й серед нижчих шарів суспільства. У Гніздовському могильнику X ст. біля Смоленська знайдено уламок глиняного посуду з написом: «горухша».[619] Відомі написи на Овруцьких прясницях, наприклад, у Києві знайдено напис: «Потворин пряслень», у Вишгороді — «невесточь». В Києві знайдено горщик XI ст. з написом: «благодатнеша плона корчага сия». Зустрічаються імена майстрів на різних виробах, наприклад, на мідяних арках із Вщижа на Чернігівщині є ім'я майстра — Константин; на хресті княгині Євфросинії Полоцької — ім'я майстра Богша; відомі написи на плитах Десятинної церкви в Києві — зразок кирилиці.[620]

В Новгороді знайдено багато приватних листів на берестовій корі XI-XIII ст., т. зв. «берестяні грамоти».[621] Можливо, були такі в Україні.

Цікаві написи на каменях: межових — по кордону Тьмутороканського князівства 1030-1040 рр. та 1068 року — на камені, що його поставив Гліб в Тьмуторокані. Дуже важливі написи на стінах св. Софії в Києві, Видубицького манастиря, церкви св. Пантелеймона в Галичі та ін. Це т. зв. «графіті» — написи, надряпані гострим шильцем на вогкому тиньку: там були молитви, імена, окремі речення, часто пустотливі. Робила їх, звичайно, молодь, що відвідувала церкву. До цього треба додати, що були види ремесел, які вимагали доброї грамоти, наприклад, іконописне, бо на іконах завжди були написи над святими.[622]

Всі наведені приклади свідчать, що грамотність не обмежувалася боярами та духовенством. (До речі: в церковних уставах застережено, що сини священиків, які не навчилися грамоти, вибувають із духовного стану й рахуються деклясованими — ізгоями).

Крім «грамоти» в вузькому розумінні — вміння читати та писати — знали також аритметику. Новгородський диякон Кирик року 1136 обчислив, скільки днів минуло від створення світу — 29.120.652.

---

[618] МИТРОП. ІЛАРІОН. Блискуча зоря..., стор. 30-31.
[619] В. МАВРОДИН. Там же, стор. 237.
[620] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 263-265.
[621] А. В. АРЦИХОВСКИЙ и М. Н. ТИХОМИРОВ. Новгородские грамоты на бересте. М., 1953, стор. 36-42. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Древнерусские города, стор. 269.
[622] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 266, 262, 265.

В «Руській Правді» подано обрахунки приплоду худоби на сотки тисяч.[623] Це свідчить, що знали чотири правила аритметики, знали й дроби.

Коло наукових заінтересувань в Україні не було широке. Природничі науки цікавили мало; відоме невелике число творів, присвячених природі: це — «Фізіолог» — збірник з короткими розповідями про реальні та фантастичні тварини й рослини. Переклади з болгарської та грецької мов існували вже в XI-XII ст.: збірник «Шестоднев», присвячений окремим царствам природи, відповідно до днів їх творення. «Шестоднев», складений Василієм Великим, був перероблений болгарським екзархом Іваном. В різних збірниках є статті на природознавчі теми. Можна констатувати зародки медичних знань. При дворі Володимира Мономаха був лікар-вірменин, який мав велику практику. У Києво-Печерському манастирі був лікар, св. Агапіт, і коли вірменин не вилікував Володимира Мономаха, той просив Агапіта приїхати до Чернігова. Лікував Агапіт «зіллям». У князя Святоші був лікар Петро Сурянин, з Криму; він переїхав до Києва і там «лікував много».[624]

Твір Козьми Індокоплова (VI ст.), перекладений у Києві в XII ст., давав деякі відомості з космографії та географії. Відомі його відписи з багатьма малюнками. До творів географічного характеру треба зарахувати «Житие и хождение Данила, Руськия земли игумена». В 1106-1108 роках він їздив до Святої Землі і докладно описав місця, які проїздив, зокрема Єрусалим, Йордан. Цей твір був одним із найпопулярніших в Україні.[625]

Значно ширші були зацікавлення читачів в галузі гуманітарних наук. Головним чином це були переклади з грецької та болгарської мов. До них належать візантійські хроніки Івана Маґали, Ґеорґія Амартоля, Ґеорґія Сінкеля — всі вони були відомі вже в XI ст. Були переклади «Історії юдейської війни» Йосифа Флявія. Широко розповсюджені були «Бджоли» — збірники сентенцій та коротеньких оповідань з моралістичними зауваґами; з'являються «Бджоли» вже пізніше, в XIII ст.

Зустрічалося чимало оповідань: надзвичайно цікавий твір «Варлаам та Йоасаф» — властиво історія Будди; перекладено з грецької мови у Києві не пізніше як у XII ст. «Девґенієве діяніє і «Повість про премудрого Акіра»

У XIII ст. приходять повість «Стефаніт та Іхнілат» в перекладі з грецької мови, зробленому можливо в Болгарії, та «Оповідання про Індійське царство» — в перекладі з латинської мови, зробле-

[623] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 457.
[624] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 105.
[625] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 485. — Д. І. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, стор. 55; 109-112.

ному в Галичині, а також «Александрія» — історія Олександра Македонського.[626]

Широкою популярністю користалися твори церковного характеру. Перекладали житія святих, проповіді і, зокрема, апокрифи, серед них — «Хожденіє Богородиці по муках», апокрифічні Євангелії Никодима та Якова.

Було дуже багато творів, перекладених в Україні. «Перекладна література була в кожному разі численна і різноманітна, а перекладницька діяльність у старій Україні — широка», — дає резюме проф. Д. Чижевський.[627]

Ця широка перекладницька праця була можлива тому, що в Україні-Русі було багато людей, що знали чужі мови. На першому місці, звичайно, стояло знання грецької мови. Вона була потрібна для перекладання книг, для стосунків з митрополитами, частиною духовенства, для самостійного читання грецьких авторів, для дипломатичних відносин з Візантією і т. д.

Знайомство з грецькою мовою полегшували т. зв. схедарії — уложені за грецькою абеткою словники з поясненнями слів, синонімів. Це був свого роду вищий курс граматики, — якщо не справжня наука, то крок до неї.[628] Про знання схедаріїв згадував митрополит Клим, кажучи, що є чимало людей, які можуть «рещи алфу, а віту також».[629]

Грецькою мовою не обмежувалося знайомство з чужими мовами. Ще Володимир Мономах писав, що батько його, Всеволод, знав п'ять мов. До цього спонукали заінтересування чужомовною літературою і практичні вимоги життя: численні шлюби з чужинцями, і торговельні й дипломатичні стосунки. Зокрема поширене було знання латинської мови. Цікаві спостереження проф. В. Погорелова над перекладами Євангелії: перекладач з грецької мови звертався в разі неясности до латинської.[630]

На знайомство з латинською мовою вказують переклади житій святих: папи Стефана, Віта, Бенедикта Нурсійського, Аполінарія Равенського, Римського Патерика,[631] а також багато латинських термінів у церковній мові: алтар, церква, хрест, біскуп, пастир, псалтир, орар і т. д.[632] Князь Михаїл (1151-1176), син Юрія Довгорукого,

---

[626] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 55-64.
[627] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 42; 54; 66.
[628] Е. ШМУРЛО. Там же, стор. 238.
[629] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 458. — Е. ШМУРЛО. Там же, стор. 238.
[630] В. П. ПОГОРЕЛОВ. Из наблюдений в области древнорусской переводной литературы.
[631] А. СОБОЛЕВСКИЙ. Жития святых в древнем переводе на церковнославянский язык с латинского. СПБ., 1904. — Його ж: Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. К., 1904.
[632] M. de TAUBE. Там же, стор. 98.

володів грецькою та латинською мовами, як рідними.[633] Роман Ростиславич, князь київський (помер 1180 р.) утримував школи для священиків, де були вчителі греки та латини.[634] Зокрема широко розповсюджене було знання латини в Галицькому князівстві.

Безперечно, були люди, що володіли німецькою мовою, принаймні в головних містах; цього вимагали торговельні стосунки. в'янськими мовами, насамперед — болгарською, яка залишила Вітанаймні в головних містах, цього вимагали торговельні стосунки. Значно більшим було знайомство з слов'янськими мовами, насамперед — болгарською, яка залишила значний вплив на формування літературної мови України Руси.[635] Вплив чеської мови помічався на слов'янських перекладах з латинської мови. П. Погорєлов вважає, що київські «глаголицькі уривки» (кінця IX або початку X ст.) перекладав з латини чех, як і деякі слов'янські молитви до святих — Віта, Вацлава та Людмили.[636] Борис перед смертю читав житіє св. Вацлава. Природно, що знали й угорську мову.

У X-XIII ст. можна констатувати існування значного гурту людей, що їх можна назвати «книголюбами». Літописи подають імена князів, що любили читати, збирали бібліотеки. Такими були — Ярослав, Святослав (Збірник 1076 року був укладений на підставі його книгозбірні), Володимир Василькович.[637] Свої книги Святослав (Святоша) Чернігівський передав їх Києво-Печерському манастиреві, коли став його ченцем. Патерик Печерський розповідає про ченця Григорія, який мав багато книг; їх у нього крали, і тоді він також подарував їх манастиреві, а сам став знову купувати книжки.[638]

В середині XI ст. Іларіон називав свою авдиторію «до преизлиха наситившеюся премудрости книжної». Звичайно, він мав на увазі еліту, вищий шар суспільства, але важливо, що такий шар був. Порівняти з тим слова Клима Смолятича, який писав пресвітерові Фомі, що в Києві є гурт людей, обізнаних з античною літературою. Він сам був знайомий з Гомером, Аристотелем, Платоном. Знав античну літературу й Кирило Турівський.[639]

---

[633] ЛАВРЕНТ. ЛІТОП., стор. 252.

[634] N. de BAUMGARTEN. Chronologie ecclesiast., стор. 109.

[635] Н. С. БОЛГАРИН. История Болгарии, т. I, 1945. Цитую за А. Н. ШАБОТИН. К истории великой русско-болгарской дружбы. «Журн. Москов. Патриархии», М. 1948, ч. XII, стор. 46. — А. СОБОЛЕВСКИЙ. Отношение древней Руси к раздалению Церквей. «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии». СПБ., стор. 38-39.

[636] М. ГРУНСЬКИЙ. Київські глаголицькі листки. «Збірн. Іст.-Філолог. Від. Україн. Акад. Наук», ч. 54. — В. ПОГОРЕЛОВ. Чешские продолжатели Кирило-Мефодиевской литературной традиции. София, 1936.

[637] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 99-103.

[638] Патерик Києво-Печерський.

[639] ЛАВРЕНТ. ЛІТОП., стор. 252.

Були добре освічені й жінки. Так, дочка Михаїла, князя Чернігівського, Евфросинія-Теодула (1212-1250), вчилася у боярина Федора. Вона, «хоч не в Афінах училася, але афінської премудрости навчилася: філософії, реторії, граматики». Скінчила життя черницею. Полоцька княжна Євфросинія (1173)) переписувала книги, заснувала бібліотеку при церкві св. Софії.[640]

Літопис вносить цікаві нюанси характеристик: митрополит Іван II — «бисть муж хитр книгам и ученью»; Кирил II — «учителен зіло и хитр ученью божественних книг»; Іларіон — «книжник»; Клим — «бисть книжник и философ так, якоже в Руской землі не бяшеть»; а Борис — тільки «бяше грамоті научен».[641]

в) Письменство. Поруч з перекладами з XI ст. відомі й оригінальні твори. Перше місце серед них належить «Слову о законі й благодаті»[642] митрополита Іларіона, яке виголосив він не пізніше як 1050 року над гробом Володимира в присутності Ярослава та його дружини Ірини (це позначає дату твору: 10 жовтня 1050 року вона померла).[643]

«Слово» дає блискучу антитезу поганства та християнства, картину охрищення України, всю заслугу чого приписує Володимирові («не приходили апостоли», — каже він). Іларіон в цьому творі виявляє широку ерудицію, знання класичної літератури, вміння користатися стилістичними формами, блискучими порівняннями й антитезою. Він рішуче відкидає участь Візантії в справі охрищення України, а також розриває традиційне уявлення про спільність історії України і Новгорода: не від Рюрика та Олега веде він князівську династію, а від старого Ігоря. Крім блискучого таланту оратора та ерудита, Іларіон виявляє національну свідомість і пишається, що належить до «Руси»: «не в худі бо и не в невідомі земли владычествоваша (Володимир і його предки), но в Руской, яже відома и слишима есть всіми конци земли».

Поява такого вченого, ерудита, філософа, як Іларіон, на світанку української культури — річ надзвичайна. Але це свідчить, що культура України була значно старшою, коріння її було глибше, ніж доба офіційного охрищення. «Слово» Іларіона стало зразком для ряду панегіриків, починаючи з Володимира Васильковича.[644]

---

[640] А. ЧАЕВ. Просвещение. Культ. др. Руси, II, стор. 217.

[641] Б. Д. ГРЕКОВ. Истоки... «Труды», т. II, стор. 324.

[642] Повна назва твору: «О законе Мойсеем даном о благодати и истине Іисус Христом бывшем, и како закон отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и вера вся языки прострется, и до нашего языка Руського, и похвала кагану нашему Владимеру, от него же крещени быхом, и молитва к Богу от вся земли нашея». (о. І. НАЗАРКО: Володимир... Додаток).

[643] N. de BAUMGARTEN. Genealogie..., стор. 7.

[644] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 468-470. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 73-78. Автор наводить ряд наслідувань Іларіонові: панегірики Константинові Муромському, Дмитрові Донському, св. Леонтієві Ростовському;

Митрополитові Іларіонові приписує Д. Чижевський ще «Слово до тих, хто відмовився від світу».[645]

В XII ст. маємо видатного вченого, «філософа», митрополита Климента (Клима) Смолятича. З творів Климента Смолятича зберігся лише один лист до пресвітера Хоми — відповідь на закид, що він у своїх творах спирається на Гомера, Аристотеля, Платона. Климентій відповідає, що Святе Письмо треба деколи розуміти символічно, а для цього необхідно знати античну філософію.[646]

До школи Клима Смолятича наближався своїми поглядами блискучий проповідник XII ст. Кирило, єпископ Турівський (народж. між 1130 і 1140 рр.), один із найвидатніших письменників своєї доби. Від нього залишилося 8 проповідей. Він умів поєднати класичні зразки грецьких проповідей з життям, природою. Проповіді Кирила мали в XVII-XVIII ст. наслідувачів і відомі на Балканах.[647]

До часів Кирила належить анонімова проповідь «Слово про князів», чернігівського походження бл. 1175 року. Вона вихваляє Бориса і Гліба, як взірців миролюбства, та Чернігівського князя Давида Святославича, батька Миколи Святоші. Блискуча проповідь ігумена Видубицького манастиря Мойсея — 1199 р.: похвала великому князеві Рюрикові за спорудження манастирських мурів. Видатна своєю красою анонімова проповідь-похвала св. Климентові, мощі якого лежали в Десятинній церкві.[648]

Окремий характер мають проповіді Серапіона, єпископа Володимирського (Суздальського), з 1274 року (1275 — помер), — перед тим архимандрита Києво-Печерського манастиря. Вони суворі, і всі нещастя, татарську навалу, він розуміє, як кару за гріхи людей, як наближення кінця світу.[649]

Мало розгорнулася життійна література. Дуже обережно до перекладів житій святих — Болгарії, Чехії — долучали житія українських святих. Не було навіть житій св. Ольги, Володимира. Класичний твір життійної літератури дав Нестор: це — «Житіє Бориса та Гліба», написане під впливом «Житія Вячеслава Чеського». Автор уникав фактичних деталів, намагався «знеособити» оповідання, мабуть, сподіваючись, що «Житіє» Нестора — св. Теодосія Печерсь-

---

Касіяна Саковича «Вірші на погреб гетьмана Сагайдачного»; Прокофія Устюжського, Ніфонта Новгородського, Стефана Пермського та ін. В сербській літературі: похвала Дометіяна жупанові Стефанові Німаневі та ін.

[645] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 78-79.

[646] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 470-472; 474-475. — о. І. НАЗАРКО. Митрополит Клим Смолятич і його послання. Філядельфія, 1952. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 146-147; 206-407.

[647] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 136-147; 155.

[648] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 472-473. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 148-149.

[649] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 477-478. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 150-155.

кого, написане просто, доступно, дає величезний матеріял з історії святого та манастиря, уривки його повчань. Воно було популярне і також вплинуло на східньослов'янську життійну літературу.[650]

Окреме місце між «житіями» належить Патерикові Печерському, одній з найважливіших пам'яток старої української літератури першої половини XIII ст. Основу його дали дописи двох ченців — Симона та Полікарпа — які розповідають про події в манастирі та його ченців. Патерик охоплює величезний матеріял для характеристики манастиря, а також тодішнього життя Києва. Він мав виключний успіх і у сучасників, і у наступних поколінь. Петро Могила року 1643 канонізував усіх ченців, яких згадано в Патерику.[651]

Від княжої доби не залишилося світських повістей, але до них можна віднести деякі сторінки літопису: Сказання про убивство Бориса та Гліба, про будову та освячення Десятинної церкви, про заснування Печерського манастиря, осліплення Василька, про чудеса святих, про забиття князя Ігоря, Корсунську леґенду та ін. Ці оповідання належать до найкращих творів старої київської літератури.[652]

Окремі місця належать двом творам:

1. «Поученіє дітям Володимира Мономаха», яке вже згадувалося вище, з додатком листа до Олега Святославича. В «Поученії», що є разом з тим автобіографією Володимира, описується походи та лови, подається морального характеру поради як для людини взагалі, так і для князя, який повинен сам входити у всі галузі управління, головне — суд: не дозволяти тіюнам зловживати владою, не кривдити людей, зберігати мир, бути милостивим навіть до винних, аби не покарати невинного; бути побожним, молитися, шанувати Церкву. В«Поученії», а ще більше в листі до Олега, — після того, як року 1096 забито його сина Ізяслава, а невістку Олег тримав в полоні, — Володимир пропонував йому замиритися. Поетичними словами закінчував він листа проханням відпустити невістку: «щоб я, її обнявши, оплакав з нею її чоловіка та її весілля . . . а кінчивши сльози, влаштую її на місці і сяде вона, як горлиця на сухому дереві, жаліючись» . . .

Можливо, на «Поученіє» Володимира мали вплив чужоземні зразки: «Повчання» Людовика IX французького, візантійські, але найближчим могло бути «Повчання» єпископа Леофріка, особи близької до англійського короля Едварда, батька Володимирової дружини, Ґіти. Однак, усі ці зразки «Поученіє» Мономаха перевищує своїм високоетичним та релігійним характером. В цілому його твори

[650] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 91-98.
[651] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 158-163.
[652] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 81-90; 156-157.

дають образ тогочасної освіченої світської людини України та її християнського забарвлення.[653]

2. Другий твір, який стоїть окремо, це — «Житіє і хожденіє Данила, Руськия земли ігумена» до Святої Землі. Вище була вже мова про цей твір, як географічний, але він має велике значення і як літературний твір, який користався широкою популярністю: залишилося понад 100 відписів його. Данило, очевидно, чернігівець, бо згадує річку Снов та князів чернігівських. Він не забуває України: до поминальника записує імена українських князів і ставить на Гробі Господньому лямпаду за всю «Руську землю» — Україну.[654]

Від XI ст. залишилися в літописах уривки епічних творів, але головним чином це т. зв. «билини», або «старини» чи «давнини». Це пісні, пов'язані переважно з Києвом та Володимиром Великим, «Красним Сонечком»; це героїчні оповідання про боротьбу славних багатирів-«храбрів» з різними ворогами.

Про існування співців при князівських дворах збереглося чимало вказівок. При дворі Ярослава були скандинавські «скальди», співці, що оспівували подвиги князя; «Слово о полку Ігоревім» згадує славетного Бояна, що оспівував двобій Мстислава з Редедею, Ярослава, красного Романа; за часів Данила був співець Митуса, який не захотів співати йому й перейшов до осередку бояр — Перемишля. Але якісь інші співаки складали славу Данилові та Василькові, коли вони поверталися після перемоги над ятвягами: «піснь славну пояху има».[655]

Збереглися «старовини» (під назвою «билин») на півночі, переважно в Олонецькій та Архангельській землях; на Україні витіснили їх «думи» XVI-XVII ст. з новою тематикою. Проте, українське походження «давнин» безперечне. На це вказують імена дійових осіб: Володимири — Великий та Мономах, Ілля Муромець, мощі якого спочивали в київських печерах; Добриня, Путята; географічні назви: Київ, Дніпро, Пучай-ріка (Почайна), Чернігів; події: боротьба з половцями, татарами, Володимирові учти. Чимало «давнин» мають паралелі в літописах, що підтверджує їх українське походження.[656]

Епос XII-XIII ст. створений був уже не в Києві, а в Галицько-Волинському князівстві. Розкіш, багатство Галичини відбилися на «давнинах», героями яких виступають Дюк Степанович та Чурило Пленкович, що змагаються своїм багатством, Михайло Поток-багатир; згадуються місця Поділля, Дунай, боротьба з татарами. Деякі уривки цього епосу зустрічаються в літописах.[657]

---

[653] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 103-108.
[654] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 109-111.
[655] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 122-123.
[656] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 125-126.
[657] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 178-181.

«Слово о полку Ігоревім» — єдина літературна пам'ятка, що збереглася, хоч у пізнішій копії, але в більш-менш повному вигляді. Тема «Слова» — опис невдалого походу Новгород-Сіверського князя Ігоря з сином та братом Всеволодом проти половців у 1185 році. Написано «Слово» 1187 року, бо в ньому згадується Ярослав Осьмомисл, що того ж року помер, і Ігорів син Володимир, як полонений половцями, а повернувся він з полону 1187 року. Автор «Слова», можливо, сам брав участь в поході, і був особою, близькою до чернігівського князівського двора.

Написано «Слово» надзвичайно поетично. Природа в уяві автора живе життям людини, її радощами та сумом і різними знаками попереджає про небезпеку. Авторові зрозуміла поганська ідеологія, бо він раз-у-раз згадує слов'янських богів: князі — «Дажбожі внуки», вітри — «Стрибожі внуки», співець Боян — «Велесів внук»; згадується «Хорс» — сонце; по дорозі «Див кличе», встає «Діва Обида»... Вся ця мітологія — гарні поетичні прикраси, якими автор уміло користується.

«Слово о полку Ігоревім» важливе не тільки своїми поетичними прикметами, воно важливе й тим, що автор його — український патріот. Він гірко переживає нещастя своєї батьківщини, для нього Руська земля — єдина, і він закликає князів берегти її, не руйнувати «которами». В цілому «Слово» є дійсно перлиною старої поезії, її перевершеною окрасою.[658]

Багато писалось про аналогію «Слова» з французькими поемами, англійським Беовулфом, німецькою піснею про Нібелюнґів, але риси подібности не позбавляють його значення самостійного твору.[659] Не стояло воно у нас відокремлено, а було тісно пов'язане з літературною традицією, з розповсюдненими образами, і лише випадково збереглося з ряду інших.[660]

Історичне письменство — літописи — було дуже розвинене в Україні-Русі XI-XIII ст. Спершу як порічні записи подій, ведені ченцями в манастирях, вони поволі перетворилися на літературно-наукові твори. До порічних записів стали вносити докладні описи подій, спостереження, характеристики дійових осіб, різного характеру сентенції. Порічні записи стали «енциклопедіями, збірками найрізноманітнішого літературного матеріялу», — характеризує їх Д. Чижевський.[661] Автори літописів надавали їм свої погляди, ідеологію, редаґували в них праці своїх попередників і оцими прикме-

---

[658] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 493-495. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 181-198.

[659] МИТРОП. ІЛАРІОН. Слово про Ігорів похід. Вінніпеґ, 149, стор. 39-40; 49-59.

[660] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 494.

[661] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 113.

тами дали підстави для дослідників, насамперед О. Шахматова, виділяти з літописів окремі фрагменти і встановлювати хронологію редакцій. Найбільша збірка літописів це — Іпатіївська, яка збереглася в п'ятьох відписах, починаючи з XV ст. Іпатіївський літопис характеризує М. Грушевський, як «правдивий архів нашого письменства, де переховалися одинокі майже останки нашої історіографії».[662]

Перші літописні записи вели в Києво-Печерському манастирі, і імена їх авторів невідомі. Вони виконали колосальну працю, зібравши докупи порічні записи, оповідання сучасників, записки окремих осіб, леґенди, договори з греками, а також зразки чужої літератури: болгарської, моравської, грецької. Деякі з літописців мали визначні літературні таланти.

Найдавнішу частину літопису, що складається з кількох окремих літописів, опрацював чернець Києво-Печерського манастиря, Нестор, давши їй назву «Повѣсть временных лет, откуда есть пошла Русская земля».

Цей твір Нестора, закінчений 1113 року, не є звичайною компіляцією українських та чужомовних джерел, — це наукова праця, до якої автор вніс свою власну концепцію. Після широкого вступу — екскурсу в світову історію — автор дає образ розселення племен східніх слов'ян, і таким чином пов'язує історію України з історією світу. Він перший створив «нормандську» теорію, виводячи князівську династію від варягів. Це треба було йому для того, щоб довести незалежність України від Візантії, яка на ті часи була реальною небезпекою для молодої української держави. Основна ідея Нестора — ідея єдности Руської землі, руської держави, а символом об'єднання її є князівська династія, рід князів Рюриковичів. Ідею єдности і політичної незалежности Української держави проголосив Нестор у часи, коли вже йшов швидкими темпами процес розподілу тодішньої держави на окремі землі, коли точилися міжусобні війни князів. Як ми вже бачили, цю ідею єдности підносили й паломник Данило, і анонімовий автор «Слова о полку Ігоревім».

«Повість временних літ» не залишилася в її первісній формі. Володимир Мономах передав продовжувати літописання до заснованого його батьком Всеволодом Видубицького манастиря, і там ігумен Сильвестер 1116 року переробив «Повість», надавши їй характеру, прихильного до Мономаха. В цілому «Повість» є пам'яткою політичної ідеології України старих часів. Вона свідчить про те, що

[662] Найстарший і найповніший український літопис зберігся в Іпатіївському літопису (названо так за назвою манастиря, де його знайдено). (М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 486).

автор її, Нестор, був великий ерудит, високообдарований дослідник, який створив першу наукову концепцію історії України.[663]

Літописи писали не лише в київських манастирях: їх писали також у Чернігові, Переяславі, Новгороді, Пскові, Суздалі.

З XII ст. в Києві постав так званий Київський літопис, до якого ввійшло багато уривків з різних інших літописів, оповідань, які хтось, можливо, ігумен Видубицького манастиря, остаточно відредагував, закінчивши «похвалою» великому князеві Рюрикові.[664] В Київському літопису часто зустрічаються промови, діялоги дійових осіб, які оживляють літописний виклад. Багато є в ньому батальних сцен. Герої літопису щиро вважають себе за охоронців «Руськія землі». Основна ідея літопису в тому, що нещастя є карою Божою за гріхи.[665]

Інший характер має мальовничий, по-мистецьки написаний Галицько-волинський літопис, який охоплює події з 1205 року. В ньому використано багато місцевих літописних записів, перекладів з чужомовних джерел. Деякі дослідники припускають, що автором цього літопису є печатник князя Данила, Кирило.[666] Простіша друга частина цього літопису — 1280-ті роки. Це — двірцевий літопис Василька Романовича та Володимира Васильковича з часів, коли головний центр інтересів з Холма переносився на Волинь.[667]

г) Право. Найстаршими пам'ятками права є договори з греками: 907, 911, 945 та 971 рр. В договорах Олега згадується і давнішній договір, треба гадати, Аскольда, 865 р., який не зберігся. В цих договорах є постанови публічного, міжнароднього та приватного права, а головне — поклик на «руський закон». Отже, обидві держави виступають тут як рівноправні партнери. Договори з греками юридично оформлюють тривалі зв'язки.

Руський закон виявляється як добре опрацьоване, самобутнє законодавство, яке карає за злочин проти особи, власности, яке знає тестаменти. Система українського права відповідає вже розвиненому суспільству. Таким чином це свідчить, що в Україні-Русі законодавство існувало вже до «Руської Правди».[668]

---

[663] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 486-488. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 113-122.

[664] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 177.

[665] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 488; 565-566. — М. Д. ПРИСЕЛКОВ. История русского летописания XI-XV в. Автор доказує, що Київський літопис доведено до 1238 року. (стор. 46, 95). — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 163-171.

[666] В. ПАШУТО. Там же, стор. 68-100. Автор поділяє Галицько-Волинський літопис на дві частини: початок — Кирила — а закінчення — з 1246 року — єпископа Холмського Івана. — Д. Чижевський. Там же, стор. 176-177.

[667] В. ПАШУТО. Там же, стор. 101-133.

[668] М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права. Ч. I, вид. III. Мюнхен, 1947, стор. 14-15. — В. МАВРОДИН. Нариси, стор. 102, 105.

Проф. М. Чубатий робить дуже цінну нотатку: в українському законі виявляється вища, ніж у німецькому та й взагалі європейських середньовічних законах, культура в справі «берегового» права: тоді як у Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, куди викинули його хвилі, за українським законом воно переходило під догляд держави, поки з'явиться його законний власник.[669]

З пізніших часів збереглися лише договори галицьких князів — Андрія та Льва — з Пруським орденом хрестоносців. Найстарший з них датується роками між 1308 та 1316. Його підтверджували договори Юрія II Болеслава 1325-1327 років і відновляла грамота 1334-1335 рр. того ж князя. Оригінал першого договору не зберігся, збереглися лише грамоти 1316 та 1334 років.

У цих договорах «довічно» встановлювався оборонно-наступальний союз України (Галицько-Волинського князівства) та Пруського ордену проти Литви, Польщі і татар. Ці договори цікаві тим, що в них, крім підписів князя, є підписи представників боярської ради. До грамот прикладено печатки князя та бояр.[670]

Договори князів з народом датуються XII ст., коли князівська влада ослабла і зросло значення віча. Самих договорів не збереглося, але з літописного оповідання видно, що вони існували. Року 1146 докладно записано такий «ряд» князя Ігоря з народом: князь зобов'язується сам судити, не робити насильства, усунути дотепершніх тіюнів. Обидві сторони стверджували «ряд» хрестоцілуванням. Після того зустрічається багато вказівок на подібні «ряди» князя з людністю, які нагадували «пакта конвента».[671]

Юридичних грамот князів збереглося дуже мало. Найстарша з них — грамота Мстислава I з 1130 року, якою дарував він Юр'ївському манастиреві біля Новгорода село, 25 гривень та срібний таріль. Грамота починається словами: «Се аз князь»... Видно, що вийшла вона з канцелярії й написана за певним шабльоном.[672]

Збереглися передсмертні грамоти Володимира Васильковича Волинського 1287 р. про передання Волинського князівства Мстиславові Даниловичу та міста Кобрина — його дружині Ользі[673] та дві грамоти Андрія з 1320 року про надання торговельних привілеїв торунським і краківським купцям — за згодою боярської ради.[674] Остан-

[669] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 352. — М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права, ч. I, стор. 14-16.

[670] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 523-524. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 17.

[671] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 18-19.

[672] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 269.

[673] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 105. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 21-23. — В. ПАШУТО. Там же, стор. 153-154.

[674] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 115-116; 523-524. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 22.

ня грамота Юрія II Болеслава року 1339 про надання місту Сянокові Маґдебурзького права, а Барткові з Сандомира — сяницького війтівства.[675]

Церковні устави займають окреме місце серед пам'яток княжого законодавства. Збереглося їх шість. Церковний устав Володимира Святого не дійшов в автентичному вигляді; в його найстаршій копії з XIII ст. подається компетенція церковного суду.

Церковний устав Ярослава також не автентичний. Можливо, що це фальсифікат XIV ст., але значення його велике як джерела до історії церковного судівництва.[676]

Мають значення для історії України устави Всеволода Новгородського біля 1136 року і ще більше — Ростислава Смоленського року 1150, де йдеться про церковну десятину.[677]

Найкращим виявом правної діяльності України є «Руська Правда» — ряд збірників з XI та XII ст. Перший збірник чи редакція зв'язується з іменем Ярослава і датується між 1016 та 1054 роками; в ньому 17 статтей, які трактують про вбивство та право помсти. Друга редакція має 26 статтей; про них сказано, що це «правда уставлена Руской земли, егда ся совокупили Ізяслав, Святослав та Всеволод та їх мужі: Коснячко, Перенег, Никифор Кыянин, Чюдин Микула». Вона датується до 1068 року — до революції, яка перервала спільну діяльність братів. Третя редакція — не молодша за 1113 рік; в ній сказано, що «се уставил в. кн. Владимер Всеволодович Манамах по Святополці». В ній дано між іншим постанови про проценти, про закупи. Ця редакція має назву «ширшої». Існує ще четверта, що є скороченням другої та третьої.[678]

Відомо дуже багато списків «Руської Правди» — до 300, які відрізняються одна від одної лише в деталях. Багатство списків свідчить, як цікавилися ними в XII-XIV ст.

У науковій літературі дискутовано, чи була «Руська Правда» офіційним кодексом, чи приватними збірниками діючого права. Треба погодитися з другим поглядом.

На приватне походження «Руської Правди» вказує те, що в усіх редакціях ім'я князя, за якого її складено, вживається в третій особі: «Ярослав наказав»; «Ізяслав, Святослав та Всеволод зібралися»; «Володимир Мономах уставив». Крім того вони всі неповні й не систематизовані. До них внесено багато дрібних казусів, як кара за вбитого конюха Ізяслава, справа забитого злодія, ноги якого лежа-

---

[675] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 524. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 23-24.
[676] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 285. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 20-21.
[677] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 285. — М. ЧУБАТИЙ. Там же,
[678] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 353-372. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 27-34.

ли за ворітьми і т. п. Але, безперечно, «Руська Правда» мала великий попит на території Української держави.[679]

«Руська Правда» в деяких статтях відбиває впливи візантійського права, в меншій мірі — скандинавського. Б. Греков провів паралелю між «Руською Правдою» і «Польською Правдою», але в цілому репрезентує вона право українське. «Руська Правда» відрізняється від інших лагідністю покарань: вона не знає смертної кари, кари через скалічення, як то було у Візантії, навіть тих кар на тілі, які застосовувано в церковних судах.[680]

Дуже важливі статті про вбивства: вбивство каралося гривною, частина якої йшла князеві, а частина — родині вбитого (замість помсти); цікавими є розгалуження різних обставин вчинку: чи було вбивство заподіяне свідомо, чи під впливом афекту, чи на учті в стані сп'яніння.[681] Дуже цікава стаття, яка дозволяє вбити злодія тільки в тому разі, коли його захоплено вночі, на місці злочину, або в разі спротиву з його боку; якщо злодія вбито зв'язаного або за межами двору, де він крав, належала кара.[682] Тяжко каралося за образу чести, удар п'ястуком, вирваний вус тощо.[683]

«Руська Правда» віддзеркалює дуже важливу сторінку ідеології людности України-Руси та її побуту, це — становище жінки.

З середини X ст. історія дає приклади високого положення жінки в суспільстві України: жінки висилали своїх послів підписувати договори з греками, володіли маєтностями, містами, нарешті правління Ольги протягом бл. 20 років — все це свідчить про рівноправність жінок з чоловіками. Далі бачимо дочку Володимира, Предславу, яка повідомляє листом Ярослава про захоплення влади Святополком; Анну Ярославну на престолі Франції, яка дивувала пап своїми чеснотами; культурних жінок, що дбали за освіту людности, як Янка Всеволодівна, Євфросина Полоцька, що влаштовували школи; Євфросину Чернігівську, що вивчала філософію, реторику й мала освіту «не гіршу за атенську».

Жінки брали участь у церковних справах. Та ж Янка Всеволодівна їздила до Царгороду закликати митрополита й, очевидно, сама обрала його. Верхуслава, жінка Ростислава Рюриковича, брала до серця церковні питання, намагалася «поставити» на єпископа ченця Києво-Печерського манастиря, Полікарпа, й сплатила за це велику

---

[679] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 355-356.

[680] Б. Д. ГРЕКОВ. «Русская Правда» и ее славянское окружение. «Киевская Русь», М., 1953, стор. 534-546.

[681] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 358-360. — Я. ПАДОХ. Ідея гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. «Наук. Збірн. Україн. Віл. Унів.», т. V, Мюнхен, 1948, стор. 115-117.

[682] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 361, 364.

[683] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 363. — Я. ПАДОХ. Охорона чести й свободи людини в карному праві Княжої України. «Наук. Збірн. Україн. Вільн. Університету», т. VI, Мюнхен, 1956, стор. 187-197.

суму грекові-митрополитові. Княгиня Анастасія, унука Ізяслава I, відписала все своє майно Києво-Печерському манастиреві («до повойника»).

Княгині брали участь в політиці: київське віче обирає 1097 року вдову Всеволода для дипломатичних переговорів з Володимиром Мономахом; Святослав Всеволодович радиться лише з жінкою, без бояр; Володимир Василькович доручає жінці вести переговори з Конрадом Мазовецьким; вдова Романа, Ганна, 15 років вела складну політику, щоб зберегти Галицько-Волинське князівство для синів. Цікавий момент з історії боротьби Данила з Угорщиною за Галицьке князівство: теща коменданта м. Ярослава, Вишатича, підтримувала угрів, і під її впливом Вишатич здав уграм Ярослав.

Такій практиці відповідало право України-Руси. В «Руській Правді» мати-вдова мала широку свободу розпоряджатися своїм майном, а батько був зобов'язаний поділити своє майно поміж синами, у бояр — ще й дочками. Тому, що майно матері було її власне, не родове, як батька, вона могла віддати його кому хотіла з своїх дітей.[684] Як опікунка, мати не несла жадної відповідальности за втрати; навіть у випадку, коли діти не хотіли коритися матері — право брало її в оборону: «дітям волі не давати». Від неї залежало, коли розділити синів. Після розділу вона діставала свою спадкову частину (крім того, що мала власного — як посаг). Тільки в тому разі, якщо вдова хотіла знову одружитися, дітям давали опікуна, який повинен був по закінченні реченця опіки, повернути все майно й поповнити втрати, якщо вони були. До цього можна додати, що вбивство жінки каралося однаково, як убивство чоловіка.[685]

Наведені статті «Руської Правди» свідчать, яке велике місце в родині належало дружині, матері і як охороняла її права держава. Взагалі, становище жінки-дружини, матері по руському праву було куди вище, ніж по римському та старогерманському праву, перед лицем яких жінка, дочка, дружина, мати — завжди потребували опікуна й визнавалися все життя «неправосильними».[686] Навпаки, в Україні жінка за життя чоловіка зберігала своє окреме майно, яке й після його смерти не входило до спільної спадщини, а вона сама ставала повноправною головою родини.

«Руська Правда» — пам'ятка надзвичайної ваги: вона допомагає уяснити соціяльний лад України-Руси і свідчить про стан її право-

---

[684] «Руська Правда», Карамзинський список, стор. 114, 116. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 371.

[685] «Руська Правда», Карамз. список, стор. 110, 111; 113-116; 101. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 382-383.

[686] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 376-377.

свідомости. «Руська Правда», за характеристикою Б. Грекова, «є перлиною в історії руської культури».[687]

«Руська Правда» не втратила свого значення з розпадом України-Руси. Вона відбилася на Віслицькому статуті, чинному в Галичині, на Литовському статуті — діючому праві Правобережної України.

д) МИСТЕЦТВО

Архітектура. Архітектурні пам'ятки можна поділити на три групи: укріплення, цивільні будови та церкви.

Укріплення-городища робили у вигляді земляних валів та ровів з дерев'яними частоколами. Ця старовинна традиційна форма городищ великокняжої доби була вдосконалена.

Земляний вал робили з міцною основою: спочатку ставили з брусів великі кліті кубічної форми, метрів по 3-5 завширшки і завдовжки. Середину кліті заповнювали землею, глиною, камінням, неопаленою цеглою. Ставили ці кліті-городні по 4-5 вздовж валу. Висота валу (або присьпи) була різна: у Білгороді — 12 метрів, у Києві — 14, у Вишгороді — 17, у Крилосі — 25. Ширина валу була 15-18 метрів, залежно від того, скільки клітей покладено. Таку споруду засипали землею і вкривали дерном. На валу ставили остріг, або частокіл з густо повбиваних у землю загострених паль. Їх називали «заборола». В історії боротьби Івана Берладника оповідається, як селяни з міста «скакали через заборола» до Івана. Очевидно, були вони невисокі. Іноді заборола робили з таких же городень, як і основу валу. В заборолах були вузькі стрільниці, з яких можна було стріляти з луків, а з валів кидали на військо, що облягало місто, каміння, лили смолу[688] і т. п.

У валах влаштовували проїзди з брамами. В Києві за часів Ярослава було троє брам: східні — Лядські, західні — пізніше названі Львівськими, та парадні — Золоті. У Переяславі було теж троє брам: Княжі, Єпископські, Кузнецькі; в Новгороді Сіверському — Чернігівські та Курські; у Володимирі — Київські та Гридшині і т. д.

Ці брами являли собою складні будови. У Києві, наприклад, Золоті ворота мали два поверхи. Перший властиво й був брамою в земляним валі з стінами, облямованими цеглою та каменем. На другому поверсі був парапет, на якому стояла церква Благовіщення з ба-

---

[687] Б. Д. ГРЕКОВ. «Русская Правда» и ее славянское окружение. «Киевская Русь», стор. 546. — Я. ПАДОХ. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої доби України, стор. 111-128.

[688] Н. ПОЛОНСКАЯ. Археологические раскопки в Белгороде. М., 1911. — М. К. КАРГЕР. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950 — П. П. ЄФИМЕНКО, В. А. БОГУСЕВИЧ. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. «Вісник А. Н. УРСР.», 1952, ч. XXX, стор. 38-45.— Історія українського війська, вид. II, Вінніпеґ, 1953, під редакцією М. ЛЕВИЦЬКОГО, стор. 70-73.

нею, вкритою золотими листами, що й дало назву брамі. У Володимирі над Клязьмою були також Золоті ворота, що нагадували київські.[689]

Такий тип укріплень був загальновідомий в Україні-Русі, як виявляють археологічні розкопини в Києві, Чернігові, Білгороді, Путивлі, Василеві (суч. Васильків) і ін.

На заборолах ставили вежі, яких уживали для спостереження за околицями міста.

Пізніше, в XIII ст., у Галицько-Волинському князівстві стали будувати вежі окремо від заборол. Данило в Холмі, посеред міста, спорудив вежу на фундаменті з тесаного дерева; вона згоріла в 1259 році. Другу вежу, мурована, збудував Данило поза Холмом. Висота її була 10 «ліктів». Такі вежі називали «стовпами». Збереглося два стовпи біля Холма, в селах — Білавині та Стопю. Обидва стовпи мурованi, один 20, другий 14 метрів заввишки. П'ятий стовп збудував Володимир Василькович у Кам'янці-Литовському 1276 року. Цей стовп, у формі кола, мав 27 метрів заввишки.[690]

Цивільна архітектура. Від первісних, дерев'яних будівель не збереглося слідів. Проте, залишилися деякі рештки кам'яних будівель, виявлені археологічними дослідженнями. Найстаршою архітектурною пам'яткою в Києві є рештки фундаментів палацу, мабудь, Ігоря та Ольги, які датують серединою X ст. То була велика двоповерхова споруда із стінами, збудованими з каменю та цегли. Палац прикрашали мармурові колони, мозаїки, фрески, позолота. Ці рештки спростовують уявлення про примітивне життя Києва до прийняття християнства.[691]

За часів Володимира мурованих будинків було вже значно більше. В Києві знайдено фундаменти трьох великих споруд світського характеру. Одна з них мала велике центральне приміщення, яке вважають за гридницю або тронну залю. Там Володимир приймав послів, влаштовував учти. Залишилися рештки будинків біля Десятинної церкви. Можливо, що то були будинки єпископа і школа.[692]

За Ярослава число мурованих будинків збільшується. Збудовано новий княжий палац, який називали «великим», або «Ярославовим двором». Біля колишньої Ірининської церкви виявлено залишки великої кам'яної споруди. Крім палацу Ярослава, мали окремі палаци

---

[689] Є. Д. КОРЖ. Золоті ворота в Києві. Архітектурні пам'ятники. К. 1950, стор. 20-21. — М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Київ — центр древнеруської держави. — Історія Києва. К., 1960, т. I, стор. 59-61.

[690] Історія українського війська, стор. 74-75.

[691] М. К. КАРГЕР. По следам древних культур. Древная Русь. М., 1953. — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 288.

[692] М. К. КАРГЕР. Княжеские дворцы древнего Киева. «Учен. Зап. ЛГУ», 1955, ч. 193, стор. 67-102. — Його ж: Археологические исследования Киева, стор. 45-82. — М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 55-56; 68; 70.

Ізяслав, згодом син Володимира Мономаха — Мстислав. Архітектура цих споруд невідома, але є дані на те, що вони були двоповерхові, мали «сіни» — ґалерію, що сполучала дві половини будівлі.[693] На такій ґалереї сидів Ізяслав I, коли до нього 1068 року прийшли кияни, вимагаючи коней та зброї.

Крім того згадується великі гридниці-залі, в яких, мабуть, відбувалися урочисті зустрічі послів, учти і т. п. Рештки будівель свідчать про їх пишноту: орнаментацію золотом, мармуром, мозаїками, фресками. В київському «кремлі», або «дитинці» було багато інших споруд: обнесений муром двір митрополита, недалеко від храму св. Софії, двори багатьох бояр. Літопис позначає, де раніше були палаци чи інші споруди. Згадуються двори — Бориславль, Воротиславль, Глібов, Чюдин, Ратьшин, Путятин і т. д.

Можна з певністю казати, що Київ не був єдиним містом з пишними палацами: були вони і в Чернігові, Переяславі, Білгороді. Від цих будівель залишилися в ліпшому випадку фундаменти та уламки стін. Збереглися вказівки на інші міста, наприклад, у 1231 році, коли Волинь охоплена була боротьбою князів, Угорський король, побачивши місто Володимир-Волинський сказав: «Такого міста не бачив я і в німецьких краях».[694]

Зберігся в літопису опис княжого палацу в Галичі 1152 року. До Володимира приїхав посол Ізяслава II, Петро Бориславич з грамотами. Розмова його з Володимиром відбулася на «сінях». Звідти князь пішов «переходами» на «хори» церкви. Коли повертався після вечірні, дістав удар на тому самому місці, де розмовляв з послом. Син Володимирка, Ярослав Осьмомисл, коли закликав посла повернутися, «вийшовши на сіні», побачив Ярослава, що сидів «на батьковім місці», оточений боярами. З цього видно, що «на сінях» було місце князя, там давали авдієнції.[695]

Це оповідання дуже важливе: воно не тільки свідчить про однаковість планів княжих палаців у Києві та Галичині, але й подає інший деталь: княжий палац у Галичі був зв'язаний «переходами» з церквою. М. Грушевський припускає, що ці «переходи» мали вигляд ґалереї, що йшла на поверсі.

Очевидно, вежі св. Софії в Києві теж сполучалися переходами, які вели до палацу. Цим пояснюється світський характер розпису веж, який різко відрізняється від розписів церковних стін. Аналогію пізніших часів, XII ст., дає нова столиця Андрія Боголюбського — Володимир над Клязьмою. «Кремль» був оточений кам'я-

[693] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 290-291.
[694] ІПАТІЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС, стор. 510. — О. М. ТИХАНОВИЧ, М. М. ТКАЧЕНКО. «Київ-Град». Архітектурні пам'ятники. К., 1950, стор. 11-12 — М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 291.
[695] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 132-134.

ним муром із «золотими ворітьми», що нагадували київські. В Кремлі був пишний палац князя, який переходами сполучався з собором св. Дмитра. Рештки палацових споруд збереглися до XIX ст.[696]

Хоч архітектурних пам'яток не залишилося, можна уявити собі, що вони творили чудові ансамблі з численними храмами. На пишність цих споруд князів та представників вищих верств суспільства вказують деякі натяки літописів, «Слова о полку Ігоревім» (сон великого князя Святослава: «доски без кнеса на теремі златоверсім»). Вказують нібито гіперболічні описи інтер'єрів княжих палаців у «давнинах-билинах», розкіш посуду та одягу князів, які природно вимагали гармонічности в самих будівлях.

Церковна архітектура. Найдавніших пам'яток її не збереглося, бо то була дерев'яна архітектура. Збереглася невелика частина мурованих храмів, але й вони дійшли до наших часів пошкоджені часом, війнами, пожежами, перебудовами, невдалими здебільшого реставраціями.

Найстаріша мурована церква Києва — Десятинна, Успіння Богородиці, — відома з літопису та археологічних дослідів, переважно останніх років. Виявилося, що побудовано її за зразками храмів Охриди. Це дуже важливе ствердження, яке пасує до гіпотези про болгарське походження першої ієрархії України. Десятинна церква мала одну баню, три нави, була прикрашена фресками, мозаїками, мармуром, з мистецькою різьбою, мала інкрустовану підлогу.[697] Інших церков часів Володимира не знайдено.

Другим пишним храмом був собор Спаса в Чернігові, закладений Мстиславом і доведений перед його смертю в 1036 році лише на висоту «вершника». Храм цей закінчено за Ярослава. Це один із найкращих зразків архітектури XI ст.[698]

За Ярослава споруджено багато пишних храмів. Серед них перлина українського мистецтва — св. Софія[699], мала 5 абсид, 5 нав, низьку відкриту галерію та 13 бань. Як більшість церков того часу, вона мала грубі мури, в яких великі квадратові цеглини чергувалися з каменями-валунами, і все це було скріплене вапном. Всере-

---

[696] М. Н. ТИХОМИРОВ. Там же, стор. 406.

[697] П. КУРІННИЙ. Архітектура Десятинної Церкви. «Український Самостійник», 1953, ч. 16. — М. К. КАРГЕР. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Акад. Наук СССР, Инст. Истории Матер. Культуры. М., 1961, т. II, стор. 9-58.

[698] М. МАКАРЕНКО. Церква Спаса Преображення. Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928. — І. МОРГИЛЕВСЬКИЙ. Спасо-Преображенський собор в Чернігові за новими дослідженнями. «Чернігів . . . .»

[699] І. МОРГИЛЕВСЬКИЙ. Свята Софія в світлі нових спостережень. «Київ та його околиці», К., 1926. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Архітектура старокиївської доби X-XIII ст. Прага, 1926. — М. КРЕСАЛЬНИЙ, Ю. АСЕЄВ. Нові дослідження архітектури Софійського собору. «Архітектура і будівництво», К., 1955, ч. I. — М. К. КАРГЕР. Древний Киев, II, стор. 105-106.

дині стіни св. Софії були вкриті мозаїками і фресками. Над престолом височів кивот з білого мармуру. Вівтарна огорожа з мармуру заміняла іконостас (огорожа та кивот зображені на мозаїках Тайної Вечері в соборах св. Софії та св. Димитрія); кам'яний бар'єр хорів з червоного шіферу був вкритий різьбою, а дві вежі розписані фресками.

Св. Софія з самого початку викликала захоплення сучасників. Митрополит Іларіон писав, що такої «не обрящеться во всем полунощі земном от востока до запада». Їй присвячені величезна література й низка гіпотез, які намагаються встановити її місце в світовому мистецтві. Старий погляд, що св. Софія є твір візантійського мистецтва, давно вже відкинуто,[700] інший — про її кавказьке походження — теж відкинуто.[701] Безперечним є, що ніде, в жадній країні, немає прототипа св. Софії. Її треба визнати оригінальним виявом місцевого, «автохтонного» мистецтва, як висловлюється О. Повстенко. Але в ній у неповторне ціле об'єдналися елементи мистецтва Візантії, Вірменії, Сирії, Малої Азії, романського мистецтва Західньої Европи (собори Вормса, Тріру, Шпеєра).[702]

Св. Софія, хоч і дуже пошкоджена руйнацією та реставраціями, збереглася до наших часів. Вона не була єдиним твором XI ст. За Ярослава збудовано: церкви св. Юрія та Ірини, Благовіщення над Золотою Брамою; за зразком Київської св. Софії — в Новгороді — теж св. Софії. В дійсності було значно більше храмів.

Спадкоємці Ярослава теж будують храми: Ізяслав I — манастир із собором св. Димитрія, що його довгий час вважали за собор св. Михаїла; Святослав — св. Симеона; Всеволод — манастир св. Андрія (Янчин), св. Михаїла — Видубицький манастир; Святополк — святоМихайлівський манастир із собором; Мстислав I — Успенську церкву на Подолі, манастир св. Федора; Всеволод II — Кирилівський манастир.

Будовано храми також у Чернігові, Переяславі, Каневі, Володимирі, Овручі, Білгороді, Галичі, Холмі, — по всіх більш-менш значних містах. Кожен князь, бажаючи залишити по собі пам'ять,

---

[700] И. И. ТОЛСТОЙ и Н. КОНДАКОВ. Русские древности в памятниках искусства, В. IV — Д. В. АЙНАЛОВ и РЕДИН. Древние памятники искусства Киева. Харьков, 1899.

[701] Ф. ШМІТ. Мистецтво старої України-Руси. Харків, 1919, стор. 30-34. — Його ж: Про видання св. Софії. «Збірник Секції Мистецтва Україн. Акад. Наук», К., 1921, стор. 103-111. — В. НИКОЛЬСКИЙ. История русского искусства. Берлин, 1923, стор. 68.

[702] Л. КРАСКОВСЬКА. Західні впливи в українській архітектурі X-XIII ст. «Збірник Україн. Наук. Інституту в Америці», С. Паоло-Прага, 1939. — К. ШЕРОЦЬКИЙ. Старовинне мистецтво на Україні. К., 1918. — О. ПОВСТЕНко. Катедра св. Софії в Києві. «The Annals of the Ukrainian Academy of Art and sciences in U.S.», v. III-IV, 1954. — М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 61-68; 75-76.

будував церкву в ім'я свого патрона. Але були випадки, коли церкви будували не князі, а бояри або ченці, як Успенський собор Києво-Печерського манастиря. Очевидно, крім великих храмів, було багато маленьких, «домових», у дворах бояр.

Більша частина церков XI-XIII ст. загинула; збереглися в кращих випадках фундаменти, частина стін, уламки тинку, прикрас. Однак, на підставі цих навіть убогих матеріялів можна говорити про існування київського мистецтва, київського типу церков. Плян їх був майже однаковий: чотирикутник з трьома апсидами на сході, з двома-трьома парами стовпів, що ділили храм на три нави, з одною або більшим числом бань. Стіни були зложені з тонких цеглин та каменів і скріплені міцним вапном, до якого входили подріблені цеглини; іззовні були вони смугасті, якщо не були вкриті тинком. З західнього боку церкви мали вежі: дві — як у св. Софії, у Володимирі, або одна — як у Чернігові, Спаса Преображення. Церкви часто мали «опасання» — відкриті ґалерії, які служили також як контрфорси. Їх часто закладали цеглою, перетворюючи на пару нав — у Десятинній церкві, в св. Софії.[703]

Аналіза архітектури та орнаментації церков виявляє багато різних впливів. Візантійська архітектура не знала веж, яких є багато в романському мистецтві, але романські вежі інші формою — округлі в пляні. Проте, безперечно, романське мистецтво вплинуло на численні арочки, яких не знає Візантія, але мають багато київських, а ще більше чернігівських церков. Різьба на мармурі, на капітелях також має мало спільного з візантійською.[704] Не візантійського походження і церковна архітектура Західньої України.

Поволі в мистецтві відбувалась еволюція. Пишні храми XI ст. заміняють скромніші невеликі церкви XII ст., де вже мозаїки заступають фрески. Немає мармурових мозаїчних підлог, а замість них — полив'яні плитки і т. д.[705]

Від загального київського типу церков різниться архітектура церков Західньої України XIII ст. Головна відміна полягає в мате-

---

[703] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 422-429. — М. КРАСОВСКИЙ. Планы древнерусских храмов, Пгр., 1915. — Г. К. ЛУКОМСКИЙ. Киев — церковная архитектура XI-XIX ст. Византийское зодчество, Мюнхен, 1923. — І. МОРГИЛЕВСЬКИЙ. Дослід пам'яток старого чернігівського будівництва. «Україна», 1925, ч. 1-2. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Архітектура старокиївської доби X-III ст. Прага, 1926. — А. И. НЕКРАСОВ. Очерки по истории древнерусского зодчество XI-XVII ст., М., 1936. — Ю. С.АСЕЄВ. Нові дослідження староруського будівництва у Києві. «Вісник Архітект. УРСР», Київ, 1952, ч. 4. — Його ж: Древний Киев XVII в. Сокровища зодчества народов СССР. М., 1956. — М. К. КАРГЕР. Древний Киев, II, стор. 249-261.

[704] Н. И. БРУНОВ. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X-XII ст. «Русская архитектура», М., 1940.

[705] М. МАКАРЕНКО. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества. «Сборник статей в честь гр. Уваровой». М., 1916. — М. КАРГЕР. Древний Киев, II, стор. 420-421.

ріялі: в Західній Україні будували церкви переважно з великих кубів тесаного каменю. Завдяки цьому матеріялові була можливість застосовувати різьбу не лише всередині церков, але й на зовнішніх стінах. Зразком багатої різьби є портали церкви св. Пантелеймона в Галичі, де вона прикрашає головну апсиду.

М. Грушевський звернув увагу на близьку аналогію архітектури й орнаментації різьбою між галицькими та суздальськими церквами, головно — Покрови на Нерлі та св. Димитрія в Володимирі. Він висловив припущення, що суздальські церкви будували галицькі майстри. Це цілком можливо, коли взяти до уваги матримоніяльні зв'язки між князями.

Взагалі тісні зв'язки Галичини з Заходом — Польщею, Німеччиною, Угорщиною — сприяли ширенню західніх впливів у мистецтві: згадуються — «римське скло», мабуть вітражі, декораційна різьба.[706]

Мозаїка — мусія — мистецтво, характеристичне для розкішних будов X-XII ст. Техніка мозаїки була дуже складна: різнокольорові кубики смальти або скла вставляли в свіжорозведений цемент стіни відповідно до малюнку. Тло картини робили із золотих і скляних кубиків. Готову поверхню шліфували. Але ця техніка не дозволяла шліфувати до блиску поверхні люстра: мозаїка жила, кубики грали кожен своїм блиском, з якого б боку на них не дивитися.

Перші мозаїки появилися в Києві у Десятинній церкві, але від них залишилися тільки рештки кубиків. Найбільше мозаїк залишилося в св. Софії: майже вся центральна апсида, чудовий образ Спаса Вседержителя — в центральній бані; 4 архангели, з яких залишився один, що являє чудовий зразок античного стилю; нижче на шиї бані були 12 апостолів, з яких залишився тільки один — Павло; нижче були 4 євангелисти, з яких зберігся тільки один — Марко. У середній апсиді — величезний образ Богородиці-Оранти з піднесеними руками; під ним Євхаристія: постать Христа представлено двічі. Він подає хліб і вино апостолам, що підходять по 6 з кожного боку; нижче — отці Церкви та два архидиякони по боках. Далі, на двох стовпах, Благовіщення, на тріюмфальній арці — Деісус; на південній та північній арках — медальйони 40 мучеників. Крім того — чудові рослинні орнаменти. Всі ці мозаїки виконані дуже добре, фарби ясні, прозорі; обличчя далекі від шабльону, індивідуальні; грецькі написи на них дають підстави припускати, що творцями їх були греки.[707]

---

[706] И. И. ТОЛСТОЙ и Н. П. КОНДАКОВ. Русск. древн., т. VI, стор. 38. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 428-431. — М. КАРГЕР. Древний Киев, II, стор. 424-426.

[707] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. III, стор. 440-442. — О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії, стор. 220-226; малюнки чч. 32-81.

Значно бідніші рештки мозаїк у Димитрівському соборі, що його раніше вважали за Михайлівський. Там збереглися — частина Євхаристії, образи св. Стефана, Димитрія, апостола Тадея, фраґменти інших постатей та орнаментів. Образ Євхаристії цікавий ще й тим, що подає важливу рису в будівництві церков: невисоку вівтарну перегороду з білого мармуру, яка відділяла вівтар. Такі перегороди були в св. Софії, в Успенському соборі Києво-Печерського манастиря, в церкві св. Димитрія. Наявність таких перегород пояснює рясний розпис вівтарів, яких не закривали іконостаси. Мозаїки Димитріївської церкви дуже важливі для історії українського мистецтва: з слов'янських написів на них видно, що виконували їх не грецькі, а місцеві майстри.[708] Археологічні дослідження Києва виявили існування кількох майстерень, де виготовляли смальтові кубики до мозаїк (недалеко св. Софії, в Києво-Печерському манастирі); це стверджує, що мозаїки виготовляли місцеві майстри.

М а л я р с т в о стояло в Україні-Русі дуже високо і мало видатних майстрів, імена яких, на жаль, залишилися невідомі. Найдавніші рештки пам'яток малярства репрезентовані уламками фресок в руїнах київського палацу X ст. та першої Десятинної церкви часів Володимира. В XI ст. фрески набувають великого поширення. Фресками називають малювання по ще вогкому тинку стіни, при чому спочатку накреслюють контур малюнку гострим керном. Тинк швидко тужавіє, і намічений малюнок має бути виконаний за один день. Та швидкість праці вимагала від маляра високої вправности.

Фрески св. Софії XI та XII ст. являють собою шедевр мистецтва своїми легкими прозорими фарбами, вільними позами, живими, повними експресії обличчями. Взагалі фрескове малярство залишало майстрові більше волі, ніж мозаїки, де мозаїст зв'язаний монументальністю твору, а також матеріялом. У св. Софії серед фресок бачимо різноманітні сюжети: сцени з Нового та Старого Заповітів, апокрифи, легенди, портретні зображення родини Ярослава, чудесні орнаменти, сцени розваг та полювання. Фрески вкривали всю внутрішню частину собору, яку залишали вільною мозаїсти, а також частину зовнішніх стін: амбразури вікон, дверей, шиї бань.[709]

Прекрасні фрески собору св. Димитрія XI-XII ст., більшість яких

---

[708] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 442. — О. ПОВСТЕНКО. Фрески і мозаїки Михайлівського (Димитріївського) манастиря в Києві. «Українське мистецтво», Мюнхен, 1947, в. 2, стор. 6-10.

[709] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 435-436. — О. ПОВСТЕНКО. Фрески і мозаїки св. Софії. «Українське мистецтво», I, Мюнхен, 1947, стор. 5-12. — О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії. Нью-Йорк, 1954, стор. 124-141. — П. КУРІННИЙ. Фрески катедри св. Софії. Матеріяли до реферату на конференції Україн. Вільн. Акад. Наук, Авґсбурґ, 1948. — М. К. КАРГЕР. Портреты Ярослава и его семьи в Киевской Софии. «Ученые Записки ЛГУ», вып. 20, Л., 1954. — Його ж: Древний Киев, II, стор. 105-206.

загинула під час зруйнування собору 1934 року. Тоді ж загинули фрески інших церков XII-XIII ст., а 1941 року загинув з його фресками Успенський собор Києво-Печерського манастиря.[710]

Дуже цінні фрески Кирилівської церкви, спорудженої 1136 року Всеволодом II і закінченої його вдовою. Зокрема ті, що зображують сцени з життя св. Кирила.[711]

Були фрески і в храмах Чернігова, Переяслава, Білгороду, Володимира та ін. Вони здебільшого загинули, але рештки їх зацілили на стінах. З цього можна уявити, як багато було малярів, як високо стояло мистецтво в Україні. Літопис зберіг ім'я славетного маляра Алімпія,ченця Києво-Печерського манастиря, твори якого користалися великою славою. Очевидно, він у манастирі мав свою школу. Характеристична леґенда, що самі ангели допомагали йому. Можливо, що серед замовників Алімпія були бояри, що мали свої домові церкви.[712]

Одночасно з фресками з'являються ікони, переважно грецькі, а далі — за зразками грецьких — писані місцевими майстрами. Алімпієві перекази приписують між іншим т. зв. Ігореву ікону Божої Матері, названу так тому, що перед нею у Федорівському манастирі молився князь Ігор 1147 року і під час молитви його забито.[713]

З XI ст. ширяться звичай прикрашати ікони срібними та золотими шатами з перлами і дорогоцінним камінням.

Високого ступеня майстерности досягали малярі, які прикрашали книги мініятюрами. Треба гадати, що мініятюри були значно поширені, але збереглося їх небагато.

Найстарші мініятюри були в Євангелії, яку 1057 року переписав у Києві диякон Григорій для новгородського посадника Остромира. З чотирьох збереглося лише три мініятюри євангелістів. Всі три фігури подано в орнаментальних рамках. Дуже гарні заставки та літери, які починають уступи, із складним орнаментом.

Другу пам'ятку мистецтва являє Святославів «Ізборник» 1073 року. На одній мініятюрі подано портрети Святослава з родиною, на інших — в поліхромічних з золотом рамцях — «Собор Святих».

Третя за часом пам'ятка — Трірський псалтир, що його датують 1070-1080 роками. Там, як сказано вище, вміщено п'ять мініятюр, на яких дано постаті Ісуса Христа, папи, князя Ярополка, його

---

[710] О. ПОВСТЕНКО. Фрески і мозаїки Михайлівського-Димитріївського манастиря в Києві. «Українське Мистецтво» 2, Мюнхен, 1947.

[711] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 437. — М. К. КАРГЕР. Древний Киев, II, стор. 443-453.

[712] Патерик Києво-Печерський.

[713] А. И. АНИСИМОВ. Владимирская икона Божьей Матери. Прага, 1928. — П. КУРІННИЙ. Пречиста Діва в українському образотворчому мистецтві. «Поклін Марії», Мюнхен, 1947, стор. 94-123. — ДАМ'ЯН БОҐУН. Чудотворні ікони Матері Божої на Україні. Там же, стор. 23-50. —АННА ВОЯКОВСЬКА. Страдецька Гора. Там же, стор. 140-143.

дружини Ірини та матері Ґертруди. Чудово прикрашена була Мстиславова Євангелія початку XII ст. Всі ці пам'ятки київської роботи.

Крім цих пам'яток багато різних заставок та орнаментованих літер прикрашають євангелії, літописи тощо.[714]

На мініятюрах і взагалі орнаментах книжок може яскравіше, ніж на інших пам'ятках мистецтва, видно візантійські, східні, південнослов'янські та західні впливи, але в них уже ясно відчуваються місцеві, українські впливи і відбивається та життєрадісність і близькість до природи, які характеризують всю ідеологію України-Руси. Прекрасний зразок дають мініятюри Святославого «Збірника»: райські птахи, павичі, фантастичні квіти.

Різьбарство стояло дуже високо в Україні-Русі і його вживали дуже широко. Уже в руїнах палацу Ольги в Києві знайдено залишки мармурових капітелів колон та шматочки різьбленого каменю. Виявлено уламки капітелів також у руїнах Десятинного храму. Мозаїка Євхаристії у вівтарі св. Софії показує, як такими капітелями прикрашали мармурові кивоти над престолами.[715]

Багато уламків різьбленого мармуру залишилося в руїнах чернігівських церков. Ці капітелі — так само як орнаментація арочками, яка зустрічається і в київських храмах, промовляють за сильний вплив західньоевропейського мистецтва.[716]

Ще ширше вживали різьби по каменю в Західній Україні, де було багато відповідного матеріялу і де був міцніший західній вплив.

У церкві св. Івана в Холмі зовнішні «комари» спиралися на чотирьох основах у вигляді людських голів.

Поблизу Холма стояв кам'яний стовп, а на ньому «орел камен изваян». Рідке явище: збереглося ім'я різбаря — «хитрець» Авдей, як називає його літопис. Згадує літопис і різьблені фігури Христа та Івана Предтечі на райських воротах у холмській катедрі.[717]

Велике значення для мистецтва мають шиферні дошки, що збереглися в Києві і датуються XI ст.: одна пара — на території Михайлівського манастиря, а друга — на території Києво-Печерського. Перша пара — з Михайлівського манастиря — зображує двох вершників на кожній дошці; одна пара зображує якусь людину, друга — змія. Є спроби пояснити сюжети: перша дошка — Ярослав-Юрій

---

[714] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. III, стор. 439. — Його ж: стаття про мініятюри Трірського псалтиря. «Зап. НТШ», т. XIX. — Г. ПАВЛУЦЬКИЙ. Історія українського орнаменту. К., 1927. — А. В. АРЦИХОВСКИЙ. Древнерусские миниатюры, как исторический источник. М., 1944.

[715] О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії, стор. 120.

[716] М. К. КАРГЕР. Зодчество Галицко-Волынской земли в XII-XIII вв. «Краткие сообщения ИИМК.», в. III, 1940, стор. 14. (Цитую за В. ПАШУТО. Там же, стор. 165).

[717] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 434.

та Юрій Переможець, друга — Ізяслав-Дмитро та його патрон Димитрій Солунський, або Мстислав I — Федір та його патрон Федір Стратилат.[718] Тяжче зрозуміти сюжет другої пари дощок — з Києво-Печерського манастиря, теж XII ст. На одній дошці — людина роздирає лев'ячу пащу, на другій — віз, до якого запряжено лева та левицю, а на возі сидить жінка. Очевидно, сюжет з античної міто-логії або Біблії.[719]

Незначна кількість саркофагів свідчить, як високо стояло різьбарство в Україні. Найкращий з них, звичайно, саркофаг Ярослава Мудрого в св. Софії, з білого мармуру, вкритий чудовим рослинним орнаментом з християнською символікою. Не такий пишний, але гарний саркофаг Ольги (?) з червоного шиферу в Десятинній церкві. Крім цих саркофагів відомо ще кілька, але треба гадати, що більшість їх загинула.[720]

З інших різьбарських виробів треба згадати велику кількість плит з червоного овруцького шиферу, вкритих різноманітними взорами. Ці плити правили за бар'єри верхньої галерії св. Софії. Цікаво, що вони всі різні, серед них немає дублетів.[721]

Ювелірне мистецтво досягло в Україні-Русі високої досконалости. Найдавнішими пам'ятками його є датовані X ст. окуття турячих рогів, які знайдено в «Чорній могилі» біля Чернігова. Вище вже була мова про них. Тут нагадаємо, що місцеве походження цих срібних окуть є безперечне, бо на одному з них із надзвичайною вмілістю викарбувано сцени з українського фолкльору, а на другому — рослинний орнамент, точнісінько такий, як на держаку меча, знайденого в Києві.

У Києві, місті Ярослава, були ювелірні майстерні, де знайдено багато виробів із золота та срібла, зокрема хрестики, сережки, обручки тощо. Знайдено формочки, в яких виливали сережки т. зв. київського типу: три кульки на колечку.[722] Асортимент ювелірних виробів був дуже широкий: діядеми, що їх носили на головах княгині, різного роду намиста — з дуток, зі скобочок, з бляшок, медальйонів; різноманітні наручники, нарукавники, ланцюжки, завушниці — ковтки — золоті калитки, що їх чіпляли до пов'язки на голові; дармовіси у формі «лунниць», хрестів; великі фібули, якими застьобували на плечі плащ, або корзно; золоті та срібні гривні-

---

[718] О. ПОВСТЕНКО. Фрески і мозаїки Михайлівського (Димитріївського) манастиря. «Українське Мистецтво», 2, стор. 10-11.

[719] М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 104-105.

[720] М. КАРГЕР. К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны. «Краткие сообщения и доклады Инст. Истории Матер. Культуры», 1940, VII. — Н. ВОРОНИН и М. КАРГЕР. История культуры древней Руси. Домонгольский период. М., 1951. — О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії, стор. 215-220.

[721] О. ПОВСТЕНКО. Катедра . . . ., стор. 90-92.

[722] Б. РЫБАКОВ. Ремесло . . ., стор. 271.

намиста, що їх носили жінки (Гаральд оспівував дівчину «із золотою гривнею на шиї» — Єлисавету), а також чоловіки. До ювелірних виробів належать держаки мечів, золоті чи позолочені, прикраси на шоломах тощо. Треба згадати великий асортимент церковних речей: посуд, чаші, хрести, шати ікон, оправи євангелій і т. д. Нарешті посуд для столового вжитку: різноманітні чаші, кубки, чарки, тарілки і т. п.

Звичайно, величезна кількість ювелірних речей загинула, пограбована нападниками, починаючи від печенігів до татар, загинула в заритих скарбах, але та дрібна частина, яка збереглася до наших часів, дає уявлення про надзвичайну досконалість золотникарської техніки й різноманітність асортименту цих виробів.

Німецький хронікар Лямберт із захопленням описував подарунки Ізяслава І та Святослава ІІ німецькому цісареві Генрихові IV — таких коштовних речей не бачила Німеччина. До цього пасує свідчення ченця Гільдесгаймського манастиря про досконалість українського емалю та фініфті.

Ювеліри знали багато різних видів техніки. Можливо, найстаршою були спіралі із золотих та срібних дротів, з яких робили нашийники (гривні) і наручники. Ця техніка бере свій початок з бронзової доби. Дуже давні сережки з трьома галочками київського типу.

Широко вживалися різьби, починаючи з чернігівських турячих рогів. Дуже цікавий «перлистий» орнамент, або філіґран — один із найдосконаліших зразків мистецтва: на щиток чи бляшку насаджували дрібні, як зернятка маку, срібні або золоті перлинки. Цю надзвичайно тонку техніку застосовували на ковтках київського типу, на обручках, намистах, ґудзиках, панагіях, обрамленні образків тощо.

Широко вживалося чернення — оксидування срібних речей. Але шедеврами українського ювелірного мистецтва були прикраси з «перегородчастим», або «городженим» емалем. Техніка ця була дуже складна: на золоту бляшку приварювали тоненькі золоті стяжечки відповідного малюнку. В закутинки між ними насипали емалеву масу різних кольорів, і все це ставили на вогонь. Емалева маса, розтоплюючись, перетворювалися на кольорову смальту, а золоті стяжки-грані — розділяли фарби. Ця техніка вимагала великої обережности й точности малюнку. Перегородчастий емаль прийшов з Візантії і ще не був відомий у Західній Европі. За сюжети для емалю правили античні міти, святі, орнаменти тощо. Перегородча-

стий емаль вживали для найдорожчих речей, переважно на діядеми, ковтки, намиста тощо.[723]

Речей більшого розміру збереглося небагато. Серед них славетна оправа Мстиславової Євангелії початку XI ст. — вся дошка вкрита філіґрановою плетінкою, в яку всаджено емалеві образки (різного часу). Очевидно, розкішні були Євангелії, що їх Володимир Василькович дарував до різних церков: Чернігівського собору, Любомльської церкви та ін. Розкішна старовинна частина славетної «шапки Мономаха» з філіґранню, до якої вставлено дорогоцінне каміння. Частина її була дороблена пізніше. Про золоту раку Бориса та Гліба літопис каже: «ніде нема такої краси».[724]

Цей список чудових виробів ювелірної штуки можна було б значно поширити, але досить наведених прикладів, щоб показати, як високо вона стояла, якої надзвичайної досконалости досягла.

До ювелірних виробів можна зарахувати надзвичайно тонкі вироби із слонових та моржевих ікол. У XII ст. візантійський письменник Іван Тцетцес дістав із Києва дарунок — піксиду з моржевого ікла. З захопленням описував він ці вироби у віршах, в яких порівнював майстра з леґендарним Дедалем.[725] Після розгрому Києва Андреєм Боголюбським двори Мономаховичів запустіли, але, можливо, з занепадом княжого ювелірного мистецтва починає розгортатися міське, в якому замість золота використовується вже мосяж, без перегородчастого емалю.

Ще більше руйнації промисловости України принесли татари. Значна частина ремісників стала шукати затишних місць. Року 1259 літопис пише, як до Данила, коли він став будувати Холм, «бежаху из татар різні майстри, і бі жизнь, и наполниша двори оркест града . . . и села».[726] Татари забрали з собою найкращих майстрів. Пляно Карпіні писав, що бачив у Каракорумі багато «руських» майстрів. Один із них, Кузьма, зробив для цісаря Гуюка престол із слонових ікол, мистецьки вирізьблений, прикрашений золотом і дорогоцінним камінням. Тільки дійсно мистецький твір міг викликати захоплення італійця доби розквіту Італії.[727]

Високому станові матеріяльної культури України-Руси X-XIII ст. відповідала культура духова. Побіжно торкнулися ми вище літописів, зокрема «Повісти временних літ», цього «твору людського ге-

---

[723] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 448-451. — М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. История русского народного хозяйства, т. I, К., 1913. — Н. ПОЛОНСКАЯ. Историко-культурный атлас по русской истории. К., 1912, стор. 388, 432-456; 472. — Б. РЫБАКОВ. Ремесло...

[724] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 445-446; II, стор. 99.

[725] Н. П. КОНДАКОВ. Русские клады, т. I, стор. 80. — Б. РЫБАКОВ. Ремесло..., стор. 474.

[726] Б. РЫБАКОВ. Там же, стор. 500.

[727] Б. РЫБАКОВ. Там же, стор. 513, 532.

нія, якому доля призначила невмируший інтерес протягом віків»:[728] видатного мальовничістю, красою викладу Галицько-Волинського літопису.[729] Нагадаємо твір митрополита Іларіона, про який була мова вище — «Слово о законі і благодаті». Цей надзвичайний своєю красою, силою, чіткістю думки та глибиною ерудиції твір не мав собі рівного в сучасній літературі.[730] Проповіді Кирила Турівського, на жаль, єдиний лист Клима Смолятича, «Подорож Данила Паломника у Святу Землю», «Поученіє дітям Володимира Мономаха» і нарешті — перлина літератури XII ст. — неперевершене «Слово о полку Ігоревім».

Звичайно, творили їх люди високої культури, яка не дійшла до надр народних, але так було в усіх країнах, бо культура і освіта були приступні лише еліті. Тут важливо те, яка широка була та верства, що читала, переписувала ці твори, бо, хоч величезна маса їх зникла, маємо, наприклад, понад сто відписів «Подорожі Данила» і т. д. Вже митрополит Іларіон казав про людей «доизлиха наситившихся премудрости книжной» . . .

Ця пишна культура розгорталася на тлі християнської культури, побожности, що чимраз ширше охоплювали маси народні. Будували церкви та манастирі князі і боярство. Але заповнювали їх не вони, а «народ». Поширення «житій святих», патериків і серед них славетного Києво-Печерського патерика свідчить про попит на таку літературу. Православна віра поєднувалася з глибокою толерантністю, і, крім деяких творів — переважно грецьких авторів, — не бачимо виявів нетерпимости до інших віровизнань. «Поїдь до нього (короля Угорського), — пише митрополит Кирил Данилові, — ви однаково християни». А князь Михаїл Володимирський, син Юрія Довгорукого, що володів грецькою та латинською мовами як рідними, був противником релігійних диспутів, бо вони «від гордости або неписьменства бувають, бо закон Божий один для всіх».[731]

Базою для цієї високої культури стало те право, виявом якого були договори з греками, «Руська Правда», ці видатні пам'ятники правничої думки X-XIII століть.

Так на величезних просторах від Карпат до Дінця протягом п'ятьох століть формувалася могутня, багата держава, з високою культурою, в якій впливи Заходу та Сходу, об'єднуючись, перетворювалися в горнилі власної творчости. Ця держава тісно пов'язана була всіма своїми інтересами з Заходом, входила в життя Західньої Европи як рівноправний її член, як її частина.

---

[728] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, стор. 334.
[729] В. ПАШУТО. Там же, стор. 21-109.
[730] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 70 і далі.
[731] Д. ЛИХАЧЕВ. Культура древней Руси, I, стор. 196. (Новгор. літоп., IV, стор. 14).

Цей розділ історії України закінчуємо словами одного з найвидатніших істориків Росії кінця XIX ст., В. Ключевського, авторитет якого непохитно стояв понад півстоліття. «Уявіть собі, — казав він своєму слухачеві п. Алексінському, — що Київ не був би взятий і зруйнований татарами... Київ залишився б столицею першої великої руської держави, а «великоруське» місто Москва не стало би центром великого князівства, а потім царства російського. Офіційною мовою стала б не... сумішка старослов'янської та фінської мов, а слов'яно-українська. Український письменник Гоголь не мусів би писати російською мовою, а Пушкін писав би українською».[732]

[732] Я. Н. ГОРНОВ. Несколько слов об украинцах. «Возрождение», Париж, кн. 115, 1961, стор. 150.

2 Таблиця ПЕРШІ П'ЯТЬ ПОКОЛІНЬ КНЯЗІВ УКРАЇНИ-РУСИ *

I покоління	II покоління	III покоління	IV покоління	V покоління
Засновники княжих родів	**син Ігоря I**	**сини Святослава I**	**СВЯТОПОЛК I (Окаянний) В. кн. Київськ.** • 997 † 1019 ж.: донька Болеслава Хороброго, короля Польського	
		ЯРОПОЛК I (від 1-ого шлюбу) київ. кн. † 979 жінка: грекиня		**діти Ярослава Мудрого:**
		ОЛЕГ (від 1-го шлюбу)	**діти Володимира В.:**	**І Л Л Я** с. Ганни, кн. Новгород. † 1020
ІГОР I князь Київський † 945 вбитий деревлянами	**СВЯТОСЛАВ I ХОРОБРИЙ** князь Київський † 972 в бою з печенігами	**ВОЛОДИМИР I ВЕЛИКИЙ** син Малуші В. кн. † 1015	**ВИШЕСЛАВ** кн. Новгороду † 1010	
			ЯРОСЛАВ I МУДРИЙ В. кн. Київськ. † 1054 1-ша ж. Ганна(?) † 1018 2-га ж.: — Ірина-Інгігерда, д. Олафа, кор. Швеції † 1050	**ВЯЧЕСЛАВ** кн. Смоленськ. 1036-1056
ОЛЬГА княгиня Київська † 969	жінки: 1-ша: незнана 2-га: Малуша	жінки: Олава Малфрида Адлага кн. Рогніда (д. Полоцького кн.) † 1000 грекиня вдова по братові Ярополкові I 1-ша чешка 2-га чешка 1-ша болгариня 2-га болгариня Ганна, візант. царівна † 1001 НН жінка † після 1018		**ІГОР** кн. Волод.-Волин. † 1060
				АНАСТАСІЯ 1067 за Андрея, кор. Угорського
			СТАНІСЛАВ (?) кн. Псковський	**ЄЛИСАВЕТА** 1) 1044 за Гаральдом, кор. Норвегії 2) 1067 за Свеном, кор. Данії
			СВЯТОСЛАВ с. 2-ої чешки (?) кн. Деревлян. † 1015 убитий	**ГАННА (Агнеса)** 1) 1051 за Генрихом I 2) 1060 (?) за Рау-Креспі й. Валуа
			ПРЕДСЛАВА д. Рогніди (?) † після 1015	
			ВСЕВОЛОД син Рогніди кн. Володимира Волин. † 990	

Продовження на 271 сторінці

• Таблиці 2-12 зложив Степан Ленкавський.

2 Таблиця закінчення

I	II	III	IV покоління	V покоління	VI покоління
			діти Володимира I (продовження)	**діти Ярослава М.:** (продовження)	
			ПРЕМИСЛАВА за Ладиславом I кор. Угорським	**ВОЛОДИМИР** с. Ірини-Інгігерди кн. Новгороду 1020-1052	Князі: ГАЛИЦЬКІ (Таблиця 4)
			БОРИС-РОМАН с. болгарині кн. Ростовський † 1015 убитий		
	на 270 сторінці		**ГЛІБ-ДАВИД** с. болгарині кн. Муромський † 1015 убитий	**ІЗЯСЛАВ I - ДМИТРО** **В. кн. Київськ.** 1024—1068 ж.: Гертруда д. Мешка Польського	Князі: ТУРОВО-ПИНСЬКІ (Таблиця 6)
			БОЛЕСЛАВ с. 2-ої чешки † 1015		
			СУДИСЛАВ кн. Пскова †1063	**СВЯТОСЛАВ II-СЕМЕН** **В. кн. Київськ.** 1027—1076 ж.: сестра Тірського єп. Бургарта	Князі: ЧЕРНІГІВ-СЬКІ (Таблиця 2)
			8 доньок незнаних імен		
			МАРІЯ ДОБРОНІГА 1011—1087 за Казіміром I, кор. Польським	**ВСЕВОЛОД I Чернігівський** В. кн. 1020-1093 1-ша ж.: Візант. царівна Мономахівна 2-га ж.: Ганна(?) † 1111	Князі: КИЇВСЬКІ, ВОЛИНСЬКІ, СМОЛЕНСЬКІ Мономаховичі (Таблиця 7)
			НН донька		**ДАВИД** кн. Володимиро-Волинський і Дорогобузький
			ІЗЯСЛАВ син Рогніди кн. Полоцький † 1001	**БРЯЧЕСЛАВ** кн. Полоцький † 1044	
			МСТИСЛАВ Тьмутороканський, Київськ. і Чернігів. кн. † 1034	**ЕВСТАХІЙ** † 1033	**ВСЕСЛАВ I** **В. кн. Київськ.** 1068—1069 † 1101
					Князі: ПОЛОЦЬКІ (Таблиця 3)

3 Таблиця ЛІНІЯ ПОЛОЦЬКИХ КНЯЗІВ

IV покоління	VII покоління	VIII покоління	IX покоління
ІЗЯСЛАВ (с. Володим. Вел. і Рогніди) кн. Полоцький † 1001 *(Таблиця 2)*	**ДАВИД** кн. Полоцький (1127/29) засланий Мстиславом † після 1129	**БРЯЧЕСЛАВ** кн. Ізяславля заслання Мстиславом I † після 1129	
V покоління **БРЯЧЕСЛАВ** кн. Полоцький † 1044	**РОМАН** † 1116	**ВОЛОДАР** кн. Мінська † після 1166	**ГЛІБ** кн. Друцький 1158
	ГЛІБ кн. Мінська † 1118 ж.: Анастасія кн. Туровська	**РОСТИСЛАВ** кн. Полоцький (1151/58) † 1160 ж.: Софія Ярославна з Волині	**ВАСИЛЬКО** кн. Логоцький 1166 **ВОЛОДИМИР** кн. Полоцький і Мінський † 1216
	БОРИС кн. Полоцький † 1128	**ЗВЕНИСЛАВА** Евпраксія чернече ім'я **РОГВОЛОД II** кн. Полоцький ж.: д. Ізяслава II Київського † після 1161	**ГЛІБ** кн. Друцький † перед 1186 **ВСЕСЛАВ** кн. Друцький у 1186
VI покоління **ВСЕСЛАВ I** кн. Полоцький **В. кн. Київський** (1068—1069) † 1101	**РОГВОЛОД** † перед 1129	**ВАСИЛЬКО** засланий 1129 **ІВАН** засланий 1129	**ВСЕСЛАВ II** кн. Полоцький перед 1170 **БРЯЧЕСЛАВ II** кн. Ізяславля 1158/59
	СВЯТОСЛАВ засланий Мстиславом I † 1129	**ВАСИЛЬКО I** кн. Полоцький 1132—1143	**ІЗЯСЛАВ** вбитий литовцями **ВОЛОДША** 1159
		ПРЕДСЛАВА черн. св. Євфросинія † 1173	**МАРІЯ** ж. Святослава Чернігів.
	РОСТИСЛАВ **(Юрій)** • 1070, засланий Мстиславом I † після 1129	**ВЯЧКО** 1166	**КОРІННЄ** черн. Агата **ОЛЬГА** черн. Євдокія
		ГОРДИСЛАВА черн. Євдокія † 1173 **ДАВИД**	**БОРИС** кн. Друцький 1195 кн. Полоцька 1221 **ГЛІБ** кн. Полоцький 1221 (?)

4 Таблиця

ЛІНІЯ ГАЛИЦЬКИХ КНЯЗІВ

V покоління	VIII покоління	IX покоління	X покоління	XI покоління
ВОЛОДИМИР (с. Ярослава М.) кн. Новгороду * 1020 † 1052 ж.: Ода, д. графа Ліпольда (Таблиця 2)			**НН** донька заручена 1167 з. Стефаном III угор. кор.	
			ЕФРОСИНІЯ за Ігорем Новгород Сіверським † 1202	**ВАСИЛЬКО** (з 2-го шлюбу) † 1188 в Угор.
			ВОЛОДИМИР кн. Галицький † 1199 1-ша ж.: Болеслава, д. Святослава III, Чернігів. кн. 2-га ж: «попадя»	**ВОЛОДИМИР-ІВАН** † 1188 в Угор.
VI покоління **РОСТИСЛАВ** кн. Тьмуторок. * 1045 † 1067 ж.: Ланка, д. Белі I, угор. кор.		**ЯРОСЛАВ Осьмомисл** кн. Галицький † 1187 1-ша ж.: Ольга, д. Юрія Довгорук. 2-га ж.: Настасн Чагрова † 1171 спалена	**ВИШЕСЛАВА** за Одоном, герцогом Познання † 1194	
VII покоління сини Ростислава: **ВОЛОДАР** кн. Перемиський † 1124 ж.: **княжна з Померанії**	**ВОЛОДИМИРКО** кн. Звенигороду, 1141/53 кн. **всієї Галичини** † 1153 ж.: донька Коломана, угор. кор.		**О Л Е Г** (с. Настасі) кн. Галицький † 1189	
	НН донька за Романом с. Володимира II, кн. Волинським			
РЮРИК кн. Перемиський † 1092	**РОСТИСЛАВ** кн. Перемиський † 1126	**І В А Н** Берладник кн. Звенигороду з 1144 кн. Берладі † 1161	**РОСТИСЛАВ** (син Івана Берладника) † 1189 отруєний	
	ІРИНА за Ісааком Комненом			
ВАСИЛЬКО кн. Теребовлі * 1067 † 1125 осліплений	**ІГОР-ІВАН** кн. Галича † 1141 ж.: Анна, д. Всеволода II, Чернігів.			
	РОСТИСЛАВ (Григорій) кн. Теребовлі 1127—1140			
	НН донька за Вратиславом Моравським з Берна			

5 *Таблиця* **ЛІНІЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ** початок

V покоління	VII покоління	VIII покоління	IX покоління	X покоління
СВЯТОСЛАВ II (Семен) с. Ярослава Мудрого кн. Чернігів. **Вел. князь Київський** 1073-1076 • 1027 † 1076 жінка: Кілія, свояцька Тріського Бургарта (Таблиця 2)	**СВЯТОСЛАВ (Святоша)** Микола — чернече ім'я, кн. Луцький † 1136 ж.: Ганна, д. Святополка II, † 1136	**НН** донька за Всеволодом Новгородським † 1138	сини Святослава III: **ОЛЕГ** кн. Чернігів. † 1203(?) ж.: д. Юрія кн. Рязанського	**ДАВИД** кн. Чернігів. † 1196 вбитий ж.: д. Ігоря Сіверського
	ВОЛОДИМИР кн. Чернігів. † 1151 вбитий ж.: д. Всеволодка кн. Городна	**СВЯТОСЛАВ** кн. Вщижу † 1166 ж.: Ростислава, д. Андрея Суздальського † 1167	**ВОЛОДИМИР II** кн. Чернігів. 1178—1191 † 1201 ж.: д. Михаїла Юрійовича Суздальського	**МИХАЙЛО (святий)** кн. Чернігів., Галицький **В. кн. Київськ.** † 1246 вбитий д. Романа Гал. (Таблиця 10) ж.: Олена (?)
	РОСТИСЛАВ † 1120		**ВСЕВОЛОД III Чермний** **В. кн. Київський** † 1212 ж.: д. Казіміра II, польського кор.	**АҐАТА** за Юрієм II, Володимир. кн.
VI покоління **ДАВИД** кн. Смоленськ. 1095/96 і Чернігів. † 1123 ж.: Теодосія	**ВСЕВОЛОД** кн. Муромський † після 1124	**СВЯТОСЛАВ III** **В. кн. Київський** † 1194 ж.: Марія, д. Василька Полоцьк.	**БОЛЕСЛАВА** за Волод. II кн. Галицьким	**ВІРА** за Михайлом кн. Рязанським
		НН донька за Ігорем, кн. Галицьким	**НН** донька за Мстиславом, кн. Дорогобузьким	
ГЛІБ кн. Тьмутороканський † 1078 у бою в Заволоччі			**ГЛІБ** кн. Білгорода і Чернігова † 1209 ж.: д. Рюрика II Овруцького кн.	**МСТИСЛАВ** кн. Чернігів. 1235—1239
	ІЗЯСЛАВ III **В. кн. Київський** † 1161 вбитий	**НН** донька за Глібом Юрійовичем Переясл.		**ЄВФЕМІЯ** за Ангелосом, візант. царев.
РОМАН кн. Тьмутороканський † 1079 у бою з половцями			**НН** донька за Романом, кн. Рязанськ.	**НН** донька за Володимиром Переяславським
			МСТИСЛАВ кн. Чернігів. † 1223 у бою над Калкою ж.: Ясиня, кн. Осетинська	**ВАСИЛЬКО** † 1223 у бою над Калкою

Продовження на 275 сторінці

5 *Таблиця* закінчення

VI покоління	VII покоління	VIII покоління	IX покоління	X покоління
діти Святослава II (продовження)	діти Олега Гореславa:	**ЯРОСЛАВ** кн. Чернігівський * 1139 † 1196 ж.: Ірина	**РОСТИСЛАВ** кн. Сновський † після 1214 ж.: Всеслава Всеволодівна Суздальська	**ВСЕВОЛОД** кн. Чернігів. † після 1261 ж.: Анастасія
	ВСЕВОЛОД II (с. Теофанії) **В. кн. Київський** † 1146 ж.: Марія Мономахівна † 1179	**ЗВЕНИСЛАВА** за Болеславом герцогом Шлезьким	**ЯРОПОЛК** кн. Новгородський † після 1214	
ПРЕДСЛАВА † 1116	**ІГОР II** **В. кн. Київський** † 1147 вбитий	**ІЗЯСЛАВ** (Глібович) † 1132	**НН** донька за Володимиром Переяславським	**ОЛЕГ** кн. Курський † після 1228
	ГЛІБ кн. Курський † 1138	**РОСТИСЛАВ** (Глібович) † 1157 ж.: Софія Ярославна	**СВЯТОСЛАВ** кн. Рильський † після 1186	**МСТИСЛАВ** кн. Рильський † 1241 вбитий
ОЛЕГ кн. Чернігів. (1096/7), Курський і Новгородський † 1115 1-ша ж.: Теофанія Музалоні 2-га ж.: д. половецького хана Оссолука	**СВЯТОСЛАВ** (с. половчанки) кн. Чернігівськ. † 1164 1 ж.: донька половецького хана Аепи 2 ж.: Катерина д. Новгородського посадника Петрила	**Святославовичі:** **ОЛЕГ** кн. Сіверський † 1180 1-ша ж.: д. Юрія I Суздальського 2-га ж.: Огафія д. Ростислава Смоленського	**Ігоревичі:** **ВОЛОДИМИР III** кн. Галицький † 1211 повішений ж.: Свобода, д. Кончака	**ІЗЯСЛАВ** кн. Теребовель. † після 1211
		ІГОР кн. Новгород-Сіверського * 1151 † 1202 ж.: Євфрозина, д. Ярослава Осьмомисла	**РОМАН** кн. Звенигород. † 1211 повішений	
ВИШЕСЛАВА за Болеславом II польським кор.	**Ярославичі:** **СВЯТОСЛАВ** Муромський кн. † 1144	**ВСЕВОЛОД** кн. Трубчевський † 1196 ж.: Ольга, д. Гліба Переяславського	**ОЛЕГ** * 1175 † після 1183	
	РОСТИСЛАВ Муромський кн. † після 1153		**СВЯТОСЛАВ** кн. Перемиський † 1211 повішений ж.: Ярослава, д. Рюрика II кн. Овруцького	**АГАФІЯ** за Конрадом I, польським кор.
ЯРОСЛАВ кн. Муромський і Чернігівський (1123/6), † 1129	**ЮРІЙ** кн. Рязанський і Муромський † 1174	**НН** донька за Романом кн. Смоленським	**РОСТИСЛАВ** † 1211 повішений	
	МУРОМСЬКІ КНЯЗІ	**МАРІЯ** за Ярополком Ізяславичем кн. Бузьким	**НН** донька в 1190 за Давидом кн. Чернігівським	

6 Таблиця ЛІНІЯ ТУРОВО-ПИНСЬКИХ КНЯЗІВ

V покоління	VII покоління	VIII покоління	IX покоління	X покоління
ІЗЯСЛАВ I с. Ярослава М. **В. кн. Київський** * 1025 † 1078 ж.: Гертруда, д. Мешка II, польського кор. (Таблиця 2)	**ІЗЯСЛАВ** † 1128 **ГАННА** з Святославом Давидовичем, чернігівським † 1143			
	Марія з Петром Властом † 1145	**СОФІЯ** з Ростиславом Глібовичем, Полоцьким	**ІВАН** кн. Турівський † 1168 (1170)	**ОЛЕКСАНДЕР** кн. Дубровицьк. † 1223 у бою над Калкою
VI покоління	**МСТИСЛАВ** †1099 убитий		**ЯРОПОЛК** кн. Пинський	
ЄВДОКІЯ (?) 1088 з Мечиславом, польським кор.	**ЯРОСЛАВ** кн. Володимиро-Волинський † 1123 убитий 1 ж.: д. Ладислава, угор. короля 2 ж.: д. Владислава-Германа, поль. 3 ж.: д. Мстислава, В. кн руського	**ЮРІЙ** кн. Турівський † 1166 ж.: д. Всеволодка, кн. Городнен.	**ГЛІБ** кн. Дубровиці і Турова † 1195	
СВЯТОПОЛК II - Михайло **В. кн. Київський** † 1113 1 ж.: половчанка д. Тугорхана			**ЯРОСЛАВ** кн. Пинський † 1186 ж.: Євфросинія, д. Бориса Георгійовича, болг. царя	
	ЗВИСЛАВА з Болеславом III Кривоустим польським кор.	**ПРИБИСЛАВА** з Ратибором I кн. Померанії		**ВОЛОДИМИР** кн. Пинський 1206/7
	ПРЕДСЛАВА з Алмосом, угор. королем	**СВЯТОПОЛК** кн. Турівський † 1190	**ГАННА** з Рюриком II, кн. Овруцьким В. кн. Київським † 1215	**РОСТИСЛАВ** кн. Пинський 1228-1232
	ВРЯЧЕСЛАВ * 1104 † 1127			
ЯРОПОЛК (Петро) кн. Турівський (коронований папою) † 1087 убитий ж.: Кунегунда, д. графа Оттона	**АНАСТАСІЯ** з Глібом Вселавичем, Мінським † 1159		**МАЛФРИДА** з Всеволодом Ярославичем з Луцька † 1209	
	ЯРОСЛАВ † 1103			
	ВЯЧЕСЛАВ † 1104			
МСТИСЛАВ кн. Полоцький † 1069	**РОСТИСЛАВ** † 1093			

7 Таблиця ЛІНІЯ КИЇВСЬКИХ І ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ

V покоління	VI покоління	VII покоління	VIII покоління	IX покоління
		Мономаховичі:	**діти Мстислава Мономаховича:**	
		ЯРОПОЛК II **Вел. кн. Київський** 1132/39 † 1139 ж.: д. Володаря	**ІНГЕБОРГА** з Канутом II, кор. оботритів	**МСТИСЛАВ II** **Вел. кн. Київський** 1167/69 † 1172 ж.: Аґнеса, д. Болеслава III польського кор.
	ЯНКА ігуменя † 1113	**ІЗЯСЛАВ** † 1096	**ІЗЯСЛАВ II** Вел. князь Київський 1146/61 † 1161 I ж.: **НН** † 1151 польська принцеса II ж.: нім. принцеса	**ЄВДОКІЯ** з Мешком III, польським кор.
	РОСТИСЛАВ кн. Переяслав. † 1093	**СВЯТОСЛАВ** † 1114		**ЯРОСЛАВ** † б. 1160
		ВЯЧЕСЛАВ **Вел. кн. Київський** 1139 † 1154	**МАЛФРІДА** I. з Зігурдом, швед. королем II. з Еріком, данським кор.	**ЯРОПОЛК** † 1168
ВСЕВОЛОД I В. кн. Київський * 1030 † 1093	**ВОЛОДИМИР-МОНОМАХ** **(Василь)** * 1053 † 1125 **В. кн. Київський** 1113—1125 1-ша ж.: Ґіта, д. англ. короля 2-га ж.: Н. Н. 3-тя ж.: половчанка † 1126	**МСТИСЛАВ I** **(Федір) Гаральд** * 1076 † 1132 **В. кн. Київський** 1125/32 I ж.: Христина, д. швед. короля † 1122 II ж.: д. Дмитра Завидича, Новгород. посадника † 1168	**МАРІЯ** з Всеволодом Ольговичем В. Кн. Київським	**ІВАН** † 1128
			ВСЕВОЛОД кн. Новгородськ. † 1138 ж.: д. «Святоші» кн. Луцького одр. 1123/38	**ВОЛОДИМИР** кн. Новгородський † 1140 ж.: Рікса, вдова Магнуса, кор. Данії
	ПРОКСЕДА Євпраксія, Адельгайда 1 з Генріхом, маргграфом Нордмарку з Генрихом IV нім цісарем † 1109	**РОМАН** князь Волинський 1117/19 † 1119 ж.: д. Володаря Перемиського кн.	**СВЯТОПОЛК** кн. Новгород-Вол. † 1154 ж.: Євфимія з Моравії	**ВЕРХУСЛАВА** з Болеславом IV Кривоустим, польським кор.
		ЄВФЕМІЯ з Коломаном угор. кор. † 1139	**ІРИНА ДОБРОДІЯ** з Андроніком Комненом, візант.	
		МАРИЦЯ з Львом, с. Діогена візант.	**РОСТИСЛАВ I** кн. Смоленський **В. кн. Київський** † 1168	**МСТИСЛАВ**
	КАТЕРИНА † 1108	**ЮРІЙ Довгорукий** кн. Ростово-Суздальський † 1157 Таблиця 9	**ВОЛОДИМИР** * 1131 † 1171	**РОСТИСЛАВА**
		АНДРІЙ * 1102 князь Волинський 1132/35 † 1141 ж.: половчанка	**ЕВФРОСИНІЯ** з Гейзою II угор. корол. † 1146	**СВЯТОСЛАВ**
			НН донька з Ярославом кн. Волинським	

8 Таблиця ЛІНІЯ ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКИХ КНЯЗІВ

IX покоління	XI покоління	XII покоління	XIII покоління	XIV покоління
МСТИСЛАВ II Ізяславович (з Волин. лінії) 1167/69 **кн. Київ.** † 1172 (Таблиця 7)	**ФЕДОРА** за Васильком Галицьким кн.	**ІРАКЛІЙ** * 1223 † перед 1240	**СВЯТОСЛАВА** черниця † 1302	**АНДРІЙ** кн. Волинський † 1324
	НН донька за Михайлом Чернігів.	**ЛЕВ I** * б. 1228 кн. Галицький † б. 1301 ж.: Констанція, д. Белі IV, угор. кор.	**ЮРІЯ I** кор. Галицький † 1308 1-ша ж.: 1282 д. Ярослава III, кн. Тверського 2-га ж.: 1287 Евфемія, д. Казіміра I Куявського	**ЛЕВ II** кн. Галицький † 1324
X покоління **РОМАН** кн. Волинський і Галицький (* після 1160) † 1205 в бою 1-ша ж.: Предслава, д. Рюрика II з Овруча розведена 1198	**ДАНИЛО** кн. Галицький * 1201 † 1264 1-ша ж.: Анна, д. Мстислава Удатного, Галиц. 2-га ж.: сестра Товтивіла, литов.	**ПЕРЕЯСЛАВА** за Земовітом I, кн. Мазовша		**МАРІЯ** за Тройденом I кн. Мазовець.
		СОФІЯ за Гюнтером, графом Кефенбургу	**АНАСТАСІЯ** за Земовитом, пол. князем † 1306	
		РОМАН кн. Слоніма і Новогрудка † б. 1260	**ВАСИЛЬКО** кн. Слоніму † після 1282	**ДАНИЛО** кн. Острозький † 1343
		НН донька за Андреєм Володимир. кн.	**МАРІЯ** за с. Стефаном IV, баном Загребу	
	СОЛОМІЯ за Свентополком кн. Померанії	**МСТИСЛАВ** кн. Волинський † 1292 ж.: донька полов. хана Тегака	**ДАНИЛО** † 1280	**ЄВФЕМІЯ (Офка)** за Любартом, кн. Литовським † 1349
		ШВАРНО кн. Холмський **В. кн. Литовський** † 1269 ж.: д. Мендовга	**ВОЛОДИМИР III** кн. Волинський † 1315 вбитий литовцями	
				XV покоління син Марії, сестри Льва II
	ВАСИЛЬКО кн. Волинський * 1203 † 1269 1-ша ж.: Дубравка, д. Юрія II Суздальського кн. 2-га ж.: Олена, д. Лешка Білого	**ОЛЬГА** за Андрієм, кн. Чернігівським		**БОЛЕСЛАВ-ЮРІЙ** (Тройденович) кн. Галицький † 1340 ж.: Офка, д. Гедиміна
		ВОЛОДИМИР-ІВАН † 1288 ж.: Олена, д. Романа, кн. Брянськ.		

9 Таблиця ЛІНІЯ РОСТОВО-СУЗДАЛЬСЬКИХ КНЯЗІВ

VI покоління	VIII покоління	IX покоління	X покоління	дальші покоління
ВОЛОДИМИР МОНОМАХ Всеволодович кн. Тьмуторокані 1113/25 **В. кн. Київський** † 1125 ж.: Гіта, д. англ. короля (Таблиця 7)	**ГЛІБ** кн. Переяслав. **В. кн. Київський** † 1172 **БОРИС** кн. Білгороду † 1159 **МСТИСЛАВ** кн. Новгороду засланий 1161 до Візантії **ВАСИЛЬКО** кн. Суздальський засланий 1161 до Візантії **МИХАЙЛО** В. кн. Владимір. † 1176	**КОНСТАНТИН** Ростовський, кн. Новгородський, і В. кн. Владимірс. † 1218 **СВЯТОСЛАВ-ГАВРИЇЛ** кн. Юр'єва і В. кн. Владимірський † 1252 **ІВАН** кн. Стародуб. † 1246 **ЮРІЙ II** В. кн. Владимірс. † 1238 убитий ж.: Агафія, д. Всеволода III Чернігівського † 1238 убита в грабежі Владим.	**ВАСИЛЬКО** † 1238 вбитий **ВСЕВОЛОД** кн. Ярославля † 1210 убитий **ВСЕВОЛОД** † 1238 вбитий ж.: Марина, кн. Смоленська † 1238 вбита **ДУБРОВКА** за Васильком Волинським **МСТИСЛАВ** † 1238 вбитий **ФЕДОРА** * 1229 † 1238 вбита **ВОЛОДИМИР** † 1238 вбитий	РОСТОВСЬКА ЛІНІЯ
VII покоління **ЮРІЙ I** **(Довгорукий)** кн. Суздалі і Ростова **В. кн. Київський** † 1157 ж. I: д. половецького хана Аепи ж. II: Олена з візантійсь. (?) роду	**РОСТИСЛАВ** кн. Переяслав. † 1151 **ОЛЬГА** за Ярославом Осьмомислом **АНДРЕЙ** **Боголюбський** кн. Владимірський † 1172 убитий ж. I: Н. Н. ж. II: кн. Осетинії	**ЯРОСЛАВ II** з Переяслава В. кн. Владимірс. † 1246 **ВОЛОДИМИР** кн. Переяслав. † 1229	**АНДРЕЙ** **ОЛЕКСАНДЕР** **Невський** † 1263 **КОНСТАНТИН** † 1255 **ДАНИЇЛ** † 1239 **ЯРОСЛАВ III** **МИХАЇЛ** † 1248 **ВАСИЛІЙ** † 1276	СУЗДАЛЬСЬКА ЛІНІЯ МОСКОВСЬКА ЛІНІЯ ТВЕРСЬКА ЛІНІЯ

10 Таблиця ЛІНІЯ МОСКОВСЬКИХ КНЯЗІВ

XI покоління

ЯРОСЛАВ II
с. Всеволода III Юрійовича, В. кн. Владимірс. † 1246 отруєний в Каракорумі (Таблиця 9)

↓

XII покоління
ОЛЕКСАНДЕР Невський
кн. Новгородс. і В. кн Владимірський † 1263 (Таблиця 9)

↓

XIII покоління
ДАНИЛО
кн. Московський † 1303

↓

XIV покоління
І В А Н Калита
кн. Московський † 1341

↓

XV покоління
ДИМИТРІЙ Донський
кн. Московський В. кн. Владимірс. † 1389

↓

XVI покоління
ВАСИЛІЙ I
кн. Московський † 1425
ж.: Софія, д. Вітовта, литов.

XVII покоління

ВАСИЛІЙ II Сліпий
кн. Московський † 1462

↓

XVIII покоління
ІВАН III
кн. Московський і «самодержець» Руси † 1506
ж. I: Марія, Тверська,
ж. II: Софія Палеолог, візант. † 1503

XIX покоління

І В А Н
† 1482 у в'язниці

ВАСИЛІЙ III
В. кн. Москов. і всієї Руси † 1533
ж. I: Соломоніда Сабурова
ж. II: Ганна Глинська

ОЛЕНА
з Олександром, польським кол.

XX покоління

ДИМИТРІЙ
† 1509 у в`язниці

ІВАН IV Лютий
з 1533 В. князь Московський
з 1547 цар Росії † 1584

XXI покоління

І В А Н
† 1581 убитий батьком

ФЕДОР
Московський цар † 1598

ДМИТРО
† 1591 убитий

11 Таблиця БАНИ МАЧВИ

X покоління

МИХАЙЛО (Святий)
† 1286
с. Всеволода III, кн. Чернів. кн. Галицький **з. кн. Київський**
† 1246 убитий
ж.: д. Романа Галицького (Таблиця 5)

XI покоління

ЄВФРОСИНІЯ
черниця, свята

РОСТИСЛАВ
бан Мачви † 1264
ж.: Ганна, д. Белі IV, короля Угор.

МАРІЯ
за Васильком Ростовським

XII покоління

МИХАЙЛО
бан Мачви і Боснії † 1270

В Е Л Я
бан Мачви † 1272 убитий

НН донька
I шл.: за Михайлом, болг. царем
II шл.: за Коломаном II, болг. цар.

КУНЕГУНДА
I шл.: за Пшемиславом — Оттокаром, кол. Богемії
II шл.: за Завішою Розенбергом

ГРІФІНА
за Лешком Чорним, кн. Краків.

МАРГАРИТА
ігуменя, свята

12 Таблиця СИНХОНІСТИЧНІ ТАБЛИЦІ КНЯЗІВ І МИТРОПОЛИТІВ

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Київські митрополити
1. **Ігор** 913(?)—945			Мал, кн. деревлян кн. деревлян † 977	1. **Михайло I** 990-?
2. **Ольга** 945—964			**Рогволод** кн. Полоцький	
3. **Святослав I Хоробрий** с. Ігоря 964—972			**сини Володимира I** **Ізяслав,** Полоцький † 1001 **Вишеслав,** кн. Новгородський кн. Полоцьк. † 1010	
4. **Ярополк I** с. Святослава 972—979	1. **Борис** с. Володимира В.		**Борис** кн. Ростовс. † 1015 **Гліб,** Муромський † 1015 вбитий	2. **Леонтій** 1020
5. **Володимир Великий** с. Святослава I 980—1015	2. **Всеволод** с. Володимира В. 1017(?)		**Святослав,** кн. Деревлян † 1015 вбитий **Болеслав** † 1015 **Мстислав,** Тьмутороканський і Чернігівський † 1034 **Судислав,** Псковський † 1065 **Станіслав,** Смоленський	3. **Іван I** болгарин 1004-1038 (?)
7. **Ярослав I Мудрий** Володимирович 1019—1054	3. **Вячеслав** * 1036—1056 с. Ярослава М. Смоленський до 1056		**Ілля,** Новгород. с. Ярослава М. † 1020 **Брячеслав,** с. Ізясл. Полоц. † 1044 **Володимир,** с. Ярослава М. Новгородський * 1020 † 1052	4. **Теопемпт** грек 1036-1051 5. **Іларіон** українець 1051-1054 (?)

12 Таблиця 11 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Київські митрополити
8. **Ізяслав I** Ярославович (вперше) 1054—1068	4. **Ігор** с. Ярослава М. 1057—1060		**Ростислав,** с. Волод. Тьмутор., кн. Тьмуторокані, * 1045/57	6. **Єфрем** українець 1055— (?)
9. **Всеслав I** с. Брячеслава Полоцького 1068—1069	5. **Ізяслав** Ярославович 1060—1078		**Метислав,** с. Ізясл. II Полоц. † 1069	
			сини Святослава II, Тьмутороканського: **Гліб,** кн. Тьмуторок. † 1078	
10. **Ізяслав I** син Ярослава Мудрого (удруге) 1069—1073		5.	**Роман,** кн. Тьмуторо-канський † 1079	7. **Юрій** грек 1072—1073
11. **Святослав II (Семен)** Ярославович 1073—1076			**Ярополк** с. Ізясл. I, кн. Турівський † 1087	
12. **Ізяслав I** (утрете) 1076—1078		5.	**Рюрик,** с. Ростислава, Перемиський † 1093	
13. **Всеволод I** Ярославович 1078—1093	6. **Ярополк** с. Ізяслава I 1078—1087	1. **Володар** с. Ростислава Тьмуторокан. (?)—1084	**Ростислав,** с. Всеволода I, Переясл. † 1093	8. **Іван I Продром** грек 1077—1089
	7. **Давид** Ігоревич 1087—1097	2. **Василько** Ростиславович (Теребовельск.) 1084—(?)	**Ізяслав,** с. Ростисл. Переясл. † 1094	
			Святослав, с. Ростислава Переясл. † 1114	9. **Іван II** грек 1089—1090
			Олег, Черніг. 1095, Курський і Новгород-Сіверс. † 1115	
			Гліб, с. Всесл., Мінськ. † 1118	
			Давид, Смоленс. 1095/8 і Чернігівськ. 1123/26	
			Брячеслав, с. Давида, Переяславс. до 1123	
14. **Святополк II (Михайло)** Ізяславович 1093—1113				10. **Єфрем** грек 1092—(?)
				11. **Микола** грек 1097—1101

12 Таблиця 12 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Київські Митрополити
15. **Володимир II Мономах** Всеволодович 1113—1125	8. **Ярослав** с. Святополка II 1097(?)—1117	дальше князювання **Василька** Ростиславовича	**Всеволод**, с. Давида, Муромс. † 1124	12. **Никифор I** грек 1103—1121
			Ярослав-Панкратій, Муром. і Чернігівс. 1123/26	13. **Микита** грек 1122—1126
			Брячеслав, с. Святополка * 1104-1127	
	9. **Роман** Мономахович 1117—1119	3. **Юрій** Василькович (?) — (?)	**Іван**, с. Всеволода Новгородського † 1128	
16. **Мстислав I (Федір)** Мономахович 1125—1132			**Ростислав**, с. Рюрика, Перемиський † 1128	
			Борис, с. Всеслава, Полоц. † 1129	14. **Михайло II** грек 1130—1145
			Давид, с. Всесл., Полоцьк. † 1129	
	10. **Андрій** Мономахович до 1135		**Рогволод I**, с. Всеслава Полоцького † 1128	
17. **Ярополк II** Мономахович 1132—1139			**Ізяслав**, с. Гліба † 1132	
			Святослав (Святоша), с. Давида, Луцький † 1136(?)	
			Гліб, с. Олега, Курський † 1138	
			Ігор, Гореславич, Курський † 1138	
			Всеволод, с. Мстислава I, Новгородського † 1138	
18. **Вячеслав** Мономахович 1139			**Ростислав-Григор**, с. Василька Теребовельського 1127-40	
			Василько I, с. Святослава Полоцького 1132/42	

12 Таблиця половина 12 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Митрополити
19. **Всеволод II** с. Олега (Гореслава) 1139—1146	11. **Святослав** Всеволодович 1141—1146	4. **Ігор-Іван** Ростиславович кн. Звенигород. (?) —1141	**Ігор-Іван,** с. Володара, кн. Галича 1141	
20. **Ігор** с. Олега (Гореслава) 1146 († 1147 вбитий)		5. **Володимирко** Володарович 1141—1153	**Ростислав II,** с. Бориса, Полоц., † після 1143	(I) **Олексій** 1-ий Галиц. митрополит 1140—?
21. **Ізяслав II** Мстиславович 1146—1149	12. 1146—1157		**Святослав,** с. Ярополк. Муромс. † 1144	15. **Климент** (Клим Смолятич) Київ. митр., українець 1147—1154
22. **Юрій Довгорукий** (уперше) 1149—1150			**Ростислав,** с. Всеволода † 1147	
23. **Ізяслав II** (удруге) 1150	12.		**Іван,** с. Юрія, Курський † 1147	
24. **Юрій Довгорукий** (удруге) 1150			**Володимир,** с. Давида, Черніг. † 1151	
25. **Ізяслав II** і **Вячеслав** Мономахович (разом) 1150—1154	12.	6. **Ярослав** Осьмомисл с. Володимирка 1153—1187	**Ростислав,** с. Юрія, Переяслав. † 1151	
26. **Ростислав I** Мстиславович (Смоленський) (вперше) 1154			**Ростислав,** с. Ярослава, Муромс. † 1152	
27. **Ізяслав III** с. Давида Святославича з Чернігів. династії 1154—1155			**Святополк,** с. Мстислава I, Новг.-Волин. † 1154	
28. **Юрій Довгорукий** (утрете) 1155—1157			**Святослав,** с. Олега, Чернігів. 1154/5	
29. **Ізяслав III** (удруге) 1157—1158	13. **Мстислав Ізяславович** 1157—1172		**Ростислав,** с. Гліба, Полоц. 1151/58	
30. **Ростислав I** (удруге) 1159—1161			**Іван** (Берладник), с. Ростислава, кн. Звенигородс. до 1144 і Берладс. † 1161	16. **Константин I** грек Київ. митр. 1156—1158
31. **Ізяслав III** (утретє) 1161 (убитий)			**Андрей,** Боголюб., Владімір. 1157-†1174	(II) **Кузьма** Гал. митроп. 1156— (?)
			Гліб, Ростиславов., Друцький † 1158	
			Брячеслав II, с. Василька I, Ізяславс. 1158/9	
			Борис, Юрійович, Білгород. † 1159	17. **Феодор** грек Київ. митр. 1160—1163
			Михайло, Юрійович, Владимір. * 1151 † 1176	

12 Таблиця 12 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські князі	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Митрополити
32. **Ростислав I** (утрете) 1161—1167	*дальше князювання* **Мстислава** Ізяславовича	**Ярослава** Осьмомисла	**Всеволод** кн. Стрежевський † 1158	18. **Іван III** грек Київ. митр. 1164—1166
33. **Мстислав II** Ізяславович 1167—1169			**Мстислав,** Юрійович, Новгородськ. вигн. 1161	19. **Константин II** грек Київ. митр. 1167— (?)
34. **Гліб** (с. Юрія Довгорукого) 1169—1171			**Ярополк,** с. Ізясл. II † 1163	
35. **Володимир III** Мономахович 1171			**Святослав,** Гореславич, Чернігів. † 1164	
36. **Роман** Ростиславович (уперше) 1171			**Володар,** Глібович, Мінський † 1166	
			Святослав, Володимиров., з Вщижу † 1166	
			Юрій, Ярославович, Турів. * 1112-1166	
			Іван, Юрійович, Турівс. † 1168	
37. **Михайло** Юрієвич 1172	14. **Роман** Мстиславович 1172—1205		**Всеслав II,** с. Василька I, Полоц. 1161 † 1170	
38. **Рюрик** Ростиславович (уперше) 1173			**Володимир,** с. Мстислава I, * 1131 † 1171	
			Юрій, с. Яросл.-Панкратія, Рязан. і Муром. † 1174	
39. **Ярослав II** Ізяславович 1174			**Мстислав,** Ростиславович, Новгород. † 1178	
40. **Роман** Ростиславович (удруге) 1175—1176			**Юрій II,** с. Всеволода III, Владимір. * 1189-1238	
			Олег, Святославов., Новгор.-Сівер. † 1180	
41. **Святослав III** Всеволодович (уперше) 1176—1180			**Ярослав,** с. Ізясл. II. † б. 1180	
			Святослав, Ольгович, Рильський * 1167 † 1186	
42. **Рюрик** Ростиславович (удруге) 1180—1181			**Володимир II,** с. Святослава III, Черніг. 1178/91	
			Ігор, с. Святосл., Новг.-Сіверс., * 1151-1202	

12 Таблиця 12 і 13 століття

Київськ. князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Київські Митрополити
43. **Святослав III** (удруге) 1181—1191	*дальше князювання* **Романа** Мстиславовича	**Ярослава** Осьмомисла	**Гліб**, с. Ростислава II, Друцький * 1159-1186	20. **Никифор II** 1182—1197
		7. **Олег** Ярославович 1187	**Василько**, Володарович, Логодс. 1186	
			Ярослав, с. Юрія, Пинський † 1186	
		8. **Володимир II** Ярославович 1187—1199	**Володимир**, Глібович † 1187	
44. **Рюрик** Ростиславович (утрете) 1194—1200(?)			**Василько**, Володимирович 1188	
			Володимир-Іван, с. Володимира II, 1188	
			Олег, с. Яросл. Осьмом., Галиц. † 1189	
			Ростислав, с. Івана Берлад., † 1189	
			Давид, Ольгович, Чернігів. † 1190	
			Святополк, с. Ярослава, Турівськ. † 1190	21. **Гавриїл** Київ. митр. ? — ?
	14. **Роман** Мстиславович 1199—2005	9.	**Борис**, Давидов. Друцький 1221	
45. **Інгвар** с. Ярослава Осьмомисла (уперше) 1200—1202			**Гліб**, Юрійович, Дубровиці і Турова † 1195	
			Всеволод, Святославович, Трубчев. † 1196	
			Ярослав, с. Всеволода II, Чернігівського * 1139-1198	
46. **Рюрик** Ростиславович (у четвертє) 1203			**Ігор**, Святославов., Новгор.-Сівер. * 1151-1202	
			Олег, с. Святослава III, **Чернігів**. † 1204	
47. **Ростислав II** Рюрикович 1204—1205				
48. **Рюрик** (уп'яте) 1205—1206				

12 Таблиця **13 століття**

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Митрополити
49. **Всеволод III Чермний** Святославич (уперше) 1206	15. **Василько** Романович 1205—1269	10. **Данило** Романович (уперше) 1205—1206	**Володимир,** с. Святополка, Пинський 1206/7	22. **Діонісій** Київ. митр. ? — ?
50. **Рюрик** (ушосте) 1206		11. **Володимир III,** с. Ігоря, Галиц. 1206—1208	**Гліб,** с. Святосл. III, Білгор. і Черніг. † 1209	
51. **Всеволод III Чермний** (удруге) 1207			**Ізяслав,** с. Володимира III, Теребовель. 1210	
52. **Рюрик** (усьоме) 1207—1210)		12. **Роман** Ігоревич (угорська окупація) 1208—1210		
53. **Всеволод III Чермний** (утрете) 1210—1212		13. **Володимир** Ігоревич (удруге) 1211	† 1211 **повішені угрими Ігоревичі: Роман,** Звенигородський	23. **Матвій** грек Київ. митр. 1210—1220
		14. **Данило** Романович (удруге) 1211—1213(?)	**Ростислав,** **Святослав,** Перемиський	
54. **Інгвар** Ярославович (удруге) 1212			**Всеволод III** - Велике Гніздо, Владимірс. * 1154-1212	
55. **Мстислав III** Романович 1212—1223		15. **Володислав** Кормильчич 1213	**Ростислав,** Ярославович, Сновс. * 1174 † 1214	
		16. **Коломан** Угорський 1214—1219	**Ярополк,** Ярославович, Новгород. † 1214	
			Гліб, Давидович, Полоцький † 1221	
			Володимир, Володарович, Полоц. і Мінський † 1216	

12 Таблиця 13 століття

князі Київські	Володимиро-Волинські	князі Галицькі	Сучасники з інших князівств	Митрополити
56. **Володимир IV** Рюрикович (уперше) 1223—1234	**Василько** далі князем	17. **Мстислав Удатний** Мстиславович 1219—1228	**Іван**, с. Всевол. III Стародуб. † 1246	24. **Кирило II** грек Київ. митр. 1224—1233
			† 1223 у бою над Калкою: **Андрій**, одр. з дочкою Мстисл. III, Смоленського † після 16/6	
			Василько, с. Мстислава Святославича Чернігівського	
			Ізяслав, с. Інгвара Луцького, † 16/6	
			Мстислав, с. Святослава III, Чернігівського	
			Олександер, с. Гліба Турів., Дубровицький	
			Святослав, Канівський, † 16/6	
			Святослав, Шумський, † 16/6	
			Юрій, кн. Несвіжу † 16/6	
		18. **Данило Романович** (утрете) 1228—1264	**Олег**, Святосл., Курський † 1228	
57. **Ізяслав IV** Мстиславович 1235			**Константин**, с. Всеволода III, Ростовський * 1165 † 1228	
58. **Володимир IV** (удруге) 1236			**Володимир**, с. Всевол. III, Переясл. * 1194 † 1229	
59. **Ярослав II** Всеволодович (уперше) 1236—1238			**Ростислав**, с. Святополка Пінського 1228/32	
60. **Михайло II** Всеволодович (Святий) (уперше) 1238—1239			**убиті в 1238 р.:** **Василько**, с. Констант. Ростов., кн. Ярославля † 4/3	25. **Йосиф** грек Київ. митр. 1237— (?)
			Всеволод, с. Константина, кн. Ростов. † 4/3	

12 Таблиця 13 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Київські митрополити
61. **Ростислав II** Мстиславович 1239	*дальше князювання* **Василька** Романовича	**Данила** Романовича	**Убиті в 1238 році: Володимир,** с. Юрія Владимірського, † 6/2 **Агафія** Чернігів. ж. Юрія II, † 7/2 **Всеволод,** с. Юрія II, † 7/2 **Мстислав,** 20-річ. син Юрія II, † 7/2 **Федора,** 11-річ. донька Юрія II, † 7/2 **жінка Володимира** Переясл., д. Гліба Чернігівського, † 7/2 **Марина** Смоленська, ж. Всеволода Юрійовича, † 7/2	
			Юрій II, с. Всеволода III Владимірс., кн. Владимірс. * 1187–1232 **Всеволод,** Константин., Ярославс. * 1210 † 1238	
62. **Данило** Романович (Гал.) 1240			**Мстислав,** Глібович, Черніг. 1235/39	
63. **Михайло II** (удруге) 1241—1246 вбитий				26. **Кирило III** українець Київ. митр. 1243—1281 (переїхав до Суздальщини)
64. **Ярослав II** Всеволодович (удруге) 1246			**Ярослав II,** с. Всевол. III, Переясл. * 1191–1246 **Святослав-Гавриїло** Юріївс. і Владимірс. * 1196–1252 **Роман,** с. Данила, Слонім. і Новгород. * 1230 † 1260	

12 Таблиця 13 і 14 століття

Київські князі	Володимиро-Волинські	Галицькі князі	Сучасники з інших князівств	Митрополити
	16. **Володимир-Іван** Василькович 1269—1288	19. **Лев I** Данилович 1264—1301(?) 1069—1073	**Всеволод IV,** Ярополкович, Черніг. * 1246-1261	27. **Максим** Київський митр. 1283—1305 (переніс Київську митрополію до Суздальщини)
	17. **Мстислав** Данилович 1288—1292		**Шварно,** с. Данила, Холоп. і Литов. † 1269	
	Галицько-Волинське князівство		**Василько,** Романович, Слонімс. * 1256 † 1282	
	18. **Лев I** Данилович 1292—1301 (?)	19.		(III) **Ніфонт** гал. митрополит 1303—1305
	19. **Юрій** Львович 1301—1308 (?)	20.		(IV) **Петро** Ратенський, Київ. і галиц. митрополит 1308—1309
	20. **Андрій та Лев II** сини Юрія I 1308—1324	21	**Володимир,** с. Мстислава, Волинського † 1315	28. **Петро** 1309—1326 (Українець, жив у Москві)
	21. **Юрій—Болеслав** Тройденович 1324—1340	22. 1325(?)—1340		29. **Теогност** грек Київський митр. 1328—1353
				(V) **Гаврило** гал. митрополит 1331— (?)
				(VI) **Федор** гал. митрополит 1337—1347
	22. **Любарт—Дмитро** 1340—1377	23. 1340—1349	**Данило,** с. Василька, Острозький, одр. 1343	
				(VII) **Антоній** гал. митрополит 1370—1391(?)

ДЖЕРЕЛА Й БІБЛІОГРАФІЯ КНЯЖОЇ ДОБИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСІ

Abraham W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904.

Абрамович Д. І. Житие Бориса и Глеба. «Памятники древнерусской литературы. Петроград, 1916.

Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик. К., 1930.

Алексеев М. П. Гита. «Об-во древнерусской литературы», т. II. М.-Л., 1935.

Alpatow M. und Brunow N. Geschichte der Altrussischen Kunst. Augsburg, 1932.

Ammann A. M. Ost-slavische Kirchengeschichte. Wien, 1950.

Ammann A. M. Storie della Chiesa russa. Torino, 1948.

Андреева М. А. Прием татарских послов при Никейском дворе. «Seminarium Kondakovianum». Прага, 1926.

Андрияшев А. М. Очерки итории Волынской земли до конца XIV в. К., 1887.

Андріяшев О. М. Колонізація Київщини. К., 1928.

Андрусяк М. Вибрані проблеми з історії Княжої доби, II. «Логос», Мюнхен, 1951.

Андрусяк М. Генеза східньоевропейських народів. «Analecta OSBM, Сер. II, Секц. II. Рим, 1954.

Андрусяк М. Історія України. Прага, 1941.

Андрусяк М. Назва «Україна». Чікаґо, 1951.

Андрусяк М. Останні Романовичі. «Наук. Збірник УВУ». Мюнхен 1948.

Андрусяк М. Унія з Римом і коронація Данила. «Збірн. матеріялів 5 наук. конференції НТШ». Торонто, 1954.

Андрусяк М. У 700-ліття Львова. «Наш Львів», Нью-Йорк, 1953.

Аничков Е. Б. Язычество и древная Русь. СПб., 1914.

Антонович М. Д. Історія України, т. I і II. Прага, 1941.

Arné T. J. La Suède et l'Orient. Upsala, 1914.

Багалій Д. І. Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті, т. I. Харків, 1928.

Багалій Д. І. Нарис української історіографі, том I. Літописи. К., 1923.

Барвінський Б. Звідки пішло ім'я «Україна». Відень, 1916.

de Baumgarten N. Chronologie ecclesiastique des terres russes du X au XIII siècles. Там же, том. XVII, ч. I. Roma, 1936.

de Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècles. «Orientalia Christiana», т. IX, ч. 35, Roma, 1927.

de Baumgarten N. S. Vladimir et la conversion de la Russie. «Orientalia Christiana», т. IX, ч. 35. Roma,

Бицилли М. Западное влияние на Руси. «Начальная Летопись». Одеса, 1914.

Богун Д. Чудотворні ікони Матері Божої на Україні. Мюнхен, 1947.

Богуславський С. Пам'ятники XI-XVIII ст. (про Бориса та Гліба). К., 1928.

Болгарин Н. С. История Болгарии, т. I, 1945.

Борщак І. К. Анна Ярославна, королева Франції. «Стара Україна». Львів, т. VI, 1923.

Брайчевський М. Ю. Київ — центр древньоруської держави. «Історія Києва», т. I. К., 1960.

Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963.

Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ, 1968.

Брунов Н. И. К вопросу о самостоятельных чертах русской архитектуры X-XIII ст. «Русская архитектура». М., 1940.

Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI-XIV ст. «Ж.М.Н.П.», 1876.

Васильевский В. Г. Византия и печенеги. «Труды» I, Петроград, 1907.

Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. «ЖМНП». СПб., 1888.

Васильевский В. Г. Житие св. Георгія Амастридского. «Труды», т. III. Петербург, 1915.

Васильевский В. Г. Русско-византийское отрывки. «Труды», т. II. Петербург, 1909.

Welykyj A. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ukraine illustrantia, серія II, секція III, т. I (1075-1700); «Analecta OSBM», II (1700-1953). Рим, 1953 і 1954.

Великий А. Г. Проблема коронації Данила. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, т. II, в. 1-2. Рим, 1954.

Vernadsky G. Kievan Russia. New Haven, 1948.

Винар Л. Переїзд Бруно з Кверфурту через Київ часів Володимира Великого. «Розбудова нації», ч. I. Денвер, 1955.

Высоцкий С. А. Древне-русские надписи XI-XIV вв., Вип. I. К., 1966.

Winter E. Byzanz and Rom im Kampf um die Ukraine. Leipzig, 1942.

Вінтер Є. Візантія і Рим у боротьбі за Україну. Прага, 1944.

Владимиров П. П. Древняя русская литература Киевского периода XI-XIII в. К., 1901.

Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. К., 1888.

Власовський В. І. Нарис історії Української Православної Церкви, т. I. Нью-Йорк, 1955.

Włodarski. Polska i Ruś 1194-1340. Варшава, 1966.

Возняк М. Історія української літератури, том I. Львів, 1920.

Войнар М., о., Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу «Analecta OSBM», сер. II, секц. II, в 1-2. Рим, 1954.

Воронин Н. Н. Древне-русские города. М.-Л., 1945.

Воронин Н. Н. К вопросу о взаимоотношении галицко-волынской и владимиро-суздальской архитектуры XII-XIII ст. «Краткие сообщения о докл. ИИМК», в. 3. М., 1940.

Воронин Н. Н. и Тиханова М. Пути развития русской культуры X-XIII вв. «Культура древней Руси», т. II. М., 1950.

Воронов А. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X-XI вв. «Чтения в Историч. Об-ве Нестора Летописца», кн. I. К., 1883.

Гаркави А. Я. Сказания еврейских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.

Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.

Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. Київ, 1956.

Голубинский Е. Е. История канонизации святых в русской церкви. М., 1903.

Голубинский Е. Е. История русской Церкви, т. I, кн. 1-2; т. II. М., 1901-1904.

Голубовский П. В. История Смоленской земли до половины XIV ст. К., 1895.

Голубовский П. В. Хроника Дитмара, как источник для русской истории. «Киевск. Универс. Известия», т. I. 1878.

Грабовський С. Я. і Асєєв Ю. А. Дослідження Софії Київської. «Архітектурні пам'ятники. Збірник наукових праць. Академія архітектури Укр. РСР». К., 1950.

Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1954.

Греков Б. Д. Волжские болгары. «Историч. Записки», ч. 14. М., 1945.

Греков Б. Д. Древнейшие судьбы Западной Украины. «Новый Мир», ч. 10-11, 1939.

Греков Б. Д. Древнейшие судьбы славянства в Прикарпатских обла-

стях. «Избранные труды», т. II. М., 1955.
Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1944; II вид. М., 1953.
Греков Б. Д. Крестьяне на Руси, тт. I-II. М., 1952-1954.
Греков Б. Д. Культура Киевской Руси. М., 1953.
Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение. М.-Л., 1950.
Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958.
Грицак П. Київщина по татарському погромі. «Розбудова Держави», ч. 2, 3. Клівленд, 1954.
Грицак П. Теодорит митрополит київський і його доба. «Розбудова Держави», ч. 2. Клівленд, 1954.
Грицак П. Ще про Київщину після татарського погрому. «Розбудова Держави», чч. 17-20. Клівленд, 1955.
Гришко В. Т. Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси. «Науковий Збірник УВУ», т. VI, Мюнхен, 1956.
Грот К. Я. Из истории Угрии и славянства XII ст. Варшава, 1889.
Грот К. Я. Мадьяры и славяне в прошлом. СПб., 1893.
Грунський М. К. Київські глаголицькі листки. «Збірн. Істор.-Філолог. Відд. ВУАН», ч. 54.
Грунський М. К. Фрейзінгенські отривки. «Зап. Істор.-Філолог. Відд. ВУАН», т. XVI, 1926.
Грушевський М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII ст. «Записки НТШ», т. I. Львів, 1892.
Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925.
Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., Львів, 1913-1933.
Грушевський М. Історія України-Русі, тт. I-II. Київ, 1912; том III, Львів, 1905.
Грушевський М. Історія української літератури, т. I-III. К.-Львів, 1923-1924.
Грушевський М. Київські мініятюри при Трірському псалтирі. «Зап. НТШ», т. XII, 1902.
Гудзій Н. К. Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII веков. Москва, 1952.
Гущин А. С. Памятники художественного ремесла древней Руси X-XIII вв. М.-Л., 1936.
Goetz L. K. Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands. Passau, 1904.
Goetz L. K. Staat und Kirche in Altrussland. Kiever Periode 988-1240. Berlin, 1908.
Gross S. La tradition islandaise de S. Vladimir. «Revue des Etudes slaves», т. XI. Paris, 1931.
Danzas J. St. Vladimir et les origines du christianisme en Russie. Paris, 1939.
Дашкевич Н. П. Грамота князя Івана Берладника 1234 г. «Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову». К., 1904.
Дашкевич Н. П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. «Киевск. Универс. Известия», кн. I, 1899.
Dwornik F. Les legendes de Constantin et de Methode vue de Byzanze. Prague, 1913.
Dwornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle. Paris, 1926.
Dwornik F. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949.
Dwornik F. The Photian Schisma. History and legend. Cambridge, 1948.
Dlugosz J. Historia Poloniae. Lipsiae, 1711. Warszawa, 1902.
Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства, т. I. К., 1913.
Dolger F. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und neuen Zeit, т. I. München, 1924.
Doroschenko D. Die Namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung. Berlin, 1931.
Дорошенко Д. Die Ukraine und das Reich. Berlin, 1942.
Дорошенко Д. Нарис історії України, т. I. «Праці Україн. Наук. Ін-

ституту», Варшава, 1932. II вид. Мюнхен, 1968.
Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940.

Ediger T. Russlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der römischen Kurie. Halle, 1911.

Єфименкова О. Початковий підручник українсько-московської історії. Харків, 1919.
Єфименко П. П., Богусевич В. А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. «Вісн. АН УРСР», ч. 12, 1952.
Єфремов С. О. Історія українського письменства, т. І. Київ-Ляйпціґ, 1924.

Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського. «Укр. Іст.», ч. 1-2, 1966.
Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди. «Укр. Іст.», ч. 1-2, 1967.
Ждан М. Другий напад татарів на Україну. «Визв. Шл.», кн. 6, 1965.
Ждан М. Б. Перший напад татар на Україну. «Визвольний Шлях», ч. 7, 8, 9. Лондон, 1961.
Ждан М. Україна і Золота Орда. «Укр. Іст.», Нью-Йорк, 1964, ч. 2-3.

Заїкін В. Князь Ярополк І. «Нова Зоря», III. Львів, 1928.
Заїкін В. На світанку нашої історії. «Нова Зоря», V. Львів, 1930.
Заїкін В. Початки християнства в Київській Русі-Україні. «Нова Зоря», III, 1928.
Заїкін В. Спір про початок Руси. «Записки ЧСВВ», III, 1930.
Заїкін В. Християнство в східній Европі в половині X в. «Елпіс», 4. Варшава, 1926.
Заїкін В. Християнство на Україні за часів кн. Ярополка І — 969-979. «Записки ЧСВВ», т. III. Львів, 1928.
Златарский В. Н. История болгарской державы. Софія, 1924.
Златарский В. Н. Клятвы у языческих богов. «Сборник статей, посвященных В. И. Ламанскому». СПб., 1907.
Зубрицький Д. История древнего Галичско-русского княжества, т. 1-3. Львів, 1852-1855.

Истрин Д. М. Договоры Руси с греками X ст. «Изв. ОРЯС АН СССР», т. XIX, 1924.
Истрин Д. М. Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода XI-XIII вв. Петроград, 1922.

Іларіон, митроп. Блискуча зоря в українській духовій культурі. Вінніпеґ, 1960.
Іларіон, митроп. Візантія й Україна. Вінніпеґ, 1954.
Іларіон, митроп. Історія української літературної мови. Вінніпеґ, 1949.
Іларіон, митроп. Наша літературна мова. Вінніпеґ, 1959.
Іларіон, митроп. Поділ єдиної Христової Церкви й перші спроби поєднання її. Вінніпеґ, 1953.
Іларіон, митроп. Слово про Ігорів похід. Вінніпеґ, 1949.
Іларіон, митроп. *(дивись)*: Огієнко І.
Ісаїв П. Звідки Русь-Україна прийняла християнство? Філядельфія, 1952.
Ісаїв П. Роля Візантії в упадку Української держави. Мюнхен, 1947.
Ісаїв П. Чи Володимир був коронований? «Шлях» X. 1949, Філядельфія.
Історія Києва, т. І. «Інст. іст. АН УРСР». К., 1960.
Історія українського війська. Під ред. М. Левицького. Вінніпеґ, 1953.

Камінський Є., о. Корона Данила в правно-політичній структурі. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, т. II, 61-2. Roma, 1954.
Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Вид. «АН СССР», т. I-II. М., 1961.

Каргер М. К. К вопросу о древнейшей истории Киева. «Сов. Археология», т. X, 1948.

Каргер М. К. К вопросу о Киеве VIII-IX в. «Краткие особщ. ИИМК АН СССР», в. VI, 1940.

Каргер М. К. К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны. «Кратк. сообщ. ИИМК», в. VII, 1940.

Каргер М. К. Киев и монгольское завоевание. «Сов. Арх.», в. XI, 1949.

Каргер М. К. Княжеские дворы древнего Киева. «Учен. зап. ЛГУ», ч. 193, 1955.

Каргер М. К. Портреты Ярослава и его семьи в Киевской св. Софии. «Учен. зап. ЛГУ», ч. 20, 1960.

Климкевич Р. Герби і печаті міст Підляшшя. «Укр. Іст.», ч. I, 1964.

Климкевич Р. Герби Підляшшя і Пониззя. «Укр. Іст.», ч. 1-4, 1965.

Климкевич Р. Герби міст Полісся. «Укр. Іст.», ч. 3-4, 1966.

Климкевич Р. Герби міст Помор'я. «Укр. Іст.», ч. 1-2, 1967.

Ключевський В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871.

Ключевский В. О. Курс русской истории, т. I-II. Петербург, 1904.

Ковалевский П. Исторический путь России. Париж,1949.

Kovalevski P. Manuel d'Histoire Russe. Paris, 1948.

Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи на миниатюрах. СПб., 1906.

Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном. «Зап. НТШ», т. 136-140. Львів, 1925.

Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941.

Корж Є. Д. Золоті ворота в Києві. «Архітектурні пам'ятники». К., 1950.

Корзухина Г. Ф. К реконструкции Десятинной церкви. «Сов. Арх.», 1957.

Коробко М. К вопросу об источниках русского христианства. «Изв. русск. языка и слов. Императ. Акад. Наук», т. XI, 1906.

Кострyба Т. Белз і Червенські городи. «Княжий Белз». Львів, 1936.

Кострyба Т. Вік князя Святослава «Життя і Знання», X. Львів, 1937.

Кострyба Т. Віра наших предків. Іннсбрук, 1946.

Кострyба Т. Володимир Великий — будівничий Української держави. Львів, 1938.

Кострyба Т. Карпатські просмики як шляхи сполуки в IX-XIII ст. «Голос Підкарпаття», II, 1942.

Кострyба Т. Князь Олег Віщий. «Нова Зоря», X. Львів, 1935.

Кострyба Т. Нариси церковної історії X-XIII ст. Львів, 1933; Торонто, 1955.

Koch H. Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037. «Kyrios», IV, 1938.

Krakowski S. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Варшава, 1965.

Красковська Л. Західні впливи в українській архітектурі X-XIII ст. «Збірник Україн. Науков. Інституту в Америці», С.-Паоло-Прага, 1939.

Красовский М. Планы древнерусских храмов. Петроград, 1915.

Кревецький І. Українські джерела церковного права. «Нова Зоря» VI, 1931.

Кресальний М., Асєєв Ю. Нові дослідження архітектури Софійського собору. «Архітектура й будівництво», ч. I. К., 1955.

Крип'якевич І. - Голубець М. Велика історія України. Вид. Тиктора. Вінніпеґ, 1948.

Кубійович В. М. Закарпаття. «ЕУ», II.

Курінний П. П. Археологічне минуле княжого Львова. «Визвольний Шлях», кн. V. Лондон.

Курінний П. П. Архітектура Десятинної Церкви. «Український Самостійник», ч. 16. М., 1953.

Курінний П. П. Пречиста Діва в українському образотворчому мистецтві. Мюнхен, 1947.

Курінний П. П. Реймська Євангелія — найдавніша пам'ятка письма Київської Русі. Збірник УВАН «Світання». Авґсбурґ, 1947.

Kurinnyj P. Reimser Evangeliar — das älteste Schriftdenkmal der Kiever Rus. «Наукові записки УВУ», ч. 8, 1965-1966.

Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej, X-XVII w., Варшава, 1965.

Лавров П. О. Кирило й Методій в давньослов'янському письменстві. К., 1928.

Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла, как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. СПб., 1904.

Левицький І. Білі хорвати. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, в. 1-2. Рим, 1956.

Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпеґ, 1954.

Левченко М. В. Киевская Русь и Византія в X в. М.-Л., 1940.

Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956.

Leib B. Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI s. Париж, 1924.

Линниченко А. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси. «ЖМНП», V. 1891.

Линниченко А. Суспільні верстви Галицької Русі. «Руська Історична Бібліотека», т. VII. Львів, 1899.

Линниченко А. Черты из истории сословий Галицкой Руси XIV-XV в. М., 1894.

Липинський В. Релігія й Церква в історії України. Філядельфія, 1925.

Лисяк Рудницький І. Закарпаття «ЕУ», т. II.

Лихачев Д. С. Национальное самосознание древней Руси. М.-Л., 1945.

Лихачев Д. С. «Повесть временных лет». Приложения, статьи и комментарии, т. II. М., 1950.

Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968.

Лотоцький А. Автокефалія, I-II. Варшава, 1937-1938.

Лотоцький А. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931.

Лотоцький А. Церковний устав князя Володимира. Львів, 1925.

Лотоцький А. Церковно-правні основи автокефалії. «Елпіс», Варшава, 1931.

Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія, 1954.

Лукомский Г. К. Киев. Церковная архитектура XI-XIX ст. Мюнхен, 1923.

Лясковронский В. История Переяславской земли с древнийших времен до половины XII ст. К., 1903.

Лясковронский В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. «ЖМНП», 1913.

Лясковронский В. Монети, які знайдено на території Києва. «Український Музей», I. К., 1927.

Лященко А. Вопрос о друх Олегах. «Наук. Збірник». К., 1931.

Лященко А. Летописное сказание о смерти Олега. «Изв. Ак. Наук СССР», III. 1924.

Лященко А. Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна», кн. 18 (4), К., 1926.

Мавродин В. В. Нариси з історії СССР. К., 1958.

Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945.

Мавродин В. В. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве в XII-XIII вв. «Ученые Записки ЛГУ», ч. 48, 1939.

Мавродин В. В. Социяльно-политический строй древней Руси. М., 1950.

Макаренко М. Ю. Древнейшие памятники искусства Переяславского княжества. «Сборник статей в честь граф. П. Уваровой». М., 1916.

Макаренко М. Ю. Святогорська божниця та її малювання. «Чернігів та Північне Лівобережжя», К., 1928.

Макаренко М. Ю. Скульптура і різьбарство Київської Руси перед-

монгольських часів. «Збірник історії та археології», І. К., 1930.
Макаренко М. Ю. Церква Спаса Преображення. «Чернігів та Північне Лівобережжя». К., 1928.
Малышевский И. И. Варяги в начальной истории христианства в Киеве. «Труды Киевской Дух. Академии», ч. 12. К., 1887.
Мацяк В. Галицько-Волинська держава 1290-1340 рр. у нових дослідах. Авґсбурґ, 1948.
Мацяк В. Ройси й Швайцбурґи в українській історії. «Рід і знамено», ч. III. Франкфурт, 1947.
Мельгунов А. П. Очерки по истории русской торговли XI-XVIII вв. М., 1905.
Миллер М. А. Дон и Приазовье в древности, т. III. Мюнхен, 1961.
Міллер М. О. Матеріяли до питання про Тризуб. «Рід і Знамено», I-IV.
Міллер М. О. Рід князів Ройс. «Рід і знамено», III, 1947.
Міллер М. О. Християнство в Україні-Русі до Володимира. «Визвольний Шлях», ч. VIII. Лондон, 1959.
Mirchuk I. Ukraine and its people. Munich, 1949.
Моргилевський І. В. Дослідження пам'яток старого чернігівського будівництва. «Україна», ч. 1-2. 1925.
Моргилевський І. В. Київська Софія в світлі нових спостережень. «Київ та його околиці«. К., 1926.
Моргилевський І. В. Спасо-Преображенський собор в Чернігові за новими дослідженнями. «Чернігів та Північне Лівобережжя». К., 1928.
Мошин В. А. Варягорусский вопрос. «Византинославика». Прага, 1931.
Мошин В. А. Начало Руси. Норманны в восточной Европе. Там же, Прага, 1931.
Мошин В. А. Христианство на Руси до Владимира. «Белградский Владимирск. Сборник», 1939.

Нагаєвський І., о., Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. Рим, 1954.
Нагаєвський І., о., Рівноапостольна Свята Ольга. Філядельфія, 1952.
Назарко І., о., Вплив старо-руського християнства на монголів. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, вип. 1-2. Рим, 1954.
Назарко І., о., Доброніга — дочка Володимира. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, вип. 3-4. Рим, 1956.
Назарко І., о., Київські манастирі домонгольської доби. «Логос», т. III, 1952.
Назарко І., о., Митрополит Клим Смолятич і його послання. Філядельфія, 1952.
Назарко І., о., Святий Володимир Великий, Володар і Христитель Русі-України. Рим, 1954.
Насонов А. Н. Монголы и Русь. М., 1940.
Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. «Инст. истор. АН СССР». М., 1951.
Нидерле Л. Быт и культура древних славян. Прага, 1924.
Нидерле Л. Počatky Karpatske Rusi. Прага, 1922.
Никольский Н. М. О литературной деятельности митрополита Клима Смолятича. СПб., 1892.
Никольский Н. М. «Повесть временных лет» как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. М.-Л., 1930.
Новицький В. І. Давне Лукоморʼя. «Зап. Іст.-Філол. Відділу УАН», т. XXIV. К., 1929.

Обнорский С. П. «Русская Правда» как памятник русского литературного языка. М.-Л., 1934.

Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. «Язык и мышление», т. VI-VII. М.-Л., 1936.

Огієнко І. Константин і Методій, їх життя та діяльність. Варшава, т. I, 1927; т. II, 1928.

Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X-XI вв. Варшава, 1929.

Огієнко І. Руські переклади в Херсонесі в 860 р. «Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевського». К., 1928.

Огієнко І. Українська культура, Прага, 1923.

Огієнко І. Українська Церква, I-II. Прага, 1942.

Огієнко І. (дивись): Митроп. Іларіон.

Oljanchyn D. Regierung des Grossfürsten Izjaslav-Demeter von Kiev. «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», т. 8, вип. 4. München, 1960.

Орлов А. С. Владимир Мономах. М.- Л., 1946.

Орлов А. С. Древняя русская литература XI-XVIII вв. М. Л., 1945.

Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи. « Изв. ОРЯС АН СССР», т. 31, 1926.

Орлов А. С. О галицко-волынском летописании. «Труды отд. древнерусск. литературы Инст. литерат. АН СССР», т. V. М.-Л., 1947.

Павлов А. О. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. СПб., 1878.

Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в удельной Руси. СПб., 1910.

Павлуцький Г. Г. Історія українського орнаменту. К., 1927.

Падох Я. Ідеї гуманности і демократизму в карному праві Княжої України. «Наук. Збірн. УВУ», т. V. Мюнхен, 1948.

Падох Я. Охорона чести й свободи людини в карному праві Княжої України. «Наук. Збірн. УВУ», т. VI, 1956.

Памятники русского права. I-II, под ред. С. В. Юшкова. М., 1952.

Пархоменко В. О. Древне-русская княгиня Ольга. К., 1911.

Пархоменко В. О. Князь Черний. «Збірник на пошану Д. І. Багалія». К., 1927.

Пархоменко В. О. Начало христианства на Руси. Полтава, 1913.

Пархоменко В. О. Олег та Ігор. «Зап. ІФВ УВАН», кн. IV. 1924.

Пархоменко В. О. Початок історично-державного життя на Україні. К., 1925.

Пархоменко В. О. Святая княгиня Ольга. Ж., 1927.

Пархоменко В. О. Три момента начальной истории русского христианства (Ігор Старий, Володимир, Ярослав). «ИОРЯС», т. XVIII. 1913.

Пархоменко В. О. У истоков русской государственности. Л., 1924.

Пархоменко В. О. Христианство Руси до Владимира. «Вера и Разум», ч. 4. 1913.

Пастернак Я. Княжий город Львів. «Наш Львів», Нью-Йорк, 1953.

Пастернак Я. Найстарші часи Волині. Волинь у боротьбі за волю України. Вінніпег, 1952.

Пастернак Я. Початки християнства на Україні в археологічних пам'ятках. «Нова Зоря», Х. Львів, 1935.

Пастернак Я. Пояснення герба в. кн. Володимира. Прага, 1941.

Пастернак Я. Старий Галич. Львів, 1945.

Пачовський В. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946.

Пашуто В. Т. Галицко-Волынское княжество времен Данила Романовича. «Научн. Зап. ЛГУ», ч. 67. 1939.

Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. «Историч. Зап. АН СССР», т. 26. 1950.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

Перетц В. М. К изучению «Слова о полку Игоревом». Л., 1926.

Перетц В. М. «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка феодальної доби України-Русі. К., 1926.

Петров Н. И. Историко-Этнографические очерки древного Киева. К., 1897.

Платонов С. Ф. Учебник русской истории. Прага, 1924.

«Повесть временных лет» под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Статьи и

комментарии Д. Лихачева, тт. I-II. М.-Л., 1950.

Повстенко О. І. Історія українського мистецтва. Нюрнберг-Фюрт, 1948.

Повстенко О. І. Катедра св. Софії у Києві. Вид. УВАН. Нью-Йорк, 1954.

Повстенко О. І. Фрески і мозаїки Михайлівського (Дмитрівського) манастиря в Києві. «Українське мистецтво», Альманах, II. Мюнхен, 1947.

Погодин С. Варяги и Россия. Белград, 1932.

Погорелов В. П. Из наблюдений в области древне-славянской переводной летиратуры. «Сборник Философ. факультета Университета ім. Каменского», ч. 46/I. Братислава, V год.

Погорелов В. П. Кто крестил Русь? Ладимирова, 1943.

Погорелов В. П. Чешские продолжатели Кирило-Мефодиевской традиции. София, 1936.

Полное собрание русских летописей — I-XXV тт., СПб., 1863-1961.

Полонская Н. Д. Археологические раскопки в Белгородке. «Труды Предварительного Комитета XV Арх. С'езда». М., 1911.

Полонская Н. Д. Историко-культурный атлас по русской истории, т. I. К., 1913.

Полонская Н. Д. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира. «ЖМНП», XI, 1917.

Полонська - Василенко Н. Адельгейда-Євпраксія, княжна київська, імператриця німецька. «Наше Життя», ч. 8, 1959.

Полонська - Василенко Н. Велика княгиня українська Св. Ольга. «Наша Культура», ч. 4. Вінніпеґ, 1952.

Полонська - Василенко Н. Дочка Володимира Мономаха (Євфимія). «Наше Життя», ч. V. 1961.

Полонська - Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Рим, 1962.

Полонська - Василенко Н. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944.

Полонська - Василенко Н. Князь Київський Аскольд і перше хрещення Русі-України. «Наша Культура», ч. 8. Вінніпеґ, 1952; II вид. «Рідна Церква, ч. 67. 1966.

Полонська - Василенко Н. Княгиня Романова Анна. «Визвольний Шлях», кн. III. Лондон, 1954.

Полонська - Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби. «Визвольний Шлях», кн. IX. Лондон, 1954.

Полонська - Василенко Н. Культура Русі-України за до-християнської доби. «Самостійна Україна», вересень-жовтень. Чікаґо, 1960.

Полонська - Василенко Н. Митрополит Київський Іларіон. «Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ», в. III. Мюнхен, 1946.

Полонська - Василенко Н. Митрополит Клим Смолятич. «Віра й Культура», ч. 1, 2. 1953.

Полонська - Василенко Н. Ольга, велика княгиня України-Русі. «Вісник ООЧСУ», ч. 10-11. Нью-Йорк, 1955.

Полонська - Василенко Н. 1100-річчя першого хрищення України-Руси. «Шлях Перемоги», ч. 40-41. Мюнхен, 1967.

Polonska-Vasylenko N. Ukraine-Rus and Western Europe in 10-13 centuries. London, 1964.

Porphyrogenetes Constantinus. De administrando Imperio. «MPG» CXII.

Porphyrogenetes Constantinus. De caeremoniis aulae Byzantinae. «MPG CXII».

Пресняков А. Е. Лекции по русской истории, т. I-II. М., 1939.

Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. Петроград, 1948.

Приселков М. Д. Борьба двух мировоззрений. Петроград, 1923.

Приселков М. Д. История русского летописания, XI-IV в. Л., 1940.
Приселков М. Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам. «Ученые Записки ЛГУ», ч. 73. Минск, 1941.
Приселков М. Д. Лаврентьевская летопись. «Ученые Записки ЛГУ», ч. 32. 1939.
Приселков М. Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии. «Ученые Записки ЛГУ», ч. 67. 1941.
Приселков Д. Летописец Нестор. 1923.
Приселков Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. СПб., 1913.
Приселков Д. Південно-руське літописання в стародавньому суздальському літопису XII-XIII вв. «Збірник на пошану акад. Д. Багалія». К., 1927.
Приселков Д. Русско-византийские отношения X-XII вв. «Вести древней истории», ч. 3. 1939.
Приселков Д. «Слово о полку Игоревом» как исторический источник. «Историк-марксист», ч. 6. 1938.
Пушкарев С. Г. Обзор русской истории. Нью-Йорк, 1953.

Рамм Б. Папство и Русь. М., 1959.

Расовский Д. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. «Seminarium Kondakovianum», VI. Прага, 1923.
Рыбаков Б. А. Сказания, Былины, Летописи. Київ, 1963.
Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси. «Совет. Археология», т. 6. 1940.
Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М.-Л., 1948.
Рыбаков Б. А. Іменні написи XII ст. в Київському Софійському соборі. «Археологія» II. Київ, 1947.

Рыдзевская Е. А. К варяжскому вопросу. «Изв. АН СССР», ч. 8. 1934.
Розанов С. Евпраксия-Адельгейда. «Изв. Акад. Наук СССР», VII. Серия гуманитарн. наук, 7. 1928.
Розанов С. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. «Изв. Акад. Наук СССР», Отд. гуман. наук, ч. 8. 1930.
Розов В. Українські грамоти К., 1928.
Rostowzeff M. Les origines de la Russie Kievienne. «Revue des études slaves». Париж, 1922.

Sauderland und Haseloff B. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. 1901.
Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960.
Свирин А. Н. Древнерусская миниатюра. М., 1950.
Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. М., 1915.
Сичов Н. Н. Искусство средневековой Руси. «История искусства всех времен и народов», кн. 4. Л., 1939.
Січинський В. Архітектура в стародруках. Львів, 1925.
Січинський В. Архітектура староклязівської доби. Прага, 1926.
Соболевский А. И. Жития святых в древнем переводе на церковно-славянский язык с латинского. СПб., 1904.
Соболевский А. И. Мучения св. Вита в древнем церковно-славянском переводе. «Изв. отд. русск. языка и слов. Имп. Ак. Наук», т. 8. 1903.
Соболевский А. И. О крещении Руси. К., 1898.
Соболевский А. И. Отношение древней Руси к разделению Церквей. «Изв. отд. русск. языка и слов. Имп. Ак. Наук». СПб., 1914.
Соболевский А. И. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. К., 1904.
Соболевский А. И. Русские молитвы с упоминанием западных святых. «Сборник отд. русск. языка и слов. Имп. Ак. Наук». СПб., 1910.
Соболевский А. И. Церковнославянские тексты моравского происхождения. 1900.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен, т. I, Изд. «Общест. Польза». СПб., 1902.

Сперанский М. История древн. русск. литературы, т. I. М., 1921.

Спицын А. А. Торговыие пути Киевской Руси. «Сборник, посвященный С. Ф. Платонову». СПб., 1911.

Стасів М. Корона Данила і татари. «Analecta OSBM». Сер. II, секц. II, в. 1-2. Рим, 1954.

Суворов Н. Следы западно-католического церковного права в памятниках древне-русского права. Ярославль, 1888.

Татищев В. Н. История России с самых древнейших времен, т. I. М., 1768.

Таубе М. А. Загадочный родовый знак в семье Владимира. «Сборник статей, посвященный П. Н. Милюкову». Прага, 1929.

Таубе М. А. Рим и Русь в домонгольский период, X-XIII вв. Майнц, 1927.

Taube M. Rome et la Russie avant l'invasion des tatares (IX-XIII siècles), I. Париж, 1947.

Тиандер. Датско-русские исследования. Петроград, 1915.

Тиханович О. М., Ткаченко М. М. Древній «Київ град». «Архітектурні пам'ятники». К., 1950.

Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956.

Тихомиров М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами. «Слав. Сборн.». М., 1947.

Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI-XIII вв. М., 1955.

Толстой И. И. и Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства. СПб., вып. 1-3.

Томашівський С. Звідки Україна прийняла християнство. «Нова Зоря», ч. 27, 28. Львів, 1929.

Томашівський С. Історія України. Старинні віки і середні віки. Мюнхен, 1948.

Томашівський С. Історія Церкви на Україні, Філядельфія (рік не зазначено).

Томашівський С. Предтеча Ісидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський — 1241-1245. «Analecta...», т. II. Жовква, 1927. Друге видання: Петро, перший уніятський митрополит України-Руси. Львів, 1928.

Томашівський С. Угорская Русь. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», II. СПб., 1916.

Федотов Г. Святые древней Руси X-XVIII ст. Париж, 1931.

Флоровский А. В. Известия о древней Руси арабского писателя X-XI ст. «Seminarium Kondakovianum» I. Прага, 1927.

Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений X-XVIII вв., т. I. Прага, 1935.

Холмський І. Історія України. Нью-Йорк—Мюнхен, 1949.

Хома І., о., Східньоевропейська політика папи Інокентія IV. «Analecta...» Сер. II, секц. II, т. II, в. 1-2. Рим, 1954.

Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Львів, 1907.

Чаев А. С. Просвещение древней Руси. «Культура древней Руси», т. II. М., 1950.

Черепнин Л. В. Летописец Данила Галицкого. «Истор. Записки АН СССР», т. 12.

Черепнин Л. В. Образование русского централизованного государства в XIV-XV вв. М., 1960.

Чижевський Д. І. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956.

Tschizewskij D. Geschichte der altrussischen Literatur im 11-12 und 13 Jahrhundert. Frankfurt (Main), 1948.

Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до цер-

ковної унії. «Зап. НТШ», тт. 123-124. Львів, 1927.
Чубатий М. Історія Української Церкви. Гіршберґ, 1946.
Чубатий М. Київська Русь у нових советських та польських дослідах. Збірник на пошану З. Кузелі. «Записки НТШ», т. 159, стор. 465-478. Париж, 1962.
Чубатий М. Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. «Записки НТШ», т. 178. Нью-Йорк—Париж, 1964.
Чубатий М. Огляд історії українського права, ч. І. Мюнхен, 1947.

Шайтан М. Э. Германия и Киев в XII ст. «Летоп. занятий пост. историко-археограф. комиссии», в. I (34). Л., 1927.
Шайтан М. Э. Ирландские эмигранты в средние века. Сборник «Средневековый быт». Л., 1925.
Шамбинаго С. К. Древнерусское жилище по былинам. «Юбилейный Сборник в честь В. Ф. Миллера». М., 1900.
Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. «Русский Историч. Журнал». Петроград, 1919.
Шахматов А. А. Исследования о Радзивиловской или «Кенигсбергской» летописи. «Памятн. древней письменности», CXVIII. 1902.
Шахматов А. А. Мстислав Лютий в русской поэзии. «Сборн. Харьк. истор. фил. Об-ва, выданный в честь Н. Ф. Сумцова», т. VIII.
Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. «Записки Неофилологического Об-ва». СПб., 1914.
Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники. Петроград, 1916.
Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Руси. «АН УРСР». К., 1963.
Шероцький К. Старовинне мистецтво на Україні. К., 1918.
Schiffmann. Die Zollurkunde von Raffelsteten. «Mitteilungen d. Inst. für Österreichische Geschichte», том 37, Відень, 1917.
Шмит Ф. Мистецтво старої України. Харків, 1919.
Шмурло Е. Когда и где крестился Владимир. «Зап. Историч. Об-ва». Прага, 1927.
Шмурло Е. Курс русской истории, т. I. Прага, 1931.
Шумовський П. Остріг. Історичний нарис. Вінніпеґ, 1964.
Ш. Ю. Кирилиця. «ЕУ», Словникова частина, 3. Париж—Нью-Йорк, 1959.

Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949.
Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. М., 1939.

Яковлів А. І. Історія джерел українського права. «ЕУ», т. I.
Ясинский А. Н. Чешское свидетельство XIV ст. о руском металлическом производстве. «Сборник ученно-литературного Об-ва при Юрьевском университете». 1898.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Велике литовсько-руське князівство

ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО . 305
Литовські племена і князі . . . 305
ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В БОРОТЬБІ МІЖ НЕЗАЛЕЖНІСТЮ Й УНІЄЮ 313
Вітовт 316
Свидригайло 325
Сігізмунд та Свидригайло . . . 326
Казімір 328
Олександер 331
Повстання М. Глинського 335
Повстання Мухи 336
ЛИТОВСЬКО ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ З ТАТАРАМИ . 337
Сігізмунд I Старий 340
Сігізмунд-Авґуст . 341
УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ 343
ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 346
Еволюція українських земель . . 346
Державний лад 348
Військо 351
СОЦІЯЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 352
ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ 373
КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА 404
ПРАВО . . 416
МИСТЕЦТВО 423
ПІДСУМКИ 431
ГЕНЕОЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ ЛИТОВСЬКИХ КНЯЗІВ . . 433
БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ . 439

ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

ЛИТОВСЬКІ ПЛЕМЕНА

Литовська група складалася з таких племен: від гирла Німана до Висли — пруси; між Німаном та Бугом — ятвяги; на правих притоках Німана — властива литва; на північ від Німана — жмудь; на північ від неї — корсь або курони; на південному узбережжі Західньої Двіни — жемгала чи земгола (Семігалія), на північному — летигола (лотиші).

Довгий час литовські племена жили кожне своїм життям, під проводом племінних князів. Релігією їх було примітивне поганство з впливовими жерцями. Країна була бідна; ліси, багнища не приваблювали сусідів. Час від часу вчиняли вони, головним чином ятвяги, грабіжницькі наскоки на сусідів, що викликало, звичайно, походи проти них. Перший знаний похід проти ятвягів Володимира Великого датується 983 р. Аналогічні події були й на західніх границях литовських племен — на поморській та польській границях.

З XII ст. становище литовських племен погіршало. Тоді в гирлі Двіни заснувалась купецька факторія з місією, що в 1202 р. перетворилась у лицарське Ливонське братство, яке підкорило лотишів. У 1230 році Конрад Мазовецький спровадив відділ Тевтонського лицарського ордену з метою боротьби з прусами. Вони заснували місто Марієнбург і рушили далі — на Литву та Жмудь. Небезпека для литовців була величезна, бо вони не мали можливости боротися з лицарями, закованими у панцері, з досконалою зброєю. Зокрема зміцніли сили лицарів у 1237 році, коли обидва братства об'єдналися й рушили на Литву та Жмудь. Лицарі несли під прапором ширення християнства політичне підкорення литовців, нищили непокірних вогнем та мечем, грабували села.[1]

Крім німців насідали на литовські племена українські князі, зокрема Роман, що, як про це була мова вище, вивів багато полонених ятвягів. Крім волинських князів нападали полоцькі. Загострилися обопільні напади литовців на Пинщину.

---

[1] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. IV, стор. 4-6.

МЕНДОВГ

Оточені з усіх боків ворогами, литовські племена почали об'єднуватися. Ім'я першого князя, що розпочав об'єднання, невідоме, літопис називає його просто «великим королем». На початку XIII ст., в 1219 році, вперше згадує літопис імена князів, синів «великого короля»: Мендовга та Довспрунка. Княжичі почали вперту боротьбу з іншими князями: братами, братаничами; одні загинули, інших повиганяли з їх землі. В 1230-1240 роках Мендовг виступає вже як головний репрезентант інших князів, як могутній король литвинів. У 1250-их роках під владою Мендовга об'єдналася Німанська Русь: Гродно, Вслонім, Волковийськ, Новгородок, деякі сусідні землі понад Ясольдою, Березиною. Князі, що залишилися в живих, виступають як служебники, хто — Мендовга, хто — волинського князя. Зростала сила Мендовга.[2]

Навіть Данило, що уклав був коаліцію проти Мендовга з Мазовією, Прусією, ятвягами, жмуддю, не спромігся подолати Мендовга; у 1251-1252 рр. Мендовг, несподівано для Данила, уклав союз з Прусією, вихристився і коронувався як король Литви.[3] Мендовг укладає мировий договір з Данилом, відступаючи йому частину Чорної Руси з Новгородком (р. 1254), і Данило одружується з його небогою. Син Мендовга, Войшелк, віддає Данилові Вслонім та Волковийськ. Син Данила, Роман, як була мова вище, одружився з дочкою волковийського князя. Противники поділили ятвязькі землі: в 1254 році Земовит Мазовецький з цього приводу уклав угоду з Данилом. Але мир не був міцний: року 1258 Мендовг розірвав з Данилом і забрав Чорну Русь. Мендовг розпочинає захоплювати сусідні землі. В 1250-их роках він зорганізував спільний похід на Смоленськ, заохочуючи до нього дрібних литовських князів; в 1258-1260-их роках його братанич Товтивіл князював у Полоцьку. Перед смертю в 1263 році Мендовг хотів був зорганізувати похід на Чернігівщину.

Зі смертю Мендовга в 1263 році почалася в Литві колотнеча. На короткий час, з волі Мендовгового сина Войшелка, велике князівство Литовське перейшло до сина Данила, Шварна (р. 1267), але незабаром обидва, Войшелк і Шварно, померли і влада перейшла до князя Тройдена (1270-1280). Про його правління мало відомо, але видно, що українські та білоруські землі поволі опинялися під владою Литви. У Полоцьку, по смерті Товтивіла, сидів литовський князь Ерденя, який мав вищу владу над Полоцьком та Вітебським,

---

[2] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 8-10.
[3] В. ДАНИЛЕВИЧ. Очерк истории Полоцкой земли. К., 1893. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 11.

хоч там залишалися дрібні місцеві князі. Поволі вся Дреговицько-Кривицька, а з нею й частина Деревської землі перейшла під владу Литви.[4]

ҐЕДИМІН (1316—1341)

Ґедимін знов об'єднує велике князівство Литовське і захоплює Берестейсько-Дрогочинську землю. Влада Ґедиміна ширилася також на північну частину Київщини. У своїй політиці об'єднання білоруських та українських земель з литовськими Ґедимін увесь час підкреслював, що він є спадкоємцем руських князів, і називав себе «королем Литовським та Руським».[5] Своїх дітей — 7 синів та 5 дочок — Ґедимін частково охристив, а решту залишив поганами. Християнами були: Нарімунт-Гліб Турово-Пинський, Ольґерд, Явнут-Іван Заславський, Коріят-Михаїл — Новгородсько-Литовський, Любарт-Дмитро — Волинський. Дочки, очевидно, були всі християнки, бо були одружені: Марія — з князем Тверським, Єлисавета — з Мазовецьким, Альдона-Анна з Казіміром, королем Польським, Офка — з Юрієм-Болеславом Галицько-Волинським та Авґуста-Анастасія — з великим князем Московським. Ольґерд був одружений з Вітебською княжною, Любарт — з Волинською.[6]

Ґедимін заснував нову столицю великого князівства Литовського — Вільну над р. Вілією. Тут були поганські божниці та християнські храми — католицький і православний.

Року 1325 династія Романовичів вимерла. Обрання на князівський престол Юрія II-Болеслава, сина ворога Литви, Тройдена Мазовецького, не внесло ворожнечі у взаємовідносини держав, і Ґедимін видав за Юрія-Болеслава свою дочку, Офку.[7] Литва трималася невтрально під час боротьби князя з боярами. Але, можливо, що до вбивства Юрія-Болеслава волинські бояри вже мали стосунки з Литвою, і негайно після смерти Юрія-Болеслава, в 1340 році, обрано князем Волині та Галичини Ґедимінового сина, Любарта-Дмитра, одруженого з дочкою Юрія-Болеслава. Це формально давало йому право виступати як месникові за смерть тестя та обстоювати свої права на спадщину.[8] Обидва князівства в особах своїх бояр радо

---

[4] J. WOLF. Ród Gedymina, Kraków, 1886. — J. WOLF. Kniazowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1895, стор. 427-430; 512-516. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. IV, стор. 19.

[5] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 11-13;14; 16.

[6] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, табл. I.

[7] Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси, СПБ., 1907.

[8] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. III, стор. 129-130; 132; 142; 529-530; т. IV, стор. 19-20; 433-437. — М. КОРДУБА. Історія Холмщини і Підляшшя. Краків, 1941, стор. 111-112. — М. АНДРУСЯК. Останні Романовичі. Науковий Збірник УВУ, т. V, Мюнхен, 1948, стор. 5-7.

прийняли його кандидатуру. Для Ґедиміна це був великий успіх, бо через сина він міг впливати на найбільше з українських князівств: Галицько-Волинське князівство входило б у залежність від Литви.

Проте, ще під час загострення конфлікту між Юрієм-Болеславом та боярами, сусіди — Людвик Угорський та Казімір Великий Польський — уклали угоду, на підставі якої Казімір дістав Галичину «доживотно», а в разі його смерти, без сина, Галичина має перейти до Людвика. Негайно після смерти Юрія-Болеслава обидва королі рушили на Галичину під претекстом помсти за католиків, забитих разом з князем. Перший похід на Галичину не змінив її становища: правив нею по-старому Дмитро Детько.[9] Цим разом поляки зруйнували лише кілька замків і вивезли різні цінності.

Політичною помилкою галицьких бояр було те, що вони не захотіли нав'язувати тісніших стосунків з Волинню, а їх власні сили були слабі. Вони лякали Казіміра, що татари прийдуть їм на поміч, але незабаром виявилася нехіть татар встрявати в галицькі справи. Року 1349 Казімір знов пішов на Галичину, зруйнував Львів і почав іменувати себе «паном Руської землі». Тоді проти Казіміра виступив Любарт з місцевими волинськими князями, і довга боротьба з Польщею в дійсності перетворилася на війну Польщі з Руссю, як писав Казімір, а не з Литвою.

Війна велася з великим завзяттям. Казіміра підтримав Людвик Угорський. Вони вдиралися не раз на Волинь, здобули навіть Володимир, але зустрічали героїчний спротив українських бояр. Зокрема уславився обороною Белз (1352). В боротьбі брали участь не самі бояри, а й міщани та селяни, які захищали свої землі та віру під владою литовських князів, як раніше — під владою Мономаховичів. Литва допомоги не дала: вона розгортала експансію проти інших руських земель. Внаслідок тієї боротьби Галичина, а разом з нею Холмщина та Белзька земля, західня Волинь та Крем'янеччина опинились під владою Польщі. У Любарта залишилася тільки Луцька земля.

Внаслідок походів 1350-1360-их років Казімір уклав з литовськими князями — Юрієм Наримунтовичем, Олександром Коріятовичем, Ольґердом, Кейстутом, Явнутом, Любартом з його синами і окремо з Любартом договори, якими визначено границі польських володінь у Литві, встановлено союз взаємної допомоги під час війни, мішані суди в прикордонних землях.[10]

---

[9] Болеслав-Юрій..., стор. 5-6; 131-132; 300-301. — H. PASZKIEWICZ. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925, стор. 64. — М. КОРДУБА. Історія Холмщини..., стор. 112. — М. АНДРУСЯК. Останні Романовичі, стор. 6. — І. ЛЕВКОВИЧ. Історія Волинської землі, Вінніпеґ, 1953, стор. 81.

[10] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 45-47; 50-51; 439-443; 446-457.

Року 1370, як тільки помер Казімір Великий, литовські князі розірвали ці договори, знову відібрали Волинь від Польщі і приєднали її до Литви.

Казімір вів у Галичині обережну політику, намагаючись не викликати супроти себе ворожнечі. Він залишив декого з бояр на їх посадах, не забороняв вживати української мови в урядуванні поруч з латинською, не переслідував Православної Церкви, хоч підтримував місії францісканців та домініканців, а від папи домагався допомоги для боротьби з «схизматиками» — так почали називати православних. Найбільше змін внесено в економічне життя: Казімір щедро роздавав землі полякам, уграм, німцям, зобов'язуючи їх до військової служби, надавав німецьке Маґдебурзьке право старим великим містам, як Львів, а одночасно будував нові міста. Вікові пущі, які охороняли західні кордони Галичини, повирубувано, і проведено шлях із Львова до Кракова.[11]

Після смерти Казіміра в 1370 році Галичина перейшла, на підставі договору Казіміра з Людвиком, під владу Угорщини. Але Людвик на деякий час залишив Галичині ілюзію незалежности. Він призначив там своїм намісником Владислава Опольського, знімченого польського князя, який називав себе «Божою милістю пан і дідич Руської землі», мав державну печатку з гербом, увесь належний штат — канцлера, маршала, підскарбія; карбував монету. Владислав нехтував інтересами місцевої людности, протеґував німцям, католицькій Церкві і заснував єпископства у Галичі, Перемишлі, Холмі, Володимирі.

Становище Владислава, як писав М. Грушевський, належить до найтемніших моментів в історії Галичини. Він пояснює це тим, що Людвик хотів підкреслити його осібність, як васаля короля Угорського, і тим вилучити Галичину з-під Польщі. Року 1378 Владислав видав грамоту, якою звільняв людність Галичини від присяги собі і передавав її під владу угорського короля. Взаміну він дістав Добринську землю. До Галичини Людвик призначив своїх урядовців з угорських воєвод.[12]

ОЛЬҐЕРД (1341—1377)

Після смерти Ґедиміна в 1341 році Великим князем Литовсько-Руської держави став його син Ольґерд, який виявив себе дуже талановитим організатором. Д. Дорошенко називав його геніяльним.[13]

---

[12] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 110-114; 448-449; 457; 462.
[12] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 110-114; 448-449; 457.
[13] Д. ДОРОШЕНКО. Нарис історії України, т. I, Варшава, стор. 193.

Головну увагу Ольґерд звернув на експансію вбік руських земель на південь та південний схід. У 1350-их роках Литовське князівство не спромоглося опанувати Новгорода та Пскова, хоч політичне становище там було дуже загрозливе; ці міста були між двома вогнями: шведи і ливонські лицарі — з одного боку й Московське князівство — з другого. Ця боротьба вимагала більше сил, ніж мала Литовська держава й утвердитися там Литовському князівству не вдалося.

У 1350-их роках, внаслідок розбиття між окремими слабими князівствами, піддалася Литовському князівству більша частина Чернігівщини. Брянськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, Новосіль та інші дістають окремих князів, родичів Ольґердових братів Дмитра, Корибута-Дмитра і братанича Нарімундовича. На східніх землях залишилися старі українські князі під його зверхністю. На території Чернігово-Сіверщини Литовське князівство вступило на шлях конкуренції з Московським князівством і спочатку перемагало його.[14]

У 1360-их роках Ольґерд опанував Київщину і посадив у Києві свого сина, Володимира. Тоді ж перейшла під литовську зверхність Переяславщина.

Історія Києва в XIII ст. мало висвітлена, але безспірною є залежність його від татар. Підлягав їм і князь Федір, якого згадується в XIV ст. Таким чином, призначення Ольґердом до Києва Володимира викликало незадоволення татар і їх похід на захист Федора.[15] Над річкою Синіми Водами в 1363 році Ольґерд розбив татарські сили і примусив їх відступити. В історичній літературі довгий час вважалося, що Сині Води — це річка Синюха, доплив р. Бога. М. Грушевський вважав, що то не Синюха, а сучасна Сниводь, яку раніше називали «Синя Вода», на пограниччі Київщини, Волині та Поділля. Таке розуміння топографії місцевости, де відбулася битва, вияснює, чому Ольґердова перемога на «Синій Воді» відкрила для нього шлях на Поділля.[16]

Поділля, що раніше називалося Пониззям, мало цілком окреме становище. Воно підлягало Галицькому князівству, але коли прийшли татари, відірвалося від Галичини і опинилося в безпосередній залежності від татар. Вище вже згадувано про те, як тяжко було навіть Данилові вести боротьбу з «татарськими людьми» Пониззя. Згодом, з ослабленням татар, які поділилися на кілька орд, Пониззя стало жити власним життям: там організувалися місцеві громади, які самі, без князів, керували своїм життям.

---

[14] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 66-78; 450-456. — Чернігів та Лівобережжя. К., 1927.

[15] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, III, 86, 87; 169-174. — П. ГРИЦАК. Київщина по татарському погромі. «Розбудова Держави», 1954, т. V.

[16] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 82.

Після перемоги над татарами, Ольґерд призначив на Поділля своїх племінників, синів Коріята: Юрія, Олександра та Константина. В літописі збереглася дуже цінна вказівка, що ці князі «увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали».[17] Ця вказівка пояснює успіхи литовської експансії в українських землях: не як окупанти приходили вони, що ламають старі звичаї і поводяться як завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з населенням. Коріятовичі порозумілися з місцевими громадами, обороняли населення від татар, будували фортеці — Бакоту, Смотрич, Кам'янець, який став столицею Поділля.[18]

Серед українських земель, що опинилися під владою Литви, цілком окреме місце належало Волині. Ця багата країна за XII-XIV століття звикла грати видатну ролю в державному житті України. Вона була найбільшим князівством, і протягом 40 років боролася з поляками, уграми; її обкраювали, обмежовували: в 1352 році, після походів Казіміра на Волинь, Белзьку волость дістав Юрій Наримунтович, Холмщину — Юрій Данилович, Берестейську — Кейстут, Кобринську — Ольґерд. Любарт старався зберегти самостійність Волині, але це було тяжко. «Вічним миром» в 1366 році знову врізано Любартові володіння: Володимирську землю дістав Олександер Коріятович — радше, як намісник короля, ніж як удільний князь. Любартові залишилася Луцька земля, але й з неї прилучено до Галичини південну частину — з Крем'янцем, Олеським, Перемишлем. Використавши смерть Казіміра та виїзд на похорон його Олександра Коріятовича, Любарт захопив без спротиву Володимир і зруйнував польський замок. У 1376-1378 рр. точилася вперта боротьба за землі, що відійшла до Галичини. Лише смерть Людвика Угорського в 1382 році дала можливість Любартові повернути ці землі.

Не зважаючи на тяжкі війни, великі невдачі, доба Любарта для Волині мала виключне значення. Він разом з Кейстутом був наймоцнішим із князів, і вони вдвох були постійними дорадниками Ольґерда. Любарт, — писав М. Грушевський, — зберіг для Волині вийняткове становище: вона була «зовсім осібним світом», не схожим на Велике Князівство Литовське. Любарт дбав за розвиток торгівлі, був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, будував церкви, побудував місто Любар. А головне — за нього Волинь залишалася українською землею. [19]

---

[17] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 79.
[18] Н. МОЛЧАНОВСКИЙ. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 82-94.
[19] І. ЛЕВКОВИЧ. Нарис історії Волинської землі, стор. 82-86.

Серед білоруських земель перші прийшли під владу Литви Полоцьке та Вітебське князівства. З вітебською княжною Марією був одружений Ольґерд.

Наприкінці правління Ольґерда у великому князівстві Литовському було 9/10 білоруської та української людности, яка ввійшла до цього князівства здебільшого шляхом мирових договорів. Ольґерд та інші князі в грамотах оголошували, що «старовини не рушають, новини не вводять», і це здійснювали на практиці. Навіть система князівського управління не змінилася, тільки місце князів Мономаховичів посіли князі Ґедиміновичі, хоч залишився й дехто з Мономаховичів, які зобов'язувалися покорою литовському Великому князеві. Руські бояри йшли до литовського війська, вступали на службу до нового уряду. Українська культура, вища, ніж литовська, перемагала в усіх галузях литовську. Литовці переймали українську військову організацію, систему будування фортець, валів, переймали адміністрацію, господарство; «Руська Правда» стала джерелом права. В державній практиці збереглися українські терміни — «тіун», «намісник», «ключник» і т. д.[20]

У Литовсько-Руському князівстві залишився характер «удільних» князівств, і за кожною частиною зберігалася значна автономія. Так, Трокське та Віленське (князя Кейстута) князівства мали литовський характер, навпаки — в руських землях правили князі з допомогою своїх рад: у Києві, Полоцьку, Вітебську, Волині тощо. Князі вели свою політику: Андрій Ольґердович Полоцький уклав договір з Орденом; Київ вів боротьбу з татарами, Волинь — з поляками. Князь не мав права судити поза межами своєї землі. На війну Великий князь закликав удільних князів з їх військами.

У великому князівстві панувала руська мова: про неї не можна ще казати, що то була українська, бо в ній були елементи білоруської; це була та мова, якої вживали в XI-XIII століттях в князівствах України-Руси. Навіть на Жмуді, яка становила вийняток своїм консерватизмом, документи писали руською мовою.

У великому Литовсько-Руському князівстві перемогла православна віра. Вище вже була мова, що Ґедимін залишався поганином, але частина його синів та дочок були охрищені й пошлюбилися з християнами. Сам Ольґерд був двічі одружений — з дочкою Вітебського князя Марією та Тверського князя Юліянною. Всі його 12 синів та 6 дочок були охрищені. Наприкінці XV ст. лише Трокська земля, де князював Ольґердів брат Кейстут, та Жмудська залиши-

[20] В. Б. АНТОНОВИЧ. Монографії, стор. 113-128. — М. К. ЛЮБАВСКИЙ. Областное деление и провинциальное управление в кн. Литовского. М., 1893, стор. 36. — ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 94-99.

лися поганськими. Цікава річ: у 1382 році Жмудь заявила Яґайлові, що ви́знає його князем, якщо він залишиться вірним релігії поганських предків, і, не діставши згоди, перейшла до Кейстута.

Так творилася могутня Литовсько-Руська держава, яка орієнтувалася на давню руську, але заразом і на західньоевропейську культуру. Ольґерд твердо вірив, що «вся Русь мусить належати до Литви», і в другій половині XIV ст. розпочав її «збирання», що характеризує політику Московського князівства лише з XV ст. Добу Ольґерда може характеризувати вірш, знайдений у книзі Статуту 1588 року:

«Полска квитнет лациною,
Литва квитнет русчизною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазном будзеш».[21]

ВЕЛИКЕ ЛИТОВСЬКО-РУСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В БОРОТЬБІ МІЖ НЕЗАЛЕЖНІСТЮ Й УНІЄЮ

ЯҐАЙЛО-ЯКІВ-ВЛАДИСЛАВ (1377—1434)

Після смерти Ольґерда в 1377 році між його синами почалася колотнеча за права на великокнязівський престол. У момент смерти під владою Ольґерда були властиво Литва, всі білоруські й значна частина українських земель: Берестейщина — Кейстута, Волинь — Любарта-Дмитра, Турово-Пинщина — Нарімунда-Гліба, Київщина з Переяславщиною — Володимира, Чернігівщина — Корибута-Дмитра та Поділля — Коріятовичів.

Під час розподілу земель Яґайло дістав Віленську і Вітебську області, Менськ, Мстислав і Новгородок. Головною причиною колотнечі, було те, що Ольґерд, оминаючи старших синів, призначив своїм спадкоємцем Яґайла, сина від другої жінки. За Ольґерда сила й рівновага спиралися на союзі і щирій солідарності трьох князів-братів: Ольґерда, Любарта та Кейстута, що мав багато прихильників серед представників старої Литви. В боротьбі переміг Яґайло, і Кейстута задушено 1382 року у в'язниці. Син його, Вітовт, утік з в'язниці до німців.

Одночасно із боротьбою з Кейстутом Яґайло боровся з іншими братами: року 1377, ображений тестаментом на користь Яґайла, Андрій Полоцький, найстарший серед Ольґердовичів, перейшов до Пскова, а далі — до Москви; 1379 року він брав участь в москов-

[21] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 97-98. Вірш найдено на чистій сторінці Статуту.

ському поході на Сіверщину, а пізніше уклав союз з Тевтонським орденом проти Яґайла. Року 1386 проти Андрія виступило велике литовське військо; його взято в полон і до 1394 року продержано у в'язниці. Під час походу московського війська на Сіверщину Брянський князь Дмитро перейшов на сторону Москви. Так від терору, розпочатого Яґайлом, два його старші брати звертаються до Москви.[22]

Становище Яґайла було загрозливе. Яґайлові загрожувала з одного боку Польща, з другого — Тевтонський орден, а далі, на сході Европи, новий міцний противник — Московське князівство, яке виросло на території Володимиро-Суздальського.

Багато причин сприяли перетворенню малого міста Москви на столицю сильної держави. Одною з важливіших причин було її топографічне положення — на перехресті торговельних шляхів з Подніпров'я до Володимира; з Києва та Чернігова — до Переяслава Залеського та Ростова; з Новгорода — до Рязані. Москва рано стала вузлом торгівлі збіжжям. Московську область захищали від ворогів сусідні землі, і тому до Москви, як до «центрального водоймища, спливали води з усіх частин Руської землі», — писав Ключевський.

Велику ролю в цьому процесі відіграли особисті прикмети перших московських князів: сина Олександра Невського, Данила († 1303) та, зокрема, його сина, Івана Калити († 1341). Добрі господарі — вони дбали всіма засобами за поширення князівства, вступаючи в боротьбу з сусідами, зокрема з Тверським князівством, а одночасно запобігали ласки татарських ханів. Року 1328 Іван I Калита, діставши ярлик на Велике князівство Володимирське, набув право збирати данину для татар, і так вів справу, що багато грошей залишалося йому.[23] Допомагали йому митрополити київські, що переїхали до Володимира та Москви: Петро, якого вважали в Москві за «небесного покровителя» (там же був він і похований в 1326 році) та його наступник, грек Теогност. Зрозуміло, що зростання Московського князівства стало великою загрозою для князівства Литовсько-Руського. Ще Ольґерд двічі, в союзі з Тверським та Рязанським князями, ходив на Москву, але не міг її здобути.

Московське князівство особливо зміцніло за Дмитрія Донського (1350-1389), який, скориставши з внутрішньої боротьби в Золотій Орді, 1378 року розбив великий татарський загін, що йшов на Москву. Татари готувались до відплати. Новий хан Мамай уклав союз з Яґайлом і 1380 року пішов на Москву, але зазнав величезної поразки у верхів'ях Дону, на Куликовому полі. Яґайло спізнився зі

[22] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 161-162.
[23] С. Г. ПУШКАРЕВ. Обзор русской истории. Нью-Йорк, стор. 128-130.

своїм військом, і для Литовсько-Руського князівства ця невдала участь в справі, якій надавано характеру релігійної боротьби християн з «невірними», відіграла негативну роль.[24] Куликівська битва мала велике політичне та національне значення для Московської держави: вона піднесла авторитет Московського князя і сприяла дальшому об'єднанню земель довкола Москви.

Таким чином, за вісім років правління Яґайло не здобув ані підтримки в князівстві, ані союзників серед сусідів. За таких умов пропозиція малопольських панів одружитися з королевою Ядвіґою і дістати польську корону була для нього дуже важливою.

Після смерти Людвика Угорського в 1382 р. залишилися дві дочки: Марія та Ядвіґа. На підставі договору з Казіміром, старша, Марія, мала дістати польську корону і об'єднати Польщу з Угорщиною. Проте, ні Марія, ні її наречений, Сіґізмунд, не знайшли прихильників у Польщі, і пани вимагали — якої завгодно з двох сестер — але окремої королеви. Вирішено, що польською королевою буде молодша сестра, Ядвіґа, яка й була 1384 року коронована в Кракові й одружилася з австрійським герцоґом Вільгельмом. Але цей шлюб не сподобався панам: вони хотіли дати їй чоловіка на свій власний вибір.

Становище Польщі було тяжке: з одного боку загрожувала їй накинута Людвиком унія з Угорщиною, з другого — намагався дістати корону Земовит Мазовецький, готовий силою одружитися з Ядвіґою. Малопольські пани почали переговори з Яґайлом і запропонували йому руку Ядвіґи. Вільгельма вигнано з Кракова, шлюб Ядвіґи з Вільгельмом скасовано, а її саму духовенство переконало, що ця жертва потрібна для держави та Католицької Церкви. Нарешті вона дала свою згоду на шлюб з Яґайлом.[25]

У серпні 1385 року в Креві підписано між Яґайлом і малопольськими панами угоду, згідно з якою він мусів: 1) перейти на латинство сам і перевести своїх братів, бояр і ввесь народ; 2) ужити всіх можливих заходів, щоб повернути втрачені Польщею та Литвою землі; 3) сплатити Вільгельмові 200 тисяч фльоринів за порушений шлюбний договір; 4) повернути Польщі землі, забрані будь ким; 5) звільнити полонених (очевидно Литвою) людей «на вічні часи» прилучити литовські й руські землі до Корони Польської. Грамоту підписав Яґайло з братами — Скиргайлом, Корибутом, Вітовтом і Лугвеном. У лютому 1386 року відбулися шлюб та коронування Яґай-

---

[24] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 83. — С. Г. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 131-132.

[25] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 125-126. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України (Ілюстрована), К., 1921, стор. 146-148.

ла. Але й після того Яґайла вважали не королем, а лише чоловіком королеви, і по смерті Ядвіґи він одружився з іншою спадкоємницею польської корони, щоб зберегти свої права.[26]

За угодою Людвика з Казіміром, після смерти Людвика Галичина переходила до Польщі. Але королева Марія, щоб затримати Галичину, в 1385 (або 1386) році, поновила в правах Владислава Опольського «на такому праві, на якому володів він нею до 1379 року». Проте, в 1387 році на Галичину з військом рушила Ядвіґа і без спротиву дійшла до Галича: вся Галичина, а з нею й Поділля перейшли під владу Польщі. Після кількох спроб повернути Галичину Угорщині дипломатичним шляхом, залишилася вона під владою Польщі. Лише при першому розподілі Польщі виринули права Угорщини на Галичину, і на підставі їх Галичину прилучено до Австрії.

Складніші були відносини Польщі з Литвою. Кревська угода зліквідувала Велике Литовсько-Руське Князівство і зробила його частиною Польщі. М. Грушевський питає: чи розумів Яґайло та його брати глибину того акту, що його підписали? Ядвіґа зрозуміла Кревську угоду: вона вимагала від Литви грошей, роздавала землі, а Яґайло призначив намісників-поляків до Вільни.[27] Таке становище не могло тривати довго, воно повинно було викликати протест. Речником протесту Великого Литовсько-Руського Князівства проти свавільного, антидержавного акту Яґайла виступив Вітовт, син Кейстута, задушеного з наказу Яґайла у в'язниці 1382 року.

ВІТОВТ (1382—1430)

Політична діяльність Вітовта розпочалася після втечі з в'язниці у 1382 році. Він був талановитий політик, і вся діяльність його була спрямована на скасування Кревської угоди.

Після втечі з в'язниці Вітовт підбурив Тевтонський Орден на похід проти Яґайла, але, на прохання Яґайла, замирився з ним. Яґайло обіцяв йому повернути землі Кейстута, але не виконав своєї обіцянки. До особистої образи приєдналося обурення, викликане призначенням поляка-намісника. Вітовт знову звернувся до тевтонів — і знов Яґайло замирився з ним у 1392 році.

Вітовт став господарем Великого Князівства спочатку, як заступник Яґайла, а далі за ним визнав польський уряд титул Великого князя. Авторитет Вітовта зростав. Коли Ядвіґа звернулася з вимогою данини з Великого князівства, яку нібито Яґайло подарував їй

[26] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 128-129; 132-133.
[27] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 35; 103-125; 133-136. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 107-111.

на віно, Вітовт оголосив її листа старійшинам, і всі вони рішуче відмовили: «Ніколи нікому Велике князівство не платило данини!» Він знову нав'язав стосунки з німцями, і на таємній нараді на остр. Саліні року 1398 князі й бояри литовські та руські проголосили його королем Литовським і Руським. Кревська угода була скасована.

Дальшим кроком було проголошення незалежности Великого князівства. Вітовт підготовив прихильність литовців і Москви, одруживши свою дочку Софію з великим князем Василієм І. На черзі стояло коронування Вітовта. Великою помилкою його було втручання в татарські справи: під час боротьби ханів Золотої Орди він вирішив підтримати Тохтамиша проти Едигея. Перемога була на боці Едигея. Над Ворсклою 1399 року татари розгромили Вітовтове військо: забито було десятки князів, поліг цвіт литовсько-руського лицарства. Про коронацію не могло бути й мови.[28]

Однак, ця поразка над Ворсклою не припинила успіхів Вітовта на сході, і дипломатичним шляхом він досягнув того, чого не міг добитися збройною силою. Не зважаючи на страшний розгром, Вітовт не перестав втручатися в справи Золотої Орди: брав участь у зміні ханів, висував своїх кандидатів. Розпад Золотої Орди і заснування Кримського ханства спочатку створили дуже сприятливі для Литовсько-Руської держави обставини. Вітовт підтримав основоположника його Хаджі-Ґірея, татари зреклися на користь Великого Князівства «історичних прав» на руські землі і видали на те Вітовтові грамоту. Про це збереглася грамота сина Хаджі-Ґірея, Менґлі-Ґірея, але, можливо, що в її основі лежала грамота ще Тохтамиша.[29]

Це розв'язало Вітовтові руки, і він почав будувати фортеці в степу, Каравул над середнім Дністром, Білгород і Чорногород над долішнім Дніпром, Хаджібей, де пізніше побудовано Одесу. Фортеці будовано великими людськими силами — по 10-12 тисяч селян з 400 підводами там працювало. Біля фортець оселював Вітовт бояр з обов'язком нести військову службу, татар та й інших людей. Під охороною фортець постали села. Хаджібей став великим портом, звідки вивозили збіжжя до Візантії. Таким чином, за Вітовта Правобережна Україна знов заволоділа Чорномор'ям.[30]

Вітовт, продовжуючи політику Данила та його наступників, закликав німецьких колоністів і надавав їм Маґдебурзьке право. Міста Великого Князівства Литовського розцвітали.

---

[28] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 133-143. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 114.
[29] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 84-88; 457-462.
[30] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 124-125.

Незабаром після поразки над Ворсклою Ягайло запропонував Вітовтові компроміс. У 1399 році померла Ядвіга. Ягайло почував себе непевним, бо з її смертю боявся, що перестане бути королем Польщі, і приїхав до Литви. Року 1401 у Вільні відбувся з'їзд визначних литовських панів, але з земель, безпосередньо належних Вітовтові; князі-володарі участи в з'їзді не взяли. На нараді укладено дві грамоти: в одній підписаній Вітовтом він обіцяв вірність Ягайлові та Короні Польській і зазначав, що після його смерти великокняжа влада та землі повертаються Ягайлові. В другій грамоті «прелати, барони, шляхтичі й зем'яни» ручилися, що всі землі після смерти Вітовта повернуться Ягайлові та Короні, та що вони шукатимуть іншого володаря, але застерігали, що, в разі бездітности Ягайла, після його смерти польські пани не можуть обрати короля без відома Вітовта.

Таким чином, цей компроміс, що його польські сучасники вважали за тріюмф, по суті ним не був, — він підкреслював, що вся Кревська унія обмежувалася особою Ягайла. Наступників його не згадується. До смерти Вітовта забезпечувалось автономію Литовського князівства, і це підтинало в корені питання інкорпорації. Навпаки: Віленська угода підкреслювала, що «господарем великого князівства Литовського» є і залишається до смерти Вітовт, а стани князівства обіцяють послушність Ягайлові тільки після смерти Вітовта. Про нащадків його нема мови. Важливо те, що Вітовт вважав себе за «великого князя» не з ласки Ягайла, а на підставі обрання народом, очевидно, маючи на увазі нараду на остр. Саліні. Польська дипломатія даремно вживала заходів, щоб перекрутити угоду 1401 року, нібито Вітовт є лише намісник Ягайла. Він збивав ці перекручування, покликаючись на оце обрання.[31]

Велике значення в історії Великого Князівства Литовського мала так звана «велика війна» року 1410, — похід спільних сил Польщі та Литви проти Тевтонського Ордену. Кульмінаційним моментом її була битва під Ґрюнвальдом, в якій перше місце належало Вітовтові. Але коли Ягайло почав добивати вже розгромлених німців, Вітовт відступив і тим не дав цілком їх винищити. Наслідком цього було те, що Велике Князівство Литовське знову зайняло супроти Польщі незалежне становище. Орден зробив Польщі дрібні поступки, а Литві повернув Жмудь. Польща відступила Литві Поділля.[32]

Року 1413 в Городлі над Бугом відбувся з'їзд Ягайла, Вітовта та польських і литовських маґнатів. Наслідки переговорів між ними оформлено в грамотах. У грамоті-привілеї, підписаній Ягайлом, як королем Польським та зверхнім князем Литовським, і Вітовтом,

[31] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 144-148. — М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права, ч. II, Мюнхен, 1947, стор. 59.

як великим князем Литовським, впадає в очі, що, не зважаючи на точну термінологію — «інкорпорації переходять у власність» і т. д., насправді жадної інкорпорації нема. Велике Князівство Литовське залишається політичним тілом по смерті Вітовта. Воно обирає Великого князя в порозумінні з королем та маґнатами. Король залишається зверхником-сюзереном Литви. Тому стани Великого Князівства беруть участь в обрані короля. Навіть нема персональної унії, а є лише зверхник-сюзерен, польський король. Проте, визнаючи Велике Князівство, як політичне тіло, Городельська унія вносила в його структуру розлам на релігійному ґрунті: вона забезпечувала права, рівні з правами польських панів, тільки литовським панам-католикам.[33]

Вітовт, de jure васаль короля, грав видатну ролю в політиці. Престиж його підносився в очах Европи щораз вище. «Велика війна» з Тевтонським Орденом не припинила його стосунків з ним. Поруч з цісарем Сіґізмундом, Вітовт виступає як посередник між Польщею і Орденом. Зі свого боку Сіґізмунд уживав заходів, щоб розсварити Вітовта з Яґайлом. Ще під час війни з Орденом цісар пропонував Вітовтові королівську корону, але Вітовт відмовився. 1429 року, на пишному з'їзді в Луцьку, в присутності Яґайла та литовських панів, Сіґузмунд запропонував Вітовтові корону. Вітовт льояльно спрямував його до Яґайла, який, заскочений несподіванкою, дав свою згоду. Але під тиском польських панів незабаром зрікся своєї згоди в листі до Сіґізмунда, мотивуючи це залежністю Великого Князівства від Польщі.

Після цього листа Вітовт вирішив коронуватися всупереч бажанню Яґайла. Справа загострювалася, хвилювала Европу, ображені маґнати обох держав ставили питання про війну Литви з Польщею. Щоб загасити справу, Яґайло запропонував Вітовтові зректися престола, з тим, щоб польська корона перейшла до Вітовта, але він і литовські маґнати стояли твердо на окремішності держав, і Вітовт відмовився від польської корони.

Нарешті, на 8 вересня 1430 року у Вільні призначено коронування Вітовта. З'їхалися почесні гості: Яґайло, великий князь Московський Василь I з іншими московськими князями, царгородські й татарські посли. Але польські пани перехопили в дорозі корону, і коронування було відкладене, а 27 жовтня 1430 року Вітовт нагло помер.

---

[32] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 148-149.
[33] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 149-162. — М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права, ч. II, стор. 65. — М. СИДОР. Шлях до Городельської унії. Мюнхен, 1951, стор. 108-133.

Цей кольоритний епізод цікавий тим, що, з одного боку, малює державну свідомість Вітовта та литовських маґнатів, а з другого — свідчить про ставлення цісаря і взагалі Европи до Великого Князівства. В цісарській канцелярії зберігся коронаційний акт, в якому Литву проголошувалося на вічні часи королівством, що його королі ніколи не будуть нічиїми васалями.[34]

Значення Вітовта в історії Великого Князівства Литовського величезне. Серед воєн і боротьби за владу він перевів ґрунтовну реформу державного устрою. Під час замирення з Яґайлом у 1390-их роках вони перевели спільно ґрунтовні реформи: значніші князі повтрачали свої князівства і в ліпших випадках дістали менші. Почалося з найбільшого — з Волині — де після смерти Любарта князював його син Федір. Року 1386 Яґайло вивів з-під його влади наймогутнішого князя Острозького і настановив безпосереднім васалем короля. Далі — Луцьку волость він передав Вітовтові, а Федорові залишив саму Володимирську.[35] Белзька земля вважалася польською провінцією від часу окупації Галичини в 1387 році, також і Холмська. М. Грушевський питав, котрому з обох володарів належав проєкт цієї перебудови? За всіма ознаками Вітовтові.

Друге замирення Яґайла з Вітовтом — у 1392 році — позначилося конфіскатою земель у Скірґайла, що був заступником Яґайла: Вітовт дістав його волость — Полоцьку. Відібрано Київ у Володимира р. 1392; Вітебськ, після смерти матері в 1392 році, Яґайло дав полякові-намісникові. Тоді Свидригайло, рідний його брат, забив намісника і силою захопив Вітебськ. Вітовт узяв його в полон і в кайданах відпровадив до Кракова. У Білій Русі не залишилося видатних князів. 1393-1394 рр. забрано Сіверщину в Корибутовичів і передано Любартовичеві, але він не побажав князювати в Сіверщині і втік. Року 1394 Вітовт забрав у нього Житомир і Овруч. Володимир приїхав до Вітовта «з покорою», але той його не прийняв і волостей не повернув. Того ж року забрано Звенигород, Черкаси та Поділля. Поділля переходило з рук до рук після загарбання його у Корибутовичів: володів ним намісник польський Спитко, потім Свидригайло, потім — знову польський намісник. Свидригайло осів нарешті на Сіверщині, де зібрав невдоволених князів і втік з ними до Москви. Лише 1420 року замирився він з Вітовтом і знову дістав Сіверщину.

З цього стислого переліку змін, проведених у Великому Князівстві Вітовтом, видно, що протягом кількох років він перебудував його із об'єднання окремих князівств з широкою автономією на державу з міцною централізованою владою. Знищено місцевих авторитетних князів; декого переведено на інші місця, де не було

[34] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 152-158.
[35] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 160-179; 470-474.

старих традицій; дехто з них перейшов до сусідів: Москви — Свидригайло, сіверські князі, до Угорщини — Федір Коріятович. Року 1393, позбавлений Вітовтом Новгородка та Поділля, він звернувся по допомогу до Угорщини, але ця допомога була замала. Проте, він дістав у свою державу Мукачівське князівство і в Мукачеві збудував замок та манастир. Крім того дістав Землин та Мармарош. За Карпати — на Закарпаття, на Загір'я стала тікати українська людність від постійних міжусобиць, залюднювалися Мармарош, Бережанщина, Ужанщина та інші землі.[36]

На князівствах залишилися тільки дрібні князі, «послушні» Вітовтові, як зазначав літопис. Вони поклали початок князівським та маґнатським родам Чарторийських, Четвертинських, Заславських, Вишневецьких, Заборовських, Санґушків та інших, які, втративши державні права, задовольнялися становищем знатних землеволодільців.

Творячи могутню державу з централізованою владою, Вітовт не зміг довести справи до кінця. Він увесь час виявляв вагання супроти Ордену, Ягайла, навіть у справі коронування й відокремлення князівства від Польщі. Не розумів він тієї великої сили, яку мав у носіях української культури та традицій, в православній вірі. Можливо, в цьому відбилася спадщина його батька Кейстута — провідника старолитовської частини князівства. Це хитання виявилося в Городельській унії, яка зберегла ідею литовської автономії, але загнала клин у Литовсько-Руську державу, бо внесла упривілейованість католиків супроти православних. Наслідки виявилися в повстаннях православних проти Вітовта ще за його життя — і ще більше за його наступників.[37]

Вітовт успадкував питання Православної Церкви в Литовсько-Руському князівстві. Перенесення митрополичої катедри з Києва до Москви, при чому залишився титул «Київського митрополита», викликало великі ускладнення в житті православних на Русі, яка опинилася під литовською владою. Ще за Ґедиміна зроблено спробу заснувати митрополію у Новогродку. Збереглася точна дата: 1329 року митрополит Теофіл брав участь у патріяршому соборі в Царгороді, а 1330 р. митрополит Московський (Київський), грек Теогност приїздив на Волинь за спадщиною по митрополитові Теофілові. В «каталозі архиєрейських катедр» зазначено, що цю катедру скасовано «через близькість її до Руси, так що руський митрополит легко може нею правити».[38] Після того, 1347 року, скасовано Га-

[36] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946, стор. 72-86. — І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Закарпаття. «ЕУ», II, стор. 717.

[37] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 160-161; 276-277. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України, стор. 117.

[38] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Автокефалія, т. II, Варшава, 1938, стор. 294.

лицьку митрополію, внаслідок клопотань того ж митрополита Теогноста та великого князя Московського Семена Гордого, Ґедимінового зятя. Офіційним мотивом ліквідації митрополії, що існувала коло 50 років, було: «завжди на Русі був один митрополит».[39] Де він перебуватиме — патріархові було байдуже. Так Москва руками митрополита-грека зліквідувала дві митрополичі катедри.

Питання підлеглости українців Московському митрополитові ще більше загострилось, коли наступником митрополита Теогноста став Олексій, син чернігівського боярина, що перейшов до Москви, хрищеник великого князя Івана Калити, близький до всієї великокняжої родини, реґент великого князя Дмитра за його дитинства. Олексій був речником політики Москви. Основи його політики були: мир зі Сходом, татарами, боротьба з Заходом — Литвою. Він заступив Теогноста 1353 року. Ольґерд добре розумів суть цієї заміни грека московським патріотом і старався, щоб на патріярха висвячено його родича, Романа, який у Царгороді зустрівся з Олексієм. Обидва привезли цінні дари, і після різних перипетій патріярх іменував у 1353 році Олексія митрополитом «Київським і всея Руси», а в 1354 році Романа — митрополитом Литви з єпархіями — Полоцькою, Туровською і катедрою в Новгородку. А 1356 року додано до того єпископію «Малої Росії», себто Галичини. Границь двох митрополій не зазначено. Роман, оселившися в Києві, де з 1353 по 1354 р. був інший митрополит — Теодорит, висвячений болгарським патріярхом[40], опанував Чернігівщину, приїздив до Твері, яка стояла в опозиції до Москви[41], а Олексій приїздив до володінь Ольґерда. Коли Олексій позабирав там багато сосудів та іншої церковної утвари, Ольґерд наказав заарештувати його з усім почетом — і він ледве втік.[42] Після смерти Романа в 1361 році, патріярх не настановляв нікого на його місце, і Олексій став єдиним митрополитом.

Року 1370 Казімір, на жадання православних галицьких князів і бояр, вислав до Царгороду єпископа Антонія з проханням поставити його митрополитом, «аби не пропав закон русинів». На випадок відмови патріярха, Казімір попереджав, що тоді «прийдеться христити русинів на латинську віру». Ця загроза вплинула, і пат-

---

[39] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Нарис історії Української Православної Церкви, І, Нью-Йорк, 1955, стор. 105-106.

[40] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 295-296. — П. ҐРИЦАК. Теодорит, митрополит київський і його доба. «Розбудова Держави», Клівленд, 1954, ч. 2.

[41] М. ҐРУШЕВСЬКИЙ припускав, що Роман — свояк Ольґерда, був родичем його дружини, Юліяни, кн. Тверської. Тому Роман і їздив до Твері. (Там же, V, стор. 387). — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 296.

[42] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 296.

ріярх поставив Антонія митрополитом, а після його смерти р. 1391 (чи 1392), на вимогу Ягайла, поставив митрополитом Івана, єпископа Луцького (1392-1415).[43]

Створення Галицької митрополії підривало заборону патріярха мати для Руси дві митрополії і давало підставу Ольґердові домагатися висвячення окремого митрополита.

Тим часом відносини з митрополитом Олексієм дедалі загострювались. Олексій за союз з Литвою відлучив князів Тверського та Смоленського від Церкви, брав участь в підступному захопленні Михайла, князя Тверського, використовував неполадки в родині Нижегородського князя. Ольґерд мав підстави закидати митрополитові сторонність, заанґажованість у московській політиці. Дійсно, то був єпископ-політик, про церковну діяльність якого найменше відомо.[44] Патріярхові надсилалося скарги на Олексія, і він був примушений призначити слідство, яке доручив архімандритові Кипріянові Цамблакові, болгаринові, що в 1373 р. приїхав до Литви, в 1375 р. — на бажання Ольґерда — був висвячений на митрополита Литовського, а в 1389 р. дістав московську катедру. Повторилося те, що бувало раніше: осідком Кипріяна стала Москва, а не Київ.[45]

Після смерти Кипріяна в 1406 р. Вітовт просив патріярха висвятити окремого митрополита Київського, але патріярх відмовився і висвятив у 1408 році грека Фотія, як єдиного митрополита. Примирившися з тим, Вітовт зажадав від Фотія, щоб він жив у Києві. Пробувши недовго в Києві, Фотій переїхав до Москви, забравши з собою багато цінних речей.[46]

Спираючись на православне духовенство, Вітовт вирішив за всяку ціну здобути окремого митрополита. У листі, в якому пояснювалось становище Православної Церкви, Вітовт писав, що московські митрополити лише час від часу приїздили до Києва та Литви, церкви не строїли,... але, побираючи церковні прибутки, виносили ці гроші деінде; позабирали й повиносили церковні речі й святощі: страсті Христові, скіпетр і сандалії Богородиці, святі образи, ковані золотом, та інші дорогоцінні речі, всю церковну красу Київської митрополії, що постаралися й подавали давні князі на честь і пам'ять, не кажучи про золото, срібло й убори церковні — хто може порахувати, скільки вони повиносили?»[47]

---

[43] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 391-392; 396-397.

[44] Иеромонах Иоанн (КОЛОГРИВОВ). Очерки по истории русской святости. Брюссель, 1961, стор. 81-82.

[45] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 392-394. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 298-300.

[46] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 398-399.

З своїм листом та грамотою литовських єпископів Вітовт вирядив до патріярха свого кандидата на митрополита, колишнього ігумена Дечанського манастиря, Григорія Цамблака, небожа митрополита Кипріяна. Однак, саме тоді приїхали до патріярха посли від Фотія і так скомпромітували Григорія, що патріярх позбавив його ієрархічної гідности й піддав анатемі. Вітовт з єпископами знову звернувся до патріярха з проханням висвятити митрополита, обраного патріярхом. Відповіді не одержано.[48] Тоді, 15 листопада 1415 року, скликав Вітовт у Новгородку собор єпископів, в якому взяли участь: Полоцький, Чернігівський, Луцький, Володимирський, Смоленський і Туровський єпископи з Литви; Перемиський та Холмський — з Галичини; священики та багато бояр. Собор висвятив на митрополита Григорія Цамблака. В окружній грамоті Собор мотивовував його обрання прикладами Клима Смолятича 1147 р., а також подібними прецеденсами в Болгарії і Сербії.

Обрання Цамблака викликало обурення Фотія та патріярха, і вони його викляли.[49] Але факт залишився фактом: з 1415 року православні Литовсько-Руського князівства мали власного митрополита, незалежного від сусідніх держав. Однак, це тривало лише п'ять років і не створило традиції. Григорій Цамблак тримався незалежно від Царгородського патріярха. У 1418 році він був висланий на собор у Констанці Ягайлом і Вітовтом, де вирішувалося справу Яна Гуса. Посольство з Литовсько-Руського князівства було уряджене з великою помпезністю. Разом з Цамблаком їхало багато князів та маґнатів з Литви, з Волощини, від татарського хана, Великого Новгорода. Ця величезна депутація з кількох сот осіб справила в Констанці велике враження, і її урочисто зустрічав сам цісар Сиґізмунд.[50] Григорій Цамблак виголосив привітальну промову папі, в якій висловлював надію на переведення унії Східньої та Західньої Церков, чого, мовляв, бажають багато православних та володарі Яґайло і Вітовт. Але, — казав він, — провести унію можна тільки через скликання собору, з участю видатних богословів і знавців з обох сторін.[51] Такий спосіб переведення унії не відповідав бажанням папи, і на цьому справа закінчилася, але Яґайло та Вітовт були дуже задоволені репрезентацією Цамблака.

---

[47] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 300.

[48] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 400-401.

[49] А. И. ЯЦИМИРСКИЙ. Григорий Цамблак. Очерк его жизни и деятельности. СПБ., 1904. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 401-402. — О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 300-302.

[50] Привітальне слово цісаря в слов'янському перекладі було надруковане в «Известиях русского языка и словесности Имп. Акад. Наук», 1903, т. II.

[51] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 513-515. М. Грушевський подає в латинському оригіналі уступ з промови Григорія Цамблака. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 128-129.

З року 1419 вже не згадується ім'я Григорія Цамблака. Г. Лужницький, не зазначаючи джерела, подає, що він помер у Києві від чуми. Існує інша версія: що він подався до Молдавії і довгий час прожив, як чернець, у Нямецькому манастирі.[52]

Після 1420 року митрополит Фотій знайшов шлях примиритися з Вітовтом, який визнав його, і до смерти в 1431 році Фотій був єдиним митрополитом.

СВИДРИГАЙЛО БОЛЕСЛАВ-ОЛЕКСАНДЕР (1430—1440)

Свидригайло був наймолодшим братом Яґайла. Він був охрищений разом з Яґайлом у Кракові і після того жив у Вітебську з своєю матір'ю, що правила тим містом. Після її смерти в 1392 р., коли Яґайло надіслав до Вітебська поляка-намісника, Свидригайло забив його і зчинив повстання, вважаючи, що Вітебськ належить йому. Вітовт приборкав повстання і в кайданах вислав Свидригайла до Кракова. Після того його ім'я зустрічається багато разів: то він їде до Угорщини, де організує боротьбу проти Яґайла та Вітовта, то мириться з ними, дістає Галичину та частину Сіверщини, а пізніше тікає до Москви; то опиняється при дворі Вітовта і організує повстання проти нього за допомогою німців. Вітовт повідрубував голови його спільникам, а самого Свидригайла забрав до в'язниці, де він пробув 9 років, аж поки 1418 року його викрав князь Острозький. З 1420 року Свидригайло знову дістав Сіверщину і сидів тихо до смерти Вітовта.[53]

У всіх Свидригайлових авантюрах червоною ниткою проходить те, що він завжди спирався на православних білорусів та українців, хоч до кінця залишався католиком. Підтримували його й литовці, які були проти інкорпорації й прагнули зберегти свою державу. Свидригайло не виявляв ні адміністративних здібностей, ні послідовности. Треба гадати, що притягало до нього довір'я, як до провідника руського елементу та державної незалежности.

Після смерти Вітовта литовські та руські маґнати одностайно обрали Свидригайла Великим князем, й Яґайло вибір їх затвердив, давши Свидригайлові перстень-інвеститутру. Однак, польські пани, на підставі того, що не брали участи в виборах великого князя, оголосили їх незаконними і настояли на проголошенні війни. Забрали Поділля, облягли Луцьк. Війна велася мляво, з перервами. Свидригайло уклав союз з Пруським Орденом, волохами, татарами, але коли всі союзники розпочали воєнні дії, в 1331 році несподіва-

[52] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 401-403. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія, 1954, стор. 174-176.

[53] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 184-186.

но уклав перемир'я з Яґайлом на два роки.[54] Він енергійно шукав дальших союзів: крім німецьких лицарів, волохів та татар, приєднав Тверського князя, з дочкою якого одружився, великого Московського князя; Новгород і Псков піддалися під його владу.[55] Тоді поляки зорганізували проти Свидригайла повстання литовських панів, серед яких було багато незадоволених ставленням великого князя до руських панів хоч в оточенні Свидригайла, як і на посадах, переважали литовці. Повстання висунуло на великого князя Сіґізмунда, незначного князя Стародубського, молодшого брата Вітовта, що не виявляв жадних здібностей.

СІҐІЗМУНД (1431—1440) ТА СВИДРИГАЙЛО

Сіґізмунда проголошено великим князем. На його боці стали старі литовські землі: Вільна, Троки, Ковно, Жмудь, Городно; силою забрав він і Берестя. На боці Свидригайла залишилися: Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, Сіверщина, Київщина, Волинь, східне Поділля. З руських князів до Сіґізмунда перейшли: Семен Гольшанський, Олелько та Іван Володимировичі і Федір Коріятович. «Литва посадиша в. князя Сіґізмунда Кейстутовича на великое княженье Рускоє» — характеризував цей розлам сучасник, руський-литовський літописець. Але, крім національної різниці, існувала соціяльна. Пізніша руська-литовська хроніка Биховця так характеризувала Сіґізмунда: він переслідував князів, шляхетство, грабував їх, хотів увесь рід шляхетський вигубити і «піднести рожай (рід) хлопський, псю кров». З другого боку, безперечні тісні зв'язки Свидригайла з князями, маґнатами. За нього не окреслена раніше рада великого князя набуває значення правного інституту. Тому він мав прихильників серед аристократії Литви та Польщі. Так боротьба Свидригайла була боротьбою руської аристократії — князів, панів.

Яґайло потвердив вибори Сіґізмунда великим князем, і в грамоті з 15 жовтня 1432 року Сіґізмунд зазначив, що Яґайло залишається «зверхником» над великим князівством. Він відступав Польщі Поділля; все князівство, по смерті Сіґізмунда, мало перейти до Корони, а великого князя мали обирати поляки та литвини. Таким чином, про інкорпорацію знову не було мови, але підкреслювалося виборність великого князя; на скасування виборности не наважилися польські пани. Можливо, з метою ослабити вплив Свидригайла, да-

[54] Цей несподіваний крок Свидригайла М. Грушевський характеризує терпким словом: «остання дурниця», а самого князя — «дурнем чистої води». Там же, IV, стор. 198.

[55] N. de BAUMGARTEN. Genealogies des branchers regnantes des Rurikides du XIII an XVI siècle. Рим, 1934, табл. III, стор. 47.

но привілеї для православної шляхти: вона може уживати польських гербів і клейнодів, натомість поширено права, які дано Городельськими привілеями католикам. Проте, про релігію не було згадки.[56]

З 1432 року тривала війна між Сігізмундом та Свидригайлом. Велася вона невеликими силами, але супроводилася руйнацією сіл, міст, грабуванням людности. Участь у ній брали поляки, татари, волохи, німецькі лицарі. Визначні діячі переходили з одного табору до другого. Навіть смерть Яґайла в 1434 році мало вплинула на литовські справи. Безкоролів'я відвернуло увагу поляків від Литви. На польський трон був обраний син Яґайла, Владислав. Завзяття боротьби спадало, все частіше виявлялися зради. В Смоленську викрито змову на користь Сігізмунда, з участю митрополита Герасима. Свидригайло жорстоко покарав тих, хто брав участь у змові, а митрополита наказав спалити живцем.[57]

Нарешті Свидригайло змобілізував усі сили, закликав на допомогу татар, Ливонський і Пруський Ордени; обіцяв йому допомогу цісар. Але більша частина союзників спізнилася, і 2 вересня 1435 року над р. Святою, біля Вількомира, Сігізмунд з польськими військами завдав Свидригайлові страшної поразки: ливонське військо майже все винищено, 42 князів полонено, багато люду побито. Перемога Сігізмунда викликала радість у Польщі, і там правили молебні подяки. Проте, Свидригайло не склав зброї; він приєднував українські землі, хоч утратив білоруські. Нарешті уклав союз з українцями з польських володінь: Галичини, Холмщини, Поділля.[58]

Після перемоги над Свидригайлом Сігізмунд шукає союзів з сусідами проти Польщі: з Ливонією, Австрією, татарами. Коли польські пани, намагаючись розбивати ці союзи, знову заявили, що Сігізмунд не самостійний володар, а підданий Польщі, він відповів мовою Вітовта: «Ніколи ми не були нічиїми підданими, а Велике князівство наше, скільки сягає людська пам'ять, ніколи нікому не було підвладне, і ми держимо його не з рук поляків, а займаємо престол його від Бога дідичним правом по наших попередниках. По смерті нашого брата, світлої пам'яті Вітовта воно правно перейшло на нас, як на правного спадкоємця, і ми на сім престолі з Божою поміччю нікого, окрім Бога, не боїмося».[59] Так речник середніх верств суспільства, протеґований поляками, звільнившись від небезпеки, знайшов рішучу мову литовського патріота.

---

[56] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 200-209.
[57] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 303.
[58] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 218.
[59] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 227-228.

У 1440 році Сігізмунда забили змовники, перед вели аристократи, серед яких були й українці.[60] На Великого князя обрано не Свидригайла, а молодшого брата короля Владислава — Казіміра, 13-річного хлопця.

КАЗІМІР (1440—1492)

Обрання Казіміра Великим князем не відповідало плянам польських панів, і вони визнавали обранця не «Великим» князем, а лише «литовським». Владислав просто ігнорував його. Молодий князь опинився під впливом литовських дипломатів з Яном Гаштовтом на чолі, і правила його іменем реґенція. Дехто з князів одержав свої князівства: Свидригайло — Волинь, Гомель та Туров; Київ одержав Володимирів син, князь Олелько, одружений з дочкою Великого князя Московського Василія І та Софії Вітовтівни; він був увесь час зв'язаний з Сігізмундом. Взагалі був «покірний» бажанням Польщі.[61]

Загибіль короля Владислава в 1444 році у війні з турками під Варною змінила становище Великого Князівства. Казіміра обрано королем Польщі, і він переїхав до Кракова, хоч як вимагали від нього литовські маґнати, щоб він залишився в Литві або зрікся Великого Князівства. З переїздом до Кракова Казімір повів централістичну політику. Час від часу маґнати просили короля, щоб залишився в Литві або дав іншого Великого князя; кандидатами були: Семен Олелькович, князь Радзівілл або хтось із його синів. Казімір стояв твердо і не зрікався Великого Князівства. Року 1492 він помер. Поляки обрали королем Казімірового брата, Яна Ольбрахта, а на з'їзді всіх литовських земель обрано Великим князем молодшого брата — Олександра.[62]

На тяжкі часи боротьби Свидригайла з Сігізмундом припала подія в історії Церкви, яка, внаслідок політичних ускладнень, не набула належного значення. 1435 року, коли спалено живцем митрополита Герасима, прибув до Царгороду кандидат Московського князя на митрополита — Рязанський єпископ Йона, але там уже поставлено митрополитом грека Ісидора, одного з найвизначніших освітою та талантами.

Поставлення Ісидора митрополитом мало глибоке коріння. Візантійська імперія знемагала під навалою турків, які вже заволоділи Балканським півостровом і загрожували Царгородові. Шукаючи засобів боротьби з ними, цісар Іван VII Палеолог та патріярх

---

[60] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 229; 232-235.
[61] N. de BAUMGARTEN. Там же, стор. 18, табл. III.
[62] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 240-253; 481-482.

Йосиф II сподівалися дістати допомогу від папи. Політичне становище спонукало до зближення Церков, до унії в будь-якій формі. Цьому питанню мав бути присвячений собор у Феррарі. Мавши на увазі репрезентацію на тому соборі, в Царгороді намагалися провести на керівні пости видатних людей, які могли б з честю провадити політику; тому виникла кандидатура Ісидора на катедру митрополита «всея Руси».[63]

У Москві Ісидора прийняли досить холодно, а в Литовському князівстві, захопленому боротьбою Сігізмунда з Свидригайлом, не приділили належної уваги питанню окремої митрополії.

За кілька місяців після приїзду до Москви, 1437 року, Ісидор, в супроводі великого почету з єпископів Суздальського, Псковського, Новгородського, Тверського, духовенства та мирян — разом до ста осіб. — прибув на Собор до Феррари. Але незабаром собор перенесено до Фльоренції. Там Ісидор виступав рішучо й авторитетно за унію, але підходив він до тієї справи не як богослов, а як політик і патріот Візантії. «Ліпше з унією повернутися на батьківщину, — казав він, ніж, не прийнявши унії, втратити батьківщину». Це був аргумент, що його прийняли цісар Іван VII та патріярх Йосиф. На високий авторитет Ісидора вказує те, що він був один із кандидатів на патріярха, коли помер Йосиф II. Собор закінчився об'єднанням Церков. Ісидор одержав титул кардинала та папського леґата.[64] 1440 року він поїхав через Польщу, Галичину, Литву до Москви. В своєму оголошенні, зверненому до всіх «русинів, сербів, волохів, інших народностей та до латинян», він закликав усіх однаково шанувати обидві віри, які тепер з'єдналися, однаково відвідувати церкви обох визнань і вважати за правдиве Тіло Христове, на якому б хлібі не було воно освячене. Всяка різниця між Церквами зникала, і обряд втрачав своє значення.[65]

Ісидор пробув щось із рік у Польщі та в Литовському князівстві, але там мало-хто цікавився питанням унії: в Польщі були захоплені об'єднанням з Угорщиною; у Великому Князівстві забито було Сігізмунда, йшли вибори, обрання малого Казіміра. До того польські та литовські католики негативно ставилися до Фльорентійського собору, і тому сама унія була в їх очах неправною. Взагалі католицькі верстви не хотіли унії. За час перебування у Великому Князівстві Ісидор не здобув ні опозиції ні співчуття, хібащо в Київського князя

---

[63] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 405. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 179-180.

[64] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 519-521. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 180-181. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 116.

[65] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 522-523. —Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 183.

Олелька, який здобув престол, і поставився до унії сприятливо.[66]

Інакше стояла справа в Москві, куди приїхав Ісидор 1441 року. Там відразу викликав він протест проти унії, і його заарештували. Ісидор втік до Твері, де його знову заарештували. Лише в 1442 році втік він з в'язниці до Казіміра. Але становище його тут було ще складніше, ніж рік тому. Єпископ Віленський Матей заборонив йому проповідувати та служити, а православні засуджували його за те, що служив у костьолах. Ісидор подався до Риму.

Титулу митрополита він не склав і виконував митрополичі функції, зокрема висвятив Данила Володимирського, але до своєї митрополії вже не повертався. Він почував, — як писав М. Грушевський, — що «справу унії на Русі забито... Русь українська й білоруська ... задержалася супроти унії в мертвій пасивності, властиво її зігнорувала».[67]

Року 1448, ще за життя Ісидора, поставили в Москві самовільно, без згоди патріярха, митрополита Йону, на сторону якого перейшли українські князі Свидригайло Волинський і Олелько Київський. Його визнав Казімір і року 1451 передав йому всі єпархії Великого Князівства — без Галичини. Однак, влада нового митрополита була дуже обмежена: його визнавали тільки північні єпископії, єпикопські катедри заміщали без його згоди, Полоцький єпископ називав його просто «братом», а не «отцем» і т. д.[68]

1458 року папа Каліст III, на прохання Ісидора, призначив на Київську катедру митрополитом Григорія Болгарина, що був висвячений ще патріярхом Царгородським Григорієм Маммою, та приєднався до унії. Казімір прийняв Григорія; визнали його всі українські та білоруські єпископи, крім одного — Чернігівського — який перейшов до Москви. Григорій незабаром відрікся від унії і був затверджений на катедрі митрополита патріярхом Царгородським Діонисієм, що не визнавав унії. Так 1458 року розділилися Церкви — Московська та Київська: в Москві залишився митрополит Йона, на Київській катедрі — Григорій. До Київської митрополії ввійшли єпископії: 9 українсько-білоруських, а до Московської — 8 великоруських з Великого Князівства Литовського. Лише дві — Смоленська та Брянська — приєдналися до Московського митрополита. Наступник Йони, Теодосій, іменувався тільки «Московським», а не «Київським» митрополитом. Так тривало до 1686 року. Московську митрополію патріярх не затвердив, і фактично вона була автокефальною.[69]

---

[66] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 524. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 116. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, V, стор. 181-188.

[67] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 526-528.

[68] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 303-304.

[69] О. ЛОТОЦЬКИЙ. Там же, II, стор. 305. —І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 118-119. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 196-199.

У Великому Князівстві встановлюється на деякий час обрання митрополитів, але з затвердженням патріярхом. Після смерти Григорія 1475 року був обраний на елекційному соборі Мисаїл, єпископ з українських князів. У соборі, крім єпископів, брали участь княжата, шляхта, «нарочитиї мужіє». Після нього ряд митрополитів був обраний на елекційних соборах і затверджений царгородським патріярхом. Це були: Симеон (1480-1488), Йона Гнезна (1492-1494) та Макарій (1494-1497), пізніше був забитий татарами й визнаний Православною Церквою святим. Після нього був Йосиф II Болгаринович (1498-1501).[70]

Тут лише стисло подається фактична історія Церкви XV століття. Докладніше мова буде далі.

ОЛЕКСАНДЕР (1492—1506)

Обрання Олександра перервало слабкий зв'язок Великого Князівства з Польщею. Князівство почувало повну незалежність від Польщі, і Олександер уже не домагався визнання його королем. Обидві держави жили окремим життям. Коли Олександер просив у поляків допомоги в боротьбі проти спільних ворогів, вони відмовляли, поки не буде відновлено унії. 1499 року, коли Польща була настрашена турецьким нападом і просила допомоги, Олександер відповів, що Рада не дасть на це згоди, поки польські пани не створять «справедливі та рівні умови».[71]

Року 1501 помер король Ян Ольбрахт, і королівський престол без боротьби перебрав Олександер. Умовою його обрання був компроміс: «Корона Польська й Велике Князівство Литовське злучаються в одно неподільне й одностайне тіло, щоб був один народ, одна нація, одне братство, спільна рада, одна голова, один король і пан». Король має бути і великим князем, його обирають спільно урядовці обох держав; монета має бути спільна; урядовці мають складати присягу королеві та великому князеві. Але все це промовляло тільки за персональну, а не за реальну унію, якої хотіли поляки.

На практиці жадної унії не було. Литовські пани, крім кількох урядовців, цього акту не підписали. Року 1569 вони пояснили польським панам, що в 1501 році стани литовські не прийняли цього акту.[72]

Велике Литовсько-Руське князівство пережило великі зміни за

---

[70] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 176-179. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 200-208.
[71] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 255, 259.
[72] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 261-263.

Казіміра та його наступників. Ще за правління Сігізмунда Кейстутовича руський елемент опинився в положенні нижчому, порівнюючи з литовським і католицьким. За Сігізмунда до цього приєднувалося переслідування аристократії, незалежно від її національности, але за Казіміра відносини вже цілком з'ясувалися: католицька литовська аристократія міцно взяла до своїх рук провід державного життя. Латинські єпископи виступають, як члени Ради, в якій православних не бувало. Литвини-католики займають вищі посади не лише в литовських староствах, як Троцьке, Жмудське, а часто і в білоруських: Полоцькому, Вітебському, а також на Київщині та Волині. Жаден русин не був ні воєводою віленським, ні канцлером.

Щоправда, литовська реґенція зробила для українців поступку: Волинь дістав Свидригайло, а Київ — Олелько. Але Олелько був близький з литвинами, а син його і наступник Семен був одружений з дочкою Гаштовта. Однак, після смерти Семена вже не затверджено на Київського князя Семенового сина Василя, ні його брата Михаїла, а призначено намісником Мартина Гаштовта. Кияни його не хотіли, і лише з військовою силою ввійшов він до Києва. Семен Олелькович дістав князівство Слуцьке. Після Гаштовта 1480 року призначено киянина, Івана Ходкевича, але по ньому — литвина-католика, Юрія Паца, і лише після нього православного князя, Дмитра Путятича, з дрібного Друцького князівства. Подібне становище було на Волині. Після смерти Свидригайла в 1452 році на Волині теж з'являються на вищих урядах литвини.[73]

Незадоволення українців та білорусів зростало, і 1481 року виявилося воно у змові проти Казіміра: князі — Михайло Олелькович, Іван Голшанський, Федір Більський вирішили відділити землі по Березину й приєднати їх до Москви. Змова була викрита, а змовників страчено.[74]

Обрáзи на релігійному ґрунті штовхають православних до Москви. Це погіршувало відносини між Литвою та Москвою, які й без того загострювалися на ґрунті політичного суперництва. Цей руська-литовський антагонізм і нахил руських елементів до Москви були явищем цілком ясним, — про це писав у 1470-их роках Длуґош.[75]

За Вітовта Москва рахувалася з силою Литовського князівства. Прилучення в 1404 р. Смоленської землі, вплив Вітовта на Рязанське та Тверське князівства — свідчили про перевагу Литви над Москвою. Низка сіверських князівств добровільно піддається під владу Вітовта. Року 1392 Великий князь Московський Василій I,

---

[73] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 267-268.
[74] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 270-273.
[75] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 273.

син Дмитрія Донського, одружується з дочкою Вітовта, Софією, і вважає це за велику честь, а вмираючи, призначає Вітовта опікуном. Навіть, не зважаючи на послаблення Литовсько-Руського князівства після Вітовта, воно виглядало сильнішим, ніж Москва. Під час боротьби з Москвою Новгород звернувся до Литви й піддався Казімірові; Казімір призначив намісником Михайла Олельковича, але той покинув Новгород після смерти брата, сподіваючись одержати в спадщину Київ, і Казімір, не призначивши нікого до Новгороду, допустив розгром його в 1478 році. Не підтримала Литва і Тверського князя в 1484 р., і Рязанського — в 1480-их рр.[76]

У XV ст. в становищі Литовсько-Руського князівства зайшла кардинальна зміна. Під впливом литовського елементу уряд Великого Князівства дедалі менше звертав увагу на русинів — білорусів та українців, а натомість переносив центр ваги на Польщу й легковажив Московське князівство, яке зростало за його рахунок. В останній чверті XV ст., як згадано вище, чернігівські князі потягли до Москви зі своїми землями. Після смерти Казіміра Москва вже рішучо бере участь у пограничних війнах: в 1492 році московські війська зруйнували міста Любутськ, Мценськ, Мосальськ, Хліпень, Рогачів. У 1493-94 рр. московські воєводи ходили на Мезочеськ, Серпейськ, Опаків, здобули Вязьму. В посольстві до Олександра Московський князь уперше іменував себе «государем всея Руси». Шукаючи порятунку, литовський уряд запропонував одружити Олександра з дочкою великого князя Московського, Івана III, Оленою. Укладено договір, згідно з яким за Москвою залишався вплив на Новгород, Псков, Твер, Рязань; деякі з захоплених міст Москва повернула Литві.[77] Але цей шлюб нічого не змінив на краще.

На сході швидким темпом ішов процес об'єднання земель під владою Московського князя. Цьому процесові відповідала ідеологічна теорія, яка ставила московських князів як спадкоємців величі Візантійської імперії. Хронологічно зростання могутности Московської держави збігалося з занепадом Візантійської імперії під навалою турків у 1453 році. На цьому ґрунті постає теорія трьох Римів: перший Рим упав, другий Рим — Константинопіль — теж упав, третій Рим — Москва — «стоятиме вічно».[78]

---

[76] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 275.

[77] Цікавий комплекс шлюбів: Василь I одружений з Софією Вітовтівною; їхня дочка — Анастасія — з Олельком Київським; дочка Івана III та Софії Палеолог — Олена — з Олександром, Великим князем Литовським та королем Польщі. (N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. 111).

[78] В. МАЛИНИН. Старец Елиазарова монастиря Филофей и его послания. Истор.-литерат. исследование. К., 1901. Приложения. — О. ОГЛОБЛИН. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, 1951, стор. 28. — В. ГРИШКО. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953, стор. 36, 40, 44.

Останніми роками в російській емігрантській історіографії помічається зрозу-

Серед московських князів, духовенства, провідної еліти зміцнюється переконання в тому, що Москва — спадкоємниця Києва, а московські князі — нащадки «Рюриковичів», Мономаха. Цю фантастичну теорію ширили всіма заходами[79], нехтуючи фактами, що Юрій Довгорукий — молодший син Володимира Мономаха — мусів поступитися правами старшому братові, Мстиславові I, князеві Київському та його нащадкам. Забуваючи про розквіт Волинської держави часів Мстислава та Романа, коронацію Данила, московські політики твердили про спадкові права московських князів, про «шапку Мономаха» та його бармы, які нібито доводили спадкові права на Візантію і на Київ. Цей мотив — боротьба Москви за «свої землі», червоною ниткою проходить через усі події з XV навіть до XVIII ст., коли виправдується загарбання українських земель при розподілі Польщі.

У XV ст. неймовірно швидко зростає Московське князівство: в 1463 році приєднано Ярославське князівство, в 1472 — Пермську землю; в 1474 — ростовські князі продали Москві решту своїх земель; в 1478 — підкорено Великий Новгород; в 1485 — Тверське князівство; 1489 — В'ятську землю. Непідкореними залишилися на деякий час — Псков, Смоленськ, Рязань. У 1490-их роках переходять до Москви чернігівські князі, князі в'яземські, белевські, новосильські, одоєвські, воротинські, мезецькі; московські князі виступають «як борці за руську народність та православну віру», — писав В. Ключевський.

Війни з Литовським князівством за ці землі в 1492-1494 та 1500-1503 роках були для Москви успішні. Навіть славетний воєвода Костянтин Острозький взятий був у полон, і Олександер відступив Москві Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Рильськ, Гомель, Любеч, Брянськ, Мценськ, Дорогобуж, Білу, Торопець і інші, разом 319 міст та 70 волостей. Іван III заявив послам литовським, що вважає своєю «отчизною» не лише ці землі, але й всю землю Руську. Пізніше, 1519 року, московські бояри заявили послові папи Льва X, що Київ, Смоленськ, Вітебськ, Полоцьк — великий князь Литовський «держить неправдою», і великий князь Московський прагне не чужих земель, а своїх.[80]

Ця аберація була такою міцною, що до наших днів знаходяться історики, які вважають, що підкоренням українських та білорусь-

---

міла тенденція зменшити, послабити значення теорії Філофея для зростання ідеї могутности Москви, як III Риму, обмеживши її лише релігійною, церковною сферою — Н. УЛЯНОВ. Комплекс Филофея. «Новый Журнал», Нью-Йорк, 1956, ч. XLV, стор. 253-256.

[79] О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 28-29.

[80] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 278, 279. — С. Г. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 138.

ких земель московські князі «доходили своїх прав», не задумуючись над тим, які права мало Московське князівство на землі Київської держави.[81]

У XV-XVI ст., коли загострюються взаємовідносини на національному та релігійному ґрунті в Литовсько-Руському князівстві, ця ілюзія про спільну батьківщину під омофором Православної Церкви сприяла збільшенню числа прихильників Москви серед руської людности Великого Князівства.

Великий князь, Рада могли б, повинні були б боротися з цим шляхом пільг, поширення прав Православної Церкви. Але, захоплений боротьбою з зазіханням Польщі — з одного боку, побоюючись втратити свої права, підтримуючи прагнення Католицької Церкви — з другого боку, уряд недоцінював належно всі ті загрозливі явища, які відбувалися в руській частині людности.

Шлюб Олександра з Оленою, дочкою Івана III, яка, згідно з договором, залишилася православною, але становище якої в католицькому оточенні було дуже складне, давав привід Іванові III робити інтервенції в обороні православної віри.

У серпні 1506 р. Олександер помер. Новий Великий князь Московський, Василь III (Іван III помер того ж року в травні) звернувся до Олени, своєї сестри, з проханням допомогти йому в обранні його на литовський престол, але спізнився, бо вже був обраний молодший брат Олександра, Сігізмунд.[82]

Так білоруська та українська людність Великого Литовсько-Руського князівства опинилася в безвихідному становищі. З одного боку загрожували їй латинізація і спольщення, а з другого — наступало православне Московське князівство, яке, покищо, заманювало пільгами і в усякому разі — рівноправністю.

ПОВСТАННЯ КНЯЗЯ МИХАЙЛА ГЛИНСЬКОГО (1508)

Останньою спробою виборoти права в межах Литовсько-Руської держави було повстання під проводом князя Михайла Глинського. Це була видатна постать. Він учився в Західній Европі, там перейшов на католицтво, служив у цісаря Максиміліяна, потім — у курфюрста Ольбрехта і здобув славу видатного знавця воєнної штуки. Наприкінці XV ст. повернувся він до Великого Князівства, став близькою особою Олександра, і в 1500 році вже був дворовим маршалком, себто міністром двору. Це викликало заздрість литовських магнатів і притягло до Глинського увагу руських панів. Не зва-

[81] Н. УЛЬЯНОВ. Комплекс Филофея. «Новый Журнал», XLV, стор. 266, 269.
[82] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 263-264.

жаючи на зміну релігії, він підтримував українців і став їх визнаним керівником. Становище його скріпила перемога над татарами під Клецьком у 1506 році.

Коли помер Олександер, литовські пани обвинуватили Глинського в його смерті з метою посісти престол. Він підняв повстання, але солідної підтримки не знайшов навіть на Волині, цій переважно українсько-панській землі. Коли прийшов з військом Сігізмунд, до нього прилучився гетьман Костянтин Острозький. Завели Глинського й надії на зовнішню допомогу: не прибули татари, Великий князь Василь III дав замало війська, яке до того ж почало діяти на власну руку — здобувати білоруські міста. Між Москвою та Польщею підписано «вічний мир», за яким Москва зреклася Овруча, Житомира, Турова. Сігізмунд I дозволив Глинським та кільком княжим родам виїхати до Москви. Але після того багато шляхти заарештовано. У 1511 році Москва почала війну проти Сігізмунда, здобула Смоленськ, але зазнала дошкульної поразки від Костянтина Острозького.

Всі ці факти свідчать, як низько стояла тоді національна та політична свідомість білоруської і української еліти: не підтримала вона належним чином ні Свидригайла, ні повстання 1481 року і байдуже поставилася до спроб повстання Глинського.[83]

Доля самого Глинського була сумна. Спочатку Глинський мав у Москві успіх, і Великий князь Василій III обіцяв передати йому Смоленськ, але не виконав обіцянки, і Глинський почав нав'язувати зносини з Сігізмундом. Тоді Глинського ув'язнено. Звільнено його з в'язниці лише завдяки шлюбові братаниці Анни-Олени Глинської з великим князем Василієм III. Після його смерти, під час реґентства Олени, Глинський став першим її радником. Але знову викликав заздрість, був обвинувачений в отруєнні Василія III, ув'язнений і помер у в'язниці в 1534 році.[84] Від шлюбу Василія III з Анною-Оленою народився син Іван, в майбутньому Іван Лютий.[85]

Повстанням М. Глинського закінчилися спроби Литовсько-Руської держави виборотн волю з допомогою Москви.

ПОВСТАННЯ МУХИ

У той же час Галичина шукала захисту в Молдавії. Молдавське, або Волоське князівство оформилося в середині XIV ст. і досягло значної сили за господаря Стефана Великого (1457-1504), який

[83] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 291-292. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 127-128.
[84] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 290.
[85] N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. III.

поширював межі держави, приєднавши Буковину і намагаючись захопити Покуття. Молдавське православне князівство перебувало під впливами Болгарії, і між ним та Галичиною були зв'язки. У південній Галичині був такий нахил до Молдавії, як на Чернігівщині — до Москви. Прагнучи відірвати Покуття від Польщі, Стефан підтримав там повстання «Мухи з Волощини».

Повстання Мухи почалося в 1490 році на пограниччі Галичини та Волощини. В ньому взяли участь, крім вищої верстви — бояр, і селяни, творячи головну силу. Рух мав не тільки національний, але й релігійний характер; до того були в ньому й соціяльні тенденції. Повстанці, яких було понад 9000, громили маєтності польської шляхти. Вони охопили Галичину на просторі до Галича, до Рогатина. Однак, під час переправи повстанського війська через Дністер поляки напали на нього і розбили.

Є відомості й про інші спроби підняти повстання в Галичині: були претенденти на Україну, був якийсь «князь руський Андрій Барул» (1491 р.), який хотів заволодіти Україною з допомогою Туреччини.[86]

Пізніше, в 1509 році, під час походу на Галичину молдавського воєводи Богдана, до нього приєдналося багато української шляхти. Коли похід не вдався, ця шляхта перейшла з молдавськими військами до Молдавії.[87]

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ З ТАТАРАМИ

Слабість, нездатність литовсько-руського та польського урядів забезпечити спокій державі найбільш яскраво виявилися в литовсько-татарських відносинах.

З XIV ст. Золота Орда хилилася до занепаду; серед її начальників-беків почалася боротьба, які прагнуть незалежности. Такими «майордомами», — як називав їх М. Грушевський, — які діяли за спинами слабих ханів, були в XIV ст. Нагай та Мамай забитий у 1380 році.

В середині XV ст. остаточно відірвав Кримське ханство від Золотої Орди Хаджі-Ґірей, який хотів був спертися на Литовське князівство, але воно, захоплене внутрішніми справами, не скористало з цієї можливости.[88] Син Хаджі-Ґірея, Менґлі-Ґірей, не розриваючи союзу з Литвою, піддався під зверхність турецького султана і вступив у союз з Москвою. Тим часом Казімір тримався

[86] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 329, 333. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України, стор. 164-166. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 131-132.
[87] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України, стор. 166.
[88] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 300.

дружньо з Ахметом, ханом Золотої Орди, ворогом Менґлі-Ґірея. Але коли Ахмет, покладаючись на допомогу Казіміра, рушив у 1480 р. на Москву, Казімір не підтримав його, Ахмет, простоявши над р. Угрою без бою, відійшов. Цей момент сучасники й історики Росії трактують, як «повалення татарського іга» Іваном III. Відходячи з Угри, Ахмет по дорозі пограбував литовські землі.[89]

Менґлі-Ґірей, одержуючи коштовні дарунки від Івана III, виконував його директиви і нападав на Литовське князівство. Лише українські князі та пани намагалися боротися з татарами, але не мали допомоги від Великого князя, а власних сил було замало

Року 1482, за намовою Москви, Менґлі-Ґірей зруйнував Київ: замок спалив, масу народу забрав у полон, церкви пограбував. Золоті дискос і потір із св. Софії надіслав у дарунок Іванові III. Але Казімір не хотів псувати відносин з Менґлі-Ґіреєм і написав ханові, що розгром Києва — «кара за гріхи». Однаково, мовляв, люди загинули б, «коли на них Божий гнів прийшов,... а з Божої ласки у нас есть городов і волостей і людей досить». Менґлі-Ґіреєві дякував за київський погром також Іван III і радив іти на Поділля.

Так два християнські монархи реаґували на руйнацію колиски християнства Східньої Европи.[90]

Роки 1492-1497 були дуже тяжкі для України: Менґлі-Ґірей замирився з ханом Золотої Орди, і вони спільно плюндрували Київщину, Поділля, Волинь, заходили навіть на Чернігівщину. Біля Мозиря замордували вони митрополита Макарія.[91] Лише в 1497 році розбив татар князь Костянтин Острозький. З 1498 року, крім татар, стали нападати на Україну турки.

Другої поразки завдав татарам, як згадано вище, князь М. Глинський у 1505 році, під Клецьком, але вони приходили з новими силами і руйнували Київщину, Волинь, Поділля, Галичину, Білорусь, південну Чернігівщину. Гинули міста, гинули дорогоцінні пам'ятки культури, гинули люди. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату не охоплювали такої величезної території і не дорівнювали тим нападам своєю інтенсивністю, в значній мірі викликаною бездарністю та безпорадністю політики Казіміра і Олександра. Увесь час грали вони між ворогами: Золотою та Кримською Ордами, але не стали твердо на бік жадної з них. Ці королі не були

---

[89] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 324-325. —С. Г. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 139.

[90] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 326-327. — І. ЛЕВКОВИЧ. Там же, стор. 102-104.

[91] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 331. — С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 131.

спроможні навіть на таку боротьбу, яку вели князі XI-XII ст. — Казімір та Олександер, вони самі пропонували Менґлі-Ґірееві платити данину з кожної душі.

Взаємини татар та Казіміра були такі, що після руйнації Києва в 1492 році Менґлі-Ґірей просив у Казіміра 133 тисячі грошей на будову замку проти литовців, але той нічого не дав. Ці гроші дав Іван III, і за них збудовано твердиню Очаків, що її року 1493 зруйнували козаки. Олександер пропонував дати гроші на відбудову Очакова і наказав відшукати серед людей пограбовані з тієї твердині речі.[92]

Не можна уявити собі, що Польща, ні Литва не робили ніяких спроб боротьби з татарами та турками.

Король Владислав зорганізував у 1444 році похід проти турків, скориставши з тієї нагоди, що Мурат II пішов війною на Малу Азію. Він вирушив уздовж Дунаю, але Мурат II повернувся і розбив угорське військо під Варною; загинув там і король.[93]

Братанич Владислава Варненчука, Ян Ольбрахт, король Польський, хотів був створити окрему сюзеренну державу із земель між Карпатами та Дністром і поставити там королем брата Сіґізмунда. Так постав би охоронний вал проти турків та татар. Однак, Ольбрахтове військо в 1497 р. було розбите в буковинських лісах. Турки з Молдавським господарем вдерлися 1498 року в Галичину, дійшли до її західніх кордонів, сплюндрували все й вивели великий «ясир». Мир з Молдавією в 1949 р. унезалежнив її від Польщі, а Молдавія стала васалем Туреччини. Року 1502 Стефан рушив походом на Покуття й анектував його аж до Галича.[94]

Все це докраю виснажувало Україну. Сотні тисяч людей гинули в боротьбі і в полоні. Татари забирали молодих, сильних чоловіків, жінок. У Козлові (Евпаторія), в Каффі (Теодосія) були спеціяльні ринки, де продавали невільників туркам, арабам, персам. Особливо тяжко було тим, що потрапляли на «каторги» — як веслярі на турецькі судна. Прикуті ланцюгами, мусіли вони веслувати, поки не гинули від перевтоми.

Це татарське лихоліття тривало кілька століть і залишило глибоке враження в свідомості народу. Він бачив, що влада безсила йому допомогти, що треба рятувати себе власною силою.[95] Такою силою стало козацтво.

---

[92] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 330, 334.337.
[93] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Там же, стор. 78.
[94] С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 132.

СІҐІЗМУНД І-ий СТАРИЙ (1506—1548)

Року 1506 Олександер помер. Литовські пани знову поспішно обрали Великим князем його молодшого брата, Сіґізмунда, хоч було цілком ясно, що він же буде обраний на короля Польщі. Це поспішне обрання мало заманіфестувати незалежність Великого Князівства Литовського, але знову не зроблено нічого реального.

Сіґізмунд протягом 42 років об'єднував владу короля польського та Великого князя литовського. Це була доба, яка залишила глибокий слід в обох державах і підготовила ґрунт для їх унії.

Початок XVI ст. характеризується для Великого Литовсько-Руського Князівства повним розходженням прагнень різних груп людности. Польські маґнати змагали до повного об'єднання Польщі та Литви в одну державу, на підставі Кревської унії, а литовські маґнати прагнули унії з Польщею, але із збереженням політичної самостійности обох держав. Білоруські та українські маґнати боялися зближення з Польщею і деякі тягнули до православного Московського князівства. Маси білоруського та українського народу голосу не мали, та вони й не орієнтувалися в складній ситуації. Вони не розбиралися в тому, що литовських маґнатів манило привільйоване становище під польським королем, але литовський патріотизм стримував їх від повної інкорпорації, бо в такому разі вони були б утратили в користь поляків становище фактичних правителів, свій монополь на високі уряди, маєтности. Знов же польська шляхта хотіла повної інкорпорації Литви, щоб діставати в Великому Литовському Князівстві уряди й маєтности.

У XVI ст. приходить до голосу новий чинник — шляхта. Спочатку вона здобула право постійної участи в соймах, і поволі звільнилася з-під впливу Ради-Панів. Інтересам цієї численної ґрупи населення відповідала інкорпорація, бо вона позбавляла впливу маґнатів і розширяла права шляхетства поза обсяг Польщі на литовські уряди і маєтности.

Сіґізмунд ставився до інкорпорації неґативно. З одного боку на нього впливала жінка, Бона, з роду італійських Сфорців, яка мала в Литві великі маєтності й боялася, що після інкорпорації доведеться платити з них податки; з другого — він хотів зостатися дідичним монархом Великого князівства, і вважав, що польські пани завжди оберуть королем Великого князя Литовського. Тому Сіґізмунд не раз давав обіцянки польським панам прискорити інкорпорацію, але фактично не робив у тій справі нічого.[96]

---

[95] Д. ДОРОШЕНКО. Нарис історії України. Варшава, 1932.
[96] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 342-343.

Року 1522, всупереч традиціям, на Віленському соймі прелати, князі і дідичі, на прохання Сиґізмунда I, заприсяглися, що, на випадок його смерти, визнають Великим князем його єдиного сина, Сиґізмунда-Авґуста, якому було тоді лише два роки. В 1529 році Сиґізмунда-Авґуста проголошено Великим князем, після того — польським королем, а в 1530 році — коронувано. Року 1544 Сиґізмунд передав синові Велике Князівство.[97]

СИҐІЗМУНД-АВҐУСТ (1544—1572)

Таким чином за Сиґізмунда Старого, в 1544 році, Литовське князівство офіційно відокремилося від Польщі і знову мало окремого князя. Це був останній тріюмф литовських автономістів.[98] Але такий стан тривав лише чотири роки — до смерти Сиґізмунда в 1548 році. Зв'язок Сиґізмунда-Авґуста з литовськими маґнатами зміцнював його шлюб з княжною Варварою Радзівілл, проти якого протестували польські пани. На соймі в 1551 році не лише маґнати, а навіть і шляхта рішуче висловилася проти інкорпорації, навіть проти спільних соймів.[99]

Наступні роки минули в гострій боротьбі польських панів-уністів проти Великого Князівства. Протягом 165 років змагань за унію польські посли до Соймів призабули правдиві факти і заявляли, що унія існувала фактично з 1385 року і що лише Сиґізмунд її послабив. Перераховувалося «польські» землі, які нібито захопила Литва, і серед них — Луцьк.

Року 1558 ливонські лицарі, що вели боротьбу з Москвою, звернулися по допомогу до Сиґізмунда-Авґуста. Війна була тяжка, бо, крім Москви, довелося боротися із Швецією та Данією. В 1563 році московське військо захопило Полоцьк, старовинну провінцію литовської держави, що було тяжчою втратою, ніж утрата в 1513 році Смоленська.[100]

Знесилена війною, литовська шляхта, проти волі маґнатів, вислала Сиґізмундові-Авґустові, з табору під Вітебськом, петицію, щоб перевів унію з Польщею. Сиґізмунд-Авґуст, одержавши цю петицію, спочатку не дав їй ваги. Литовські пани погодилися вислати на коронний сойм до Варшави року 1563 відпоручників. Фактично репрезентантом їх був Микола Радзівілл, а решта виявили подиву-

[97] М. ГРУЩЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 346-350.
[98] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 351. Настрій литовських маґнатів характеризує лист литовського сенатора Глібовича (1547 р.) шуринові, кн. Санґушкові, в якому він радить запобігати ласки не на Краківському дворі, а у Вільні. Там же, прим. 2.
[99] М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. Польско-Литовская уния. К.
[100] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 363.

гідну солідарність. Він, вирікаючись права обирати Великого князя, твердо стояв на тому, що Велике Князівство має залишитися окремим тілом, зберегти свій сойм, ради, права.[101]

Справа з унією протяглася ще два роки. Тим часом до короля надійшли петиції з Волині та Підляшшя. Автори тих петицій просили прискорити справу унії, заявляючи, що за кілька років їхні землі обернуться на пустку, що ніхто не боронить їх від татар.

Становище Волині та Підляшшя було особливе: вони найбільше терпіли від татарських нападів. З другого боку — боротьба з Москвою, яка була головною справою для Великого Князівства, мало захоплювала їх, але вимагала коштів та людей. З приєднанням до Польщі вони сподівалися мати захист. Було, звичайно, чимало й інших причин: пограничні суперечки, наїзди сусідів тощо.[102]

У січні 1569 року в Люблині скликано польсько-литовський спільний сойм, якого завданням було розв'язати справу унії Литви з Польщею. Спочатку провідники литовського автономізму, на чолі яких стояли Микола Радзівілл, племінник того, що був лідером на соймі 1563 року, та староста Жмудський, Ян Ходкевич, поставились рішуче проти унії, а польські пани намагалися довести, що унія реально існувала від часів Ягайла. Тоді литовські пани подали такий проєкт унії: 1) спільні вибори Великого князя, але з обов'язковим затвердженням його у Вільні; 2) спільні сойми тільки в справах зовнішньої політики та оборони; 3) кожна держава має свої власні сойми; 4) уряди дістають тільки «прирожденні обиватели»; 5) монета має бути осібна в кожній державі; 6) справи кордонів нормують особливі суди.

Цей проєкт поляки не підтримували, і литовські посли, довідавшись, що король рішуче став на їх бік, потайки виїхали, сподіваючись в такий спосіб зірвати сойм. Тоді поляки вирішили прийняти позаочну ухвалу: скасувати всі противні унії привілеї, приєднати Волинь та Підляшшя і готуватися до війни з Литвою, закликавши на допомогу татар.

Звичайно, непарляментарний учинок литовських панів, — а вони пізніше повернулися, — нічого не приніс, крім шкоди. Після того Волинь та Підляшшя без протестів приєдналися до Польщі. За ними прилучилася Київщина й Брацлавщина. Тут, можливо, діяло бажання не розділятися з іншими українськими землями державними кордонами. Всі ці землі прилучено нібито на історичних підставах, хоч насправді жадна з них не належала до Польщі. Зразком

---

[101] М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ. Там же. — М. К. ЛЮБАВСКИЙ. Литовско-русский сейм. М., 1893, стор. 663. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 364-377.

[102] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 376-382.

цих «історичних» підстав може бути такий: Київ належав до Польщі тому, що польські королі двічі брали й грабували його (Болеслав Хоробрий — за Святополка та Болеслав Сміливий — за Ізяслава). У мотивах про прилучення цинічно вказувалося лише на те, яку користь з того матиме Польща, але зовсім не згадувалося інтересів людности тих земель.

1-го липня 1569 року було укладено акт унії, згідно з яким Корона й Велике Князівство Литовське творили одну Річ Посполиту. Вони обирали спільно короля, якого проголошували Великим князем. Сойми мали бути тільки спільні. Осібні уряди у Великому Князівстві задержувалось.[103] Монета була спільна. Польська та литовська шляхта мали право володіти землями в обох частинах держави. Окремими залишалися: печатка, герб, фінанси, адміністрація та військо. У Великому Князівстві Литовському залишалися руська мова, як урядова, та Литовський Статут, як діюче право.

УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Наслідки Люблинської унії для України були величезні.

Україна була розірвана: більша її частина перейшла до Польщі — Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. За Великим Князівством Литовським залишилися білоруські землі по Вітебськ, Оршу та Мстиславль; українські землі: все Берестейське воєвідство та Пинщина. Буковина з середини XIV ст. перебувала в складі Молдавії, а коли Молдавія 1564 р. визнала протекторат Туреччини, з нею перейшла під турецьку зверхність і Буковина.[104] Закарпаття, після недовгого правління Коріятовичів, діставалося під владу Угорщини. Після поразки Угорщини в 1526 р. і поділу між Туреччиною, Австрією та Семигородом, Закарпаття теж поділено: Пряшівщина та Ужгород опинилися під Австрією, а східня частина — під Семигородом.[105]

Значна частина України опинилася під владою Москви: все сточище Десни і Сейму по Остер і Гомель над Сожею, навіть верхів'я Псла, Ворскли і Дінця. В 1513 році московське військо здобуло Смоленськ, в 1563 — Полоцьк.

Десятки чернігівських та новгород-сіверських князів разом із своїми землями перейшли до Москви, поклавши початок родам: Одоєвських, Масальських, Воротинських, Трубецьких, Бєльських та інших.[106]

---

[103] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, IV, стор. 400-404, 420. — І. ЛЕВКОВИЧ. Там же, стор. 110.
[104] А. ЖУКОВСЬКИЙ. Буковина. «ЕУ», II, стор. 190.
[105] ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Закарпаття. «ЕУ» II, стор. 717.
[106] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 128.

Литовське Князівство втратило не лише свої землі, а й державне значення. Спільне життя з Польщею не налагоджувалося. Литовські патріоти боронили свої права і трималися на спільних сеймах окремо.

Найбільше втратила Україна: національне життя і національні традиції зазнали тяжких ударів. Польська шляхта згірдливо ставилася до всього чужого, і перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або польонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм ширилися так, як то було в Галичині.

Король дістав необмежене право роздавати землі, і цим широко користалися поляки. В Польщі давно вже вичерпано було вільні землі, а в зв'язку з загальною економічною коньюнктурою в Європі збільшився попит на збіжжя, і сільське господарство стало прибутковим. Це викликало бажання побільшувати площу орної землі.

Майже негайно після Люблинської унії починається широка роздача землі польським панам на Київщині, Брацлавщині, на Задніпров'ї, що славилися родючим чорноземом. В Україні з'являються величезні лятифундії «королев'ят» — польських маґнатів: Замойські володіли землями від Тернополя до Паволочі, Тарновські — Уманщиною, Конецпольські мали староства Барське, Плоскіровське, Чигиринське, Корсунське, Переяславське, Гадяцьке, Миргородське. Найбільше одержали Вишневецькі — Олександер та Михайло: в 1590 р. все Посулля, що наприкінці XIX ст. охоплювало Полтавську та частину Чернігівської губерній.

Землі ці були слабо залюднені, і, щоб привабити селян, в цих лятифундіях встановлено «слободи», пільгові роки, від 20 до 40, протягом яких вони не платили податків і не робили панщини. Люди з усіх частин України з неймовірною швидкістю стали заселювати ті землі. Інженер Боплян, який служив у Конецпольських, писав, що вони заснували 50 слобід; у Тарновських виросло 110 містечок та 200 сіл. Окремі пункти були густо залюднені: в Ромні було 6000 господарств, у Лохвиці — 3325, у Лубнях — 2646, Пирятині — 1749.[107]

Литовські політики довгий час не вважали свою поразку за безнадійну. Після смерти Сігізмунда-Авґуста в 1572 році вони сподівались повернути українські землі, але зв'язувала тяжка війна з Москвою, яку Литва не могла вести без допомоги Польщі.

Кандидатами на литовський престіл були французький принц Генріх Валюа та Іван IV Лютий, цар Московський. Іван IV ставив умовою розрив з Польщею, але це рішуче відхилили литовські

[107] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 144-145.

посли. Нарешті Литва та Польща спільно обрали Генріха Валюа, але за короткий час він утік до Франції, де посів королівський престіл, як Генріх II.

Настало знову міжкоролів'я, і Литва спробувала висловити свій протест, не взявши участи в соймі 1573 р. Вона мала власного кандидата на великого князя — австрійського принца Ернста. Але повторилася та сама нерішучість, і протест закінчився визнанням за Великого князя Стефана Баторія, обраного королем Польщі (1573-1586). Його енергія в боротьбі з Москвою, тактовне поводження з Литвою (за нього підготовлено до друку III редакцію Литовського статуту в дусі автономности Литви), тісніше зв'язали Литву з Польщею. Під час безкоролів'я після смерти Стефана Баторія в 1586 р. Литва зробила знову спробу розірвати з Польщею, але примирилася на кандидатурі Сігізмунда III Вази (1587-1632), королевича шведського.

Правління Сігізмунда III тривало 45 років і було найтяжчим часом для України і навіть Польщі. Все його правління було заповнене війнами для здобуття корон шведської та московської. Фанатичний католик, Сігізмунд III не мав популярности в Швеції, і в 1588 р. шведським королем став його дядько, Карло. Почалася довга війна зі Швецією, яка коштувала Польщі багато грошей та людей, але Сігізмундові корони не дала. В історії України ця війна важлива тим, що вперше виступило в ній українське козацтво, як військова організація.

Ще тяжчою для Польщі була війна за московську корону. З 1598 року в Московському царстві вимерла, зі смертю царя Федора, династія так званих «Рюриковичів», власне нащадків Юрія Довгорукого, і почалося «Смутное Врем'я». Обраний Земським Собором, цар Борис Ґодунов неспроможний був забезпечити спокій та тверду владу. В 1604 році на Москву вирушив претендент на престол під іменем сина Івана IV — царевича Димитрія, що загинув у таємничих обставинах в 1591 р. Його визнала Чернігівщина, т. зв. Сіверська Україна, підтримали приватні полки польських панів та українські й донські козаки; переходили на його бік і московські війська.

В 1605 р. Димітрій зайняв престол, але в 1606 р. був забитий. На деякий час царем став Василій Шуйський, проти якого в різних місцях почалися повстання, серед яких керівну ролю грали міста Сіверської України, з ватажками — воєводою путивльським, князем Шаховським та колишнім холопом Болотніковим. Повстанців розбито. Тим часом у Стародубі з'явився новий претендент на престол під іменем Димитрія, що нібито врятувався від смерти. Осередком його війська стало Тушино. Його визнали: вдова Димитрія I, Марина, з польського роду Мнішків, багато бояр, навіть патріярх Філарет, колишній боярин Романов.

Не мігши подолати «тушинців», Василій Шуйський звернувся по допомогу до Швеції. Тоді Сігізмунд III рушив походом на Москву, але зупинився під Смоленськом, якого не міг здобути протягом 21 місяця. В 1610 р. бояри скинули Василія Шуйського й запропонували обрати царем Сігізмундового сина Владислава, з умовою, що він має перейти на православ'я. Проте, Сігізмунд не відпускав Владислава, бо хотів сам бути царем. Почалася окупація Москви польськими військами.

Польща не відмовлялася від своїх «прав» на Москву навіть після того, як у 1613 р. на Земському Соборі обрано царя — Михайла Романова.

В 1613-1614 рр. Владислав ходив на Москву, щоб «узяти своє царство», але зазнав невдачі. Угодою про перемир'я на 14½ років затверджено за Польщею Смоленську та Чернігово-Сіверську землю.

Року1632, під час міжкоролів'я після смерти Сігізмунда III, московське військо вирушило проти Польщі, але під Смоленськом зазнало поразки. Року 1634-го підписано Поляновський «вічний мир», яким остаточно закріплено за Литовсько-Польською державою Смоленську та Чернігово-Сіверську землі, а Владислав зрікся претенсій на московський престол.[108]

У цих польсько-московських походах українське козацтво брало поважну участь. У війську Сігізмунда під час облоги Смоленська було коло 30.000 козаків. Під час походу Владислава на Москву в 1618 році козаки врятували королевича від полону. Року 1632 польське військо мало яких 9.000 вояків, а козаків було 20.000 під командою гетьмана Тимоша Орендаренка. Вони брали Смоленськ, Калугу, Вязьму.

Так, наприкінці XVI та на початку XVII ст. козаки почали відігравати щораз більшу ролю в історії Польсько-Литовської держави.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XV—XVI СТОЛІТТЯХ

Вище вже згадувано, як поступово зростав на західніх землях України польський вплив. Він поширювався не однаково. Передусім підпала йому Галичина, з першої польської окупації. Підпало й Підляшшя наслідком численної польської колонізації, хоч воно не належало Польщі. Натомість Волинь, Берестейсько-Пінські землі,

[108] С. Г. ПУШКАРЕВ. Там же, стор. 198-217.

Брацлавщина, Київщина — майже не зазнали польських впливів до Люблинської унії. Найменше ширилися вони на Сіверщині та Переяславщині.

Берестейщина найбільше піддалась литовському впливові. Але в литовському праві з самого початку велике місце належало старо-руським впливам, бо впливали і українські і білоруські звичаї.

Уже в XIV ст. не залишилося в Литовському князівстві чисто литовського права: його замінено правом руським, щоб прихилити українців, а з другого боку тому, що взагалі культура литовська стояла настільки нижче, ніж руська, що не могла конкурувати з нею. Таким чином впливи трьох культур — староруської, литовської та польської створили суспільні, економічні та культурні умови життя українських земель Правобережжя.[109]

Консервативному ставленню до українських традицій литовського уряду сприяла й децентралізація управління: там, де не збереглися князі із старих династій, землі діставали нових, здебільшого родичів Ґедиміна, які наслідували старі традиції. Лише правління Яґайла та Вітовта поклало край децентралізації: почався «погром князів Ґедиміновичів», і до кінця XV ст. лишилися тільки Свидригайло Волинський та Олелько Київський, ставши в ряд з колишніми українськими князями, позбавленими державних прав.

Однак, землі й далі зберігали свої права, автономію, а боярство — широку монополію в управлінні. Ці права підтверджувалося «земськими привілеями». Найбільше зберегли свою автономію білоруські землі — Полоцька та Вітебська, які ще за княжої доби мали самоуправління і укладали «ряди» з князями. На початку XVI ст. землю репрезентували «князі, бояри, міщани і вся земля». Стани брали участь в суді намісника, мали свій скарб, вели зносини з німецькими містами, а головне — мали право вимагати зміни «нелюбого» намісника.

Київщина одержала привілеї уже від Казіміра, після смерти Семена Олельковича, р. 1507, Волинь — 1501 і 1509 рр. Скрізь панишляхта мала право брати участь в управлінні, на з'їздах, полагоджувати земські справи, висилати своїх делеґатів до соймів.[110]

Інші обставини склалися на землях, що перейшли під владу Польщі — в Галичині, на Поділлі, Холмщині, Белзщині, Підляшші. На відміну від литовського уряду, який визнавав вищість української культури, польський дивився на неї згірдливо. Українська шляхта, яка одна могла захищати українські інтереси, втратила

[109] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, V, стор. 1-8.
[110] М. ГРУЩЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 10, 14.

права самоврядування і була зв'язана різними обмеженнями, яких не знала польська шляхта. Під тиском тих обмежень вона тратила своє значення і з ходом років злилася з польською шляхтою.

В другій половині XV ст. заникають вже й рештки руського устрою. Переважна частина значнішого боярства потопає в польській стихії. Руський характер зберігають лише селяни, духовенство, дрібне міщанство — «рорі і chłорі».[111]

Люблинська унія 1569 р. відкрила шлях цій спольонізованій шляхті на Київщину та Волинь.

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

На чолі Литовсько-Руської держави стояв Великий князь. Він був монархом, але здобував престіл на змішаних підставах наслідування: обрання одного з синів Великого князя. Він сполучав у своїх руках законодавчу, виконавчу й судову владу, був зверхнім начальником збройних сил, провадив дипломатичні зносини з іншими державами, проголошував війну та мир, призначав і звільняв державних урядовців.

Становище Великого князя перейшло велику еволюцію. В XIV ст. його влада обмежувалася Віленським уділом, з яким була зв'язана влада над удільними князями.

В останні роки XIV і до середини XV ст. вся влада зосередилася в руках Великого князя, і з Панами-Радою він радився лише з своєї волі.

Наприкінці XV ст. Пани-Рада, за привілеями 1492 та 1506 рр., поділяють з Великим князем зверхні права, позбавивши його права вести самостійно дипломатичні стосунки, видавати закони, призначати на уряди.

Після Люблинської унії 1569 р. всі права переносяться на загальношляхетський литовсько-польський «Сойм Вальний», що триває до занепаду Литовсько-Польської держави.[112]

Престолонаслідування теж зазнало значної зміни. Спочатку спадкоємця призначав князь-батько, не обмежений правами старшинства; він міг передати стіл і молодшому синові. З 1440 року вперше обрано проти волі батька — короля Казіміра.[113]

Новообраного Великого князя урочисто оголошували Великим князем і він складав присягу-обіцянку рядити згідно з старими звичаями.

Зазнали зміни прерогативи князівської влади. З XV стол., як згадано вище, законодавчу владу князь поділяє з Панами-Радою,

---

[111] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 22-25.

[112] М. ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права. Мюнхен, 1947, стор. 116-117.

а з XVI — із загальношляхетським соймом. З XV ст. суд над усім князівством перейшов від удільних князів до Великого князя, і по всіх землях сиділи його намісники. З кінця XV ст. Пани-Рада здобули право суду разом з Великим князем. З XV ст. в справах провінціяльної та центральної адміністрації вирішальний голос належав Панам-Раді.

Значне місце в структурі держави належало удільним князям. Нащадки українських князів, а пізніше Ґедиміновичі, залишилися зверхниками своїх земель, але з XV ст., з привілею 1434 року, вони вже стають підданими Великого князя і втрачають свої державні права.

Удільний князь мав біля себе раду, що складалася з служилих бояр, значних урядовців, єпископів. У своїй землі він був найвищим суддею, адміністратором, командував військами, збирав податки. Великий князь не мав права втручатися в адміністрацію або приймати апеляції на присуд удільного князя.[114]

Другим чинником центральної влади були Пани-Рада. Спочатку в Радах брали участь Ґедиміновичі, бояри, урядовці та міщани, але вирішальний голос мали тільки Ґедиміновичі. За Вітовта, з 1401 року, до голосу приходять службові князі і маґнати — маєткова аристократія, на яку спирається Вітовт. Але Рада не була державною установою, і Великий князь не був зобов'язаний слухатися її порад. Під кінець правління Казіміра Великокняжа Рада — Пани-Рада — поділяє владу з Великим князем: у його відсутності веде закордонну політику, провадить суди, проголошує мобілізацію.

Року 1492 злеґалізовано правне становище й унормовано склад Ради та її компетенцію. Спочатку до неї належали 4 католицьких єпископи, деякі з удільних князів, намісники більших земель, з урядовців — канцлер, маршалок, підскарбій земський, гетьман найвищий та ще дехто. В XVI ст., коли вже не було удільних князів, загальне число провінціяльних і центральних урядовців досягло 80. Вступ до Ради був відкритий лише для католиків, хоч бували винятки, наприклад, князь Острозький та інші. Велике число членів робили Раду негнучкою, її тяжко було скликати, і тому Великий князь користався Тайною Радою з 8-10 осіб, серед яких були латинські єпископи, воєводи, каштеляни, великокняжі урядовці.[115]

Після Люблинської унії Вальний Сойм перемагає Панів-Раду. Ще з середини XV ст. князь починає, за прикладом Польщі, втягу-

[113] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 118.
[114] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 118-126.
[115] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 126-131.

вати до державних справ дрібну шляхту; так, у 1440 р. вперше загал шляхти бере участь в обранні князя, що стає надалі традицією: обирають — шляхта та Пани-Рада.

Сойми породили привілеї шляхті, які звільняли її від обов'язків платити податки. В XVI ст., коли війни стали частішими, треба було питати поради шляхти і згоди її на сплату податків на війну. Другий Литовський Статут 1529 р. вже визнав Вальний Сойм як державну установу.

В 1564 році визначено точний порядок шляхетського представництва на соймах: шляхта мала обирати на повітових соймиках по два посли, яким давали писану інструкцію. Таким чином сойми стали установами парляментарного характеру, але репрезентована на них була лише шляхта. Компетенція сойму повторювала компетенцію Великого князя та Панів-Ради.

За Люблинською унією сойм Великого Князівства Литовського зливається з Соймом Речі Посполитої. Тоді виявилася потреба порозуміння литовських депутатів перед загальним соймом Речі Посполитої, і так виник «головний соймик Слонімський», скликуваний перед загальним соймом; крім делеґатів, у ньому брали участь члени сенату. Крім Слонімського соймика були повітові, що їх скликав король перед загальним соймом. Вони давали інструкції делеґатам, від яких ті не повинні були відступати. Таких соймиків було 22, вони обирали по 2 делеґати.[116]

Центральна адміністрація складалася спочатку з урядовців Віленського князя. Згодом до них приєдналися урядовці, що перейняли справи всього Великого Князівства Литовського. Тому стало по два однойменних урядовці, що з них перший був помічником другого.

Першою особою був маршалок земський, який у відсутності Великого князя головував на зборах Панів-Ради. Маршалок двірський був його заступником. Державною канцелярією відав канцлер, а заступником його був підканцлер. Фінансами завідували земський підскарбій та його заступник — двірський підскарбій. Командували військом — гетьман земський (пізніше великий) та гетьман двірський (чи польний).

Місцева адміністрація з'явилася після ліквідації удільних князів, яких замінили у великих волостях намісники-старости. У великих містах — у Вільні, Троках та Києві — були не старости, а воєводи, але вони мали інший характер, ніж староруські воєводи. Намісники менших міст називалися державцями. Ще нижче стояли тіюни.

---

[116] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 131-137. — Л. ОКІНШЕВИЧ. Державне право. Литовсько-руська доба. «Е.У.», т. І, стор. 641.

Територія староств («Повіт») була неоднакова: менші повіти були в Литві, більші в Україні. Намісник або староста був не лише урядовцем, який виконував державні функції, але й управителем державних доменів з їх господарством — великокняжих дворів. Старости збирали податки, стежили, щоб не пустіли селянські ґрунти, виконували суд, пильнували за обороною своєї території, за справністю замка, забезпеченням його зброєю та припасами.

Серед помічників старости, що мали староруські назви — тіюнів, детських — з'явилися нові: возні, що виконували судові рішення, приводили позваних на суд; в кожному повіті були хоружі, городничі, що мали нагляд над замком, мостовничі тощо. Функції старости були різноманітні, крім адміністративних також поліційні.

У складі Корони Польської українські землі поділялися на воєвідства: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське і в 1630 році — Чернігівське. На чолі воєвідств стояли воєводи з широкою владою. Помічниками їх були каштеляни.[117]

ВІЙСЬКО

Військо Литовсько-Руського Князівства складалося з двох частин: народного «ополченія» та постійного війська. З бігом часу народне «ополченіє» втрачало своє значення, залишаючись тільки для оборони замків під час нападів татар або для розвідок — чи не насувається ворог. Для далеких походів воно не надавалося, бо не мало відповідної зброї та вишколу. Тому головна увага уряду була звернена на постійне боярське військо. Вище вже була мова про те, що бояри за службу у війську одержували землі.

Вельможі, маґнати висилали до війська загони своїх людей під власними прапорами: за статутом 1527 року по 1 воякові з конем — з 2400 моргів. Середньозаможні бояри висилали по 2-3 вояків, добре озброєних. Панцерні слуги служили самі, без слуг, у панцерах.

У Галичині, після польської окупації, встановлено польські порядки, і обов'язки галицьких шляхтичів були тяжчі, ніж шляхти інших частин Польщі. Вони не мали права продавати землі, щоб не зменшувалося число зобов'язаних до служби, за закордонні походи їм не платили, як платили в Польщі, і вони не мали права — з огляду на постійну небезпеку нападів — без дозволу виїздити з своїх маєтків у Галичині.

За польським зразком, головну увагу в литовському війську приділяли кінноті, що складалася з «копійників» — вояків із довгими списами та мечами, і стрільців — у легких панцерах, з луками або кушами. Піхота мала броню, щити, мечі та луки. Зброя була різно-

[117] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. V, стор. 286-304.

манітна: сокири-балти, бердиші, чекани; мечі були теж різних типів: довгі, короткі — тесаки, рапіри, кончари тощо. Зброю виробляли переважно у Львові, де був «цех мечників».

З XIV ст. почали вживати порох. У 1394 році вперше у Львові появилися гармати, а в 1468 році засновано «людвисарню», де їх виливали. Спочатку палили з гармат каміннями і лише з кінця XV ст. стали робити залізні ядра.

Пізніше з'явилася вогнепальна зброя. Вперше згадується пищалі у вінницькому замку в 1471 році: менші, «ручниці», і більші, «гаківниці». В половині XVI ст. вводять нові роди зброї — «аркебузи» та ін.[118]

Виробництво куль та пороху лежало на обов'язку пушкарів.

Введення вогнепальної зброї змінило характер воєн, збільшило значення постійного вишколеного війська, а також ускладнило оборонну техніку.

В давні часи укріплені замки були переважно дерев'яні, будовані на горах, оточені ровом з водою і валом. Часто будували їх на високому березі ріки. Найбільшим замком XVI ст. був Житомирський, далі йшли Вінницький, Канівський, Чорнобильський. Стіни їх складали з окремих зрубів із дубових брусів, городень, виповнених землею і обліплених глиною. Над валом був дерев'яний паркан із стрільницями. Над стінами висотіли мурованні вежі, або башти, подекуди з плескатим дахом, на якому ставили гармати.[119] Число башт було різне: в Овручі — одна, в Києві три.

Мурованні замки відомі ще з XIII ст. — в Холмі, Кам'янці Литовському, в XIV ст. у Львові, Галичі, Перемишлі, Кам'янці Подільському. Здебільшого будували їх на високих горах, наприклад в Острозі на Волині, Кам'янецький на Поділлі.

З найбільших був замок у Барі, розташований на 2 гектарах площі, замок у Кам'янці на Поділлі — на 4 гектарах. Бували зовсім маленькі, як Пилява, Сутківці на Поділлі — по 50 метрів. В кожному замку були глибокі колодязі: в Підгірцях — у Галичині та Кам'янці-Подільському на 36 метрів глибини; в Крем'янці викопали колодязь на 40 метрів глибини, але води не досягли.

Форма мурованих замків була різна, а спільними були вежі по кілька поверхів, на них стояли гармати, а в стінах були стрільниці.

СОЦІЯЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ

а) Князі та пани. Найвищу верству населення в Литовсько-Польській державі становили князі — нащадки українських удільних князів, які, хоч і позбавлені державних прав, зберегли свої

[118] Історія українського війська, стор. 136-138; 146-150.
[119] Історія українського війська, стор. 150-157.

великі земельні володіння. Після розгрому Вітовта до українських князів приєдналися князі Ґедиміновичі, позбавлені теж своїх князівств: Ольґердовичі, Коріятовичі, Корибутовичі, Любартовичі та інші. Вони разом творили могутню верству маґнатів, «княжат», аристократію. Найбільше українських князів збереглося на Чернігівщині, але вони поволі переходили до Москви, здебільшого з своїми землями, творячи там аристократичні роди князів Трубецьких, Брянських, Волконських, Масальських і інших.

Інший характер мала Волинь, де збереглося коло 30 княжих родів, які відіграли велику ролю в її політичній та культурній історії. Серед них найвизначнішими були Заславські, Четвертинські, Ружинські, Порицькі на чолі з князями Острозькими, які в XVI ст. володіли понад 1.000 сіл. До княжат наближалися багатством бояри: Боговитини, Монтовти, Семашки, Сенюти, Загоровські, Гулевичі, Немиричі й інші.

Княжата виходили на війну не під загальною хоругвою, а під власною, і тому називалися «панами хоруговими». Із своїх маєтків вони повинні були давати по одному озброєному воякові з 8 селянських господарств.[120]

Про розмір маєтностей маґнатів свідчать числа вершників, яких вони виставляли. 1528 року виставили: князь Слуцький — 433, Острозький — 426, Радзівілл — 260, Кишка — 294, Ходкевич — 197 і т. д. З усього війська, яке виставляла Волинь, маґнати давали коло 3/4 частину, тобто маґнати давали 900, а решта 300 вояків.

Найбільше маґнатів було на Волині; на Побожжі, Берестейщині і Підляшші було розвинене дрібне володіння; на Київщині і на Брацлавщині не було жадного хоругового роду.[121]

Маґнати володіли великими маєтностями і посідали вищі уряди.

З маґнатів складалася Рада Панів, що, як уже зазначено, була співучасницею влади Великого князя і до 1569 року була найвищою державною установою Великого Князівства Литовсько-Руського. Маґнати були звільнені від підсудности провінціяльній адміністрації, а підлягали судові самого князя.[122]

Інші умови створилися на Поділлі, бо там не збереглося старих українських боярських родів і туди в XV-XVI ст. посунули польські роди: Одровонжі, Бучацькі, Гербурти, Фредри, Конецпольські, Потоцькі та спольщені українські, як Струси, Кирдеї, Чурили. Найкращі землі захоплювали поляки, найгірші залишалися українцям.

---

[120] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 27-29. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, стор. 137.

[121] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 31-37.

[122] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 40. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 79.

Боярство в Галичині у 1430 році було зрівняне з польською шляхтою. Польські королі роздавали полякам землі, і значна частина українського боярства потонула в польській масі, а частина еміґрувала на Поділля та Волинь. У XVI ст. в Галичині вже не залишилося боярських родів, які трималися українських традицій, лише серед дрібної шляхти зберігалися вони.

Року 1509, як уже була мова вище, на Галичину пішов волинський воєвода Богдан. Цей похід мав українське забарвлення, і до нього пристало багато галицької шляхти. Так само було, коли на Галичину пішов Андрій Барул, що називав себе «спадкоємцем Руси». Становище шляхти в землях Белзькій, Холмській і Підляській було ще гірше, бо там була спольщена і вища, і дрібна шляхта.[123]

Нижче від маґнатів-панів стояла шляхта, яка жила на господарських землях, одержуваних за військову службу. Шляхта давала головну масу постійного війська, якого завжди потребувало Литовсько-Руське Князівство, оточене з усіх боків ворогами. Навіть удови, якщо діставали у спадщину маєток, на заклик мусіли виставляти озброєних людей.[124] За це уряд щедро надавав шляхті різні привілеї, які звільняли її від податків, підлеглости місцевій адміністрації тощо. Шляхта не була замкненою верствою: до неї могли переходити селяни, поповичі.

Нижче стояли бояри, що в Литовському Князівстві мали інше значення, ніж за княжої доби. Це були службовці, які виконували різні повинності: розвозили пошту, виконували «подорожну», «путну» службу («путні» бояри) тощо. Серед них було чимало зубожілих старих бояр, а також смердів — селян, колишніх невільників.

Ще нижче стояли «панцерні слуги», які теж жили на землях, одержаних від уряду. Вони служили у війську персонально, не маючи обов'язку приводити своїх людей.[125]

Городельський привілей 1413 р. вніс багато нового: всі шляхтичі мали бути католиками і своїх дочок мусіли одружувати лише з католиками; крім того, всі вони повинні були мати свої герби, а для того мусіли приписуватися до польських родів, що мали герби, звичайно, за їх згодою.

Ці пункти Городельського привілею скасував Великий князь Сіґізмунд-Авґуст у 1563 році, а Люблинська унія з усіх цих груп утворила єдину шляхетську верству.[126]

---

[123] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 40; VI, стор. 235-254.
[124] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 41, 49; 51-53.
[125] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 82.
[126] Л. ОКІНШЕВИЧ. «Е.У.», стор. 642. — В. СЕНЮТОВИЧ-БЕРЕЖНИЙ. До старо-руської геральдики. «Літопис Волині», Вінніпеґ, 1955, ч. 2, стор. 15-22

б) Міщанство. Місто на Подніпров'ї було підвалиною політичного суспільного життя давньої Руси, і його торговельні інтереси керували політикою. Устрій Литовської та Польської держав не давав можливости містам розвиватися, бо центральне місце належало магнатам, а пізніше — шляхті. Фокусом економічного життя став шляхетський фільварок, а не місто, яке жило своїм відокремленим життям.

Міське населення України доби Середньовіччя було зорганізоване на німецький взірець, поділяючись на корпорації, в яких упривілейоване становище мало купецтво. Всі категорії людности були об'єднані в цехи: лікарів, аптекарів, співаків, адвокатів, музик, ремісників. В Україні цехова організація з'являється ще в XIV ст.: грамота 1386 року згадує шевців Перемишля, які творили замкнену корпорацію з обмеженим числом членів. Аналогічна корпорація була у Львові. В XV ст. цехи поширилися вже по всіх містах України.

Цех був самоуправною громадою з власним статутом, судом і виборним «цехмістром» на чолі. Члени цеху були зв'язані суворою дисципліною і час від часу відбували сходини, на яких обговорювали поточні справи. Цеховим майстрам підлягали підмайстри та учні. Після певного числа років навчання підмайстер складав іспит, предкладаючи свою досконало виконану роботу, свій «Meisterstück», «шедевр», і тоді, за згодою всього цеху, міг бути прийнятий як майстер. Але цього було тяжко досягти. Кількість майстрів була цехом устійнена, і в інтересах майстрів було не збільшувати числа майстрів. Цех пильно дотримувався своїх устав. Цеховий провід стежив за якістю продукції своїх членів, слідкував за тим, щоб не було «браків»-недокладностей у роботі своїх членів, та щоб не було конкурентів поза цехом. Члени цеху, винні в порушенні статуту й моралі, були карані, навіть виключувані з цеху. Вони не мали права обминати рішень цехового суду.

Цехи мали свої свята, своїх патронів, ікони, прапори. В цілому цехова організація захищала інтереси продуцента і не рахувалася з інтересами споживача, покупця. Але на свій час вона мала позитивне значення, бо підносила якість продукції, вводила контроль над нею і об'єднувала ремісників певного фаху. Негативною стороною була надмірна регляментація і позбавлення свободи молоді, що відкривало простір для визиску її майстрами, для підкупу та хабарництва.[127]

Рівнобіжно з розвитком цехової організації більші міста виключалися з-під юрисдикції місцевої адміністрації і набували права самоврядування на підставі німецького, так званого Магде-

[127] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 108-139. —І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 642.

бурзького права. Це сприяло економічному розвиткові міст і перетворювало міщанство на окремий замкнутий стан. Першим у 1339 році дістав Маґдебурзьке право Сянок. Провід у місті належав місцевому патриціятові, який складався з найзаможніших родин, що не допускали до свого кола «чужих» людей. Патриції тримали в своїх руках посади довічно і передавали їх у спадок своїм родичам. У Львові, наприклад, вся влада була зосереджена в руках кільканадцятьох родин. Лише 1577 року його населення набуло права обирати «колеґію мужів» з обмеженими контрольними правами.

На чолі міського самоврядування стояли війт та бурмістри; лава з лавниками була судовою організацією, а рада з радниками — адміністраційною. Виконавчими органами були писар та шафарі.

Статути Маґдебурзького права у більшій частині міст застерігали, що правне населення міста повинно належати до римо-католицької віри. Це вносило тяжке ускладнення в життя міст, де більша частина людности була православна. Ледве вдалося їм дістати право обирати одного-двох представників до лави та ради. У Львові, наприклад, православні українці не мали права займати жадної посади, і навіть мешкати могли лише в невеликій дільниці міста (Руська вулиця). Так само було в Перемишлі, Дрогобичі тощо.[128]

в) Селянство. Селянство було антиподом шляхти: що більше шляхта здобувала прав та багатства, то більше втрачало їх і убожіло селянство. Цей процес характеризує увесь перший період литовсько-польської доби й закінчується Люблинською унією — закріпленням селян усіх категорій, що знайшло правне оформлення в III Литовському статуті.

На початку доби серед селянства України були ті самі три великі категорії, що й за княжої доби: вільні селяни — смерди; невільники, раби, челядь; селяни напіввільні — закупи.

Вільні селяни мали власні землі, господарства. Спочатку вони зберігали свої права, і їх називали «тяглими», бо вони несли «тягло», та «похожеми», бо мали право переходити з місця на місце. Закон боронив права вільних селян.

За вбивство вільного селянина каралося як за вбивство шляхтича, хоч кара була менша. Селянин міг виступати в суді як свідок, міг бути свідком при складанні тестаменту тощо. Головно він мав права на землю, які базувалися на «Руській Правді»: міг її продати, подарувати, заставити, передати в спадщину. Міг викорчувати землю в лісі і володіти нею. Набуття шляхтичем помістя не позбавляло селян права на землю.

В селах існували сільські громади.

---

[128] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 143. — Л. ОКІНШЕВИЧ. Там же, стор. 642.

На чолі сільської громади стояв «старець», «отаман», або «староста», а при ньому громадська рада, «добрі люди», або «мужіє». Старосту та раду обирали на рік. Громада відповідала за сплату податків та видання злочинців. Старець з «добрими людьми» мав право суду, який відбувався на громадському вічі, так званім «копа», тому й суд мав назву «копний суд». Деякі громади на підставі привілеїв були вилучені з адміністрації панських і навіть державних урядників.[129]

Селяни жили «дворищами» — громадками переважно родичів, хоч могли бути там і сторонні люди; вони мали голову і членів, так званих «поплечників» або «потужників». У всіх офіційних справах уряд рахувався тільки з головою. В дворищі бувало кілька хат, і всі вони перед державою, як цілість, були одиницею оподаткування — «тягла». Земельна посілість дворищ була неоднакова: від 33 морґів (19,5 десятини) до 500 морґів. Кілька дворищ об'єднувалися в село, а кілька сіл становили волость, адміністраційну одиницю.[130]

З XVI ст., під впливом польського права, відбувається еволюція права землеволодіння селян. Селянську землю починають вважати належною державі або панам. В судах щораз частіше заперечується право селянина продавати власний ґрунт. Цю практику затвердив у 1588 році III Литовський статут.

Бажання держави уніфікувати розмір дворищенського землеволодіння та збільшити тягла селян викликало в 1528 році встановлення «Устави на волоки». Нова система визначила точно розмір «волок» — 33 морґи на дворище, себто 19,5 десятин; решту землі, «зайву», переведено на шляхту. На цих землях пани влаштовували свої фільварки, уважаючи відібрані землі за свою власність. До заведення нової «установи» спонукала також зміна в економіці Европи. В XVI столітті збільшується попит в Европі на збіжжя і викликає прагнення шляхти здобути якомога більше цього збіжжя.

«Устава на волоки» значно обмежила права переходу селян. Щоб забезпечити шляхту збіжжям на експорт до Европи, «Устава» встановлювала для селян низку натуральних повинностей. «Путні» бояри та «панцерні слуги» діставали по дві волоки, селяни — незалежно від того, скільки в них було раніше землі — одну волоку на дворище. Спочатку волоки встановлювалося на державних землях, а потім і на панських. Перші волочні переміри проведено в Білій

---

[129] І. ЧЕРКАСЬКИЙ. Копний суд. Київ, 1927. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 147-148.
[130] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 99-102.

Русі та Поліссі, потім на Волині наприкінці XVI ст., на Київщині ще пізніше.[131]

Залежність селян від панів не обмежувалася виконанням повинностей: держава наділила панів правом суду над селянами, що стало їхнім новим джерелом прибутків. Спочатку це право надавалося лише окремим особам, а з 1457 року його поширено на всіх землевласників. Лише тяжкі злочини залишалося в компетенції державних судів: розбій, наїзд, насильство над шляхтичем, покалічення шляхтича та підпал.[132]

Залежно від характеру повинностей, селяни поділялися на три категорії:

І. Тяглі селяни, які працювали у пана на ріллі з своєю худобою; таких було найбільше. Спочатку працювали вони 8-10 днів на рік, а далі по 2-4 дні на тиждень. Крім праці в полі були різні податки, які називали по-різному: в Україні — «подимщина», в Білорусі — «посощина». Грошовий податок, що його збирала держава, називався «серебрщина».

Пани платили з населення державі податок («дякло» та «стації») натурою: сіном, збіжжям, медом, худобою і т. д. По різних землях податки мали різні назви. На Київщині та Волині податки називалися — «поволовщина», а в загальному «стація», це був податок, зв'язаний з обов'язком годувати князя, коли він перебував у певній землі. З переданням прав на селян панам, вони стали щороку збирати «стації»: курей, качок, гусей, яйця тощо. Крім того була особиста служба селян: повіз — підвідна, направа шляхів, мостів, сторожівщина (обов'язок відбувати сторожу в степах, у замках), пригін — особиста служба на панському дворі.[133]

ІІ. Ремісники й службові селяни. Були цілі села колісників, ковалів, пекарів. Вони творили сотні, якими керував сотник. До них належали службові селяни: рибалки, бортники, конюхи, які жили здебільшого біля замків.

ІІІ. Чиншові селяни, або данники платили чинш із своєї власної землі медом, збіжжям, шкірою тощо. Чиншовики були переважно там, де пани не потребували праці на ріллі, але з ростом фільварків чиншовики поволі зникали, і ІІІ Литовський статут вже майже не знає їх.

---

[131] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 206-221. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 102-103.

[132] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 104. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 134-173.

[133] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 119-133. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 109-110.

Невільниками називали колишніх холопів, челядь княжої доби. Одні з них залишилися в попередньому становищі, інші мали власне майно, працювали у панів, дехто навіть переходив до категорії бояр. Джерела невільництва залишалися ті самі: полон, продаж, крадіж. За литовськими статутами обох редакцій — І-ої та ІІ-ої — видана за борги чи продана особа не залишалась невільником навіки, а тільки до часу, поки відробить борг або суму, за яку її продано. На початку XVII ст. невільники злилися з селянами-кріпаками.

Окрему групу невільників становили «непохожі селяни», або «отчичі», що жили по окремих господарствах, платили чинш натурою або працею і не мали права виходу. Від звичайних невільників вони відрізнялися тим, що були прив'язані до ґрунту, а не особисто.

На підставі волочної системи вони об'єдналися з селянами.[134]

Напіввільні люди — закупи , або «люди в пенязіх» — це були ті особи, що взяли гроші в позику і не повернули. Вони залишалися в такому стані до часу, коли повертали борг. Ця категорія теж зникла в XVI ст. і з усіх цих категорій утворилася єдина маса селянства.

Окреме місце в Україні належало двом типам сіл — на німецькому і на волоському правах. Села на німецькому праві з'явилися в XIV ст. Осадник, чи осадчий (німець чи поляк) платив дідичеві або урядові певну суму грошей і тим набував право «осадити» село, в якому ставав спадковим війтом, начальником громади з належними тому станові прибутками: землею, частиною чиншу та судових оплат. Так він ставав дідичем села та начальником громади.

Залюднювалися нові села на німецькому праві в значній мірі німцями. Право, за яким судилося населення, було німецьке. Поволі, в XVI ст., право війтів у «німецьких» селах обмежувалось.[135]

Села на волоському праві почали з'являтися в Галичині в 1378 році, коли Владислав Опольський надав своєму слузі Ладомирові Волошинові поле на Сяніцькому Підгір'ї з правом оселити село на волоському праві. Після того число таких сіл зростає. М. Грушевський вважає, що їх було до 400. Принесли цю форму волоські колоністи, які селилися на Самбірщині, Перемищині, Сяніччині. Наприкінці XVI ст. вони занепадають. Основна відміна сіл на волоському праві була в тому, що їх мешканці не робили панщини, а випасали вівці і ними платили чинш. Осадчими цих сіл були українці, і судилися вони тільки «руським» правом.[136].

---

[134] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 108-118. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 90-96.
[135] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 370-372.
[136] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 373-381; т. VI, стор. 156-157.

Внаслідок Люблинської унії становище селянства значно погіршало. Зросла панщина, яку вимагали вже не з дворища, а з кожного двору, збільшилися натуральні повинності. Без дозволу пана «хлоп» — як стали називати селян — не міг одружитися, а за дозвіл мусів платити; горілку мусів купувати лише в панському шинку, молоти збіжжя — на панському млині. Щороку селянин мусів давати вола, баранів, гусей, курей, свиней, мед, прядиво тощо. Встановлювалося кріпацтво.

Кріпацтво виявлялося насамперед у позбавленні селянина права на землю: вся земля вважалася власністю шляхти або церкви. Землі, якими ще не володіли шляхтичі, вважали за нічиї, — так було на Подніпров'ї, і уряд роздавав їх шляхті. Повинності, що їх платили селяни з землі, стали платити з особи селянина. Панщина в XVII ст. зросла в два-три рази і доходила до 200 днів на рік. На шляхетських соймиках ставили вимогу стабілізувати розмір повинностей, щоб селяни не тікали до інших панів. Панщина тривала від сходу до заходу сонця. Відпочинок давали тільки тоді, коли селянин працював власними кіньми.

Утрете селянин втратив право виходу.

В Галичині втратив він його наприкінці XV ст., у Великому князівстві — на сто років пізніше. Єдине, що залишилося від свободи селянина, це те, що особисто він не був власністю пана: його не можна було продати без землі, теоретично — його не можна було безкарно вбити.[137]

Зростання повинностей, погіршення загального стану селянства викликали різні форми протестів: активні — збройні повстання та пасивні — втечі.

Селянські повстання почалися ще в XV столітті. Перше значне повстання вибухло 1490 року під проводом Петра Мухи в Галичині. Воно охопило значну частину краю і було придушене військовою силою. З того часу в Галичині повстання не припинялися. Повстанці, так звані «опришки», ховалися в горах і звідти вчиняли напади на панські маєтки.[138] В XVI ст. число повстань зростає, і боротьба з ними стає щораз тяжчою.

Утечі селян набувають стихійного характеру після Люблинської унії. Це викликало загальне погіршення становища селян, а з другого боку — широку роздачу земель польським панам, які, щоб привабити селян, оголошували «слободи» — звільнення від податків на панщині на 20-40 років.

---

[137] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 172-176. — М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 111-113.
[138] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 270-272.

З неймовірною швидкістю залюднювались ці «слободи». Життя на нових місцях було тяжке, бо бракувало реманенту, але приваблювала воля. Виростало нове покоління, незвикле до панщини, до примусу. Тому закінчення пільгових років та поновлення панщини викликало протести і повстання (1570-1590-их років), які щодалі збільшувалися числом і силою.

В 1628 році, коли в лятифундіях Вишневецьких на Лубенщині стали вимагати відбування панщини, половина селянської людности втекла до Путивля, на Тиху Сосну, Донець, за московський кордон, на Сейм, верхів'я Псла, на так зване Дике Поле. У 1630-1640 роках 20.000 селян з Полтавщини — Гадячого, Миргороду, Варви, Лохвиці, Зінькова, Прилук оселилися понад рікою Усердом, під Лівнами, Курськом, Сівським, Новосилем, Мценським. Селяни масово йшли також на Запоріжжя.[139]

г) Козацтво. З XIV століття в житті України з'явилися козаки, які з кожним роком набували більшого значення. Початок козацтва, як окремої групи населення, тяжко встановити. В ті часи, коли Україна знемагала від татарських нападів, енергійні, сміливі люди вирушали в степ, на «уходи» — полювати на дикого звіра, займатися рибальством, збиранням меду диких бджіл. Життя в степу, серед небезпек різного роду, їх манило більше, ніж життя в селах та містах. Ці люди поволі об'єднувалися у ватаги, групи, які спільно полювали, а в разі потреби нападали на татар, відбиваючи в них «ясир» і награбовану худобу. Добре знаючи степ з його стежками, криницями, ярами, вони стали небезпечним для татар ворогом. На зиму «уходники» поверталися до своїх осель — Канева, Києва, Черкас, сіл — і там розпорошувалися серед тих груп, з яких вийшли. Походили вони з різних станів: селян, бояр, міщан; були серед них навіть князі-маґнати, яких приваблювала стихія степу з його пригодами. Уходники перетворилися на постійних оборонців України.

Згодом «уходники» перестають вертатися до своїх осель, пограбованих, спустошених татарами. В XIV ст. вперше з'являється назва «козак». У словнику половецької мови з 1303 року «козак» — це значить вартовий, вояк. В кількох словниках турецької мови «козак» означав розбійника, незалежну людину, волоцюгу. Так розуміли стан козацтва сусіди-турки. Можливо, спочатку слово «козак» означало не лише українця.

У XV ст. термін «козак» вживають вже відносно українців. Року 1492 татарський хан скаржився Великому князеві Олександрові на киян та черкасців, що напали на татарський корабель під

[139] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 109, 110.

Тягинею. На це князь відповів, що він наказав «потрусити» козаків. Року 1499 в грамоті м. Києву згадується козаків з околиць Дніпра 1502 р. київські та черкаські козаки напали на татарського посла; 1504 р. Менґлі-Ґірей скаржився Великому князеві Олександрові на козаків, що пограбували татарських купців та послів. 1520 р. Великий князь доручив Сенькові Полозовичу, управителеві Черкаського староства, навербувати козаків на державну службу й виправити проти татар.[140]

Такі перші розрізнені відомості про українських козаків. У XVI ст. починається об'єднання їх у військову організацію. Серед перших організаторів були Остап Дашкевич, староста Черкаський, Предслав Лянцкоронський, староста Хмельницький, Бернард Претвич, староста Барський, Семен Полозович, староста Черкаський; були сини маґнатів, як князі Заславські, Збаразькі, Корецькі, Ружинські, Санґушки й ін. Участь цих осіб вказує, яку велику ролю в обороні України проти татар відігравали козаки і як високо цінили їх допомогу вищі представники адміністрації земель, що їх своїм військом уряд нездатний був охороняти.[141]

Визначним організатором козацтва був князь Дмитро Байда Вишневецький, який у 1540-их роках об'єднав розпорошені групи козаків і почав будувати для них твердиню на Дніпровому острові Хортиці, нижче порогів. Так покладено початок Запоріжжю.

Вишневецький просив литовський уряд про допомогу «людьми і стрільбою», але дістав характеристичну для того уряду відповідь: не даючи допомоги, він радив не зачіпати татар та турків. Уліті того ж року татари й турки облягали Хортицю. Вишневецький з козаками відступив до Черкас. Не мавши надії на допомогу литовського уряду, він звернувся до Москви, яка дала йому велику силу грошей і місто Білев з довколишніми селами. Спільний похід з московськими військами проти татар не дав нічого. Московський уряд перекинув Вишневецького на Кавказ для боротьби з черкасами, але Вишневецький повернувся на Україну.

Року 1561 Сіґізмунд-Авґуст, щоб не дратувати татар, вислав козаків Вишневецького до Лівонії, на війну проти Москви. Після того Вишневецький піддався спокусі стати молдавським господарем, але волохи зрадили його і видали туркам. В 1563 році його страчено. Байда-Вишневецький залишився в пам'яті українського народу, як герой-захисник України.[142]

---

[140] М. АНДРУСЯК. Історія козаччини. Мюнхен, 1946, стор. 8.
[141] Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Козацтво. »Е.У.», стор. 439. — М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 9-10.
[142] М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 11.

Однак, із загибеллю Вишневецького козацька організація не розпалася. Після його смерти козаки заснували на Дніпрових островах кіш — Січ. У 1580-их роках вживається вже термін «січові» козаки. Козацтво вважало себе самостійною військово-політичною силою і вело незалежну від Польщі політику: укладало договори з Москвою, Кримом, Туреччиною, Молдавією.

Постійні походи козаків на Крим викликали скарги та погрози татар та турків, і 1572 року Сігізмунд-Август доручив коронному гетьманові Язловецькому укласти «реєстр» з 300 козаків, що мали б одержувати певну платню за охорону прикордонних замків і підлягали б тільки коронному гетьманові. Звичайно, це число було замале, і решта козаків, що їх прозивали «низовими», продовжувала жити на Запоріжжі. Року 1582 Стефан Баторій збільшив реєстр козаків до 500, а пізніше доведено його до 1000. Їх центром-станицею призначено м. Терехтемирів, де влаштовано шпиталь для старих та хворих козаків.[143]

Низові козаки створили в XVI ст. на Запоріжжі військову організацію, яка з невеликими змінами тривала до XVIII ст. Тут були люди всіх станів, різних націй, але всі були рівні і брали участь в Раді, яка вирішувала актуальні питання, обирала старшину — гетьмана, осаулів, суддів, обозного, писаря.

В XVI-XVII ст. козацька маса жила у військовому таборі, мала до 38 куренів, на чолі яких стояли отамани; господарство було спільне, військо забезпечувано їжею, зброєю. Але вже в XVI ст. почалася диференціяція: появились заможні козаки, що володіли човнами, знаряддям виробництва, а «сірома», біднота не мала часом власної сорочки. Головним джерелом існування козацтва була військова здобич з нападів на татар.

Запорожці мали свою власну фльоту — «чайки», човни на 50-70 осіб, з гарматами, якими вони випливали у море. У XVI ст. запорожці, перейнявши у татар їх військову тактику, вирушали в походи верхи, але до бою ставали піші й стали для них дуже небезпечним ворогом.

На Січ не допускали жінок і дітей. Родинні козаки звалися «городовими», вони мали свої господарства і мешкали на Брацлавщині, Барщині, Київщині.[144]

Січові козаки стали на шлях власних зовнішніх відносин. Наприкінці XVI ст. вони втручалися в молдавські справи. Після боротьби претендентів на молдавський престол, один із них, Івоня, якому допомагав польський уряд, змобілізувавши брацлавських

[143] М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 11-12.
[144] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 179-183.

та барських козаків, був взятий в полон турками і страчений. Після смерти Івоні з'явився в Україні нібито брат його, Іван Підкова. На допомогу Підкові зібрався загін з 600 низових козаків, який на чолі з гетьманом Шахом у 1577 році ходив на Молдавію. Вони здобули столицю Молдавії Яси, але незабаром мусіли покинути її, бо прийшла волохам турецька та польська допомога. Підкову схоплено і страчено у Львові. Після того протягом 20 років козаки з різними ватажками, переважно нащадками Івоні, ходили на Молдавію з різними успіхами. Року 1599 польський уряд настановив господарем Молдавії боярина Єремію Могилу.[145]

Внаслідок успішних походів козаки стали видатним чинником східньоевропейської політики, зокрема боротьби проти Туреччини.

Походи козаків ширили їх славу в Європі.

Значення козаків добре виявляє звернення до них цісаря Рудольфа II в 1594 році та папи Климента VIII, які закликали козаків укласти з Німеччиною союз для боротьби з Туреччиною. Посол цісаря Ерих Лясота прибув на острів Базавлук, на Запорізьку Січ, і вів переговори з старшиною, як відпоручником незалежної держави.

У зв'язку з цим договором Северин Наливайко, шляхтич на службі Костянтина Острозького, покинув князя і з власними козаками ходив проти турків на Молдавію. На допомогу Наливайкові прийшов гетьман Григорій Лобода. Спільними силами козаки розбили військо молдавського господаря, примусили його зректися турецького васалітету і присягти цісареві. Після того разом з господарем ходили на Тягиню, Білгород, Кілію, Аккерман. На цьому вони припинили війну з «невірними».

Після того головна увага козаків звернулася на події в Речі Посполитій, де почалися селянські повстання проти польського гніту, який збільшився після Люблинської унії. Багато селян тікало на Запоріжжя, приносячи з собою атмосферу протесту. Року 1591 по Україні пронеслася перша хвиля повстань, викликаних Христофором Косинським, якому за службу в козацькому реєстровому війську надано маєток. Це надання опротестував Білоцерківський староста князь Януш Острозький. Тоді Косинський підняв повстання козаків, до яких приєдналося багато селян. Вони напали на Білу Церкву, на маєтки Острозьких. Повстання охопило Київщину, Волинь, Поділля. Лише в 1593 році повстанців розбито біля П'ятки, недалеко Чуднова, а незабаром забито й Косинського.[146]

Ще важливіші події зв'язані з ім'ям Северина Наливайка; він сам походив з Поділля — Гусятина чи Сатанова, з маєтностей Калинов-

[145] М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 12-13.
[146] М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 14-15.

ських. Батька його, кушніра, забив на смерть Калиновський. Северин з братом Дем'яном знайшли притулок у князя Костянтина Острозького, і Дем'ян став там священиком, займаючись перекладами і оригінальною творчістю. Северин, освічена людина, був добрий пушкар. У 1594 році він зорганізував загін, до якого входили селяни, путні та панцерні бояри, збройні слуги — взагалі нижчі шари військових людей, і з гетьманом Лободою ходив у 1594–1595 рр. на Молдавію як союзник німецького цісаря, що піднесло його авторитет в очах козацтва. З Молдавії він подався на Брацлавщину, де з 1592 року виникали конфлікти міщан з королівськими урядовцями.

Міщани з Пикова підтримували козаків під час повстання Косинського. Року 1593 загострився конфлікт між міщанами Брацлавщини та королівськими урядниками. Наступного року староста Струсь скаржився на сваволю міщан. Вони твердо заявили, що не визнають його влади, стріляли по його війську.

З допомогою Наливайка брацлавські міщани, напавши 1954 року на шляхту, прогнали старосту Струся, захопили місто та замок і запровадили дійсне народоправство з міським посадником Тиковичем на чолі. Рух перекинувся на Барщину. Так тривало до весни 1595 року. На чолі визвольного руху стали Северин Наливайко, Григорій Лобода, полковник Матвій Шаула. Сучасники — серед них католицький біскуп Верещинський — писали про пляни заснування незалежної козацької республіки на схід від Дніпра.[147] Наливайко хотів зорганізувати козацьку провінцію між Дністром та Богом, щоб звідти вести боротьбу з татарами та турками.

Походи Наливайка розворушили селянство: «вся Україна скозачіла, всюди повно зрадників та шпигунів», — писав польський сучасник. Повстання охопило широкий район, перекинулось на Білорусь — Случчину, Могилівщину. В 1596 році повстанці громили не лише шляхту, а й спеціяльно противників православних. Польське панство було безсиле подолати повстанців і в паніці тікало.

1596 р. під Гострим Каменем військо польського гетьмана Станіслава Жолкевського в бою з повстанцями зазнало поразки, але й повстанці також мали великі втрати і відступили за Дніпро. З ними йшли жінки з дітьми, які боялися помсти поляків, і це дуже ускладнювало становище. Повстанці сподівалися знайти підтримку серед селян Полтавщини, але по дорозі їх наздогнав гетьман Жолкев-

[147] К. ГУСЛИСТИЙ. До історії брацлавського повстання в 90-их роках XVI ст. «Наук. Записки Академії Наук», кн. I, Уфа, 1942. (Цитую за Л. ВИНАРЕМ). — М. АНТОНОВИЧ. Студії з часів Наливайка. «Праці Україн. Філолог. Товариства в Празі», IV, 1942, Прага. — Л. ВИНАР. Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства. «Розбудова Держави», 1957, ч. 20, стор. 15-20.

ський із свіжим військом. Він обляг табір повстанців на березі річки Солониці, біля Лубень, і відрізав його від води. В таборі почалися хвороби, голод, сварки. Гетьмана Лободу забито. Облога тривала два тижні. Почувши, що наближається полковник Підвисоцький з запорожцями, Жолкєвський два дні засипав табір гарматним вогнем. Нарешті козаки піддалися і видали ватажків, яким поляки обіцяли амнестію. Але після капітуляції поляки вирізали обеззброєних козаків, стратили всіх ватажків, Северина Наливайка вивезено до Варшави і там після страшних тортур страчено. Лише невеличка частина козаків втекла на Запоріжжя.

Лють поляків не знала меж. Варшавський сойм 1597 року проголосив усіх козаків «ворогами держави» і наказав нищити їх.[148] Поразка під Солоницею була одною з найбільших трагедій України, наслідки якої ще довгий час гальмували її дальший розвиток. Проте, не зважаючи на невдачу, залишився фермент, який підтримував опозиційний дух українського населення, а ім'я Наливайка зберегла народня пам'ять, як борця за його свободу.

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ

а) Господарство. У XIV ст. Литовсько-Руське Князівство жило переважно економічною спадщиною попередніх часів, коли панувало натуральне господарство і широко використовувалося великі природні багатства України. В XIV ст. на Волині і на Поліссі були цілі села мисливців, бобровників, сокільників, що жили з полювання. В лісах водилися дикі кози, лані, кабани, лосі, олені, тури, зубри. Литовський статут увів навіть охоронне право на зубрів. Були села, людність яких платила данину шкірами бобрів і куниць. У Белзщині спеціяльно збирали чернець (кошеніль), який продавали до Західньої Европи як червону фарбу. В степах випасали череди корів, волів, коней, на карпатських полонинах Галичини випасали овець. У лісах були села бортників, які займалися пасічництвом. У XIV ст. багато сіл платило данину худобою. Особливо характеристичні в цьому відношенні «волоські» села, про які вже була мова.

Такий стан селянства свідчить, що панство в XIV-XV ст. ще не цікавилося збіжжям, воно не було статтею експорту, і шкірка бобра або мірка меду мали більший попит, ніж відповідна мірка шпениці.[149]

---

[148] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, том VII, стор. 236-241. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Козацтво. ЕУ, т. I, ч. 2, стор. 440. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 185-186.

[149] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 143-159. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 132-134.

Велике значення в економіці України мали ліси. Західня Европа потребувала багато дерев'яних виробів: бальки, дошки тощо. Цілі села працювали як теслярі, гонтарі, бондарі, колодії, смолярі, дьогтярі. З XV ст. появилися при великих млинах тартаки. Дерево, непридатне для виробів, палили і попіл висилали за кордон, де його переробляли на поташ, потрібний для виробництва пороху. Курили смолу, випалювали дьоготь. Ліси давали багатий простір для бортництва. В більших містах були воскобійні, де топили віск на т. зв. «камені», на яких ставили печатки, що свідчили про їх добру якість. Наслідком хижацького господарювання величезні пущі над Богом та іншими ріками в XVI ст. вже не існували.

Як і в попередню добу, значне місце належало соляному промислові. Галичина мала славетні соляні родовища на Підкарпатті: на Перемищині (м. Соли), коло Дрогобича, в Коломиї, коло Косова. Німецькі колоністи запровадили досконаліше знаряддя для видобування соли, її виварювання та очищування. Галицьку сіль вивозили в далекі кутки України та за кордон. Видобували сіль також на лиманах Чорного моря та на Слобожанщині. Розвозили її чумаки, яких тоді називали соляниками або «прасолами», — назва, яку в пізніші часи перенесено на гуртівників, що ганяли худобу.[150]

Майже по всій Україні, переважно на Правобережжі, видобували з болотяної руди залізо. В XIV ст. вже існували примітивні печі для її витоплювання, але великого значення рудна промисловість не мала.

З XVI ст. в панських маетках починають будувати водяні млини, які стали прерогативою шляхти.[151]

У XV ст. зайшли перші зміни в господарстві: підвищилися ціни на худобу в Західній Европі, і почався її експорт. Зростає скотарство, особливо там, де не було лісів, на Поділлі. Годованих волів висилали тисячами на ярмарки Львова, Луцька, Ярослава, а звідти великими гуртами на Шльонськ. Воли заміняли гроші: королеві Боні, Сігізмундовій жінці, за відновлення галицької катедри православні заплатили 200 волів. У 1534 році через Городок перегнали 12.000 волів, а через Ярослав — 18.000. У 1560 році самі міщани, не рахуючи шляхти, перегнали через Перемишль 20.000 волів. Українська худоба була широко відома в Західній Европі; в XVI ст. агенти Баварського курфюрства закуповували волів у Галичині.[152]

---

[150] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 212-217. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 133-134.

[151] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 220-224.

[152] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 172-178. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 133.

Експорт усіх перелічених продуктів, крім деревних, не шкодив економіці України. Гірше стало, коли в Західній Європі появився попит на збіжжя, що викликало в Україні зростання шляхетського землеволодіння, зріст попиту на робочі руки для обробки землі і зростання панщини та кріпацтва селян.

З XV ст. головним портом для вивозу збіжжя став Ґданськ на Балтицькому морі. До того часу головним експортером збіжжя була Візантія; яка постачала його Італії, Франції, Фляндрії. Головними продуцентами збіжжя були мориски, яких вигнано з Еспанії в 1571 році. В той же час зростало виноробство, яке відтягало робітні руки від ріллі. Еспанія почала сама потребувати збіжжя, і Ґданськ з кінця XVI ст. транспортує його до тієї країни. Крім того зростав попит на збіжжя в Португалії, Франції, Фляндрії, Нідерляндах. І так Ґданськ став світовим експортером збіжжя, розширяючи район, з якого його діставав: крім Прусії, Помор'я, Ливонії, включився обшир Висли з її притоками Буга, Нарева тощо. В середині XVI ст. експортували збіжжя з Холмщини, Белзької землі, Перемищини, Берестейщини, Луцького повіту, Поділля, Покуття. Прямим наслідком вивозу збіжжя було розширення панських фільварків, за рахунок селянської землі, та зростання панщини.

б) Торгівля. Головними ознаками торгівлі України XIV-XVI ст. були — властиві середньовічній торгівлі — зв'язаність її, брак свободи, точна реґляментація польською державою. Митні податки на користь держави зростали через привілеї, що їх надавала держава містам та приватним особам — шляхті, на підставі яких вони теж побирали мито в свою користь. Шляхи, якими везли товари, були переділені митними коморами. Платили тому, чиєю землею проходив шлях, платили за переїзд мостом, за переїзд границі. Були офіційні шляхи, якими повинні були проїздити купецькі валки. Тому, щоб уникнути мит, купці намагалися їхати «незаконними» шляхами, де їм загрожувала можливість грабіжницьких нападів.

Охороняючи інтереси польського купецтва, королі Ягайло і Казімір закривали шляхи до України чужоземним купцям. Чужоземні товари спрямовувалися тільки до польських купців, а ті вже мали право торгу в Україні. Чужинці не мали права продавати товарів місцевим купцям ані везти їх далі. Великі міста, як Краків, Люблин, а пізніше Львів, мали «право складу», де приїжджі купці повинні були продавати ввесь привезений товар. Це було вигідно для місцевих купців, але гальмувало торгівлю зовнішню і внутрішню.[153]

[153] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 192.

Зовнішня торгівля змінює свій характер. Із слів Пляно Карпіні, що був у Києві в 1246-1247 рр., видно, що навіть після татарського погрому Київ ще не втратив свого значення в торгівлі: Карпіні бачив там купців з Франції, Італії, левантинських, німецьких та ін. Чорноморська торгівля перейшла тоді до рук італійців, головно ґенуезців, які володіли Каффою та іншими чорноморськими колоніями. Поруч з ними висуваються вірмени, які беруть значну участь в торгівлі Малої Азії, а з занепадом ґенуезьких колоній над Чорним морем відіграють величезну ролю в торгівлі України XIV-XV ст. Беруть участь в торгівлі також жиди, греки, турки.

Торгівля XIV-XV ст. була переважно суходільна — товар везли великими караванами-валками з охороною. Рубруквіс оповідає, як ще в XIII ст. купці з Руси привозили до Криму в критих фурах, запряжених волами, дорогоцінні хутра, а забирали сіль. Головний шлях йшов на Перекіп, відомий ще на початку XVI ст., як «дорога стародавня». В середині XVI ст. Михайло Литвин писав, що в Тавані, недалеко Олешшя, стояв мурований будинок — «Вітовтова баня», де була колись литовська митна комора.[154]

Чорноморська торгівля втратила для України своє значення після того, як татари опанували Крим. З великими зусиллями проходили каравани через Молдавію та Волощину до Константинополя-Стамбулу, де зосередилася торгівля зі Сходом. Звідти привозили східні вироби: тканини, зокрема шовки, килими, сап'ян, зброю, ювелірні вироби, південні овочі, солодощі, коріння, вина, ліки.

Величезне місце в південному експорті головно з Наддніпрянщини, належало невільникам, яких татари брали в полон і продавали переважно Каффі. В XV-XVI ст. в Італії платили за українських невільників, а особливо за невільниць, більше, ніж за інших. У XVI ст. вивіз українських невільників до Італії зменшується, проте до XVI ст. вивозять ще їх до Туреччини, Малої Азії. Там був більший попит на чоловіків, яких брали до війська.

В Західній Україні торгівля мала інший характер. Чорноморська торгівля за княжої доби захоплювала її лише як посередницька між Києвом і Західньою Европою. В XIV ст. постають тут такі значні торговельні пункти, як Володимир, Берестя, Перемишль, Галич.

Галичина ще з давніх часів пробивала власний шлях до Чорного моря. В XI-XII ст. починається колонізація Дністрово-Прутського Пониззя. У XII ст. галицькі кораблі ходили по Дунаю. В XII ст., за Данила, був порт над Чорним морем — Білгород, в гирлі Дністра; зв'язки продовжуються й тоді, коли Білгородом у XIV ст. заволоділи ґенуезці, а також і тоді, коли Білгород перейшов під турецьку

[154] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 7-10.

владу. Звідти везли левантинські товари до Львова, Галича, Володимира, Луцька, а далі — до Польщі. В 1280-их роках були у Володимирі колонії вірменів, жидів, сурожан (чи це не італійські купці з Чорного моря?). Вірмени осідають у Львові, за Коріятовичів — у Кам'янці; караїми в — Галичі, Луцьку. Всі вони служили як посередники в чорноморській торгівлі.

Південно-східня торгівля йшла переважно з Білгородом (згадати польсько-литовські замки й порти: Чорний город над Дністром та Каджібей — на місці сучасної Одеси). Крім того торгівля велася з Кримом, переважно з Каффою. Шлях на Хотин, Сучаву, Яси зв'язував Кам'янець з Волощиною. Торгівля ця набуває значення в XIV-XV ст. Через Волощину йшов товар східній — татарський та турецький. З півдня вивозили шовк, дорогоцінні матерії, ювелірні вироби, дорогоцінне каміння, вина, коріння, солодощі, риж, овочі, рибу, худобу, шкіри, сап'ян тощо.[155]

Були торговельні зв'язки Галичини з Угорщиною. Король Людвик у грамоті 1344 року згадує купців, що приходять з Руси на Угорщину. З Угорщини забирали вони коней, металеві вироби тощо.

З XIII ст. нав'язуються стосунки з німецькими містами. Буг та Вісла служили зручними шляхами, зв'язуючи Волинь та Галичину з Торунню і Кульмом, а пізніше — з Ґданськом, які стали посередниками в торгівлі з Фляндрією та узбережжям Північного моря, північною Францією, Англією.

У грамоті, що її року 1320 князь Андрій дав купцям Торуня, згадується, що вони мали привілеї ще за Юрія І. Детько закликав німецьких купців оселятися у Львові. З листа Володимирської міської громади 1324 року до громади м. Штральзунду видно, що купці Володимира купували сукно у Фляндрії.[156] Є багато вказівок на те, що німецькі купці мешкали у Львові, Володимирі, Сяноку та інших містах.

Їздили купці через Західню Україну до Кракова, Німеччини, Нюрнберґу, до Італії. Нюрнберзький купець другої половини XIV ст. в своєму щоденнику порівнює вагу в Тані, Львові та Нюрнберзі. Краківські купці, мавши привілеї, експортували в Україну багато різного роду виробів. Перше місце належало сукнам з Фляндрії, Англії, Італії, дешевшим — з Німеччини, Моравії. Сукна мали широкий збут, бо, крім шляхетства, носили сукняний одяг міщани і духовенство. Багато довозили полотна з Фляндрії, Німеччини, Чехії, різної галянтерії — панчіх, рукавиць, шапок, чобіт. Із Заходу довозили вина, цукор, пиво, колоніяльні товари, папір, книжки, парчу,

---

[155] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 20-27.

[156] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 225; текст цієї грамоти Володимирської громади до громади Штральзунду.

оксамит, ювелірні вироби, переважно з Нюрнберґу — металеві вироби: зброю, залізний і циновий посуд, вина, пиво, оселедці, треску.[157]

Польський уряд старався змонополізувати закордонну торгівлю України в руках поляків і спрямувати її на Краків, Люблин, Сандомир та інші міста. В 1354 році Казімір надав краківським купцям привілей, який забезпечував їм монопольне право на товари, і тому шльонські, вроцлавські та німецькі купці мусіли купувати українські товари тільки через польських купців. Тоді німецькі та вроцлавські купці знайшли шлях через литовські землі: з Торуня на Володимир та Львів. Року 1390 пруську границю остаточно замкнено. Це тяжко відбилося на Волині та Галичині. Лише після інкорпорації Польщею Західньої Прусії р. 1466 пруські міста дістали свободу торгівлі з Угорщиною, Руссю, Моравією, Шльонськом, Австрією, Саксонією та Волощиною. Але цілком направити шкоду було неможливо: торговельні зносини Руси з пруськими містами були розірвані.[158]

Ліпше стояла справа із Шльонськом. Вроцлавські купці, обминаючи Краків, не припиняли стосунків з Україною — Луцьком та Львовом. Львів, який став головним торговельним осередком Руси, втративши західню торгівлю, намагався тримати в своїх руках східню. Після довгої боротьби він дістав монопольні права на торгівлю з півднем та сходом. Інші міста мали право купувати ті товари тільки з рук львівських купців. Конкурентом Львова в південній торгівлі був Кам'янець, який до XVI ст. зберігав значення транзитного осередку; каравани йшли на Московщину через Київ на Луцьк, на Волощину та Туреччину.[159]

На Волині Володимир втрачає першенство в торгівлі, яке з XV ст. переходить до Луцька, як її визнаної столиці. Луцьк стає головним осередком південної торгівлі, підтримує зв'язки з білоруськими землями, з балтицьким Помор'ям. Але він не спромігся сконцентрувати шляхи біля себе, як Львів, а головно — не здобув монопольного права торгувати закордонними товарами, як Краків та Львів.

Цікаве порівняння мита, що його платили урядові міста до 1480 року: Берестя — 1100 кіп, Київ — 950 кіп, Володимир — 150 кіп; наприкінці XV ст.: Київ — 750, Луцьк — 500, Берестя — 430, Володимир — 60; на початку XVI ст.: Луцьк — 800, Київ — 700, Берестя — 500, Володимир — 60.[160]

---

[157] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 235-236.
[158] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 34-38.
[159] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 39-47.
[160] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 48-51.

З часом зростав імпорт з Московії. Звідти головним чином вивозили дорогоцінні хутра соболів, горностаїв, куниць, темнобурих та срібних лисів, «рибій зуб» (моржеві ікла), вичинені шкіри тощо. Всі ці речі транспортовано на Захід, де був великий попит, зокрема на соболів, горностаїв, які вважали конечною ознакою одягу володарів («мантії» на горностаях).

Внаслідок усякого роду перешкод, високого мита, ускладнень транспорту, торгівля України занепадає, а за рахунок її зростає транзитна торгівля Венеції та взагалі Італії, яка опановує північний ринок, спроваджуючи туди східні товари, що мали йти через Україну. Одночасно занепадає транзит московських товарів, коли вони знаходять простий шлях через гирло Неви.

Проте, водночас із зростанням визиску селянської праці та поширенням шляхетських фільварків у XVI ст., центр ваги експорту переноситься з транзитних товарів на продукти місцевого господарства, головно лісових товарів та збіжжя; в той час як експорт худоби, шкіри, воску йде в напрямку на Люблин-Шльонськ, експорт збіжжя та лісу — в напрямку Ґданська сплавами Вислою.

Внутрішня торгівля України, переважно продуктами рільництва та ремісничими виробами, відбувалася на постійних торгах у селах та містечках в неділі, а іноді й серед тижня. «Торговища», як і раніше, були місцем, де оголошувано різного роду повідомлення, накази тощо.

Крім торгів, на яких відбувалися купівля-продаж у певні дні та години, в містах були постійні крамниці, де торгували матерією, хлібом, ювелірними речами, посудом, замками, гребінцями і т. п. — також вином і горілкою. В середині XVI ст. у Крем'янці було 70 крамниць, в Луцьку — 40, у Холмі — 20.[161]

Внутрішня торгівля, як і зовнішня, була обмежена всякого роду реґляментаціями та заборонами, які гальмували її розвиток. Ці обмеження йшли на користь фіска, держави, а також упривілейованих міст та містечок. Наприклад, сіль із найбагатших соляних копалень в Коломиї вільно було продавати лише в тому місті, і то тільки коломийським міщанам. Щоб купити сіль на склад у Белзі чи Крем'янці, купці, що їздили по сіль, мусіли продавати там свої товари. Таку монополію здобув і Пинськ. Подібні монополії були у Великому Князівстві Литовському на лісові товари. Для Волині та Побужжя були склади в Бересті.

Крім державних мит, власники маєтків, через які проходили шляхи, стягали мита в свою користь. Таким чином, торговельні валки примушені були шукати незаконних шляхів, щоб уникнути «драчів». Шляхтичі користалися, крім того, правом безмитної торгівлі,

[161] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 105-108.

якщо могли довести, що везуть товар не на продаж, а для власного вжитку. В 1545 році переведено ревізію і виявлено 40 пунктів, де стягалося незаконні мита.

Цікавий приклад з королівських люстрацій-ревізій в Сяніцькій землі 1564 року: «...велика сила шляхтичів ув'язалися до великого купецтва під плащиком домової потреби і, купуючи в великім числі худобу й коней, переганяють їх через границю, а мита давати не хочуть».[162]

Деякі з більших міст звільнено від державного мита: Львів, Київ, Луцьк, Межибож, Тернопіль.[163]

Велике значення в економіці мали ярмарки, що їх на підставі привілеїв влаштовувано по містах та більших містечках раз, а то й кілька разів на рік. Здебільшого ярмарки відбувалися на великі свята — на Різдво, на Водохрищі, на Зелені Свята, св. Миколая, св. Михайла, Першого, Другого Спаса, на Пречисту, Успіння Богородиці чи народження її тощо. Бували ярмарки триденні, тижневі, а деякі тривали навіть по кілька тижнів.

Найбільші ярмарки в Західній Україні були в Ярославі. Вони відбувалися на запусти, на Успіння та на Андрія і стягали купців від Балтицьких до Чорноморських берегів. Наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. біскуп П'ясецький уважав їх найбільшими в Європі, після ярмарків у Франкфурті над Майном. Під час пожежі 1625 року загинуло на одному з таких ярмарків товару на 10 мільйонів злотих. До Ярослава приїздили купці німецькі, чеські, польські, турецькі, вірменські. Приганяли по 40 тисяч волів, 20 тисяч коней. Коней і худобу приганяли на ярмарки до інших міст також з Угорщини.

Великі ярмарки бували в Ряшеві, Перемишлі, Коросні, Сяноку. Туди приїздили купці з Угорщини, Шльонську. Далі на захід великі ярмарки бували у Львові, Снятині, Луцьку, Кам'янці. На львівські ярмарки — два на рік — приїздили купці німецькі, угорські, грацькі, волоські, вірменські, татарські, турецькі. Ці ярмарки постачали на всю Польщу шовкові матерії, віск, мед та вина.[164]

ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ДОБІ

а) Національне життя. Головним питанням культурного життя України в добі, якій присвячено цей розділ, було національне. Воно давало підложжя всьому політичному, соціяльному, економічному і — в першу чергу — духовому життю.

---

[162] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 74-78.
[163] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 74-78.
[164] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 97-99.

Як вказувалося вище не раз, у Великому Князівстві Литовському «руський елемент» (не чисто український, бо нарівні з ним виступав і білоруський) був панівним — до мови та церкви включно. Внаслідок поступової перемоги Польщі з її розвиненою культурою, вносився польський елемент, і між цими різними елементами почалася боротьба.

Першою потерпіла на тому Галичина. Вже наприкінці XIV ст. поляки з'являються по містах і дістають найбільші земельні маєтки на Самбірщині, Ярославщині та Ряшівщині. Українські шляхетські роди поставлені були перед дилемою: втратити будь-яке політичне значення або перейти на католицтво і спольонізуватися. В містах і селах починають з'являтися німці і поляки.

У XVI ст. вже не залишається в Галичині українців з верхніх верств, які трималися б своєї культури. Лише дрібна шляхта зберігала національне обличчя. Те саме було і в інших землях: Белзькій, Холмській, Підляській, які протягом XVI ст. втратили українські кадри шляхти. Польська колонізація знищила нечисленну й до того українську шляхту на Поділлі. На всій Київщині та Брацлавщині в XVI ст. не залишилось жадного заможного українського роду.[165] Польонізація захопила міста, де споконвічно українська людність була загнана на передмістя. У Львові «русини» не мали права мешкати на головних вулицях. Українське селянство було розділене польськими осадниками та німецькими колоністами, але українська стихія в ньому була така сильна, що навіть асимілювала слабші чужі елементи в більшій мірі, ніж українська шляхта міщани.

Інше становище було на Волині, цій землі українських князів та заможних магнатів. Поки Велике Князівство Литовське зберігало свою незалежність від Польщі, Волинь була закрита для польських елементів. У привілеї Казіміра обіцяно, що «земель, замків, міст або будь-яких маєтностей ... ніяких урядів» жадному чужинцеві не буде дано. І дійсно, волинська шляхта найдовше зберігала українську культуру. Однак, ще Вітовт почав надавати волинським містам німецьке право, при чому цим правом могли користатися тільки «люди св. Римської Церкви». Так українських міщан усувалося від права самоврядування. Пізніше, в XVI ст., в деяких містах, як Крем'янець, Берестя, дано право брати участь в самоврядуванні і православним українцям, але в певній пропорції з католиками.

З часом польська шляхта появляється і на Волині, головним чином через шлюби з місцевими панянками та вдовами. Пани-Рада вживали заходів, щоб обмежити цей процес: забороняли давати землю в посаг тим, що одружуються з чужинцями, дозволяли замію-

[165] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 235-247.

вати землю грішми. Але це не могло затримати процесу, і багато поляків здобували українські маєтності, а іноді — переводили їх просто під польську владу.

Звичайно, українська шляхта, яка чисельно переважала польську, могла б дати відсіч, стати на захист української культури, але трагедія була в тому, що її спокушали польська культура, тісніший зв'язок з нею, привілеї, які забезпечували їх в урядах.[166]

Величезну вагу в цьому процесі мала польська колонізація Задніпрянських земель після Люблинської унії, коли там у басейнах Сули, Удаю, Сніпороду, Ворскли оселювались на величезних лятифундіях польські маґнати. Доля цих земель вийняткова: в них не було жадної адміністрації, ні суду. Єдиним носієм влади на всю країну був воєвода Київський. Таким чином маґнати — власники лятифундій — фактично були повними господарями країни й сила їх була правом.

Такі ж лятифундії творяться на Сіверщині, після «вічного» миру з Московщиною. Польські елементи значно слабше просякали в міщанську масу східньої України; навіть на Поділлі польський елемент по містах був слабий. Взагалі Подніпров'я до самої Хмельниччини задержало український характер. У Борисполі, наприклад, в реєстрах 1614 року не було жадного польського прізвища. Так само в новій колонізації України польськими дідичами селяни були українці, а не поляки.

Трагедією цього процесу польонізації України було те, що в свідомість широких мас народу твердо входять поняття «вищости» та «нижчости»: вищости польської культури, польської мови, католицької віри; нижчости української народности, мови, православної віри. Поняття «лях», «католик» протиставляться поняттю — «русин», «схизматик».

Зростання національного та релігійного шовінізму — явище нове для України. За княжої доби не було ні того, ні другого, навпаки, існувала повна толеранція, яку добре передавали слова: «сию та ону віру Бог дав». Тепер шириться релігійний антагонізм, головним чином внаслідок нетерпимости поляків. Виявів його було багато, починаючи з листа краківського біскупа середини XII ст. Бернардова з Клерво про єретичність русинів. Цю нетолерантність угорці виявляли в не меншій мірі в часах окупації.[167]

З половини XVI ст. становище змінюється.

Окремі епізодичні випадки заміняє вже систематично підкреслюване презирство до українського народу, для якого вживається

[166] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 272-274.
[167] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 285-287; 290-295.

термін «хлопи», а з того — хлопська мова, хлопська віра... Цю «хлопську» віру поляки — «юберменші» України — звуть «єретицькою», «схизматицькою», і в поняттях українця православна віра ідентифікується з українською народністю.

б) Церковне життя. У Великому Князівстві Литовському складалося не так, як за Княжої доби. Тоді князі були протекторами Церкви, і опіка над Церквою була справою їх чести. Кожен князь по змозі будував храм, в усякому разі офірував для нього ікони , хрести, сосуди, гроші, землі. Таких князів мало було у Великому Князівнстві Литовському, хоч деякі з них литовського походження залишили по собі добру пам'ять: Любарт збудував собор св. Івана в Луцьку, Володимир Ольґердович підтримував Києво-Печерський манастир, його син Олелько та унук Семен уславилися щедрими пожертвами на церкви. Українське велике панство робило щедрі подарунки церквам; князі — Ходкевичі, Дашкевичі, Гольшанські, Острозькі, Глинські та інші — обдаровували церкви та манастирі. Дехто з панів, як, наприклад, Загоровський, влаштовували при церквах шпиталі для старих, хворих, а дехто — школи.

У Великому Князівстві Литовському найбагатшими церквами були Луцька та Володимирська, які володіли кількома містечками та селами; за ними йшла катедра Перемиська. З манастирів найбагатшими були Києво-Печерський, Михайлівський Золотоверхий та Унівський.

Добродійство панів у користь церков та манастирів виродилося в форму патронатів чи «подавань». Було чимало осіб, які дійсно були патронами церкви, як князі Острозькі, Олельковичі, Слуцькі, Ходкевичі та інші, але з XV ст. патронат перетворюється на звичайне володіння церквою або манастирем нарівні з селами, угіддями тощо. Патрони розпоряджалися ними на основі маєткового права: заставляли, давали в посаг, у спадщину, обмінювали на прибуткові села, здавали в оренду, продавали. Вони побирали гроші з церков, насамперед — за поставлення ігумена, священика, єпископа; з дібр, належних манастиреві чи церкві за час, коли був не обсаджений пост єпископа або ігумена. Самі королі подавали цьому приклад: Сиґізмунд I віддав церкви в Києві Дягилевичеві на сплату боргу. Діставали манастирі світські особи: вдова великого князя Олександра, Олена, дістала Троїцький Віленський манастир від Сиґізмунда I «доживотно». Бували випадки «подавання» манастирів не тільки світським особам, а навіть не-православним.[168] Проти цих «патронатів» уперто, але без наслідків, боролася Церква.

[168] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. V, стор. 471-487. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. I, стор. 180-181.

Ненормальне становище духовенства Православної Церкви характеризують всі ступені його, починаючи від митрополитів.

Історія ставлення митрополитів перейшла кілька етапів. Як була мова вище, року 1458 Григорій Мамма, патріярх Царгородський, що приєднався був до унії, призначив на катедру митрополита Київського Григорія II Болгарина. Пробувши кілька років в унії, він звернувся до нового патріярха, Діонісія, що не визнавав унії. Після смерти Григорія II, року 1473, був обраний — неясно ким — на митрополита Мисаїл з боярського роду, спорідненого з вищою аристократією. В справі посвячення його в єпископи, князі і православні люди звернулися до папи Сікста IV. Тим часом у Царгороді поставлено на митрополита Спиридона, але коли приїхав він до Литви в 1476 році, застав там митрополитом Мисаїла; Спиридон був ув'язнений, але Мисаїл так і не був висвячений. Після смерти Мисаїла в 1480 році собор єпископів і «всіх станів людей» обрав Симеона. По дозвіл на посвячення звернулися до Царгороду, і патріярх прислав своїх відпоручників з «благословенною грамотою». Після смерти Симеона в 1488 році собор обрав на митрополита Іону, архиєпископа Полоцького. Знову їздила делеґація до патріярха, щоб дав «благословенну грамоту». Року 1495 собор обрав митрополитом архимандрита Макарія.

Дуже цікавий обмін думок з приводу обрання митрополита: посол патріярха закинув був єпископам, що вони не мусять поставляти митрополита до благословення, «хіба в крайній потребі», на що єпископи відповіли, що в крайності поступили так, як «поступили і братія наші єпископи за великого князя Вітовта, поставивши митрополитом Григорія Цамблака, як у правилах св. Апостолів і Отців написано: два або три єпископи нехай свобідно ставлять єпископа». Посол сказав на те: «Ви вчинили добре, бо в крайності і від закону муситься відступати».[169] Наступного року Макарія забили татари.

Здавалося, встановлювався певний порядок обрання митрополита собором єпископів та мирян. Але порядок цей не був тривкий. Уже наступникові Макарія, Йосифові I Болгариновичу, р. 1498, князь Олександер «дав» Київську митрополію, при чому не згадується про жадне обрання. Це був родич Сапіги, особи, близької до великого князя. Тільки 1500 року Йосифа I посвятив посол патріярха Царгородського. Після смерти Йосифа I в 1500 році катедру дістав Іона — духівник великої княгині Олени. Його наступник, Йосиф II Солтан, теж, здається, не був обраний. Поставлення митрополитів щораз

[169] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 407-413.

більше обмежується призначенням Великого князя та «благословенням» патріярха. Після Йосифа II Солтана митрополитом був Йосиф III, про поставлення якого нічого невідомо.

Року 1534 в своїй грамоті Сігізмунд писав, що владика Луцький, Макарій, просив його обдарувати «хлібом духовним» — Київською митрополією; просили за нього королева Бона, воєвода Віленський Гаштольд, князі та пани грецького закону, а до того й митрополит Йосиф III ще за життя обіцяв йому катедру, очевидно — продав її. Цікаво, що просили за нього й католики. Так у поставленні Макарія II бачимо нові засади: митрополію дарують «як хліб духовний».

Наступник Макарія II, Стефан-Сільвестер Белькевич, мечник і скарбник віленський — неписьменний — за п'ять років до смерти Макарія дістав від нього зобов'язання, що отримає катедру. Після смерти Сільвестра в 1568 році катедру дістав митрополит Іона Протасович, який продав шляхтичеві Іллі Кучі «достоїнство архиепископське», а після смерти Іони — митрополичу катедру. Це затвердив Стефан Баторій. Немає відомостей, як обрано наступника Іллі Кучі, Онисифора Дівочку, але відомо, що його наступника, Михаїла Рогозу, призначив король, без обрання православними.[170]

За таких митрополитів, природно, не можна було сподіватися, щоб єпископи стояли на висоті. Єпископські катедри давали як нагороду за різні заслуги, службу. Так, у 1577 році Стефан Баторій віддав за військові заслуги зем'янинові Стефанові Достоєвському, «не грецького закону», очевидно, католикові, Вознесенський манастир у Менську.[171] Бувало, що церковні маєтки передавали стороннім особам.

Наслідком «патронату» єпископські катедри давалося світським людям з обов'язком мати «вікарієм» духовну особу, яка відправляла б церковні служби. На цьому ґрунті виникало багато сумних подій, які принижували авторитет Церкви, бруднили ім'я українця.

Одною з найвидатніших в цьому відношенні була доля Володимирської катедри, найбагатшої на Волині. Сігізмунд-Авґуст дав її Іванові Борзобогатому-Красенському, який, залишившись мирянином, грабував єпархію, роздавав добра її своїм родичам, і жадні протести не допомагали. Тим часом король віддав Володимирську єпископію Холмському єпископові Теодосієві Лазовському, який, зібравши військо, вибив Борзобогатого з єпископського замку. Тоді король дав йому Луцько-Острозьку єпископію.[172] За життя Лазов-

---

[170] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, 413-417.

[171] Можливо, що це предок письменника Федора Достоєвського, який походив із старої священичої родини Поділля, що, за родинними переказами, приїхала «з Литви».

[172] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 485-492. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 179-186.

ського король передав Володимирську єпископію шляхтичеві-католикові Жовковському, але новий король, Стефан Баторій, призначив її ігуменові Києво-Печерського манастиря, Мелетієві Хрептовичу, який став роздавати маєтності єпископії стороннім особам. По смерті Борзобогатого в Луцьку, його невістка забрала всю церковну утвар, хрест та ікони з дорогоцінним камінням, євангелію, оправлену сріблом — і все це продала.[173] Наводимо тут лише яскравіші приклади того морального розкладу, який охопив Церкву. Історичні джерела повні скарг та нарікань на призначення владиками-єпископами людей невчених, неморальних. Природно, такі владики не могли дбати за високий рівень морального життя священиків. Посвячення вважалося значним прибутком, бо кандидат мусів добре заплатити за висвяту і за парафію.

У Галичині церковні справи мали інший характер. Протягом 150 років Галицька катедра не була обсаджена, і нею керували намісники Київського митрополита. В 1509 р. Сігізмунд I наказав католицьким арцибіскупам львівським поставляти намісників православної Львівської єпархії, «щоб схизматиків легше було приводити до католицької віри».

Року 1516, внаслідок скарг православних, Сігізмунд призначив «візитатора» Української Православної Церкви, дяка Грицька, надавши йому право «направляти» священиків. Посипалися протести та прохання до короля, але ніщо не змінялося, поки король не призначив намісником шляхтича Яцка Гдашинського, надавши йому сан архимандрита. Митрополит Йосиф II визнав Гдашинського намісником, але католицький арцибіскуп добився позбавлення його намісництва.

Довга боротьба православних закінчилася в 1535 році, коли митрополит Київський Макарій II призначив на намісника Макарія Тучапського, в 1539 році висвяченого на єпископа Львівського. Це коштувало православним 200 волів, яких дано королевій Боні за допомогу, та 100 волів, яких дано Сігізмундові. Але католики-шляхтичі й після того вживали різних заходів, щоб перешкодити Макарієві: не дозволяли служити в церквах, зганяли селян з церковних маєтків.[174]

Цікаву характеристику стану православних дає Г. Лужницький. Трьома шляхами йшло переслідування Української Церкви на землях, окупованих Польщею: 1) нищенням церковно-національних

[173] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 499-500.

[174] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 188-189. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 219-221. — о. І. НАЗАРКО. Галицька митрополія. «ANALECTA», 1958, Сер. II, секція II, т. III, вип. 1-2, стор. 178-182.

цінностей і святощів минулого; 2) пониженням престижу Православної Церкви і 3) викликанням почуття сорому в зв'язку з приналежністю до цієї Церкви.

З 1-ої половини XVI ст. Львів польонізується: зникає уряд «руського» писаря в магістраті, українцям заборонено мати будинки в центрі міста, старшим в цеху міг бути тільки поляк; православним не дозволяється складати присяги перед урядом, в урядах не приймається від них свідоцтв; не дозволяється їм везти своїх покійників процесіями через центр міста; заборонено православним священикам нести Святі Дари до хворого, згідно з звичаєм, із запаленими свічками. Не-католикові не було місця в житті.[175]

Г. Лужницький заперечує твердження М. Грушевського, що в цьому виявлялась боротьба двох вір, двох культур: це була боротьба за існування, за людську гідність проти польського шовіністичного імперіялізму.[176]

За Владислава Опольського, в 1375 році, засновано в Галичині латинське архиепископство, яке незабаром перетворено в латинську митрополію. До неї належали єпископи в Перемишлі, Холмі, Володимирі. Так у тих місцях поруч православної постала латинська Церква. Однак довгий час ці єпископії існували лише номінально, бо не було парафіян-католиків, і навіть самі єпископи часто мешкали поза межами своїх єпархій.

Католицьку місійну працю виконували ченці різних орденів. Першими, ще в XIII ст., з'явилися домініканці з енергійним Яцком Одровонжем, що бував уже раніше в Києві. Домініканці були майже виключно поляки і поруч з католицтвом ширили польонізацію. Згодом вони мали багато манастирів в Україні: в Луцьку, Барі, Бродах, Бучачі, Вінниці, Києві, Коломиї, Костянтинові, Овручі, Львові, Снятині, Ярославі.

У XIV ст. з'являються францісканці (мінорити). В 1345 році вони мали вже окремий вікаріят, до якого належали чернечі доми у Львові, Городку, Галичі, Коломиї, Снятині тощо. Особливо допомагали їм Констанція, дочка угорського короля й дружина короля Лева I, та її дочка Святослава, яка постриглася в манастирі кларисок у Старому Сандомирі. Францісканці посідали єпископські катедри Перемишля (1377), Львова (1390), Галича.

З XV ст. з'явився орден бернардинців, який спочатку діяв у Галичині, а пізніше й на Волині. 1481 року бернардинці одержали від папи Сікста IV привілей, що його надавано тільки орденам у Святій Землі. В XV ст. бернардинці мали в Польщі вже понад 30 осель. Зна-

[175] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 160-164.

[176] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст., 1919, стор. 20. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 164-167.

чення цього ордену для Польщі показує вже те, що трьох польських бернардинців проголошено святими. Бернардинці мали добре поставлені школи, з допомогою яких впливали на українську інтелігенцію, головно шляхту. Однак ненависть православних до бернардинців була така велика, що вони спалили їх манастир у Львові.

Всі ці ордени поширювали польонізацію, а разом з нею й польський шовінізм, викликаючи ворожість українців і до Польщі і до латинської Церкви, — пише історик Католицької Церкви Г. Лужницький.[177] Україна вкрилася мережею латинсько-польських кляшторів-манастирів для чоловіків та жінок.

Латинська Церква на землях Польщі та Литовського Князівства зустріла вороже спроби перевести Фльорентійську унію. Найрішучіший спротив викликав митрополит Ісидор збоку латинського духовенства; Віленський біскуп Матей виступав проти Ісидора, мавши підтримку в особі всемогутнього канцлера кардинала Збігнева Олесницького. Польща хотіла повної злуки, знищення Православної Церкви, а не унії із збереженням східнього обряду.

Трагедією Православної Церкви було те, що вона значно поступалася перед католицькою своєю освітою; навіть патрони-українці розуміли, що вони «знижувалися» до неї. З XV до половини XVI ст. Східня Церква культурно зубожіла і її література обмежувалася церковно-богослужебними книгами та книжками для побожного читання, а цього було замало для культурно розвиненої людини. Така людина мусіла звертатися до латинського, польського письменства. До польсько-латинської школи тяжко було попасти українцеві, а українські школи стояли низько.[178] Голодне, неосвічене православне духовенство втрачало авторитет в народі. Відмирала виборність духовенства громадою, її заміняло призначення патронами.

Дуже характеристичною була ухвала коронаційного сойму 1576 року: не допускати «простих» людей на вищі церковні посади, бо ці посади православна шляхта резервувала тільки для себе. Так священики опинилися в стані парій.[179]

У боротьбі за піднесення Православної Церкви в XVI ст. виступають собори та братства.

Першим Обласним Собором XVI ст., постанови якого збереглися, був Віленський, скликаний митрополитом Йосифом Солтаном у 1508-1509 рр. В ньому брали участь всі єпископи, сім архиєпископів, шість ігуменів, сім протопопів та «чесні священики».

Собор засудив купівлю катедр та парафій замість соборного обрання і наказав відлучати від Церкви тих, хто так робить. Єписко-

[177] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 115, 117.
[178] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 168-172; 196-198.
[179] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 192.

пів, які висвячували таких «безчинників», вирішено позбавляти сану. Суворо засуджував Собор священиків-удівців, які не йшли в монастир: «всі священики, не маючи жен, не священствують» ... «простець, згрішивши, за свою тільки душу дасть відповідь Богові, а священик многих соблазнить людей!» Багато уваги приділено патронам, що роздавали «хліб духовний», але Собор у тій справі не міг нічого сутнього добитися, бо патронами були королі та великі пани. Собор шукав компромісового виходу: намагався нормувати відносини, вимагав конче благословення єпископів для обраних патронами священиків і забороняв патронам звільняти їх самовільно. Ці «правила» малюють дійсний стан, в якому перебувала Церква.[180]

Було ще багато соборів після Віленського, але про них немає докладних відомостей.

Дуже важливими були собори Віленський, Супрасльський, Берестейський та Тернопільський (1589 року), на якому був присутній патріярх Царгородський Єремія II, що саме тоді повертався з Москви після поставлення там патріярха Іона. Головною темою на тому соборі була боротьба з «двоєженцями»-священиками та єпископами. Був деградований за двоєженство і митрополит Онисифор Дівочка.[181]

Собори в 1590-их роках скликалося майже щороку. На них обговорювано питання занепаду Церкви і взаємини її з церковними братствами. Церковні братства існували в Україні з глибокої давнини, але розгорнули вони свою діяльність головним чином з XVI ст. Церковні братства засновувалося при церквах: Львівське — Успенське, Віленське — Свято-Духівське, Луцьке — Чеснохресне, Київське — Богоявленське і т. д. Найстаршим братством було Львівське, первісний статут якого не зберігся; його відносять приблизно до 1439 року. Зберігся устав з 1542 року.

Завданням церковних братств було дбати про зовнішній порядок у храмі, про задоволення його матеріяльних потреб, піклуватися про хворих. Члени братства платили внески, на які влаштовувано свята — «кануни». Згодом вони розширили свої завдання: допомагали членам, які зубожіли чи попали в біду; виступали перед судами і самим королем в обороні Православної Церкви; брали участь у спробах відновити єпископію у Львові. Бачачи занепад освіти, братства стали організувати братські школи. Особливу славу здобули школи Львівського та Київського братств.

---

[180] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. I, стор. 194-202. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 215-217.

[181] М. ГРУШЕВСЬКИЙ вважав, що цей митрополит не був гірший, ніж інші митрополити та єпископи; серед духовенства було багато «двоєженців». «Лиха доля судила йому бути жертвенним козлом усіх гріхів української ієрархії XVI в.». До біографії Онисифора Дівочки. ЗНТШ, 1906, т. 74, стор. 5-9.

Братства спочатку були переважно організаціями міщан, але поволі набули всестанового характеру. Більшість членів Луцького братства були шляхтичами, а в Київському було багато духовенства. В 1616 році до Київського братства вступив гетьман Петро Сагайдачний з Військом Запорізьким.

Братства рішуче виступали проти патронату, проти польсько-католицької пропаганди, проти національних і релігійних обмежень українців, проти неморального життя духовенства, намагаючись впливати на висвячення гідних пошани людей. Таке «втручання» світських людей, міщан — «кушнірів і кожум'як» у церковні справи й прерогативи єпископів викликало з їх боку невдоволення.

Року 1586 приїхав в Україну Антіохійський патріярх Йоаким і братчики звернулися до нього за порадою. Ознайомившись з непорядками в Православній Церкві та заходами братчиків для оздоровлення Церкви, він не тільки благословив їх, але й в грамоті своїй дав низку порад та доручень. Львівське братство мало стати зразком для інших братств, мало стати центром організації, яка охоплювала б всю Україну. Йому надано право контролювати моральність членів і навіть право відлучати їх від Церкви. Воно мало право слідкувати не тільки за своїми членами, а й за духовенством. включно з митрополитом та єпископами, щоб жили і служили вони Церкві згідно з апостольськими правилами.

Царгородський патріярх Єремія підтвердив 1589 року розпорядження Йоакима і затвердив права братств на духовну цензуру Церкви. Під час своєї подорожі по Україні патріярх рішуче став по боці братств, деградував митрополита Онисифора Дівочку і ряд неправно поставлених священиків.

Рішуча підтримка братств, визнання їх права контролювати дії єпископів та митрополита завершені були наданням Львівському братству ставропігії: воно було вилучене з-під влади єпископа і поставлене в безпосередню залежність від патріярха.

Діяльність братств була кроком революційним і, природно, викликала, як згадано вище, незадоволення владик, яке підсилювалося іноді не зовсім тактовними акціями братчиків. Деякі з владик в гострій формі висловлювали своє обурення. Особливо Гедеон Балабан, єпископ Львівський, мав гострі конфлікти з «шевцями, сідельниками та кожум'яками», як називав він братчиків.[182]

Говорячи про занепад Православної Церкви в Україні, не можна

---

[182] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 503-507. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква. Прага, 1942, I, стор. 189-195. — Н. ВАСИЛЕНКО. Братство на Україні. Минуле і сучасне. Мюнхен, 1947. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 150-154. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 211-222. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 230-235.

забувати того, що, після величезного піднесення, поступово занепадала й Католицька Церква. Ряд негідних свого становища пап підривали пошану до папства взагалі; до того додати появу на папському престолі пап та антипап, які поборювали один одного. Розкішне життя кардиналів та єпископів, які в Німеччині були одночасно світськими вододарями, такі компромітуючі явища, як симонія — продаж церковних катедр, індульґенція, що пізніше стала оплатою за відпущення гріхів — все це підривало велич та могутність Католицької Церкви.

Реакцією на всі ці явища стали різного роду єресі, які ширилися по Європі, а також домагання ґрунтовних реформ церковно-релігійного життя. З такими домаганнями виступали Віклеф та Іван Гус, але найбільше значення мав виступ Мартіна Лютера, який у 1517 році відверто засуджував Католицьку Церкву, поклавши тим початок великому рухові Реформації. Крім послідовників Лютера, з'являються в різних країнах Європи прихильники Цвінґлі та Кальвіна в Швайцарії, баптисти, тринітарії, антитринітарії та інші.[183]

З середини XV ст. в Литовському князівстві ширяться мало не всі європейські реформаційні рухи, переважно через Польщу. Першими прийшли ідеї гуситства, основу для яких давали інтенсивні зв'язки України з Чехією. Українці студіювали в Празькому університеті, були учнями Гуса. Єронім Празький у 1413 році відвідав Вільну, Полоцьк, Вітебськ.

Для України в гуситському русі були не лише релігійні мотиви: на початку XV ст. там уже починається національний рух, рух протесту проти польонізації, а гусити якраз висували національні мотиви боротьби.

Сильнішим і небезпечнішим для Православної Церкви був вплив німецької реформації. Ще в XV ст. Краків став осередком гуманістичних ідей, які ширилися в Італії та Німеччині. Видатні німецькі гуманісти — Цельтес, Аґрікола, Бебель та інші — працювали в Кракові, куди приїздила вчитися українська молодь. Двір королеви Бони був притулком гуманістів і сприяв ширенню їх ідей. Другий шлях ішов безпосередньо з Німеччини через Кеніґсберґ, Ґданськ, Торн, де друкували лютеранські твори не тільки німецькою, але й польською мовами. В Україні та Литві ширилися протестантські вчення переважно лівих течій — антитрінітаризму, кальвінізму, соцініянства.

Переслідувані в Німеччині антитрінітарії, або унітарії-аріяни, що не визнавали св. Тройці, знайшли для себе твердий ґрунт у Польщі, де мали гімназію, академію в Ракові і, хоч було їх небагато,

---

[183] І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. І, стор. 159-166. — Є. ВІНТЕР. Там же, стор. 47-50.

мали значний вплив на молодь. До унітаріїв належали: Ян Кишка, староста Жмудський, багатий маґнат, Чапличі, Гойські, Немиричі, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі та інші, втікачі з Москви (Косой, Васіян).

Більше значення мали кальвіністи, яких у Литві називали соцініянами, за ім'ям Кальвінового учня Соція. Протекторами їх з 1553 року стали Микола Радзівілл Чорний, воєвода Віленський, канцлер Великого Князівства Литовського, перший маґнат князівства, та його двоюрідний брат — теж Микола Радзівілл Рудий, гетьман Великого Князівства. За ними пішли литовські шляхтичі, але українських послідовників було небагато: Вишневецькі, Фірлеї, Ласоцькі, Морштини, Володичаї, Сапіги, Ходкевичі та інші. Головними осередками соцініянства були м. Киселин, Володимирського повіту, Гоща та Ляхівці, Острозького повіту, Берестечко, Дубенського повіту.[184]

Назагал протестантські рухи не мали глибокого впливу в Україні: приєдналася до них лише невелика група аристократії, переважно одного покоління, бо діти здебільшого відійшли від тих рухів. У народні глибини ці вчення не просякли. М. Грушевський нараховував, що в часи найбільших успіхів протестанти мали коло ста осідків.

Позитивним наслідком цих революційних рухів було пробудження інтересу до рідної мови, поява перекладів Святого Письма на українську мову (Євангелія Пересопницька 1556-1561 рр., Крехівський переклад 1563 р., Б. Типинського — 1571 р., Чеховича — 1577 р., Будного — 1570 р. Нагалевського — 1580 р.).* В Несвіжу М. Радзівілл заснував друкарню. Реформаційні течії, з одного боку, сприяли поглибленню інтересу до Церкви взагалі, а з другого — підривали Православну Церкву, викликали критичне ставлення до неї. Дальший розвиток реформаційного руху в Литві та Україні був спинений натиском збоку католицької реакції.

Протестантизм у Західній Європі викликав могутню реакцію. Католицька Церква розпочала боротьбу з ним різними методами, передусім з допомогою інквізиції, яка діяла терором, а також заснованого в 1540 році ордену Єзуїтів (Ісусівців), який скупчив видатні інтелектуальні сили і взяв у свої руки виховання молоді з допомогою видатних педагогів у школах різних ступенів. Запрошені

[184] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 420-423. — Д. ДОРОШЕНКО. Православна Церква в минулому й сучасному українського народу. Берлін, 1940. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква, т. І, стор. 159-172. — Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 56-57.

* Ця кількість перекладів самої Євангелії свідчить про значення реформаційного руху.

до Польщі єзуїти, після Люблинської унії поширили свою діяльність на Литву та Україну.

Серед єзуїтів було багато людей з великою освітою, які позакладали школи у Вільні 1570 р., в Ярославі 1571 р., таку ж колегію в Полоцьку 1579 року, школи в Орші, Люблині, Несвіжу, Львові, Кам'янці, Перемишлі, Вінниці, Фастові, Острозі, Новгороді-Сіверському та інших містах. До тих шкіл охоче вступали діти православних, які разом з наукою виносили з них католицьку пропаґанду. Єзуїти захоплювали вищі шари суспільства, ставали духівниками, опікунами.[165]

Боротьбу з реформаційними рухами облегшувало єзуїтам те, що представники окремих течій, замість спільно виступати проти Католицької Церкви, розпочали боротьбу між собою. Багато людей, що перейшли були до кальвіністів, соціян, стали повертатися до Католицької Церкви. Тоді єзуїти спрямували всі свої сили проти «схизматиків» — православних, головно — проти вищих шарів їх.

Стефан Баторій відверто взяв єзуїтів під свою опіку. Віленську колегію перетворено на академію і зрівняно в правах з Краківською. Ще більше уваги приділяв єзуїтам Сігізмунд III, їх вихованець.

На політичному ґрунті єзуїти створили теорію єдности держави і Церкви, звичайно, католицької. Як другу ідею висунули вони ідею польського месіянізму: завдання Польщі бути муром католицизму, який відділяв би християнський світ від дикунів-рутенів.[166] Вся політика Польщі була ясна: латинізувати і в той же час денаціоналізувати Україну.[167]

До цього треба додати те, що згадувалося вже не раз: принижене з різних поглядів становище православних, позбавлення їх права займати вищі посади, позбавлення православних єпископів права засідати в Сенаті поруч з католицькими єпископами, позбавлення православних права відбувати церковні процесії до похоронних включно, недопускання міщан брати участь в самоуправлінні і т. д.

Року 1610 Мелетій Смотрицький у своєму творі «Тренос», або «Плач Східньої Церкви», подав довжелезний список православних фамілій, що перейшли на католицтво, а саме: князі — Острозькі, Слуцькі, Збаражські, Заславські, Пронські, Горські, Вишневецькі, Сангушки, Ружинські, Соломирецькі, Масальські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші; славетні роди: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Тишкевичі, Горностаї, Семашки,

---

[165] І. ОГІЄНКО. Українська Церква, I, стор. 177-179.
[166] Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 60. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 225-226.
[167] І. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 213.

Гулевичі, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Боговитини, Потії та інші. «Де інші дорогі й також безцінні камені тої корони, славні доми руських князів, неоціненні сапфіри, безцінні діяманти?» — питає автор. Український народ загубив свою інтеліґенцію, свій провід у тяжкі години боротьби за Церкву.[188]

Все це разом — і реформаційні рухи, і католицька реакція, і власні неполадки з єпископами, конфлікти між духовенством та братствами — нищило Православну Церкву.

в) Берестейська Унія. Такі були умови, коли відновилася ідея унії — злуки Православної і Католицької Церков. Ця ідея ніколи не заникала. Уже в XI ст. було кілька спроб поєднати Церкви, що розділилися в 1054 році. В XII ст. Петро Клюнійський та Ансельм Кентерберійський шукали шляхів для їх поєднання.[189] Але обопільна ворожнеча, фанатичні ексцеси збільшували відчуженість. Взаємну неприязнь розпалювала літературна полеміка поміж греками та католиками, яка «копала прірву між обома Церквами», — пише митрополит Іларіон.[190]

Тяжкий стан Візантійської імперії, якій загрожували вороги з усіх боків, викликав спробу цісаря Михаїла VIII шукати допомоги у папи Григорія X, якому він обіцяв за це прийняти унію. В 1274 р. був скликаний у Ліоні собор, на якому ухвалено, що Грецька Церква, зберігаючи свої догмати та обряди, має лише визнати примат папи, але унію не прийняло ні духовенство Греції, ні народ.

Не торкаючись давніх часів історії України, нагадаємо деякі події останніх двох з половиною століть. У 1396 році говорено про можливість сполучення Православної та Католицької Церков на нараді Ягайла з митрополитом Кипріяном Цамблаком; поділяючи бажання об'єднати Церкви, митрополит вважав за конечне скликати для цього собор, про що сповістив патріярха. На тому справа й закінчилася.

Року 1418 питання унії було порушене на Констанцькому Соборі, але знову в площині скликання собору з участю з обох сторін знавців канонічного права.

---

[188] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 595-598. — В. ЛИПИНСЬКИЙ. Релігія і Церква в історії України. Філядельфія, 1925, стор. 47. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква, I, стор. 180, 185.

[189] Свящ. князь А. ВОЛКОНСКИЙ. Католичество и священное предание Востока. Париж, 1933, стор. 214-218. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. Вінніпеґ, 1953, стор. 204-205; 240-241.

[190] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Поділ..., стор. 240, 253, 262, 266.

Найактуальніше постало питання унії на Фльорентійському Соборі в 1439 році, коли митрополит Ісидор, грецький патріот, приєднався до унії, розуміючи її, як творення Єдиної Церкви. В Україні, крім невеликого числа маґнатів, широкі маси залишилися при своїй вірі, хоч не виявляли ворожости до унії. Проте, латинське польське духовенство виявляло до неї ворожість.

З середини XVI ст. появляються палкі полемісти, які ведуть боротьбу проти Православної Церкви. Серед них визначалися Бенедикт Герберст, галичанин з Перемищини, та Петро Скарга (Павензський), єзуїт. У своїй книзі «Про єдність костьолу Божого» (1577) р.) Скарга гостро засуджував православну віру і доводив конечну потребу злуки з Римом, покликаючись при тому на перспективи розвитку освіти та культури і на матеріяльні вигоди для української шляхти, які дала б їй унія, а ще більше для православного духовенства, яке вийшло б із приниженого стану. Він вважав, що справу злуки повинен вирішити Собор із православних та католиків. Цю блискучо написану книжку присвячено князеві Костянтинові Острозькому.[191]

Справу унії підтримували — папський леґат Антоній Поссевінс. який їздив у цій справі до Москви, та другий леґат Нунцій Бальонетто, який мав у тій справі конференції з кн. К. Острозьким та його синами.

Костянтин Острозький (1527-1608), «некоронований король України», був одним із наймогутніших маґнатів, власником значної частини Волині і великих посілостей в Галичині. Він був патроном понад 1000 церков у своїх маєтках, бачив занепад Православної Церкви і прагнув її об'єднання з Католицькою Церквою, але не в формі підкорення одної другій. Острозький мав однодумців і великий авторитет в колах української шляхти, міщан, вищого духовенства.[192]

Наприкінці XVI ст. поновилися заходи в справі унії, при чому її ініціяторами, несподівано, були православні владики. Значною мірою спричинилася до цього політика двох патріярхів — Йоакима і, особливо, Єремії — під час подорожування їх по Україні: вони стали на бік братств, дозволивши собі зневажливо поставитися до владик. Незадоволення владик викликали позбавлення сану митрополита Онисифора за двоєженство (був двічі одружений)*, висвята

[191] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 542-546. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 163. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, I, стор. 251, 259. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 254.

[192] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь Констянтин Острозький і його культурна праця Вінніпеґ, 1958, стор. 34-54. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 246, 254, 256.

* Двоє- і троєженство було поширене на Україні і залишалося до кінця XVIII ст

на митрополита Михаїла Рогози, обраного лише світськими особами, і призначення єпископа Луцького, Кирила Терлецького, екзархом патріярха, нібито контролером над митрополитом, — сан, якого не було раніше. Наслідком всіх цих умов поволі в різних колах православних стала ширитися думка про унію, в надії, що вона оздоровить церковну атмосферу.[193]

Наприкінці 1589-го або на початку 1590-го року єпископ Львівський Гедеон Балабан перший порушив питання про унію. До нього приєдналися — Кирило Терлецький, Леонтій Пельчицький, єпископ Пинський і Туровський, Діонісій Збируйський, єпископ Холмський та Белзький. Наслідком таємної конференції в Белзі у 1590 році був лист до короля, в якому єпископи заявляли про свою згоду визнати владу папи.

Справу додержано у великій таємниці, і навіть не всі єпископи знали про переговори з королем.

Число спільників серед єпископів зростало. Року 1591 на Перемиську катедру по смерті єпископа король номінував шляхтича Михайла Копистенського, що мав жінку. Патріярх заборонив висвячувати його, але грамота спізнилася. Року 1593 на звільнену Володимирську катедру висвячено сенатора та кашт еляна Адама (Іпатія) Потія, який приєднався до прихильників унії.[194]

Православні, знеохочені непорядками в Церкві, приймали чутки про унію в значній мірі індиферентно. Пішов за унією Тишкевич, один із стовпів Православної Церкви. Інакше поставився до тієї справи князь Костянтин Острозький. На Собор, що відбувся 1593 року, він надіслав «артикули»-умови, на яких Українська Церква може об'єднатися з Католицькою: 1) збереження обряду; 2) заборона католикам забирати православні церкви; 3) заборона переходити на латинський обряд; 4) зрівняння православного духовенства в правах з католицьким; 5) повідомлення в справі унії патріярхів; 6) повідомлення про те Москви і Молдавії; 7) поліпшення внутрішніх справ Православної Церкви та 8) відкриття шкіл для православного духовенства. Ці «артикули» князя К. Острозького не проголошено на Соборі.

Князеві Костянтинові Острозькому довго не розкривали конспірації переговорів, а коли нарешті він про них довідався, то був дуже обурений, що таку велику, всенародню справу робилося потайки. Володимирський єпископ Іпатій Потій, що був його приятелем з давніх часів, з сльозами, на колінах благав князя приєднатися до унії, але князь залишився непохитним і попередив, що буде боро-

[193] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, І, стор. 260-261.
[194] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 271-274.

тися проти унії, проведеної в такий спосіб. Вимогу князя Острозького скликати собор, щоб обговорити справу унії, Потій та Терлецький передали королеві, але він, не рахуючись з соборноправністю Православної Церкви, рішуче відмовив, мотивуючи тим, що лише владики без мирян можуть рішати справу злуки. Король боявся, що на соборі виявиться сильна опозиція, і наказав делеґатам їхати негайно до Риму.

Не діставши згоди на скликання собору, кн. Острозький видав «Окружник» проти унії, особливо проти тактики владик. «Окружник» справив велике враження. В той же час кн. Острозький вирядив посланців на з'їзд протестантів, який зібрався в Торуні, запрошуючи їх взяти участь в протиунійному соборі.[195]

Наприкінці 1595 року делеґати владик — єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький — прибули до Риму і на авдієнції у папи Климента VIII склали визнання віри й визнали його примат. Папа урочисто прийняв Українську Православну Церкву із збереженням її обрядів.

Вістки про те, що єпископи пристали на унію, викликали в Україні хвилювання. На соймиках воєвідств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського шляхта доручила депутатам заявити протест проти самовільного вчинку владик, які не мали уповноважень та згоди на прийняття унії.

В міжчасі, внаслідок прохань православних, виїхав до Литви протосінкел Царгородського патріярха Никифор, видатна особа в патріярхаті: він був ректором еллінських наук в Падуанському університеті і деякий час був намісником кількох патріярхів. По дорозі до Литви протосінкел був заарештований, але втік із в'язниці[196], треба гадати, завдяки допомозі кн. К. Острозького.

На 6 жовтня 1596 року був призначений Собор у Бересті. Никифор запросив на нього Кирила Люкаріса, протосінкела Александрійського патріярха, кількох грецьких єпископів, митрополита Білгородського.

З українськими владиками, з яких не прибуло лише двоє, з'явились католицькі єпископи: Львівський — Осіковський, Луцький — Мацейовський та Холмський — Гомолицький, четверо видніших

---

[195] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. V, стор. 600-602. — Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 70-71. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 278-280. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 267-270. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь К. Острозький, стор. 55-59.

[196] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 600-602. — С. БАРАН. Церковна унія з Римом. Мюнхен, 1946, стор. 9-12. — Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 70-71. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 278-280. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 267-270. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь К. Острозький, стор. 55-59.

єзуїтських проповідників; крім того воєводи: Троцький — Микола Радзівілл-Сирітка, канцлер Сапіга, Берестейський староста Халецький.

На боці православних були: два єпископи — Гедеон Львівський та Михаїл Перемиський, які розірвали з унією, протосінкели Царгородський та Александрійський, Сербський митрополит Лука, архимандрити, ігумени, понад 200 осіб білого духовенства; воєводи: Київський — князь Костянтин Острозький, Волинський — князь Олександер Острозький, каштелян Новгородський — Полубенський, депутати шляхти воєвідств: Київського — 3, Руського — 3, Перемиської землі — 2, воєвідства Волинського — 10, Брацлавського — 2, Пинського повіту — 1, трибуналу Литовського —2, багато без мандатів шляхти, міщан. Князь Острозький привіз з собою військо, що охороняло будинок Райського, де засідав Православний Собор. Прихильники унії зібралися в церкві св. Миколая.

Православні засідали за грецьким звичаєм: миряни та духовні окремо. Три прохання Православного Собору до владик — насамперед до митрополита Михаїла Рогози прибути на Собор — залишилися без відповіді. Справа була тяжка: об'єднати ці дві частини Собору було неможливо — насамперед через участь протосінкела Никифора та інших греків, яких король наказав арештувати і яких охороняв князь К. Острозький. Не погодилися приєднатися й православні до католицької частини Собору, не зважаючи на намовляння королівських послів. Так постало два Собори.

9-го жовтня 1596 року Никифор з хрестом і Євангелією в руках проголосив, як екзарх патріярха, декрет, яким позбавляв митрополита Михаїла Рогозу та п'ять єпископів — Володимирського, Луцького, Полоцького, Холмського та Пинського — їх сану за самовільне піддання папі. Цей декрет підписали духовні члени Собору і надіслали митрополитові Рогозі. Світська частина Собору звернулася до короля з проханням позбавити владик-уніятів церковних дібр, якими володіти могли тільки православні.[197]

Уніятський Собор проголосив публічно унію, а на владик Гедеона Балабана та Михаїла Копистенського і все духовенство, що брало участь у Православному Соборі, кинув клятьбу.

На проголошення унії Православний Собор відповів протестом, бо, мовляв, вчинили її без відома православних кілька владик. Але гродські суди, крім Володимирського, відмовилися вписувати протестацію. Акти переслано до патріярхату, і патріярх Мелетій Пігас

[197] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. V, стор. 608-611. — С. БАРАН. Церковна унія з Римом. Мюнхен, 1946, стор. 9-12. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. I, стор. 275. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 280-288.

затвердив усі постанови Собору. Управління Церквою, до обрання нових єпископів, він доручив екзархам: Гедеонові Балабанові, протосінкелові Кирилові Люкарісові та князеві К. Острозькому.

Король затвердив ухвали Уніятського Собору, а ухвали Православного визнав неправильними.

Так Україна розділилася на дві частини. По одному боці став увесь православний загал і два владики, по другому — уніяти: митрополит, п'ять владик і купка крилошан. Який же Собор правосильний? Почалася полеміка.

Уряд вважав правосильним Уніятський Собор, не рахуючися з тим, що владики, над якими була влада патріярха, самовільно вирішили приєднатись до іншої Церкви і змінити канони. В практиці православних участь мирян у Соборі була цілком правильна. З погляду православних Уніятський Собор був неканонічний.

Закиди Уніятського Собору: 1. Никифор був «шпигун» (!?); 2. у Православному Соборі брали участь іновірні. Хоч вини Никифора не можна було довести, його замкнено до в'язниці, де він і помер.

Ідеї і практиці патронату протиставлено владу короля, в справі номінації. Православна Церква наче не існувала. Прохання не давати дібр уніятам уряд відкинув, бо, мовляв, уніяти — грецького обряду.[198]

г) Україна після Берестейської унії. Берестейська унія не внесла спокою і не поєднала Церков. Навпаки, крім двох — православної і католицької — з'явилася третя, уніятська. На боці уніятської були: митрополит, п'ять єпископів, визнання польським урядом, а головне — могутня рука папи. На боці православних: два єпископи, багато чорного та білого духовенства і — народ. Їх зверхник, Царгородський патріярх, не був у стані боронити їх. Спроби православних звернутися до короля за посередництвом соймиків та соймів нічого не дали. Уніятська Церква залишалася в очах уряду єдиною правною Українською Церквою.

Тяжкий стан Православної Церкви погіршував внутрішній двоподіл: владики, частина шляхти та міщан пішли за унією, але більшість духовенства, шляхти з кн. К. Острозьким, більщість міщан та братств, селяни, а головно та нова сила, що організувалася за Дніпровими порогами — козацтво — залишилися при вірі батьків.

Менші чисельно прихильники унії розгортали колосальну енергію, зміцнюючи свої позиції та приєднуючи нових прихильників.

---

[198] О. ЛЕВИЦКИЙ. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. «Предисловие». «Архив Юго-Западной России», К., ч. I, т. VI, 1883. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, V, стор. 613-618.

Слабого митрополита Михаїла Рогозу замінив у 1600 році єпископ Володимирський, талановитий Іпатій Потій, що був до того Володимирським старостою, людина з великими зв'язками, добрий промовець і дипломат. Роки 1595-1613 — це «Потієва доба», характеризує його ролю о. Б. Курилас. Твердою рукою взяв він керівництво митрополією і провадив справу до своєї смерти в 1613 році. «Не з Рогозою, а зо мною маєте діло», — писав Потій у 1600 році до слуцького кліру, який не слухав його.[199]

На той час православне духовенство не мало рівного митрополитові Потієві, але мало князя Костянтина Острозького, який останні роки свого життя присвятив боротьбі з унією та обороні Православної Церкви. Шукаючи підтримки, князь К. Острозький зблизився з кальвіністами. В 1599 році у Вільні відбулася Генеральна Конференція, на якій він заступав православну шляхту, а князь М. Радзівілл — кальвіністичну. Але співпраця двох конфесій не наладналась, бо духовні кола вороже поставилися до кальвіністів і вимагали благословення патріярха. Благословення патріярх не дав, і Віленська Генеральна Конференція фактично на тому й скінчилася.[200]

Найбільше значення в справі оборони Православної Церкви мала релігійна полеміка, участь в якій взяло чимало видатних, талановитих авторів. Ця полеміка велася з завзяттям, твори поширювалося переважно в рукописах, і вони викликали захоплення читачів.[201] Тим часом православні втрачали свої храми, церковні маєтки, які переходили до уніятських владик.

Справу православних та уніятів розглядалося майже щороку на соймі, в сенаті. Важливим було те, що нарешті король примушений був визнати, що український народ поділився на дві частини, і що уніяти не можуть репрезентувати всього народу.

Року 1603-1605 польський уряд пішов на поступки: з митрополії уніятського митрополита вилучено Києво-Печерський манастир і дозволено обрати там православного архимандрита — Єлісея Плетенецького; визнано права братств і вилучено їх з-під юрисдикції митрополита-уніята.

Безоглядна політика Сіґізмунда III викликала незадоволення протестантів та православних, до яких приєдналося чимало дисидентів католиків, і 1606 р. проти короля вибухло повстання («рокош») з Краківським воєводою Зебжидовським на чолі. Хоч це пов-

---

[199] о. Б. КУРИЛАС, ЧНІ. З'єднання Архиєпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному насвітленні. Українське Науково-Освітнє Товариство (УНОТ) в Бельгії, 1962, стор. 13-14.

[200] Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 73-74. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, Нью-Йорк, 1956, стор. 8-10.

[201] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 166.

стання було придушене польським військом, але в ньому чітко висловили свої вимоги православні, зокрема — деградувати уніятських владик, роздавати церковні добра тільки православним, припинити всі судові процеси проти духовенства.[202]

Після смерти Кирила Терлецького король поспішив надати луцьку катедру уніятові Остафієві Єловичу-Малинському.

На тлі цих подій поглиблювалася денаціоналізація української шляхти: нащадки знатних родів переходили на католицтво або унію. Року 1608 помер князь К. Острозький, і серед української шляхти вже не було нікого, хто міг би заступити його, бо й діти князя перейшли на католицтво.

У перший час після Берестейської унії уніяти відчули глибоке розчарування: вони сподівалися на допомогу і співпрацю латинського духовенства Польщі, на що нібито вказувало його ставлення до Собору в Бересті, насправді ж зустріли відкриту ворожість. Вже в королівському універсалі 15 грудня 1596 року немає згадки про право уніятських єпископів засідати в Сенаті, не зважаючи на те, що в цьому питанні папа звертався до короля. Релігійна боротьба підкопувала силу народу; полемічна література роз'ятрювала пристрасті. Після Берестейської унії виявився трагізм Української Уніятської Церкви, — пише Вінтер:[203] православні ненавиділи уніятів за зраду, а Римо-Католицька (Польська) Церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо рішальним для неї було питання національности. Поляки прагнули такого об'єднання Церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів. Уніятська Церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна. Польський історик, єпископ Ліковський, пише, що польське духовенство, замість притягати до себе уніятів, їх тільки принижувало. Але внаслідок цього Українська Католицька Церква не зв'язалася з польським урядом «стала головним заборолом української народности проти польонізації», — писав Д. Дорошенко.[204]

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА

а) Шкільництво. Мало відомо про стан шкільництва в литовсько-польській добі. Безперечно, в манастирях, при церквах школи існували по-старому, в кращих школах можна було не лише навчи-

---

[202] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 569; 573; 575; 578; 581; 593. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 10.

[203] Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 71. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 12-16.

[204] Д. ДОРОШЕНКО. Православна Церква, стор. 33. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 288-291.

тися читати та писати, але й набути деякі відомості з теології, літератури, грецької мови. В XVI ст. такі школи при церквах та монастирях стали загальнопоширеними.

У 1550 році згадується школу при Красноставській церкві. В 1596 році княгиня Олена Чарторийська-Горностай зорганізувала школу в заснованому нею Пересопницькому монастирі. В Почаївському монастирі збудувала школу Ганна Гойська, в Загаецькому — Раїна Ярмолинська і т. д.[205]

У цих школах діти вивчали азбуку, молитви, читали часослов, псалтир, кращі учні — «Апостола». Ф. Скорина у передмові до Біблії писав, що псалтир був шкільним підручником. Письма вчили староуставного, а пізніше скоропису, що виробляється з XV ст. і з XVI ст. уживається в актовому письмі та урядовому діловодстві; вчили також рахунки.

Навчителями в церковних та монастирських школах були дяки. У 1562 р. Ходкевич, фундуючи Заблудівську церкву, половину суми призначає на утримання дяка-«уставника», якого зобов'язує «на науці дітей держать». Так само й князь К. Острозький, фундуючи «уставника»-дяка в Острозі, покладає на нього обов'язок «школу держати». В своєму заповіті В. Загоровський, каштелян Волинський, згадує «дяка доброго», як учителя. В 1581 р. пастор Одерброн писав, що в Україні при всіх церквах були школи. В церковних фундаціях не згадують про школи, а лише про збільшену дотацію для дяка.

Крім визначених у церковних фундаціях дотацій, дяки, за старими звичаями одержували від батьків, по скінченні їхніми дітьми псалтиря або граматики, горнець каші або гривню грішми.

Дяком називали вчителя-«уставника», «бакаляра» або «дидаскала», здебільшого молоду людину, яка далі могла стати священиком. Дяк міг допомагати при Богослужбі, але не це було головним його завданням. Дяк часто був єдиною письменною в селі людиною, до якої звертались по поради. Отже, між ним і дяком XIX століття велика різниця.[206]

Маємо цікаві приклади побутового характеру, які малюють стан навчання в XV-XVI вв. Характеристичний в цьому відношенні те-

---

[205] М. ВОЗНЯК. Історія української літератури, II, стор. 94. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 223.

[206] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 333-334.

Трохи з побуту та літератури. Звичайно, такий дяк — молода, освічена людина, міг мати успіх у сільських жінок. М. Гоголь, що жив у старих традиціях, дав чудовий тип сільського дяка в оповіданні «Ніч перед Різдвом». Цікаво, що режисери цілої Росії, коли ставили оперу на сюжет цього оповідання, завжди подавали дяка за пізнім московським уявленням: старий, в підряснику, з сивенькою кіскою, викликаючи незрозуміння, як він міг мати успіх у пишної красуні Солохи. (Н. Полон.-Вас.).

стамент згаданого вище Василя Загоровського. Року 1576 він був узятий татарами в полон, де й помер р. 1577, бо не мав можливости дати за себе 500 золотих червінців викупу. З полону передав Загоровський заповіт свій дядині, що виховувала його синів: коли хлопцям сповнилося по 7 років, запросити «дяка добре вченого й цнотливого учити їх в моїм домі або в церкві св. Іллі у Володимирі руської науки в письмі святім... Коли вони дійдуть до доброї науки в своїм язику руським... згодити їм бакаляра статечного,... який учив би їх науки латинського письма» дома. А коли навчаться добре — «дати до Вільна, до єзуїта, бо там хвалять добру науку дітям»...

Пинський шляхтич Євлашевський описував, як він упродовж п'яти років «бавився наукою руською».[207]

Як уже згадувано, Україна, вступивши в склад Литовської держави, значно перевищувала Литву та Білорусь своєю культурою. Руська, тогочасна українська мова, запанувала в установах, українці, стаючи урядовцями, вводили в загальний ужиток українське право, звичаї, мову. Православна віра витісняла литовське поганство. Ще в 1347 р. король Казімір Великий видав був «руською мовою» Вислицький Статут.* Королева Ядвіґа (1371-1399) любила читати слов'янську Біблію та писання св. Отців. Казімір IV Яґайлович (1492) більше вмів по-руськи, ніж по-польськи. Польський учений С. Бандке писав 1415 року: «Усі Яґеллончики аж до Сіґізмунда-Авґуста в Литві писали по-руськи, привілеї й надання давали і навіть часом краще, ніж по-польськи, вміли». У бібліотеці Сіґізмунда I, передостаннього Яґеллончинка, було 33 книги руською мовою і лише одна — польською».[208]

Протестанти засновували в Польщі і в Литві школи, до яких охоче йшли українці; це були насамперед гімназія та академія в Ракові.[209] В Україні були протестантські школи в Дубні, Хмельнику та інших містах.

У боротьбі за піднесення Католицької Церкви єзуїти взяли приклад у протестантів, і Польща та Литва вкрилися мережею єзуїтських шкіл — колеґій з добрими педагогами, з бурсами для учнів. Там було зразково поставлено навчання, а разом і виховання в католицькому дусі. Українці, які не мали рівноцінної школи, охоче віддавали своїх дітей до цих шкіл, де поступово перевиховували їх на католиків. Навчання провадилося за старою, звичай-

[207] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 318-319; 336.

* За параграфом II цього статуту Краківські судді могли на його підставі судити. Такий міцний був вплив мови.

[208] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Історія української мови. Вінніпеґ, 1950, стор. 79.

[209] Е. ВІНТЕР. Там же, стор. 55, 56.

ною в Західній Європі, схоластичною системою. Курс поділявся на дві групи: «тривіюм» і «квадривіюм» (інфіма, граматика, синтакса, поетика, реторика, діятектика та філософія). Мовою навчання була латинська.

У протестантських та католицьких школах навчали також історії, географії, космографії, природознавства. Але все це було чуже і відривало учня від рідної культури.

Для боротьби з чужими впливами українці почали засновувати свої школи, які не поступалися перед протестантськими та католицькими. Величезну ролю відіграла в цьому відношенні діяльність князя Костянтина Острозького, що заснував багато шкіл по різних містах Волині. Головною метою цих шкіл було підготовляти духовенство, здатне з успіхом вести боротьбу з католицьким духовенством і паралізувати їх вплив на молодь.

У 1570-их роках заклав князь Острозький в Острозі, своїй резиденції, першу в Україні високу школу, відому під назвою Острозької академії. Історія цієї академії така. Князь К. Острозький, захоплений ідеєю оборони православної віри, вирішив видати повний текст Біблії, якого тоді не мав жадний з православних народів, в той час, як на латинський текст її покликалися під час полеміки католики та протестанти. Православні користалися рукописними зошитами окремих частин Біблії, в яких було чимало помилок. Отже треба було насамперед мати вірний текст Біблії. В основу праці покладено текст 70 «толковників» — грецький переклад, а не гебрейський оригінал, при тому порівнювано його з іншими слов'янськими та латинськими текстами. В 1581 році Біблія вийшла в світ. Звичайно, вона мала недоліки, які пояснюються загальним станом освіти XVI ст., неможливістю зібрати більше матеріялів тощо. Але в цілому це була видатна подія в історії української культури. Року 1751 була вона знову переглянена й виправлена в Петербурзі українцями, професорами Академії, і під назвою «Єлисаветинської» до наших часів залишалася загальновизнаною й усталеною.[210]

Організація цієї величезної праці над текстами Біблії вимагала високоосвічених учених, яких князь К. Острозький стягав з різних земель. 1583 року просив він папу вислати до нього вчених греків; шукав їх і в Греції. Нарешті скупчив він в Острозі значну групу вчених і вирішив заснувати вищу школу.

В Острозькій Академії переважно вчили слов'яно-руської, грецької та латинської мов, і тому називали її ще «триязичним ліцеєм». На чолі Академії стояв Герасим Смотрицький, шляхтич з Поділля;

[210] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 484-488. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква, I, стор. 220-232. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпеґ, 1958, стор. 46.

серед професорів були греки — Кирило Лукаріс (1594-1598), короткий час протосінкел Никифор, грек з римською освітою Масхопуло, Діонісій Палеолог; іеромонах з Острога Кипріян, що вчився в Падуї та Венеції; математик та астроном Ян Лятос, поляк, що раніше був професором Краківського університету; острозькі священики — Дем'ян Наливайко, брат козацького ватажка, редактор та перекладач кількох збірок; Василь — автор трактату «О єдиной вірі». Були й світські люди: «клірик Острозький» — автор відповіді Потієві; Мотовило, Христофор Філалет (Бронський); пізніше — Максим-Мелетій Смотрицький та інші. Серед цього гуртка були люди різних світоглядів: були й перейняті протестантськими поглядами, як Філалет; католики, як Лятос; і православні.[211]

З Острозької Академії вийшло чимало видатних людей: Мелетій Смотрицький, син ректора, майбутній гетьман Сагайдачний та інші.

За прикладом Острозької Академії владика Володимирський хотів 1588 року заснувати школу в Володимирі.

Після смерти князя К. Острозького в 1608 р. Академія занепала, а з переходом Острога до унуки старого князя — Анни-Алоїзи Ходкевич, ревної католички, на її місці засновано єзуїтську колегію.[212]

Острозька Академія була культурною пам'яткою єдиного з українських маґнатів. Провід у культурному житті взяли на себе міщани.

Вище вже була мова про діяльність церковних братств.

З 1586 року Львівське братство зреорганізувало свою школу, поставивши її управителем грека-єпископа Єласонського Арсенія. Слов'янські науки викладав тут Стефан Куколь (за прибраним іменем — Зизаній Тустановський). Виховання мало церковний характер; викладали слов'янську та грецьку мови, а також «вільні науки»: «тривіюм» та «квадривіюм». У 1588 році, після виїзду Арсенія до Москви, разом з патріярхом Єремією, професором грецької мови став Кирило Транквіліон-Ставровецький, видатний богослов (пізніше перейшов на унію); висунувся на видатне місце Іван Борецький, майбутній митрополит Йов. Студенти виступали з промовами, деклямаціями, і в 1591 році митрополит Михаїл Рогоза дозводив старшим учням проповідувати в церквах. Львівська братська школа мала замінити єзуїтські школи зразковою постановкою справи виховання. Натиск покладено на церковні науки, крім того школа мала дати знання мов.

Зберігся «Порядок школи», згідно з яким учитель, або «дидаскал» мусів бути «побожний, скромний, не гнівливий, не срамослов,

---

[211] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь К. Острозький, стор. 112-120. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 479-497.

[212] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь К. Острозький, стор. 75, 103.

не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильник єресей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». Виховувати дітей він повинен так, щоб «не залишився винен ні за одного Богу Вседержителеві, і потім батькам їх, і йому самому». Для вчителя всі учні мали бути рівні, діти багатих і «сироти вбогі», і ті, що «по вулиці ходять поживи просити». Цей уступ свідчить, з якими думками засновували школу львівські міщани XVI ст., як високо підносили вони завдання вчителя.[213]

Щоб оборонити слов'янську мову від закидів у нездатности її для наукових викладів, видано три підручники: один — Острозької академії, другий — Лаврентія Зизанія і третій — Мелетія Смотрицького (р. 1619), якого вживали до XVIII ст. Під проводом Арсенія укладено підручник грецької мови, яку вивчали дуже добре. Вивчали також діялектику, реторику, філософію, твори античних авторів: Аристотеля, Овідія, Люкіяна та інших. Учні мали деякі знання математики, астрономії, музики. Мета школи була підготовляти вчителів, священиків.

Школа Львівського Успенського братства служила зразком для ряду інших шкіл у Галичі, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарні, Перемишлі, Ярославі, Холмі, Володаві, Володимирі, Луцьку, Дубні, Пинську, Межибожі.

Найбільшого розвитку досягає шкільництво на переломі XVI та XVII ст. Братські дидаскали, спудеї (студенти) і бурсаки (учні нижчих кляс) дали нове, національно-свідоме, виховане не в атмосфері боротьби покоління. Вихованці братських шкіл, шукаючи заробітку, мандрували по селах, містах, розносячи знання і гасла боротьби проти католицького наступу.

«Їх впливи можна бачити в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, в селянських повстаннях і початках козаччини. Наступала епоха національного відродження», — пише І. Холмський.[214]

Українська молодь не обмежувалась місцевими школами. Багато шляхетських дітей їздило до чужоземних університетів — до Кракова, Праги, Падуї, Віттенберґу, Галле, Парижу. Встановлювався та міцнішав культурний зв'язок України з Заходом.

Почасти під впливом реформації в Литовсько-Руському Князівстві ширяться переклади св. Письма руською-українською мовою. Першим видатним явищем були переклади Франціска Скорини, полоцького міщанина, вихованця Краківського, а потім Падуанського університету, де він дістав ступінь доктора. Перші його переклади

---

[213] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 516-521. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 137-139.

[214] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 160, 161.

були надруковані в Празі 1517 року, а потім Скорина переніс видавництво до Вільни. Він переклав Біблію, зазначивши в передмові, що робить це «людім посполитим к доброму наученію», в іншому місці — «в своєму природженому язику». На деяких друках зазначено, що видано їх накладом віленського бурмістра Бабича, райці Віленського Оньковича та ін.

Найвидатніша пам'ятка перекладної літератури — це т. зв. Пересопницька Євангелія, що її переклав з болгарської мови у 1556-1561 роках Михайло Васильович, син сяноцького протопопа, коштом княгині Заславської — «для ліпшого вирозумління люду християнського посполитого». Її мова зближена до народньої і дає комбінацію елементів слов'янських з українськими. Пересопницька Євангелія не була єдиною спробою перекладу на «руську мову»; їх було в XVI та XVII ст. кілька.

На Пересопницькій Євангелії не помічається впливів протестантизму так, як на Біблії Ф. Скорини, чи на виданні «Об оправданії грішного чоловіка» Семена Будного (1562 року), що був кальвіністом, а потім унітаристом. В 1563 році Будний з двома соцініянськими пасторами — Кавечинським і Кришковським — надрукували у Несвіжській друкарні «Катехізис». Це була перша і єдина спроба ширити ідеологію кальвіністів «руською» мовою. В 1570-1580-их роках надрукував (не всю) Євангелію «руською мовою» унітарист-білорус Василь Тяпинський, полоцький шляхтич. У 1581 році переклав Євангелію Валентин Негалевський, але друком її не видано. Оце — головні — переклади св. Письма руською мовою в XV-XVI ст.[215]

Вплив гуманізму відбився на збільшенні інтересу до природничих наук, математики, астрономії. Ширилися філософські твори, головним чином античних філософів. Хоч і не безпосередньо, мав вплив на розвиток думок Максим Грек, що загинув у Москві. Його листи поширював князь Андрій Курбський, що втік від Івана IV Лютого на Волинь. Перебуваючи у Миляновичах, на Ковельщині, Курбський перекладав твори грецьких авторів, писав філософський трактат. Вихованого в дусі церковної «книжности», його вразило становище Православної Церкви, приналежної супроти польсько-католицької культури, яку Курбський називав «польською барбарією». Він став енергійним захисником Православної Церкви, вів колосальне листування з представниками різних кіл суспільности — від князів Острозьких до львівських міщан Сідлярів, обмінюючись з ними літературними, церковними та науковими новинами. Є натяки, що у нього в маєтку були школа та друкарня.

[215] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 426-435.

На білорусько-українському пограниччі двір князя Юрія Слуцького, нащадка Київського князя Олелька, був подібним культурним осередком. Можливо, що у Слуцького були також школа і друкарня. Важливі твори пересилали один одному; читали «всім собором». Наукові літературні інтереси об'єднували маґнатів з міщанами.[216]

Про характер зацікавленості деякою мірою свідчать бібліотеки.

У Супрасльському манастирі митрополит Йосиф Солтан зібрав бібліотеку з 215 каталізованих назв; там було багато богословських книг, збірники морального змісту, історичні оповідання, природничо-географічні описи тощо.[217] Таких бібліотек було чимало.

б) Друкарство. Першу друкарню, що вживала українського письма, заснував у Кракові німець Швайпольт Фіоль. В 1491 році надрукував він слов'янські Октоїх та Часословець, які були першими кириличними друками в світі. Після того в Україні ширилися книги з Білоруси, з друкарень у Вільні Ф. Скорини (1525). В 1577 році К. Острозький заснував друкарню в Острозі.

Історія друкарства України тісно пов'язана з життям диякона Івана Федоровича, москвина з походження, який разом з українцем Петром Мстиславцем почав друкувати книги в Москві. Ця новина викликала обурення у переписувачів книг, які обвинувачували їх в стосунках з нечистою силою. Друкарі втекли до Білоруси і там, у Заблудові, в маєтку гетьмана Ходкевича, в 1561 р. заснували друкарню. Незабаром Мстиславець переїхав до Вільни, де заснував друкарню спільно з міщанами Мамоничами.

Іван Федорович у 1573 році переніс свою друкарню до Львова, до Підзамча. Першою книгою, яку надрукував він у 1574 р., був Апостол. Однак, незабаром він заборгувався, і кредитори забрали його підприємство за борги. Львівське братство викупило його в 1583 році.

У 1576 р. Іван Федорович, на запрошення князя К. Острозького, переїхав до Острога, де надрукував коло 30 видань, серед них славетну Біблію. Серед помічників Івана Федоровича були його син Іван та Гринь з Заблудова; можливо, працювали з ним і його учні зі Львова — Сачко Сідляр та Сенько Корунка, а може й отці — Мина та Василь. Десь наприкінці 1582 року І. Федорович переїхав знову до Львова, де заходився організувати нову друкарню. Року 1583 він помер. Його спадкоємці — Сенько Корунка та Сачко Сід-

[216] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 440-444.
[217] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 338-340.

ляр — не змогли продовжувати справу і продали друкарню в 1588 році віленському друкареві Кузьмі Мамоничеві[218]

Крім друкарень в Острозі, Львові, Вільні, були друкарні у Стрятині, Рогатині, Крилосі, Кутеїні, Угорцях, але існували вони недовгий час і не могли рівнятися своїм значенням зі львівською та острозькою.

Існували також «мандрівні» друкарні, які належали приватним особам, що перевозили їх з місця на місце[219]

Усі ці факти свідчать про те, якою великою була в XVI ст. на Україні потреба в друкованому слові. На самому Правобережжі існувало кілька друкарень. І це було тоді, коли в Москві не могла працювати жадна друкарня.

в) Література та письменство. Перше місце серед літературних творів XV-XVI ст. належить творам церковним.

З XIV ст. в Україні ширяться південнослов'янські впливи, головним чином з Болгарії, де митрополит Тарновський Євфимій звертав особливу увагу на вірність, тонкість і художність перекладу св. Письма. Провідником його школи в Україні стали митрополити Кипріян та Григорій Цамблаки. Григорій написав чимало видатних творів: похвали Євфиміеві, Кипріянові, св. Димитрієві, проповіді, дві промови на Констанцькому Соборі.[220]

Були також значні західні впливи флягелянтів — покаянницьких творів, як «Лист небесний», особливо — «Сон Богородиці» про нові муки Христа.

Про інтерес до релігійних течій Заходу свідчить збірник 1483 року «Приточник», з багатьма уривками із західньоевропейських релігійних легенд.

Найбільше значення мали впливи ренесансу, а головно реформації, які впали в Україні на вже підготовлений ґрунт: на прагнення мати Святе Письмо рідною мовою. Були переклади чеської мови, наприклад, «О Таудалі рицарі» — про муки пекельні, з латинської й польської мов: «Страсті Христові», «Повість про трьох королів», «Життя Олексія, Божого чоловіка» тощо.[221]

Із свійських агіографічних збірників перше місце належить трьом редакціям Печерського Патерика, значно поширеного в XV ст. Збереглося чимало уривків творів духовних осіб, акти соборів вла-

---

[218] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 511. — МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Князь Острозький, стор. 169-183.

[219] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Свята Почаївська Лавра. Вінніпеґ, 1961 стор. 300.

[220] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 344-346. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Історія української літератури, Нью-Йорк, 1956, стор. 213, 217.

[221] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 146.

дик, що обирали Григорія Цамблака р. 1415, та акти Віленського собору 1509 року видаються канонічною та історичною вартістю; послання митрополита Мисаїла до папи або повчення митрополита Сильвестра священикові свідчать, що серед ієрархів були люди з літературним хистом.[222]

Головне місце в літературі богословського характеру має полеміка, яка розпалилася після Берестейської унії. Збоку католиків виступив першим Петро Скарга, який вже на початку 1597 року видав польською та руською мовами анонімову книжку п. н. «Описаніє і оборона собору руського Берестейського». Доводячи правосильність собору, Скарга настоював, що світські люди не мають права голосу в питанні унії. Питання про те, чи мали владики право перейти під владу папи, бувши підвладними патріярхові, Скарга обминав.[223] Ця книжка цікава тим, що в ній заторкнуто питання, які весь час обговорювалися в полеміці.

У відповідь на це православні видали акти Берестейського Собору з докладним, спокійним викладом його історії в протоколах і документах. Книжка вийшла без підпису під назвою «Ектезис».[224] Метою її було довести канонічність Православного Собору.

Слідом за «Ектезисом» вийшла праця Христофора Філалета (псевдо Криштофа Мартина Бронського) під назвою: «Апокризис».[225] Надруковано її 1597 року польською, а 1598 року руською мовою. Трактат цей не лише змістом, але й розміром — 334 сторінки — бере гору над усіма полемічними творами того часу. «Був то першорядний полемічний трактат, написаний з великим літературним і публіцистичним хистом і великим знанням», — характеризує його М. Грушевський.[226] Історик літератури М. Возняк підкреслював глибину ерудиції Філалета і вважав, що він «своєю ученістю перейшов Скаргу».[227] У книзі Філалета відбилася ідеологія православного шляхетства з погляду шляхетського парляментаризму, він виступав проти теорії виключної влади єпископів.

Одночасно виступив полеміст не меншого таланту, але іншої ідеології, Іван Вишенський з Судової Вишні в Галичині.

Іван Вишенський багато років перебував у манастирі на Афоні, звідки писав свої запальні, блискучі проповіді. На відміну від Філалетового аристократизму був він демократом і гостро виступав

---

[222] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 349, 353.
[223] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 545-546.
[224] Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiesnym soborze w Brześciu Litewskim.
[225] Apokrisis abo odpowiedź na xiążki o synodzie brzeskim.
[226] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 547-550. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 22-25.
[227] М. ВОЗНЯК. Історія української літератури, т. II, стор. 210.

проти вищої ієрархії, що привела до унії, а також проти католицької та західньої культури. Він був прихильником старовини, не визнавав сучасної науки, поступу. Його спроба зійти з Афонської гори і відвідати Україну була невдала: він не знайшов там спільної мови.

Іван Вишенський написав багато трактатів проти унії, з них найсильнішим є «Писаніе к утекшим от православной віри епископам», написане десь біля 1597 року як відповідь на книжку Скарги. Воно дає надзвичайно гостру, убивчу оцінку унії та її мотивів. Він з обуренням виступає проти тих владик, які з презирством ставилися до «простаків», хлопів. Закінчив Вишенський це своє послання такими словами: «ліпше бо вам без владик і без попов, од диявола поставлених, до церкви ходити і православіє хранити, нежели с владиками і попами не от Бога званими і у церкві бити и с той ся ругать і православіє попирати». «Відси, — казав М. Грушевський, — один крок до нової, безпопівської церковної організації».

«Вишенський і Філалет, — писав М. Грушевський, — се дві колони величавого порталю сеї полемічної чи релігійно-публіцистичної літератури».[228]

Видатним полемістом був Мелетій Смотрицький, який студіював в Острозі, Вільні, в університетах Західньої Европи. Твір його — «Тренос, албо плач Єдиної Вселенської Апостольської Східньої Церкви» з поясненнями догматів віри, підписаний іменем Феофіла Ортолога, вийшов у 1610 році. Автор в глибоко ліричному тоні висловлює сум з приводу смерти князя К. Острозького (1608 р.) та занепаду Православної Церкви, ренеґатства української шляхти. Твір М. Смотрицького справляв таке сильне враження, що Сіґізмунд III наказав його знищити.[229]

Далі виступає архимандрит Захарій Копистенський, племінник епископа Перемиського. Його твір — «Палінодій, іли книга оборони кафолической святой апостольской всходней Церкви» — довгий час не був надрукований, і його ширили в рукописах.[230]

Єдиним міцним опонентом на твори православних був Іпатій Потій, який виступив спочатку з листом проти князя К. Острозького. На цей лист, з доручення князя, відповів «острозький клірик» з уїдливою дискредитацією Фльорентійської унії. Потій відповів анонімовим трактатом проти «Апокризиса» українською мовою 1598 р. та польською 1600 року. Виклад його головним чином істо-

[228] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 551-557. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 232-242. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 17-23.

[229] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 26. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 306-307. — о. Б. КУРИЛАС. Там же, стор. 31-41.

[230] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 26-28. — Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 307.

рично-політичний. В цілому твір Потія нижчий, ніж «Апокризис». Головний аргумент Потія — неправославність автора.[231] Після того він надрукував відповідь патріархові Мелетієві, обвинувачуючи його самого в неправославності, а в 1603 році видав «Апологію Флорентійського Собору».

Не зупиняючись на багатьох працях різних авторів, згадаємо «Перестороги», автором якої вважають члена Львівського братства, Юрія Рогатинця. В ній дано історію Берестейського Собору й особливо докладно історію протосинкела Никифора.[232] Вважали, що автором «Перестороги» був учень Львівської школи Іван Борецький, в майбутньому митрополит, але авторства не устійнено.[233]

Полеміка першого десятиліття після Берестейського Собору мала величезне значення тому, що вона уточнила характер, глибину розходження між православ'ям та католицтвом, а також протестантизмом. Хоч більша частина праць залишилася недрукованою, їх переписували, передавали з рук до рук, читали на великих зібраннях.

Велике напруження викликала в Україні справа переходу на новий календарний стиль. Року 1582 папа Григорій XIII, на підставі ухвали Нікейського Собору, наказав виправити старий Юліянський календар, в якому внаслідок недокладности числення зайшла різниця між календарним та астрономічним часом. Папа наказав з 5 лютого 1582 року додати 10 днів. Цю реформу в протестантських та православних країнах зустріли вороже і навіть чимало католиків не прийняли її.

Ян Лятос, астроном, виключений з Краківського університету за опозицію папі, переїхав до Острога й очолив боротьбу проти нового стилю. Проти цього стилю висловився й Собор, скликаний патріархом Єремією. Так стався поділ населення Польщі: католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий. Зміна календаря викликала багато надуживань: дідичі забороняли селянам відзначати свята за старим стилем і змушували їх в ті дні працювати. Це додавало ще більше роздратування, збільшувало антагонізм.[234]

У літературі, не зв'язаній з Церквою, перше місце належить літописам. До 1545 року був доведений «Короткий Київський літопис», що в деяких частинах набуває характеру мистецького твору. З XIV ст. з'являється нова група літописів — литовсько-руських. У боротьбі між Яґайлом і Вітовтом літописець не тільки стоїть на боці Вітовта, але й славить його, як славили літописці княжої доби

[231] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, ст. 557.
[232] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 474-475; 562-563.
[233] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 166.
[234] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 462-467.

Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха або Романа. Для літописця литовські князі, що збирали та охороняли українські землі, заступили князів з дому Ярослава Мудрого. В цьому відношенні цікавий Львівський літопис (1489-1649).

Дуже важлива пам'ятка, яка наближається до старого літописання — це Супрасльський літопис, з виписками із старих літописів; датується він кінцем XV ст. Цікава тут похвала князеві Костянтинові Острозькому, в якій подекуди можна завважити ритмічну будову.[235]

Із світських творів можна згадати небагато. Насамперед це славнозвісна «Александрія» в кількох редакціях, оповідання про Трою, Бову-королевича, пізні — кінця XVI ст. — оповідання про Трістана та Ізольду, про «сімох мудреців». Всі вони мали коріння в сербській, італійській, польській, сербо-хорватській літературі.

Єдиною сатирою, що збереглася від XVI ст., є «Промова каштеляна Мелешка», в якій змальовується сучасний авторові побут панства та двірських кіл.

Новим у XVI ст. є віршування: перші видатні вірші походять від Герасима Смотрицького. Лаврентій Зизаній у граматиці 1596 року подає і теорію віршування.

Перші відомі «думи» датуються початком XVI ст. Так називали епічні пісні, що оспівували історичні події, хоч часто сюжетом їх були місцеві події, наприклад — смерть братів Струсів, галицьких шляхтичів, забитих у битві з волохами в 1506 р. Сюжетом дум були часто татарські напади, полон, страждання бранців в неволі. Більша частина дум дійшла до нас у переробленому в XVII-XVIII ст. вигляді, і тому тяжко судити про їх первісний зміст. Характеристично, що нові нещастя притьмарили переживання попередніх часів, і на Україні забуто «давнини» — билини київських часів.

У чеській граматиці 1571 року збереглася українська пісня-баляда, сильно зіпсована, але цікава своїм змістом і формою.[236]

ПРАВО

Вище було вже зазначено, що в перших століттях існування Литовсько-Руського Князівства панувало в ньому старе «руське» — українське право. На землях України звичаєве право діяло до кінця XV ст. Великі князі литовські, проголосивши принцип: «старовини не рухати, новини не заводити», цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвиткові. Державні урядовці та суди покликалися на старовину та звичаї.

[235] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 218.
[236] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 364-365.

З Литовсько-Руської доби дійшли пам'ятки законотворчої діяльности державних органів влади. Всі вони, крім Литовського Статуту 3-ої редакції, писані і за змістом поділяються на: 1) міждержавні й міжнародні договори, 2) привілейні грамоти, 3) земські устави і 4) кодекси законів.[237]

1) М і ж д е р ж а в н і й м і ж н а р о д н і д о г о в о р и. Насамперед — це договори Литовського Князівства з Пруським і Ливонським орденами, з республіками Новгородською і Псковською та з Московським князівством. Головне місце серед них належить договорам Литовського князівства з Польщею. Кревський акт 1385 року встановив персональну унію Литви та Польщі; Віленська угода 1401 року встановила лише союз взаємної охорони та безпеки; Городельська угода 1413 року привертала персональну унію, врешті Люблинська унія 1569 року встановила реальну унію двох держав.

2) П р и в і л е й н і г р а м о т и видавалося з кінця XIV до середини XVI ст. Вони були різноманітні змістом і за браком писаних законів заміняли їх і були деякий час єдиним джерелом законодавства. Привілеї не нормували загальних прав, а стосувалися лише окремих осіб або суспільних та етнічних груп. Привілейні грамоти підривали обов'язковість звичаєвого права й вели до кодифікування загальнозобов'язуючого права. «Це — найважливіша галузь великокняжої діяльности», — характеризував ці пам'ятки проф. М. Чубатий.[238] Вони поділялися на три групи: а) дарчі грамоти, б) привілеї в стислому значенні слова та в) грамоти охоронного характеру.

а) Д а р ч і г р а м о т и властиво не належали до привілеїв, бо не звільняли нікого від загальнозобов'язуючого права. Серед них найбільше значення мали ті, що дарували нерухоме майно, землі або десятину церквам. Деякі підтверджували акти продажу, заповіту. Свидригайло дарував права мати свою хоругву, а князеві Острозькому — право печатати листи червоним воском.

б) П р и в і л е ї у стислому значенні — «прівата лекс» — приватний закон. Такими грамотами князь надавав різні полегші окремим особам або містам, імунітети, якими державна влада звільняла від державного суду, податків, адміністрації. Характеристична така грамота Онуфріївському манастиреві р. 1448. Бувало, що князь переносив на певну особу частину своїх державних прав: право суду, побирання податків тощо. Наприклад, грамота князеві Жеславсь-

[237] А. ЯКОВЛІВ. Історія джерел українського права «Е.У.», I, стор. 634.
[238] М.ЧУБАТИЙ. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч. II, Мюнхен, 1947, стор. 8-9.

кому, якою Великий князь надавав йому міста Мстислав та Мглин з дворами, челяддю, селянами, боярами, майном і т. п., не залишаючи собі ніяких зверхніх прав. Подібні грамоти надавано містам після стихійних нещасть. Так, року 1508 Великий князь звільнив Волинь від поволовщини, Київ — від підвід та тіунського суду. Окремо стоять грамоти загального характеру, які показують, як з часткових привілеїв виростають загальні станові привілеї. Вони поділяються на грамоти шляхті, містам та жидам.

З шляхетських привілеїв дійшло лише шість: Яґайла з 1387 р., Городельський — 1413 р., Казіміра — 1437 р., Олександра — 1492 та два привілеї Сиґізмунда — 1506 та 1522 рр. Всі вони підготовляють матеріял для загальношляхетських станових прав, творять щось на зразок польської «пакта конвента». Через них прийшла рецепція польського права. Найважливіший з них — це привілей 1437 року, який поширив права попередніх привілеїв на всю шляхту без обмеження, без огляду на віру, звільнив маєтки від податків, заборонив селянам переходити з шляхетських маєтків і встановив домініяльні суди над селянами. Доповненням його був привілей 1492 року, який зобов'язував Великого князя не вести зовнішньої політики без відома великокняжої Ради, не видавати без неї законів, не роздавати урядів та земель. Так зверхні права в державі перенесено на колегію панів, а великий князь стає виконавцем Ради.

Грамоти, що наділяли міста маґдебурзьким правом, звільняли їх від підлеглости загальнодержавним законам. Міста мали самі встановлювати закони на основі маґдебурзького права. Міста звільнялися від суду та адміністрації державних урядовців, діставали право володіти ґрунтами на терені міста, міщанство дістало різні полегші. Цих привілеїв багато, і вони були дійсно привілеями, бо звільняли з-під загальнозобов'язуючого права.

Привілеї охоронні видавалося на прохання людности про збереження старих прав. Внаслідок скарг на це порушення, Великий князь іноді видавав «охоронну» грамоту, якою заборонялося ламати звичаєве місцеве право.

3) З е м с ь к і у с т а в и. Найбільше значення для історії мають Земські устави, які були підставовими законами для земель, конституційною хартією. Земські устави — не акти ласки, видавати їх було обов'язком князя. Вони берегли старовину і стосувалися не станів, а цілої землі. Земські устави — це законодатні акти для всієї людности з метою з'ясувати відношення її до держави і до місцевих органів. Дійшло до нас 13 грамот. Найстарша — Яґайла 1424 чи 1430 року Луцькій землі, якою він надає давні права —

однакові для всіх мешканців, без різниці віри. Решта грамот пізніших часів — Великого князя Олександра, Сігізмунда I — всі вони повторюють старі права; грамоти ці такі: дві Волині — 1501 та 1509 рр., дві — Київській землі 1507 та 1529 рр., одна Більському повітові Подільської землі, дві — Вітебській землі та одна — Полоцькій й Смоленській. Всі грамоти, на думку М. Чубатаго, з'являлися тоді, коли заходили зміни, коли усувалося удільних князів і замінялося їх намісниками Великого князя; щоб заспокоїти людність — видавалося ці грамоти-конституції.[239]

4) Збірники законів. З'явилися вони внаслідок потреби зуніфікувати діючі закони для вживання їх в судах; це були — Судебник Великого князя Казіміра 1468 року та Литовський Статут — в його трьох редакціях: 1529, 1568 та 1589 років.

Судебник Великого князя Казіміра був укладений урядовцями-правниками великокнязівської канцелярії і ствердженій на провінційному соймі у Вільні 1468 року. Зміст його стосується маєткових прав, порушення границь, наїздів, уведення рабів, крадіжок, панського суду над селянами. В ньому видно суміш старих українських та нових станових понять. Дещо взято з «Руської Правди», але кари значно суворіші: є кара смерти, невідома «Руській Правді». В цілому Судебник не вичерпував навіть карного права.[240]

Литовський Статут виник тоді, коли прийшла до голосу дрібна шляхта, вимагаючи єдиного права, щоб знести силу маґнатів, щоб було ясно, які права вони мають. На ці вимоги Сігізмунд I на соймі 1522 року окремим декретом заповів, що буде укладене загальнозобов'язуюче право. Року 1529 Литовський Статут санкціоновано. Статут цей зрівняв шляхту в єдиний стан, виповів боротьбу звичаєвому праву, яке замінив єдиним писаним законом. Але все ж таки перша редакція заступає інтереси більших маґнатів і поважає права селян. Друга редакція — 1568 року — збільшує права дрібної шляхти і одночасно обмежує права селян. Третя редакція — 1589 року — стоїть на сторожі шляхетських прав, зрівняних уже в один стан, і виявляє неґацію прав селян. Прав міщанства і духовенства Литовський статут майже не порушує: він є чисто шляхетським кодексом.

Кодифікаційна праця була виконана у великокнязівській канцелярії. Статут був затверджений 1529 року і виданий у писаній формі. Проте, ця редакція була незадовільна, і через 20 років почали обробляти нову, другу редакцію, яка має назву «Волинської», бо волинська шляхта найбільше вимагала нового статуту. Ухвалений

[239] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 13-18.
[240] М. ЧУБАТИЙ. Там же, стор. 19-21.

він був 1568 року, але не всі розділи дістали санкцію. Після Люблинської унії виявилося, що ані перша, ані друга редакція не задовольняють потреб адміністраційних та судових органів. Тоді спеціяльна комісія, що її зорганізував підканцлер литовський Лев Сапіга, підготовила третю редакцію, в якій почасти використано і поширено першу редакцію. Року 1588 на соймі цю редакцію ухвалено і статут надруковано у Вільні в друкарні Мамоничів, а 1589 року Литовський статут набрав обов'язкової сили. Він був прийнятий у Литовсько-Руській державі, а також на українських землях, що відійшли до Польщі. На початку XVII ст. його перекладено на польську мову з додатком польської конституції. Мова всіх трьох редакцій статуту українсько-руська.

Виданням Литовського статуту 1589 року закінчено процес уніфікації сепаратних правних систем давніх руських земель та Литовського князівства. Своїми правничими якостями Литовський статут був вищий від багатьох сучасних йому західньоевропейських кодексів, і в Україні мав правне значення до першої чверти XIX ст. — на Полтавщині та Чернігівщині.[241]

Рецепція німецького права проходила через Польщу. До міст Литовсько-Руської держави прийшла вона у формі партикулярного права, що надавалося литовськими Великими князями шляхом привілейних грамот містам, які були на німецькому праві. За збірники норм служили приватні переклади маґдебурзьких кодексів на латинську або польську мову та компілятивні підручники маґдебурзького права.

5. С у д. До кінця XIV ст. суд Великого Князівства Литовсько-Руського був подібний до суду Княжої доби. Вся повнота судової влади належала тільки князеві; він від себе передавав її намісникові, тіюнам і т. п. Поруч існував церковний суд. Міські та сільські громади мали власні суди. Крім цих судів, був ще суд Великого князя над удільними князями.

З кінця XIV ст. існували такі суди:

А. Великокняжий суд — це був суд з необмеженою компетенцією, який міг судити всі справи. Він був одноособовий, і навіть, коли хто брав участь у ньому з наказу князя, то рішення належало тільки князеві. Через величезну кількість справ, Великий князь доручав чинити суд якійсь довіреній особі, але це доручення не набувало сталого характеру (так були — комісарські, асесорські, маршалські суди). Єдиний суд Панів-Ради існував поруч з судом великокняжим, але він не розгорнувся в судову установу. Всі ці суди були знесені II Литовським статутом. Обласні суди належали намісни-

[241] А. ЯКОВЛІВ. Там же, стор. 635. — М. Чубатий. Там же, стор. 22-28.

кам, пізніше — старостам та воєводам. Вони теж судили всі справи одноособово. Нижче стояли суди державця-намісника. Шляхта не була підсудна цим судам. Для судів державців-намісників вищою інстанцією був суд воєводи, а від суду воєводи можна було апелювати до суду сойму землі та Великого князя.

Б. Домінальні суди були злеґалізовані привілеєм 1457 р., а Судебник 1468 року вже нормує їх компетенцію. Це — одноособовий суд пана-шляхтича над селянами.

В. Громадські суди селян та міщан мали назву «копних» судів, бо люди сходилися на них «копою», гуртом. Копні суди були найстарші, і навіть III статут висловився за збереження їх.

У середині XVI ст. державні суди зреформовано. На Більському соймі 1564 року під натиском шляхти маґнати зреклися своїх судових справ, наслідком чого Великий князь встановив земські та замкові (ґродські) суди. У Галичині ці суди заведено ще в 1434 році.[242]

а) Земські або виборні шляхетські суди заведено в усіх повітах. Вони складалися з судді, підсудка та писаря; всіх їх обирала шляхта, а затверджував Великий князь. Земські суди урядували тричі на рік — по два тижні. Судили вони шляхту в усіх справах, крім значних кримінальних, як наїзд, підпал, убивство, зґвалтування жінки, розбій тощо. Апеляція на вирок суду належала до суду Великого князя.

б) Ґродські, або замкові суди були одноособові, судив намісник, староста або воєвода. Формальну сторону пильнував замковий суддя, книги вів писар. Замкові суди судили всю шляхту, міщан і селян в карних справах. Апеляція належала до Великого князя. Земські суди були переважно цивільними, а замкові карними.

в) Підкоморний суд завів II Литовський статут; це був спеціяльний суд у справах земельних меж. Він був одноособовий, судив підкоморний, призначений Великим князем для кожного повіту. Заступником підкоморного був коморник.

У державних судах серед судових урядовців поважне місце належало «дітському», або «возному», що був екзекутивним органом суду, виконавцем вироків, викликав на суд сторони, «приводив» обвинуваченого тощо; він повинен був при свідках вручати позов на суд або «прибивати його на двері».

Замковий суд виконував також функції нотаря. Кожна справа мала була бути зареєстрована в суді при свідках: — тестамент-заповіт, скарга на наїзд, розбій, «мирова», продаж маєтку, посаг, шлюб, розлука тощо. Навіть акти державного характеру мали бути вписаними до книг ґродських, наприклад — протест православної частини

[242] М. ЧУБАТИЙ. Там же, II, стор. 57.

Берестейського Собору на введення унії і т. д. Таким чином книги судів являють собою дорогоцінне джерело історії.[243]

Життя давало багато приводів для таких реєстрацій. Магнати, а за ними шляхта, мали свої постійні військові загони, з якими вчиняли «наїзди» на сусідів. Ці загони часом переводили справжні воєнні дії: приїздили з гарматами, робили облоги, брали в полон, грабували, палили і т. д. В оповіданні про єпископа Борзобогатого подано картину такого наїзду. Керували наїздами часто жінки. Скривджений насамперед вписував до книг ґродських «протестацію», а напасник міг внести «протестацію» зі свого боку. Справи порушення меж також знаходили відбиток у книгах.

До особливостей побуту Литовсько-Руського князівства належали родинні відношення.

У Литовсько-Руському князівстві головне місце в шлюбах належало не церковному вінчанню, а договорам при вступі «у стан малжонський», — «інтерцизам», якими встановлювано посаг нареченої та «віно», що повинен був дати їй чоловік — «малжонек», який за звичаєм вносив удвоє більше, ніж був посаг. Посаг переходив у володіння родини, але віно залишалося назавжди власністю дружини. Оце все — інтерциза, розмір посагу та віна — мало бути записане до книг ґродських. Друга сторона справи — весілля — мала обов'язковий характер. Нерідко бувало, що оці два моменти — інтерциза та весілля — відбувалися без церковного вінчання. Як загальне явище, шлюби укладалося тільки на бажання молодих. В разі невдачі, дуже легко могли вони розвестися — знову через подання обопільної «протестації» з забезпеченням матеріяльних умов та прав дітей, і тоді обидві сторони могли взяти новий шлюб. Звичайно, для розлуки вінчаних потрібна була санкція духового суду. Вдова-шляхтянка втрачала всі свої права на маєтки батьків, якщо одружувалася з не-шляхтичем. Але якщо українка або литовка одружувалася з поляком, вона тим самим передавала Польщі свої маєтки.

Джерела зберегли багато фактів, які свідчать про існування міцних «малжонських» зв'язків. Шлюб набував у правній свідомості значення договору і разом таїнства у випадку церковного шлюбу, а обидва «малжонки» були рівноправними членами подружжя. Родинне право було «найдосконаліше врегульованим відділом цивільного права в тодішньому законодавстві».[244]

Розуміння подружнього життя, як рівноправного освяченого

---

[243] М. ЧУБАТИЙ. Там же, II, стор. 159-169. —Я. ПАДОХ. Історія українського судівництва. «Е.У.», стор. 665-666; 668-669.

[244] В. ГРИШКО. Історія українського цивільного права. «Е.У.», I, стор. 657-658.

стану «малженства», відбилося на присязі, що її складали молоді під час церковного вінчання: в тій присязі підкреслювалося рівноправність обох і товариську пошану.[245]

Обов'язкове віно робило жінку матеріяльно незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало на час вдовування. Жінки часто за життя чоловіків робили великі вклади на фундацію і оздоблення церков та манастирів. В пом'янику Києво-Печерського манастиря кінця XV і початку XVI ст. згадано багато жінок, які вносили офіри; багато знатних жінок вступало до манастирів.[246] Як рівноправна з чоловіком виступала жінка і в інших справах: ішла на чолі війська, чинила наїзди на сусідів, керувала матеріяльними справами. Маємо жінок, що вписали свої імена в історію української культури: княгиня Анастасія Заславська в 1556-1561 рр. давала кошти на переклад українською мовою Євангелії (Пересопницької) «для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого»[247]; княгиня Анна Гойська заснувала школу при Почаївському манастирі; княгиня Олена Чарторийська-Горностай заснувала школу при Пересопницькому манастирі (1595 р.).[248] Року 1615 Галька Гулевич, дружина мозирського маршала Лозки, «палаючи побожною ревностю до віри грецької», офірувала площу в Києві на Поділлі під манастир та школу.[249]

МИСТЕЦТВО

а) Архітектура. Від бурхливої доби XIV-XVI ст. залишилося дуже мало архітектурних пам'яток, особливо дерев'яних. Можна припускати, що якраз на цю добу припадає створення українського стилю дерев'яних церков — трибанних та п'ятибанних. Тоді ж формувався поділ церкви на три частини: вівтар, властиву церкву та «бабинець». Вікнам та дверям надавали характеристичної шестикутної форми. Найбільше дерев'яних церков збереглося в Галичині, але й там датуються вони переважно вже наступною добою, коли старі церкви правили лише за зразки для нових.

Більше залишилося пам'яток мурованого будівництва. В XIV-XV ст. спостерігаються церковні будови переходового типу, в яких виявляються попередні зразки візантійського стилю та нові впливи Заходу вже ґотицької культури. Такі церкви були в Галичі — Різдва Христового — XIV ст., в Межиріччі на Волині XV ст., в Лаврівському манастирі на Бойківщині — XV-XVI ст.

---

[245] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Українська Церква Т. II, 1942, стор. 191-203.
[246] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 308-309; 314-316.
[247] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 430.
[248] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 223.
[249] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 187-188.

У XIV-XV ст. будується оборонні замки з грубими мурами, стрільницями і високими спостережними вежами. Особливо багато таких замків зв'язано з князюванням Федора Коріятовича на Поділлі. Серед цих будівель особливо цікаві трикутний замок у Зінкові на Поділлі і церква-замок у Сутківцях (1476 р.), в якій поєднується церковна та оборонна будівлі.

Такого ж типу церкви були Петропавлівська на Поділлі (кінця XV ст.), в Сатанові над Зручем (XV-XVI ст.), церква в Рогатині (XIV-XV ст.), вежі дерманського манастиря біля Дубна на Волині.

Ґотицький стиль ширився в XVI ст. із Заходу, через Шльонськ, Краків, Закарпаття, Пряшів, Бардіїв. Найбільшими будівлями ґотицького стилю були величні католицькі катедри у Львові (кінця XIV ст.), Перемишлі (XV ст.), Бардієві (XIV-XV ст.) та ряд костьолів в інших містах. Характеристичне явище: латинські костьоли наслідували сліпо ґотицькі зразки, а в православних церквах помітне пристосування ґотицького стилю до власних традицій. В ґотицькому стилі збудовано церкви: в Посаді Работицькій — середини XVI ст., Нижанковичах, Вишнівцях, Залужжі, Коденську на Підляшші, фундації Сапіг першої половини XVI ст. Найкращою пам'яткою ґотицької доби залишилася у Львові Вірменська церква, заснована 1363 року.[250]

По містах та панських маєтках будували замки за західньоевропейським зразком: вони були оточені ровом із звідним мостом, валами, мали грубі мури, вежі, стрільниці. Від цих замків збереглися лише руїни: в Луцьку (1541 р.), Межибожі, Зінькові, Острові (1521 р.) тощо.

Доба ренесансу, який проходив через Словаччину, Німеччину, Польщу з Швайцарії, Італії, залишила в Україні багато блискучих пам'яток. З давніших будівель можна вказати на ратушу в Бардієві (1506 р.) та перебудовані ратуші у Львові (1624 р.) й Перемишлі. В стилі ренесансу були замки XVI ст. в Перемишлі, Львові («Високий Замок»), Бережанах, Старокостянтинові, Корці, Бучачі, Олеську. Найкращі пам'ятки ренесансу збереглися у Львові: будинок Гоппнера (1570 р.), «Чорна кам'яниця» (1577 р.), будинок грека К. Корнякта (1629 р.), різьбаря, одруженого з Дідушицькою (1580 р.), молодший будинок Собєського. Чудовий будинок пізнього ренесансу мав різьбар-фльорентинець Бандінеллі. В цілому ці будинки творили чудовий ансамбль «Ринку», в центрі якого стояла ратуша, заснована 1372 р. та перебудована 1624 року.[251]

---

[250] W. SITSCHYNSKY. Das künstlerische Schaffen in Lemberg. Das Ukrainische Lwiw, — «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart». München, 1954 N 1/2, стор. 32.

[251] P. KURINNYJ. Der Rynok von Lemberg. Там же, стор. 26.

У Львові були й високомистецькі церковні пам'ятки ренесансу: найкраща в Східній Європі вежа Успенської церкви — Братської, збудована коштом К. Корнякта в 1572-1578 рр.; творцем її був італієць Петро Барбоні. В 1591-1629 рр. була збудована Успенська церква, а в 1579 — біля неї каплиця Трьох Королів. Обидві церкви, збудовані італійцем, зберегли внутрішній, типовий для українських церков плян — тринавний.

Чудові також пізньоренесансові будівлі Львова: каплиці родин Боїмів (1618 р.) та Кампіні (1619 р.). Остання — в католицькій катедрі.

Будівель у стилі ренесансу збереглося чимало — в Сокалі, Луцьку, Ярославі, Замості, Люблині та ін.

Будівниками були переважно чужинці: Петро-Італієць, Домінічі-Римлянин, Петро Барбоні. Але серед чужинецьких, переважно італійських, імен зустрічаються і українські: Люшня Мартин, що працював у Львові в 1534 р.; Пряшів Лука, що в 1538 році реставрував Львівську ратушу, а року 1541 збудував Луцький замок; Амвросій Прихильний, що у 1582 році збудував у Львові синагогу — «Золоту Розу» та власний будинок.[252]

б) Різьба. У XV-XVI ст. різьба, переважно на камені та на дереві, займає поважне місце. В ній також помічається вплив західньоевропейського мистецтва.

З доби ренесансу збереглися чудові надгробники із постатями покійників у натуральний зріст в лицарському одязі; вони лежать або стоять. Найкращий надгробник кн. К. Острозького з року 1579[253] знищено в Києво-Печерській Лаврі в 1941 році. З інших слід відзначити М. Гербурта — у Львові, в католицькій катедрі; майстер залишив своє ім'я — Ньюрнберзький різьбар П. Лябенвольф; в Уневі — надгробок В. Лагодовського з року 1573; в Бережанах — родини Синявських з років 1574-1636; праці майстрів І. Пфістера та Г. Горнста. Відомі — плоскорізьба на могильних плитах Острозьких біля Бардієва 1590 року, надгробок К. Ромультової в Дрогобичі 1572 р., зроблений львівським майстром С. Чесеком.

Ще більше залишилось пам'яток дереворізьби: обрамлення ікон, іконостаси і т. п. У цих дереворізьбах відбився ренесанс переважно італійський, хоч працювало чимало майстрів з Нюрнберґу. Значна кількість пам'яток XVII ст. — іконостасів, декоративних прикрас будівель тощо — свідчить, що ця галузь мистецтва вже мала певну

[252] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 379-383. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Ґотика і ренесанс. «ЕУ», I, стор. 804-808.

[253] М. ГРУШЕВСЬКИЙ цим роком датує пам'ятник сина кн. К. Острозького. (Т. VI, стор. 25).

традицію, школу. Можна уявити, що в XVI ст. вже будували дерев'яні іконостаси, вкриті різьбою. Принаймні, Павло Алепський, описуючи в 1654 році Києво-Печерську Лавру, зазначав, що іконостас в Успенській церкві гарний, але старий. Треба гадати, що сюжетами різьби були улюблені в добі ренесансу лози і квіти, які зустрічалися в різьбі колон будинку Анчевського та братській каплиці у Львові.[254]

в) Малярство. В XIV-XVI ст. церковне малярство в українських і білоруських землях стояло так високо, що з ним не могли конкурувати західньоевропейські мистці. Казімір Великий та Яґайло доручали «руським» майстрам розписувати в Польщі найголовніші катедри, як ґнезненську катедру і вислицьку колеґію.

В 1393-1394 роках «руські» майстри з «Владикою» з Перемишля на чолі, малювали костьол на Лисці під Краковом і королівську спальню в краківському замку. Марійську каплицю в тому ж місті помальовано «візантійським способом»: на стелі був намальований Спаситель з дванадцятьма апостолами серед учителів Церкви, а каплиця св. Тройці, уфундована четвертою дружиною Яґайла Сонькою, була помальована згори донизу всілякими квітами з постатями вчителів Східньої Церкви. Про те, як високо розцінювали працю цих майстрів, свідчить те утримання, яке вони діставали: вина і ласощі під час праці, а по закінченні роботи їм дарували коні та хутра.

Малювань збереглося небагато, серед них «грецькі» часів Яґайла в сандомирській катедрі з руськими написами і композиціями в стилі староруської традиції. З грамоти Яґайла на ім'я перемиського священика Галя 1426 року видно, що цей священик мав великі заслуги «в малюванні церков... сандомирської, краківської, серадської», ніколи не занедбував королівських доручень, і король надав йому парафію на Засянні в Перемишлі.[255]

Залишилися фрески сандомирської катедри з руськими написами і композиціями в староруській традиції. Крім того збереглися фрески каплиці св. Духа у вавельській катедрі Кракова, уфундованій Казіміром Яґайловичем і закінченій 1470 року. З них можна уявити цю «руську штуку», яку так шанували в Польщі. Такі ж розписи були в замку литовських князів в Нових Троках, в церкві в Вітебську, в Люблині. З них можна уявити цю «руську штуку», яку так шанували в Польщі. Яґайло та його родина, які не визначалися симпатіями до «руської культури», так шанували «руських» маля-

[254] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 384-385. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Різьба. «Е.У.», I, стор. 821-822.
[255] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 369-371.

рів тому, що в XIV-XV ст. вже існувала тверда традиція уживання наших майстрів, властиво малярів для приоздоблення церков та королівських палат.

Фрески з кінця XIV ст. збереглися у вірменській катедрі у Львові: фраґменти Пантократа, св. Яків та Прохор, портрет титаря; вони візантійського стилю, але мають вже риси ґотицькі. Дуже цікаві фрески в замковій капелі св. Тройці в Люблині, виконані маляром Андрієм у 1415 році. В них дано увесь цикл розписів Нового Заповіту. Автор їх був великим новатором і творцем власного стилю, не подібного ні до візантійського, ні до ґотицького. В його творах помітна свобода композиції, руху, реалізм, гармонія барв.

Надзвичайно гарна кольористична стеля з багатьма фарбами в каплиці св. Хреста (вона ж — св. Духа), у Вавелі, в Кракові, року 1470. На цих фресках помітно вплив Джотто. Стіни вкриті сценами з життя Христа, стеля — образами пророків і янголів з розкиданими серед них зірками, а в центрі, навпроти входу — образ Богоматері з піднесеними молитовно руками (Оранта), за старою традицією; традиційне відображення Тайної Вечері з двома постатями Христа. Тут видно київську традицію, що веде від Дмитрівського собору XII стол. Вплив італійського ренесансу помічається на фресках горянської каплиці біля Ужгороду, XIV-XV ст. Розпис Лаврівського манастиря XV ст. — в суворому стилі візантійського ренесансу, який ішов з Афону та Балкан.[256]

Широко розвинулося в XV-XVI ст. станкове малярство. Святі на іконах того часу мають вільні рухи, стрункі постаті, лагідний вираз обличчя. У XV-XVI ст. постаті звільняються від візантійської умовности, нерухомости, урочистости і обличчя набувають індивідуального виразу, життя. Це головним чином приносять впливи ренесансу. Можна спостерігати впливи нюрнберзькі, сієнські, нідерляндські.

Дуже високо стоїть малярство у Львові. Поруч з іконописним малярством квітне і світське: портрети К. Корнякта, В. Лянґішівни та багатьох львівських міщан.[257]

Вище ми вже згадували, що до цехів приймали лише католиків, тож працьовиті, талановиті малярі-українці були позбавлені опіки та підтримки цеху. Тим більша заслуга тих майстрів-українців, які, працюючи самотужки, пробивали собі шлях і творили надзвичайної краси речі.

В наведеному М. Грушевським досить довгому списку львівських малярів заслуговують на особливу увагу кілька моментів. Насампе-

[256] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 369-378. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Малярство. «Е.У.», I, стор. 825-826.
[257] В. СІЧИНСЬКИЙ. Там же, стор. 825-826.

ред бачимо тут особу якогось Лаврина, чи Лавриша Филиповича з краківського передмістя, який фігурує з 1575 по 1610 рік. Він мав учнів або співробітників: це — Хрін Іванович, Семіон, Іван та Андрей, Васко Максимович, Онисько, Семен, Федько, Іван, Роман, Федько Малаха, Іванко і Олександер — сини Лавриша, Хведько та Іван — служники Лаврина. Можливо, список цих, зв'язаних з Лавришем малярів більший: неясні постаті Филипа Федоровича, Павла Орфініна та Фомки. Виявляється не абияка фігура маляра, який скупчує біля себе 15-16 учнів, має двох служників.

Друга цікава постать Федора Сеньковича, що розписував Братську церкву і працював на луцького владику та польських панів. Очевидно, зв'язаний з ним близько свояк його жінки, Анастасії Попівни (треба гадати доньки священика, що теж кидає пасмо світла на особу Федора Сеньковича), Микола Петрахнович, що розписував Братську церкву після пожежі. Третій момент, на який треба звернути увагу, це наявність жінок-малярок: Варвара малярка, можливо жінка маляра Васька, та Фімка, жінка маляра Романа; здається, це перша згадка про малярок-професіоналок.[258]

---

[258] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Спис малярів XVI ст. (Львів): 1536 — Хома; 1539 — Федір з Онуфріївського манастиря; 1545-1554 — Федько з краківського передмістя; 1550 — Іван з галицького передмістя; 1553 — Васько, учень Федька; 1570 — Андрей; 1573 — Сенько та Маско; 1575 — Маско Воробей; 1575-1610 — Лавриш з краківського передмістя; 1580-1583 — Хрін Іванович, маляр і різьбар, друкар матриць, з Заблудова, співробітник Івана Федоровича, учень Лавриша Филиповича у Львові; 1588 — Семіон; 1592-1599 — Васько Максимович; 1596 — Іван, Андрей та Онисько — учні Лавриша; 1599 — Филип Федорович; 1600 — Семен, Федько, Іван, Роман, Федько, Малаха, Іван і Олександер — сини Лавриша; 1600 — Павло Орфиник і Хомка; 1607-1611 — Васько, маляр та Варвара, мб. його жінка, малярка; 1613-1619 — Федько (Федоріюс) з краківського передмістя; 1615 — Іван Кузьмичович; 1616 — Семен Терлецький; 1620-1623 — Роман (жінка його, Фімка); 1630 — Федір Сенькович (в тестаменті 1631 року каже, що народився «в католицькій вірі грецької релігії» в Щирці; малював Братську церкву і робив також для владики Луцького та для різних польських панів. У Братській церкві згадується плащаниця, мабуть, його роботи, «небіжчика Федора», мальована на білому атласі; 1637 — Микола Мороховський Петрахнович, якийсь свояк жінки Сеньковича; після пожежі Петрахнович зобов'язався помалювати Братську церкву найліпшими фарбами і щирим золотом; 1647 — Іван Лукашович з товаришем Євстахієм, малювали «колтрини», мальовані обиття для покоїв і возили їх до Яс, по 2 зол. штука.

Цей список, застерігає сам М. Грушевський, неповний, в ньому багато пропущено імен, бо вони непереконливо «руські». (Там же, VI, стор. 376-377).

З усього видно, що Лавриша, маляра, та Семена, сина майстра малярського ремесла, «вигнали (поляки, члени цеху — Н. П.-В.) з-поміж себе в XVII ст., щоб собі заложити осібний руський цех». Це було неможливо, бо вимагало дозволу вищого уряду.

Раніше, в 1596 році арцибіскуп Суліковський усунув з цехів вірменів та «русинів».

г) Графіка. З XIV ст. графіка відбиває вже ґотицький натуралізм, який приносить живіше трактування сюжету. Рукописи, а згодом друковані книжки прикрашали заставками, кінцівками, великими орнаментовими літерами, здебільшого плетінковим орнаментом, часто багатим на фарби, серед яких переважали — чорна та червона. Поступово візантійський орнамент заступає західньоєвропейський ґотицький, а пізніше — ренесансовий. Славетною пам'яткою такого мистецтва служить Пересопницька Євангелія 1556-1561 років: мініятюри в ній, чотири апостоли, оточені чудовими рамками рослинного орнаменту, які своїм чітким малюнком, життєрадісними фарбами нагадують кращі зразки італійського ренесансового орнаменту, наприклад, розпис «Ватиканських льоджій» — Рафаеля.

З поширенням друкарства мініятюри, розпис манускритів, заступає ґраверство — дереворит. Найстаріший дереворит — «Ісус Христос» у Євангелії XVI ст. з гарною монограмою ґравера, яку Д. Ровинський читав — «Монах Филип». В найстарішому кирилицькому друку Фіоля «Октоїх», Краків 1491 р., є ґравюра «Розп'яття», яка стоїть близько до нюрнберзьких ґравюр ґотицького стилю.

В середині XVI ст. ґраверство мало два осередки: у Львові та в Острозі. У Львові був відомий ґравер Лавриш Филипович, ім'я якого згадувалось вище. Він мав цілу школу. В. Січинський вважає, що учнем його був Гринь, ім'я якого теж згадувалось вище в зв'язку з діяльністю І. Федоровича. Той же дослідник вважає, що твором Л. Филиповича був образ апостола Луки в першому Львівському «Апостолі» 1574 року. Цей «Апостол» був дуже гарно орнаментований заставками в стилі ренесансу, з листами аканта, стилізованими квітами та кінцівками.[259] На дереворитах острозької друкарні, особливо Острозької Біблії 1581 року позначається вплив Венеції. Високого рівня досягли дереворити друкарень у Стрятині й Крилосі початку XVII ст. Ґраверство наступної доби зв'язане вже з друкарнями Києва.[260]

ґ) Золотникарство. Серед інших галузей мистецтва поважне місце належало золотникарству-ювелірству. Поволі зникають староруські типи і техніка, в значній мірі із занепадом культурного життя Києва. Великою перешкодою для дальшого розвитку золотникарства було те, що майстрами цехів мали бути тільки поляки, католики. Виключення з цехів українських мистців позбав-

[259] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Перводрукований Львівський Апостол 1574 року, стор. 25-31.

[260] В. СІЧИНСЬКИЙ. Графіка — граверство. «Е.У.», I, стор. 833-834. — Його ж — Дереворит. «Е.У.», II, стор. 497.

ляло їх артистичного вишколу, а разом з тим того довір'я, яким користалися майстри цехів. У XV ст., наприклад, в Перемишлі більшість майстрів-ювелірів становили українці, а в XVI ст. їх уже майже не було, бо вимагано, щоб майстри були католики. Не зважаючи на всі ці обмеження, в XV-XVI ст. українське ювелірство не зникало, хоч змінилися матеріяли, з яких робили ювелірні речі: не з золота, а із срібла, бронзи та міді.

У ці часи розвивається гуцульське мистецтво з міді, мосяжництво та лівобережне золотникарство.

В XV-XVI ст. констатується два культурні впливи, яким підпадало українське ювелірство: один ішов із Заходу, головно з німецьких земель — Авґсбурґу, Нюрнберґу — через посередництво Кракова, Люблина; другий — зі сходу, з Туреччини. Цей другий шлях знайшов добрий ґрунт: маґнати й рядова шляхта захоплювалися зброєю та кінськими уборами в східньому стилі; виробництво кінських узд, сагайдаків, сідел, оправа шабель тощо стало фахом переважно українців, вірменів, жидів, знавців мистецтва Сходу. Українські мистці комбінували ці східні впливи зі староруськими.[261]

д) Геральдика та сфраґістика. Ці галузі мистецтва починають розвиватися в XV-XVI ст., піддаючись так само впливам Заходу. Українські печатки зовнішнім виглядом, як і технічним виконанням, не поступаються перед сучасними їм західньоевропейськими (печать-камея Дмитра Детька). Посилення західніх типів відбилося, наприклад, на печатці князя Лугвенія. Взагалі українські печатки відрізнялися від польських головним чином леґендою: на польських були латинські або польські, на українських — кириличні літери: «М. А». і т. п. Кирилиця, леґенди, — писав В. Прокопович, це було — «забороло проти польонізації».[262] Але в XVII ст. латинка щораз то більше поширюється. З латинським написом була вже печатка міста Переяслава — в першій половині XVII ст., за правління Сіґізмунда III.[263]

Із сфраґістикою XV-XVI ст. тісно пов'язана геральдика, з якої позичали елементи для печаток. Найбільше збереглося українських гербів-знамен на Волині. Українські маґнати та шляхта Волині найдовше зберігали свої старі, родові знаки, не змінюючи їх на польські, як того вимагав городельський привілей. В. Сенютович-Бережний пише, що у волинської шляхти вживалося родові знаки задовго до цього привілею; в XIII-XIV ст. вони лягають в основу гербів.

---

[261] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 385-387.

[262] В. ПРОКОПОВИЧ. Сфраґістика українська. «Печать Малороссійская». Сфраґістичні етюди. «Зап. НТШ», т. CLXIII, Нью-Йорк, 1954, стор. 73-75.

[263] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України (ілюстрована), стор. 327

Ще польський історик Й. Лелевель звернув увагу на те, що титла руських гербів зустрічаються на руських печатках до геральдичної епохи. Більша частина гербів мала в основі ініціяли власників або монограми їх. В цих родових емблемах відбилися впливи різних країн: і стародавні норманські, і грецькі, і кавказьких горян, абхазців, кабардинців та ін., і щось подібне до татарських тамг.[264]

Все це дає підстави польському вченому О. Яблоновському писати, що сувора наука не може погодитися з поглядом, що нібито вся руська та литовсько-руська геральдика походить від польської геральдики з-перед Городельської унії. Вона значно багатша, бо герби вживалося на Русі та Литві значно раніше.[265]

Значний розвиток сфрагістики, природно, вимагав чіткої різьби, так само, як геральдика — досконалої графіки. Деякі герби, як, наприклад, Острозьких, Сенют, Івана Федоровича, єпископа Гедеона Балабана та інших, дійсно являли собою високорозвинену техніку.

ПІДСУМКИ

Берестейська унія, розподіл українського народу на дві частини, що боролися одна проти одної; загострення національних та соціяльних відносин; втрата селянством свободи й оформлення козацтва в могутню військову та політичну силу — поклали глибоку межу поміж двома добами історії України. Що тяжчим ставав польський гніт, то більше український народ виявляв волю звільнитися від того гніту. Селянські повстання, що їх підтримували козаки, були для Польщі страшною пересторогою, якої не зрозуміла вона, не врахувала зростаючої ваги козацтва.

Наступ Польської держави, всебічне зміцнення впливу польської культури, згірдливе ставлення поляків до української культури, «хлопської» віри, «хлопської» мови — все це не викликало денаціоналізацію й масову асиміляцію, властиву народам, які визнають свою меншевартість, а навпаки: під тиском сильніших сусідів український народ загартовується до боротьби за своє національне «я», не втрачає своєї національної свідомости і, за невеликим вийнятком, не зрікається своєї національности, хоч за цю твердість доводилося дорого платити — відмовленням від політичних та громадянських прав. Український народ рішуче бореться за свою Церкву, за своє право, за свою мову.

---

[264] Ю. Р. Чужинці про українське знаменництво. «Рід та знамено», 1947, ч. 3, стор. 31-37.

[265] В. СЕНЮТОВИЧ-БЕРЕЖНИЙ. До джерел староруської геральники. «Літопис Волині», Нью-Йорк, 1955, ч. 2, стор. 12 й далі. — М. МІЛЛЕР. Геральдика. «Е.У.», II, стор. 367.

На тлі постійного змагання української та польської культури, український народ, як то було й за попередньої доби, охоче сприймав чужоземні впливи, якщо вони відповідали його власним смакам. В ліпших університетах Европи вчиться українська молодь і несе на батьківщину культурні досягнення, якими були так багаті XIV та XV віки. Сувора ґотика, ренесанс, гуситський рух, реформація у всіх її формах, католицька реакція — все це разом із Західньою Европою переживала й Україна, і все це залишало більший або менший вплив. Пам'ятки цих впливів, перетоплені в горнилі народньої творчости, дало головним чином мистецтво, в якому ґотика і ренесанс, у сполученні із споконвічним українським мистецтвом, дали блискучі твори архітектури, різьбарства, малярства.

Так протягом доби підкорення та пригнічення український народ накопичував внутрішні сили, які виявив у наступній боротьбі за незалежність.

У боротьбі за незалежність Україна в XVII ст. зустріла нового міцного противника, з яким раніше майже не стикалися — Московське царство. Яка колосальна різниця була між цими противниками! З одного боку стояла Україна, що під гнітом Польщі втрачала свої політичні права, але жила багатим духовим життям, як частина цілої Европи, з другого боку — Москва, яку відділяв від Европи мур. «Хоч би який відгомін европейського життя — блискучої доби відродження XV ст. —доніссся до Москви. Не знала вона ні про Савонаролю, ні про Гуса, ні про Медічі, ні про гуманістів, ні про політичні теорії Макіявелі, — писав Є. Шмурло. — І довелося — закінчував він — европейським мандрівникам відкривати Москву, про яку теж не знали в Европі, як Колюмбові Америку».

Це все стосується XV ст., але свідчить, як сильно відставала Москва в своєму культурному розвитку від України. І ці два партнери зустрілися в XVII столітті.

13 Таблиця

ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ

ҐЕДИМІН, Великий князь Литовський † 1341 (Рід Ґедиміна)

Діти Ґедиміна	2 покоління	3 покоління	4 покоління	5 покоління
МОНИВИД кн. Сломінск. і Керновський	**ЮРІЙ** кн. Белзький † 1392			
НАРІМУНД-ҐЛІБ кн. Турово-Пинський	**МИХАЙЛО** кн. Пинський			
ЯВНУТ-ІВАН кн. Заславський † 1366	**МИХАЙЛО** кн. Заславський † 1399	**ВАСИЛЬ** кн. Пинський † 1390	**ЮРІЙ** кн. Пинський	
КЕЙСТУТ В. кн Троцький † 1382	**ПАТРИК** † 1365			
	ВОЙДАТ кн. Новгородка-Литовського			
	ВІТОВТ-ОЛЕКСАНДЕР В. кн. Литовський † 1430 1 ж. Анна, кн. Смоленська 2 ж. Юліяна, д. Івана, кн. Гольшанського	**СОФІЯ** за Василем I, В. кн. московським		
	СІҐІЗМУНД В. кн. Литовський † 1440			
	ДАНУТА-АННА за Янушем, кн. Мазовецьким			
	ТОВТИВІЛ-КОНРАД кн. Новгородсько-Литовський † 1390			
КОРІЯТ-МИХАЙЛО кн. Новгородка-Литовського	**ЮРІЙ** кн. Подільський † 1370			
	ОЛЕКСАНДЕР кн. Подільський † 1378			
	КОНСТЯНТИН кн. Подільський † 1380			

Продовження на стор. 424

13 Таблиця ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ продовження

Діти Гедиміна	2 покоління	3 покоління	4 покоління	5 покоління
КОРІЯТ-МИХАЙЛО продовження	**ФЕДІР** кн. Подільський, пан Мункача † 1406			
	ЛЕВ † 1399			
	ВАСИЛЬ			
ЛЮБАРТ-ДМИТРО кн. Волинський † 1382 1 ж. д. Юрія, В. кн. Галицька 2 ж. Ольга, д. кн. Ростовська	**ФЕДІР** кн. Волинський † 1431	**АНДРУШКО** † 1436		**СОФІЯ** за Михайлом, кн. Тверськ.
		ОЛЕЛЬКО кн. Київський † 1454 ж. Анастасія, д. Василя В. кн. московс.	**СЕМЕН** кн. Київський ж. Марія д. Гаштовта † 1470	**ВАСИЛЬ** кн. Пинський † 1495
	ВОЛОДИМИР кн. Київський † 1398	**ІВАН** ж. Василиса, д. Івана кн. Гольштиського † 1446	**МИХАЙЛО** кн. Слуцький † 1481	**СЕМЕН** кн. Слуцький † 1505
		АНДРІЙ † 1455	**ГЛІБ** † 1455	
			АВДОТІЯ за кн. Рогатинськ.	
ОЛЬҐЕРД В. кн. Литовськ. † 1377 1 ж. Марія кн. Вітебська 2 ж. Юліанна, кн. Тверська	**ФЕДІР** кн. Ратненський	**РОМАН** кн. Кобринський † 1417		
		ГУРКО кн. Красничинськ. † 1429		
		САНҐУШКО кн. Ратненський † 1454		
	КОРИБУТ-ДМИТРО кн. Новгородський Півер., і Черніг. † 1404 1 ж. Анастасія, д. кн. Разянського	**СІҐІЗМУНД** намісник чеськ. короля † 1435		
		ФЕДІР † 1440		
		ІВАН		

Закінчення на стор. 425

13 Таблиця **ЛИТОВСЬКІ КНЯЗІ** *закінчення*

Діти Ґедиміна	2 покоління	3 покоління	4 покоління	5 покоління
	діти Ольґерда: (продовження)		**ВЛАДИСЛАВ** кор. чеський і угорський † 1516	
	СКІРҐАЙЛО-ІВАН кн. Київський † 1397		**ЯН-ОЛЬБРАХТ** кор. польський † 1501	
МАРІЯ за кн. Дмитром, кн. Тверським	**ЯҐАЙЛО-ЯКІВ-ВОЛОДИСЛАВ** В. кн. Литовський, король польський † 1434 1 ж. Ядвіґа, кор. польська 2 ж. Анна 3 ж. Єлисавета, Ґарновська 4 ж. Сонька кн. Гольштинська	**КАЗІМІР** В. кн. литовський і король польський † 1492 1 ж. Єлисавета, д. Альбрехта, цісаря Австрії	**ОЛЕКСАНДЕР** В. кн. литовський і кор. польський † 1506 ж. Олена, д. Івана III, В. кн. московська	**СІҐІЗМУНД-АВҐУСТ** В. кн. Литовськ. і король польск. † 1572
ЄЛИСАВЕТА за кн. Ваньком Мазовецьким	**ЛУҐВЕН-СИМОН** кн. Мстиславський † 1431 і 1 і 2 ж. московські княжни	**ЮРІЙ** кн. Мстиславський † 1456	**СІҐІЗМУНД** В. кн. литовський і кор. польський † 1548 1 ж. ? кн. литовс. 2 ж. Бона Сфорца	**ЮЛІЯННА** за кн. Михайлом кн. Жеславським
	КОРИҐАЙЛО-КАЗІМІР кн. Мстиславський † 1390	**ЯРОСЛАВ-ФЕДІР** † 1455	**ІВАН** † 1483	**АНАСТАСІЯ** за кн. Слуцьким
АЛЬДОНА-АННА за Казіміром, кор. польським	**ВІҐЛІД-ОЛЕКСАНДЕР** † 1392			
	СВИДРИҐАЙЛО-БОЛЕСЛАВ-ОЛЕКСАНДЕР В. кн. Литовський † 1452 1 ж. Анна кн. Тверська,			
	АҐРИПІНА за кн. Суздальськ.			
ОФКА за Юрієм II Болеславом, кн. Галицько-Вол.	**ФЕДОРА** за кн. Карачевськ.			
	ОЛЕНА за кн. московськ.			
АВҐУСТА-АНАСТАСІЯ за Семеном, В. кн. Московс.	МАРІЯ за старостою лідським			

ВЕЛИКІ КНЯЗІ ВЕЛИКОГО ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Мендовг	1263	Сігізмунд та Свидригайло	1430—1440
Ґедимін	1316—1341	Казімір	1440—1492
Ольґерд	1341—1377	Олександер	1492—1506
Яґайло-Владислав	1382—1393	Сігізмунд II Старий	1500—1544
Вітовт	1393—1430	Сігізмунд-Авґуст	1544—1572
Свидригайло	1430—1431		

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ

(осідок в Москві)

Кирило III	1249—1281	Пимен	1382—1385
Максим	1283—1305	Діонисій	1384—1385
Петро Ратенський	1308—1326	Кипріян Цамблак	1390—1406
Теоґност	1328—1353	Фотій	1408—1431
Олексій	1354—1378	Ісидор	1436—1458
Михайло	1378—1379		
Кипріян	1381—1382		

МИТРОПОЛИТИ КИЇВСЬКІ Й ЛИТОВСЬКІ

(православні)

Теофіл	1330 (?)	Герасим	1432-1435
Теодорит осідок у Києві	1353-1354	Ісидор, осідок у Москві, в Римі	1436-1458
Роман осідок у Києві	1354-1361	Григорій II Болгаринович	1458-1472
Кипріян Цамблак осідок у Києві та Москві	1376-1406	Мисаїл	1475-1480
		Симеон	1481-1488
		Іона Гнезна	1489-1494
Григорій Цамблак осідок у Новгородку	1415-1420	Макарій (Святий)	1495-1497
		Йосиф I Болгаринович	1498-1500

Іона II	1502-1507
Йосиф II-Солтан	1507-1521
Йосиф III	1522-1534
Макарій II	1534-1556
Сильвестер Белкевич	1556-1567
Іона III Протасович	1568-1577
Ілля Куча	1577-1579
Онисіфор Дівочка	1579-1588
Михайло Рогоза	1588-1596

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Акты Западной России, т. III і IV. СПБ, 1861.

Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI ст. «Зап. Іст. Філ. Відд. УВАН». К., 1931, т. XXVI.

Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця кінця XV ст. «Київ та його околиці в історії і пам'ятках». К., 1926.

Андріяшев О. Нарис історії Сіверської землі до початку XVI ст. «Зап. І.-Ф. В. УАН». К., 1928.

Андрусяк М. Історія Козаччини. Вид. УВУ. Мюнхен, 1946.

Андрусяк М. Останні Романовичі. «Науковий Збірник УВУ», т. V. Мюнхен, 1948.

Антонович В. Акты об унии и состоянии Православной Церкви с половини XVII в. Архив ЮЗР, ч. I, т. IV., К.

Антонович В. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половини XV в. К., 1878.

Антонович В. Розвідки про церковні відношення на Україні XVI-XVIII ст. Львів, 1900.

Антонович М. Студії з часів Наливайка. «Праці Українського Іст.-Філ. Т-ва» в Празі, 1942, т. I, т. IV.

Архив Юго-Западной России, т. I, II, III, IV. К.

Баран С. Церковна унія з Римом. Мюнхен, 1946.

Баранович О. З історії заселення Південної Волині. «Праці Історичної Секції Української Акад. Наук». К., 1925.

Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство. К., 1913.

Баранович О. З історії заселення Південної Волині. «Праці Історичної Секції Укр. Акад. Наук». К., 1925.

Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVII в. М., 1925.

Баранович А. Нариси магнатського господарства на півдні Волині. К., 1926.

Баранович А. Украина накануне освободительной войни. М., 1959.

Беднов В. О. Православная Церковь в Польше и Литве. Екатеринослав, 1908.

Безсонов С. Архитектура Западной Украины. М., 1946.

Бершадский. Литовские евреи. История, их юридическое положение в Литве от Витовта до Люблинской унии. СПБ., 1883.

Бершадский. Болеслав Юрій II, князь Малой Русы. «Сборник материалов и исследований». СПБ, 1907.

Борщак І. Рукопис «Православного визнання» Петра Могили. «Соборна Україна», ч. 2, Париж, 1947.

Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби. «Чернігів і Північне Лівобережжя». К., 1928.

Василенко Н. П. (М). Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916.

Василенко М. Територія України в XVII ст. Ювілейний збірник на пошану Д. Багалія. К., 1927.

Великий А. Г. Анонімний проєкт Петра Могили по з'єдиненню Української Церкви 1645 р. Analecta, т. IV-V. Рим, 1963.

Welyky A. Documenta Pontificium Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia. Romae, 1953.

Великий А. Г. Київська митрополія в 100 літ по схизмі Керулярія. «Analecta ordinis S. Basilii Magni». Рим, 1960, Серія II, Секція II, т. III-IX, вип. 3-4.

Винар Л. Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593-1595 роках. «На слідах», II, 1956; «Музейні Вісті», III, ч. 1-2 (1957).

Винар Л. С. Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства. «Розбудова Держави», Торонто, 1957, ч. 20.
Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини. «Укр. Іст.», ч. 1-2; 3-4, Нью-Йорк, 1965.
Вінтер Є. Візантія і Рим в боротьбі за Україну. Прага, 1945.
Владимирский - Буданов М. Население юго-западной России от 2-ой половины XV в. до Люблинской унии. «Архив Юго-Западной России», ч. VII, т. I.
Владимирский - Буданов М. Поместное право Литовско-Русского государства. К., 1889.
Владимирский - Буданов М. Черти семейного права в Западной России в половине XVI века. «Чтения Истор. Об-ва Нестора-Летописца», т. IV, 1890.
Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. I. Нью-Йорк, 1955; т. II, Н. Й., 1956.
Возняк М. Історія української літератури, т. II.
Wolicki M. Freski w Lublinie. Warszawa, 1929.
Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни. СПБ, 1910.
кн. Волконский А. Католичество и священное предание Востока. Париж, 1933.
Wolf J. Kniaziowie litewsko-ruscy. Warszawa, 1895.
Wolf J. Ród Gedymina. Kraków, 1886.

Гасевський Сильвестер. Заповіт митрополита Петра Могили. Корнберґ, 1947.
Глобенко М. М. «Тератургима» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою. Мюнхен, 1956.
Голубёв С. Т. История Киевской Духовной Академии, т. I. Период домогилянский. К., 1886.
Голубёв С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883.
Голубёв С. Т. Материалы для истории западно-русской православной церквы. К., 1878.
Голубець М. Галицьке малярство. Львів, 1926.
Голубець М. Українське малярство. Львів, 1920.
Грицак П. Київщина по татарському погромі. «Розбудова Держави», ч. 3, стор. 17-25. Клівленд, 1954.
Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. Мюнхен, 1953.
Грушевська К. Українські думи, т. I. К., 1928.
Грушевська К. Причинки до історії руської штуки в давній Польщі. «Зап. НТШ», т. I, 1903.
Грушевский М. Барское староство. К., 1894.
Грушевський М. До біографії Онисифора Дівочки. «Зап. НТШ», 1906, т. 74.
Грушевський М. З історії релігійної думки. Відень, 1925.
Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV, V, VI.
Грушевський М. Кілька київських документів XV-XVI віку. «Зап. НТШ», т. XI.
Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. К., 1912.
Грушевський М. Молотівське срібло. «Зап. НТШ», т. XXV.
Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Льва? «Зап. НТШ», т. 45, 1902.
Грушевский О. С. Города великого княжества Литовского XIV-XVI вв. К., 1918.
Гуслистий К. До історії брацлавського повстання в 90-их роках XVI ст. «Наукові Записки УАН», кн. I. Уфа, 1942.

Данилевич В. История Полоцкой земли. К., 1893.
Довнар - Запольський М. В. Государственное хозяйство в кн. Литовского. 1901.
Довнар - Запольський М. В. Польско-литовская уния. К...

Доманицький В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні. «Нова Громада». К., 1906.
Дорошенко Д. Нарис історії України, вип. I, Варшава, 1932; Мюнхен, 1967.
Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940.
Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку. «Літопис Волині». Вінниця, 1953, ч. I, стор. 18-22.

Еремич С. Памятники искусства XVI-XVII ст. в Киево-Печерской Лавре. «Археологич. летопись Южной России». К., 1900.

Жукович П. Сеймова боротьба православного русского дворянства з церковною унією до 1609 р. СПБ, 1901.
Жуковський А. Буковина. «ЕУ», т. II, стор. 190.

Zaloziecky W. Gottische und barocke Holzkirchen in den Karpatenländern. Відень, 1926.

Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV в. Одеса, 1895.
Истомин М. К вопросу о древнейшей иконописи Киево-Печерской Лавры. «Чтения Об-ва Нестора-Летописца», 1898, кн. XII.

Іларіон митроп. Апостол 1574 р. «НЗ УВАН», II, 1953.
Іларіон митроп. (І. Огієнко). Історія українського друкарства. Львів, 1925.
Іларіон митроп. Історія української літературної мови. Вінніпеґ, 1950.
Іларіон митроп. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Вінніпеґ, 1958.
Іларіон митроп. Поділ Єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. Вінніпеґ, 1953.
Іларіон митроп. (І. Огієнко). Українська Церква, т. I-II, Прага, 1942.

Ісаїв П. Берестейська унія за новими дослідами. Філядельфія, 1953.
Історія України в документах і матеріялах, т. II, 1569-1654 рр. К., 1941.

Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одеса, 1912.
Клименко П. П. Цехи на Україні. К., 1929.
Kolankowski J. Polska Jagełłonów. «Dzieje polityczne». Львів, 1936.
Колесса Ф. Українські народні думи. Львів, 1920.
Кологривов (Иеромонах Йоанн). Очерки по истории русской святости. Брюссель, 1961.
Koneczny F. Litwa a Moskwa w latach 1449-1492. Wilno, 1929.
Кордуба М. Болеслав-Юрій II. Краків, 1940.
Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941.
Костомаров Н. (М). Русская история в жизнеописании ее деятелей, т. II, СПБ, 1874.
Koch H. Der Protenstantismus bei den Slaven. Posen, 1930.
Коялович М. Чтения по истории Западной России. СПБ, 1884.
Кримский А. І. Вишенский, его жизнь и сочинения. «К. Стар.», IX-X. 1895.
Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку. «Зап. НТШ», т. 77-78.
Крип'якевич І. Нові матеріяли до соборів 1629 р. «Зап. НТШ», т. 16, Львів, 1913.
Крип'якевич І. Ставропігійна літографія. Л., 1921.
Крістер А. Духівниці XVI-XVII вв. «Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Багалія». К., 1928.
Кузьмин Є. Київські надгробки. «Київський Збірник», К., 1931.
Кузьмин Е. Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской Лавре. «Искусство и художеств. промышленность». III. К., 1900.

Кузьмин Б. Украинская живопись. И. Грабарь. «История русского искусства», т. VI. М., 1913.

о. Курилас Б. З'єднання архиепископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному насвітленні. Брюссель, 1962.

о. Курилас Б. Митрополит Петро Могила. «Логос», том XIII, книга 2. Йорктон, 1962.

Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. Litwa, Львів, 1921.

Kutrzeba S. Handel polski ze Wschodem w wiekach średnich. 1903.

Лаппа І. Гродский суд в В. Княжестве Литовском. «Журн. Мин. Нар. Просв.», кн. I-II. 1898.

Лаппа І. Земский суд в В. Княжестве Литовском в конце XVI-XVIII ст. «Журн. Мин. Нар. Просв.», кн. VI. 1897.

Лаппа І. Литовский Статут 1588 г., т. I-II, Каунас, 1933, 1938.

Лаппа І. Подкоморский суд в В. Княжестве Литовском в конце XVI ст. «Журн. Мин. Нар. Просв.», кн. VII. 1897.

Лащенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. «Збірник Правничої Комісії НТШ», I-II, Львів, 1926.

Лащенко Р. Литовський Статут, як пам'ятник українського права. «Науковий Збірник УВУ». Прага, 1923.

Das ukrainische Lwiw-Lemberg. „Ukraine". München, 1954.

Lewicki K. Książę K. Ostrogski a unja brzeska 1596 roku. L., 1933.

Левицкий О. Антитринитаризм и социанизм на Руси. «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. VI.

Левицкий О. Внутреннее состояние Западно-Русской Церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI ст. и уния. (Передмова до I ч., VI т. «Архив Юго-Западной России»).

Левицкий О. (Маячанець Л.). Про шлюб на Україні-Русі в XVI-XVII ст. «Літературно-наукова бібліотека Видавничої спілки», ч. 130, Львів, 1906.

Левицкий О. Семейные отношения в Юго-Западной Руси XVI-XVII ст. «Русская Старина», т. 29, 1880.

Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси. «К. Старина», кн. 4, 1882.

Левкович І. Нарис історії Волинської землі. Вінніпег, 1953.

Леонтович И. Центральные судебные учреждения в В. Княжестве Литовском до и после унии. «Журн. Мин. Юст.», кн. II, 1910.

Линниченко И. Черты из истории сословий в Галицкой Руси XIV-XV, т. М., 1894.

Линниченко И. Юридические формы шляхетского землевладения и судьбы древне-русского боярства в Юго-Западной Руси XIV-XV вв. К., 1892.

Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Філядельфія, 1925.

Likowski. Unia brzeska. 1896.

Лисяк-Рудницький. І. Закарпаття. «ЕУ», II, стор. 717.

Літопис Аврамки. СПБ, 1913.

Lozinski Wł. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach 1384-1640. „Lwów Starożytny", 1889.

Lozinski Wł. Sztuka lwowska XVI-XVIII w. Lwów, 1898.

Лотоцький О. Автокефалія, т. II, Варшава, 1938.

Лотоцький О. Схід і Захід у проблемі української культури. «Сьогочасне й минуле». І. Львів, 1939.

Лотоцький В. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі XV-XVI ст. «Зап. НТШ», т. IX.

Лукомский Г. Луцкий замок. II, 1917.

Лукомский Г. Старинная архитектура Галиции. П-д, 1915.

Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія, 1954.

Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини. Львів, 1920.

Любавский М. К. К вопросу об удельных князьях в Литовско-Русском государстве. «Ж. М. Н. П.», 1894.

Любавский М. К. Литовско-русский сейм. М., 1893.
Любавский М. К. Областное деление и местное управление В. К. Литовского. М., 1893.
Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства. М., 1910.

Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI-XVII вв. К., 1926.
Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута. К., 1894.
Максимейко Н. «Русская Правда» и литовско-русское право. К., 1904.
Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до унии 1569 г. Харків, 1894.
Малинин В. Старец Елиазарова монастыря Филофей и его послания. К., 1901.
Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. «Українська література», книга 12, 1942.
Маслов С. Українська друкована книга XVI-XVIII ст. Київ, 1925.
Медынский Є. М. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII ст. и их роль в возсоединении Украины с Россией. М., 1954.
Мицюк О. Нариси з соціяльно-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Руси. Ужгород, 1936.
Міллер М. О. Геральдика. «ЕУ» II, стор. 367.

о. Насевський Н. Об'єднання Церкви й ідея патріярхату в Києві. Торонто, 1961.
о. Назарко І. Братства і їх роля в історії Української Церкви. Український мирянин в житті Церкви, спільноти та людства. Вид. Українського Християнського Руху. Париж-Рим, 1966.
о. Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Торонто, 1962.
о. Назарко І. Галицька митрополія. «Analecta», Серія II, Секція II, т. II, вип. 1-2, Рим, 1958.

Obminski I. O cerkwach drewnianych w Galicji. Kraków, 1914.
Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957.
Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, 1951.
Окіншевич Л. Державне право. Литовсько-Руська доба. «ЕУ», I, стр. 642.
Очерки украинской литературы XVII-XVIII вв. К., 1911.

Павлуцкий Г. Древности Украины. К., 1905.
Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. К., 1927.
Павлуцкий Г. Каменное церковное зодчество на Украине. И. Грабар. «История русского искусства», П., 1912.
Пачовський В. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946, стор. 57-99.
Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925.
Пашуто В. Образование Литовского государства. М., 1925.
Pelesch J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. I, Würzburg-Wien, 1881.
Перетц В. М. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературе XVI-XVIII вв. М.-Л., 1962.
Петров А. Древнейшие грамоты по истории Карпаторусской Церкви и иерархии 1391-1498. Прага, 1930.
Петров Н. Київська академія. «Записки Іст. Філ. Відділу ВУАН», кн. I. К., 1919.
Петров Н. Об упраздненной стенописи Киево-Печерской Лавры. «Труды Киевской Духовной Академии». IV. 1900.
Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. I-II, М., 1917.
Полонська - Василенко Н. Братства на Україні. «Минуле й сучасне». Мюнхен, 1947.

Полонська - Василенко Н. Братства на Україні. «Рідна Церква», ч. 17. 1955.
Полонська - Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен-Рим, 1964.
Полонська - Василенко Н. Собори в Українській Церкві. «Рідна Церква», ч. 80. 1969.
Полонська - Василенко Н. Україна за Литовсько-Польської доби. «ЕУ», І, стор. 431.
Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права, під ред. М. Василенка. I-VIII, 1924-1931.
Прокопович В. Печать Малороссийская. Сфрагістичні етюди. «Зап. НТШ». CLXIII. Париж-Нью-Йорк, 1954.
Пушкарев С. Г. Обзор русской истории. Нью-Йорк, 1953.

Розов В. Українські грамоти XIV-XV ст. К., 1928.
Романовський В. Іван Федоров і друкарство на Волині в XVI ст. «Бібліографічні Вісті», ч. 1-3. К., 1924.

Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVII в. УВАН. К., 1929.
Сведерский В. Памятники старинной архитектуры в Подольской губернии. П-д, 1916.
Свенціцький І. Іконопис Галицької України XV-XVI ст. Л., 1926.
Сенютович-Бережний В. До джерел староруської геральдики. «Літопис Волині», ч. 2, 12-23, 1955.
Сенютович-Бережний В. Ляхівці над Горинем та їх дідичі. «Літопис Волині», ч. 3, стор. 15-27, 1956.
Сидор М. Шлях до Городельської Унії. Мюнхен, 1951.
Сицинский Є. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии.
Сицинский Є. Южно-русское церковное зодчество. Кам'янець Подільський, 1908.
Січинський В. Архітектура. «УЕ», II, стор. 71-72.
Січинський В. Готика і ренесанс. «УЕ», І, стор. 804-815.
Січинський В. Дерев'яні дзвінниці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. Л., 1925.
Січинський В. Історія українського ґраверства XVI-XVIII ст. Л., 1935.
Січинський В. Малярство. «УЕ», І, стор. 825-828.
Січинський В. Оборонні замки західнього Поділля. К., 1928.
Січинський В. Розвідки про українську графіку і ґраверство. Gutenberg-Jahrbuch. Mainz, 1940.
Січинський В. Українська архітектура. Серія монографій, т. I-II, Прага, 1923-1939.
Sicynskyj V. Monumenta architecturas Ukrainae. Прага, 1939.
Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. 2 томи. М., 1946.
Соболевский А. Образованность московской Руси в XV-XVIII ст. М., 1894.
Соколов П. Киевский митрополит Григорий Цамблак. Очерк його жизни, административной и книжной деятельности. К., 1904.
Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913.
Соневицький Л. Український епископат Перемиської і Холмської епархій в XV-XVI ст. Analecta. Рим, 1954, Сер. II, Секція II. т. III, вип. 1-2; вип. 3-4, 1956.
Сушицький Т. Західньо-руські літописи. Вип. I-II, 1923.

Тарановский Ф. Обзор памятников Магдебургского права западнорусских городов Литовской эпохи. Варшава, 1897.
Терлецький Ом. Політичні події на Галицькій Русі в 1340 році по смерти Болеслава-Юрія II. П. «Зап. НТШ», т. XII, 1896.
о. Титов Ф. І. К вопросу о значении Киевской Академии для православия и русской народности в XVII-XVIII вв. К., 1904.
Титов Ф. І. Матеріяли для історії

книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв. К., 1924.
Титов Ф. І. Русское православные церкви в Польсько-Литовськом государстве в XVII-XVIII ст., т. І. К., 1905.
Титов Ф. І. Типографія Києво-Печерської Лаври, т. І. К., 1918.
Ткаченко-Петренко Є. Думы в изданиях и исследованиях. «Украина», кн. VII, 1907.
Томашівський С. Історія України. Мюнхен, 1948.

Уманець Ф. Князь Константин-Василий Острожский. «Русский Архив», 1904.

Федоров Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967.
Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910.

Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI-XVII вв. 1897.
Chodylicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632. Warszawa, 1934.
Холмський І. Історія України. Мюнхен, 1948.
о. Хомин П. Митрополит Йосиф Велямин Рутський і його освітні змагання. «Богословіе», І. 1923.

Цимирський А. Григорій Цамблак. 1904.

Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. «Праці Комісії історії литовсько-руського та українського права». УАН, кн. IV-V. К., 1928.

Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956.
Чистович М. Очерки истории Западно-Русской Церкви. II. СПБ, 1882-1884.
Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй. «Зап. НТШ», т. 178. Нью-Йорк-Париж, 1964.
Чубатий М. Огляд історії українського права. II. Мюнхен, 1947.
Чубатий М. Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV ст. «Записки НТШ», CXXXIV-CXXXV, CXLVI-CXLV. Л., 1924-1926.

Шараневич І. История Галицько-Володимирской Руси. Львів, 1863.
Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959.
Szpulek B. Die goldene Horda. Die Mongolen in Russland 1293—1502. Leipzig, 1943.
Шумовський П. Остріг. Історичний нарис. Вінніпеґ, 1964.
Шухевич В. Гуцульщина, т. I-II, Львів, 1899-1900.

Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні. Львів, 1906.
Щербаківський В. К вопросу о типах старинных малорусских церквей. «Арх. Літоп.», 1904.
Шурат В. Українські жерела до історії філософії. Львів, 1908.

Яковлів А. Історія джерел українського права. Литовсько-Руська доба. «УЕ», І, стор. 634.
Ясинский М. Главный Литовский трибунал. К., 1902.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Україна напередодні Хмельниччини

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ . . 439
Козацькі повстання 439
Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 440
Наступники Сагайдачного 445
Буковина та Закарпаття 451

ВНУТРІШНІЙ ЛАД В УКРАЇНІ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ 455
Соціяльний стан в Україні 455
Маґнати 455
Шляхта 457
Духовенство 459
Міщанство 459
Козацтво 460
Селянство 463

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ 466

ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XVII СТОЛІТТЯ 469
Православна Церква 469
Уніятська Церква 475
Спроби «об'єднати Русь з Руссю» 481
Леґалізація Православної Церкви 486
Могилянська доба 488
Український патріярхат 493
Церква на Закарпатській Україні 497

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА 499
Школа . . 499
Друкарство 503
Наука . 504
Література 509
Мистецтво 512

ПІДСУМКИ 517

ГЕТЬМАНИ І МИТРОПОЛИТИ 523

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА ДО ПОЧАТКІВ КОЗАЧЧИНИ 525

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ

Повстання Наливайка та Лободи було могутнім виявом протесту гнобленої української людности проти польського шляхетства, протестом, в якому об'єдналися селяни, українська шляхта і міщани під проводом нової еліти. Це повстання повинно було стати серйозною пересторогою для Польщі, але, зарозуміла, засліплена ненавистю, вона не зрозуміла цієї перестороги. На повстання відповіла вона репресіями, а репресії викликали нові повстання. Тож поляки мусіли змінити ці репресії на привілеї, щоб притягти козаків до війська, бо самі поляки неохоче брали участь в походах, які без перерви провадив Сігізмунд III, і єдиною реальною військовою силою залишалися козаки.

Внаслідок політики польського уряду зродились серед козацтва дві течії: до одної, радикальної, належали незаможні козаки з безземельних селян, міських ремісників, що жили зі здобичі і прагнули через перемогу над шляхтою поліпшити свій стан; друга група складалася зі статечного козацтва, заможного шляхетства, міщанства і прагнула шляхом договорів з польським урядом, шляхом компромісів здобути якнайширші вольності.

Перші роки після повстання гору взяла течія поміркованого козацтва. Гетьман Самійло Кішка (1600-1602) добився від уряду дарування козацьких «провин» — і козаки знову ходили походами на Молдавію та Лівонію.[1]

На початку XVII ст. почалася московська авантура, яка втягла козацтво і дала йому можливість відіграти знову велику ролю. Героєм її був молодий чоловік, який втік з Москви до Польщі. Під іменем Дмитра, сина Івана IV Лютого, він виступив проти царя Бориса Ґодунова добиваючись своїх «прав» на престол. «Царевича», або «Лжедмитрія», підтримали польські маґнати: Вишневецькі, Ружинський, Струсі та інші. Король в цю справу не втручався. 1604 року війська маґнатів, а з ними й багато українських козаків рушили на Москву. Війська йшли через Сіверщину. Після упадку Лжедмитрія в 1605 році, козаки взяли участь у повстані проти його наступника, царя Василя Шуйського. Міста Сіверщини піднялися під проводом Путивльського воєводи князя Шаховського.

---

[1] І. ХОЛМСЬКИЙ. Історія України, Мюнхен, 1949, стор. 187-188.

Незабаром з'явився інший ватажок повстанців, холоп Болотніков. Він закликав «низи» до боротьби з багатіями. До нього сходилися селяни, а також козаки. Під Москвою Болотніков був розбитий і незабаром страчений. Козаки перейшли до табору другого «Лжедмитрія», до Тушина, де було понад 10 000 козаків.

Року 1609 на Москву рушив Сігізмунд III, але майже два роки простояв він під Смоленськом, не маючи сил здобути місто. Із Сігізмундом теж ішли козаки. Року 1610 бояри почали переговори зі Сігізмундом у справі обрання царем його сина Владислава. Як передумову до цього ставилося: перехід Владислава на православ'я та обмеження його влади на користь бояр. Проте, Сігізмунд, мріючи про царську корону для себе, не дав згоди на прийняття корони Владиславом.[2]

Брали козаки участь і в інших військових об'єднаннях, які ходили тоді по Московщині, а також у війську Сігізмунда, що вперто добивався царського вінця для себе.

У той же час запорожці на сотнях човнів ходили на Чорне море. В 1606 році вони здобули від Болгарії Варну, в 1614 — зруйнували Синоп, Трапезунд, у 1615 — загрожували Константиполеві, розбивши турецьку фльоту в гирлі Дунаю і взявши в полон турецького пашу. В 1616 році вони взяли Каффу. Все це викликало паніку в Турецькій державі і підняло козаків на дусі. В різних місцевостях України зростало число «неслухняних», незадоволених людей, які не корилися польській владі. «Самі собі права встановлюють», — скаржилися урядовці. Польський уряд даремно шукав засобів приборкати «неслухняних». Це була грізна сила, яка повстала проти Польщі.[3]

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ (1616-1622)

Найбільше успіхів та слави здобуло козацтво за гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Походивши із шляхетської родини з Самбірщини в Галичині, він дістав освіту в Острозькій Академії, служив у суді і пішов до Запоріжжя. Сміливість, відвага, видатні адміністративні здібності висунули його на гетьмана.

Сагайдачний провів ґрунтовну реформу козацтва, перетворивши окремі партизанські ватаги на регулярне військо з суворою дисципліною. Сагайдачний брав участь у походах на Молдавію, Лівонію, але головним чином прославився морськими походами на Крим та Туреччину. 1616 року здобув Каффу, де був найбільший ринок невільників, і звільнив їх.

---

[2] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 322-324. — С. ПУШКАРЕВ. Обзор русской истории. Нью-Йорк, 1953, стор. 200-203.

[3] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. VII, стор. 322-324.

Під тиском турецького уряду Польща поставила Сагайдачному вимогу припинити напади на Туреччину й обмежити кількість реєстрових козаків: виписати «ремісників», війтів, купців, шинкарів, бурмістрів, кравців. Ця вимога вказує на те, з кого складалося козацтво.[4]

Обставини склалися так, що королевич Владислав, який вирушив був 1617 року на Москву, щоб узяти «свою державу», опинився 1618 року в дуже скрутних умовах. Тоді на допомогу поспішив Сагайдачний з 20-тисячним військом: здобув Путивль, Єлець, Лівни і з польськими військами підступив до Москви. Наслідком походу Владислава було Деулінське перемир'я того ж року, за яким Польща дістала Смоленську та Сіверську землі. Не зважаючи на допомогу, що врятувала Владислава від полону, Польща примусила Сагайдачного зменшити число реєстрових козаків до 3 000 чоловіка; решта пішла на Запоріжжя.[5]

Значення Петра Сагайдачного полягало не лише у визначній військовій діяльності: він, перший з козацьких гетьманів, поєднав інтереси активніших груп українського громадянства — козацтва, міщанства й духовенства. Сагайдачний, також перший з гетьманів, поширив свою діяльність на Київ, який знову став політичним осередком нової України.

В той час у Києві в центрі гуртка освічених людей стояв архимандрит Києво-Печерського манастиря Єлисей Плетенецький. М. Грушевський влучно схарактеризував його такими словами: (Плетенецький) «відкрив нову добу в житті сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського манастиря першорядну культурну силу».[6] Плетенецький скупчив біля того манастиря найкращі наукові та літературні сили, як Памва Беринда, Захарій Копистенський, Лаврентій Зизаній, Йов Борецький — перший ректор Братської школи — та інші. Плетенецький 1615 року купив у Стрятині друкарню, засновану Гедеоном Балабаном під час боротьби з Львівським Братством, і перевіз її до Києва. За 15 років ця друкарня випустила понад 30 видань — більше, як випустили всі українські друкарні, разом узяті. З цим гуртком зв'язане засноване 1615 року братство, до якого вписалося «безчисленно» різного народу: духовенство з печерського гуртка, міщанство, шляхта. 1616 року вписався до нього і гетьман Сагайдачний з «усім Військом Запорозьким», прийнявши братство під свою протекцію. Братство злучилося зі школою, уфундованою Гальшкою Гулевичівною, по чоловікові

[4] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 367-373. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 188-189.
[5] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 375-387.
[6] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 405, 407.

Лозькою, на подарованій нею площі та з заснованим на її ґрунті Богоявленським манастирем.[7]

Під час широкої діяльности Сагайдачного на Запоріжжі скупчувалися незадоволені з його політики супроти Польщі. Він ішов на поступки, вичікуючи нагоди розпочати війну з Польщею: обмеження реєстру козаків, заборона виходити до моря тощо. Але козацька маса не поділяла його обережности. Тож Сагайдачного скинули з гетьманства, а на гетьмана обрали Яцька Неродича-Бородавку, представника радикального козацтва. Під його проводом козаки негайно почали готувати похід на Чорне море.

Проте, втрата Запоріжжя не захитала становища Сагайдачного: він залишився полковником війська Запорізького — офіційно під «реґіментом гетьмана Бородавки», але фактично — повним господарем «волости», яка не підлягала Запоріжжю: Київщини та Терехтимирова, де мешкало статечне козацтво.[8]

В колі цієї української інтеліґенції зродився плян врятування Православної Церкви. Після Берестейської унії поволі всі православні єпископи перейшли на унію, а Михайло Копистенський та Гедеон Балабан померли. Залишився один православний єпископ Львівський — Єремія Тисаровський. Брак єпископів справляв для православних великі труднощі. Кандидатам на священиків доводилось їздити на висвячення за 500-600 кілометрів. Священиків було замало, діти вмирали нехрищені, старі — без сповіді, молодь одружувалася без вінчання. Правда, в Києво-Печерському манастирі з 1612 року мешкав час від часу митрополит Неофіт, посол Олександрійського патріярха, який в разі потреби висвячував духовенство та святив церкви.

Ворожнеча між православними та уніятами була обопільна. Вище вже зверталося увагу, що Уніятська Церква не мала підтримки збоку римо-католиків, поляків, які тільки терпіли її. Так опинилася вона між двох вогнів: православні ненавиділи уніятів як зрадників, а поляки — як українців. Лише папа підтримував унію, але Сиґізмунд III, під впливом поляків-сенаторів, не виконував наказів папи. Так змальовує становище українських Церков у XVII ст. католицький історик Г. Лужницький. Ворожнеча виливалася в диких ексцесах, в яких обидві сторони залишалися здебільшого безкарними. 1606 року в Слуцьку юрба, обкидавши камінням уніятського митрополита Михайла Рогозу, покалічила його. 1609 року у Вільні лавник Віленський, Іван Тупенка, кинувся з мечем на митрополита Іпатія Потія і відтяв йому два пальці.[9]

---

[7] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 404-411.
[8] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 424-427.
[9] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 287, 293, 299, 300.

Митрополити — Іпатій Потій (1599-1613) та Йосиф-Велямин Рутський (1613-1637) мали титул митрополитів Київських, але козацтво не давало їм змоги вступити до Києва. Року 1610 війт та бургомістри Києва звернулися до запорозьких козаків за допомогою проти уніятського ігумена Видубицького манастиря, Антонія Грековича, намісника митрополита Іпатія Потія, який не дозволяв православним священикам правити в Софійському Соборі. Року 1618 козаки втопили Грековича у Дніпрі.

Не мали наслідків скарги митрополита Йосифа Веляміна Рутського до люблинського трибуналу на київських міщан та духовенство, що не визнавали влади митрополита Іпатія Потія і підбурювали «козацьку вольницю» проти уніятів, а після його смерти — і самого Йосифа Веляміна Рутського. Ще раніше, 1614 року, митрополит скаржився на козаків за те, що допомагали Єлисеєві Плетенецькому відбирати маєтності Києво-Печерського манастиря, які перейшли до уніятів. Так козаки виступали як оборонці православних у боротьбі з уніятами.

Збоку уніятів також не припинялася боротьба з православними. Посол Волинський, Лаврентій Древинський, на Соймі 1620 року офіційно заявляв, що уніяти зачиняють православні церкви, нищать церковне майно, розганяють священиків. У Пинську Ліщинський манастир обернено на шинок. У Вільні заборонено виносити покійників через замкову браму; ченців, що не переходять на унію, б'ють, кидають до в'язниць. «Словом, — закінчив він, — український народ терпить нечувану кривду».[10]

Польський уряд не підтримував ні уніятів, ні православних. Року 1618, потребуючи допомоги козаків для війни проти Москви, він обіцяв «православним людям грецької релігії», спокій, свободу богослужень, свободу в релігійних справах, але це жадного заспокоєння не принесло.

В таких умовах Сагайдачний та київські вищі верстви прийшли до переконання, що тільки самі вони можуть поновити ієрархію, бо, у випадку смерти Єремії Тисаровського, вона припинилася б. Нагоду до цього дав Єрусалимський патріярх Теофан, що 1620 року повертався через Україну з Москви. На самому кордоні зустріли патріярха козаки, і під їх охороною він прибув до Києва. Після нарад із Сагайдачним, духовенством та шляхтою, Теофан, з участю Софійського митрополита Неофіта та єпископа Страгонського Авраамія, які перебували тоді в Києві, висвятив на митрополита Йова Борецького та п'ять єпископів на катедри: Полоцьку, Луцьку, Володимирську, Перемиську та Холмську.[11]

---

[10] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1956, т. II, стор. 28-29; 39.

[11] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 431, 446.

Цей факт — висвята без згоди — став пізніше за формальний привід до того, що польський уряд не визнав ієрархії 1620 року. По суті уряд не мав нічого проти православної ієрархії, як доводить Г. Лужницький. Тоді, коли митрополит-уніят Йосиф Велямін Рутський кинув на нових владик клятву, польський клір із примасом Ґембіцьким не боронили унії. На Соймі 1631 року католицькі посли, сенатори, єпископи — не хотіли боронити унії.[12]

Висвячення нової православної ієрархії врятувало Православну Церкву від небезпеки залишитися без духовенства. З другого боку, мало воно те значення, що справа Православної Церкви в Польсько-Литовській державі офіційно стала під захист козацтва та міщанства, коли поволі зменшилося число захисників її — української шляхти, що дедалі більше окатоличувалася. Нові владики в маніфесті 1621 р. вітали козаків, називаючи їх заступниками «народу Руського», що «воював з Грецьким царством та христився з Володимиром». Це підносило авторитет Запоріжжя й давало йому провідне місце в житті України.[13]

Польський уряд відмовився був визнати нову ієрархію за законну, але 1620 року почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки розбили гетьмана Жолкевського, і Сігізмунд III примушений був просити допомоги козаків. Вони скинули з гетьманства Бородавку й обрали знову Сагайдачного, який поставив умовою визнання польським урядом новопоставлених владик. Король дав згоду на словах. Козаки під проводом Сагайдачного здобули під Хотином блискучу перемогу. Але в бою Сагайдачний був поранений і помер від ран. Польський уряд не виконав обіцянки і не легалізував нових владик.[14]

Коротка доба Сагайдачного має велике значення в історії України. З одного боку — він підніс престиж українського козацтва, якому завдано тяжкого удару під Солоницею. Завдяки політиці Сагайдачного козаки виступають на перше місце в суспільстві України і перебирають на себе значення провідної верстви, яку втрачає поволі українська шляхта, що польонізується і переходить на католицтво. Козаки вперше виступають не тільки, як оборонці селян, але й як протектори Православної Церкви. З другого боку — своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України. У промовах нововисвячених владик вперше висловлено переконання, що Київ, з його хоробрим козацтвом, є правдивим спадкоємцем слави Києва княжих часів: встановлювалося ідею тяглости історичного процесу; історична традиція

[12] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія 1954, стор. 325; 329-334.
[13] О. ОГЛОБЛИН. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957, стор. 20.
[14] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 486-490.

перекривала ту, здавалося б, прірву, що наслідком татарських руйнацій та чужоземних окупацій відділяла княжу Україну-Русь від польського воєвідства. Але була ще риса, на яку не зверталося уваги. Сам Сагайдачний, його культурне оточення — Єлисей Плетенецький, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а головне Йов Борецький, перший митрополит поновленої Київської Православної Церкви — були галичани. Цим підкреслювалося соборність України, цим знову зв'язувалося в єдиний національний організм розірвані ходом історії її частини. Шість років тримав Сагайдачний владу в своїх руках — і за ці роки перегорнув сторінку історії, уможлививши наступні події — постання держави Хмельницького.

Трохи пізніше, 1628 року, семигородський князь, Бетлен Габор, казав шведському послові Страсбурґерові: «відомий погляд Замойського, що народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя», і ставив питання — чи не зможе запорозький народ збудувати окрему Річ Посполиту?[15]

НАСТУПНИКИ САГАЙДАЧНОГО

Після смерти Сагайдачного в Україні почалася доба хитань. У Запорізькому Війську і в середовищі духовно-міщанської інтеліґенції боролися дві течії: радикальна і компромісова. Перші наступники Сагайдачного — гетьмани Олифер Голуб (1622-1623) та Михайло Дорошенко (1623-1625) — були його безпосередніми співпрацівниками й поділяли його погляди. Вони бачили силу Польщі й не ризикували виступами проти неї, намагаючись компромісами стримувати Польщу від війни. Підтримувало їх маєтне козацтво, а також міщанство.

Навпаки — козацтво та селянство були настроєні радикально. Хотинська війна, яка принесла козацтву славу, закінчилася для нього катастрофою: польський уряд знову не тільки не виконав даних Сагайдачному обіцянок, але й не виплатив заслужених козаками платень і знову зменшив реєстр. Тож маса козаків та селян, що були у війську, мусіли вертатися додому. Серед них було багато калік.

Взаємовідносини між козаками і польським урядом ставали дедалі напруженішими. Оскільки уряд не платив козакам належної платні, остільки вони, не вважаючи себе зобов'язаними коритися йому, вели власну політику. Втручалися в кримські справи, підтримували своїх кандидатів на ханський трон, навіть пробували були посадити султаном свого кандидата. Козаки випливали на Чорне море своїми фльотилями в кількасот «чаєйок» (10-20 тисяч козаків),

[15] О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 21.

руйнували турецькі береги, доходили до Царгороду і викликали паніку серед населення та уряду. «Зрозуміло, — писав сучасник, — що чутки про появу на Чорному морі чотирьох «чайок» лякали турків більше, ніж чума в Мореї». Коли до Запоріжжя прибув королівський посол з дорученням стримати козаків від нападів на Туреччину, бо, мовляв, з нею укладено мирову угоду, козаки відповіли: «Мир укладав король, а не ми!»

Козаки почували себе досить міцними, щоб не виконувати наказів короля. В королівській інструкції на соймики 1625 року зазначалося, що козаки зреклися підданства, створили свою державу, вся Україна покірна їм. По містах, містечках вони не визнають управи, самі укладають закони, жадний шляхтич не почуває себе спокійним у своєму домі. Козаки самі висилають послів, укладають договори, вирішують питання війни та миру.

В таких обставинах 1625 року поляки під проводом гетьмана Конєцпольського пішли проти козаків, щоб приборкати їх. Виступив проти них гетьман Марко Жмайло з артилерією. Головні бої відбулися біля Крилова та над Куруковим озером. Не зважаючи на завзяття та вмілість козаків, на тому воєнні дії закінчилися. Гору взяла поміркована течія під проводом нового гетьмана, Михайла Дорошенка. Укладено мировий договір: число реєстрових козаків, яким уряд мав видавати платню, встановлено на 6 000, а решта козаків повинна була залишити військо і піддатися знову під владу панів. Здебільшого вони пішли на Запоріжжя, де утворювався центр незалежного козацтва. Запорозькі козаки вели переговори з Москвою, західніми державами, воювали з Кримом та Туреччиною.[16]

Реєстрові козаки та запорожці стали обирати окремих гетьманів. Використовуючи загострення відносин між реєстровими і нереєстровими козаками, поляки хотіли з допомогою реєстрових приборкати запорожців. Але року 1630 запорожці обрали на гетьмана вславленого морськими походами Тараса Федоровича, відомого під прізвищем Трясила. Того ж року він вирушив проти реєстрових козаків, і під Переяславом відбувся бій з реєстровими та польськими військами під проводом гетьмана Конєцпольського. В тому бою, названому «Тарасовою ніччю», розгромлено військо Конєцпольського, найлютішого ворога козаків, який загрожував залити повстання «кров'ю хлопською». Він примушений був піти на переговори, внаслідок яких число реєстрових збільшено до 8 000, але ті, що залишилися поза реєстром, мусіли вернутися до панів. Звичайно, більшість їх пішла на Запоріжжя. Реєстрові та нереєстрові козаки обрали спільного гетьмана — Тимоша Орендаренка.

---

[16] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 533, 593, 542-561. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 191.

Однак, на Запоріжжі Орендаренка не визнали гетьманом і обрали Антона Бута. Взагалі на Запоріжжі міцнішали самостійницькі прагнення. Ґрунт до них давали європейські події: тридцятилітня війна захоплювала щораз ширший терен, і обидва противники потребували допомоги — найманого війська. По допомогу до Запоріжжя звертались австрійський цісар, лідер протестантів, шведський король Ґустав-Адольф, зверталась і Франція. Українські козаки брали активну участь у війні на обох фронтах.

Західньоевропейські дипломати обмірковували питання: чи зможуть козаки звільнитися від польської влади й заснувати свою республіку.[17]

1632 року, коли релігійні, соціяльні і політичні відносини в Польщі досягли найвищого напруження, помер Сіґізмунд III. Його 45-літнє правління залишило Польщі тяжке наслідя. Крім внутрішніх ускладнень, спричинених його фанатичним ставленням до іновірних, він втягнув її у війни з Швецією, де домагався королівської корони, та Москвою, де сподівався дістати корону царя.

Міжкоролів'я 1632 року було надзвичайно бурхливим. На конвокаційному соймі православні — шляхта, братства, козацтво, духовенство, провід якого перебрав новий архимандрит Києво-Печерського манастиря Петро Могила — виступили зі своїми вимогами. У своїй боротьбі православні мали спільників протестантів — представником яких був гетьман Литовський Христофор Радзівілл, кальвініст. Вони жадали свободи віровизнання та привернення прав, яких позбавлено їх за Сіґізмунда III.

Ті ж вимоги поставили вони на елекційному з'їзді, що викликало бурхливі протести католиків, але, не зважаючи на них, спеціяльна комісія під головуванням королевича Владислава уклала «пункти заспокоєння». Цими пунктами забезпечувалося православним права відправляти богослужби, мати церкви, манастирі, друкарні, школи, братства; визнавалося право митрополита не-уніята над тими, хто не визнає унії; за православними забезпечувалось право вибирати митрополита; їм передано Собор св. Софії; ряд єпископій визнано за православні (Перемиська, Львівська, Луцька, Мстиславська); з манастирів Києва — лише Видубицький залишився за уніятами; ті люди, що не бажали унії, мали право переходити до владики неуніята, що бажали унії — переходити до владики — уніята.

Цим успіхом православні значною мірою були зобов'язані прихильному ставленню до них Владислава, якого козаки рятували під час походу на Москву. Проте, католики були незадоволені «пунктами», а папа Урбан VIII назвав їх «противними Божим та людським законам».

---

[17] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 192-193.

На Коронаційному Соймі 1632 року залеґалізовано православну ієрархію, але не ту, яка була висвячена 1620 року. Обрано Петра Могилу на митрополита та двох кандидатів на єпископів.

«Пункти заспокоєння» не дали спокою: уніяти не повертали православним ані земель, ані єпископських катедр. Під впливом католицької шляхти Владислав IV сам занулював деякі «пункти», видаючи привілеї уніятським владикам та манастирям на дальше користування землями, які, на підставі «пунктів», уніяти повинні були передати православним. Католицькі та уніятські єпископи вносили «протестації» проти ухвал Сойму 1635 року, який затвердив «Пункти заспокоєння». Протестував проти них і папський нунцій. Король був безсилий боротися проти фанатичної шляхти, яка не погоджувалася на будь-які поступки православним. Незадоволення ширилося, серед православних почалися знову селянські повстання, які підтримували козаки.[18]

Кампанія королівської елекції мала дуже важливу рису:

Року 1632 на Конвокаційному Соймі козаки подали ряд вимог: збільшити реєстр, платні, визнати права Православної Церкви, а також «вольності, які належаться людям лицарським», тобто шляхті, а в тому числі права обирати короля. Сойм відкинув ці домагання, але важливий самий факт: козаки вже являли собою у державі окремий стан, рівний з шляхтою.

Зростання серед козаків національної свідомости виявлялося в різних формах.[19] Зростання почуття гідности збільшували взаємні успіхи: переможні походи на Чорному морі, звернення західньоевропейських володарів з проханням допомоги під час 30-літньої війни і успіхи на тих фронтах. Все це викликало серед польської шляхти намагання приборкати козаків, зменшити кількість реєстрових та повернути нереєстрових до панів.

Року 1633 Владислав IV, мріючи здобути царську корону, бо колись група бояр вибрала його на царя, розпочав війну з Москвою. Ще до початку війни вислав він козаків на Сіверські землі, на московський кордон. Пішли козаки і в Московський похід, на Смоленськ. Однак, Сойм не дав згоди на продовження війни, і в 1634 році Польща замирилася з Москвою.

Наступного, 1635 року, Владислав IV хотів був викликати війну зі Швецією, щоб здобути шведську корону, чого все своє життя прагнув Сіґізмунд III. Він викликав козаків, наказав їм побудувати «чайки», виплисти в Балтицьке море і напасти на шведську фльоту. Це козаки виконали, дивуючи Швецію своєю вмілістю. Проте війни

[18] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 54-59. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 355.

[19] М. АНДРУСЯК. Історія козаччини. Мюнхен, 1946, стор. 35.

не було, знову ж таки внаслідок протесту Сойму. Козаки вернулися додому.

В Україні вони застали страшне напруження: щоб перешкодити козакам тікати на Запоріжжя, поляки збудували в 1635 році в Кодаку, біля гирла Самари, фортецю і обсадили її своєю залогою. Козаки, що вертались з чорноморського походу із гетьманом Іваном Сулимою на чолі, зруйнували Кодак і знищили залогу. Гетьман Конецпольський, повернувшись зі шведського походу, з усім військом посунув на Україну, загрожуючи кривавим погромом. Тоді реєстрові козаки видали Сулиму та його спільників, і їх у Польщі страчено. Козаки сподівалися дістати за цю зраду полегкість, але нічого не дістали.[20]

Настрій серед козацтва ставав щораз ворожішим до Польщі. Не тільки «випищики»-запорожці були ворожі до неї, хвилювалися навіть реєстрові козаки, головно правобережні. На чолі незадоволених став Павло Бут-Павлюк, талановитий дипломат і стратег. Йому вдалося підняти повстання на Правобережній та Лівобережній Україні. Він вислав полковників Скидана та Биховця з листами, в яких заохочував реєстрових козаків приєднатися до повстання, і реєстровики приєднались. Успіх був надзвичайний, особливо на Правобережжі, де селяни громили шляхту і приставали до козаків. «Що хлоп — то козак!» — скаржилися поляки. Павлюк захопив козацькі гармати й перевіз їх на Запоріжжя. В його плянах було притягти на свій бік Крим та Москву.

Проте, він проґавив час: випередивши його, прийшов гетьман Микола Потоцький з великими силами. Під Кумейками, недалеко р. Росі, поляки розбили козаків. Павлюк встиг вивести частину їх з гарматами на південь до с. Боровиця. Хворих та поранених, залишених по дорозі в с. Мошнах, поляки вимордували. Під Боровицею козаки почали переговори з Потоцьким, який вимагав видати Павлюка, колишнього гетьмана Томиленка та Скидана. Посередником виступав польський комісар Адам Кисіль: він переконував реєстрових козаків погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюкові та іншим не буде нічого лихого. Реєстрові козаки видали Павлюка та Томиленка, але все ж їх було страчено. Скидан з Гунею подався до Запоріжжя.

Потоцький узяв від козаків підписку, що вони будуть слухняні, виженуть бунтівників із Запоріжжя, попалять човни і не виходитимуть на Чорне море. Тимчасово на їх чолі Потоцький поставив Іллю Караїмовича. Заяву козаків підписав військовий писар Богдан Хмельницький. Це вперше зустрічаємо його ім'я. Реєстрові козаки

[20] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України, стор. 287-289. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 192-193.

особливо були пригнічені, коли Потоцький пішов на Київ та Ніжен, нещадно караючи людей, садовлячи їх на палі та палючи села.[21]

Подолати Запоріжжя не вдалося. Там зібралися кращі стратеги: Гуня, старший на Запоріжжі та Скидан — з Лівобережної України. Коли прийшов Караїмович з реєстровими козаками наводити порядок, запорожці не тільки не послухали його, а й переманили до себе багатьох реєстрових. Тоді Караїмович поспішив покинути Запоріжжя.

Навесні 1638 року великі козацькі сили на чолі з Яцьком Остряниним вийшли з Запоріжжя. Під Голтвою вони стали табором і коли поляки спробували здобути його — запорожці розбили їх. Помилкою Острянина було те, що він пішов за поляками, не дочекавшись, поки зберуться всі його полки. Під Лубнями поляки завдали козакам поразки і розбили поодинці полки, що прийшли їм на допомогу. Спроба Острянина звести новий бій біля Сніпороду була також невдалою. Після третьої невдачі під Жовнином Острянин з частиною козаків перейшов московський кордон і оселився на Слобожанщині.

Козаків, що залишилися, повів Дмитро Гуня на старе річище Дніпра, на так званий «Старець», і так добре укріпив там табір, що поляки не змогли його здобути. Тільки голод примусив Гуню піти на переговори. Цим разом уже не було мови про видачу провідників, хоч умови капітуляції були дуже тяжкі, залишитися мало тільки 6 000 реєстрових козаків, решта мусіла вернутися до панів; козаків позбавлялося права обирати старшину, її мали призначати з-поміж польських шляхтичів; гетьмана заміняв польський комісар; козаки могли посідати тільки нижчі посади; заслужена старшина — Ілля Караїмович та Лев Бубнівський — стали осаулами; Богдан Хмельницький, військовий писар, став Чигиринським сотником; мешкати козаки могли тільки в староствах — Черкаському, Корсунському та Чигиринському; поновлювалося Кодак; міщани та селянам невільно було видавати своїх дочок за козаків або вступати до козаків; на Запоріжжі мали вартувати два полки реєстрових козаків; по всій Україні мало бути розставлено польські війська.[22] Такий був зміст умов капітуляції — так званої «ординації», що звела нанівець 50-річну боротьбу козаків за волю.

Ординація 1638 року, здавалося полякам, назавжди вбила козацькі прагнення привернути незалежність. Десять років, що минули після прийняття тої ординації, польські письменники називали добою «золотого спокою». Польща багатіла, розцвітала економічно,

---

[21] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України, стор. 290-292. — М. АНДРУСЯК. Там же, стор. 34-36.

[22] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 292-296. — І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 192-194.

насолоджувалася миром, і поляки вірили, що назавжди приборкали «козацьку гідру».

Але вони помилялись. Україна накопичувала сили для рішучої боротьби за волю, і чекала для цього слушної нагоди.

БУКОВИНА ТА ЗАКАРПАТТЯ

У XVI-XVII ст. дві частини України — Буковина та Закарпаття — на кілька віків відділяються від України і живуть своїм окремим життям в чужих державах.

а) Буковина. Протягом другої половини XIV ст. румуни з Семигороду, шукаючи пасовищ для своїх отар, переходили Карпати та оселювалися в пізнішій Молдавії та Буковині між українськими оселями. 1359 року воєвода Мармарощини, що підлягала Угорській державі, Богдан I, збунтувався проти угорського короля, вигнав з Буковини угорських урядовців і заснував нову державу — Молдавію, до складу якої увійшла Буковина. Молдавська держава простягалася між ріками Серетом, Сучавою та Молдавою.

За молдавський престол точилася боротьба між румунськими та українськими претендентами, і деякий час престол посідав князь Юрій Коріятович (1373-1374 та 1400-1401 рр.). Ця боротьба свідчить, що в заснуванні Молдавської держави брали участь українські бояри і що на початку ця державна формація не була національно визначена. Перемога була за румунською династією Мушат, яка панувала до 1552 року.[23]

За цей час кордон Молдавського князівства поширився на північ: до нього включено Шипинську землю, Хотин, Цецину, Хмелів, частину Галицького Покуття, і на південь — до Чорного моря. Столицею Молдавського князівства був спочатку Серет, від 1391 року — Сучава, а від 1565 року — Яси. Від 1387 до 1497 року Молдавія визнавала протекторат Польщі, а від 1514 — Туреччини, і цю зверхність визнавала до 1774 року, хоч час від часу вела війни зі своїми зверхниками.

Молдавія мала постійні стосунки з Україною. Вище згадувалося про повстання галицьких селян у 1489 році, провід в якому взяв Дмитро Муха, що походив з Буковини. Його підтримав Молдавський воєвода (володарі Молдавії звалися не князями, а воєводами, або господарями).[24] Воєвода Стефан Великий (1457-1504) був приятелем українців і протектором української культури.[25] Дмитро Вишневець-

[23] Д. КВІТКОВСЬКИЙ, Т. БРИНДЗАН, А. ЖУКОВСЬКИЙ. Буковина, її минуле і сучасне. Париж — Філядельфія — Дітройт, 1956, стор. 141-145.
[24] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 151-152.
[25] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 155.

кий (Байда), унук Стефана, прагнув звільнити Україну, Молдавію, Волощину з-під польського та турецького панування.[26]

Року 1574 на заклик воєводи Івоні прийшло 1 300 козаків з отаманом Сверчевським (Свирговським) на допомогу в боротьбі проти турків, і року 1577 на Молдавському престолі сів отаман Іван Підкова, який видавав себе за брата Івоні.[27]

Після короткого правління воєводи Єремії Могили (1594-1600), якого настановили поляки, Молдавією правив Михайло (Мігай) Хоробрий. На деякий час він об'єднав Молдавію, Волощину та Семигород. Він вів боротьбу з Туреччиною.[28]

1620-1621 року на території Молдавії, під Цецорою турки розгромили польську армію, а під Хотином польська та українська армії, під проводом гетьмана Сагайдачного, дали повний реванш, здобувши над турками перемогу. Проте, ці війни зруйнували Буковину, що викликало в 1623-1628 роках народні повстання.[29]

Нова польсько-турецька війна 1634 року знову відбулася на території Буковини, принісши їй чергову руйнацію. По стороні Туреччини боролися татари, Молдавія, Волощина та козаки.

Року 1634 воєводою Молдавії став один із найвидатніших її господарів Василь Лупул, албанець з походження, один із найбагатших володарів Східньої Европи.[30] За його правління посилилася румунізація Буковини.

Крім політичних зв'язків Молдавії з Україною, про важливі культурні зв'язки в кінці XV ст. І. Крипякевич пише: «Молдавські воєводи зуміли з'єднати собі у Галичині симпатії. Свідомі українці, особливо шляхта, вважали молдавські походи успішною зброєю проти Польщі і охоче давали підмогу молдавцям». Воєвода Олександер Лопушнянул (1552-1561 та 1564-1568) був фундатором «Волоської церкви» у Львові і з жінкою Роксандрою подарував у 1557 році Перемиській катедрі дорогоцінний кивот з мощами та ручний хрест.[31] На прохання Василя Лупула, Петро Могила вислав до Молдавії ченців та вчителів, які заклали там низку духовних і світських шкіл.[32]

б) Закарпатська Україна. Закарпатська Русь — земля білих хорватів — входила до складу Болгарського царства, а з за-

---

[26] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор 161.
[27] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 162-163.
[28] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 164.
[29] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 486-490. — І. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 165.
[30] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 166.
[31] І. КРИП'ЯКЕВИЧ. Історія Гуцульщини. «Літературно-Науковий Вістник», Львів, т. LXXXI, кн. XI, 1923, листопад, 247. (Цитую І. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Буковина, стор. 153).
[32] Д. КВІТКОВСЬКИЙ (та інші). Там же, стор. 161, 181.

непадом його в другій половині X ст. опинилася під впливом Київської держави. Під час міжусобиць, що постали після смерти Володимира 1015 року, король Угорський, Стефан I, захопив Закарпаття, і син його, Емеріх, мав уже титул «князя русинів». З того часу до XX століття Закарпатська Україна входила до складу Угорської держави.

Через Закарпаття проходила оборонна смуга: спочатку це були засіки в лісах, а в XIII-XIV ст. — замки. У зв'язку з тим поглиблювався процес февдалізації, великі королівські домена перетворювалися на маґнатські лятифундії. Територія Закарпаття була поділена на адміністративні організації — жупи, якими правили жупани.

У XIII ст. Мукачівську домінію Угорський король Бела IV надав за чергою своїм зятям: князеві Ростиславові Михайловичу Чернігівському та князеві Левові Даниловичу Галицькому. В 1393-1414 років паном Мукачівської домінії та наджупаном Березького комітату (жупи) став князь Федір Коріятович, з роду литовських князів. У першій половині XV ст. Мукачівською домінією володіли сербські князі, Стефан Лазарович та Юрій Бранкович. Після того православний та слов'янський елемент зникає із закарпатської аристократії і залишається тільки серед селянства, з якого іноді виділялися дрібна шляхта та духовенство.[33]

У XIII-XV ст. на Закарпатті зустрілися два колонізаційних процеси: зі сходу — волоський, із заходу — німецько-словацький. Волохами називали почасти румунів, а почасти — румунсько-українське населення, яке приходило з Семигороду із своїми стадами, оселялося на гірських долинах і засновувало села на «волоському праві». Серед волохів було чимало й українців. Вони користалися самоуправлінням і платили чинш землевласникові.

Після татарської навали зміцніла німецька колонізація. Постав союз самоуправних німецьких гірничо-торговельних міст (Срібна земля). Появилися міста на німецькому праві: Бардіїв, Берегове, Севлюш, Пряшів, Хуст та ін. Одночасно йшла хліборобська колонізація на німецькому праві, в якій брали участь українці. Припливали із заходу словаки.

Закарпатська Україна була позбавлена самоуправління та упривілейованих станів. Українці зберегли свою народність насамперед завдяки релігійному відокремленню. Східне християнство ширилося тут, мабуть, ще з часів, коли Закарпаття належало до Болгарської держави, але відомості про церковну організацію походять лише з пізніших часів: у XIV ст. були вже манастирі, серед них найбіль-

[33] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946, стор. 72-76. — В. ЛУЦІВ. Маловідома українська княжна на чеському престолі. «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1963, ч. I, стор. 24.

ших два: св. Миколая на Чернечій горі, біля Мукачева, та св. Михайла в Грушові, на Мармарощині. Православ'я в Угорщині було тільки толерованою релігією, і манастирі, церкви, духовенство залежали від доброї волі землевласників.

1514 року Закарпаття взяло участь у повстанні семигородського шляхтича Юрія Довжі проти февдалів. Пізніше Закарпаття зазнало репресій після повстання «куруців», протифевдальної та протиавстрійської партії. Всі ці повстання погіршували долю українського селянства, що перебувало під гнітом кріпацтва.

1526 року, після поразки під Могачем, Угорщину поділено на три частини — між Туреччиною, Австрією та Семигородом. З того часу Закарпаття стало тереном, де безперестанку йшли бої. На рівнини нападали турки та татари. Протягом XVII ст. йшла боротьба між угорською шляхтою під проводом Семигороду та австрійським абсолютизмом з його угорськими прихильниками.[34]

На початку XVII ст. в Закарпатті почалася боротьба між католиками та протестантами. Цісар Рудольф II підтримував на Угорщині католицизм у той час, як князь Семигороду, Стефан Бочкай, був кальвініст. Року 1606 Бочкай захопив цісарські землі на Закарпатті аж до Братислави, і тоді перейшли до Семигороду: Берег, Угоч, Токай, Сукмар. Миром було підтверджено право мадяр посідати всі уряди, але на соймах 1608 та 1609 років вони визнали за українцями права автономії в українських землях.

Закарпаття втягується в релігійні війни. Після смерти Бочкая цісар Матвій хотів був посадити на престол Семигороду католика-маґната Гомоная, але Бетлен Габор, підтриманий Туреччиною, дістав Семигород (1613-1629), а після смерти Матвія, Бетлен Габор був і королем Угорським (1620-1621). Він заволодів усім Закарпаттям і вступив до Протестантської Ліґи, яка вела боротьбу з католиками. В союзі з Чехією Бетлен Габор обложив Відень, але втручання польських військ примусило його зняти облогу й рятувати Закарпаття. Тим часом у бою під Білою Горою Католицька Ліґа розгромила Протестантську. На підставі Нікольсбурзького миру в 1621 році Бетлен Габор дістав ще й Мукачів.

Панщина, всякого роду побори: десятина, кватирування військ, рекрутчина, руйнація внаслідок воєн — доводили населення Закарпаття до розпуки. За прикладом повстання Тараса Трясила 1631 року вибухло повстання над горішньою Тисою. На чолі його став Петро Цісар. Загроза руйнації дідичних маєтків об'єднала католиків та протестантів. Також об'єдналися маґнати і цісар Фердинанд III підтримав військами протестанта, князя Семигороду, Юрія

[34] І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ. Праісторія та рання історія Закарпаття. «ЕУ», 2, стор. 716-717. — В. ПАЧОВСЬКИЙ. Там же, стор. 83-84.

Ракочія (1630-1648), наступника Бетлен Габора. Війська криваво здушили повстання. Проте, союз Ракочія з Фердинандом III не був тривкий: Ракочій незабаром, в союзі зі шведами та французами, почав війну з Фердинандом III і захопив горішню Угорщину. 1645 року в Лінцу був підписаний мир: за Ракочієм цісар Фердинанд III визнав права над Православною Церквою в його володіннях. Так опинилася вона під владою князя кальвініста.[35]

ВНУТРІШНІЙ ЛАД В УКРАЇНІ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ

СОЦІЯЛЬНИЙ СТАН УКРАЇНИ

а) Маґнати. До XVII ст. українські маґнати були особливо могутні у Волинській землі. Але й там, з приєднанням до Польщі, збільшується приплив польського елементу. На Волині в кінці XVI ст. місцеві маґнати були, за невеликими вийнятками, українці, вони мали тісний зв'язок з землею, з населенням і, звичайно, могли б обстоювати свої права перед чужинцями, але самі поволі втрачали відпорність і зв'язок з Церквою. Вищі верстви приєдналися до польського панства і до польської культури. Устрій, суспільні відносини, культура, приватне життя — все підпало протягом другої половини XVII та першої половини XVIII ст. глибокому спольщенню. Характеристично, що навіть такі глухі кути, як Пинщина, до такої міри спольщилася, що 1657 року Богдан Хмельницький в універсалі на ім'я пинської шляхти забезпечив збереження «римської віри».

Ще більше польщилася Київщина та Брацлавщина. Крім нових маєтностей, переходили до поляків старі через шлюби, через службу гетьманів, старост, воєвід (Жолкевські, Оришевські, Конецпольскі, Потоцькі, Струсі та ін.). Конкуренцію їм робили волинські маґнати: Вишневецькі, Острозькі, Збаразькі. Брак або нечисленність місцевої аристократії спричинялися до того, що уряди роздавали часто маґнатам волинським, які цим шляхом здобували величезні лятифундії.

На переломі XVI-XVII ст. ця прихожа аристократія — з Волині — українська та з Галичини-Поділля — польська, опанувала Брацлавщину; лише в північному куті залишилося дещо від старих землевласників: роди Немиричів, Лозки, Проскури, Горностай, Солтан, Олизар, Ласки та ін. Ці роди повигасали або заникли, і Брацлавщину заливали польські маґнати: Жолкевські, Потоцькі, Конецпольські, Струсі, Каліновські тощо.

[35] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Там же, стор. 107.

До Брацлавщини в XVII ст. належали південна Київщина, Поросся та землі за Россю. Там зростав комплекс лятифундій переважно польських маґнатів (Тишковичі — Бердичівщина, Корецькі — Білилівщина, Ружинські — р. Роставиця, Збаразькі — р. Рось та землі між Россю та Богом, Каліновські — Уманщина, Конецпольські — горішній Тясмин та ін.). Розміри лятифундій були такі, що з ними не могли рівнятися землевоволодіння середньої шляхти, і вони переходили до рук маґнатів шляхом скуповування, захоплення тощо.[36]

Особливо показовий приклад Вишневецьких, що в середині XVI ст. були старостами Київськими (князь Михайло та син його — Олександер). Вони випрохали між іншими землями «пустиню» «річки Сули, ріку Удай і ріку Солоницю з річками та озерами, почавши з кінця: горою Сули од Снитина, рубежу московського аж вниз до устя Дніпра». Сойм постановив, що окрема комісія має встановити межі володінь Вишневецького, але такої комісії не створено. Боротьба з Вишневецьким була неможлива, і поволі він захоплює сусідні володіння. В Лубнях Ярема Вишнивецький будує свою столицю з пишним палацом, прикрашеним картинами італійських майстрів, статуями, бронзою. Так формується в першій половині XVII ст. «едина своїми розмірами не тільки в Україні і в Польщі, а мабуть у цілій Європі лубенська маєтність Вишневецьких — «Вишневеччина».[37]

Вишневеччина була найбільшою з лятифундій маґнатів. Величезні лятифундії мав також Станислав Потоцький. По козацькому погромі під Лубнями він дістав сконфісковані землі: поріччя Сніпороду, Горошин, землі над р. Альтою та Трубежем — Бориспільську волость. Крім того скуповував землі над середнім бігом Ворскли. Колосальне Переяславське староство держав князь Янущ Острозький.

У першій половині XVII ст. переведено ревізію прав на земельні володіння в Сіверщині, що за договором 1634 р. була остаточно закріплена за Польщею. Всі землі, на які не було доказів, роздано польським шляхтичам та маґнатам. Так з'явилися лятифундії О. Песочинського на Стародубівщині, Казановського — на Чернігівщині (їх перекупив А. Кисіль); канцлер Оссолінський дістав Батурин та Конотіп. Але поруч з маґнатськими затримались на Сіверщині володіння дрібної шляхти.[38]

---

[36] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 272-278.

[37] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 285-286; т. VIII, ч. II, стор. 44-50; 197-198. «Вишневеччина» має свою літературу: А. ЛАЗАРЕВСКИЙ: «Лубенщина и кн. Вишневецкие». «Киев. Старина» 1896, ч. I і далі; Ф. НИКОЛАЙЧИК: Материалы по истории землевладения кн. Вишневецких в Левобережной Украине. «Чтения в Историч. Об-ве Нестора-Летоп.», т. XIV.

[38] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 286, 288.

Так наприкінці XVI й особливо в першій половині XVII ст. Брацлавщина, Київщина, Лівобережна Україна перетворилися на комплекс величезних лятифундій, яких не знали ні Польща, ні Західня Европа. В них безконтрольно панували дідичі-магнати або «державці»-старости, які часто теж ставали дідичами. Це були «королев'ята», «віце-королі», «королики», удільні князі нової ґенерації, справжні правителі України, супроти яких король і сойм не мали ні авторитету, ні влади. На цих безмежних просторах не було представників влади: на все Подніпров'я єдиним офіційним представником влади був воєвода Київський, який здебільшого не жив у Києві і його функції виконували різні службовці. Серед абсолютної безправности було єдине право — сила.

Про характер взаємин між королем та «короликами» свідчить такий факт: князь Ярема Вишневецький, не бажаючи виконати вимог Сойму, умовився зі своїми людьми, яких було з ним у Варшаві біля 4 000, що, коли він почне рубати Конєцпольського та його прибічників, навіть короля, його люди мають вступити до «Сенатської» палати і допомагати йому. Цього не сталося: король та Сойм зреклися своїх вимог.[39]

Усі ці магнати, незалежно від походження, являли собою польський елемент і несли польську культуру. Широчезні території лятифундій вкривалися резиденціями, великопанськими дворами, дворами адміністраторів, аґентів, шляхти, різних службовців. Магнати роздавали від себе дільниці своїм службовцям та слугам «до волі своєї» — на ленному праві.[40] Виростали міста, містечка, села. Заселювалися лятифундії селянами, яких приваблювали «слободи», де мали вони т. зв. пільгові роки. Особливо Конєцпольський та Вишневецький вславилися інтенсивністю заселення земель. У Конєцпольського служив як «придворний» інженер Левассер-де-Боплян, який писав, що він сам заклав більше як 50 слобід, з яких за короткий час вийшло понад 1 000 осель. Ці слободи зафіксовано на мапах Бопляна. Заселених земель не можна було порівняти з тією пустелею, якою йшли 50-60 років перед тим козаки Лободи та Наливайка, і навіть з тим, як виглядали вони за 25 років перед Хмельниччиною.[41]

б) Шляхта. Наприкінці XVI ст. в Україні залишилося вже мало не-спольщеної української шляхти. Найбільше було такої шляхти в Галичині, але це була лише дрібна шляхта, бо більшменш заможна була спольщена. Шлюби з поляками, з католиками викликали переходи на католицтво. Із старих тубільних родів тільки

[39] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VII, ч. II, стор. 50.
[40] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 287-289.
[41] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 44-49.

маґнати Лагодовські зберегли українську національність в середині XVI ст. і довели її опікою над православним Унівським манастирем.[42] У XVI ст. не лише маґнатів — навіть заможнішої української шляхти було дуже мало; серед неї — Балабани, Демидецькі, Чолганські належали до заможної шляхти.

Проте, було багато дрібної української шляхти, і в XVII ст. до неї прилучаються — розмножившись і підупавши, відсунені від усього, що несло прибутки та впливи — майже всі українські роди, що не спольщилися; серед них — Драгомирецькі, Желіборські, Гошовські, Попелі, Чолганські, Кульчицькі, Яворські. Здебільшого це були роди, що великими гніздами сиділи на своїх дідинах. Характеристично, що 1621 року на 628 шляхтичів Львівської землі було 43 Чайковських, 40 Витвицьких; 1648 року в Перемиській землі на 1 000 шляхтичів було: 70 Яворських, 46 Кульчицьких тощо. Всі вони так збідніли, що мало-хто з них міг виїхати до війська власним конем, більшість ішла пішки, хто з шаблею, а хто з самим кием.[43]

Через незаможність не могла ця шляхта здобувати освіту, яку мала спольщена шляхта, і це зближало її з народними масами, допомагало їй зберігати українську національність в XVII, XVIII ст. і пізніше. Вона часто маніфестувалася як репрезентант Руси, але політичної ролі не грала і відступала першість заможнішим та впливовішим полякам, хоч, за польською конституцією, яка не робила різниці між багатими та незаможними, могла б грати видатну ролю.

Рідким випадком, коли ця шляхта діяла солідарно, був захист Православної Церкви. Православна шляхта, після смерти єпископа Копистенського, не дала замінити його уніятом Крупецьким, підтримавши православного владику Ґулевича, а після нього — владику Винницького проти уніята, владики Хмельовського, якому не дозволила навіть перебувати в Перемиській єпархії. Взагалі оборону Православної Церкви українська шляхта вважала за справу своєї чести.[44]

Ця дрібна шляхта видала з-поміж себе багато визначних діячів: Сагайдачного, Плетенецького, Балабана, Копистенських, Кальнофойських, Винницьких. З цієї шляхти ведуть свій початок багато династій українських духовних діячів.

Північно-західні українські землі — Холмська, Белзька та Підляська — не мали такої шляхти. Українські роди: Кирдеї, Гораї спольщилися ще в XV ст., а дрібну шляхту залляв потік польської шляхти з Мазовша (до Мазовецьких князів кількадесят років нале-

---

[42] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 239.
[43] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 240-241.
[44] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 244-245.

жала Белзька земля) та з Малої Польщі. Польська шляхта приносила польську мову, польське право.[45]

Поділля також не мало своєї шляхти, і вона приходила переважно з Галичини. З XV ст., коли Поділля залишилося під Польщею, до нього прибуває магнатсько-польська верства. Польський уряд щедро роздає ліпші землі полякам, а в гірших місцях залишалася українська шляхта; але коли вона залюднювала «ведмежі кутки», то уряд відбирав їх і передавав полякам. Серед них дуже рідко збереглися українські роди — як Ярмолинські, Сутковські (цим останнім належав славетний замок-церква в Сутковцях). У середині XVII ст. ці українські шляхтичі або спольщилися, або вимерли. Лише в старих гніздах, у сусідстві із замками Хмельницького та Барського, на довгий час затрималася українська службова шляхта; щоб забезпечити обслугу замків, старости охороняли її від польських зайд. Так збереглася вона як українська шляхта до XIX ст.[46]

в) Духовенство. Духовенство було дуже помітним елементом в руському житті. Однак, біле духовенство під культурним оглядом не надто високо підносилося над селянством і жило одним з ним життям, а завдяки тому мало можливість глибше проникати в життя селян та впливати на них, що стало неможливим для пізнішого культурнішого духовенства. Воно було охороною національних традицій, національної свідомости.[47]

Духовенство, переважно чорне, було зв'язане зі шляхтою. В XVII столітті бачимо серед нього представників вищої аристократичної та культурної еліти: архимандрит Києво-Печерського манастиря, Єлисей Плетенецький походив з галицької шляхти; єпископ Михаїл Копистенський та брат його, Захарія, архимандрит Києво-Печерського манастиря; Гедеон Балабан, князь Єзекіїль-Йосиф Курцевич, князь Олександер Пузина, Іван Хлопецький, Сильвестер Косів, митрополит Київський, — були шляхтичі; нарешті митрополит Київський, Петро Могила, був воєводичем молдавським і магнатом Київщини. Цей список неповний, але він свідчить, як багато шляхти було серед видатних церковних діячів XVI-XVII ст.[48]

г) Міщанство. Українське міщанство на Правобережжі переживало тяжкі часи: німецькі колоністи, витісняючи його з міст на околиці, на передмістя, посідали упривілейоване становище. В XVI-XVII ст. німці скріпляли собою польський елемент, який постійно збільшувався. Національні різниці підсилювали різниці релігійні,

[45] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 246.
[46] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 252-254.
[47] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 263-264.
[48] М. АНДРУСЯК. Історія Козаччини. Вид. УВУ, Мюнхен, 1946, стор. 23-24.

які в містах набували особливого напруження. «Русинів»-православних обмежувано у правах, і в XVI-XVII ст. вони стали найактивнішими членами братств, фундаторами манастирів, жертводавцями церков.[49]

Польські елементи далеко повільніше просякали в міщанську сферу Наддніпрянської України. Київ, Вінниця мали цілком український характер. Навіть міста, обсаджені польськими маґнатами, мали українську людність, наприклад — Бориспіль, обсаджений Жолкевським.[50]

Міста початку XVII ст. ще мали хліборобський характер, бо промисловість та торгівля були мало розвинені. Маґдебурзьке право відокремлювало міське населення від іншого і звільняло його від загальної адміністрації.[51]

Місцеве самоврядування відокремлювало міщан від полкової місцевої адміністрації. Міста мали маґістрати, містечка — з міщанським населенням — ратуші. За маґдебурзьким правом у маґістратах були війти, бурмістри, райці, лавники і писар. В теорії війт та лавники виконували судові функції, а бурмистер та райці — адміністраційно-фінансові. Проте, в українських містах цього розподілу функцій не додержувались. Взагалі міста з більш розвиненою торгівлею мали розвиненіше самоврядування.[52]

З міст України, після Києва, перше місце належало Стародубові, через який ішли торговельні шляхи на Московщину, Польщу, Литву, балтицькі міста, на Данціґ, Кеніґсберґ. Далі були значні міста — Ніжен, Глухів, Кролевець, Батурин, Чернігів, Переяслав.

З XVII ст. в містах висуваються наперед багаті міщани, серед них у Стародубі — Шираї, в Києві — Максимовичі, сини Максима, «обивателя Печерського», в Полтаві — Герцики та інші. Поволі міщани стають багатими купцями, міськими патриціями, які впливають на міське життя. Їх сини та дочки одружуються з представниками вищої старшини, сини дістають уряди. Син Максима, Іван Максимович, був славетним професором Києво-Могилянської Колеґії, архиєпископом Чернігівським, митрополитом Тобольським. Так вища торговельна аристократія об'єднувалася з козацькою аристократією.[53]

ґ) Козацтво. Протягом першої половини XVII ст., не зважаючи на тяжку поразку над Солоницею, страту Наливайка та Шаули,

---

[49] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 258-261.
[50] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 289-290.
[51] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 284.
[52] Л. ОКІНШЕВИЧ. Лекції з історії українського права. Мюнхен, 1947, стор. 123.
[53] О. ОГЛОБЛИН. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Вид. ООЧСУ, Нью-Йорк, 1960, стор. 102-106.

козаки не склали зброї. Серед козацтва позначилися дві течії: радикальна та поміркована. Перша група складалася з незаможних, неосілих козаків, безземельних селян, почасти ремісників, які шукали у війні кращої долі та займали непримиренно вороже становище до шляхти та поляків. Другу групу становили заможні люди, що мали свої ґрунти, двори, мали зв'язки з заможними верствами — міщанами, шляхтою. Вони старалися поліпшити своє становище шляхом згоди з урядом. Але обидві групи прагнули свободи. Оця друга, поміркована, група «городових козаків» оформилася наприкінці XVI ст. та в першій половині XVII-го.

Городові козаки стали окремим суспільним станом, якого не було ніде в Речі Посполитій. Ставлення уряду до нього було непевне: з одного боку козаки були конче потрібні для держави, як оборона від татар, і тому уряд визнавав їх як стан, але з другого боку — уряд завжди побоювався козаків і хотів їх зліквідувати. Це виявлялося в коливанні цифри реєстрових козаків: після кожної перемоги уряд зменшував число їх, але нова потреба в допомозі козаків примушувала знову збільшувати їх число (в 1624 році було 6 000 реєстрових козаків, в 1630 р. — 8 000, в 1635 р. — 7 000, в 1637 р. — 3 000, в 1638 р. — 6 000).

Коли реєстр зменшували, козаки, що не попали до реєстру, як уже згадувано вище, примушені були вертатися до своїх панів, але значна частина їх залишалася, як невизнані урядом «випищики».[54]

Козаки були проміжним станом між шляхтою і селянами. Як шляхта, козаки були зобов'язані службою, були звільнені від кріпацтва та панщини. Козаків відокремлювала від селян воля, але від шляхти те, що вони не мали закріпаченого селянства. Вищі козацькі верстви прагнули здобути права, рівні зі шляхтою, в тому числі право володіти селянами. Це заміняла поява залежних від козаків «підсусідків», які мешкали на їх землі, працювали на них, але були вільні щодо права переходу.[55]

Політичні обставини складалися так, що значення козацтва наприкінці XVI — на початку XVII ст. зростало. Вони здобували славу видатних вояків, і 1594 року цісар Рудольф закликав їх до спільної боротьби проти Туреччини; з початком 30-літньої війни, загони козаків брали в ній активну участь. Коли на Московщині почалося «Смутное время», українські козаки взяли масову участь у воєнних діях — то у війську «Лжедмітрія» в 1604 році, то у війську самого короля Сігізмунда. В 1618 р. вони врятували королевича Владислава з небезпеки полону. Блискучі перемоги на Чорному морі козацької фльоти (1606 року — завоювання Варни, 1614 — зруйнування Си-

[54] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 186-187.
[55] Л. ОКІНШЕВИЧ. Лекції . . . ., стор. 22, 23.

нопу та Трапезунду, 1615 — зруйнування передмістя Константинополя, 1616 — здобуття Каффи) — забезпечили козацтву військову славу.

З початку XVII ст. козаки живуть під виборною старшиною, ігноруючи польську владу: «ані магістратів по містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановляють, урядовців та інших старших не визнають, в державі другу державу заводять», — представляв король становище України в інструкції для сеймиків.[56]

З бігом часу козацтво, як авторитетна сила, почало брати активну участь в житті України. 1615 року гетьман Сагайдачний, як уже згадано, разом із військом Запорозьким, вписується в Богоявленське Братство. Козаки вимагають повернення православним св. Софії і загрожують смертю намісникові уніятського митрополита Грековичеві, якщо він чинитиме перешкоди в цьому, а 1618 року — вбивають його. 1620 року козаки вимагають висвятити православних єпископів. Після того протягом десятьох років охороняють Православну Церкву і не дозволяють будь-яких компромісів з Уніятською Церквою.

З цього стислого переліку видно, якою величезною силою стало козацтво в першій половині XVII ст.[57]

Протягом цілого XVI ст. московський уряд вживав заходів для оборони своїх південних володінь. Крайня оборонна лінія прикритих засіками, валами сторожувань ішла з поріччя Сури на Десну, Новгород-Сіверський. В середині XVI ст. укріплення не виступали далі поріччя Сейму, доходили до Дінця. Для їх охорони і роз'їздів у степах не вистачало людей, знайомих із степовим життям. Одні йшли на тимчасові промисли, інші — оселялися на землях «без панів». Тому московський уряд охоче приймав українських еміґрантів, яких називав «черкасами». В кінці XVI ст. будують укріплення — Ливни та Єлець над Сосною, Вороніж — над Доном, Білгород — над Дінцем, Оскіл та Валуйки — над Осколом, Кроми — над Окою, Курськ — над Сеймом. Найдальша на південь Білгородська «черта» в середині XVII ст. стала центром оборони організації московського уряду, який не шкодував коштів на її будування.

Московські заходи і еміграційний український рух зустрічаються хронологічно і взаємно підтримуються: московський уряд забезпечує українських еміґрантів землею, дає їм постійну плату під умовою військової служби, а українське козацтво шукає місця після катастрофи 1638 року, коли десятки тисяч покозаченої людности польський уряд викинув з козацьким лав.[58]

---

[56] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 191.
[57] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 186-187.
[58] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, стор. 57-65.

Року 1638, після невдалої битви під Жовнином, гетьман Яцько Остряниця (Острянин) з полком, з родинами, перейшов московський кордон, і московський уряд дозволив оселитися йому на Чугуївському городищі. З Остряницею прийшло біля 1000 люду. Вони зорганізували військо на зразок гетьманського, але підлягали московським воєводам. Незабаром почалися невдоволення: насамперед московські воєводи дуже мало давали землі для поселень, подруге — вживали таких жорстоких кар, до яких не звикли українці навіть під польською владою. Сам Остряниця викликав серед козаків обурення своєю «угодівською» політикою супроти Москви, і в 1641 році козаки його забили. Але еміґрація не припинялася.

«Еміґрація ся протягом десятиліття до Хмельниччини утворила значні кадри воєнної людности, непридавленої шляхетським ярмом, які потім могли взяти участь у великім народнім руху і сею участю його зміцнити», — підсумовував наслідки колонізації на схід М. Грушевський.[59]

д) Селянство. Селяни в XVI ст. швидко втрачали свої права на землі, на право самоуправління, на саму свободу. Шляхта та маґнати, використовуючи владу, що її дістали під час безкоролів'я 1573 року, обмежували права селян. Перестали існувати села на «руському» праві самоурядування, пани усували виборний лад, призначали своїх тівунів чи отаманів, — забороняли віча, скасували селянські копні суди, замінивши їх судами панськими. Селяни втратили права ловити звіря, закладати в лісах пасіки, рибалити на річках та озерах, рубати в лісах дерева. Навіть млини не вільно було мати селянам, і вони повинні були молоти своє збіжжя на панських млинах. Проведено обмір ґрунтів і зменшено розмір землі, якою міг володіти селянин. Найкращі ґрунти пани забирали собі. Селянські господарства обкладено податками: із збіжжя, худоби, птиці, бджіл. Панщина з 13-14 днів на рік досягала двох днів на тиждень, не рахуючи додаткових робіт на жнивах, косовиці, в лісах, на будуванні гребель, мостів, на лагодженні шляхів.

Селяни боронилися від цієї експлуатації.

Найбільший опір ставили села в «королівщинах» — державних маєтностях. Провід у боротьбі вели заможніші селяни, колишні власники млинів, корчем, солтиси і т. д. Але процеси в королівських судах коштували надто дорого, і селяни не мали можливости їх оплачувати, а до того становий шляхетський суд рідко-коли ставився справедливо до селянських скарг. В шляхетських маєтностях становище селян було ще гірше: вони не мали жадної оборони, бо суд там був панський. Ішла боротьба різними засобами: селяни ни-

[59] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, том VIII, ч. II, стор. 73-78.

щили панське добро, ліси, ставки. А найчастіше тікали вони на схід, на слободи або на Запоріжжя.[60]

Ненависть до панів збільшували національна та релігійна різниці: пан був поляк, католик, селянин — українець, православний. Селянин в очах пана був не лише кріпаком, — він був «хлопом», «бидлом», носієм нижчої культури. А за цим і його мова та віра були «хлопські». Селяни з національного погляду являли найбільш суцільну українську верству. Навіть там, де були чужинецькі колоністи — німці, волохи — вони здебільшого розчинялися в національному морі. Верхівку серед селянства становили війти, які творили сільську аристократію. З родин війтів часто походило духовенство. Заможні селяни найбільше жертвували на церкви та манастирі.

Не зважаючи на те, що селяни західніх земель України були найтяжче пригнічені панським режимом, але й тут, особливо в «королівщинах», вони довгий час не втрачали своєї відпорности, свідомости громадянських та національних прав. Селяни вносили до королів скарги на державців за кривди та надужиттл і не знаходячи захисту, зчиняли повстання. У селі Горожаній, в Львівській землі, 1625 року вони на хресті принесли присягу не відступати в боротьбі з державцями, навіть якби довелося платити життям. На Стрийщині 1607 року вони підняли бунт, повбивали тіюнів. 1622 року багато повстанців страчено, в інших сконфісковано майно.[61]

На Лівобережній Україні селянство, що перейшло з Правобережжя, було виключно українське. Це питання дуже важливе тому, що в польській історіографії панує погляд, нібито елементи, що творили слободи на Лівобережній Україні, були переважно польські. Не можна вказати фактів, щоб дідичі-поляки приводили з собою туди польських селян. Поіменні списки селян з різних місцевостей дають тільки українські імена з рідкими домішками чужинецьких.[62]

Величезна розмірами і чисельністю колонізація Наддніпрянщини та Задніпрянщини XVI-XVII століть дійшла свого вершка в останньому десятилітті перед Хмельниччиною. Це був, за виразом М. Грушевського, «апогей колонізації». Але не можна випускати з ока її специфічної властивости. На старому «кореню» люди сидять міцно, терпляче переносячи невдачі та злидні, бо їм тяжко покинути рідну оселю. Але, раз покинувши її, вони легко кидають нову і шукають ще ліпшої. Так було в лятифундіях придніпровських магнатів.

У нових слободах було два покоління: люди, що залишили рідні землі, не бажаючи терпіти панського гніту, і друге покоління, що виросло, не знаючи цього гніту. Коли минали роки «слобід», і володільці почали вимагати панщини, ця людність кидала свої нові оселі

---

[60] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 182-185.
[61] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 270.
[62] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 290-293.

і йшла шукати місця без панів. Наприклад, 1618 року князь Юрій Вишневецький спробував був заводити «неслиханиє податки пенежниє (грошові), бидлячі, медов накидане, горілки та селитри», і «тоді трохи не половина» лубенської людности покинула свої осади і розійшлася. Мова йде про найлегші, з погляду шляхетського господарства, початки визискування селян. Але селяни скаржилися з плачем, що князь їх «внівець зубожив і знижив». Пізніше 1643 року, в Гадяччині бачимо вже не лише натуральні податки, а також і панщину: нажати дві копи збіжжя, звезти, змолотити, сіно косити один день, поскошене зібрати, звезти, поскидади в скирти і т. п. Населення починає тікати хто куди, але переважно за московський кордон.

Року 1638 лубенський урядник подав у листі до Путивельського воєводи, що за останній рік втекло з Гадячого кілька тисяч люду, а польські посли 1638 р. нараховували вже 20 000 утікачів, що оселилися по р. Усерду під Ливнами, Новосилем, Осколом, Валуйками, Воронежем, Рильськом, Курськом, Путивлем, Сівським і ін.[63]

Таким чином у XVII ст. українська козацька і селянська колонізація, переливаючись за московський кордон, залюднювала переважно Слобожанщину, але переходила й далі — до Сівська, Ливен, басейну Дону, доходила до середини Волги. Внаслідок цієї нової колонізації поширювались межі української осілости, і величезна територія, що дорівнює приблизно половині України, приєднувалась до неї з етнографічного погляду.

Але мова йде не лише про мирну колонізацію. Задніпрянські слободи стали головним резервуаром людської сили під час повстань. Там завжди знаходилися багаті резерви людей, готових підтримати повстання.

В цьому відношенні дуже важливі 1630-1640 роки: «вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю і стихійною силою нового походу українського народу на схід. Сей момент, що на перший побіжний погляд здавався хвилею розбиття, безрадности, пониження і упокорення української стихії, був в дійсності хвилею могутнього дерзновенія і в сфері колонізації. Програвши справу з шляхетським режимом на Україні Наддніпрянській, в котрій український народ XVI і початків XVII ст. сподівався утворити царство свободи, безпанського життя, він береться творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягнення», — писав М. Грушевський.[64]

---

[63] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, стор. 260; т. VIII, ч. II, стор. 43, 55-57.
[64] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 41-42; 57.

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ ПЕРЕД ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ

ГОСПОДАРСТВО І ТОРГІВЛЯ

Вище вже було зазначено, які великі зміни в господарстві України сталися внаслідок Люблинської унії, коли польське панство кинулося на схід захоплювати наддніпрянські та задніпрянські простори. З неймовірною швидкістю залюднювалися величезні латифундії, на яких виростали міста, містечка, села, хутори. На цих ланах розцвітало господарство так, як ніколи не було раніш.

30-літня війна виснажила Західню Европу і зруйнувала ті сільськогосподарські райони, які постачали збіжжя. Польща, яка не брала участь у війні і не постраждала від неї, тепер стала постачальником збіжжя на всю Европу. З цього погляду дуже показовий вивіз збіжжя через Ґданський порт, який з кінця XVI ст., із занепадом Ганзейського союзу, членом якого був Ґданськ, та занепадом торгівлі збіжжям Еспанії, став европейською житницею. Року 1583 Ґданськ експортував 50 000 лашт збіжжя, р. 1618 — на початку 30-літньої війни — 116 000 лашт, а р. 1648 — рік закінчення війни — 129 000. Отже, за 65 років вивіз збільшився в 2,5 раза.[65] Змінюється ставлення дідичів до хліборобства: воно перестає служити лише задоволенню власних потреб, а стає джерелом експорту. Поволі Правобережна Україна втягується в світову торгівлю збіжжям: Побужжя, Галичина, Берестейщина, Волинь, почасти Київщина в першій половині XVII ст. постачають хліб на експортну торгівлю Ґданська. Експортували збіжжя не лише через Ґданськ: вивозили його суходолом і через Люблин, Краків.[66]

Величезне значення для економіки України мав експорт худоби, головно волів. Гурти волів на кілька тисяч голів гнали на Ґданськ, на Шльонськ. Воли вважалися еквівалентом валюти: селяни платили ними податок (поволовщина); за поновлення Галицької катедри королевій Боні дано 200 волів; за скасування привілею латинського архиєпископа на обсадження православного намісництва король дістав 300 волів.[67]

Розвиток хліборобства, намагання піднести прибутковість маєтностей селян тяжко відбивається на становищі селян: зростають панщина, натуральні податки. Це викликає втечі селян на схід, до нових слобід, до Запоріжжя.

Розвиток торговельно-грошових відносин сприяв розвиткові промисловости на панських землях. Період перед Хмельниччиною був справді «золотим віком» для промисловости Речі Посполитої. «Дух промислового підприємства захоплює всіх, — пише О. Оглоблин, —

[65] О. ОГЛОБЛИН. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957. Стор. 12.
[66] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 192-212.
[67] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т VI, стор. 173-177.

він єпископа і сенатора до численних будників і рудників». Українські промисловці виходять поза межі України, йдуть до Московії «дістають там концесії, або знаходять собі працю, несучи українську промислову організацію й техніку до напівварварської ще Московщини», — пише він далі.[68] З другого боку до України прибувають підприємці з Заходу, головним чином із Ґданська, і вносять свої капітали в українську промисловість.

Інтенсифікація сільського господарства була тісно зв'язана з розгортанням допоміжних промислів, серед яких перше місце належало лісовому промислові. Не задовольняючись довозом лісових товарів до Ґданська, ґданські купці об'їздили Галичину, Побужжя, Волинь, доходили до Холма, Берестя, Брянська, Більська, Сурожу, скуповуючи дубові плахи на будову кораблів, плахи меншої вартости для столярних робіт, щоглове дерево, попіл, смолу, дьоготь. Вирубування ішло такими темпами, що наприкінці XVI ст. їх уже не було в ближчих до сплаву місцях. Ліси рубали та палили для здобування попелу, поташу, смоли. Ціни на ці продукти зростали: у 1560 році в Ґданську лашт попелу коштував 34 золотих, а в 1620 році на місці коштував уже в п'ять разів більше. Щодалі збільшувався попит на поташ, потрібний для вироблення пороху.

В XVII ст. доходить черга до лісів подільських, побозьких, київських, задніпрянських. 1634 року на першому місці стоїть «уманський поташ»; у 1637 році продають поташ Вишневецькі з Полтавщини, Конецпольський — з Гадячого.[69]

Продуктами лісового господарства були мед та віск. Справа якости воску, чистости його мала державний характер: за кордон відправляли «камені» воску з державними печатками, які свідчили, що він не має жадної домішки. Мед займав одне з перших місць в експорті. В 1634 році з уманських маєтностей Калиновських вивезено меду на велику суму; 1637 року італійський купець Атаванті закупив у львівських купців воску на 68.000 золотих.[70]

З інших галузей народного господарства велике значення мала сіль, яку видобували на галицькому підгір'ї. Сіль вивозили не лише на Україну, але й за кордон. Було кілька головних пунктів, де її варили: біля Перемишля, Дрогобича, Долини, Коломиї. Цей промисел, як зауважив М. Грушевський, на ті часи був поставлений широко й був єдиний на всю Україну.[70а]

Здобування салітри — так звані «бурти» або майдани — розвинулося з початком XVII ст. 1621 року, наприклад, король Сігізмунд III видав грамоту коморникові Обалковському на здобування

---

[68] О. ОГЛОБЛИН. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957, стор. 112.
[69] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 182-191.
[70] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 172.
[70а] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 212-218.

салітри «у всій землі Київській... в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивельських, коло Муравських шляхів татарських, коло р. Псла, Ворскли, Орелі і в інших місцях — по городищах, могилах і т. п. — де землі з перегноєм у могилах, старих валах, городищах.[71]

Широко розвинене було млинарство, але з середини XVI в. воно було прерогативою королівських панських та церковних маєтностей. Водяні млини в Україні відомі з XIV ст. Вони прийшли з Заходу, так само, як і назва «млин» — від латинського molina, французького moulin. Вітряки зустрічаються тільки з кінцем XVI ст. Уже в XVI ст. міщанам та селянам дозволено молоти збіжжя лише в панських млинах. Млини перетворювалися часто на великі підприємства: їх водяні двигуни використовували, крім мелення збіжжя, для пиляння дерева, валяння вовни тощо.[72]

Розгортається в Україні залізнорудна промисловість: рудні з'являються по всій Правобережній Україні — від Чорнобильщини до Брацлавщини. В першій половині XVII ст. відомі рудні на Лівобережжі. В 1643 році Юрій Немирич, купуючи маєтки над Ворсклою, Самарою, Ореллю, застерігав право копання «крушцов». В кінці XVI ст. на Правобережжі було не більше як 10 рудень, а напередодні Хмельниччини нараховано їх уже до сотні.[73]

Крім великих промислових закладів поширені були й дрібніші: броварні для варення пива та меду, але вони мали місцевий характер, служили для задоволення потреб панів та корчем. З середини XVI ст. починають курити горілку, але вона теж була панською прерогативою, хоч бралися вже до того й шинкарі.

Продукція та продаж різних напоїв давали державі значний прибуток; так зване «чопове» в деяких староствах становило навіть головну статтю прибутку. В Києві, наприклад, 1622 року міщани платили з корчем за варення хмільних напоїв та шинкування стільки ж, скільки з усіх інших промислів. З XVII ст. корчмарство опинилося переважно в руках жидів.

Загальні висновки, які робить М. Грушевський із зведення промисловости перед Хмельниччиною такі: вся промисловість (Польщі) була зв'язана з шляхетським господарством, міщанство було відсунене від промислів, і велася так, що величезні капітали, одержувані за експорт сировинних продуктів, витрачалося на закордонні вироби розкоші, вино, цукор, шовкові матерії. Виручені мільйони не вкладалися в господарство країни, не поліпшували побуту мас, а лише сприяли блискові, виставності життя шляхти.[74]

---

[71] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 218-220.
[72] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 221-224.
[73] О. ОГЛОБЛИН. Думки..., стор. 13.
[74] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VI, стор. 229-233.

ДУХОВЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XVII СТОЛІТТЯ

Церква

Внаслідок Берестейської унії Церква в Україні поділилася на дві: стару, зв'язану з православним Сходом, з Константинопільським патріярхом, із давньою українською традицією, що вела до св. Володимира, Ольги, Києво-Печерського манастиря, князів, патронів та засновників православних церков, і нову, що творила нові взаємовідносини, нав'язувала зв'язки з Римом, творила ту унію, яка мала покласти край розривові 1054 року, загоїти рани на тілі єдиної Христової Церкви й створити нову Церкву, з'єднану з Римо-Католицькою. Прекрасні ці ідеї покищо не здійснювалися, але єдина до того часу Православна Церква України поділилася на дві, за які народ почав жорстоку, тяжку боротьбу.

а) Православна Церква. Після Берестейської унії Православна Церква опинилася в катастрофічному стані. Ті невеликі права, якими користувалася вона в Польській державі, перейшли до Уніятської Церкви разом з церквами, маєтностями, манастирями. З усіх ієрархів залишилися вірними їй лише два єпископи: Гедеон Балабан — Львівський та Михаїл Копистенський — Перемиський, яких уніятський Берестейський собор низложив, а польський уряд не визнавав за єпископів. Православна шляхта звернулася була до Сойму, що зібрався в лютому 1597 року, але Сойм став на стороні унії і засудив протосинкела — екзарха Константинопільського патріярха, Никифора, який був головою православного Берестейського собору. Після Сойму, за наказом короля, Никифора ув'язнено й вивезено до Магдебурзької фортеці.[75] Надії на Сойм не виправдалися.

Року 1599 у Вільні зібралася конфедерація протестантської та православної шляхти, яка ухвалила діяти спільно в обороні Церков — Православної та Протестантської. Тим часом у Польщі постала опозиція проти короля, його зовнішньої політики (боротьба зі Швецією за престол), його нетерпимости супроти православних та протестантів — «дисидентів». Почалися «рокоші» — бунти проти короля, дозволені конституцією. Під впливом дисидентів та православних польський уряд примушений був піти на деякі поступки православним: 1605 року їм повернено Києво-Печерський манастир, що його на праві надання дістав архимандрит Єлісей Плетенецький, обраний ченцями та шляхтою.

1607 року Сойм прийняв конституцію стосовно «грецької релігії». За цією конституцією церковні маєтки можна було надавати

[75] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Нарис історії Української Православної Церкви. Том II, Нью-Йорк, 1956. Стор. 1-10.

згідно з волею їх фундаторів і дозволялося відправляти без перешкод Богослужби за давніми обрядами. Помилкою цієї конституції було те, що вона не відрізняла уніятів від православних. Лише соймова конституція 1609 року відрізнила православних від уніятів.[76]

Проте, поступки ці не зміняли справи: уніяти продовжували відбирати у православних церкви, переслідували православне духовенство, не допускали міщанство до цехів, магістратів.

Тяжке становище було з єпископами. Року 1607 помер Гедеон Балабан, а року 1610 — Михаїл Копистенський. У Православній Церкві не залишилося б жадного єпископа, якби не пощастило Єремієві Тисаровському посісти Львівську катедру, давши королеві запевнення, що він — уніят. Висвячений він був Сучавським митрополитом Анастазієм. На перемиську єпархію король призначив уніята Афанасія Крупецького, хоч в цілій парафії не було жадного уніята. Православна шляхта виставила проти нього Гулевича-Воютинського.[77] Допомагали, правда, в хіротоніях священиків східні ієрархи, що приїздили за «милостиню», але вони не знали людей, яких висвячували, і це не раз приводило до висвяти осіб, не гідних сану.

Велику допомогу Православній Церкві подавали православні братства, які видавали антиунійні твори, укладали протестації, подавали петиції, виступали на судах, обороняючи церковне майно, і т. д. Властиво проти унії підносився єдиний голос — колективний голос православних братств.[78]

Проти Православної Церкви вели пропаганду головним чином єзуїти, але вели в користь не унії, а римо-католицизму. Король Сігізмунд католик, підтримував усіма засобами католиків, давав їм посади, багаті староства, бенефіції. Православні шляхетські роди убожіли і багато православних, піддаючись католицькій пропаганді, кидали свою Церкву. Онука славетного оборонця православ'я, князя К. Острозького, Анна Алоїза Ходкевичова, після його смерти, уфундувала в Острозі єзуїтську колегію, замість православної академії, і будувала костели у володіннях князя. Інший спадкоємець кн. К. Острозького, князь Домінік Заславський, наказав, щоб усі православні священики в його володіннях перейшли на унію. Він мав на те юридичне право, бо після релігійних воєн в Європі був прийнятий принцип — «чия країна, того й релігія» — «cuius regio, eius religio».

Мелетій Смотрицький, один із найвидатніших полемістів XVII ст., в «Треносі, або ляменті Православної Церкви» дав перелік «до-

[76] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 10-11.
[77] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 244.
[78] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 12-14.

рогоцінних світильників, каменів блискучих» у короні Православної Церкви — визначних православних родів, що перейшли на католицтво. В цьому реєстрі майже всі славетні православні роди. Але цікаво: на унію переходили тоді православні дуже рідко; зрікаючись своєї Церкви, вони разом із тим польщилися, і таким чином український народ втрачав свою культурну провідну верству.[79]

В боротьбі з унією на початку XVII ст. помічається зміна.

Кінець XVI і початок XVII ст. характеризувалися гарячою полемікою православних з прихильниками унії. З 1610 року вона припиняється, не друкується навіть таких видатних творів, як «Панінодія» архимандрита Копистенського:[80] безвиглядність продовження полеміки стала ясною для православних.

До голосу щораз більше доходила нова молода сила — козацтво. Блискучі воєнні перемоги, міцна організація козацтва творили з нього ту реальну силу, на яку стали покладати надії православні, що не могли знайти оборони ні в короля, ні в Соймах.

Року 1610 війт і православне духовенство Києва вперше звернулися по захист до козаків. Уніятський ігумен Видубицького манастиря, Антоній Грекович, що був також намісником митрополита Іпатія Потія, не дозволяв православним служити в Софійському Соборі, поки вони не визнають митрополита Потія. У відповідь на скаргу бурмістра та духовенства гетьман Григорій Тусканевич звернувся до заступника воєводи, Холоневського, з заявою, що, коли ігумен Грекович перешкоджатиме православним служити в св. Софії — його заб'ють, а того, хто заб'є, козаки захищатимуть. Грекович не уникнув смерти: року 1618, коли він знову почав тиснути на православне духовенство, до його помешкання в Видубицькому манастирі з'явилося кілька козаків, схопили ігумена і вкинули в ополонку на Дніпрі. Митрополит Велямин Рутський вніс скаргу до Люблинського трибуналу на київське духовенство та міщан про те, що вони «противляться зверхній владі своїх митрополитів», але скарга не мала наслідків.[81]

Ще раніше, 1614 року, козаки допомогли Єлисеєві Плетенецькому в боротьбі з митрополитом Йосифом Велямином Рутським за землі Київського Печерського манастиря.

1615 року з допомогою та під опікою козацтва засновано в Києві Богоявленське Братство, до якого, як згадано вище, вписався членом гетьман Петро Сагайдачний «з усім Військом Запорозьким». Так козацтво виступає вже як офіційний патрон і захисник Право-

---

[79] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 15-16.

[80] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 26-28.

[81] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VI, стор. 599-600. В листі гетьмана Тусканевича сказано: якщо Грекович не припинить переслідування православних, він, гетьман, дозволив його — «где ж колвек здыбавши, як пса убити».

славної Церкви. Це підносило престиж козацтва в цілій Україні. Особливо піднісся цей престиж у 1616 році, коли на гетьмана обрано Петра Сагайдачного, православного воєначальника та адміністратора.

Тоді становище Православної Церкви було загрозливе: зі смертю єпископа Єремії Тисаровського, єдиного православного ієрарха, польський уряд міг оголосити Православну Церкву неіснуючою, якщо вона не матиме єпископа. Правда, гостювали грецькі архиереї — Лука Білгородський, Єремія Пеласонський, Сербський єпископ Павло, але польський уряд не визнавав їх, і уніятські єпископи намагалися виселити їх зі своїх територій.

Року 1603 вперше завітав до Москви та Литви архимандрит Теофан; року 1619, вже в сані патріярха Єрусалимського, завітав він удруге до Москви, щоб перевести збірку пожертв, а також взяти участь в рукоположенні патріярха Московського Філарета, батька царя Михайла. По дорозі до Москви Теофан пробув більше як рік в Тулі, де стояло польське військо, а в ньому загін запорожців. Таким чином від запорожців він міг дістати інформації про стан Православної Церкви. Приїздили козаки й до Москви, коли там перебував патріярх. Про намір Теофана довершити в Україні «архиєрейські чинності» свідчить грамота Константинопільського патріярха Тимофія, дана йому ще в 1618 році. Ця грамота надрукована в книзі Мелетія Смотрицького «Оправдання невинности»і свідчить, що в подіях, які сталися в Києві 1620 року, не можна вбачати «московської інтриґи», як вбачають її П. Ходиніцький і почасти М. Возняк.[82] Чия не була б ініціятива, але, безперечно, існувала договореність між патріярхом і козаками.

Вліті 1620 року Теофан прибув до Києва. Козаки урочисто зустріли його, і він оселився в будинку Братства на Подолі. До патріярха прибували делеґати з різних місць, головно — від братств і, очевидно, обговорювали питання поновлення ієрархії. Сам Теофан писав у своїй грамоті до народу, що відновлено ієрархію «за мирним, загальним і однодумним обранням та волею всієї капітули митрополії Київської» . . . «Протестація» митрополита Йова Борецького, внесена до книг ґродських Київських 15 травня 1621 року, свідчить, що перед висвятою ієрархів відбулась нарада, на якій оголошено грамоту патріярха Тимофія. Крім того при Теофані був екзарх патріярха Арсеній. На цій нараді вирішено просити Теофана висвятити єпископів, що «він міг зробити цілком канонічно».[83]

Деякі вагання, які викликало у патріярха Теофана ставлення короля, розвіяли козаки, які обіцяли йому захист.

---

[82] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Українська Церква..., стор. 652.
[83] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 33-34.

Не збереглося детальних матеріялів, де саме й коли відбувалася хіротонія єпископів, але в грамоті Теофана 1620 року індикта 3 названо єпископів, які її переводили, і тих, кого висвячено. Брали участь в хіротонії, крім Теофана, митрополит Софійський Неофіт, який перебував тоді в Києво-Печерському манастирі, та єпископ Страгонський Авраамій. Висвячені були: ігумен Михайлівського манастиря Йов Борецький на катедру митрополита Київського та Галицького, ієромонах Мелетій Смотрицький — на архиепископію Полоцьку Вітебську та Мстиславську; ігумен Межигірського манастиря, Ісая Копинський — на єпископію Перемиську та Самбірську; архимандрит Терехтемирівського манастиря, князь Єзекіїль-Йосиф Курцевич — єпископію Володимирську та Берестейську; ігумен Черницького манастиря, Ісаак Борискевич — на єпископію Луцьку та Острозьку і ігумен Милецького манастиря, Паїсій Іполитович — на єпископію Холмську та Більську.[84]

Відновлення православної ієрархії мало колосальне значення не тільки для Церкви. Воно піднесло престиж козацтва, завдяки якому і під захистом якого відбулася ця подія. Нововисвячені владики у своєму маніфесті 1621 року привітали Запорізьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. «Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського... по морю плавало і Константинополь штурмувало... Це ж їхні предки разом з Володимиром христились, віру християнську від Константинопільської Церкви прийняли». — «Це зв'язування Запорозького Війська з традиціями князівської доби, з „старою Руссю", незвичайно піднесло авторитет Запоріжжя і дало йому провідне місце в національному житті», — так характеризує вагу поновлення православної ієрархії в 1620 році й ролю в тій події Запоріжжя один із найвидатніших істориків України.[85]

Подія ця мала й інше значення. Вона піднесла престиж Києва, як церковної столиці: Київ знову став колискою Православної Церкви. Події 1620 року дали тло урочистому в'їздові Богдана Хмельницького до Києва, духової, церковної столиці нової держави, що вела своє походження від Великого Князівства Київського. Це був ляйтмотив привітань Хмельницькому від київської еліти.

Однак питання про існування Православної Церкви не було ще розв'язане. В листопаді 1620 р. зібрався Сойм, на якому головним питанням була охорона держави від татар. Щойно перед тим поляки зазнали поразки під Цецорою і, щоб забезпечити допомогу козаків, треба було заспокоїти їх в справі Церкви. Ніколи на соймах не було

---

[84] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 329-330. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 35-36. — М. АНДРУСЯК. Історія Козаччини, стор. 23-24.

[85] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 189.

таких палких промов, як на цьому. Лаврентій Древинський, депутат Волині, навів низку фактів переслідування Православної Церкви. Віленське братство поставило питання руба: допомогу від козаків польський уряд дістане лише тоді, коли легалізує нововисвячену ієрархію. Сам Петро Сагайдачний прибув на Сойм з єпископом Йосифом (Єзекіїлем) Курцевичем і обіцяв допомогу козаків у війні з турками за умовою визнання нової ієрархії. Зі свого боку король звертався до патріярха Теофана з благанням вплинути на козаків, щоб вони допомогли Польщі, «захищаючи цілість своєї віри й батьківщини».[86]

Битва під Хотином року 1621 вкрила ім'я Петра Сагайдачного та козаків славою і врятувала Польщу від розгрому. Але Сагайдачний був тяжко поранений і наступного, 1622 року помер. Польський уряд нічого не зробив у справі легалізації ієрархії. Протести, петиції, виступи послів на Соймах не мали жадних наслідків.

Висвячення нової ієрархії поновило полеміку між православними та уніятами, що припинилася була 1610 року. Цим разом у полеміці брали участь тільки українці без участи поляків. Серед видатних полемістів був один лише не-українець, уніятський митрополит Йосиф Велямін Рутський, москаль. З другого боку — особливістю цієї полеміки було те, що обидві сторони вживали польської мови: так глибоко пройшла вона в українську культуру. Перше місце серед полемістів належить архиєпископові Полоцькому, Мелетієві Смотрицькому. Це була людина надзвичайно обдарована, з широкою освітою, яку він здобув в університетах Ляйпціґу, Нюрнберґу та Вюрцбурґу.[87] Мелетій Смотрицький написав багато видатних творів: «Lament», «Werificatia niewinności», «Obrona werificatii», «Elenchus», «Appendix», в яких захищав нововисвячену ієрархію і Православну Церкву від закидів збоку уніятів. Значним твором була «Протестація», яку митрополит Йов Борецький подав до київського Ґродського Суду і яка була вписана до книг ґродських. У ній митрополит речево поснював обставини, в яких патріярх Теофан висвятив нових ієрархів. Аналогічним офіційним документом була «Justificatia niewinności», подана 6 грудня 1622 року королеві Сиґізмундові III від імени нововисвяченої ієрархії, та «Supplicatia», подана на Сойм 1623 року від імени всіх православних Речі Посполитої. Збоку уніятів видно дві праці митрополита Йосифа Веляміна Рутського: «Sowita wina» та майбутнього митрополита Анастасія Селяви: «Antelenchos».

Обвинувачення проти нової ієрархії, що висувалися в цій полеміці, були такі:

---

[86] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же. стор. 189.

[87] о. Б. КУРИЛАС. З'єднення архиєпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному насвітленні. Вінніпеґ, 1962, стор. 38.

1. Теофан був не патріярх Єрусалимський, а шпигун турецького султана.

2. Якщо він і був патріярхом, то не мав права висвячувати в чужій митрополії.

3. Якщо і мав дозвіл патріярха Царгородського, то мусів, крім того, мати дозвіл короля; такого дозволу він не мав, отже глибоко образив короля.

Всі ці обвинувачення збивали — «Протестація» митрополита Йова та «Супліка» до Сойму.[88]

б) Уніятська Церква в XVII ст. З самого початку виявилося, що польський уряд не бажає визнати за уніятськими єпископами прав римо-католицьких єпископів: вони не дістали місць у сенаті, не зважаючи на листи в цій справі папи Климента VIII. «Була це перша злощасна помилка польського уряду в справі унії», — писав польський історик, єпископ Є. Ліковський.[89]

Уніятська Церква опинилася в стані ізоляції. Польські єпископи також не хотіли визнавати її, рахуючись не з релігійними поглядами, а з національністю уніятів.[90] «Православні ненавиділи уніятів за їх зраду правовірности, а Римо-Католицька Церква не вважала їх за повноцінних братів, бо рішальною для неї була національна різниця між уніятськими українцями та католицькими поляками». Уніятська Церква була в Польщі лише терпимою. «Це майже неймовірно, але автентичні свідоцтва не залишають сумніву, що латинське духовенство, замість того, щоб притягати до себе уніятів, їх тільки дратувало й принижувало», — пише єпископ Є. Ліковський.[91] А з другого боку українці-православні покладали на українців-уніятів відповідальність за всі злочини, доконувані проти них католиками-поляками.

Зав'язувався вузол відносин, з якого тяжко було знайти вихід. Годі теж казати, — пише історик Г. Лужницький, що тільки православні українці виступали проти уніятів. Не в меншій мірі українці-уніяти переслідували православних. Як українські католицькі, так і українські православні джерела подають чимало фактів взаємного переслідування, і з цим об'єктивним твердженням не можна не погодитися. В запалі боротьби обидві сторони не знали меж. Вище згадувалося про мord Антонія Грековича, намісника митрополита в Києві; забито було іеромонаха Будкевича в Перемиській епархії, Шаргородського декана Матвія, архиепископа Йо-

[88] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 47-53.
[89] Е. ЛІКОВСЬКИЙ. Unia Brzeska, Poznań, 1894. (Цитую за Г. Лужницьким, там же, стор. 289).
[90] Є. ВІНТЕР. Візантія та Рим..., стор. 71.
[91] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 289-290.

сафата Кунцевича. Єпископ Суша нарахував біля 100 уніятських священиків, забитих православними. Поранені були митрополити Михаїл Рогоза та Іпатій Потій. Православні не мали такого реєстру, але число жертв їх було теж не мале[92] Досить згадати хоч би розгром єзуїтами Братства та школи в Луцьку в 1634 році, про що єпископ Афанасій Пузина вніс до владики опис події з протестом до книг ґродських Луцьких.[93]

Після смерти Михайла IV Рогози, уніятським митрополитом став Іпатій Потій (1600—1613) єпископ Володимирський та Берестейський. Маґнат з походження, високоосвічений, до переходу на унію близький до князя Костянтина Острозького та його гуртка, Потій був один із видатних діячів XVI—VII ст. Його називали «батьком унії». Він був видатний проповідник та полеміст. Потій вважав за своє головне завдання піднести освіту і заснував католицькі школи в Бересті та академію у Вільні.

У своїх проповідях та друкованих творах Потій відшукував історичні факти — права та привілеї, надані князями та королями Українській Католицькій Церкві; він доводив, що Українська Церква була завжди католицькою, і таким чином Берестейська Унія тільки завершила те, що було раніше. Такі твердження Потія викликали обурення з боку православних, протестантів та польського кліру, обвинувачення його в фальшуванні архівних документів. Лише Апостольська столиця — папа Климент VIII та Павло V підтримали Потія. Папи закликали латинських єпископів Вільни, Луцька, Львова допомагати Потієві, але з цих закликів нічого не вийшло. Навпаки, року 1608 проти митрополита почався рух. Православне духовенство Вільни зі ставропігійним Віленським Братством оголосили «непослух» митрополитові й зачинили двері церков. Боротьба проти Потія закінчилася атентатом на нього: в 1609 році лавник віленського магістрату Іван Тупека кинувся на нього з мечем і відрубав йому два пальці правої руки, якою Потій заслонив голову.

Мавши офіційно титул «митрополита Київського», Іпатій Потій ввесь час перебував у Вільні, яка стала резиденцією митрополитів. Козаки не впускали митрополита до Києва.

Ворожнечу між православними та уніятами розпалювали матеріяльні справи: питання — кому належить право володіти церквами та маєтностями? Бо обидві Церкви вважали себе правними володільцями церков і маєтностей, що належали Церкві грецького обряду.

Йосиф Велямін Рутський (1613—1632), ще за життя митрополита Іпатія Потія 1612 року був призначений старим митрополи-

[92] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 291-293; 297-300.
[93] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 210-211.

том правити митрополією, і по смерті Потія став митрополитом. Батько його, Велямін, втік з Московщини за Івана Лютого. Родина оселилася на Білорусі, в селі Рута, і від цієї назви взяв своє прізвище митрополит. Батьки його перейшли на кальвінізм, але старшого сина, Івана, майбутнього митрополита, охрищено в православній вірі. Першу освіту дістав він при дворі княгині Заславської, потім закінчив школу у Вільні; після того був у князя Острозького в Острозі. Після смерти батька Вельямін Рутський виїхав до Праги, де перейшов на католицтво. Закінчивши Вюрцбурзький університет із ступнем доктора філософії, став він стипендіятом грецької колегії Афанасія Великого в Римі, де підготовлялися місіонери для навернення православних на католицтво, і для цього мусіли самі мати східній обряд. Цього довгий час не хотів Велямін Рутський, і тільки на вимогу папи Климента VIII змінив обряд.

Повернувшись до Вільни, Велямін Рутський побачив, яка слаба була унія: «загал громадянства, переважна частина духовенства зве унію народньою зрадою, відступництвом, запроданістю полякам. Поміж духовенством немає ні одного вченого, за вийнятком митрополита з незначною горсткою прихильників. Єдиний манастир, що приєднався до унії, св. Тройці у Вільні, був майже пустий», — так змальовує Г. Лужницький картину того, що застав у Вільні в 1603 році Велямін Рутський.[94]

Г. Лужницький дає таку картину поширення унії по єпархіях: 1. Найкращі були — Холмсько-Бельська єпархія, де унію визнала більшість населення, та 2. Луцько-Острозька, де вона трималася міцно; 3—4 — в єпархіях Володимиро-Берестейській разом з Вітебською та Мстиславською, унія поширювалася слабо; 5. В Полоцькій «унія ніякого поступу не мала»; 6 та 7 — в Галицько-Львівській та Перемисько-Самбірській єпархіях уніятів не було,[95] Не можна забувати при тому, що з двох Церков — Православної та Уніятської, — які були «толеровані» польським урядом, Уніятська мала завжди перевагу перед Православною, вона була матеріяльно забезпечена, бо мала більшу частину «дібр», якими раніше володіли православні, а головно — почувала над собою високу протекцію й моральну допомогу Апостольської Столиці.

Ознайомившися з реальним станом Уніятської Церкви і змушений папою Климентом VIII вступити до неї, Йосиф-Велямін Рутський палко взявся за справу допомоги Церкві. Насамперед він

[94] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 300-311.
[95] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 314-316.
Року 1643 король писав, що «в усій області Чернігівській нема ніякого уніятського манастиря і свята унія замикається в одній тільки особі велебного отця Кирила Транквіліона». (М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 89).

вирішив реформувати орден св. Василія Великого — Василіян, якому належав манастир св. Софії у Вільні. У 1607 році він вступив до цього манастиря і знайшов там співробітника в особі Йосафата Кунцевича, пізніше єпископа Полоцького. Вони упорядкували манастир, ввели чернечу дисципліну. На архимандрита призначено Веляміна Рутського. З 1611 року він був уже єпископом. Під проводом Веляміна Рутського розвивається Троїцький манастир. Він переносить до Вільни жіночий манастир з Битеня, а в Битені засновує Василіянський манастир.

У 1616 році Йосафат Кунцевич дістав манастир у Жировицях, який теж передано Василіянам. Далі, під впливом св. Троїцького манастиря, що під кермою архимандрита Йосафата, став відомий своєю святістю і суворим додержуванням чернечих правил, відновлено манастирі в Мінську, Новгородку, Красноборі та Гродні, але кожний з них жив своїм окремим життям. Митрополит Йосиф IV хотів об'єднати всі манастирі під кермою одного генерального наставника, на зразок латинських чинів. Не маючи відповідних сил, він звернувся по допомогу до генерала Чину Єзуїтів, щоб він делеґував для інструктажу двох членів. Це звернення до єзуїтів викликало ще більше ненависти збоку православних, які бачили в тому латинщення чернецтва. Року 1617 затверджено новий устав Василіян: на чолі став протоархимандрит, якого обирали ченці на все життя і якого затверджував митрополит. Раз на 4 роки збиралася Генеральна Капітула. З того часу єпископами могли бути тільки Василіяни тому, що біле духовенство було одружене. Року 1624 василіянська реформа охопила вже 20 манастирів.

Йосиф IV, прагнучи піднести престиж митрополита, хотів перенести катедру до Києва. До того, з XV ст., митрополити перебували в Новгородку або у Вільні. Справа була нелегка, бо вся Київщина залишалася православною, і уніятів в ній майже не було. Проте, Велямін Рутський досить легко дістав Софійський Собор та Видубицький манастир. Митрополит переводить до Києва групу Василіян з Вільни й доручає їм місійну працю.[96]

У православних залишилися — Києво-Печерський та Михайлівський манастирі. Вище вже була мова, яку реакцію збоку православних викликали перебрання митрополитом Веляміном Рутським св. Софії та місійна діяльність намісника митрополита, ігумена Видубицького манастиря, Грековича, який заплатив за цю працю своїм життям.

Поновлення православної ієрархії в Києві 1620 року було тяжким ударом для Уніятської Церкви. Православні мали з того часу

[96] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 311-312; 320-322.

свій осередок, що об'єднав їх. Поновилася боротьба. В кожній епархії з'явилося по два єпископи: уніятський та православний. І поруч стали два митрополити: Йосиф IV Велямін Рутський та Йов Борецький. Уже в нарадах перед висвятою нових владик гостро виявилося вороже ставлення православної шляхти та козацтва до католицьких владик та Велямина Рутського. На першому ж засіданні Синоду нововисвячених православних владик порушено справу про повернення від уніятських владик церковного майна. Дальшу боротьбу доручено вести братствам.

На Соймі 1621 року ввесь польський клір з примасом Ґембіцьким та польська влада поставили «вище державні інтереси й добро своєї держави від добра Католицької Церкви» і взяли під оборону Православну Церкву тому, що за нею стояли козаки, допомога яких була потрібна після поразки під Цецорою. Так пише Г. Лужницький.[97] На Соймі Велямін Рутський та Йосафат Кунцевич, що супроводив його, зазнали образливого ставлення від польських сенаторів, послів, єпископів. Волинський посол Древинський просто вимагав від уряду звільнити край від цього «нещастя» — унії. Примас Ґембіцький вимагав від Апостольської Столиці скасувати унію і перевести уніятів на латинський обряд.[98]

Однак, унію взяв під захист папа Григорій XV, який 1623 р. вислав спеціяльного леґата з наказом спільно з нунцієм Лянцельотті боронити унію та митрополита Йосифа IV. У своїх звітах до «Пропаґанди» Велямін Рутський скаржився, що, внаслідок зневажливого ставлення до унії польського кліру, українці втрачають довір'я до справи; щороку коло 100 шляхтичів переходять на латинський обряд і спольщуються; особливо спольщується молодь, що навчається в єзуїтських школах.

Року 1624 папа Урбан VIII заборонив переходити з грецького обряду на латинський, але це викликало протест збоку польського кліру, який настоював, щоб Апостольська Столиця перевела уніятів на латинський обряд. Серед аргументів були такі: наслідком приросту українсько-білоруського населення і запанування грецького обряду латинські церкви стоятимуть порожніми; заборона переходити на латинський обряд зробить те, що українські священики зденаціоналізують і перетягнуть до своїх церков дітей латинників, що живуть в Україні та Білорусі. Але найцікавішим був аргумент, що більшість українсько-білоруського населення походить з латинників-селян, які переселилися до України та Білорусі й тут зукраїнізувалися.

---

[97] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 329, 330, 332.
[98] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 332, 334.

Переломом в історії Уніятської Церкви в деякій мірі стала мученицька смерть архиєпископа Полоцького Йосафата Кунцевича. Він не мав високої освіти, але був ентузіястом унії й блискучим проповідником. Завдяки Йосафатові перейшли до унії знатні роди — князя Друцького-Соколинського, Новгородського воєводи Скумина-Тишковича, Тризнів, Мешків та інших.[99] Як архиєпископ, Йосафат багато зробив для піднесення Церкви: він встановлює синоди в Полоцьку, Вітебську, Мстиславі; вживав заходів, щоб повернути церквам утрачені землі; йому вдалося поширити унію в своїй єпархії. Тільки Могилів не допускав до себе Йосафата, бо там енергійно діяло православне братство.

Року 1620 до Полоцька приїхав Мелетій Смотрицький, теж архиєпископ Полоцький, блискучий проповідник та енергійний адміністратор, і почав боротьбу проти архиєпископа Йосафата, доводячи у своїх відозвах та листах, що він не правдивий архиєпископ, що він — латинник. В обороні нововисвяченої ієрархії Смотрицький пише свої твори: «Верифікація», «Оборона верифікації», «Еленхус». Проти Йосафата починаються бунти у Вітебську, Могилеві, Орші. Йосафат поїхав до Вітебська, де найгостріше було обурення проти нього та унії, і відібрав у православних всі церкви. Тоді православні поставили замість церков два намети і, коли Йосафат ішов до собору, його зарубали. Король наказав покарати міщан: згідно з цим наказом виконано 93 вироки смерти, у багатьох міщан сконфісковано майно, місто позбавлено Маґдебурзького права.[100]

Ця смерть справила враження на сучасників, незалежно від їх віровизнання. Вона, за словами Г. Лужницького, «добула пошану для унії серед тодішнього польського громадянства ... змінила в основі своїй погляд Апостольської Столиці на унію і її визнавців» ... «Мученицька смерть архиєпископа Йосафата кинула зовсім інше світло на унію, Українську Католицьку Церкву спрямувала на інший шлях, вороги її замовкли». Той же дослідник пише, що наступник архиєпископа Йосафата, Антін Селява не зустрів опору в Плоцьку, ні у Вітебську. І за дев'ять років, у 1632 р., коли на престол вступив Владислав IV, уніяти рахували вже понад 3 міл. вірних.[101]

Дуже велике значення для розвитку унії мали переходи на унію кількох видатних діячів Православної Церкви, як ректора Братської школи, автора панегірика на честь гетьмана Сагайдачного, Касіяна Саковича, Кирила Транквіліона Ставровецького, а головне — архиєпископа Полоцького Мелетія Смотрицького.

---

[99] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 336-341.
[100] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 45-46. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 340-342; 656.
[101] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 337-339; 344.

Тяжко казати, чи був якийсь зв'язок між смертю Йосафата Кунцевича і подорожжю Мелетія Смотрицького на Схід у 1624 році. Як сам М. Смотрицький пояснював, він поїхав, щоб на місці переконатися в чистоті православної віри патріярхів, але мав і інші завдання. Повернувся він уже «напіввуніятом», а з 1626 р. перейшов до унії, спочатку потайки, за згодою папи, а 1629 р. вже офіційно.[102] Цей факт викликав багато різноманітних думок, оцінок, ціла література присвячена йому. Але найкращу оцінку цьому фактові дав видатний історик Церкви, професор Київської Духовної Академії Ф. Тітов: «Перехід М. Смотрицького в унію був не стільки грубою зрадою православія... скільки сумним кінцем душевної драми людей, що бажали добра своєму народові і шукали можливо кращого і певного шляху до примирення двох частин його, які запекло між собою боролися».[103]

в) Спроби «об'єднати Русь з Русю». Перші спроби досягти компромісу виявляються серед головних репрезентантів Української Православної Ієрархії з перших часів існування її. Причин для цього було багато. Передусім — тяжке становище нової ієрархії, обмеженої фактично невеликою територією, де вона перебувала під захистом козацтва, але не могла виконувати завдань у своїх єпархіях. Наприклад, Ісая Копинський, єпископ Перемиський, не міг туди дістатися. Переведений до Смоленської та Чернігівської єпархій, не міг оселитися й там. Пізніше, як уже втратив Київську митрополію, іменувався єпископом Лубенським, але мешкав на Поліссі. Інші єпископи перебували в різних манастирях або в Києві.[104]

Незабаром виявилася вся безнадійність соймової боротьби, марність козацьких домагань та переговорів з польським урядом. Навіть такі факти, як домовленість Сагайдачного з Сігізмундом III і Хотинська перемога, нічого не дали Церкві. Безнастанна загроза репресій та декрети уряду про арешти тощо, які не виконувалися тільки внаслідок безсилля уряду.

Уніятська Церква в першій половині XVII ст. була ще слабшою, ніж Православна: слаба була вже тим, що в лавах її не було знатних людей, навіть шляхтичів. За нею не стояв ніхто, і польське громадянство не рахувалося з нею.

Прихильникам компромісу здавалося, що, об'єднавшись з унією, Православна Церква стане міцнішою, хоч сила була на боці православних, що тоді були єдиною відпорною формою українського елементу в сфері культурно-національній.

[102] о. Б. КУРИЛАС. Там же, стор. 55-64.
[103] Ф. ТІТОВ. Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XVII ст. Київ, 1924, стор. 74. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Нарис... II, стор. 156)
[104] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 100-101, 118.

Перші прихильники компромісу — Касіян Сакович та Мелетій Смотрицький — сподівалися цим шляхом зміцнити Україну, «поєднати Русь з Руссю» — за виразом Смотрицького. 1628 року в листі до Лаврентія Древинського Смотрицький називав своїх однодумців — митрополита Йова, архимандрита Петра Могилу і «декого інших». Їх, можливо, було чимало, але всі вони «затрималися на небезпечній дорозі, коли з такою силою прорвалася загальна опозиція їх плянам серед української суспільности. Смотрицький не встиг завернутися і пройшов до кінця, з ролі миротворця попавши в ролю апостата, і се була одна з багатьох тодішніх трагедій... яка спіткала найвизначнішу літературну й наукову силу тодішньої України.[105]

Перший конфлікт Мелетія Смотрицького з духовенством та православним суспільством виник з іншого приводу. Ще за часів розквіту братств у середині XVI ст. помічалися прагнення їх розширити свої компетенції коштом владичної влади, що вигасала майже на всьому просторі українських і білоруських земель. Касіян Сакович, ректор Київської Братської школи, 1625 року сформулював це становище Церкви так: «не клір править народом, а народ кліром». З цього погляду дуже показові були ті ставропігії, які виводили окремі манастирі і братства з-під влади місцевого владики і віддавали їх під безпосереднє керівництво патріярха Царгородського. Таке становище застали в Україні нововисвячені владики.

За 25 років, що минули від часу переходу владик на унію, народ звик обходитися без владик, а братства звикли до народоправства. Тому цілком зрозумілим було доручення митрополита Йова Борецького Мелетієві Смотрицькому, коли він у 1624 році їхав до східніх патріярхів — довести шкідливість наслідків децентралізації, яку вносила ставропігія. Очевидно, патріярх поставився до цього прихильно і дав грамоту, яка по суті ліквідувала ставропігію і передавала манастирі під владу єпископів.

Ця патріярша грамота викликала страшне обурення — в першу чергу архимандрита Києво-Печерського манастиря, Захарія Копистенського. Грамоту патріярха оголошено фальсифікатом, так само, як і грамоту митрополита Йова, яка викликала її. Обох — і Смотрицького і митрополита — стали обвинувачувати в неправовірності, відступництві. Щоб зберегти своє становище, митрополит Йов виголосив ряд заяв на соборі, що відбувся в Києві, в яких запевняв у правовірності своїй до Смотрицького. Але підозріння залишилися. Їх не розвіяла друга грамота патріярха, якою він залишав тільки ті ставропігії, що дав патріярх Єремія, хоч ця грамота цілком ясно

[105] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 9-11.

доводила автентичність обох попередніх — і митрополита до патріярха, і патріярха до митрополита.[106]

К. Сакович перший пустив чутки про бажання православних знайти порозуміння з уніятами і ролю є цьому Смотрицького. Подорож його до східніх патріярхів пояснює він бажанням дістати у них згоду на «заспокоєння релігійної боротьби», — себто на компроміс з уніятами (в передмові до «Desiderosus», року 1625).[107]

Року 1623 вперше на Соймі поставлено питання про скликання Собору спільного — уніятів з православними, але православні владики запротестували. Собор —заявили вони — можливий тільки за згодою патріярха і під його проводом. Року 1626 на Собор в с. Кобрині ніхто з православних не приїхав.

Року 1627 Смотрицький мав побачення з Петром Могилою, який, як писав Смотрицький Велямінові Рутському, «дуже толерантно» ставиться до Католицької Церкви. Того ж року в Києві відбувся з'їзд в дуже тісному колі: Смотрицький, Могила та Борецький. Вирішено, що Смотрицький на наступному з'їзді подасть свої зауваження про основні різниці між православ'ям та католицтвом. Присутні — Йов Борецький і Петро Могила — були солідарні з Смотрицьким і визнавали за можливе прийняти почесне зверхництво папи над Українсько-Білоруською Церквою.[108]

Року 1628, у Великий Піст, відбувся Собор в Городку, Рівенського повіту, на Волині. На ньому були присутні: митрополит Йов, Мелетій Смотрицький, єпископи — Ісаак Борискович та Паїсій Іполитович і архимандрит Києво-Печерський Петро Могила. На цьому Соборі обговорено меморіял Смотрицького, в якому було зазначено шість різниць між Західньою та Східньою Церквами, а саме: 1) зішестя Духа Святого від Отця й Сина; 2) чистилище; 3) блаженство праведних після розлучення душі з тілом: 4) примат папи; 5) опріснoки та 6) причастя мирян з Тіла та Крови Христових. Владики обмірковували спокійно питання, як поєднати «Русь з Руссю», не порушуючи віри. Ухвалено скликати Собор з духовних та світських людей для розгляду меморіялу та самої справи.[109]

Собор скликано на 13 серпня 1628 року в Києві. Перед Собором Мелетій Смотрицький надіслав митрополитові та Петрові Могилі свій новий твір: «Апологія перегрінації до країн східніх». Це був великий трактат, присвячений його враженням від подорожі на

---

[106] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 5-8.

[107] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 12. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 150.

[108] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 18. Петро Могила тоді ще не був архимандритом.

[109] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VII, ч. I, стор. 19. — о. Б. КУРИЛАС. Там же, стор. 67-73; 86-89.

Схід. Вони були дуже негативні: правдивої віри він не знайшов; сам патріярх Царгородський отруєний протестантизмом. Смотрицький гостро засуджував Східню Церкву за єресь і картав авторів, що виступали на захист Православної Церкви, в тому числі — самого себе, як автора «Треноса». «Апологія» викликала сумнів у Петра Могили та Йова Борецького, і вони не поспішали її друкувати. Тоді Смотрицький надіслав манускрипт Касіянові Саковичу (він уже приєднався до унії), і той надрукував кілька аркушів у Кракові. Їх одержали в Києві перед Собором, і вони викликали обурення серед православних. Митрополит та Петро Могила теж відступилися від Смотрицького і стали підготовляти боротьбу з ним на Соборі. На допомогу виписали вони видатних богословів: о. Лаврентія Зизанія та о. Андрія Мужиловського.[110]

Собор був дуже людний: були — митрополит, єпископи, архимандрити, багато духовенства та мирян. Акт обвинувачення проти Смотрицького мав 105 «неправославних» пунктів. Мелетій Смотрицький змушений був зректися «Апології», і цю книгу урочисто виклято й знищено. Але зречення Смотрицького було вимушене обставинами.[111]

Після Собору надрукував він у Львові «Протестацію», в якій обвинувачував Собор 1628 року в неправильних діях, насильстві. На ці твори відповів А. Мужиловський «Антидотумом»,[112] що викликав відповідь М. Смотрицького «Екстезисом». Цей твір Г. Лужницький називає «одним із найкращих творів того часу».[113]

Після того Мелетій Смотрицький офіційно приєднався до унії. Але катедри він не дістав і ненадовго пережив свою київську трагедію. За оцінкою М. Грушевського, «перехід Смотрицького на унію нічого не дав унії».[114]

Спробу об'єднати православних з уніятами взяли в свої руки поляки. Року 1629 Сігізмунд III запропонував православним увійти в згоду з уніятами і призначив спільний Собор у Львові в жовтні 1629 року. Для підготови призначив він окремі собори: в Києві — православних і у Володимирі — для уніятів. На Київський Собор православна шляхта не приїхала, мотивувавши тим, що скликання Собору з наказу короля, але без відома шляхти, порушувало її право. Проте, запорозькі козаки без запрошення з'явилися на Собор і зажадали закрити його.

---

[110] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Об'єднання Церкви й ідея патріярхату в Києві. Торонто, 1961, стор. 20-27. — о. Б. КУРИЛАС. Там же, стор. 62-68.
[111] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 152-154.
[112] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 73-85. — В. Н. ПЕРЕТЦ. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVII-XVIII стол. Ленинград, 1929, стор. 55-56.
[113] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 348.
[114] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. I, стор. 84.

Повідомляючи королівського представника, Адама Киселя, про такий стан речей, митрополит Йов додав, що духовні члени Собору погоджуються далі вести переговори про об'єднання, але просять, щоб Сойм, призначив новий Собор, дав час домовитись перед тим з патріярхом Царгородським.

На уніятському Соборі того ж числа у Володимирі вироблено умови згоди з православними, але на Собор у Львові ніхто з православних не приїхав. На цьому припинилися спроби об'єднання Церков.[115] Проте, прихильники унії, а також Адам Кисіль, винесли враження, що вища ієрархія готова піти назустріч об'єднанню, навіть визнати примат папи, але самі не погоджуються зробити цей крок без згоди патріярха. Велямін Рутський порушив при цьому питання про утворення окремого руського патріярхату, — думка, яку вже підніс був у «Паренезисі» М. Смотрицький. Ліпшим кандидатом на патріярха вважав він архимандрита Києво-Печерського манастиря Петра Могилу. Він міг би, на думку Веляміна Рутського, прийняти спочатку унію потай, залишаючись назверх православним, і підготовити ввесь народ до переходу на унію.[116]

Пропозиція уніятів православним у справі об'єднання складалася з 4-х точок: 1. питання про походження св. Духа залишається для обидвох Церков, як вони те визнають; 2. Православні приймають учення про Чистилище; 3. Уніяти визнають ієрархію і Таїнства Східньої Церкви; 4. Православні визнають зверхність папи, але залишається і зверхність Царгородського патріярха.[117]

Відходячи щораз далі від можливости порозумітися з уніятами, знайти з ними спільну мову, православні шукали моральної підтримки у протестантів, а з другого боку щораз більше схилялися до порозуміння з іншими православними. Патріярх Царгородський був далеко, але ближче, в Москві, був також православний патріярх.

Першим звернувся до патріярха Філарета в 1622 році архиепископ Ісая Копинський, з Мгарського манастиря. Він скаржився на утиски збоку поляків і питав, чи не дозволено буде перейти до Московщини йому з 150 ченцями.[118] 1624 року митрополит Йов Борецький, не зважаючи на толерантне ставлення до унії, теж звертався до царя Михаїла та патріярха Філарета з «чолобитнею», в якій скаржився на утиски збоку польського короля, «государя Богом, попущеного над нами»; особливо ж скаржився на те, що їх,

---

[115] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 157-158. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, стор. 32-36.

[116] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VIII, II, стор. 84-97.

[117] ПЕТРУШЕВИЧ. Сводная летопись, стор. 454.

[118] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 218; — Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 27-28.

православних єпископів, «от престола, от мест ... изгнаша», і просив захисту.[119]

Єпископ Йосиф — Єзекіїль Курцевич у 1625 році перейшов до Москви і став єпископом Суздальським.[120] У 1638 році збільшилася масова втеча ченців до Московщини: з Густинського манастиря перейшло 70 ченців та 20 послушників; з жіночого Ладинського манастиря — 50 сестер та 16 послушниць; із Мгарського манастиря — 14 ченців.[121]

Звичайно, не можна пояснювати ці факти так, як іноді роблять історики: не аґентами були ті втікачі, вони були такими ж фанатично відданими Православній Церкві людьми, як були віддані унії уніяти. В тому загостренні обопільної ворожнечі, ненависти, що охопили Україну, православні мусіли або переходити на унію чи римокатолицтво, або шукати захисту в тому «ІІІ Римі», «єдиновірній» Москві, овіяній ще авреолею правої віри, яка ввесь час простягала руку з щедрою допомогою і обіцяла захист.[122] Це була ідеалізація, від якої вилікували події 1655 і наступних років, але як ще багато українців — навіть після 1655 року — не втрачали віри в благодійну опіку «старшого брата»!

г) Леґалізація Православної Церкви. Становище Церкви ставало дедалі тяжчим. Минуло одинадцять років з часу поновлення ієрархії в 1620 році, але добитися її леґалізації православні не могли, хоч до кожного Сойму подавали умотивовані заяви з проханням леґалізувати Церкву.

Року 1631 помер Сиґізмунд ІІІ. Кандидатом на престол був королевич Владислав, відомий своїм толерантним ставленням до питань релігії. На конвокаційному Соймі 1632 року православна шляхта, братства, козацтво, духовенство знову виступили з вимогами привернути права Православній Церкві. Провідником духовенства був Петро Могила. Очолена королевичем Владиславом комісія з п'яти сенаторів і шести земських послів виробила проект згоди між уніятами та православними під назвою «Пункти заспокоєння».

---

[119] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 160-161; — Воссоединение... I, стор. 47-48.

[120] Князь Єзекіїль (у чернецтві Йосиф) Коріятович-Курцевич належав до вищої аристократії Литви, як нащадок Коріята, сина Ґедиміна, споріднений з українською шляхтою. Він мав блискучу освіту, скінчив Падуанський університет. Прийняв чернецтво, був архимандритом манастиря в Терехтемирові і в 1620 році запорожці висунули його на єпископа. Втративши віру в можливість налагодити церковне життя в Україні, Єзекіїль перейшов до Москви, де став єпископом Суздальським. Не пощастило йому й там і він закінчив життя в засланні на Соловках.

[121] Воссоединение..., т. I, стор. 82.

[122] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 351.

В цьому проєкті були такі пункти: 1. Православним (грецької релігії) дозволяється відправляти Богослужби, св. Таїнства, мати церкви, семінарії, школи, шпиталі, братства; 2. Залишається два митрополити: уніят і не-уніят, обраний за звичаями народом та настановлений патріярхом Царгородським; 3. До православних належатимуть єпархії: Львівська, Луцька, Перемиська і Мстиславська (відділена від Полоцької). Православним повертається київські манастирі, крім Видубицького. Уніятські владики до смерти зберігають за собою церкви та добра, якими користалися; 4. На коронаційному Соймі король призначить комісію з 2 уніятів та 2 православних, яка має об'їхати всі міста та села, встановити число уніятів та православних і розподілити між ними добра; 5. Кожний має право вільно обрати для себе опіку Православної чи Уніятської Церкви і переходити від одної до другої.

«Пункти заспокоєння», підписані королем Владиславом IV, внесено до книг ґродських Варшавських 1 листопада 1632 року.[123]

8-го листопада того ж року митрополит Йосиф Велямін Рутський з усім єпископатом вніс заяву про те, що вони не визнають «Пунктів», поки їх не затвердить Апостольська Столиця. Аналогічну заяву надіслав примас Польщі Ян Венжик з польськими єпископами і за підписом 54 сенаторів та послів. Папа Урбан VIII відмовився підтвердити договір і доручив Велямінові Рутському боронити права Католицької Церкви.

Під тиском католицької опінії Владислав IV скликав на лютий 1633 року раду теологів, представників чернечих орденів — Єзуїтів, Капуцинів, Кармелітів — і професорів Краківської Академії, щоб вирішили, чи годиться робити такі поступки на користь «незєдинених». Більшістю голосів теологи вирішили, що такі поступки є «потоптанням Божого права й пониженням віри». Але на Соймі 1633-го ж року Владислав IV підтвердив, що буде додержуватися «Пакта конвента», в тому числі й «Пунктів заспокоєння».[124]

На підставі «Пакта конвента» обрано нову ієрархію Православної Церкви. Від ієрархії 1620 року залишився Ісая Копинський, якого козацтво, після смерти Йова Борецького, висунуло на митрополита. Під час Елекційного Сойму православні посли, а не церковний Собор, вибрали: архимандрита Петра Могилу — на митрополита Київського, Олександра (в чернецтві Афанасія князя Пузину) — на єпископа Луцького та Йосифа Бобриковича — на єпископа Мстиславського.[125]

---

[123] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VIII, ч. II, стор. 149-168. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, стор. 38-42.

[124] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 356-357. — М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, VIII, ч. II, стор. 169-172.

[125] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 58-60.

Не все складалося так добре, як було вказано в «Пакта конвента». Уніяти не погоджувалися з ухвалами комісії, що об'їздила українські землі, і силою відстоювали церкви, манастирі, землі. Вони здобували від короля привілеї, що в корені змінювали «Пакта», наприклад: Луцька єпархія мала перейти до православного єпископа, але на підставі королівського привілею залишалася за єпископом-уніятом до його смерти. Таких прикладів було багато. Це все посилювало втечу населення до Московії. За перших років правління Владислава IV ця втеча припинилася, з 1638 року знову почалася цілими манастирями. Ширилась думка про перехід під владу православного царя всього українського народу.[125]

г) Могилянська доба. Петро Могила (1634—1647) був одним із найвидатніших діячів Української Церкви. Він народився 1596 року в родині молдавського господаря, Симеона Могили, і був посвоячений з рядом маґнатських родів Польщі: Потоцькими, Вишневецькими, Корецькими та іншими. Могили мали великі маєтності на Поділлі та Київщині.

Петро Могила здобув блискучу освіту за кордоном і міг би досягти становища як воєводич і багатий маґнат. Але з 26-го року він присвятив себе Церкві, яка тоді перебувала в стані, не визнаної урядом. Року 1627 Петра Могилу обрано на архимандрита Києво-Печерської Лаври, і з того ж часу він брав активну участь в церковних соборах. Він користався великим авторитетом і був постановний на чолі православної делеґації, яка мала домагатися леґалізації Української Православної Церкви на Конвокаційному, Елекційному і Коронаційному Соймах 1632 року. Там обрано Петра Могилу на митрополита. Патріярх Царгородський благословив його, і у Львові відбулася хіротонія, яку довершили єпископи — Єремія Тиссаровський, Авраамій Страгонський, Паїсій Іполитович та Ісаак Борискович.

Однак, висвячення Петра Могили на митрополита не дало йому катедри, — її посідав Ісая Копинський, який мав підтримку серед козацтва. В «пунктах заспокоєння» не бралось до уваги членів ієрархії 1620 року, які доживали свій вік «на покої» в манастирях (крім Ісаї), — то були — Ісаак Борискевич та Паїсій Іполитович. Митрополит Ісая спротивився новому митрополитові. Тоді Петро Могила вжив радикальних заходів: старого митрополита вивезли з Михайлівського манастиря, де були митрополичі покої, до Печерського манастиря, і протримали там, поки він не відмовився від митрополичої катедри. Тоді привезли Ісаю Копинського знову до Михайлівського манастиря, де він перебував до 1635 року, після чого пере-

[125] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 183-185.

їхав на Полісся і звідти підтримував контакт з манастирями на Полтавщині.[127] Залишившись ворогом Петра Могили, Копинський багато шкодив йому та Церкві, поширюючи чутки про його «неправовірність», зв'язки з уніятами, перехід на унію і т. д.[128]

Так почалося правління Петра Могили, яке тривало лише 14 років, але, не зважаючи на короткий час, охопило всі сторони церковного та культурного життя і тому дало право називати цей період «Могилянською добою».

Петро Могила, ще коли був архимандритом Києво-Печерського манастиря, склав «Літургіяріон» (Служебник), який був обговорений на Соборі 1629 року і проголошений як обов'язковий для кожного священика. Служебники складали й раніше, вони відомі з старих рукописів XIV-XV ст. та друків XVI ст., але, порівнюючи з ними, Служебник Петра Могили найдокладніший. В ньому подано текст Літургії та інших Богослужб, очищений від різних помилок, які часто змінювали первісні тексти, і внесено багато звичаїв, властивих тільки Української Церкві.[129]

Другий епохальний твір цієї доби — це «Православне Ісповідання віри» — катехизис, головним автором якого був ігумен Києво-Печерського манастиря Ісая Трохимович-Козловський. За цю працю Собор 1640 року нагородив його ступенем доктора богословія. Цей катехизис, в укладанні якого велику участь брав Петро Могила і який відомий під його іменем, подає ісповідання Православної Церкви, очищене від чужих впливів — як Католицької, так і Протестантської Церков. Розглянутий Царгородським патріярхом, Собором 1641 року в Ясах, передискутований та виправлений ще раз, він був затверджений 1643 року всіма чотирма православними патріярхами.

Видання катехизиса було великим тріюмфом, бо спростувало думки про занепад високої науки в Православній Церкві. Проте, не зважаючи на загальний успіх Катехизиса, текст його надруковано в Києві тільки в 1662 році. Року 1645 надруковано в Києві скорочений Катехизис, що був перекладений різними мовами. 1667 року Катехизис надруковано в Голляндії. Він ширився серед католицьких та протестантських народів, а в Україні залишався єдиним підручником православного ісповідання віри до XIX століття.[130]

Третім видатним твором Петра Могили був виданий 1646 року

---

[127] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 186-187. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 101-103.

[128] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 362-365. — Воссоединение... I, стор. 222.

[129] ІЛАРІОН (ОГІЄНКО). Українська Церква, I, Прага, 1942, стор. 116.

[130] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 90. — І. ОГІЄНКО. Українська Церква. Прага, 1942, т. I, стор. 115. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 170-173. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, М. ЧУБАТИЙ. Історія Церкви, «Е.У.», стор. 612.

Требник, що подає описання Богослужб, зв'язаних з потребами приватного характеру. Требник, значення якого не зменшилося й нині, охоплює також треби спеціяльно українського походження. В ньому багато дуже важливих рис, що відрізняють українське Богослуження від московського. Згадується там молебні, водосвяття, які виконувано з приводу різних подій у житті людини, як освята нової хати, худоби, криниці, молебні з приводу неврожаю, хвороби, подорожі, початку навчання і т. д.[131]

Требник Петра Могили базувався на величезній масі українських звичаїв. Виявилося, що було немало звичаїв, спільних Православній і Католицькій Церквам. Ці звичаї з бігом часу у Східній Церкві забулися, але збереглися вони в Українській. Це, між іншим, викликало обвинувачення Петра Могили в тому, що він вносив нібито католицькі обряди до Православної Церкви.[132]

У зв'язку з переглядом давніх обрядів, звичаїв і Богослужб, Петро Могила поновив старовинний «Чин Пасій» — страстей Господніх — урочисті Богослужби в перші чотири тижні Великого посту, на яких виступали видатні проповідники.[133]

Багато зробив Петро Могила для піднесення братства, особливо київського Богоявленського братства. Братську школу Могила зреформував на зразок західньоевропейських колегій, і з того часу називалася вона Могилянською колегією. При митрополичій катедрі зібрав Петро Могила гурток видатних учених, що дав підстави іменувати Київ часів Могили «Могилянськими Атенами». Завдяки допомозі цього гуртка Петро Могила міг перевести реформу Братської школи і зробити багато важливого для піднесення культури та науки України.[134]

Петро Могила діставав прибутки з манастирів — Михайлівського, Пустинно-Миколаївського, Лаври, і це дало йому можливість поновити та перебудувати храми — св. Софії, Спаса на Берестові та інші. При цьому, шукаючи гробу Володимира, Могила провів розкопини руїн Десятинної Церкви.[135]

За Петра Могили впорядковано Києво-Печерський манастир, реставровано і приведено до порядку печери. Манастир зростав, за Могили в ньому було до 800 ченців.[136]

---

[131] І. ОГІЄНКО. Там же, т. І, стор. 117.

[132] І. ОГІЄНКО. Там же, т. І, стор. 117. — Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Особливості Української Православної Церкви. «Український Збірник», кн. 14, Мюнхен, 1958, стор. 70-71.

[133] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 160.

[134] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же. стор. 107.

[135] П. КУРІННИЙ. Нариси з історії української археології. «Університетські виклади», Авґсбурґ, 1946, стор. 2

[136] С. ГОЛУБЕВ. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., т. І, 1883, стор. 365, 339, 338, 288. (Цитую за М. ГЛОБЕНКОМ. Тератургіма Атанасія Кальнофойського. Мюнхен, 1956, стор. 3-4.

Великі були заслуги Петра Могили в справі організації церковного життя, розбурханого за часів, коли не було єпископів, а також, коли ієрархія 1620 року була по суті номінальною. Він настановив візитаторів та намісників митрополита, постійних і тимчасових, які, між іншими обов'язками, провадили суд. Для єпархіяльного управління залишилися кліроси, що складалися з вищих членів кліру. Петро Могила заклав нову установу для судових розправ між членами кліру — Митрополичу Консисторію. Парафіянам «під клятвою» заборонено було звертатися до інших судів зі скаргами на священиків.[137]

Петро Могила прагнув встановити в Церкві сильну, самодержавну владу — так характеризував його владу М. Грушевський. Як екзарх Царгородського патріярха, він вважав непотрібним втручання патріярха у внутрішні справи Українсько-Білоруської Церкви. Могила вів боротьбу за ставропігіями манастирів та братств і старався тримати в своїй юрисдикції і владик, і ставропігійні установи. Він хотів мати цензуру над усіма виданнями, безпосередню владу над братствами, контролю над господарюванням владик та манастирів у маєтках. Він не послухав навіть наказу Царгородського патріярха Пахомія, який заборонив йому втручатися в справи братств.

Петро Могила мав у пляні укласти Велику Мінею, але цього не здійснив. «Патерик Печерський» видано кілька разів. Продовженням його була «Тератургіма», написана Афанасієм Кальнофойським, при чому до неї використано власні записки Петра Могили. Метою її було показати, що й за пізніших часів, після «Патерика», серед ченців Києво-Печерського манастиря були святі, що творили чудеса.

Видання Печерського Патерика та Тератургіми зв'язані з пляном Петра Могили канозівати всіх печерських угодників. Канонізація українських святих завжди зустрічала опозицію збоку візантійських патріярхів, і навіть княгиню Ольгу та Володимира вдалося канонізувати лише в XIII стол.[138] Правда, були вийнятки, наприклад, Мстислава І, сина Володимира Мономаха, канонізовано дуже скоро після його смерти. В той же час у Московському князівстві дуже часто канозізували праведників, а серед них і політичних діячів. Є. Голубинський звертав увагу на «разячу» щодо цього різницю між Київською Руссю і Московською.[139] Головна причина цієї різниці по-

[137] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 108-109. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 136-137.

[138] МИТРОП. ІЛАРІОН. Пізня канонізація кн. Володимира й кн. Ольги. «Наша Культура» 1952, ч. 6.

[139] Є. ГОЛУБИНСКИЙ. История канонизации святих в Русской Церкви М., 1903, стор. 221-223. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 271).

лягала в тому, що в Московській державі самі князі дбали про канонізацію місцевих святих, що підносило її славу і моральний авторитет.

Петро Могила перший зробив заходи для канонізації всіх Печерських угодників, мощі яких спочивали в печерах: у Ближніх — 73 і в Дальніх — 45. Московська Церква тільки через 120 років — в 1762 р. — внесла їх імена до святців.[140] В зв'язку з цими заходами Петра Могили надруковано в 1643 р. «Правило молебное ко Преподобным Отцям нашим Печерським и всем Святым, в Малой России просиявшим».[141]

Було багато інших плянів видань у Петра Могили, але смерть перекреслила ці пляни; те, що було зроблено Петром Могилою та його гуртком мало велике значення. Катехизис, Требник не втратили свого значення протягом трьох століть.

Проте, темпераментна і визначна особистість Петра Могили викликала багато незадоволення. Головними противниками Могили були прихильники нав'язання тісних зв'язків з Московською патріярхією, на чолі їх стояв Ісайя Копистинський, що його висунули на митрополита козаки, і який примушений був відступити катедру Петрові Могилі. Ісайя і раніш був прихильником переходу під юрисдикцію Московської патріярхії, а втративши митрополичу катедру, став відкритим ворогом Могили. Він обвинувачував його в схильності до католицизму, та відсутності чистого православ'я. Приводом для цього обвинувачення було з одного боку те, що для своїх видань (головне Требника) Петро Могила користався тими ж джерелами, якими користалися католики, а з другого боку — дружні персональні зв'язки з уніятськими діячами. Ці ворожі тенденції прийняли й деякі історики Церкви, і лише останніми роками доведено бездоганність православ'я Петра Могили.[142]

Взагалі, перша половина XVII ст. була тяжкою добою для Української Церкви обох визнань. Православна Церква була властиво без проводу, бо ієрархія 1620 року залишилася номінальною, не визнаною польським урядом. Уніятська Церква не дістала того, що їй обіцяв уряд і Римо-Католицьке духовенство й польські пани ставилися до неї вороже, і за влучним виразом М. Грушевського, компроміс 1632 року, леґалізувавши Православну Церкву, зробив Уніятську «непотрібним буфером між Католицькою та Православною

---

[140] ФЕДОТОВ. Святые древней Руси, стор. 49. (Цитую за о. А. ДУБТЯНСЬКИМ. Українські святі. Мюнхен, 1962, стор. 19).

[141] о. А. ДУБЛЯНСЬКИЙ. Там же, стор. 9.

[142] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 90-93. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 180-181. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 358-366.

Церквами»; вона тільки ускладнювала їх відносини, — писав М. Грушевський.[143]

Православні, гостро виступаючи проти унії, підкреслювали свою пошану до Католицької Церкви, як старої, спертої на традиціях. З католицької сторони вороже дивилися на домагання Уніятської Церкви створити для неї становище, рівноправне з Латинською Церквою. Наприклад, на Холмщині, де владика Терлецький боровся з православними, уніяти скаржилися на вороже й зневажливе трактування їх збоку католицького духовенства.

Синоди 1643 та 1644 років винесли ряд ухвал, ворожих Уніятській Церкві. Так, латинське духовенство ухвалило в 1643 році, що уніятське духовенство не повинно мати прав та прерогатив, які мало латинське. Року 1644 воно пішло ще далі: заборонило латинській католицькій молоді вчитися в школах уніятів, латино-католицькому духовенству — служити в уніятських церквах, а уніятам — в латино-католицьких і т. п. Латинське духовенство хотіло відділити Уніятську Церкву від Латино-Католицької.

Дратували польський уряд звернення уніятів до папи та вимоги пап допомагати їм.[144] З погляду польського уряду, унія, замість сприяти відриву Православної Церкви від Москви та Царгородської патріярхії, що стояла на послугах турецькому урядові, штовхала православних шукати захисту в тій самій Москві і в тому самому Царгородському патріярхаті.[145]

в) Український патріярхат. Польський уряд, який бачив, як зміцнюється Московська держава, готовий був цілком пожертвувати унією і створити порядок, що остаточно зліквідував би залежність Православної Церкви в Польщі та Литві від Царгородського патріярха і зробив би непотрібним для неї шукати протекторату Москви. Найкращим виходом, на думку Владислава IV, було створення незалежного ні від кого Українського (руського) патріярхату. Ідея такого патріярхату зародилася ще у Мелетія Смотрицького, як засіб примирити Русь з Руссю. Носієм її був митрополит Йосиф-Велямін Рутський. Владислав IV звертався до папи Урбана VIII з пропозицією зорганізувати цей патріярхат, але не знайшов співчуття в Апостольській Столиці. Папа сподівався на унію з Царгородом, а організація Українського патріярхату виривала з рук Царгородського патріярха Православну Церкву в Польщі та Литві. Папа відповів Владиславові IV твердою вимогою поширити унію на засадах фльорентійського Собору.[146]

[143] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 100-103.
[144] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 103-104.
[145] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 106-107, 111.
[146] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 370-372. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 160-166. — о. Б. КУРИЛАС. Там же, стор. 35.

Ідею заснування Українського Патріярхату сучасники і значна частина істориків зв'язували з іменем Петра Могили. Дійсно, в 1620-их роках він поділяв думки Мелетія Смотрицького, брав участь в Соборі 1627 року разом з митрополитом Йовом Борецьким, розглядав «Унійний катехизис» Мелетія Смотрицького; брав участь у 1628 році і в Соборі в Городку, що ухвалив «знайти спосіб . . ., щоб утворити єдність Руси з Руссю, уніятів з не-уніятами. Але далі Петро Могила не пішов, і 1628 року брав у Києві участь в Соборі, який засудив «Апологію» Смотрицького.

Ставши митрополитом, Могила не припинив зв'язків з уніятами, в тому числі з Велямином Рутським. Відоме його листування з папою Урбаном VIII в справі заснування Українсько-Білоруського патріярхату, але він сам дуже обережно ставився до реалізації цієї ідеї.[147] 1636 року Могила звернувся до братства із закликом примиритися з уніятами і радив добре обміркувати справу патріярхату, яка буде поставлена на Соймі 1637 року. Проте, ця справа далі переговорів не пішла, бо православні як умову приєднання до унії ставили згоду патріярха. Петро Могила нічим не зрадив православної віри, про що свідчить і його «Ісповідання», якого не наважився він надрукувати, не діставши ухвали східніх патріярхів, а також його «Заповіт».[148]

Погляд на Петра Могилу, як на прихильника унії, значною мірою базується на ворожій пропаганді б. митрополита Ісаї Копинського, який поширював чутки, нібито Могила відпав від православної віри, з благословення папи стане патріярхом, православні церкви оберне на костьоли, Печерський манастир передасть Бернардинам, а Михайлівський — Домініканам, і митрополитом Київським буде уніятський єпископ Корсак. Наслідком цих чуток щось із 150 ченців полтавських манастирів, зв'язаних з Ісаєю Копинським, вимігрували до Московщини і були розкидані по манастирях Нижегородщини та Симбірщини.[149]

Підводячи підсумки діяльности Петра Могили, як митрополита, треба підкреслити велику ідеологічну різницю, яка спостерігається між Церквою початку XVII ст. і його часами. Церковна ієрархія 1620 року постала революційним шляхом, без дозволу короля, і була тісно пов'язана з широкими колами українського громадянства — його елітою, козацтвом. Петро Могила дав багато для Української Церкви, і його досягненням вона жила аж поки її не погли-

[147] Є. ШМУРЛО. Римская Курия в Православном Востоке. Прага, 1928, стор. 106. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 165). — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, II, стор. 48-61.

[148] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 181-182.

[149] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Там же, т. VIII, ч. II, стор. 109-110. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, т. II, стор. 167.

нула Російська Церква. Але все, що дав Могила — «Ісповідання Віри», Требник, Служебник, реформу чернечого життя, школи — все це дав без будь-якого зв'язку з козацтвом.

Православна Церква на Україні. У першій половині XVII ст. Українська Церква після бурхливої боротьби з унією, оформлюється як національна Церква, скупчуючи видатні інтелектуальні сили, які залишили для науки цінні твори богословського, філософського, літературного характеру. В цій добі здобув собі славу науковий осередок — Київська Колегія.

Величезне значення мали скликувані головним чином у 1620-их роках собори, які обміркували важливі питання Церкви, вони зв'язували духовенство з мирянами й давали можливість духовенству довідуватись про бажання, настрої мирян. Собори в ширших маштабах продовжували те, що робили братства. Року 1629 Собор у Києві не міг вирішити питання про участь в спільному з уніятами Соборі у Львові тому, що не було представників мирян-шляхти.

Як підкреслює І. Власовський, церковне життя, навіть чернече, не відмежувалося від світу, не замикалося в аскетизмі; в ньому сполучалися в гармонійне ціле християнська віра та національні ідеали.

Важливе явище в церковному житті XVII ст.: архимандрити беруть жваву участь в соборах з мирянами, а з другого боку — в обранні архимандритів беруть участь миряни.[150]

Кінець XVI ст. і перша половина XVII характеризується піднесенням чернечого життя. Братства і окремі особи засновують нові манастирі. Найбільші відомі серед фундаторів нових манастирів князі Гольшанські, Кірдейки, Чарторийські, князі Острозькі, князі Корецькі, княгиня Вишневецька[151], Гулевич-Воютинський, Адам Кисіль, Вороничі, шляхтичі Загоровські, Гойські. За підрахунком І. Власовського, до Хмельниччини засновано в Україні 55 манастирів, в Білорусі — 45. Деякі з них, як Почаївський, Успенський та Дерманський на Волині, Межигірський під Києвом, набули великої слави моральними гідностями ченців і стали важливими осередками української культури.[152]

Церква на Буковині. Після переходу Буковини в другій половині XVI ст. під владу Молдавської держави, вона ще довгий час зберегала свій український характер. Українська культура,

[150] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 141-183.

[151] Княгиня Раїна Вишневецька, народжена Могила (Могилянка), сестра у других Петра Могили заснувала на території Вишневеччини манастирі: Мгарський та Густинський — чоловічі — та Лядинський — жіночий. (І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 100).

[152] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 263-270.

передовіша ніж румунська, спричинилася до духового ренесансу. Українська жива мова панувала в державних установах, а церковно-слов'янська — в церковних. Молдавське духовенство спочатку було залежне від львівського й допомагало Православній Церкві, яка в Західній Україні зазнавала утисків. В ті часи на Буковині було багато православних манастирів, при яких існували школи — в Сучаві, Путні, Радівцях. Хто хотів здобути вищу освіту, їхав до Львова, Києва або до Німеччини, Відня, Парижу. Звичайно, перші буковинські літературні пам'ятки мають релігійний характер. Першою рукописною пам'яткою Буковини є Євангеліє манастиря Путна XIII ст., яка має сліди тодішньої української літературної мови.

Не зважаючи на те, що Буковина, як складова частина Молдавії, не входила в сферу впливу католицизму і українці та румуни (молдавани) були православні, вона втягнулась у релігійну боротьбу, що охопила Україну XVI ст. На Буковині знайшлися палкі оборонці православ'я. В буковинських манастирях полеміcти знаходили багаті книгозбірні, в яких обґрунтували свої тези. У манастирі Путна Захарій Копистенський 1621 року зібрав чимало матеріялу для своєї «Палінодії», про що сам згадував.

Значну допомогу буковинським школам і бібліотекам подав митрополит Сучавський, Анастазій Крімкевич (1589-1631), який розбудував у Драгомірні манастир і скупчив там письменників з сусідніх країн. Там збереглись Апостол 1610 р. та цінна Євангелія.

Пізніше відзначаються релігійно-культурною діяльністю митрополит Варлаам і митрополит Досифей, що зміцнював зв'язки Молдавії з Україною.

Між Молдавією і Західною Україною існували тісні зв'язки на церковному тлі. Пам'яткою того є «Волоська церква» у Львові, збудована молдавським воєводою (1592-1629), та щедрі дари манастирям.[153]

Великий вплив на культурний розвиток Буковини мали українські центри — Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Бар, Унів, Жовква та інші.[154] На звернення воєводи Василя Лупула, Петро Могила вислав до Молдавії ченців та досвідчених учителів, які

---

[153] Д. КВІТКОВСЬКИЙ, Т. БРИНДЗАН, А. ЖУКОВСЬКИЙ. Буковина . . ., стор. 179-181; 183-185; 201.

[154] М. КОРДУБА так характеризував ролю Буковини в обороні Православної Церкви: «Коли часи змінилися і Польща почала на українських землях переслідувати православну віру і силою вводити католицизм і унію, віддячуються молдавські воєводи за ті добра, які зазнали від України та стають оборонцями православія не лише в себе, дома, але й на українських землях польської держави». (М. КОРДУБА. Ілюстрована історія Буковини. Цитую за Д. КВІТКОВСЬКИМ . . ., Буковина, стор. 201).

заклали низку духовних та світських шкіл, де вчилася не тільки українська молодь, але й румунська.

Однак, поступово, під тиском румунської українська культура в Молдавії відступає. Українську мову в установах та родинах заступає румунська. Серед урядовців зростає число румунів. Уже перенесення в 1564 р. столиці з української Сучави до румунських Яс сприяло румунізації Молдавії, яку закінчив Василь Лупул, запровадивши румунську офіційну мову замість української. Одночасно йшла денаціоналізація українського елементу. Довший час затрималася українська культура в північній частині Буковини.[155]

Церква на Закарпатській Україні. Про Церкву Закарпатської України збереглися до XVI ст. лише уривчасті відомості. За княжої доби на Закарпатті українська людність належала до східньої, Православної Церкви. З кінця X або XI ст. починає ширитися католицтво, завдяки королеві Угорському, Стефанові Святому (975-1038), який ревно його підтримував. Латинське духовенство та манастирі набувають на Закарпатті великі маєтності, а православні залишаються без будь-якої підтримки. Тільки наприкінці XV ст. в 1479 році, король Матвій звільнив православне духовенство від королівських податків, а в роках 1481 і 1495 звільнено все «руське» населення від королівської десятини.

Не зважаючи на тяжке становище Церкви, в Закарпатській Україні було сім православних манастирів. У XIV ст. з них здобули славу манастирі св. Миколая на Чернечій Горі та св. Михаїла — Грушівський на Мармарощині. В 1391 році Грушівський манастир дістав від патріярха право ставропігії та право засновувати церкви в областях — Бережській, Учанській, Угочській і Мармарошській. В XVI ст. при Грушівському манастирі засновано друкарню; надрукована в ній «Тріодь пісна й цвітна» належить до найстарших друків Закарпаття. Існували при манастирі школи — народня та богословська.[156]

Першим епископом на Закарпатті був Мукачівський епископ Лука. Певна історична згадка про нього датована 1458 роком.

З кінця XVI ст. на Закарпатті, головним чином внаслідок єзуїтської пропаганди, серед православної людности зростає прагнення шукати захисту у папи. Не бравши безпосередньої участи в Берестейському Соборі, закарпатські українці уважно стежили за боротьбою, яка після нього розпалилась.

У XVII ст. релігійна боротьба захопила і Закарпаття. Воно стало тереном боротьби між католиками, представником яких був цісар

[155] Д. КВІТКОВСЬКИЙ... Там же, стор. 201, 202.
[156] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 143-148.

Рудольф II Габсбурзький, і протестантами, очоленими князем Семигородським, представником якого на Закарпатті був воєвода Стефан Бочкай, кальвініст.

Коли на Закарпаття прийшла уніятська проповідь, то її підтримали Габсбурґи і маґнат закарпатський — Гомонай, Православну Церкву боронив Мукачівський єпископ Сергій, якого визнав цісар Матвій. Але — проти волі єпископа Сергія — Гомонай запросив Перемиського владику-уніята Атанасія Крупецького, який 1614 року скликав у с. Гуменнім Собор. Духовенство погодилося приєднатися до унії, але селяни зробили повстання; з вилами, кілками кинулися на священиків, що прийняли унію, побили їх і поранили єпископа Крупецького. Так не вдалася перша спроба ввести унію на Закарпатті. З того часу постали на Закарпатті дві Церкви, з двома єпископами. Уніятських підтримували Габсбурґи, а православні спиралися на протестантів.[157]

Селянське повстання року 1631, під проводом Петра Цісаря, викликало об'єднання шляхти обох таборів. Об'єдналися католик Фердинанд III Габсбурґ з кальвіністом Юрієм Ракочієм, Семигородським князем, і спільними силами криваво здушили повстання.

Року 1645 Фердинанд III визнав права землевласників-протестантів на православні церкви, що знаходились на їх землях. Таким чином Українська Церква опинилася під владою протестантів. Зрівняне з селянами православне духовенство, мусіло відбувати панщину, нести всі тягарі, підлягало протестантським судам. Кальвіністи втручалися у внутрішні справи Православної Церкви, призначали та звільняли священиків. З другого боку — католики ставилися також зневажливо до Православної Церкви, вимагали від священиків панщини, а за невиконання її або непослух забивали в кайдани. Словом — православна Церква опинилася між двох вогнів, безпорадна та беззахисна, бо українська шляхта відстала від неї.

Щоб врятуватися від знущань та образ, а також звільнитися від матеріяльного тягару, єпископ Мукачівський, Василь Тарасович, задумав у 1640 році проголосити унію з Апостольським Престолом. Коли про це довідався намісник Семигородського князя Юрія Ракочія, Балінґ, він наказав арештувати єпископа. Його арештували під час служби Божої і провели через усе місто в облаченні, до в'язниці. З великими труднощами, завдяки клопотанням папи, Тарасовича звільнили. Він негайно приєднався до унії, і тоді Балінґ сконфіскував всі його маєтки і заборонив йому вертатися до Мукачева. Тарасович зрікся унії. Ґрафиня Анна Друґет, власниця Ужгородського замку та сестра Ягерського єпископа, Юрія Якушича,

[157] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Там же, стор. 104-106.

закликала оо. Василіян і доручила їм ширити в народі унію. Року 1646 в Ужгородському замку 63 священики прийняли унію від Ягерського єпископа, Юрія Якушича. Умови приєднання були такі: 1. зберігаються обряди Грецької Церкви; 2. єпископів обирає місцеве духовенство та затверджує папа; 3. уніяти матимуть такі ж права, як і католики.[158]

Мукачівське єпископство поділилося на дві частини: уніятську та православну, і ще довгий час на Закарпатті точилася релігійна боротьба.

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА

а) Ш к о л а. Кінець XVI та перша половина XVII ст. в Україні характеризується поширенням шкіл, що їх головним чином засновували братства. Після Берестейської унії засновано школи за зразком Львівської Братської — в Стрятині, Луцьку, Кам'янці, Пинську та інших містах. Велику увагу звертали в цих школах на вивчення грецької мови, так що називали їх «грецькими». Гетьман Сагайдачний — у своєму заповіті з 1622 року залишив спеціяльні кошти на утримання вчителів грецької мови у львівській та київській школах.[159] Письменність поширювалася не тільки серед міщан, але й селян. Павло Алепський, який був в Україні 1654 року, звернув увагу на поширення письменности навіть серед жінок.

1615 року Гальшка Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Лозки, «палаючи побожною ревністю до віри грецької», подарувала Київському Братству садибу на Подолі під манастир та «школу дітям, так шляхетським, як і містським». Школа була поставлена добре: в ній було чотири відділи, в яких вивчали граматику, риторику, філософію, мови — грецьку, латинську, слов'янську, польську та українську (руську). Все навчання велося в дусі релігійному, православному. Ректорами школи були: Йов Борецький (1615-1618), Мелетій Смотрицький (перед 1620 р.), Касіян Сакович (1620-1624 р.).[160]

Року 1631 Петро Могила заснував у Києво-Печерській Лаврі школу за типом західньоевропейських шкіл. Перед тим він вирядив у тій цілі кількох молодих людей за кордон, щоб вони підготовилися до викладання в школі. З львівської школи запросив видатних учених: о. Ісаю Козловського та о. Сильвестра Косова. Викладання в школі, що мала до ста учнів, велося польською та латинською мовами. Від цієї школи залишалася пам'ятка: панегірик Пет-

[158] В. ПАЧОВСЬКИЙ. Там же, стор. 108-110. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 509-511.
[159] І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 160.
[160] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 188.

рові Могилі під назвою «Євхаристіон албо вдячність», підписаний 23 учнями.[161]

Заснування школи в Лаврі викликало невдоволення серед членів братства та козаків, які бачили в цьому конкуренцію з Братською школою. Опозицію очолив сам митрополит Ісая Копинський. Цей конфлікт закінчився злиттям двох шкіл в одну. Викладовою мовою залишилася слов'янська, хоч деякі курси викладали латинською мовою, — так читав психологію Інокентій Гизель.[162]

Реформа Братської школи, надання їй західньоевропейського характеру викликала протест поляків-католиків, які 1634 року добивалися навіть заборони православним мати «латинські школи». Це викликало 1635 року відповідь Сильвестра Косова під назвою «Екзегезис», в якій він доводив, що українці не можуть обходитися без латинської мови, яка панувала тоді в усіх польських установах, судах, соймах.

1635 року Владислав IV надав православним привілей, яким дозволялося вивчати в школах польську мову, але не дозволялося викладати богословських дисциплін. Так Петрові Могилі не вдалося зробити Київську колегію високою школою з повним курсом навчання. Це обмеження було зроблено з метою, щоб українці вступали до польських католицьких академій.

Києво-Могилянська колегія мала великий вплив на культуру України. «Школи Могили, — писав М. Возняк, — далеко поширили круг братських шкіл. Маючи професорами людей із західньоевропейською освітою, вони розвивали й серед українського громадянства та й у письменстві серйозний науковий напрям, ознайомлювали з західньоевропейською наукою й методами наукових дослідів»; знання латинської мови відкривало шлях до европейської науки.[163]

«Могилянська колегія, — пише М. Чубатий, — стала правдивим першим українським університетом, що виховував сотні української освіченої інтелігенції за зразками західньої культури».[164]

Києво-Могилянська колегія була не тільки школою, але й прикладом і зразком православного християнського життя. За статутом, що його уклав Петро Могила («Анфологія»), в колегії були дві «конгрегації», або «младенческі братства», старша — під покровом Богородиці і менша — під покровом св. Володимира. В них учні

---

[161] Н. СИДОРЕНКО. Київ — культурний центр України в першій половині XVII ст. «Історія Києва», К., 1960, I, стор. 170.

[162] Н. СИДОРЕНКО. Там же, стор. 171.

[163] М. ВОЗНЯК. Історія української культури, т. II, стор. 298. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 194).

[164] М. ЧУБАТИЙ. Політично-ідеологічне підложжя Переяславської угоди 1654 року. «Свобода» 1954, 30. 1. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 203).

привчалися до самодіяльности, обирали свою управу, вступаючи до конґреґації, давали присягу шанувати свій манастир.

Такі організації існували з початку XVII ст. в різних школах України: 1606 року «юнацьке братство» у школі в Замості дістало благословення Гедеона Балабана; 1620 року в Київській Братській школі було студентське братство; 1625 року в Могилеві постало юнацьке братство; 1655 року у Вільні існувала «студентська конґрегація св. Константина й Олени».[165]

Учні Київської колеґії урочисто брали участь у всіх святах; за Петра Могили в колеґії влаштовували шкільні драматичні вистави на теми релігійного та морального характеру.[166]

За прикладом Київської колеґії, Петро Могила в 1634 році заснував філію колеґії у Вінниці, а року 1639 переніс її в Гощу, де вона існувала до 1672 року.

На Західній Україні виникли в першій половині XVII ст. школи в Рогатині, Городку, Перемишлі, Комарні, Люблині, Бересті, Білій, Камінці, Замості, Галичі, Луцьку, Крем'янці, Холмі, Немирові, Пересопниці, Стрятині, Дубні, Ярославі, Межибожі, Пинську та інших містах.[167]

Братські школи, а головним чином Киево-Могилянська колеґія, прислужилася до ширення освіти в народі. Учні шкіл та «спудеї» — слухачі колеґії або «бурсаки», що жили в гуртожитку — «бурсі» — на вакації розходилися по селах України і там вчителювали, давали вистави, показували «вертеп», співали колядки.

Українські митрополити дбали про засновування шкіл. Митрополит Іпатій Потій, що сам був високоосвіченою людиною і розумів значення освіти для народу, заснував католицьку колеґію у Вільні та католицьку школу в Бересті.[168] Митрополит Йосиф IV — Велямін Рутський 1624 року заходився заснувати руську «Семінарію» — «велике учбове заведення», — як характеризує її о. А. Великий. Ідея ця зародилася у митрополита ще в 1605 році, коли він обмірковував реформу Василіянського Чину; василіяни повинні були забезпечити Семінарію професорами, ректорами, адміністрацією. Ця Семінарія, на думку митрополита, мусіла бути єдиною на всю митрополію, «спільною для русинів та москалів, але чисельною, звідки вийде багато робітників, з поміччю яких цілковито зникне роз'єднання не тільки в усій Русі, але й у Московщині та й у багатьох

---

[165] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 442. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 195.

[166] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 196.

[167] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 208-209.

[168] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 294. — Р. ГОЛОВАЦЬКИЙ. Митрополича Семінарія Рутського. „Analecta" OSBM ,Romae, 1960, Сер. II, секц. II, т. III, вип. 3-4, стор. 376-377.

інших народів того ж обряду й мови, що й русини, як Волощина, Молдавія, Рашія, Болгарія і т. д.». Спільне навчання в Семінарії зродить у духовенства почуття єдности, — думав митрополит.

Загальні умови життя Церкви значно змінилися за 20 років: походи королевича Владислава на Москву, закріплені згодою в 1618 році, давали надію, що католицька Церква зможе поширити місійну діяльність на новоздобуті землі. З другого боку, 20 років діяльности Веляміна Рутського дали багато позитивного для освіти України та Білоруси: Віленську Семінарію перетворено на високу чернечу школу богословія; новіціятів перенесено до Битеня (1616 р.); настоятелями манастирів, де були школи, митрополит призначав тільки людей з високою освітою, головним чином тих, що закінчили студії в закордонних університетах. Укладають підручники, книжки, писані народньою мовою, щоб зробити навчання доступним для широкого гурту людей наблизити їх до розуміння обрядів, Богослужб. У склад Чину св. Василія Великого входило вже 20 манастирів і майже стільки шкіл. Митрополит Йосиф IV записав, що «Віленське Згромадження св. Василія починає мати теологів, знавців грецької і латинської мов, що за нашої і наших батьків пам'яті було невидане».[169]

За одну з передумов розвитку Семінарії Рутський вважав заборону переходити на латинський обряд. На підтвердження цього наводив він такий приклад: У латинських школах майже 200 шляхетських руських хлопців перейшли за чотири роки на латинський обряд, стільки ж у війську. «Тоді я питаю: після 10 років — що залишиться від руської шляхти? Тим то сьогодні греки, а незабаром і ми зможемо сказати: немає в нас людей, які могли б поміж русинами вести християнську справу». Годі чекати допомоги від короля. Рятувати може тільки декрет про заборону переходити на латинський обряд від папи в формі булі. Але такої булі не було видано.

Витративши власні кошти на колегії у Вільні та Новгородку, Рутський звертався по допомогу до Апостольської Столиці, просив наказу повернути маєтності, що їх забрали єзуїти, але допомоги не дістав лише пораду «шукати інших засобів». Кобринський синод одноголосно ухвалив перевести самооподаткування всіх єпископів та манастирів на заснування Головної Гімназії (Семінарії), «до якої з усіх частин Руси (тобто Білоруси, України та Московщини) люди шляхетського стану грецького обряду посилали б своїх хлопців для навчання добрих наук і своєї рідної віри, що в ній вони наро-

[169] Р. ГОЛОВАЦЬКИЙ. Там же, стор. 377.

дилися». При цьому заможніші учні мали б харчуватися власним коштом, а бідніші — коштом школи».[170]

Проте засновано Семінарію тільки наприкінці 1632 року, бо, як писав єпископ Корсак, землю, що на ній було збудовано Семінарію, передано православним, які вигнали її.[171] «Довелося наново закладати Семінарію, але року 1640 пожежа її знищила. Єпископ Корсак, повідомляючи про це папу Урбана VIII, просив допомогти відбудувати Семінарію. Громадянство допомогло щедрими пожертвами, і тільки в 1646 році закінчено відбудову Семінарії і в ній відкрито кляси, починаючи з нижчих. Митрополича Семінарія, хоч і не виконала завдання, залишилася як висловлюється А. Великий — ґрандіозно задуманою інституцією, що в кращих обставинах була б стала для українців-католиків тим, чим стала Могилянська колеґія для українців-православних».[172]

б) Друкарство. У першій половині XVII ст. в Україні зростає число друкарень. З'являються друкарні: 1604 р. — Дерманська на Волині та Стрятинська біля Львова; 1606 р. — Крилоська під Галичем; 1616 р. — Києво-Печерська; 1619 р. — Рахманівська на Волині; 1628 р. — Луцька; 1638 р. — Крем'янецька на Волині. Крім того були приватні друкарні: 1625 р. у Києві — Тимофія Вербицького та 1628 р. — Спиридона Соболя; 1625 і 1639 р. — у Львові — Михайла Сльозки; 1645 р. — єпископа Арсенія Желиборського. Були мандрівні друкарні, наприклад, ієромонах Павло Люткевич з ієродияконом Сильвестром між 1618 та 1628 рр. друкували книжки в Угорцях, біля Самбора, в Мінську, Четвертні, в Луцьку. В Білорусі були друкарні: 1611 р. — в Евю біля Вільни, 1616 р. — в Могилеві, 1630 р. — в Кутейському біля Орші та в Буйницькому манастирях. Число друкарень свідчить, яка була потреба в друкованому слові.[173]

Найбільше значення мала Києво-Печерська друкарня. Її придбав у Федора Балабана в Стрятині архимандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький. Щоб забезпечити друкарню папером, Плетенецький заснував у Радомислі біля Києва папірню та ливарню черенків. Про значення цієї друкарні свідчить така таблиця:

---

[170] Р. ГОЛОВАЦЬКИЙ. Там же, стор. 386.

[171] А. ВЕЛИКИЙ. До 30-ліття проєктованої Генеральної Семінарії Українсько-Білоруської Церкви імени Непорочного Зачаття Пресв. Богородиці. „Alma Mater" р. 1954, ч. 3, стор. 7-8. (Цитую за Р. ГОЛОВАЦЬКИМ. Там же стор. 388).

[172] А. ВЕЛИКИЙ. Там же, стор. 9.

[173] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 212.

Друкарня:	Надруковано книг:	
Віленська	— за 22 роки (1574—1595)	13 книг
Острозька	— за 32 „ (1580—1612)	18 „
Львівська	— за 32 „ (1580—1612)	13 „
Дерманська, Почаївська, Луцька, Рахманівська	— за ввесь час існування	2—3 „
Києво-Печерська	— за 15 років	40 „

Серед видань Києво-Печерської друкарні були книги по 1000—1500 сторінок.[174]

Першою книгою, надрукованою в Києво-Печерській друкарні 1616 року, був «Часослов» з передмовою Захарія Копистенського, призначений як підручник для учнів Братської школи. 1624 року вийшов «Псалтир», звірений з грецьким текстом. Після того, як митрополитом став Петро Могила, друкарня почала видавати книжки польською та латинською мовами. Так, 1635 року вийшла перша книжка польською мовою: „Paterikon" («Печерський Патерик»), а 1638 р. — „Teraturgia" Кальнофойського, присвячена Києво-Печерському манастиреві.

У Києво-Печерській друкарні друкували, крім книг релігійного змісту, твори з історії, філософії і ін. Тут надруковано «Везерунок цнот» на честь Єлисея Плетенецького, 1622 року — «Вірши на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного», 1627 року — «Лексикон славенороссий и имен толкование» Памви Беринди. Цей лексикон, перевиданий 1653 року, був підручником і відіграв велику ролю в слов'янській культурі. 1619 року надруковано «Анфологион» — переклад з грецького. Всі ці книги були багато ілюстровані.[175]

Відповідно до смаків доби, у Лаврській друкарні друкували фігурні твори, головним чином панегірики. Вершком творів такого роду були вірші Степана Беринди, присвячені Єлисеєві Плетенецькому у вигляді його герба (півмісяць і половина хреста).[176]

в) Н а у к а . Короткий період між Берестейським Собором 1596 р. і повстанням Хмельницького 1648 р. є одним із найвидатніших в історії України. За цей час Київ став церковним осередком і осередком української культури.

Початок цьому відродженню поклав архимандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький (1550—1624). Народився він у родині дрібних шляхтичів села Плетеничі, біля Золочева в Галичині. Біо-

[174] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 360. — І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 187.
[175] Н. СИДОРЕНКО. Там же, стор. 170-175.
[176] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 323.

графія його мало відома, поки він у 1599 році, після смерти борця проти унії, Нікифора Тура, не був обраний на архимандрита Києво-Печерського манастиря.

З допомогою козаків Плетенецький повернув Лаврі земельні маєтності, що їх король передав був уніятам, і почав закликати до Києва учених, проповідників, письменників, перекладачів. В цьому сприяли йому утиски, яких зазнавали православні на Правобережній Україні, в Галичині та на Волині від католиків та уніятів, і до Києва охоче їхали вчені. Так зорганізував Плетенецький гурток людей, серед яких були такі видатні особи, як Захарій Копистенський, брат єпископа Перемиського, «муж учительний і достовірний в божественних писаниях»; Памва та Стефан Беринда — учені, відомі своїми працями; Тарасій Земка — знавець грецької, латинської, церковно-слов'янської і «руської», себто української мов; Лаврентій Зизаній Тустановський — «дидаскал і вітія»; Гавриїл Дорофеєвич — перекладач творів св. Отців; Йосиф Кирилович — знавець грецької мови. Крім того інші особи, потрібні для друкарської та наукової справи. Недурно сучасники називали Єлисея Плетенецького «вчених людей притулком, люблячих науки промотором, шкіл зичливим фундатором». За словами Захарія Копистенського, був він «батьком не тільки для Лаври, але й для всього українського народу».[177]

У «Пунктах заспокоєння» обумовлено припинення полеміки, образливої для обох сторін, і цього по можливості дотримувалися православні. Мовчанку порушив 1642 року Касіян Сакович, що перейшов уже від унії на латино-католицтво. Він виступив з «Епанортосисом» або «Перспективою» і виясненням блудів, єресей і забобонів в греко-руській церкві дизуніцькій», — надрукованою в Кракові польською мовою, працею, зверненою проти Православної та Уніятської Церков.

На ««Перспективу» в 1644 році відповіддю був «Літос, або камінь з праці правди Церкви Святої Православної», підписаний псевдонімом «Евсевей Пимін», себто «благочестивий пастир». До цього часу немає певности, хто заховався під цим псевдонімом. Сучасники вважали, що то був сам митрополит Петро Могила, але пізніші дослідники схиляються до думки, що це був твір кількох осіб з великою участю митрополита. В «Літосі», високо оцінюваному за його значення для сучасників, а також за його науковою вартістю для історії Церкви, автори виявили широку ерудицію. «Це була повна апологетика Православної Церкви проти... уніятів та като-

[177] Ф. ТІТОВ. Стара вища освіта. К. 1924, стор. 41. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 186).

ликів», — так характеризував значення «Літоса» митрополит Макарій.[178]

Величезне значення мали праці догматичного характеру, в першу чергу — «Ісповідання Православної Церкви». Перша спроба — малий Катехизис, укладений Стефанієм Зизанієм і виданий у Вільні 1595 року, не зберігся. Другий твір — «Великий катехизис» брата Стефанія, о. Лаврентія Зизанія Тустановського, надрукований в Москві 1624 року — спалено, він ще перед тим був поширений в рукописах.

Невдалою була спроба Мелетія Смотрицького, який 1624 року почав був працювати над Катехизисом, але не видав його. 1618 року в Почаївській друкарні надруковано «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького, який року 1627 перейшов на унію; «Зерцало богословія» було першою догматичною системою в українському православному богослов'ї» — пише І. Власовський.[179]

Всі ці спроби дати ісповідання віри свідчать, якою великою була в них потреба і яке величезне значення мало «Ісповідання» Петра Могили, ухвалене Собором 1640 року.

Наступник Плетенецького, Захарія Копистенський, визначний учений, продовжував його діяльність. Його «Палінодія» була вершиною богословської науки.

Про характер духовного рівня вчених, що зібралися в Києві у 1620-их роках, свідчить, що «Номоканон» або «Законне правило» надруковано було 1620 року — з передмовою ієромонаха Памви Беринди, 1624 року — з передмовою ієромонаха Захарія Копистенського, 1629 року — з передмовою архимандрита Петра Могили; 1646 року вийшло останнє видання. Таким чином протягом 26 років розійшлося чотири видання «Номоканона», підручника для священиків, як поводитися при сповіді та накладанні покут за гріхи. В «Номоканоні» подано правила, яких повинен додержуватися сам духівник; між іншим, в ньому гостро заборонялось відкривати будькому таємницю сповіді. Порушення цієї таємниці «Номоканон» називав «предательством, Юдиному подобним».[180]

Наукова праця Печерського гуртка ще більше пожвавилася за Петра Могили, що став архимандритом і посів митрополичу катедру.

Богослужбові книжки друкувалися в різних місцях України ще до поновлення православної ієрархії. У 1602 та в 1612 рр. в Острозі і в 1617 році в Києві видано «Часослов»; у 1604 році в Дермані — «Октоїх»; в 1606 році в Стрятині, в друкарні Федора Балабана ви-

---

[178] М. МАКАРІЙ. История русской Церквы, т. XI, стор. 603. — (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 216).
[179] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 219.
[180] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 131.

дано «Требник», укладений Гедеоном Балабаном і відомий під назвою «Стрятинський Требник». Укладаючи цей «Требник» Гедеон Балабан зібрав українські, слов'янські чини, звертався до східніх требників. Року 1616 та 1617 у Вільні видано знову «Требник». У 1620 році у Києві вийшов «Служебник». У 1619 році надруковано монументальну працю — Мінею — «Антологіон», що її переклав Йов Борецький, а перевірили Захарій Копистенський та Памва Беринда.

Після поневолення ієрархії і особливо після обрання на архимандрита Петра Могили, видання богослужбових книг збільшується: в Києві друкують «Бесіди св. Іоана Золотоустого на Діяння Апостолів» та його ж «Бесіди на послання св. Апостола Петра», «Тріоді» — з передмовами Петра Могили; «Служебник» — в рр. 1629, 1639 і 1653; «Требник» — понад 10 видань; «Акафісти» — в р. 1625, «Тріодь Пісну» — 1627 р.; «Тріодь Цвітну» — 1631; «Антологіон» — 1625 і 1626 рр.; «Октоїх» — 1629, 1630 і 1639 (Львів); «Псалтир» — 1625 р.; «Апостол» та «Євангелію», «Мінею Загальну» — 1628 р., «Апостол» — р. 1630.

Найвизначнішими виданнями Петра Могили були: «Служебник» 1629 та 1639 рр. і «Требник» 1646 р. Могила мав на меті перевидати острозьке видання Біблії, в якому були помилки, і видати «Біблію» українською мовою. Взагалі він дотримувався двох мов: слов'янської і української. Наприклад, молитва Господня подана у нього українською мовою: «Отче наш, Котрий єстесь на небесєх... не введи нас в іскушеніє, але збав нас от злого».[161]

Не бракувало в першій половині XVII ст. і сутонаукових творів. До таких, беручи до уваги загальний характер науки, треба віднести підручники для шкіл: поетики, аритметики, граматики, фізики, астрономії тощо, писані слов'яно-українською або латинською мовою. Сутонауковий характер мало «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького (1618, 1635 рр.). В цій книзі подається виклад науки про Бога, про світ, про смерть. До наукової літератури можна віднести деякі полемічні трактати, як «Тренос» Мелетія Смотрицького, «Літос», «Палінодій» — Захарія Копистенського.[162]

Авторам цих творів була добре відома антична література; дехто з них володів грецькою мовою (Копистенський читав, а Ставровецький навіть говорив по-грецькому). Латинську мову знали всі. Добре відома була схоластика середньовіччя та твори Ренесансу, але перекладів в цю добу було мало.

Велике значення мало формування української літературної мо-

[161] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 233-242.
[162] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 306-307; 311.

ви. Виявилось, що ця «проста» мова цілком придатна для вияснення найтонших богословських питань, — характеризує її визначний знавець української мови, митрополит Іларіон, в мирі професор І. Огієнко.[183] Ця мова ще не звільнилася від чужих впливів: польської мови, що панувала у житті, в установах, та латинської, що панувала в установах, в науці. Але то не була чиста, клясична латина, а вульґаризована, пересипана польськими словами. Цю мішанину називали «макаронічною мовою».[184] Були ще й східні впливи, переважно татарської мови.[185] Але, поборюючи ці впливи, вбираючи від них потрібне, на широкій базі церковно-слов'янської мови швидко розвивалася українська літературна мова.

Велику допомогу цьому розвиткові мови дали граматики. Першою з них, яка ставила за мету дати певні закони для церковно-слов'янської мови, що сильно українізувалася, була граматика Лаврентія Зизанія Тустановського року 1596. За нею з'явилася в 1619 році граматика Мелетія Смотрицького, яка не виходила з ужитку до 1755 року, коли надруковано граматику Ломоносова, але то була граматика не літературної, а церковної мови.[186]

Дуже важливою справою було укладання словників. Року 1596 Лаврентій Зизаній видав свій «Лексис». Видатним твором був «Лексикон славеноросійський». Памви Беринди, закінчений у 1627 році. Він працював над ним 30 років, але за життя не зміг його надрукувати. Словник викликав спротив впливових людей, які не бажали поширювати українську літературну мову. В своєму словнику Беринда кожне церковно-слов'янське слово пояснює живою українською мовою.

Деякий час у літературі точилася боротьба між старою, церковно-слов'янською та новою, літературною українською мовою, але поволі нова витісняла стару. Оборонець церковно-слов'янської мови, архимандрит Захарій Копистенський, писав року 1623 у передмові до «Бесід Івана Золотоустого»: «слов'янська мова своєю силою дорівнюється грецькій і перевищує латинську, і цілком надається до філософії, богословія і взагалі до науки». Далі пише він так: «З віку той язык славенський есть знаменит, которого Яфет і его поколінье уживало, широко и далеко ся ростягал і славным есть». Це була думка, що довго панувала і в Києво-Печерській Лаврі і в Київській колегії,[187] зв'язуючи Україну з давніми часами й підносячи почуття національної гордости.

---

[183] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950, стор. 95.
[184] І. ОГІЄНКО. Українська літературна мова XVI ст. Варшава, 1930.
[185] І. ОГІЄНКО. Иноземные элементы в русском языке. К. 1915.
[186] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Історія української літературної мови, стор. 97-98.
[187] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Там же, стор. 99-103.

г) Література Перші роки XVII ст. в літературі характеризувалися перевагою церковно-слов'янських праць. Полеміка, яка затихла була в 1610 році, з новою силою розпалюється в 1620-их роках, при чому участь у ній беруть тільки українці-уніяти та православні, без поляків, хоч провадиться вона переважно польською мовою. Але, поруч з польською мовою, починають користатися літературною українською. «Інтермедії» Якова Гаватовича в 1619 році написано народною мовою; в 1630 році живою народною мовою написано «Вірші з трагедії Христос Пасхон» Андрея Скульського та «Слово о збуренні пекла»; літературною українською мовою написано року 1646 «Перло многоцінное» — збірник поезій Кирила Ставровецького — і т. п.[188]

Треба відзначити дві зв'язані з особою Петра Могили книги, які займають поважне місце в богословській літературі та красному письменстві і які з захопленням читалися широкою масою суспільства. Це — нове видання «Патерика» та «Тератургіма» Кальнофойського. «Патерик Печерський» з XIII ст. двічі відредагований у Києві в XV ст., був увесь час улюбленим збірником. Він давав у формі невеликих біографічних оповідань ченців історію цього манастиря. В 1635 році Сильвестер Косів видав „Paterikon" польською мовою — скорочений текст Патерика. З доручення Петра Могили, Атанасій Кальнофойський у 1638 році надрукував польською мовою «Тератургіму» — збірник оповідань про чудеса, що їх творили угодники Києво-Печерського манастиря. Цю книжку опрацював гурт учених ченців Києво-Печерського манастиря із значною участю Петра Могили, який крім вказівок авторові, дав йому для використання власні записки. «Тератургіма» дуже важлива тим, що в ній XVII ст. безпосередньо зв'язано з давнішими часами. Оповідання про чудеса мали піднести значення Києво-Печерського манастиря, як осередку благочестя.[189] До «Тератургіми» додано було докладний плян манастиря, а також плян Києва.

Характеристичною ознакою літератури початку XVII ст. є захоплення віршами. Багато віршів мали літературний характер, іноді з українським гумором, але тематика їх ширшала: з'являються вірші-панегірики, привіти, описи гербів, епіграми. Всяке шкільне свято, головно в Київській колегії, викликало вірші, з якими виступали і професори, і спудеї. Було багато віршів штучної форми — акростихів, та вибагливих форм: яйця, піраміди, сокири, чарки тощо. Цікавий вірш на честь Єлисея Плетенецького, написаний Стефаном Беріндою в формі герба Плетенецького.[190]

---

[188] МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН. Там же, стор. 99.

[189] М. ГЛОБЕНКО. «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського. Окрема відбитка з «Української Літературної Газети» — 1956 (стор. 4-5, 34).

[190] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 323.

Прекрасний вірш на похорон Петра Сагайдачного (1622) Кас'яна Саковича. Автор дає картину страждань України від татарських нападів, з якими боровся Сагайдачний; згадує його заслуги в обороні Церкви. Дуже важлива тенденція автора зв'язати сучасну Україну з тією, що воювала колись з Грецією, за Олега, за Володимира — коли прийняла християнство. Слава Сагайдачного — закінчує Сакович, — буде голосна, «поки Дніпро з Дністром многорибні плинути будуть».

Дуже поширені були панегірики: «Везерунок цнот» на честь Єлисея Плетенецького, панегірики на честь Петра Могили, «Ірмологія» Памви Беринди та Тараса Земка, «Евфонія», яку склали друкарі з приводу висвячення Петра Могили на митрополита; «Гелікон, т. е. сад умієтности» (1632 р.); «Евхарістеріон», підписаний учнями школи (1632 р.).

У XVII ст. закладено початок драми. В Україні драматичні вистави згадуються в 1619 р. в Кам'янці Струмиловій, в день смерти Івана Христителя: Якуб Гаватович виставляв польську драму на сюжет смерти Христителя. До драми приєднано дві інтермедії українською мовою та на народні українські теми: «Продав кота в мішку» і «Найкращий сон».[191]

Драматичні вистави були зв'язані головним чином із шкільним навчанням. За зразок служили вистави в польських єзуїтських школах, де вони стояли на високому рівні. Ці вистави відбувалися в розкішній обстановці, в пишних залях, у присутності вищих представників шляхетства. В Україні драматичні вистави почали влаштовувати з першої половини XVII ст. головним чином у Києво-Могилянській колегії. Найдавнішою друкованою драмою була «Христос пасхон» — переробка грецької трагедії про терпіння Христа, надрукована у Львові 1630 року. Другою драмою була — «Розмышляне о муці Христа» — Йоакінія Волковича з р. 1631.[192]

Головними темами шкільних драм були Різдво або інші свята, або щось із життя святих, як драма «Про Олексія, чоловіка Божого», або про різні чесноти — «Милість Божа», «Милість предвічна» тощо. Драма складалася з прологу, в якому автор чи хтось із акторів пояснював зміст та мораль, двох або трьох дій та епілогу.

Дуже цінні для історії культури інтермедії, маленькі комедії-сценки з українського побуту, не пов'язані з текстом драми, що їх грали в антрактах між діями. Вони мали жартівливий характер, були пересипані дотепами, анекдотами і виконувались сучасною

[191] В. РАДЗИКЕВИЧ. Історія української літератури. Мюнхен, 1946, т. I, стор. 78-79.

[192] В. РАДЗИКЕВИЧ. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956, стор. 283.

їм українською мовою. Треба сказати, що повного розвитку драма досягла в XVIII ст., а в першій половині XVII ст. були тільки зародки її.[193]

Окремий вид драми являв собою театр, в якому акторами були ляльки. Лялькoвий театр був широко відомий в Західній Європі, а в Україні — в першій половині XVII ст. — він набув форми так званих «вертепів».

Вертеп поєднував у собі шкільні різдвяні драми та інтермедії. Назовні це була велика скриня, поділена на два поверхи, в яких відбувалися одночасно дві дії: нагорі — біблійна, релігійна, а внизу — побутова, українська з її дотепами, жартами. Вертеп здебільшого носили по селах «бурсаки» або «спудеї». Повного розвитку досягнув він також у XVII столітті.[194]

Проповіді. Окремим видом літературних творів церковного характеру були проповіді, що з кінця XVI ст., після Берестейського Собору, набули особливого значення. Велику ролю в розвитку проповідництва відігравали блискучі проповіді католицького духовенства, насамперед — єзуїтів, які надавали їм великої уваги. В православних церквах проповідям також приділяли поважне місце.

З кінця XVI ст. друкують «Учительні Євангелії», в яких після тексту вміщувано популярні проповіді на євангельські теми. 1606 року, заходами Гедеона Балабана, в Клиросі надруковано виправлений та перевірений текст «Учительної Євангелії» царгородського патріярха Каліста; року 1616 це ж видання повторено в Ев'ю (біля Вільни), а 1638 року — в Києві.

1619 року Кирило Транквіліон Ставровецький видав у Рахманові книгу: «Учительне Євангеліє» — збірку своїх проповідей. Цю книгу на Соборі єпископів, у складі якого були митрополит Йов Борецький, єпископ Ісая Копинський, Ісаак Борискович та Паїсій Іполитович, засуджено і заборонено читати під загрозою прокляття, а авторові запропоновано переробити її й після апробати старших перевидати. Кирило Транквіліон на це не погодився і перейшов на унію. Після цього він дістав від короля Сігізмунда III привілей на Чернігівську єпархію.[195]

При катедрах, братствах, манастирях були так звані «казнодії», або провідники. Деякі з них друкували свої проповіді і мали широку популярність. У Києво-Печерському манастирі казнодієм був Тарас Земко, який сам означав своє становище так: «Ігумен Богоявленський Київський і проповідник слова Божого манастиря Печерського». Ігнатій Оксенович-Старушич був проповідником Бого-

[193] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 283-292.
[194] В. РАДЗИКЕВИЧ. Там же, стор. 79-80.
[195] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 225.

явленського манастиря. В бібліотеці Києво-Печерської Лаври зберігся приписуваний йому великий рукописний збірник проповідей 1641 року. Автор їх — людина широко освічена, наводить цитати з книг польських, латинських. Кас'ян Сакович був проповідник Люблинського Братства.

На проповідях, більше ніж на чому іншому, лежав вплив схоластичної науки,[196] «але вони все ж зробили багато в історії нашої літератури. Вплив західньої науки дійсно був настільки значний, що, як виявили пізніші досліди, збірник проповідей, що їх приписували Віленському архимандритові Леонтієві Карповичу, був дослівним перекладом проповідей Петра Скарги; до них було додано тільки звернення до чудотворців печерських.[197]

На смерть о. Л. Карповича в 1620 році Мелетій Смотрицький виголосив проповідь, що в деяких частинах була панегіриком, а закінчувалася молитвою.[198]

МИСТЕЦТВО

а) Архітектура. Не зважаючи на короткий час, доба перед Хмельниччиною залишила яскравий слід у мистецтві. Це була доба занепаду мистецтва ренесансу та зародку блискучого бароккового стилю, який розгорнувся на всю широчінь у другій половині XVII та особливо у XVIII столітті.

Від самого кінця XVI та першої половини XVII ст. в Україні залишилося кілька дерев'яних будівель — у сс.: Підвисоцькому 1604), Знесінні біля Львова (1605), Крехові (початок XVII ст.) Києві — на дерев'яниці Кальнофойського з 1638 року.[199] Треба пам'ятати, що дерев'яні пам'ятки здебільшого загинули під час пожеж та воєн.

Значно більше залишилося пам'яток мурованої архітектури. Найцінніші з них збереглися у Львові, що тоді, наприкінці XVI та початку XVII ст., був блискучим осередком культури, де зустрічалися впливи Німеччини, головно Нюрнберґу, Італії — Венеції. Значна частина їх датується серединою XVI ст. або третьою чвертю його. Це — згадані вже раніше — вежа Успенської церкви у Львові, збудована італійцем Барбоні на замовлення патриція — грека Корнякта (1572—1578); Трьохсвятительська каплиця у Львові (трьох королів 1578 р.); Успенська Братська церква (1591—1629). З першої половини XVII ст. — дві чудові каплиці: Боїмів (1617 р.) та Компіяні

[196] М. ВОЗНЯК. Історія української літератури, II, стор. 248. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 225).
[197] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 226.
[198] Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ. Там же, стор. 293-295.
[199] В. СІЧИНСЬКИЙ. Архітектура дерев'яна. «Е.У.» I, стор. 815-820.

(1619 р.), остання — в католицькій катедрі.[200] Того ж стилю були церкви в Сокалі (кінця XVI ст.), Люблині (1607 р.), Луцьку (1630 р.), Городку біля Львова (1633) р.).

В тому ж стилі були реставровані на Лівобережній Україні церкви, що залишилися від княжих часів (у Києві, Чернігові, Острі, Переяславі, Каневі, Новгород-Сіверську тощо).[201]

Серед реставрацій XVII ст. окреме місце належить св. Софії Київській. Руйнували її багато разів, починаючи від 1169 року, коли вперше пограбував її Андрей Боголюбський. В 1240 році зруйнував її Батий, в 1416 — Едігей, який надіслав московському князеві Іванові III дорогоцінні келех та дискос. Після того митрополити Київські жили не в Києві, а в Новгородку Литовському або у Вільні. Св. Софія залишалася без догляду, не відправлялися в ній Служби Божі, дах заріс бур'яном. Лише наприкінці XVI ст. трохи відремонтував храм намісник митрополита Іллі Кучі — Богуш Гулькевич-Глібовський. Року 1595 католицький біскуп Верещинський описав жалюгідний стан св. Софії. За Берестейського Собору св. Софія була передана уніятам, але вони не дбали про неї. Тільки після того, як у 1633 році св. Софію передано православним, митрополит Петро Могила відновив у ній Службу Божу і почав обновляти храм.

Реставрацію св. Софії зроблено власним коштом Петра Могили та коштом жертводавців. Робота була тяжка: храм укрито новим дахом; зашпаровано щілини в стінах, добудовано чотири малих апсиди в зовнішніх притворах; укріплено контрфорсами головну абсиду; відновлено зруйновані внутрішні частини; зроблено головний престол; поставлено новий іконостас. Могила забезпечив храм св. Софії потрібним посудом, книгами, облаченнями. Але року 1647 він помер, не закінчивши реставрації св. Софії.[202]

Реставрував Могила й інші церкви, в тому числі церкви Трьох Святителів та Спаса на Берестові, в Києві.[203]

Значно менше відомостей маємо про не-церковні будівлі першої половини XVII ст. Насамперед — це будови кн. Острозького, що постали під венеційським впливом, Острозький замок у Межиріччі, дім Острозьких в Ярославі, замок в Старому селі біля Львова. Збереглися решткі ґотично-ренесансових будівель у м. Гусятині над Збручем, на Поділлі: синагога, замок, ратуш, каплиця.

Сюди ж можна віднести деякі будинки на Ринку у Львові. Звичайно, були будинки того ж стилю на Лівобережній Україні, але

[200] В. СІЧИНСЬКИЙ. Там же, стор. 804-808.
[201] В. СІЧИНСЬКИЙ. Там же, стор. 808.
[202] О. ПОВСТЕНКО. Катедра св. Софії у Києві. Вид. Української Вільної Академії Наук у США, Нью-Йорк, 1954, стор. 170-173. (Англ. текст там же, стор. 12-17).
[203] І. ВЛАСОВСЬКИЙ. Там же, стор. 283.

вони не збереглися. Є цікава вказівка на палац князів Вишневецьких у Лубнях. Відомо, що будували його архітекти-італійці і що був він оздоблений мармуром та картинами італійських майстрів. Можна припускати, що навіть цей палац був найпишніший, то в усякому разі не був він єдиним у маґнатських лятифундіях, але всі вони були знищені під час Хмельниччини.[204]

б) Різьбарство. Ті мізерні рештки, що залишилися від різьби першої половини XVII ст., свідчать, які шедеври її загинули. Наприклад, залишився іконостас у П'ятницькій церкві у Львові. Павло Алепський, що був у Києві 1651 року, так писав про іконостас Софійського собору, очевидно, поставлений за Петра Могили: «Нікому не сила його описати — через красу та різноманітність його різьби та золочення».[205] Він нього не залишилося нічого. Дуже цікавий іконостас у церкві св. Духа в Рогатині, в Галичині, середини XVII ст.: у ньому в різьбі видно українські мотиви.

Були дрібніші різьблені речі, як хрести, рами ікон тощо. Близькі до них вироби людвісарства, як, наприклад, срібний хрест, що його подарував Сагайдачний у 1622 році Богоявленській церкві в Києві, та срібний хрест, що його подарував Петро Могила Видубицькому манастиреві в Києві.[206]

в) Малярство. В церковному малярстві, церковних розписах та іконах в XVI—XVII ст. помічається прагнення до реалізму, перенесене на Україну західньоевропейськими майстрами доби ренесансу. Але українські майстри сприймали чужі впливи дуже обережно, не сліпо віддаючись їм, а пристосовуючи до старих українських традицій нові. Тому в українських творах, поруч з чужоземними творами, почувається самобутність, як в композиціях, так і в побутових деталях. Подаючи сюжет з Євангелії чи Біблії, майстер дає картину сучасного йому побуту, з його ношами, будовами, інвентарем. Таким чином, нібито вульґаризуючи священну тематику, з другого боку він наближав її до сучасного життя: Христос та святі живуть життям народу.[207]

Основою іконописного стилю в XVII ст. було золоте тло, що було старою візантійською традицією. Поруч з італійськими впливами доби ренесансу, в українській іконографії творився свій власний стиль з улюбленими сюжетами: Христос-виноградар, Христос літургісаючий, Трійця на конях, Христос — Недріманне Око, Михайло — козацький Архистратиг, Страшний суд, птиця Пелікан

[204] А. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ. Лубенщина. «Киевская Старина», 189, кн. I.
[205] О. ПОВСТЕНКО. Катедра..., стор. 170.
[206] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 219; 327; 363.
[207] К. ШЕРОЦЬКИЙ. Білоусовська церква. «Основа», вересень, 1915. (Цитую за І. ВЛАСОВСЬКИМ. Там же, стор. 287).

тощо. З приводу українського іконопису Павло Алепський зауважив: «Козацькі іконописці взяли красу форм, фігур і фарб від західніх майстрів, єднаючи запозичення з потребами православних ікон».

У першій половині XVII ст., — писав Д. Антонович[208] — в Україні були ще меценати-консерватори, що кохалися в давніх традиціях українського мистецтва, зокрема, у візантійській манері письма. Але, — додавав К. Шероцький, — на золотому тлі візантійського письма вже нерідко стояли живі, правдиві люди, справжні дерева, будинки, сяяли радісні фарби ренесансу.[209]

Світське малювання значно розгортається в XVII ст. Залишилося кілька портретів (а скільки їх загинуло!), що свідчать про високий рівень мистецтва. Серед них надзвичайно видаються високим мистецтвом портрети К. Корнякта, В. Лонґішівни (знайдений у її могилі і датований роком її смерти — 1635). Прекрасні портрети Гедеона Балабана, св. Йосафата Кунцевича з власноручним підписом, Петра Могили з підписом, Раїни Могилянки, в стилі портретів Рембранта.

Цікавою є складна композиція в заголовку візитаційної книги XVII ст., на якій подано Недріманне Око, св. Миколай у хмарах, а нижче — собор, де проголошено Берестейську унію 1596 року[210]

г) Ґ р а в е р с т в о . У зв'язку з поширенням друкарської справи занепадає мініятюра, занепадають заставки книг. Її вистісняє ґравюра, переважно дереворит. Найстарший дереворит датується першою половиною XVI ст.: це — Христос в Євангелії. В половині XVI ст. ґраверство було вже відоме у Львові і українець Лаврентій Филипович мав цілу школу, з якої вийшов ґравер Гринь Іванович, виконавець дереворитів Львова та Острога. Перша датована друкована книга — «Апостол» (1574 р.) — прикрашена ґравюрами, в яких відбиваються впливи візантійські та ґотицькі. В другому осередку ґраверства, в Острозі, в ґравюрах помічаються впливи південно-німецької ґотики та ренесансу. В них помітні також впливи Венеції.

Великий успіх видно в ґравюрах видань Гедеона Балабана у Стрятинській та Крилоській друкарнях перших років XVII ст.; техніка в них стояла дуже високо (дереворити — св. Василій Великий, Григорій Богослов, «Блудний Син» за А. Дюрером).

---

[208] Д. АНТОНОВИЧ. Українська культура. Мюнхен, 1949, стор. 258-262.
[209] К. ШЕРОЦЬКИЙ. Там же, стор. 47.
[210] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. історія України, стор. 251. —Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 309, 353. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Ґраверство, «Е.У.», I, стор. 834-835.

У першій половині XVII ст. ґраверство розцвітає у Києві, в Лаврській друкарні. Вона підтримувала постійні зв'язки зі Львовом, і таким чином творилася одна — Київсько-Львівська ґраверська школа. В Києві ширіться тематичний репертуар, твориться багато різноманітних ілюстрацій історичного, побутового змісту, портрети, пляни міст. Візантійська іконографія відходить, а на її місце поширюються західньоевропейські впливи. На підставі західньоевропейського реалізму твориться своєрідна манера, яскраво репрезентована ґравюрами «віршів» на смерть гетьмана Сагайдачного р. 1622 (картина: козацькі чайки беруть Каффу, портрет Сагайдачного на коні).

З другої половини XVII ст. відомі імена таких ґраверів, як Тимофій Петрович (його твір — ілюстрації «Бесіди Івана Золотоустого» року 1623), Тарас Левкович Земко, А. Клирик Лука, та ряд монограмістів.

У 1630-их роках ґраверство досягає найбільших успіхів.

У XVII ст. в друкованих книгах бачимо старі традиції рукописів: їх прикрашають рясно орнаментовані літери, заставки, кінцівки, в яких панує ренесансовий орнамент — листи аканта, що ведуть до античного мистецтва. Прекрасні літери прикрашають проповіді Петра Могили 1631 року. Титульні сторінки часто являють складні композиції, наприклад, у «Київському Патерику» 1631 року титульна сторінка прикрашена ґравюрою, поділеною на три поверхи, з яких кожен дає окрему картину. Долішній поверх найцікавіший: на ньому — Успенський собор Києво-Печерського манастиря, а обабіч його — печерські угодники.[211]

ґ) Геральдика та сфрагістика. Геральдика значно розвивалася в XVII ст. в тому розумінні, що серед української шляхти поширювалися герби. Обрамлення гербів було улюбленою галуззю мистецтва і відбивало мистецькі стилі ренесансу і, головним чином, раннього барокко. Серед обрамлень були улюблені мотиви: листи аканта, струсове пір'я, корони. Герби роду Дальмаріїв, вміщені в книзі «Діянь Апостольських» року 1624, Статкевичів, Проскурів, надруковані в «Учительній Євангелії» р. 1637, — мають майже однакове обрамлення: листи аканта та струсове пір'я вміщали в різних виданнях, переважно тих, яких певний рід був протектором. У «Тератургімі» А. Кальнофойського вміщено величезний герб: родовідне дерево князів Четвертинських; в «Акафисті» 1625 року — складний герб роду Тризни.[212]

---

[211] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Іл. іст. України, стор. 239; 256. — Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 293; 328; 337. — В. СІЧИНСЬКИЙ. Графіка — ґраверство. «Е.У.», I, стор. 834-836.

[212] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 360, 361.

Цікава комбінація реґалій владичних (митри) та світського володаря (корони, скіпетра, меча, орла) в гербі Петра Могили. Розгортається тематика обрамлення герба в символічних ґравюрах у панегірику Петра Могили «Гелікон, то ест сад уміетности» 1632 року. На одній із них, на горі Гелікон, стоїть Петро Могила в митрі, з жезлом владики в руці, біля ніг його скіпетр, корона та княжий одяг; на другій — на Парнасі — Могила у вигляді лицаря, з мечем, що відсуває корону; над ним Божа рука простягає хрест та іншу корону «вірному вітязеві». Написи — на першій: «вдячний Богу», на другій — «пожитечний з Богом».[213]

Ще складніший герб князя Святополк-Четвертинського,[214] проте — дуже скромний Єлисея Плетенецького.

Малюнки гербів та мистецькі рамки на них часто виявляли велике вміння, чіткість графіки, досконалість.

Сфрагістика першої половини XVII ст. набуває національного українського характеру. Представники української шляхти, українського духовенства вживали печаток із своїми гербами, ініціялами, духовенство — із священними образами, реліквіями. Мали печатки міста та міщани.

Цікаві печатки митрополита Іпатія Потія (1600 р.) та митрополита Антона Селяви; остання представляє складну композицію з Богоматір'ю-Орантою в центрі (1643 р.).[215]

Київ мав ще печатку з луком-аркебузою, Переяслав — з контуром церкви.

Цікава печатка запорозьких козаків 1620 р., яка повторює герб Запоріжжя.[216]

Деякі печатки свідчать про високу вмілість ґраверів.

---

[213] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 360, 361.
[214] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 322-365.
[215] Г. ЛУЖНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 279; 343.
[216] М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстр. іст. України, стор. 326-327; 277.

ПІДСУМКИ

Короткий відтинок часу —півстоліття — якому присвячений цей розділ, насичений змістом у всіх галузях життя України.

Наприкінці XVI ст. по всій Правобережній Україні спалахували селянські повстання проти дідичів, а міської бідноти — проти патриціїв, купців. Але всі ці повстання мали ізольований характер. Повстанці боролися проти своїх гнобителів, намагаючись поліпшити своє матеріяльне становище.[217] До свідомости народних мас дуже повільно доходило, що боротися треба не проти гнобителів, а проти режиму. В цьому відношенні дуже важливою є спроба встановити народоправство без польського шляхетського режиму. Цю спробу зробили напередодні XVII ст. (1594—1596) брацлавські міщани з допомогою козаків під проводом Наливайка.[218]

Інший характер мають повстання XVII століття. В них беруть участь не селяни з вилами та сокирами, а козаки, ліпше військо Західньої Европи.

Загартоване в боях з татарами і турками, козацтво напередодні XVII ст. вважалося значним чинником у боротьбі з Туреччиною, і недарма сам папа й цісар Рудольф Габсбурзький засилали послів для переговорів у цій справі з козаками. Не «гультяями», не «збіговищем злочинців» вважали козацтво тогочасні могутні володарі Европи. Та й самі козаки з власної ініціятиви виходили поза межі Речі Посполитої та запорозьких степів і активно включалися в европейські війни, головним чином у 30-літню війну; крім того брали вони участь в походах Лжедимитрія на Москву.

Козаки стали тією мілітарною силою, без участи якої годі було вирішувати питання війни та миру Східньої Европи. Вітри зі Сходу приносили думки, які вже починали оформлюватися в головах ліпших представників козацтва. «Показується, що козаки бажали утвердити свою республіку в Україні, а Запоріжжя числили лише лицарською школою», — характеризував ці настрої П. Куліш.[219] До цих висновків приходили й спостережливі чужинці. З Ґданську писали, що козаки «нібито хочуть заснувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав титул князя».[220] Це твердження не

---

[217] К. ГУСЛИСТИЙ. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціяльного і національного гніту в XV-XVI ст. «Історія Української РСР», Київ, 1955, стор. 134-135.

[218] Л. ВИНАР. С. Наливайко і революційний дух брацлавського міщанства. «Розбудова держави», 1957, ч. 20, стор. 17-20.

[219] П. КУЛІШ. История воссоединения Руси, т. II, стор. 106. (Цитую за Л. ВИНАР: С. Наливайко, стор. 20).

[220] Л. ВИНАР. С. Наливайко, стор. 20.

відповідало дійсності, але цікаво, що воно було. Вдумливий спостерігач, католицький єпископ Й. Верещинський, 1596 року подав проєкт створення Козацької держави на схід від Дніпра.[221] Тогочасні чужинецькі документи свідчать, що думки про створення Козацької держави кружляли на Сході Европи.

На тлі цих чуток та думок набуває цілком іншого забарвлення коротка доба гетьманування Петра Сагайдачного. Перемога над Туреччиною, здобуття Каффи, звитяжна участь в польському поході на Москву, нарешті — бій під Хотином! Як володар правив він Україною, не звертаючи уваги на те, що на Запоріжжі сидів нездалий гетьман Бородавка. І не з гетьманом Бородавкою домовлявся король, а з Сагайдачним. Володарем був він, Сагайдачний, і залишився ним до смерти, яка перекреслила всі досягнення майже 20-ти років.

Але ні підступна політика Польщі, ні сама смерть вождя не змогли знищити того ідеологічного зрушення, яке викликали дії Сагайдачного. Нововисвячені владики в маніфесті 1621 року заявили, що козаки — «плем'я славного народу руського... Це ж вони за Володимира, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іліpик. Це ж їхні предки разом з Володимиром христились, віру християнську від Константинопільської Церкви приймали».[222] Так в офіційному документі стверджено спадкоємство козаків від «русів».

Мине 28 страшних, кривавих років, років пригнічення українського народу, років, коли переможна Польща буде певна, що розчавила козаків. І в мент, коли переможець, Богдан Хмельницький, вступить до Києва, вітатиме його Київ цими ж словами. Не зважаючи на поразки, на пригнічення, ідея, яка зродилася, — жила. Ця ідея була породжена Петром Сагайдачним.

Не вбили цієї ідеї і тяжкі невдачі козаків, ні пригноблення переможцями. Під попелом надій жеврів вогонь, що спалахнув революцією Богдана Хмельницького.

Повстання першої половини XVII ст. вже не були розрізненими селянськими повстаннями XVI століття. Це була вже війна, яка велася «не на живот, а на смерть», війна, в якій обидва противники напружували всі свої сили й виставляли своїх найкращих полководців. Перемогла Польща, яка мала незмірно більше сил. Козацтво, втративши ліпших вождів, втративши десятки тисяч жертв, здобуті права, нібито було розторощене навіки. Так коротко-зоро дивилися польський уряд, маґнати, шляхетство, тріюмфуючи перемогою й насолоджуючись «золотим спокоєм». Але то була тиша перед рішучим боєм!

---

[221] E. WINKLER. Projekt biskupa Wereszczynskiego regularnej armiji polskej na kresach. „Przegląd Powszechny". p. 153. Kraków, 1922.

[222] Є. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 189.

Цей «золотий спокій» дав можливість Україні піднести господарство, розбудувати промисловість. Нові рудні, гути, буди, бурти салітри, соляні жупи, воскобійні, млини вкривають Україну. Величезні гурти вгодованої худоби женуть за кордон. Експорт збіжжя перевищує експорт усіх попередніх років. Звичайно, золото лилося в кишені польської шляхти та маґнатів, але діставали дещо й українські козаки, міщани та селяни.[223]

Колонізація Лівобережжя українським народом знову поширила межі України далеко на схід. Щоправда, значна доля ініціятиви належала польським маґнатам, але заселяли широкі степи українські селяни. Будували нові міста польські маґнати, але мешкали в них українці. Перша половина XVII ст. характеризується поширенням української колонізації ще далі на схід — до Дикого поля, на Донеччину, де виростає нова Україна, Слобідська. Наслідком цих колонізаційних рухів, за межами Польщі, на слободах, у степу, в Дикому полі виростало нове покоління українців, що ще не зазнало гніту панщини, кріпацтва, покоління волелюбних і свідомих своєї сили людей. Все це виявилося пізніше, але визрівало під час «золотого спокою».

На базі економічного розквіту країни зростала національна культура. Острiг, Львів, Київ — ці три осередки з їх школами, друкарнями, ученими за короткий час дали так багато культурних цінностей, яких не дали попередні століття. Київ зайняв своє історичне місце в історії української культури: Братська школа й Києво-Могилянська колеґія, що стала першим українським університетом, друкарні, гуртки учених Єлисея Плетенецького, що став «батьком всього українського народу», і головно Петра Могили, що творив «Київський Атеней». Величезними кроками ступали вперед культура, наука, мистецтво. Творилася літературна мова, укладалися словники, підручники, пляни, а головно — виховувалося нове покоління — освічене, активне, національно свідоме, що пишалося минулим України.

Яка колосальна різниця між Києвом кінця XVI ст., коли він був другорядним містом, із зруйнованими церквами, з бідним міщанством — і Києвом перед Хмельниччиною, коли він знову засяяв красою св. Софії, Спаса на Берестові та інших храмів, коли став знову культурною та церковною столицею великого народу.

Церква стала основою культурного життя України. Релігійна полеміка дала ряд видатних письменників. В історії України не було доби, яка була б так насичена церковними дискусіями. Але й не було в історії України доби, в якій ліпші представники обох табо-

[223] Д. ДОРОШЕНКО. Нариси..., т. II, Варшава, 1932, стор. 8. — О. ОГЛОБЛИН. Думки..., стор. 12-13.

рів — уніятського та православного — так гірко уболівали б з приводу поділу України на дві частини й так щиро прагнули б «об'єднати Русь з Руссю». Це була остання спроба, яка більше не повторилася.

Український народ піднісся на недосяжну височінь. І що глибше усвідомлював він своє економічне багатство, духову велич, тим гостріше відчував контраст між цим піднесенням і національним пригніченням: йому бракувало свободи та власної держави.[224]

Такий був зміст цієї доби — світанку великої революції Богдана Хмельницького, підготови до неї; доби, початок і кінець якій поклали маестатичні постатті двох видатних мужів України, двох Петрів: гетьмана Петра Сагайдачного та митрополита Петра Могили.

[224] О. ОГЛОБЛИН. Думки..., стор. 17-18; 26. — о. І. НАГАЄВСЬКИЙ. Там же, стор. 48-72.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД ГЕТЬМАНІВ І МИТРОПОЛИТІВ

ГЕТЬМАНИ

Петро Конашевич-Сагайдачний	1616—1620
Яцько Бородавка-Неродич *(забитий козаками під Хотином)*	1620—1621
Петро Конашевич-Сагайдачний	1621—1622
Олифер Голуб	1622—1623
Михайло Дорошенко	1625—1628
Грицько Чорний *(забитий запорожцями)*	1628—1629
Тиміш Михайлович Орендаренко	1630—1631
Іван Кулага-Петражицький	1631
Томиленко *(забитий поляками)*	1637
Сава Кононович *(забитий запорожцями)*	1637
Польський комісар Петро Комаровський	1638

МИТРОПОЛИТИ ПРАВОСЛАВНІ

Йов Борецький	1620—1631
Ісая Копинський	1631—1632
Петро Могила	1632—1647

МИТРОПОЛИТИ УНІЯТСЬКІ

Михайло Рогоза	1588—1599
Іпатій Потій	1600—1613
Йосиф Велямін-Рутський	1613—1637
Рафаїл Корсак	1637—1640
Антін Селява	1641—1655

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ ДО ІСТОРІЇ ПОЧАТКІВ КОЗАЧЧИНИ

Акты западной России, т. IV.

Акты относящиеся к истории южной и западной России Т. III, СПБ., 1881.

Акты юго-западной России, т. III, т. IV. СПБ, 1861.

Альбовский Е. Харьковские казаки. Харьков, 1914.

Андрусяк М. Історія козаччини. Мюнхен, 1946.

Антонович В. Б. К истории восстания Наливайка. «Киевская Старина», 1896, кн. X.

Антонович В. Б. Киевские войты Ходыки. Эпизод из истории самоуправления в Киеве XVI-XVII ст. Монографии из истории Юго-Западной России. К., 1885.

Антонович В. Б. Розвідки про церковні відносини на Україні XVI-XVIII ст. Львів, 1900.

Antonowytsch D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. Leipzig, 1942.

Антонович Д. Українська культура. Мюнхен, 1949.

Антонович М. Студії з часів Наливайка. Прага, 1941, «Праці Укр. Іст.-Філолог. Т-ва», т. IV.

Аркас М. Історія України-Руси. СПБ, 1918.

Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академие. К. ч. I, К., 1856

Архив Юго-Западной России. ч. I, тт. V, VI, X, XII; ч. II, т. I; ч. III, т. I; ч. V, т. I; ч. VI, тт. I, X; ч. VII, тт. I, III; ч. VIII, тт. I, V.

Багалей Д. І. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии. «Ж. М. Н. Пр.», 1891, кн. III. «Рус. Істор. Бібл.», XXIII-XXIV. Львів, 1903.

Багалей Д. І. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства в XVI-XVII ст. т. I-II, М., 1886—1890.

Багалей Д. І. Очерки из истории колонизации степной Украины Московского государства. М., 1887.

Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.

Баранович А. І. Население предстепной Украины в XVI ст. «Исторические Записки АН СССР», т. XXXII, Москва.

Баранович А. І. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Москва, 1959.

Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве. Екатеринослав, 1908.

Bianu I. Hodos N. Bibliografia românească, veche v. I. Bucaresti, 1903.

Борщак І. К. Соборна Україна. Париж 1947.

Брайчевський М. Ю. Велич Київської Академії, «Молода Україна» К. 1967, ч. XI.

Бурко А. Митроп. Петро Могила «Рідна Церква». Карльсруге, 1956, ч. 26.

Бучинський В. Студії з історії церковної унії. «Зап. НТШ», XXXXV, Львів.

Василенко Н. И. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916.

Василенко Микола І. Територія України XVII в. «Ювілейний Збірник на пошану Д. Багалія». К., 1927.

Великий А. Г. Втрачені можливості. «Ковчег», 1952, ч. I.

Welykyj A. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953) v. I, Analecta OSBM s. II Sect. II Roma, 1953.

Великий А. ЧСВВ. До 30-ліття проєктованої Генеральної Семінарії

Українсько-Білоруської Церкви ім. Непорочного Зачаття Пресв. Богородиці. «Alma Mater», Рим, 1954.

Welykyj A. J. Rutskyj in exitu viorum. «Analecta» OSBM, сер. II, секц. II, т. I, вип. I.

Welykyj A. G. Josephus Velamin Rutskyj. «Analecta» OSBM, сер. II, секц. II, I, 1949.

Welykyj Athanase. Le project anonyme de P. Mohyla. Résumé de la conference sientique à Sarcelles (Paris), 1952.

Винар Л. Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593—1595 р. «На слідах», II, ч. 4, 1956; «Музейні Вісті» III, ч. 1-2, 1957.

Винар Л. С. Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства. «Розбудова держави», ч. 20. 1957,

Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини, «Укр. Історик», ч. 1-2, Нью-Йорк, 1965.

Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва, «Укр. Історик», ч. 2-3 Н. Й. 1964.

Winkler E. Projekt biskupa Wereszczynskiego regularnej armiji polskiej na Kresach. «Przegląd powszechny». Kraków, 1922.

Winter E. Byzanz und Rom in Kampf um die Ukraine. Leipzig, 1942.

Вінтер Є. Візантія та Рим в боротьбі за Україну. Прага, 1940.

Winter E. Russland und die slavische Völker in der Diplomatie des Vatikans. Berlin, 1950.

Власовський І. Нарис історії Української Церкви. Нью-Йорк, 1956.

Возняк М. Історія української культури. Т. І, Львів, 1921.

Возняк М. Історія української літератури. Т. 2. Львів, 1924.

Воссоединение Украины с Россией. Т. І. Документы и материалы в трех томах. Том I-III. Москва, 1953.

Гаєвський С. Заповіт митрополита Петра Могили. Корнберг, 1947.

Галант И. Киевский митрополит Петро Могила и его отношение к евреям. «Киев. Стар.» 1905, ч. 24.

Галущинський Т. Митрополит Йосиф Велямин Рутський. «Добрий пастир» VII, Станиславів, 1937.

Goepin Dom Alphonse. Un apotre de 13 Union des Eglise au XVII s, st Josaphat et 13 Eglise grece-slave en Pologne et en Russie, Paris. 1897—1898 v. II.

Глобенко М. «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою. «Українська Літературна Газета». Мюнхен, 1956.

Головацький Р. Митрополича семінарія Рутського. «Analecta», сер. II, секц. II, т. III-IX, вип. 3-4. Roma, 1960.

Голубєв С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвиженики. Том I і II. Киев, 1883, 1898.

Голубев С. И. Материалы для истории Западно-Русской Церкви. «Труды Киевской Духовной Академии», 1878.

Голубець Микола. Українське малярство XVI—VII ст. Львів, 1920.

Голубинский Е. История канонизации святих в Русской Церкви. Москва, 1904.

Головацький Р. Митрополича Семінарія Рутського. «Analecta OSBM». Romae, 1960.

Горбач О. Павло Беринда як етимолог. «Науковий Збірник Українського Вільного Університету». т. VI. Мюнхен, 1956.

Гординський Я. Український елемент у діяльності Йосафата Кунцевича. «Записки ЧСВВ», Жовква, 1925, т. I, в. 2-3.

Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958.

Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. ЗНТШ», т. 156. Збірник: «В 300-ліття Хмельниччини», Мюнхен, 1948.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1913. Львів, 1933.

Грушевський М. Історія України. т. VI. Нью-Йорк, 1955.
Грушевський М. Історія України. т. VII. Нью-Йорк, 1956.
Грушевський М. Історія України. т. VIII, ч. 1 і 2. Нью-Йорк, 1956.
Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Львів, 1919.
Гуслистий К. Г. Боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів за воз'єднання з Росією в XVI — в першій половині XVII ст. «Визвольна війна 1648—1654 рр. і воз'єднання України з Росією». АН УРСР, К., 1954.
Гуслистий К. До історії брацлавського повстання в 90-их роках XVI ст. «Наукові записки АН УРСР», кн. I, Уфа, 1942.

Delger F. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuen Zeit. München—Berlin, 1924.
Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII ст. «Записки НТШ», томи 60-64. К., 1905.
Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вінніпег, 1949.
Дорошенко Д. Нариси історії України. Вип. II. Варшава, 1932. I і II т. Мюнхен, 1968.
Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940.
Дублянський А. о. Українські святі. Мюнхен, 1962.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII ст. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством. М., 1899.
Enaceanu Gh. Petru Mohila. Bucuresti 1883—1884.
Erbiceanu C. Petru Mohila (Biserica Ortodoxa Româna t. XXXII. Bucuresti, 1909.

Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII в. «Зап. Ніженського Ін-ту Нар. Освіти», кн. VI, Ніжен, 1926.
Єршов А. Ніженські цехи в першій половині XVII ст. «Чернігів та півн. Лівобережжя», К., 1928.
Єфремов Сергій. Повне зібрання творів Т. Шевченка т. IV. ДВУ, 1937.

Жукович П. И. Киевский Собор 1629 г. «Христианское чтение», кн. I-II, 1911.
Жукович П. И. Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 г. «Зап. Петерб. Дух. Академии», т. VIII, 1911.
Жукович П. И. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковною униею. I-VI, СПБ, 1901—1912.
Жуковський А. Петро Могила і питання єдности Церков. Париж, 1969.

Іванис В. Церковні братства та їх значення для українського народу. «В обороні віри», ч. I, Торонто, 1955.
Іларіон, митроп. Українська Церква, т. I. Прага, 1942.
Jonescu Teofil. Archimandrite. La vie et l'oeuvre de Pierre Mohila, Metropolite de Kiev. Paris, 1944.
Iorga N. Istoria Bisericii Române. Том I, Bucuresti, 1908.
Ісаїв Петро. Берестейська унія за новими дослідами. Філядельфія, 1953.
Ісаїв Петро. Чи тільки самі єпископи хотіли Берестейської унії? «Ковчег», чч. 8-9, 1952.

Карпатська Україна. Географія, історія, культура. Львів, 1939.
Карташов А. Очерки по истории русской церкви, т. II. Париж, 1959.
Квітковський Д., Бридзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле й сучасне. Париж-Філядельфія-Дітройт, 1956.
Клименко П. И. Западно-русские цехи XVI-XVIII ст. К., 1914.
Клименко П. І. Цехи на Україні, т. I, К., 1929.
Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

Ковальський І. С. Зв'язки Львова з Росією в XVI-XVII ст. «Нариси історії Львова». Львів, 1956.

Ковальський І. С. Політичні зв'язки українських західньо-руських земель з Російською державою в другій половині XVII ст. «Наукові Записки Львівського Державного Університету», т. 43, в. VI. 1957.

Колосова В. Історія української літератури, т. І. К., 1967.

Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1916.

Королюк В. Д. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. «Славянский архив АН СССР». М., 1958.

Костомаров Н. Киевский митрополит Петро Могила. «Русская история в жизне описаниях ее главнеиших деятелей СПБ 1874.

Костомаров Н. О причинах и характере Унии в Западной России. Науково публіцистичні і полемічні писання Костомарова, за ред. М. Грушевського. «Іст. Секція УВАН», 1928.

Костомаров Н. Очерки торговли Московского государства в XVI-XVII ст. «Исторические монографии», т. XX, СПБ, 1889.

Коялович М. И. Литовская церковная уния, т. II, СПБ, 1861.

Крымский А. И. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения. К., 1895.

Крип'якевич Іван. Джерела з історії Галичини періоду февдалізму до 1772 р. Огляд публікацій. Вид. АН УРСР. К., 1962.

Крип'якевич І. Історія Гуцульщини. ЛНВ. Львів, 1923, Кн. XI, том LXXXI.

Крип'якевич І. Українські козаки в европейських політичних плянах 1620—1630 рр. «ЗНТШ», CXVII-CXVIII.

Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. I, М., 1877.

Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. М, 1888. «Чтения в Имп. Обществе истории и древностей российских», М., 1908.

Куліш П. Твори т. VI, Львів, 1908, т. VII, Львів, 1910.

Курилас Б. о. Зєдинення архиспископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному насвітленні. Вінніпеґ, 1962.

Курінний П. Нариси з історії української археології. Авґсбурґ, 1946.

Лазаревский А. Лубенщина и кн. Вишневецкие. «Киев, старина», т. I-III. К., 1896.

Ласота Е. «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», К., 1890.

Левицкий О. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. «Архив ЮЗР», т. IV, К., 1883.

Левицкий О. Антитринитаризм и социниа. на Руси. «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. VI.

Левицький О. Унія і Петро Могила, київський митрополит. К., 1875.

Левицкий О. Южно-русские архиереи в XVI-XVII в. «Киевс. Старина». К., 1882.

Липиський В. Аріянський сеймик в Киселині в 1638. «Причини до історії аріянів на Україні». «Записки НТШ», XCVI.

Липинський В. Релігія і Церква в історії України. Філядельфія, 1925.

Липківський В. Спогад про Петра Могилу. «Церква і Життя», Н. Ульм, 1963.

Лисяк-Рудницький І. Праісторія та рання історія Закарпаття. «Енциклопедія Українознавства».

Likowski E. Unia Brzeska. Poznań 1894.

Ліковський Е. Берестейська унія. Український переклад з польської. Львів, 1916.

Łoziński W. J. Patriciat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI-XVII w., Lwów, 1892.

Логвин І. Г. По Україні. К., 1968.

Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філядельфія, 1954.

Луців В. Маловідома українська княжна на чеському престолі. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1963.
Lubomirski J. Adam Kisiel, wojewoda Kijowski. 1905.

Макарій. (Булгаков) митр. История русской церкви, т. I і II. Москва, 1864. Т. XI, М., 1882.
Максимович М. Собрание сочинения, т. I. Київ, 1876, т. II. Київ 1878.
Malvy A., Viller M. La confession Ortodoxe de Pierre Mohila. Paris, 1927.
Марисюк Маркіян. Митрополит Йосиф Велямин-Рутський. В 300-ліття його смерти. Жовква, 1937.
Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. «Українська література», К., 1943.
Мединський С. Братські школи України і Білорусії в XVI-XVII ст. К., 1958.
Миклашевский И. К истории хозяйственного быта Московского государства. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII в. 1894.
Michalcesku J. Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orientalen Kirche. Leipzig, 1904.
Собственноручные записки Петра Могили. Архив. ч. I, т. VII, К., 1887.

Нагаєвський І. о. Об'єднання Церкви й ідея патріярхату в Києві. Торонто, 1961.
Назарко І. о. Київські і галицькі митрополити. Торонто, 1963.
Наливайко Дам'ян. Радянське укрлітературознавство т. II, М., 1967.
Нельговський Ю. Історія мистецтва т. II, К., 1967.
Неточаєв В. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу. «Наукові Записки Ужгородського державного університету», т. IX, Ужгород, 1954.
Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения кн. Вишневецких в Левобережной Украине. «Чтения в Истор. Об-ве Нестора-Летопис». К., т. XIV
Огієнко І. Дерманська друкарня. Істор.-літературний нарис з життя давньої Волині «Духова Бесіда», ч. 6-7. Варшава, 1924.
Огієнко І. Иноземные елементы в русском язике. Київ, 1915.
Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. І. Львів, 1925.
Огієнко Іларіон Митрополит. Історія української літературної мови. Вінніпеґ, 1950.
Огієнко Іларіон Митрополит. Князь Константин Острозький і його культурна праця. Вінніпеґ, 1958.
Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. Варшава, 1930.
Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963.
Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957.
Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, 1951.
Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Мюнхен, 1947.

Павло Алепский. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию. М., 1897.
Павлуцкий Гр. Древности Украины. К., 1905.
Падалка Л. И. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. 1914.
Panaitescu P. P. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila dans les Principautés Roumaines (Mélanges de l'Ecole Roumaine de France. Paris, v. I, 1926.
Пачовський В. Історія Закарпаття. Мюнхен, 1946.
Pelesz Julian Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom. I-II, Wien, 1878—1880.
Pelz J. Ceny w Gdańsku w XVI-XVII wieku. Lwów, 1937.
Перетц В. І. Іван Вишенський і польська література XVI ст. «Науковий Збірник», К., 1924.

Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVII-XVIII стол. Ленинград, 1929, 1962.

Петрушевич А. Сводная галицкорусская летопис. Том I і II. Львів, 1874—1889.

Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві. Вид. УВАН у США. Нью-Йорк, 1959.

Покровский А. О соборах Юго-Западной Руси XV-XVII вв. «Богословс. Вестник», 1906.

Полонська - Василенко Н. Братства на Україні в минулому й сучасному. Мюнхен, 1947.

Полонська - Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпеґ, 1969.

Полонська - Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1963.

Полонська - Василенко Н., Чубатий М. Історія Церкви. «Енц. Українозн.» Том І, частина 3. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.

Полонська - Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви. «Український Збірник», кн. 14. Мюнхен, 1958.

Pulaski Kaz. Pierwsze lata publicznego zawodu Ad. Kisiela (1621—1635). «Szkice i poszuk. historyczne» I, 1887.

Пушкарев С. Обзор русской истории. Нью-Йорк, 1953.

Радзикевич В. Історія української літератури. Мюнхен, 1946, або Нью-Йорк, 1956.

Рождественский С. Петр Могила (Чтения в Обчестве истории и древностей российских). М., 1877.

Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білій Русі. XVI-XVIII ст. К., 1929.

Сидоренко Н. Київ — культурний центр України в першій половині XVI ст. «Історія Києва» К., 1960.

Січинський В. Архітектура дерев'яна. «Енц. Українозн.», т. І, частина 3. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.

Січинський В. Ґотика й ренесанс. «Е. У.», III.

Sitsczynskyj W. Das Künstlirische Lwow - Lemberg. «Ukraine», München, 1954, Nr 1-2.

Sitschynskyj W. Monumenta architecturae Ucrainae. Leipzig-Praga, 1940.

Січинський В. Чужинці про Україну. Прага, 1942.

Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI-XIX. Прага, 1935.

Січинський В. Історія українського ґраверства XVI-XVIII вв. Л.

Стрельбицкий І. Уніятские церковные соборы с конца XVI в. до воссоединения униатов. Одесса, 1891.

Студинський К. «Пересторога» — руський пам'ятник початку XVII ст. Л., 1895.

Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, t XIII. Historica Russiae Monumenta, t., II.

Терновский С. И. Киевский митрополит Петр Могила, «Киевская Старина», т. II. К., 1882.

Тітов Ф. І. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні. XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до укр. стародруків, К., 1924.

Тітов Ф. Стара вища освіта в Київській Україні XVI поч. XVII ст. Київ, 1924.

Титов Ф. И. Типография Киево-Печерской Лавры. Т. I., К., 1916.

Федотов. Святые древней Руси. Париж, 1956.

Філалет Христофор (Бронський М.). Апокрисис, албо отповідь на книжки о соборі Берестейскому. Вільна (польська мова) 1597; Острог, 1658, (україн.).

Флоровский Г. Пути русского богословия. Пар. 1937.

Франко І. Іван Вишенський і його твори. Л., 1895.

Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910.

Франко І. Южнорусская литература. Энциклоп. словарь Брокгауза и Эфрона, т. 41, 1904.

Харлампович К. И. Западнорусские православные школы. Казань, 1894.

Харлампович К. И. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, т. I, 1914.

Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—1632. Warszawa, 1934.

Холмський І. Історія України. Мюнхен, 1949.

Хомин П. Митрополит Йосиф Велямин-Рутський і його освітні змагання. «Богословія» І. Львів, 1923.

Чистович И. И. Очерки истории Западно-Русской Церкви. СПБ, 1881-1884.

Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956.

Шевченко Ф. Перший ВУЗ на Україні і в усій Европі. «Наука і суспільство», ч. 7, К., 1967.

Шероцький К. Білоусовська церква. «Основа», 1915, вересень.

Шиппер И. Расселение евреев в Польше и Литве от древнейших времен до конца XVII ст. «История евреев в России», т. I, М., 1915.

Шмурло Є. Римская Курия в Православном Востоке в 1609—1654 гг. Прага, 1928.

Шульгин О. Золота Буковина. «Розбудова Нації», ч. 22, Торонто, 1958.

Щербаківський В. Церковна архітектура. «Analecta» ORBM, Сер. II, секц. II, т. III (IX), вип. 1-2.

Щурат В. Потієва унія, «Діло», ч. 137. Львів, 1913.

Щурат В. Українські джерела до історії філософії. Львів, 1908.

Ювілейна пам'ятка в 300 ліття смерти Йосифа Велямина Рутського, київо-галицького митрополита. Прудентополіс, 1937.

Jabłonowski A. Akademia Kijowo-Mohilańska. 1899.

Яковлев А. И. Засечная черта Московского государства в XVII в. К., 1916.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Опрацював Роман Дебрицький

А

Абрагам, В., поль. історик 117, 158, 138, 291
Абрамович, Д., історик 220, 291
Авґуста-Анастасія, кн., д. Ґедиміна 307, 425
Авдей, різьбар 264
Авдокія, кн., д. Андрія 424
Авраамка, літописець 15, 432
Агапіт, св. монах 236, 241
Агафія, кн., д. Святослава 275
Аґафія, кн., д. Всеволода, 274, 289
Агата, кн., д. Вячка Полоцького 272
Аґнеса, кн., д. Болеслава 277
Аґрипіна, кн., д. Ольґерда 425
Аґріколя, нім. гуманіст 384
Адальберт, єп., післанець Оттона 105
Адельгайда-Евпраксія, д. Всеволода І, ж. нім. цісаря 140, 141, 277
Адлага, кн., ж. Володимира В. 270
Адріянова-Перетц, В. П., укр. історик 70, 78, 81
Аєпа, полов. хан 275, 279
Айналов, Д. В., рос. історик 104, 259
Албан, св. 143
Александер, Македонський 242
Алексеев, М. П., істор. 140, 147, 176, 291
Алексінський, 269
Алемпій, монах, маляр 236, 263
Алмос, угор. король 276
Алпатов, М., істор. 291
Альбовський, Е., істор. 525
Альбрехт, австр. цісар 425
Альдона-Анна, кн., д. Ґедиміна 307, 425
Аль Масуді, араб. літописець 71, 77, 89, 93, 111
Альмус (гл. Ольма), угор, вождь 65
Амартол, Ґеоргій, візант. хроніст 241
Амман, А. М., італ. істор. 115, 291
Анастазій, митроп. Сучавський 470
Анастас, свящ. з Корсуня 116
Анастасія, кн., д. Василя І, 333, 424
Анастасія, кн., ж. Всеволода IV 275
Анастасія, кн., ж. Гліба Всесл., 237, 254, 272, 276
Анастасія, кн., д. Івана Яросл., 425
Анастасія, кн., ж. Корибута 424
Анастасія, кн., д. Льва І, 278
Анастасія, попівна 418
Анастасія-Аґмунда, кн., д. Ярослава Мудрого 128,136, 270
Ангелос, візант. царевич 274
Андреєва, М. А., істор., 291
Андрей, маляр 418
Андрей, Боголюбський, кн. 10, 154, 155, 159, 162, 177-179, 220, 257, 267, 279, 284, 513
Андрей, угор. королевич 197
Андрей II, угор. король 166, 192, 194-197, 200
Андрей, учень-маляр 418
Андрей, кн., с. Ярослава II, 191, 205, 279
Андрій, двір. чоловік кор. Данила 203
Андрій, кн. Владимирський 278
Андрій, кн. Волод. Волинського 277, 283
Андрій, кн., с. Володимира 424
Андрій, кн., зять Мстислава III 288
Андрій, кн., с. Ольґерда 312-314
Андрій, кн. Суздальський 274, 275
Андрій, маляр 417
Андрій, кн. Чернігівський 278
Андрій, кн., с. Юрія Львовича 210, 251, 278, 290, 370
Андрій, угор. король, 128, 136, 270
Андріх, чесь. король 120
Андріяшев, О. М., проф., укр. історик, 20, 173, 291, 429
Андронік, Комнен, гр. царевич, муж Ірини-Добродії 150, 277
Андрусяк, М., укр. історик 27, 94, 126, 127, 176, 209, 211, 212, 291, 307, 308, 362-364, 429, 448, 450, 473, 525
Андрушко, кн., с. Федора 424
Анисимов, А. И., істор. 263
Аничков, Е. В., рос. історик 76, 82, 291
Анна, візант. цісарівна Мономах, ж. Всеволода Ярославича 127
Анна, кн., ж. Вітовта 423
Анна, кн., ж. Ігоря-Івана 273
Анна, кн., ж. Свидриґайла 425

Анна, кн., ж. Яґайла 425
Анна, кн., д. Ярослава, ж. франц. короля 128, 129, 253
Анна-Олена, кн., ж. Василія III, 336
Анна — дивись Ганна
Антоній, митроп. Галицький 290, 322, 323
Антоній, Печерський, монах 130, 137, 168, 222, 236, 237
Антонович, В. Б., проф., укр. історик 9, 20, 21, 22, 31-34, 82, 96, 293, 312, 429, 525
Антонович, Д. В., укр. історик 56, 515, 525
Антонович, М., укр. історик 27, 55, 56, 291, 365, 429, 515, 525
Антоновський, М., історик 16
Анчевський, власн. дому у Львові 416
Аполінарій, св. Равенський 242
Аполлон, гр. бог 57
Апостол, Данило, гетьман 28
Ардагаст, цар антів 69
Аристей, 55, 84
Арістотел, гр. філософ 243, 245, 399
Аркас, Микола, укр. історик 525
Арне, Т., швед. історик 74, 82, 94, 232
Арсеній, екзарх Єрусалим. патріярх 472
Арсеній, проф. гр. мови 399
Артаманов, М. І., сов. історик 82
Артеміда, гр. богиня 57
Артемій, гал. єпископ 197, 203
Арциховський, А. В., сов. археолог 82, 240, 264
Асєєв, Ю., архітект. дослідник 133, 258, 260
Аскольд, легенд. кн. Києва 90-95, 103, 110, 116, 157, 219, 250
Аскоченський, В., історик 525
Астахов, В. Й., сов. історик 14, 15, 35
Атаванті, італ. купець 467
Атанасій — дивись: Кальнофойський
Атілла, цар гунів 62
Ахмет, хан Золотої Орди 338

Б

Бабель, нім. гуманіст 384
Бабенко, В., археолог 82
Бабич, бурмістер Вільни 400
Бавмґартен, де Н., історик 118, 120, 127, 140, 150, 176, 195, 238, 239, 243, 244, 291, 326, 338, 333, 336
Багалій, Д. І., проф., укр. історик 6, 7, 20, 21, 25, 32, 35, 55, 84, 291, 525
Багалій-Татаринова, О. Д., укр. історик 25, 32
Базилевич, В. М., проф., укр. історик 21, 25, 34
Базилевич, К., сов. укр. історик 31
Байда, кн. Вишнивецький Дмитро, організатор козаків, 362, 363
Балабан, Гедеон, єп. Львівський 383, 389, 391, 394, 421, 441, 442, 458, 459, 469, 470, 501, 507, 511, 515
Балабан, Федір, вл. друкарні в Стрятині 503, 506
Балабани, укр. шлях. рід 458
Балдуїн, кор. Єрусалиму 143
Балінґ, нам. кн. Ракочія 498
Бальнетто, пап. нунцій 388
Бандінеллі, різьбар з Фльоренції 414
Бандке, С., поль. учений 396
Бантиш-Каменський, Д. М., укр. історик 17
Баран, С., д-р, парляментарист 390, 391, 429
Баранович, О. І., укр. історик 25, 34, 429, 525
Барац, історик 80
Барбоні, Петро, архітект 415, 512
Барвінський, Б. О., укр. історик 24, 33
Барвінський, В. О., проф., укр. історик 21, 32
Барвінський, О., педагог 22
Бартко, війт Сянока 211
Бартоломей, англ. енциклопедист 204
Барул, Андрій, повстанець 337, 354
Батій, монгол. хан 18, 184, 185, 187, 191, 205, 513
Бахрушин, С. В., сов. історик 31
Бєднов, В. О., історик 429, 525
Безвенглинський, Б., археолог 51, 84
Безносов, С., історик 429
Белевські, кн. рід 334
Беля, кн., син Коломана, угор. короля 148
Беля, угор. король, с. Ладислава 128
Беля, кн., с. Ростислава 280
Беля I, угор. король 273
Беля III, угор. король 166
Беля IV, угор. король 189, 197, 198, 201, 278, 280, 453

Белькевич С. С., скарб. Віленський 378
Бенедикт, св. Нурсійський 242
Бенедікт IV, папа Римський 107
Беовульф, св. Рим. Церкви 143
Беринда, Памва, наук. 441, 445, 504-508, 510
Беринда, Степан, поет 504, 505, 509
Бернард, св. з Клерво 375
Бершадський, історик 429
Белаєв, Н., історик 95
Бельскі, бояр. рід, обмосковлений 343
Биховець, літописець 15, 326
Биховець, полковник 449
Бицилли, М., історик 291
Біану, І. Г., румун. історик 525
Бібіков, С. М., археолог 49, 82
Біднов, В., проф., укр. історик 27
Бліфельд, Д. І., історик 72, 82
Блуд, боярин 108, 113
Боболинський, Л., монах, хронікар 15
Бобрикович, Йосиф, єп. Мстиславський 487
Бобринський, А. А., граф, істор. 59, 82, 85
Бова, Королевич, літер. постать 406
Богаєвський, Б., археолог, 82
Богдан, молд. воєвода, повстанець 337, 354
Богдан I, засновн. держ. Молдавії 451
Боговитини, укр. бояр. рід 353, 387
Богослов, Григорій, св., 515
Богун, Дам'ян, історик, 263, 291
Богусевич, В. А., сов. історик 132, 255
Богуславський, сов. укр. історик 291
Богша, ювілір 240
Бодянський, рос. історик 130
Бож (або Боз), кн. антів 68, 69, 77
Боїми, рід у Львові 415, 512
Болгарин, Н. С., болг. історик 118, 243, 291
Болеслав, герц. Шлезький 275
Болеслав, кн., син Володимира В., 271, 281
Болеслав I, Хоробрий 120, 123, 124, 125, 127, 129, 157, 231, 270, 343
Болеслав II, Сміливий 135, 136, 138, 200, 275, 343
Болеслав III, Кривоустий 148, 276
Болеслав IV, поль. король 152, 277
Болеслав Мазовецький, с. Предслави 208
Болеслав Малопольський, поль. кн., 201, 208
Болеслав Рудий, чес. король 120
Болеслав-Юрій, кн., с. Тройдена 278, 290
Болеслава, кн., д. Святослава III, 273, 274
Болотніков, повстанець 345, 440
Бона, Сфорца, ж. Сігізмунда I, 325, 340, 367, 378, 379, 384, 466
Боняк, хан половців 144
Боплян де, Л., франц. інж., 344, 457
Борецький, Іван пізн. митрополит. Йов 398, 405, 441, 443, 445, 472-475, 479, 482-485, 487, 494, 499, 507, 511, 523
Борис, болг. цар 97
Борис, болг. цар, Георгієвич 276
Борис, кн., с. Володимира В., святий 115, 117, 120, 123, 129, 135, 143, 152, 159, 168, 169, 175, 176, 220, 228, 233, 236, 243-246, 267, 271, 281
Борис, кн., с. Всеслава I, 272, 283, 284
Борис, кн., с. Вячеслава 139
Борис, кн., с. Давида 272, 286
Борис, Ґодунов, моск. цар 345
Борис, кн., с. Коломана 148
Борис, кн., с. Юрія Довгорукого 279, 284
Борзобагатий-Красенський, Іван, єпископ 378, 379, 412
Борисенко, С. Г., укр. історик 25
Борискевич, Ісаак, єпископ 473, 483, 488, 511
Борислав, боярин Ярослава М., 133
Бориславич, Петро
Борщак, Ілля, укр. історик 27, 28, 129, 291, 429, 525
Бочкай Стефан, угор. кальвініст 454, 498
Боян, співець 247, 248
Бравлин, русь. князь 78
Брайчевський, М. Ю., укр. історик 35, 66-69, 82, 256, 259, 265, 291, 525
Братислав II, чес. король 136
Бриндзан, Т., автор 451, 496
Бровер, І., укр. історик 32
Бронський, Криштоф Мартин, полемі́ст під псевдом Христофор Філалет 398, 403, 404
Бруно, єп. з Кверфурту 112, 118, 119
Брунов, Н. І., сов. істор. архітектури 260, 291
Бруцкус, Ю., купець 230

Брянські, укр. обмосковл. княжий рід 353
Брячеслав, кн., с. Василька I, 272, 284
Брячеслав, кн., с. Давида 282
Брячеслав, кн., с. Давида Переясл. 282
Брячеслав, кн., с. Давида Полоцького 272, 282
Брячеслав, кн., с. Ізяслава 271, 272, 281
Брячеслав, кн., с. Святополка II, 276, 283
Бубнівський, Лев, козац. осавул 450
Будда, основник буддизму 241
Будкевич, ієромонах 475
Будний, Семен, перекладач Євангелії 385, 400
Бургард, еп. Штаденський, 136, 137
Бургарт, еп. Трієрський 127, 271, 274
Бурко, А., священик 525
Бурундай, татар. воєвода 206
Буслаєв, В., купець в Новгороду 170
Бут, Антон, гетьман запорож. 447
Бут-Павлюк, Павло, коз. гетьман 449
Бучацькі, поль. магн. рід 353
Бучинський, В., публіцист 525

В

Ваврик, М., свящ., укр. історик 28
Вальдемар I, король Данії 150
Ванько, кн. Мазовецький 425
Варвара, кн., д. Радзівілла 431
Варвара, малярка 418
Варда, Фока, візант. полководець 115
Варлаам, митрополит 496
Варнеке, А. Б., укр. історик 32, 55, 82
Вартеслав, кн., внук Ярослава М., 127
Василенко, М., академік, істор. права 21, 24, 25, 429, 525
Василенко, Н. П. (М.), 425, 525
Василиса, кн., д. Івана Гольштинського 424
Василій Великий, святий 241,515
Василій I, візант. цар 92, 93
Василій I, кн. Московський 208, 317, 319, 328, 332, 333, 423, 424
Василій II, візант. цар 115
Василій II Сліпий, кн., с. Василія I 280
Василій III, кн. Московський 280, 335, 336
Василій, кн. с. Ярослава II, 279
Василій Шуйский, цар Московський 345
Василь, священик, друкар 398
Василь, публіцист 401
Василь I, візант. цісар 92, 93
Василь, кн., с. Коріята 424
Василь, кн., с. Михайла 423
Василь, кн., с. Семена 332, 424
Васильєвский, В. Г., історик 79, 81, 82, 91, 93, 113, 141, 222, 230, 292
Василько, кн., с. Володаря 286
Василько, кн., с. Володимира II, 273, 278, 286
Василько, кн., с. Константина 279, 288
Василько, кн., с. Мстислава 274, 288
Василько, кн. Полоцький 274
Василько, кн., с. Рогволода 272
Василько, кн., с. Романа 10, 193-196, 199-201, 203, 206, 207, 209, 212, 247, 250, 278, 279, 287-289
Василько, кн., с. Романа 278, 290
Василько, кн., с. Ростислава 139, 144-146, 163, 174, 217, 218, 246, 273, 282, 283
Василько, кн., с. Ростислава 272
Василько, кн. Ростовський 280
Василько, кн., с. Святослава 272, 283-285
Василько, кн., с. Юрія 153, 279
Василькович, Григорій, двірський 197
Василькович, Михайло, перекладач 400
Васіян, втікач з Москви 385
Васько, маляр 418
Вацлав, святий з Чехії 143, 243
Вацлав II, чес. король 208
Вейман, Т., поль. історик 229
Велес, слов. божок 75, 97, 175
Великий Атанасій, свящ. ЧСВВ, укр. історик 28, 199-201, 292, 429, 501, 503, 525, 526
Великий, Данило, боярин 221
Величко, Самійло, коз. літописець 16
Велямін, батько митропол. Рутського 477
Вельфи, нім. королів. рід 193
Венжик, Ян, примас Польщі 487
Вербицький, Тимофій, вл. друкарні в Києві 503
Верещинський, катол. єпископ 365, 513, 519
Вернадський, Г. В., рос. історик 62-65, 68, 82, 292

Верхуслава, кн. ж. Болеслава IV, 152, 277
Верхуслава, кн., ж. Ростислава 253
Винар, Л., проф., укр. історик 34, 35, 112, 118, 292, 365, 429, 430, 518, 526
Винницький, правосл. єпископ 458
Винницькі, укр. шляхет. рід. 458
Висоцкий, С. А., сов. історик 292
Витанович, І., укр. історик 27, 35
Витвицькі, укр. шляхет. рід 458
Вишата, воєв. Ярослава М., 127, 132, 220, 221
Вишата, Варлаам, ігумен 130, 221, 236
Вишатич, Ян, син воєводи 132, 221, 235
Вишатич, комендант м. Ярослава 254
Вишенський, І., монах 403, 404
Вишеслав, кн., с. Володимира В., 270, 281
Вишеслава, кн., д. Святослава II, 275
Вишеслава, кн., д. Ярослава Осьмомисла 273
Вишневецька, Раїна, кн., 495
Вишневецький, Дмитро (Байда), 451, 452
Вишневецький, Михайло, маґнат 344, 456
Вишневецький, Олександер, маґнат 344, 456
Вишневецький, Стефан, дід Байди, 452
Вишневецький, Юрій, князь 465
Вишневецький, Ярема, маґнат 456, 457
Вишневецькі, укр. шляхет. рід 321, 344, 361, 385, 386, 439, 455, 456, 467, 488, 495, 514
Вінґлід-Олександер, кн., с. Ольґерда 425
Віклеф, реформатор 384
Віктор III, папа 141
Вільгельм, австр. герцоґ, м. Ядвіґи 315
Вільгельм I, король Данії 150
Вільгельм Завойовник, король Нормандії 128, 140
Вінітар, цар остґотів 68
Вінклер, Е., поль. історик 519, 526
Вінтер, Едвард, нім. істор. 114, 292, 384-386, 390, 393, 394, 396, 430, 475, 526
Вінтоняк, О., д-р, викладач УВУ 34
Віра, кн., д. Всеволода III, 274
Віт, чеський святий, 143, 242, 243
Вітовт-Олександер, кн., литов., с. Кейстута 10, 280, 305, 313, 315-321, 233-327, 332, 333, 347, 349, 353, 374, 377, 405, 423, 426
Владимиров, П. П., рос. істор. 292
Владимирський-Буданов, М. Ф., рос. історик права 120, 176, 232, 292, 430
Владислав, боярин Ігоря I, 99
Владислав, кор. польський, с. Яґайла 327-329
Владислав II, кор. чеський 148, 152
Владислав IV, кор. польський, с. Сігізмунда III, 346, 440, 441, 447, 448, 461, 480, 486-488, 493, 500, 502
Владислав, кор. чеський і угорський, с. Казіміра 425
Владислав-Герман, тесть Ярослава Святополк., 276
Владислав Лисий, кор. угорський 128
Владислав Локетек, кор. польський 210
Владислав, кн. Опольський 10, 213, 214, 309, 316, 359, 380
Влас, святий 237
Власовський, В. І., укр. історик 117, 292, 322, 324, 329,-331, 376, 378, 379, 381-383, 386, 388-391, 393, 394, 403, 404, 413, 430, 443, 448, 469-473, 475, 476, 480, 481, 483-485, 487, 489-495, 499-501, 503-507, 511, 512-514, 526
Власт, Петро, зять Святополка II 276
Влодарскі, поль. історик 292
Вовк, Хведір. укр. антрополог 44, 52, 82
Вовчий Хвіст, воєв. Володимира В., 110, 113
Воєводський, М., рос. археолог 46, 82
Возняк, М., укр. історик 18, 35, 292, 395, 403, 430, 472, 500, 512, 526
Войдат, кн., с. Кейстута 423
Войнар, М., свящ., укр. історик 292
Войшелк, кн., с. Мендовга 202, 207, 209, 306
Воліцкі, Ф., поль. публіцист 430
Волков, Ф., історик 430
Волкович, Й., публіцист 510
Волконский, А., свящ., князь 387, 430
Волконські, змосковл. укр. рід 353
Володар, кн., с. Гліба 272, 285
Володар, кн., с. Ростислава 139, 144, 163, 273, 277, 282, 284
Володимир I, Великий, св., в. кн. 6, 7, 9, 28, 75, 79, 91, 92, 99, 102, 103, 105, 107, 108, 110-115, 117-128, 130-132,

149, 157-159, 162, 163, 169, 171, 173-176, 179-181, 188, 196, 215, 224, 233, 236, 237, 244, 245, 247, 252, 253, 256, 258, 262, 270-272, 281, 305, 444, 453, 469, 473, 490, 491, 500, 510, 519

Володимир, в. кн., с. Всеволода І, Мономах, 10, 14, 78, 136, 138-140, 142-149, 154, 160, 161, 166, 175, 176, 179-182, 215-217, 220, 222, 226, 228, 230, 237, 239, 241, 242, 247, 249, 252, 254, 257, 277, 279, 283, 334

Володимир, кн., с. Всеволода ІІІ, 274, 275, 288, 289

Володимир, кн., с. Гліба 172, 286

Володимир, кн., с. Давида 274, 284

Володимир, кн., с. Ігоря 248, 273, 275, 287

Володимир, в. кн., с. Мстислава І, 216, 277, 285

Володимир ІІІ, кн., с. Мстислава 278, 290

Володимир, кн., с. Ольґерда 310, 313, 320, 328, 376, 424

Володимир, кн., с. Ростислава 163, 272, 287

Володимир, кн., с. Рюрика 238, 288

Володимир, кн., с. Святополка 276, 287

Володимир, кн., с. Святослава 274, 285

Володимир, кн., с. Юрія 279, 289

Володимир, кн., с. Ярослава М., 126, 127, 133, 134, 216, 271, 273, 281

Володимир, кн., с. Ярослава Осьмом., 10, 165, 166, 175, 192, 273, 274, 286

Володимир-Іван, кн., с. Василька 209, 212, 232, 250, 251, 254, 256, 267, 278, 290

Володимир-Іван, кн., с. Володимира 273, 286

Володимирко, кн., с. Володаря 10, 152, 157, 164-166, 222, 273, 284

Володимирове плем'я · · Мономаховичі

Володислав, дружинник Ігоря І, 78

Володичаї, укр. рід 385

Володша, кн., с. Василька 243, 244, 272

Волос, гл. Велес, 237

Волошин, Ладомир, кн. слуга 359

Вольф, Й., поль. історик 307, 430

Воробей, Маско, маляр 418

Воронин, Н. Н., сов. історик 74, 82, 232, 265, 292

Вороничі, княжий рід 495

Воронов, А., рос. історик 105, 292

Воротинські, зрос. укр. рід 334, 343

Воротислав, боярин Ярослава М., 133

Вояковська, Анна, авторка 363

Вратислав, маркґраф Моравії 273

Всеволод, кн., с. Андрія Боголюб., 155

Всеволод, кн., с. Володимира В., 123, 270, 281

Всеволод, кн., с. Гліба 285

Всеволод, кн., с. Давида 274, 283

Всеволод, кн., с. Ізяслава 281

Всеволод, кн., с. Константина 279,288

Всеволод, кн., с. Мстислава 151, 169, 252, 274, 277, 282, 283

Всеволод, в. кн., с. Олега 10, 149, 151-153, 156, 159, 160, 165, 167, 169, 218, 234, 259, 263, 273, 275, 277, 284, 286

Всеволод ІІІ, Чермний, в. кн., с. Святослава 167, 274, 280, 287

Всеволод, с. Святослава, кн. Трубчевський, 248, 275, 286

Всеволод, кн., с. Юрія 10, 178, 192, 279, 275, 285, 287, 286, 288, 289

Всеволод, кн., с. Ярополка 275, 290

Всеволод, кн., с. Ярослава 274, 276

Всеволод, в. кн., с. Ярослава М., 9, 127, 133-136, 138-144, 150, 156-158, 172, 216, 221, 224, 235, 242, 249, 252, 254, 259, 271, 277, 282

Всеволодовичі, потом. Всеволода І, 146, 151

Всеслав, в. кн., с. Ярослава М., 134, 135, 137, 139, 171, 181, 217, 222, 271, 272, 283

Всеслав, кн., с. Василька 272, 283

Всеслав, кн., с. Рогволода 272

Всеслава, кн., д. Всеволода 275

Всеславичі, потом. Всеслава І, 151

Вязьминські князі, 334

В'язьмітина, М. І., сов. укр. історик 60, 61, 82

В'ятко, кн. плем. в'ятичів 70, 71, 78

Вячеслав, в. кн., с. Володимира Моном., 151, 161, 181, 283

Вячеслав, кн. Турово-Пинський 152, 217

Вячеслав, кн., с. Ізяслава 10, 277, 284

Вячеслав, кн., с. Ярополка 276

Вячеслав, кн., с. Ярослава М., 133, 134, 270, 281

Вячко, кн., с. Ростислава 272

Г

Габор Бетлен, кн. Семигороду 445, 454, 455
Габсбурґи, австр. цісар. рід 498
Гаватович, Яків, автор 509, 510
Гаврило, митроп. Галицький 290
Гаврило, митроп. Київський 286
Гадчек, В., поль. історик 82
Гаєвський, С., автор 430, 526
Галант, І., істор., 526
Галій, М., видавець 35
Галл, Мартин, хроніст 231
Галущинський, Т., автор 526
Галь, свящ. з Сандомира
Ганна — дивись Анна
Ганна, кн., д. Белі IV, 280
Ганна, кн., ж. Всеволода 140, 141, 145, 271
Ганна, кн., д. Всеволода II, 273
Ганна, кн., д. Мстислава 254, 278
Ганна, ж. Романа 194, 195
Ганна, візант. царівна, д. Романа, ж. Володимира В., 115, 116, 119, 120, 265, 270
Ганна, кн., д. Святослава II, 274, 276
Ганна, кн., д. Юрія 276
Ганна, царівна, ж. Ярослава М., 270
Ганна (Аґнеса), кн., д. Ярослава М., ж. Генріха I, кор. Франції 128, 129, 253, 270
Ганна Глинська, кн., ж. Василія III, 280
Гаральд, кор. Норвегії 170
Гаральд II, кор. Англії 140, 147
Гаральд, родич Гаральда, кор. Швеції 128, 140, 266
Гаркави, А. Я., історик 71, 77, 80, 93, 292
Гартвіх, монах з Реґенсбурґа 230
Газелофф, А., нім. публіцист 137, 300
Гаштовт, Мартин, кн. Київський, 332, 424
Гаштовт, Ян, тесть Семена Олелькoвича, 328, 332
Гаштольд, воєв. Вильна 378
Гаюк, монгол. хан 186, 190, 267
Гдашинський, Яцко, архимандрит 379
Гельґа = Ольга, 100
Гельґі = Олег, 100
Генріх I, франц. король, м. Ганни Ярославни 128, 129, 270
Генріх II, нім. цісар 118, 119, 127
Генріх III, нім. цісар 125, 126
Генріх IV, нім. цісар, м. Прокседи Всеволодівни 136, 137, 140, 141, 266, 277
Генріх Валюа, поль. і франц. король 344, 345
Генріх Глоговський, кн. Шлезький 211
Генріх Довгий, маркґраф Нордмарку 140
Генсьорский, А. І., сов. історик 292
Георгій, митропол. 239
Геракл, мітолог. постать 59
Герасим, митропол. 327, 328, 426
Герасимчук, В., укр. історик 24, 26, 33
Гербертс, Б., полеміст 238
Гербурт, М., 415
Гербурти, поль. маґн. рід у Львові 353
Гермайзе, О. Ю., проф., укр. історик 25, 34
Германарих, кор. ґотів 61
Геродот, гр. історик 55, 57, 67, 84
Герцен, О., рос. революціонер 19
Герцики, міщан. рід в Полтаві 460
Гесіод, гр. письменник 67
Гізель, Інокентій, проф., архимандрит 15, 500
Глак, Зеноб, вірм. письменник 78
Глинський, Михайло, кн., повстанець 10, 305, 335, 336, 338
Глинські, укр. рід 376
Гліб, кн., с. Андрія 424
Гліб, кн. Волковийський, 202
Гліб, кн., с. Володаря 272, 284
Гліб, кн., св., с. Володимира В., 115, 117, 123, 124, 129, 135, 143, 152, 159, 168, 169, 220, 228, 233, 245, 246, 267, 271, 281
Гліб, кн., с. Всеслава 147, 237, 272, 276, 282
Гліб, кн., с. Давида 272, 287
Гліб, кн., с. Олега 275, 283
Гліб, кн., с. Ростислава 272, 286
Гліб, кн., с. Ростислава 284
Гліб, кн., с. Святослава II, 138, 139, 240, 274, 282
Гліб, кн., с. Святослава III, 274, 287, 289
Гліб, кн., с. Юрія I, 154, 155, 172, 178, 274, 275, 279, 285
Гліб, кн., с. Юрія Турівського 276, 286, 288
Гліб, боярин Ярослава М., 133
Глібович, литов. сенатор 341
Глібовичі, укр. бояр. рід 386
Глобенко, М. М., автор 430, 509, 526

Глушко, С. В., укр. історик 33
Гогенштавфен, нім. король. рід 193
Гоголь М., письменник 269, 395
Гойська, Анна (Ганна) 395, 413
Гойські, укр. рід 385, 395
Головацький, Р., монах ЧСВВ, укр. історик 501, 502, 503, 526
Голуб, Олифер, коз. гетьман 445, 523
Голубєв, С. Т., історик 430, 490, 526
Голубець, М., автор 430, 526
Голубинський, Е. Е., 91, 92, 105, 115, 116, 119, 129, 190, 233-236, 292, 491, 426
Голубовський, П. В., проф., укр. історик 20, 32, 121, 157, 158, 171, 300
Гольшанський, Іван, кн., 332
Гольшанський, Семен, кн., 326
Гольшанські, кн., рід 376, 495
Гомер, гр. поет 243, 245
Гомолицький, єп. Холмський 390
Гомонай, маґнат 454, 498
Гопнер, вл. будинку у Львові 414
Гораї, спольщ. укр. рід 458
Горбань, М. В., укр. історик 25, 32
Горбач, О., проф., філолог 526
Гординський, Я., автор 526
Гордислава, кн., д. Ростислава 272
Горностаї, укр. рід 386, 455
Горнст, Г., майстер 415
Городцов, В. А., археолог 7, 55, 83
Горські, укр. рід 386
Гошовські, укр. рід 458
Грабовський, С. Я., іст. архітектури 75, 83, 132, 133, 187, 292
Граб'янка, Григорій, літописець 16
Греков, Б. Д., рос. історик 13, 14, 35, 67, 69, 70, 73, 77, 78, 80, 81, 96, 98, 104, 106, 108, 109, 112, 119, 122, 123, 141, 146, 147, 178, 217, 221-226, 237, 244, 253, 255, 292, 293
Грекович, Антоній, ігумен 443, 462, 471, 475, 478
Григорій, св., Богослов 118
Григорій Болгарин, митропол. 330,331
Григорій Болгарин II, митропол. 377, 426
Григорій, диякон 263
Григорій, кардинал 141
Григорій, священик Ольги 104
Григорій, чернець 243
Григорій Мамма, царгород. патріярх 330, 377
Григорій VII, Римський папа 129, 136, 137, 141, 189, 200
Григорій X, Римський папа 387
Григорій XIII, Римський папа 405
Григорій XV, Римський папа 479
Грицак, П., укр. історик 28, 293, 322, 430, 526
Грицько, дяк, візитатор 379
Гришко, В., укр. істор. права 25, 27, 81, 176, 179, 293, 333, 412, 430, 526
Грот, К. Я., рос. історик 90, 128, 148, 293
Грунський, М. К., науковець 110, 243, 293
Грушевська, К. М., укр. історичка 33, 430
Грушевський, М. С., проф., укр. історик 5, 20, 22-26, 29, 30, 33, 35, 36, 53, 55, 68, 69, 71, 75, 80, 83, 89-93, 96, 98, 99, 103-106, 109-111, 115, 116, 122-128, 130-141, 143-152, 154-160, 162-169, 172-174, 176-178, 180, 182, 184-203, 206-212, 215-226, 234-236, 249, 261, 305-343, 347, 348, 351, 353-355, 358-360, 366-380, 382, 383, 385, 387-392, 394-406, 413, 415-418, 420, 430, 440-444, 446, 449, 450, 452, 456-460, 462-468, 477, 482-489, 491-494, 515-517, 426, 527
Грушевський, О. С., укр. історик 20, 24, 25, 34, 430
Гуго, с. Генріха I і Ганни Ярославни 129
Гуд, дружинник Ігоря I, 99
Гудзій, Н. К., автор 293
Гулевич, Гальшка, фундаторка 413, 441, 499
Гулевичі, укр. бояр. рід 353, 387
Гулевич-Вютинський, правосл. єп. Перемиський 458, 470
Гулевичі-Вютинські, укр. кн. рід 495
Гулькевич-Глібовський, Б., намісн. митрополита 513
Гумілевський, Ф., архиєп., історик 19
Гумовські, М., поль. історик 83
Гуня, Дмитро, коз. старшина 449, 450
Гуслистий, К. Г., сов. укр. історик 30, 31, 365, 430, 518, 527
Гурко, кн., с. Федора 424
Гус, Ян, чес. реформатор 324, 384, 422
Гущин, А. С., автор 227, 293
Гюргевич, Івор, боярин 221

Ґ

Ґедимін, кор. Литви і Русі 10, 211, 212, 278, 307-309, 312, 321, 322, 347, 423-426, 486
Ґедиміновичі, потомки Ґедиміна 212, 312, 347, 349, 353
Ґейза II, угор. король 148, 150, 152, 277
Ґембіцкі, примас Польщі 444, 479
Ґепін, Дон Альфонс, фр. історик 526
Ґертруда, кн., ж. Ізяслава 127, 264, 271, 276
Ґертруда, кн., ж. Романа 201
Ґетц, Л. К., 293
Ґізеля, кн., ж. Стефана I, кор. угор., 128
Ґіта, кн., ж. Володимира Мономаха 140, 147, 148, 176, 246, 277, 279
Ґодунов, Борис, рос. цар 439
Ґотьє, Ю. В., автор 83
Ґреґуар, Н., історик 65, 83
Ґріфіна, кн., д. Ростислава 280
Ґросс, С. Ґ., автор 120, 293
Ґустав-Адольф, швед. король 447
Ґюнтер, ґраф Кефенбурґу 278

Д

Давид, хр. ім'я св. Бориса 117
Давид, кн., с. Всеслава I, 272, 283
Давид, кн., с. Ігоря 139, 144, 145, 174, 217, 218, 271, 282
Давид, кн., с. Олега 274, 275, 286
Давид, кн., с. Ростислава 155, 159, 272
Давид, кн., с. Святослава 144, 169, 171, 235, 245, 274, 282, 283, 284
Давиденко, В., мовознавець 17, 28
Дажбог, слов. божок 75, 113, 181, 237
Дадьмаріїв, укр. рід 516
Даниїл, кн., с. Олександра Невського 280, 314
Даниїл, кн., с. Ярослава II, 279
Данилевич, В. Ю., проф., укр. історик 20, 25, 34, 83, 306, 430
Данилевський, Г. П., видавець і автор 19
Данило, герцоґ Баварії 201
Данило, кн., с. Василька 278, 290
Данило, кн., с. Мстислава 278
Данило, кор., с. Мстислава II, 10, 162, 189, 193-208, 211, 215, 217, 218, 220, 222, 231, 234, 235, 238, 239, 247, 250, 254, 256, 267, 268, 306, 310, 317, 334, 369
Данило, єпископ Володимирський 330
Данило, ігумен, паломник 140, 143, 168, 237, 238, 241, 247, 249, 268
Данута-Анна, кн., д. Кейстута 423
Данцас, Й., франц. історик 118, 293
Дарій, цар Персії 60
Дашкевич, М., проф., укр. історик 32, 188, 232, 238, 301
Дашкевич, Остап, староста 362
Дашкевичі, укр. рід 376
Дворнік, Ф., історик 67, 83, 92, 111, 293
Дедаль, легенд. постать 267
Дедо, маркґраф Саксонії 137
Дельґер, Ф., нім. історик 527
Деметера, гр. богиня 57
Демидецькі, укр. шлях. рід 458
Джайхані, араб. письменник 80
Джебе, полков. Чінґіз-Хана 183
Джиджора, І., укр. історик 24, 33
Джотто, маляр 417
Див, мітичний птах 248
Димитрій, кн., с. Василія III, 280
Димитрій, кн., с. Івана IV 280, 345
Димитрій Донський, кн. Московський 280, 314, 322, 333
Димитрій з Тущино, «Лжедмитрій», 345, 439, 440, 461, 518
Димитрій Солунський, святий 265
Диякон, Павло, укр. історик 67
Діва Обида, мітол. постать 248
Дідушицька, ж. грека Корнякта 414
Дінцес, Л. А., науков. 34
Діоґен, муж Мариці Мономахівни 277
Діонісій, митропол. Київський 287, 426
Діонісій, патр. Царгородський 330, 377
Діонісос, гр. божок 57
Дір (Дир), міт. володар Києва 90, 92, 93, 98, 103
Длуґош, Й., поль. історик 237, 293, 332
Дмитриєвський, І., історик 237
Дмитрій, святий 262
Дмитро, воєв., кн., оборонець Києва 184, 189, 197
Дмитро Детько, боярин, кн. Галицький 211, 213, 308, 370, 420
Дмитро Завадич, посадник Новгороду 149, 277
Дмитро-Любарт, кн., брат Ольґерда 310, 314
Дмитро, кн. Тверський 425

Добриня, боярин Володимира В., 102, 103, 107, 108, 113, 247
Добриня, внук Свенельда 131, 220
Добровольський, А. В., історик 55
Добрянський, А., укр. історик 22
Довжа, Юрій, семигород. шляхтич 454
Довнар-Запольський, М. В., проф., укр. історик 7, 20-22, 33, 34, 74, 83, 104, 230, 266, 293, 341, 342, 430
Довспрунк, в. кн. литовський 306
Дольгер, Ф., нім. істор. 293
Доманицький, В., укр. історик 24, 431, 527
Домбровський, О., укр. історик 35
Дометіян, серб. письменник 245
Домінічі, римлянин, будівничий 415
Дорогостайські, укр. рід 386
Дорошенко, Д. І., проф., укр. історик 13-15, 17-21, 23, 24, 26, 27, 29, 31, 34, 35, 36, 127, 185, 264, 265, 309, 340, 385, 394, 431, 520, 527
Дорошенко, Михайло, гетьман 445, 446, 523
Дорошенко, Петро, гетьман 27
Дорофеєвич, Г., науковець 505
Досифей, митропол. 496
Достоєвський, Стефан, зем'янин 378
Достоєвський, Федор, письменник 378
Доценко, О., автор 27
Драгоманов, Михайло, укр. проф. етногр. 19
Драгомирецькі, спольщ. укр. рід 458
Древинський, Лаврентій, посол з Волині 443, 474, 479, 482
Друґет, Анна, графиня 498
Друцькі-Соколинські, укр. рід 480
Дублянський, А., священик 431, 492, 527
Дубровка, кн., д. Юрія II, 200, 278, 279
Дубровський, В. В., проф., укр. історик 25, 27, 30, 31, 33, 35
Дюк Степанович, легенд. постать 113, 229, 247
Дюрер, Альбрехт, нім. ґравер і маляр 515
Дядиченко, В. А., сов. укр. історик 30
Дягилевич, орендар в Києві 376

Е

Еверс, історик 79
Евпраксія, кн., черниця, д. Бориса 272
Евпраксія, кн., д. Ярослава Осьм., 194
Евпраксія-Прокседа-Адельгайда, цариця, ж. Генріха IV, д. Всеволода I, 140, 141, 146, 277
Евстахій, кн., с. Мстислава 271
Едвард, англ. король 148
Едивід, литов. князь 201
Едигей, татар. хан 317, 513
Едігер, Т., нім. історик 230, 294
Едмунд, кор. Англії 128
Едмунд «Залізний Бік», с. англ. кор. Едмунда 128
Егбертс, архиєп. Трієру 137
Ейнгорн, с. угор. кор. Стефана I, 125, 231, 453
Енацеану, Ґ., рум. історик 527
Ербіцеану, Ц., рум. історик 527
Ерденя, литов. князь 306
Еремич, С., археол., 431
Ерік-Едмунд, кор. Данії, 150, 277
Ернст, австр. принц 345

Є

Євдокія, кн., д. Ізяслава I, 276
Євдокія, кн., д. Ізяслава II, 277
Євдокія, кн., черн. ім'я Гордислави, д. Ростислава 272
Євдокія, кн., черн. ім'я Ольги, д. Вячка 272
Євлашевський, шляхтич 396
Євфемія, кн., д. Володимира Моном., 147, 148, 277
Євфемія, кн., д. Володимира III, 278
Євфемія, кн., д. Гліба 155, 274
Євфемія, кн., д. Казіміра, ж. Юрія I, 210, 278
Євфемія, кн., д. Оттона, ж. Святополка 277
Євфросинія, болг. царівна, д. Бориса, ж. Ярослава 276
Євфросинія, кн., д. Михайла, черниця 244, 253, 280
Євфросинія, кн., д. Мстислава, ж. Ґейзи II, 148, 150, 152, 277
Євфросинія, кн., д. Ростислава, свята, світ. ім'я Предслава 244, 253, 272
Євфросинія, кн., д. Ярослава Осьмомисла, ж. Ігоря 273, 275
Єласонський Арсеній, єп., грек 398
Єлисавета, кн., д. Альбрехта з Австрії 425

Єлисавета, кн., д. Ґедиміна 307, 425
Єлисавета, кн., д. Ярослава М., ж. Гаральда, кор. Норвегії 128, 140, 266, 270
Єлисавета, кн., ж. Яґайла 425
Єлович-Малинський, Остафій, єп. Луцький 394
Єндик, Р., проф., антрополог 45, 48
Єремія II, Царгород. патріярх 382, 383, 388, 398, 405, 482
Єремія, Пеласонський архиєрей 472
Єронім, Празький реформатор 384
Єршов, А., укр. історик 25, 527
Єфименко, Олександра Я., укр. історик 22, 107, 294
Єфименко, П. П., укр. історик 43, 83, 132, 255, 294
Єфрем, княжий урядник, монах 236
Єфрем, єп. або митропол. Переяславський 142, 172, 173, 233
Єфрем, митропол. Київський 282
Єфрем II, митропол. Київський 282
Єфремов, С. О., академік 25, 294, 527

Ж

Ждан, М. Б., укр. історик 249
Жебелев, С. А. (ББ), 55, 83
Жекуліна, А., викладач 6
Желиборський, Арсеній, єп. у Львові 503
Жемборські, укр. шляхт. рід 458
Жеславський, князь 407/408
Жмайло, Марко, гетьман 446
Жовковський, єп. Володим. Вол., 379
Жолкевський, Станіслав, поль. гетьман 365, 366, 444, 460
Жолкевські, поль. рід 445
Жукович, П. І., історик 431, 527
Жуковський, А., укр. історик 34, 343, 431, 451, 496, 527

З

Завадич, Дмитро, зять Мстислава I, 149, 277
Завіша, Розенберґ, зять Ростислава 280
Загоровський, Василь, каштелян Волині 395, 396
Загоровський, Є. О., проф., укр. історик 25, 32
Загоровські, укр. маґнати 321, 353, 376, 387, 495
Заїкин, В., історик 79, 83, 103, 107, 114, 294
Зайцев, П. І., проф. публіцист 18, 35
Заклинський, К., укр. історик 22
Закревський, М., історик 19
Залозецький, В., візантолог, 431
Замойські, поль. маґнати 344, 445
Заславська, Анастазія, кн., 413
Заславський, Домінік, кн., 400, 470, 477
Заславські, князі, укр. маґнати 321, 353, 362, 386
Збаразькі, князі, організ. козацтва 362, 386, 445, 456
Збируйський, Діонісій, єп. Холмський 389
Збислава, кн., д. Святополка II, ж. Болеслава III, 276
Звенислава, кн., д. Бориса, черн. ім'я Евпраксія 272
Звенислава, кн., д. Всеволода II, 275
Зебжидовський, воєв. Краківський 393
Земка, Тарасій, учений, ґравер Левкович 505, 510, 511, 516
Земовіт, кн. Добжина, зять Льва I, 278
Земовіт Мазовецький, кн., зять Данила 202, 278, 306, 315
Зеноб Глак, вірмен. письменник 78
Зизаній, Лаврентій, полеміст 399, 406, 441, 445, 484, 506
Зизаній, Стефаній, автор 506
Зіґурд II, швед. король, муж Малфріди Мстиславівни 150, 277
Златарський, В. Н., болг. історик 97, 294
Золотоустий, Іван, святий 507, 508
Зубрицький, Д., історик 194, 294

И

Иванов, П., історик 431
Иессен, А., археолог 55
Иконников, В. С., рос. історик 35, 148
Иллерицкий, В. Е., історіограф 35
Иловайский, Д., рос. історик 169
Истомин, М., історик 431
Истрин, Д. М., історик 97, 294

І

Ібн Даста, араб. географ 80
Ібн Хурдадбег, іран. управитель пошти 74, 80, 114
Ібрагім Ібн Якуб, жид. купець 111, 230
Іван, болг. екзарх 241
Іван, укладач «Збірників Святослава» 138
Іван, кн., с. Володимира 326, 424
Іван, кн., с. Всеволода III, 276, 288
Іван, кн., с. Всеволода Новогород., 277, 282
Іван, єп. Луцький 323
Іван, єп. Холмський 203, 204, 250
Іван, кн., с. Івана III, 280
Іван, кн., с. Івана IV, 280
Іван, кн., с. Рогволода 272
Іван, кн., с. Ростислава, «Берладник», 163, 164, 165, 222, 232, 255, 273, 284, 286
Іван, кн., с. Федора 424
Іван, кн., с. Юрія 276, 285
Іван, кн., с. Юрія I Довгорукого 279, 284
Іван, кн., с. Ярослава-Федора 425
Іван, кн. Гольштинський 423, 424
Іван I, митропол. Київський 119, 124, 129, 130, 233, 281
Іван II Продром, митропол. Київський 141, 142, 244, 282
Іван III, кн., с. Василія II, 280, 333, 334, 335, 338, 339, 425, 513
Іван III, митропол. Київський 142, 282
Іван IV, «Лютий», цар, син Василія III, 280, 336, 334, 345, 400, 439, 477
Іван IV, митропол. Київський 285
Іван VII Палеолог, візант. цісар 328, 329
Іван XV, папа Римський 119
Іван Ватаці, латин. цісар 205, 206
Іван Комнен, візант. цісар 230
Іван Калита, кн., с. Даниїла 280, 314, 322
Іван Христитель, святий 510
Іван Цимісхій, царгород. цісар 106
Іванис, В., професор УТГ 527
Іваницький-Василенко, С. М., історик 25
Іванов, П. І., проф., історик 20
Іванович, Гринь, гравер 515
Івоня, молд. воєвода 363, 364, 452
Ігнатій, Царгород. Патріярх 91, 92
Ігор I, вел. кн., с. Олега Віщого 9, 78, 79, 83, 95, 96, 98-104, 108, 110, 114, 121, 131, 159-161, 233, 244, 246, 256, 270, 281
Ігор, кн. с. Олега Гореслава 284
Ігор II, вел. кн., с. Олега Черніг., 10, 151, 152, 160, 161, 169, 181, 217, 218, 221, 225, 263, 275, 284
151, 152, 160, 161, 169, 181, 217, 218, 221, 225, 263, 275, 284
Ігор, кн., зять Всеволода Муромського 274
Ігор, кн., зять Святослава III, 287
Ігор, кн., с. Олега Гореслава 284
Ігор, кн., с. Святослава 168, 194, 248, 251, 273-275, 285, 286
Ігор, кн., с. Ярослава М., 133, 134, 270, 282
Ігор-Іван, кн., с. Василька 273
Ігор-Іван, кн., с. Володаря 284
Ігор-Іван, кн., с. Ростислава 284
Ігоревичі, потомки Ігоря 194, 215
Ізяслав, кн., с. Василька 272
Ізяслав, кн., с. Володимира В., 271, 272, 281, 282
Ізяслав, кн., с. Володимира Моном., 277
Ізяслав, кн., с. Володимира III, 275, 287
Ізяслав, кн., с. Гліба Курського 275, 283
Ізяслав, в. кн., с. Давида 153, 161, 167, 215, 217, 220, 274, 284
Ізяслав, кн., с. Інгвара 288
Ізяслав, в. кн., с. Мстислава 150-153, 160, 161, 164, 173, 174, 176, 179, 181, 216, 217, 219, 233, 234, 272, 277, 281, 282, 284, 285, 288
Ізяслав, кн., с. Олега 246
Ізяслав, кн., с. Ростислава 282
Ізяслав, кн., с. Святополка 239, 276
Ізяслав, кн., с. Ярослава 282
Ізяслав, в. кн., с. Ярослава М., 9, 125, 127, 130, 133-140, 142-144, 157, 158, 173, 181, 200, 221, 222, 252, 254, 257, 259, 265, 266, 271, 276, 282, 343
Ізяславичі, потомки Ізяслава 125, 139, 145, 147, 162
Іларіон, митропол. Київський 96, 116, 119, 122, 130-132, 141, 236, 243-245, 259, 267, 268, 281
Іларіон, митропол. Канадійський, історик, 92, 93, 109, 116, 118, 141, 142, 235, 239, 240, 248, 294, 387, 388, 390,

396-398, 402, 413, 419, 430, 489, 491, 508, 509, 527
Іллінська, В. А., археолог 55
Ілля, Муромець, легенд. постать 102, 113
Ілля, пророк, святий 237
Ілля, кн., с. Ярослава М., 270, 281
Ільбех, с. тисяцького Ратибора 221
Індокоплов, Козьма, старин. письменник 241
Інґвар, кн. Луцький 288
Інґвар, кн., с. Яросл. Осьмомисла 156, 192, 286, 287
Інґвар, швед. король, тесть Мстислава 147
Інґеборґа, кн., д. Мстислава 150, 277
Інґіґерда-Ірина, д. Олафа, ж. Ярослава М., 128, 270, 271
Інокентій III, папа Римський 192
Інокентій IV, папа Римський 185, 187, 189, 199-201
Іона, архиєп. Полоцький, митропол., 377
Іона, духівник кн. Ольги 377, 426
Іона, Московський патріярх 382
Іона II, Київський митропол., 427
Іона III Протасович, Київський митропол., 427
Іпотолович, Паїсій, єп. 473, 483, 488, 511
Іраклій, кн., с. Данила Галицького 278
Іраклій, цісар Візантії 62
Ірина, кн., д. Володаря 273
Ірина, кн., д. Ґертруди 264
Ірина, кн., д. Рюрика 273
Ірина, ж. Ярослава Всеволодовича 275
Ірина-Добродія, кн., д. Мстислава 150, 277
Ірина-Інґіґерда, кн., ж. Ярослава М., 120, 128, 244, 270, 271
Ісаак Ангел, ціс. Візантії 155, 195
Ісаак Комнен, м. Ірини Рюківни 273
Ісаїв, Петро, укр. історик 65, 103, 110, 111, 294, 431, 527
Ісидор, кардинал, пап. легат 185, 328-330, 381, 388, 426

Й

Йессен, А., археолог 55
Йоаким, патріярх Анітіохійський 383, 388
Йоанн, ієромонах, рос. історик 323
Йоасаф, єп. Угровський 203
Йов, митроп. (Іван Борецький), 398
Йона, митропол. Московський 328,330
Йона Гнезна, митропол. Київський 331
Йонеску, Т., рум. історик 527
Йордан, ґот. історик 67, 69
Йорґа, Н., рум. історик 527
Йосиф, митропол. Київський 234, 288
Йосиф I Болгаринович, митропол. Київський 331, 377, 426
Йосиф II, патріярх Царгородський 329
Йосиф II Солтан, митропол., 377, 378, 381, 401, 427
Йосиф III, митропол., 378, 379, 427
Йосиф IV, митропол., 478, 479

К

Кавечинський, друкар 400
Казановський, маґнат 456
Казімір, кор. Польщі, зять Володимира В., 120, 125-127, 271
Казімір, кор. Польщі, в. кн. Литви, зять Ґедиміна 212, 213, 215, 307-309, 311, 315, 316, 322, 328-330, 332, 333, 337-339, 347-349, 371, 374, 396, 416, 425
Казімір, кор. Польщі, в. кн. Литви, с. Яґайла 10, 304, 305, 328-330, 332, 333, 347, 396, 409, 416, 425, 426
Казімір I Куявський, тесть Юрія I., 278
Казімір II Краківський, тесть Святослава III, 166, 274
Калиновський, Г., укр. етнограф 17
Калиновські, маґн. рід на Поділлі 364, 365, 368, 455, 456, 467
Каліст, патріярх Царгороду 511
Каліст III, папа Римський 330
Кальвін, реформатор 384, 385
Кальнофойський, Атанасій, полеміст 490, 491, 504, 509, 512, 516
Кальнофойські, укр. шляхт. рід 458
Камінський, Ф. І., археолог 42
Камінський, Є., священик 201, 294

Кампіні, родина у Львові 415
Канівець, В. І., археолог 55
Канут, святий 142
Канут II, король Оботритів, зять Мстислава I, 150, 277
Караїмович, Ілля, коз. старшина 449,
Карамзин, Н. М., рос. історик 30
Карачківський, М. Ф., укр. історик 33
Каргер, М. К., археолог 35, 73, 78, 83, 121, 157, 255, 256, 258, 260-265, 294, 295
Карл-Роберт, кандидат на угор. престіл 211, 212
Карло, швед. король 345
Карло Великий, рим. цісар 63, 69, 74, 75, 94, 122, 128, 183
Карльоман, кор. франків 93
Карпіні, Пляно, посол папи, 185, 186, 189, 199, 228, 232, 267, 369
Карпович, Леонтій, архимандрит у Вильні, 512
Карташов, А., рос. історик 527
Касименко, О. К., дир. Інст. АН УРСР 30
Катерина, кн., д. Всеволода I, 277
Катерина, кн., ж. Святослава Гориславича 275
Катерина II, рос. цариця 21
Квет, Я., чес. археолог 231
Квітка, Г., письменник 19
Квітковський, Д., дослідн. Буковини 451, 452, 496, 497, 527
Кейстут, кн., с. Ґедиміна 308, 311-313, 316, 321, 423
Кентерберійський, Ансельм, церк. діяч 387
Кий, легенд. князь, засн. Києва 78, 89, 90, 93
Киприян, ієромонах, Київ, митрополит 398, 426
Кирдеї, спольщ. укр. рід 353, 387, 458, 495
Кирик, диякон в Новгороді 240
Кирил, канцлер-печатник кор. Данила 204, 218, 220, 235, 250
Кирило, апостол, святий 92, 94, 109, 110, 114, 239, 263
Кирило, літопис. Гал.-Вол., 250
Кирило II, митропол. Київський 244, 288
Кирило III, митропол. Київський 190, 204, 239, 268, 289, 426
Кирило Турівський, єп., 171, 243, 245, 268
Кирилович, Йосиф, учений 505
Кисіль, Адам, поль. комісар 449, 456, 485, 495
Київський великий князь 179-181, 215
Київський князь 90, 92, 151, 154, 164, 184, 189, 216
Кишка, Ян, староста жмудський 385
Кишка, княжий рід 353, 386
Кібела, гр. богиня 57
Кілія, кн., ж. Святослава II, своячка єп. Бургарта 274
Кішка, Самійло, коз. гетьман 439
Клепацький, П., укр. історик 25, 36, 431
Клименко, П. В., проф. укр. історик 25, 33, 431, 527
Климент III, антипапа 141
Климент VIII, папа Римський 364, 390, 475-477
Климентій, св. папа Римський 119, 153, 254
Климкевич, М., геральдик 295
Клирик, Лука А., ґравер 516
Клюнійський, Петро, церк. діяч 387
Ключевський, В. О., рос. історик 68, 69, 77, 78, 89, 94, 176, 187, 191, 207, 269, 295, 334
Книпович, Т. М., археолог 57
Ковалевський, П. Е., рос. історик 64, 65, 68, 70, 74, 77, 83, 95, 96, 100, 115, 117, 119, 295
Ковалів, П., укр. історик 27
Ковальський, І. С., сов. укр. історик 528
Козловська, В. Є., проф., укр. археолог 32, 34, 51, 83
Козловський, Ісая, свящ., 499
Козьма, Празький хронікар 111
Коковцев, П. К., історик 106
Колесса, Ф., музиколог 431
Кологривов, Й., ієромонах, рос. історик 323, 431
Коломан, кн. Галицький, с. Андрея II угорського 195, 200, 287
Коломан, кор. Угорщини, тесть Володимирка 273
Коломан, кор. Угорщини, зять Волод. Мономаха 147, 148, 277
Коломан II, болг. цар, зять Ростислава 280
Колосова, В., істор. літератури 528
Колюмб, відкривець Америки 513
Колянковскі, Й., поль. історик 431

Колянковські, П., поль. комісар 513
Комаровскі, П., поль. комісар 513
Комнен, Андронік, візант. царевич, зять Мстислава І, 277
Комнен, Ісаак, візант. царевич, муж Ірини Рюріківни 273
Компіяні, вл. каплиці 512
Кондаков, Н. П., істор. мистецтва 57, 59, 62, 85, 137, 227, 259, 260, 267, 295, 301
Конечни, Ф., поль. історик 431
Конєцпольскі, поль. гетьман 446, 449, 457
Конєцпольскі, поль. маґн. рід 344, 353, 455, 456, 467
Кониський, Ю., укр. письм. і церк. діяч 17
Кононович, Сава, коз. гетьман 523
Конрад, нім. цісар, с. Генріха IV, 141
Конрад І, поль. король, зять Святослава 275
Конрад II, нім. цісар 148
Конрад Мазовецький, поль. князь 197, 199, 201, 202, 254, 305
Константин, Великий, св., візант. цар 115, 127, 501
Константин, кн., с. Всеволода III, 279, 288, 289
Константин, кн., с. Коріята 311, 423
Константин, кн., с. Ярослава 279
Константин, митропол. Київський 234, 284
Константин, посадник Новгороду 131
Константин, різьбар 240
Константин II, митропол. Київський 285
Константин, Порфірородний, візант. цар і літописець 65, 71, 80, 92, 93, 103, 104, 109, 115, 127, 159
Констанція, кн., д. Белі IV, ж. Льва І, 198, 238, 278, 280
Констянтин, ім'я св. Кирила 92, 114, 239
Кончак, татар. хан 275
Копинський, Ісая, єп., 473, 481, 485, 487-489, 492, 494, 500, 511, 523
Копистенський, Захарій, архимандрит 404, 441, 458, 459, 471, 482, 496, 504-508
Копистенський, Михайло, єп., 389, 391, 442, 459, 469, 470
Копистенські, укр. шляхт. рід 458
Кордиш, Неоліна Л., член УВАН 34
Кордуба, М., укр. історик, проф., 24, 33, 173, 295, 307, 308, 431, 496, 528
Корецькі, кн. рід 362, 456, 488, 495
Корж, Є. Д., істор. архітект. 132, 256, 295
Корзухина, Г. Ф., дослід. архітект. 295
Корибут-Дмитро, кн., с. Ольґерда, 310, 313, 315, 424
Корибутовичі, кн., литов. рід 320, 353
Кориґайло-Казімір, кн., с. Ольґерда 425
Коріннє, кн., д. В'ячка, черн. ім'я Аґата 272
Коріят, лит. князь, с. Ґедиміна 307, 311, 423, 424, 486
Коріятовичі, лит. кн. рід 311, 313, 343, 353, 370, 486
Кормильчич, Володислав, кн. Галича 193, 194, 214, 287
Корнякт, К., грек у Львові 414, 415, 417, 512, 515
Коробко, М., рос. історик 118, 295
Королюк, В. Д., історик 528
Корсак, митропол. Львівський 494, 503, 523
Корунка, Сонько, друкар 401
Косинський, Христофор, коз. повстанець 364, 365
Косів, Сильвестер, митропол. Київський 459, 499, 500, 509
Коснячко, муж Київський 252
Коснячок, тисяцький Ізяслава І, 135
Косой, втікач з Москви 385
Костомаров, М. І., укр. історик 18, 19, 79, 431, 526
Коструба, Т., укр. історик 26, 112, 117-119, 127-130, 233, 295
Костянтин, кн. Новгороду 169
Котов, В. Н., сов. історик 36
Котян, полов. хан, тесть Мстислава Гал., 184
Кох, Ґ., нім. історик 103, 117, 118, 295, 431
Коцевалок, А., історик 66, 83
Кощій, легенд. багатир 109
Коялович, М., історик 431, 528
Красковська, Л., дослід. архітектури 259
Красовский, М., істор. архітектури 260, 295
Кревецький, І., укр., історик 24, 295

Крепі де Валюа, фр. граф, муж Анни Ярославни 129
Кресальний, М., дослід. архітектури 258, 295
Кримський, А. І., академік 431, 528
Крип'якевич, І., проф., укр. історик 24, 26, 33, 36, 295, 431, 452, 528
Кричевський, Є., археолог 51, 83
Кришковський, друкар в Несвіжу 400
Крістер, А., історик 431
Крум, болг. хан 63
Крупецький, Афанасій, еп. Перемиський 458, 470, 498
Крупницький, Б. Д., проф., укр. історик 27, 28, 34, 36, 37
Кубійович, В. М., проф., укр. географ 125, 295
Кузеля, З., проф., етнолог 38, 76, 83
Кузьма, ювелір в Каракорумі 228
Кузьмин, Б., істор. мистецтва 432
Кузьмин, Е., дослід. старовини 431
Куколь, Стефан, викладач (див. Тустановський) 398
Кулага-Петражицький, Іван, коз. гетьман 523
Куліш, П., письменник 187, 518, 528
Кульська, О., дослід. трипіль. культури 51
Кульчицькі, укр. шляхт. рід 458
Куманка, кн., ж. Володимира Мономаха 176
Кунеґунда, кн., д. Оттона, ж. Ярополка 215, 276
Кунеґунда, кн., д. Ростислава, ж. кор. Бельгії 280
Кунцевич, Йосафат, архиєп., св., 476, 478, 480, 491, 515
Купала, слов. свято 76, 237
Кура, нач. полов. орди 144
Куракін, кн., власник архіва 7
Курбський, Андрій, князь 400
Куремса, воєвода хана 199, 203, 205, 206
Курилас, Б., священик, укр. історик 393, 404, 432, 474, 481, 483, 484, 493, 528
Курінний, П. П., проф., укр. археолог і історик 21, 32, 34, 41, 44, 45, 49, 51, 52, 56, 58-60, 62, 73, 83, 109, 110, 118, 129, 135, 203, 258, 282, 263, 295, 296, 414, 490, 528
Курц, Б. Г., проф., географ 21, 34
Курцевич, Єзикиїл-Йосиф, єп., князь 459, 473, 474, 486
Кутшеба, С., поль. історик 432
Куча, Ілля, митрополит 378, 427, 513
Кучинський, Ґ. М., поль. історик 296
Кюмон, Ф., візант. хронікар 91

Л

Лавров, Н. Ф., церк. історик 76
Лагодовський, В., маґнат в Уневі 415
Лагодовські, укр. маґнати 458
Ладислав, див. Владислав, угор. король, тесть Ярослава Святополковича 271, 276
Ладислав, див. Владислав Лисий, угор. король 120
Лазаревська, К. О., укр. істор. 25
Лазаревський, О. М., укр. істор. 21, 456, 514, 528
Лазовський, Теодосій, єп. Холмський 378
Ламанский, В. І., дослідник церковний 97, 296
Ланка, кн., д. Белі І, ж. Ростислава 273
Лаппа, І., істор. права 432
Ласки, рід 455
Ласота, Е., посол ціс. Рудольфа 364, 528
Ласоцькі, рід 385
Лащенко, Р., істор. права 27, 432
Лев, візант. царевич, зять Волод. Моном., с. Діоґена 147, 277
Лев, кн., с. Коріята 424
Лев І, кн., с. Данила 189, 198, 203, 207-210, 231, 278, 290, 380, 453
Лев II, кн., с. Юрія І, 10, 210, 238, 251, 278, 290
Лев IV, візант. цісар 64
Лев X, папа Римський 334
Левель, Й., поль. історик 421
Левента, кн., с. Ладислава І, 128
Левицький, М., істор. укр. війська 219, 220, 255
Левицький, О. І., істор. права і церкви 21, 22, 392, 432, 528
Левицький, Ю. М., монах ЧСВВ, 67, 68, 71, 111
Левіцкі, К., поль. історик 432
Левкович, І., укр. історик 28, 173, 296, 308, 311, 338, 343, 432

Левченко, М. В., історик 79, 90, 91, 97, 296
Ленкавський, С., 270
Леон, митропол. Київський 119, 239
Леонід, архимандрит 100
Леонтій, митропол. Київський 81
Леонтович, І., істор. права 432
Леопольд, австр. герцог 231
Леопольд, граф Штадтський 127
Леоффрік, англ. єпископ 148, 246
Лешко, кор. Польщі 201
Лєшко Білий, кн. Померанії 275
Лешко Чорний, кн. Краківський, зять Ростислава 193-196, 208, 280
Линниченко, А. І., проф., укр. історик 21, 296
Линниченко, І. А., проф., укр. історик 20, 32, 432
Липинський, В., укр. історик 24, 27, 29, 124, 296, 387, 432, 528
Липківський, В., митрополит 528
Лисяк-Рудницький, І., укр. історик 111, 296, 321, 343, 432, 454, 528
Литвин, М., автор 369
Лихачев, Д. С., рос. історик 14, 36, 70, 78, 81, 89, 94, 98, 99, 102, 104, 111-114, 123-125, 127, 132, 138, 142, 147, 148, 173, 176, 296
Ліковскі, Е., поль. історик, єп., 394, 432, 475, 528
Ліппольд, нім. граф, тесть Володим. Новгород., 273
Лобода, Григорій, коз. повстанець 364-366, 439, 457
Логвин, І. Г., автор 528
Логвин, Г Н., автор 296
Логофет, Симеон, візант. хронікар 91
Лозінскі, В., поль. істор. 432, 528
Лозка, маршалок Мозирський 413, 442, 499
Лозка, укр. рід 455
Ломоносов, рос. мовознавець 508
Лопушнянул, Олександер, воєвода 452
Лось, Ф. Є., укр. сов. історик 30
Лоський, І., педагог 27
Лотар II, нім. цісар 148
Лотоцький, В., церк. історик 432
Лотоцький, О. А., укр. історик 24, 27, 120, 177, 233-235, 296, 311, 321-324, 327, 330, 432
Лугвен-Симон, с. Ольґерда, кн. Мстиславльський 315, 420, 425
Лужницький, Г., укр. історик 118, 136, 137, 142, 158, 185, 193, 234, 238, 296, 325, 329-331, 379-383, 386, 388, 390, 391, 394, 413, 432, 442, 444, 448, 472, 473, 475-480, 484, 486, 487, 489, 492, 493, 497, 499, 500, 501, 504, 509, 514, 515, 517, 528
Лука, єп. Мукачівський 497
Лукащевич, Іван, маляр 418
Лука, митропол. Білгородський 391, 472
Лукомський, Г. К., істор. архітект. 260, 296, 432
Лукомський, С., коз. хронікар 16
Лукомські, рід 386
Лупул, Василь, молд. господар 425, 496, 497
Луців, В., автор 453, 529
Лучицький, І., укр. історик 22
Лушпинський, А., дослід. архітектури 432
Любавський, М. К., укр. історик 22, 36, 312, 342, 432, 433
Любарт-Дмитро, кн. литов., с. Ґедиміна 10, 212, 213, 278, 290, 307, 308, 311, 313, 320, 376, 424
Любартовичі, кн. литов. рід 320, 353
Любинецькі, рід 385
Любов, кн., ж. Всеволода III, 279
Любомирскі, Й., автор 529
Людвик, угор. король 213, 308, 309, 311, 315, 316, 370
Людмила, чес. свята 143, 243
Людовик IX, франц. король 232
Людовік VII, франц. король 148
Людовік Побожний, цісар, с. Карла Великого 90, 122
Людовик Німецький, цісар 93
Люкаріс, Кирило, протосінклер Александр. патріярха 390, 392, 398
Люкіян, антич. письменник 399
Лют, с. воєв. Свинельда 107
Лютер, Мартін, нім. реформатор 384
Люткевич, Павло, ієромонах, друкар 503
Лютий, А. С., рос. церк. історик 149
Люшня, Мартин, будівничий 415
Лябенвольф, П., різьбар 415
Ляйб, В., франц., історик 120, 127-129, 140-143, 296
Лямперт, хроніст 136, 266
Лянґішівна, В., 417, 515
Ляндскоронський, Предслав, староста 362

Ляскоронський, В. Г., 20, 32, 172, 296
Лянцельотті, пап. нунцій 479
Лятос, Ян, поль. математик 396, 405
Лященко, А., автор 96, 120, 296

М

Маврикій, монах з Регенсбурґа 149
Мавродін, В. В., укр. археолог 53, 74, 78, 83, 113, 240, 250, 296
Маґала, Іван, візант. хроніст 241
Маґнус, кор. Данії, тесть Волод. Новгородського 277
Маґнус, кор. Норвегії, с. Олафа II, 128
Маґнус, святий 143
Маджак, цар волинян 71, 77
Мазепа, Іван, гетьман України 24, 27, 28, 30, 36, 460
Макаренко, М. Ю., укр. історик і археолог 48, 51, 83, 258, 260, 269, 297, 433
Макарій, митропол. Київський, святий 331, 338, 377, 426
Макарій II, митропол. Київський 378, 379 427
Макарій, М., рос. історик церкви 506, 529
Макіявелі, політик 422
Максим, митропол. Київський 190, 235, 290, 426
Максим, обитель Печерський 460
Максим, Грек. філософ 400
Максимейко, М. О., укр. істор. права 21, 25, 433
Максиміліян, цісар 335
Максимович, Васко, маляр 418
Максимович, Іван, проф. Могил. Академії 460
Максимович, М. О., укр. істор. і етнограф 18, 22, 187, 529
Максимович, Ю. А., проф. історії 21, 33
Максимовичі, міщан. рід в Києві 460
Мал, кн. деревлян 101-103, 281
Малинин, В., рос. історик 333, 433
Малишевський, І. І., історик 238, 297
Малко Любечанин, батько Малуші 102, 103, 108
Малко-Мстишл, с. восв. Свинельда 131
Малуша, ключниця кн. Ольги, мати Володимира В., 102, 103, 107, 270
Малфрида, кн., ж. Володимира В., 270
Малфрида, кн., д. Мстислава І, ж. норв. кор. Зіґурда II, 150, 277
Малфрида, кн., д. Юрія, ж. Всеволода Ярославича 276
Мальви, А., 529
Мамай, татар. хан 314, 337
Мамонич, Кузьма, друкар 402
Мамоничі, міщан. рід, друкарі 401, 410
Мануїл, Комнен, візант. цісар 148
Марґарита, св., ігуменя, кн., д. Ростислава 280
Марина, кн., ж. Всеволода Юрієвича 279
Марина, Мнішек, кн., ж. Дмитрія І, 345
Марисюк, М., автор 529
Мариця, кн., д. Володимира Моном., ж. Льва Діоґена 147, 277
Марія, кн., д. Василька І, ж. Святослава 272, 274
Марія, кн., д. Гаштовта, ж. Семена 332, 424
Марія, кн., д. Ґедиміна, ж. Дмитра 307, 312, 425
Марія Доброніга, кн., д. Володимира В., ж. Казіміра 120, 125-127, 136, 271
Марія, кн., д. Людвика Угорського 315, 316
Марія, кн., д. Михайла св., ж. Василька 280
Марія, кн., д. Мстислава, ж. Всеволода 275, 277
Марія, кн. Вітебська, ж. Ольґерда 311, 312, 424
Марія, кн., д Ольґерда, ж. старости Лідського 425
Марія, кн., д. Романа, нев. Стефана IV, 278
Марія, кн., д. Святополка II, ж. Петра Власта 276
Марія, кн., д. Святослава, ж. Ізяслава 275
Марія, кн., д. Юрія І Гал., ж. Тройдена 211, 278
Марія Тверська, кн., ж. Івана III, 280
Маркевич, М. М., укр., істор. і етнограф 17
Марко, св., євангелист 261
Маркович, Я., хронікар козаччини 16
Марколт, німець у Волод. Волин., 207
Марр, Н. Я., рос. філолог і археол. 36
Мартирій, мученик 238
Марченко, М. І., укр. історіограф 36

Масальські, змоск. укр. рід 343, 353, 386
Маско, маляр 418
Маслов, С., істор. літератури 433, 529
Масхопуло, проф., грек 398
Матвій, декан Шаргородський 475
Матвій, кор. Угорщини і цісар Австрії 454, 497, 498
Матвій, митролол. Київський 166, 287
Матей, єп. Віленський 330, 381
Матільда, маркграф. Тосканська 141
Махмуд аль-Кошгарі, араб. філолог 80
Мацейовський, єп. Луцький 390
Мацяк, В., укр. історик 202, 297
Мединський, Є. М., істор. освіти 433, 529
Медічі, рід дожів у Венеції 422
Мезимир, цар аланів 62, 69, 77
Мезецькі, рід князів 334
Мельгунов, С. П., рос. історик 229
Менгін, О., проф. археолог 52
Менґлі-Ґірей, татар хан в Криму 317, 337-339, 362
Мендовг, вел. кн. литовський 10, 202, 204, 207, 278, 306, 426
Ментей, вірмен. легенд. постать 78
Меньшов, Дмитро, батько Авторки 5
Методій, св., 92, 94, 109, 114, 239
Мечислав, кор. Польщі, зять Ізяслава І., 276
Мешко, претенд. на трон Польщі 192
Мешко II, поль. король, тесть Ізяслава 125, 271, 276
Мешко III, поль. король, зять Ізяслава II, 277
Мешки, укр. рід 480
Микита, митропол. Київський 283
Микита Пафлагонський, гр. хронікар 91
Микифор Киянин, княжий муж 252
Миклашевський, І., історик 529
Микола, єп. Празький 185
Микола, митропол. Київський 282
Микола, чернече ім'я кн. Святослава Давидовича 274
Микола I, папа Римський 97
Микола II, папа Римський 129
Микола Селянинович, легенд. постать 102
Миколай, св., 142, 238
Милюков, П., 121
Мина, свящ., друкар 401
Мирославль, боярин 221
Мисаїл, митропол. Київський 331, 377, 403, 426
Митридат, цар понтійський 60
Митуса, співець 247
Михайло, болг. цар, зять Ростислава 280
Михайло, в. кн., с. Всеволода, св., 186, 189, 197, 198, 205, 207, 274, 278, 280, 288, 289
Михайло, кн., Жеславський, зять Івана 425
Михайло (Мігай) Хоробрий, молдав. господар 452
Михайло, Романов, рос. цар 346, 472, 485
Михайло, кн. Рязанський, зять Всеволода III 274
Михайло, кн., с. Нарімунда 423
Михайло, кн., с Олелька 332, 333, 424
Михайло, кн., с. Ростислава 280
Михайло, кн., Тверський, зять Семена 323, 424
Михайло, в. кн., с.Юрія 185, 242, 244, 285
Михайло, кн. Суздальський, тесть Володим. II, 274
Михайло, кн., с. Явнута 423
Михайло, митроп. Київський 119, 153, 233, 234, 281, 426
Михайло II, митропол. Київський 283
Михайло III, візант. цісар 90-92
Михаїл, св., Архистратиг 514
Михаїл, кн., с. Ярослава II, 279
Михаїл VII, візант. цісар 141
Михаїл VIII, візант. цісар 387
Михальчук, Кость, хлопоман 20
Мицюк, О., укр. історик 433
Мігай, Хоробрий, господар Молдавії 452
Міклосіч, видав. актів Константиноп. патріярха 191
Міллер, Ґ.-Ф., проф. історії і археол. 14
Міллер, Д. П., історик 21, 32
Міллер, М. О., проф., історик 43, 48, 53, 55, 56, 59, 60, 62, 68, 83, 84, 91, 103, 106, 125, 126, 189, 202, 297, 421, 433
Мінис, Т. англ. історик 84
Мінорски, В., історик 81
Мірза-Авакіянц, Н. Ю., укр. історик 21, 25
Мірчук, І., проф., ректор УВУ 26, 27, 36, 297

Містиша Свенельдич, легенд. постать 102
Міхалческу, Й., історик церкви 529
Мнішки, поль. рід 345
Могила, Єремія, молд. господар 364, 452
Могила, Петро, митропол. Київський 246, 447, 448, 452, 459, 482-492, 494-496, 499-501, 504-507, 509, 510, 513-517, 520, 521, 523, 529
Могила, Семен, молд. господар 488
Могилянка, Раїна, 515
Мойсей, ігумен Видубицького м-ря 245
Макош, пог. божок 113, 114, 237
Мокоша, богиня 75
Молчановський, Н. В., історик 20, 311
Монавид, кн., с. Ґедиміна 423
Монгайт, А. Л., археолог 42-44, 51, 57, 59, 64-67, 72, 84
Мономах, візант. цісар, тесть Всеволода I, 127, 140
Мономаховичі, 147, 149-153, 161, 162, 167, 169, 171-173, 180, 181, 193, 195, 215-217, 271, 308, 312, 334
Монтовти, укр. бояр. рід 353
Моргилевський, І. В., 133, 258, 260, 297
Мороховський-Петрахнович, Микола, маляр 418
Морштини, рід 385
Московські князі 334
Мотивило, полеміст 398
Мохаммед бен Істак, араб. письменник 74
Мошин, В. О., проф., 34
Мстислав, кн., с. Гліба 274, 289
Мстислав, кн., с. Данила 10, 207, 209, 251, 278, 290
Мстислав, кн., с. Володимира В., 123-125, 168, 217, 258, 271, 281
Мстислав, кн. Дорогобузький, зять Святослава III, 274
Мстислав Лютий, кн., гл. Містиша Свенельдич 102
Мстислав, кн., с. Мстислава 184, 195, 196, 219, 278, 288
Мстислав, кн., с. Ростислава 171, 285
Мстислав, кн., с. Святополка II, 276
Мстислав, кн., с. Святослава 275
Мстислав, кн., с. Святослава III, 247, 274, 288
Мстислав, кн., с. Юрія II, 279, 289
Мстислав, кн., с. Юрія Довгорукого 154, 251, 279, 285
Мстислав, в. кн. руський, тесть Ярослава 276, 290
Мстислав I Федір-Гаральд, в. кн., с. Володимира Мономаха 10, 147-151, 154, 157, 162, 167, 169, 176, 179-182, 215, 257, 259, 265, 272, 277, 278, 283, 284, 285 334, 491
Мстислав II, в. кн., с. Ізяслава 10, 135, 154, 155, 173, 174, 178, 182, 216, 221, 276-278, 282, 284, 285
Мстислав III, кн., с. Романа 287, 288
Мстиславець, Петро, друкар 401
Мстиславичі, плем'я Мстислава 150-153, 160, 161, 173, 174, 180, 215
Мужиловський, Андрій, священик 484
Мурат II, тур. султан 339
Муровець, Ілля, легенд. постать 102, 113, 247
Мусокій, цар антів 69
Муха, Петро, повстанець 10, 305, 336, 337, 360, 451
Мушат, рум. династія 451
Мюллер, вид. актів Константиноп. патріярха 191

Н

Нагаєвський, І., свящ., укр. історик 28, 65, 71, 91-93, 103-105, 149, 297, 487, 521, 529
Наєвський, Н., свящ., укр. історик 433, 485
Назарко, І., ректор ЧСВВ, укр. історик 27, 28, 92, 103, 105, 107, 112, 114-118, 120, 121, 123, 153, 184, 186, 204, 234, 244, 245, 297, 379, 433, 529
Наливайко, Дам'ян, свящ., перекладач 365, 398, 529
Наливайко, Северин, коз. старшина, повстанець 364-366, 439, 457, 460, 518
Наріжний, С., укр. історик 21, 27
Нарімунд-Гліб, кн., с. Ґедиміна 307, 310, 313, 423
Нарімундович, с. Нарімунда 310, 314
Насонов, А. Н., сов. рос. історик 15, 36, 72, 163, 168, 171-175, 297
Настася, Чагрова, ж. Ярослава Осьмомисла 165, 273
Неврюй, команд. татар. війська 205
Негалевський, Валентин, перекладач євангелії 385, 400
Некрасов, А. І., істор. архітектури 260

Нельговський, Ю., істор. мистецтва 529
Немиричі, княжий рід 353, 385, 455, 468
Неофіт, митропол. Олександрійський 442, 443, 473
Непот, Корнелій, рим. історик 67
Неродич-Бородавка, Яцко, коз. гетьман 442, 444, 519, 523
Нестор, ігумен, літописець 5, 6, 13, 14, 20, 35, 105, 115, 116, 131, 236, 245, 249, 250
Неточаєв, В., сов. історик 529
Никитський, А., рос. історик 170
Никифор, митропол. Київський 239, 283
Никифор, протосінклер Царгород. патріярха 390-392, 398, 405, 469
Никифор II, митропол. Київський 286
Никифор, Стелина, єп. Волод. Вол. 203
Никифор, Фока, візант. цар 106
Николайчик, Ф., рос. історик 456, 529
Никольський, В., рос. іст. мистецтва 259
Никольський, Н. М., сов. історик 36, 109, 297
Никон, Великий, літописець 13, 131, 236
Нифонт, архиєп. Новгородський 81, 234, 245
Ніфонт, митропол. Галицький 235, 290
Нідерлє, Л., чес. археолог 68, 231
Новицький, В. І., сов. укр. історик 36, 71, 297
Новосильські князі, 334
Ногай, емір Зотої Орди 208, 337

О

Обалковський, коморник 467
Обміньскі, І., поль. істор. архітектури 433
Обнорский, С. П., сов. філолог 98, 297
Овідій, рим. поет 399
Огафія, кн., д. Ростислава, ж. Олега 275
Огдай, вел. хан монголів 185
Огієнко, І., митропол., укр. історик, 92, 93, 103, 114-116, 119, 233, 239, 297, 298, 383-387, 397, 489, 490, 508, 529
Оглобенко, М., церк. дослідник 490
Оглоблин, О. П., проф., укр. історик 5, 7, 16, 17, 21, 22, 25-28, 32, 34, 36, 37, 333, 334, 433, 444, 445, 460, 467, 468, 520, 521, 529
Ода, д. графа Леопольда, ж. Володимира Новгор., 127, 273
Одерброн, пастор 395
Одоєвські, княжий рід 33, 343
Одон, кн. Познаня, зять Яросл. Осьмомисла, 273
Одровонж, Яцко, домініканець 380
Одровонжі, поль. маґн. рід 353
Окіншевич, Л. О., укр. істор. права 25, 27, 28, 37, 350, 354, 356, 433, 460, 461, 529
Оксенович-Старушич, Ігнатій, проповідник 511
Олава, кн. ж. Володимира В., 270
Олаф, швед. король, тесть Ярослава М., 120, 128, 270
Олаф II, святий, норв. король 128, 143
Олаф Тріґвісон, норв. король 118, 120, 123
Олег, Віщий, в. кн., 9, 92-98, 100, 101, 108-111, 131, 167, 168, 233, 244, 250, 473, 510
Олег, кн., с. Ігоря 275
Олег, кн., с. Святослава Ростисл., 275, 288
Олег, кн., с. Святослава Хоробр., 107, 167, 270
Олег, кн., с. Святослава Черніг., 275, 285
Олег, кн., с. Святослава II, 138-140, 144, 148, 246, 275, 282-284
Олег, кн. с. Святослава III, 274, 286
Олег, кн., с. Яросл. Осьмом., 165, 273, 286
Олександер, в. кн. лит. і поль. король, с. Казіміра 10, 280, 305, 328, 331, 333-336, 338-340, 361, 362, 376, 377, 408, 409, 425, 426
Олександер, кн., с. Гліба 276, 288
Олександер, кн., с. Коріята 308, 311, 423
Олександер Невський, кн., с. Ярослава II, 190, 191, 196, 199-201, 205-207, 279, 280, 314
Олександер II, папа Римський 200
Олексій Ангел, візант. цар 195
Олексій, віз. царевич, м. Євфимії Глібівни 155
Олексій, митропол. Галицький 284
Олексій, митропол. Київський 130

Олексій, митропол. Київський і всеї Русі 191, 322, 323, 426
Олексій Комнен, візант. цар 182
Олелько, кн., с. Володимира 326, 328-330, 332, 333, 347, 376, 401, 424
Олельковичі, князі, потомки Олелька 376
Олена, візант. царівна, ж. Юрія Довгорукого 279
Олена, кн., д. Івана III, ж. Олександра 280, 333, 335, 376, 377, 425
Олена, кн., д. Лешка, ж. Василька 278
Олена, кн., д. Ольґерда 425
Олена, кн., д. Романа, ж. Івана 278
Олена, кн., д. Романа, ж. Михайла 274
Олена, свята 501
Олена, хр. ім'я кн. Ольги 104
Олесницький, Збіґнєв, кард., канцл. Польщі 381
Олеша, Попович, боярин Волод. В., 113
Олизар, рід 455
Олянчин, Д., проф., укр. історик 27, 34, 120, 136, 137, 298
Ольбрехт, нім. курфюрст 335
Ольга, в кн., свята 9, 73, 78, 99-109, 119-121, 131, 159, 225, 245, 253, 256, 264, 265, 270, 281, 298, 469, 491
Ольга, кн. д. Василька, ж. Андрія 278
Ольга, кн., д. Вячка, чер. ім'я Євдокія 272
Ольга, кн., д. Гліба, ж. Всеволода 275
Ольга, кн., д. Юрія Довгор., ж. Ярослава Осьмом., 165, 273, 279
Ольга, кн., ж. Володимира Васильковича 209
Ольга, кн., ж. Любарта-Дмитра 424
Ольга, кн., ж. Мстислава Даниловича 251
Ольговичі, потомки Олега 149-152, 154, 160-162, 167, 172, 215, 216, 221
Ольґерд, в. кн. литов., с. Ґедиміна 10, 307-313, 322, 323, 424-426
Ольґердовичі, потомки Ольґерда 313, 353
Ольма, будівничий 93
Ольма (Альмус), угор. вождь 65
О. М., автор 25
Омельченко, В., проф., укр. історик 34
Онисифор, Дівочка, митропол. Галицький 378, 382, 383, 388, 427
Онисько, учень-маляр 418
Онькевич, райця у Вильні 400
Орендарчук, Тиміш, коз. гетьман 346, 446, 447, 523
Орешников, А. В., рос. історик 37
Оришевські, поль. рід 455
Орлов, В. С., сов. історик 37, 298
Ортолог, Феофіл, псевдо Мелетія Смотрицького 404
Орфиник, Павло, маляр 418
Осніковський, єп. Львівський 390
Оссолінські, канцл. Польщі 456
Оссолук, полов. хан 275
Острозький (клірик), автор 398
Острозький, Костянтин, кн., 334, 336, 338, 349, 364, 365, 388-395, 397, 398, 401, 402, 404, 406, 407, 415, 470, 476, 513
Острозький, Олександер, кн. Волинський 391
Острозький, Януш, староста Білої Церкви 364, 456
Острозькі, укр. князі і маґнати 320, 325, 353, 376, 386, 400, 415, 421, 455, 477, 495
Остромир, с. посадника Новгороду 131, 132, 263
Острянин, Яцко, коз. гетьман 450, 463
Отамановський, В. Д., укр. історик 25
Отрок, полов. хан 146
Оттокар V, маркграф Штирійський 230
Оттон, герцоґ Баварський 127
Оттон, граф, тесть Ярополка 276
Оттон, маркграф Саксонії 127
Оттон I, Великий, нім. цісар 65, 100, 104, 105, 107, 111
Оттон II, кор. Моравії, тесть Святослава Мстиславича 150
Оттон II, нім. цісар 119, 120
Оттон III, нім. цісар 119, 120
Офка, кн., д. Ґедиміна, ж. Болеслава 211, 278, 307, 311, 425
Офка-Євфемія, кн., д. Володимира III, ж. Любарта 278

П

Павло, Алепський, церк. діяч 416, 499, 514, 515, 529
Павло, єп. в Сербії 472
Павло V, папа Римський 476
Павлов, А. О., рос. історик 142, 298
Павлов-Сильванський, Н. П., історик 97, 298

Павлуцький, Г. Г., укр. істор. мистецтва 264, 298, 433, 529
Падалка, Л. І., дослідник 529
Падох, Я., істор. права 253, 255, 298, 412
Палеолог, Діонісій, проф., 398
Палеолог, Моріс, фр. історик 129
Палладин, В. О., рос. наук., през. АН УРСР 31
Панайтеску, П. П., рум. історик 529
Панкратова, А., сов. рос. історик 31
Папа Римський 203, 206, 238, 391, 392, 394, 397, 405, 422, 476, 479, 481, 483, 485, 487, 497-499, 518
Пархоменко, В. О., укр. історик 25, 84, 91, 105, 116, 123, 298
Пархомій, патріярх Царгородський 491
Пассек, Т. С., археолог 51, 84
Пастернак, Я., укр. археолог 42, 45, 48, 53, 84, 298
Патрик, кн., с. Кейстута 423
Пафлагонський, Микита, віз. хронікар 91
Пац, Юрій, намісник Київський 332
Пачовський, В., укр. письменник 125, 128, 208, 298, 321, 339, 433, 453-455, 498, 499, 529
Пашкевіч, Г., поль. історик 308, 433
Пашуто, В. Т., сов. історик 14, 37, 93, 102, 149, 163-165, 185, 190-192, 194, 196, 198-201, 203-209, 222, 229-232, 235, 250, 251, 264, 268, 297, 433
Пелеш, Ю., укр. історик 22, 119, 433, 529
Пелчинський, Леонтій, єпископ 389
Пельц, Й., поль. історик 529
Перенег, муж Святослава І, 252
Перетц, В. М., сов. істор. літератури 298, 433, 484, 529, 530
Переяслава, кн., д. Данила Гал., 208, 278
Пермський, Стефан, поет 245
Перун, слов. божок 75, 97, 99, 113, 114, 121, 158, 237
Песочинський, О., маґнат 456
Петрило, посадн. Новгороду 275
Петро, італієць, будівн. у Львові 415
Петро, Акерович, митрополит Руський 185
Петро, Ратенський, митропол. Київський 235, 290, 314, 426
Петров, А., історик церкви 433
Петров, В. П., укр. археол. і істор., 27, 75, 76, 84
Петров, Н., історик 121, 433
Петрович, Тимофій, ґравер 516
Петровський, М. Н., проф., укр. історик 25, 32, 121
Петрушевич, А., історик 485, 530
Пигулевская, Н. В., сов. істор. 80
Пимен, митропол. Київський 426
Пимін, Евсевій, крилтонім невід. полеміста 505
Пігас, Мелетій, патріярх Царгородський 391
Підвисоцький, коз. полковник 366
Підкова, Іван, коз. отаман 364, 452
Пічета, В. І., укр. історик 22, 433
Пласконя, отаман бродників 189
Платон, ґр. філософ 243, 245
Платонов, С. Ф., рос. історик 186, 232, 298
Пленкович, Чурило, легенд. постать 229, 247
Плетенецький, Єлісей, архимандрит 393, 441, 443, 445, 458, 459, 469, 471, 503-506, 509, 510, 517, 520
Пленій, рим. історик 67
Плохинський, М., укр. історик 21
Повстенко, О. І., укр. істор. мистецтва 53, 57, 76, 84, 109, 129, 133, 259, 261-265, 513, 514, 530
Погодин, М. П., проф., рос. історик 18, 37, 299
Погодин, А., істор. в Белґраді 94
Погорелов, В. П., рос. історик 117, 118, 242, 243, 299
Погребінський, О., укр. історик 32
Познанський, Борис, хлопоман 20
Покас, Ґригорій, коз. хронікар 16
Покровський, О. І., укр. історик 55, 84, 530
Полікарп, печерс. монах 246, 253
Полозович, Сенько, староста Черкас, коз. діяч 362
Полонська-Василенко, Н. Д., проф., укр. історик 5, 6, 7, 17, 21, 25-27, 31, 32, 34, 37, 79, 91, 92, 99, 100, 102, 104, 105, 107, 109, 112, 122, 130, 141, 148, 149, 153, 159, 179, 192, 195, 196, 201, 202, 204, 207, 216, 227, 234, 255, 266, 299, 362, 366, 383, 395, 418, 433, 434, 489, 490, 530
Полубенський, каштелян Новгороду 391
Попелі, укр. шляхт. рід 458
Порицькі, укр. маґнати 353

Посевіно, Антоній, легат папи 388
Потії, укр. рід 387
Потій, Адам, див. Іпатій, уніят. митрополит 389, 390, 393, 398, 404, 405, 422, 443, 471, 476, 477, 501, 517, 523
Поток, Михайло, легенд. багатир 247
Потоцкі, Микола, поль. гетьман 449, 450
Потоцкі, поль. маґнати 353, 455, 488
Потоцкі, Станіслав, поль. маґнат 456
Предслав, боярин Ігоря І, 78, 99
Предслава, кн., д. Володимира В., ж. Ладислава 120, 253, 270, 271
Предслава, кн., д. Данила Гал., ж. Земовита 202
Предслава, кн., д. Рюрика, ж. Романа Мстисл., 192, 278
Предслава, кн., д. Святополка II, ж. кор. Алмоса 275, 276
Предслава, кн., д. Святослава, черн. ім'я Євфросинія 272
Пресняков, А. Е., рос. історик 24, 37, 63, 84, 90, 113, 207, 299
Претвич, Бернард, староста Барський 362
Претич, боярин Ігоря І, 108
Прибислава, кн., д. Ярослава, ж. Ратибора 276
Приселков, М. Д., проф., сов. історик 37, 93, 103, 105, 113, 115, 117, 129, 130, 142, 193, 222, 250, 299, 300
Прихильний, Амвросій, будівничий 415
Прицяк, О., проф., укр. історик 33
Прокопич, Гюргей, боярин 221
Прокопій Кесарійський, церк. діяч 68, 77, 216
Прокопович, В., укр. історик 27, 28, 420, 434
Пронські, рід 386
Проскури, рід 455, 516
Протасович, Іона, митрополит 378
Пряшів, Лука, будівничий 415
Псевдо-Захарій, сирійський письменник 80
Птоломей, астроном 60, 67
Пузина, Олександер, кн., еп. Афанасій 459, 476, 487
Пузини, рід 386
Пуласкі, К., поль. історик 530
Путяга, боярин Ярослава М., 133
Путята, тисяцький Святополка II, 146, 222
Путятич, Дмитро, кн. Друцький, намісник Київський 332
Пушкарев, С. Г., рос. історик 177, 191, 192, 300, 314, 315, 334, 338, 346, 434, 440, 530
Пушкін, А., рос. поет 269
Пфістер, І., майстер 415
Пшемислав II Оттокар, кор. Чехії 201, 208, 280
П'ясецький, поль. єпископ 373
П'ятницька, С. М., укр. історик 32

Р

Рабинович, М., сов. археолог 37
Радзикевич, В., укр. історик 510, 511, 530
Радзівілл, княжий литов. рід 328, 353
Радзівілл, Микола, лит. автономіст 341, 342
Радзівілл Рудий, Микола гетьм. вел. князівства 385
Радзівілл-Сирітка, Микола, восвода Троцький 391, 393
Радзівілл, Христофор, гетьман литовський 447
Радзівілл Чорний, Микола, воєв. Вильна 385
Радим, плем. кн. Радимичів 70, 71, 78
Райнберн, еп. Кольберзький 123
Ракочій, Юрій, кн. Семигороду 454-455, 498
Ракушка, Роман, священник, літописець 16
Рамм, Б., сов. історик 141, 142, 300
Расовський, Д., історик 300
Ратибор, тисяцький Володимира Моном., 220, 221
Ратибор I, кн. Померанії, муж Прибислави 276
Ратша, тіюн Всеволода II, 151
Ратьша, боярин Ярослава М., 133
Рауль II, граф, муж Ганни Ярославни 270
Рафаель, маляр 419
Редедя, князь половців 247
Редин, сов. істор. мистецтва 259
Рембрандт, маляр 515
Решетар, І., укр. історик 28
Рибаков, Б. А., сов. рос. історик 37, 38, 66, 68, 71, 73, 81, 84, 89, 90, 93, 108,

109, 111, 168, 226-228, 231, 232, 265-267, 300
Ридзевская, Е. А., сов. історик 80, 300
Рильський, Т., хлопоман, поет 20
Рікса, кн., ж. Володимира Новгород. 277
Рінґельман, О., коз. хронікар 16
Ровинський, Д., 419
Рогатинець, Юрій, братчик у Львові 405
Рогволод, кн., с. Бориса 272, 284, 286
Рогволод, кн., с. Всеслава I, 272, 283
Рогволод, кн. Полоцький, тесть Володимира В., 108, 111, 123, 281
Рогніда, кн., ж. Володимира В., 123, 270, 272
Рогоза, Михаїл, митропол. Київський 378, 389, 391, 393, 398, 427, 442, 476, 523
Родакова, О., укр. історик 21
Рождественський, С., історик 530
Розанов, С., рос. історик 141, 148, 300
Розов, В., історик 300, 434
Роксандра, ж. воєводи Волощини 452
Роман, кн., с. Василька 278
Роман, кн., с. Володимира Моном., 273, 277, 283
Роман, кн., с. Всеслава 272
Роман, кн., с. Данила Гал., 201, 202, 204, 238, 254, 278, 289, 306
Роман, кн., с. Ігоря 275, 287
Роман, Лекапен, візант. цар 103
Роман, маляр 418
Роман, в. кн., с. Мстислава II, 10, 154, 156, 166, 174, 175, 192-196, 198, 202, 206, 207, 229, 247, 274, 278, 280, 285, 286, 305, 334, 406
Роман, родич Ольґерда, митрополит 322, 426
Роман, в кн., с. Ростислава 243, 285
Роман, кн. Рязанський 274
Роман, кн., с. Святослава 139, 143, 274, 282
Роман, кн. Смоленський 275
Роман, кн., с. Федора 424
Роман, хр. ім'я св. Бориса 117
Роман II, візант. цар 104
Романов, рос. бояр. рід 345
Романовичі, потомки Романа 194-197, 199, 202, 203, 206, 207, 209, 307
Романовський, В. О., укр. історик 21, 25, 34, 434
Ромульт, К., род. Дрогобича 415
Ростислав, кн., с. Володимира 127, 133, 138, 156, 163, 182, 273, 282
Ростислав, кн., с. Всеволода I, 277, 282, 284
Ростислав, кн., с. Гліба 272, 275, 276, 284
Ростислав, кн., с. Давида 274
Ростислав, кн., с. Івана Берладн., 166, 273, 286
Ростислав, кн., с. Ігоря 287
Ростислав, кн., с. Михайла 197, 198, 280, 453
Ростислав, кн., с. Мстислава 276
Ростислав, в кн., с. Мстислава 10, 154, 171, 179, 180, 217, 252, 277, 284, 285, 289
Ростислав, кн., с. Рюрика 192, 253, 273, 282, 283
Ростислав, кн., с. Святополка 276, 288
Ростислав, кн. Смоленський 275
Ростислав, кн., с. Юрія Довгор., 151-153, 161, 279, 284
Ростислав, кн., с. Ярослава Муром., 275, 284
Ростислав, кн., с. Ярослава Черніг., 275, 287
Ростислав-Григор, кн., с. Василька 273, 283
Ростислав-Юрій, кн., с. Всеслава 272
Ростислава, кн., д. Андрея 274
Ростислава, кн., д. Всеволода 277
Ростиславичі, потомки Ростислава 139, 144, 145, 147, 149, 192, 216, 218
Ростовцев, М. І., рос. історик 59, 84, 300
Рубінштейн, Н. Л., проф., історик 32, 38
Рубруквіс, посол Людвика IX, 232, 369
Рудинський, М., археолог 45
Рудольф II, нім. цісар 209, 364, 365, 454, 461, 498, 518
Ружинські, поль. рід, організ. козацтва 362, 456
Ружицькі, укр. магн. рід 353, 386, 439
Рутський, Іван — Йосиф-Велямин — Йосиф IV, митропол. Київський 443, 444, 471, 474, 476-479, 483, 485, 487, 493, 494, 501, 502, 523
Рюрик, кн. Новгороду 79, 93, 95, 96, 98, 244, 250
Рюрик, нк. Овруцький 156, 160, 274-276, 278
Рюрик, кн., с. Ростислава Тьмут., 139, 163, 273, 282, 283

Рюрик, в. кн., с. Ростислава 10, 155, 156, 158, 159, 166, 179, 192, 193, 215, 238, 286, 287
Рюриковичі, потомки Рюрика 249, 326, 334, 345
Рябінін-Скляревський, О. О., укр. історик 25

С

Савич, О., істор. культури 434, 530
Савицький, Л., археолог 45
Саванаролля, філософ 422
Сагайдачний, Петро, коз. гетьман 11, 383, 398, 437, 440-445, 452, 458, 462, 471, 472, 474, 480, 481, 499, 504, 510, 514, 516, 518, 521, 523
Садко, купець з Новгороду 170
Сакович, Касіян, церк. діяч 245, 480, 482-484- 499, 505, 510, 512
Само, кн. Моравії 63
Самокрасов, Д. І., археолог 59
Сангушки, литов. рід 341, 362, 386
Сангушко, кн., с. Федора 424
Сапіга, Лев, литов. підканцлер 410
Сапіга, поль. канцлер 391
Сапіги, кн. рід 377, 385, 386, 414
Сафанович, Теодосій, хроніст 15
Сафаргалиев, М. Г., історик 300
Сахаров, А. М., автор 30
Сварог, слов. божок 75
Сведерський, В., істор. архітектури 434
Свен Ульфсон, кор. Данії, м. Єлисавети Ярослав., 128, 270
Свенельд, воєвода Ігоря І, 98, 99, 103, 107, 108, 131, 220
Свенціцький, І., істор. мистецтва 434
Сверчевський (Свигровський), коз. отаман 452
Свентополк, кн. Померанії, м. Соломії Романівни 196, 278
Свидриґайло, кн., с. Ольґерда 10, 305, 320, 321, 325-330, 332, 336, 347, 407, 425, 426
Свирин, А. Н., істор. мистецтва 137, 300
Свобода, д. хана Кончака, ж. Володимира III, 275
Святовид, або Світовид, слов. божок 76
Святополк, кн., с. Мстислава 150, 152, 277, 284, 287, 288
Святополк, кн., с. Юрія 286
Святополк, кн., с. Ярослава 276, 286
Святополк I (Окаяний), в. кн., с. Володимира В., 9, 120, 123-125, 127, 129, 156, 158, 159, 171, 180, 233, 252, 253, 270, 270, 281, 343
Святополк II Михайло, в. кн., с. Ізяслава 10, 139, 143-146, 160, 161, 163, 169, 216, 217, 222, 259, 274, 276, 282, 283
Святополк, Четвертинський, князь 517
Святослав, кн., с. Володимира 274, 285
Святослав, кн., с. Володимира В., 124, 134, 156, 270, 281
Святослав, кн., с. Володимира Моном., 277
Святослав, кн., с. Всеволода 284
Святослав, кн., с. Всеслава 272, 283
Святослав, кн., с. Гореслава 285
Святослав, кн., с. Давида 276
Святослав, кн., с. Давида Смол., 235, 241, 243, 245, 274, 277, 283
Святослав, кн., с. Ігоря 275, 287
Святослав, кн. Канівський 288
Святослав, кн., с. Олега 151, 225, 226, 275, 284
Святослав, кн., с. Олега Сіверс., 285
Святослав, кн., с. Ростислава 275
Святослав, кн., с. Ростислава Переясл., 282
Святослав, кн., с. Святополка 277
Святослав, кн. Чернігівський 272
Святослав, кн. Шумський 288
Святослав, кн., с. Ярослава 243, 275, 284
Святослав I Хоробрий, в. кн., 9, 66, 99, 102, 105, 106, 107, 110, 111, 117, 121, 167, 220, 231, 252, 270, 281
Святослав II Семен, в. кн., 9, 127, 133-140, 144, 146, 157, 169, 258, 259, 263, 266, 271, 274, 275, 282
Святослав II, в. кн., с. Всеволода II, 10, 81, 155, 159, 167, 179, 180, 215, 216, 254, 273, 274, 284-288
Святослав-Гавриїл, кн., с. Всеволода 279, 289
Святослава, кн., д. Лева I, 238, 278, 380
Святославичі, потомки Святослава 138, 140, 145-147, 149, 167, 180
Селява, Анастасій, митрополит 474, 480, 517, 523
Селянинович, Микола, боярин кн. Ольги 102
Семашки, укр. бояр. рід 353, 386
Семен Гордий, в. кн. Московський 235, 322, 425

Семен Гольшанський, кн., 326
Семен Михайлович, кн., 424
Семен Олелькович, кн., 328, 332, 347, 376, 424
Семйон, маляр 418
Сенюти, укр. бояр. рід 353, 421
Сенютович-Бережний, укр. геральдик 354, 420, 434
Сенько, маляр 418
Сенькович, Федір, маляр 418
Сергєсвич, І. В., рос. істор. права 192
Сергій, єп. Мукачівський 498
Серебрянський, Н., дослідн. старовини 300
Сидор, М., укр. історик 319, 434
Сидоренко, Н., історик 500, 504, 530
Сильвестер (Белкевич), митрополит 403, 427
Сильвестер, ієродиякон 503
Сильвестер, літописець, ігумен 14, 249
Сильвестер II, папа Римський 119
Симаргл, слов. божок 113, 114
Симеон, митропол. Київський 331, 377, 426
Симон, чернець печерський 246, 253
Симоновський, Петро, літописець козаччини 16
Синеус, варяг. вождь 95
Синько, боярин Ігоря I, 99
Синявські, родина в Бережанах 415
Сицинський, Є., дослідн. церк. архітектури 434
Сичов, Н. Н., істор. мистецтва 137, 300
Сігізмунд, кн., с. Кейстута 10, 305, 326-329, 332, 423, 426
Сігізмунд, наречений Марії з Угорщини 315
Сігізмунд, нім. цісар 319, 324
Сігізмунд, кн., с. Федора 424
Сігізмунд I Старий, в. кн. Литви і кор. Польщі 11, 305, 335, 336, 339-341, 367, 376, 378, 379, 396, 408, 409, 425, 426
Сігізмунд III Ваза, кор. Польщі 345, 346, 386, 393, 404, 420, 439, 440, 442, 444, 447, 448, 461, 467, 470, 474, 481, 484, 486, 511
Сігізмунд-Авґуст, в. кн. Литви і кор. Польщі 11, 305, 341, 344, 354, 362, 363, 378, 396, 425, 426
Сідляр, міщан. рід 400
Сідляр, Сачко, друкар 401
Сікст IV, папа Римський 377, 380
Сінеус, варяг 95
Сінкель, Ґеорґій, візант. хроніст 241
Сіцинський, Є., укр. історик 25
Січинський, В., укр. історик 258, 260, 300, 414-417, 419, 434, 512, 513, 515, 516, 530
Скальковський, А. О., укр. історик 19
Скарга-Павенський, Петро, полеміст 388, 403, 404, 512
Скидан, полковник 449, 450
Скилиця, віз. письменник 126
Скілан, гр. письменник 67
Скіргайло-Іван, кн., с. Ольґерда 315, 320, 425
Скорина, А., письменник 395
Скорина, Францісек, перекладач 399-401
Скрутень, Й., священик, укр. історик 26, 27
Скульський, А., автор 509
Скумин- Тишкович, укр. рід 480
Слабченко, М. Є., проф., укр. історик 22, 24, 25, 32
Слабченко, Т. М., співроб. УАН 32
Славин, М. Л., археолог 57, 85
Слуцький, Юрій, князь 401
Слуцькі, кн. рід 353, 376, 386
Сльозка, Михайло, друкар 503
Смарагд, (Симаргл?), слов. божок 75
Смирнов, Н. А., сов. історик 434
Смирнов, П. П., проф., укр. історик 21, 33, 74, 85, 94
Смолятич, Клим, митрополит Київський 153, 159, 216, 233, 234, 242-245, 268, 284, 324
Смотрицький, Герасим, ректор Острож. Академії 397, 406
Смотрицький, Мелетій, єп., полеміст 386, 393, 398, 399, 404, 405, 470, 472-474, 480-485, 493, 494, 499, 506-508, 512
Собєський, вл. будинку у Львові 414
Соболевський, А. І., рос. церк. історик 143, 187, 242, 243, 300, 434
Соболь, Спиридон, вл. друкарні у Львові 503
Соколинські, рід 386
Соколов, П., церк. історик 434
Соловйов, С. М., рос. історик 38, 68, 179, 301
Соломирецькі, рід 386
Соломія, кн., д. Лєшка Чорного 195
Соломія, кн., д. Романа Мстисл., 196, 278

Соломон, кн., с. Андрія Угорського 128
Соломон, Мудрий, цар Ізраеля 206
Соломоніда, кн., ж. Василія III 280
Солоха, літер. постать 395
Солтан, рід 455
Соневицький, Л., укр. історик 26, 28, 38, 434
Сонька, кн., ж. Ягайла 416, 425
Софія, кн., д. Вітовта, ж. Василія I, 280, 317, 328, 333, 423
Софія, кн., внука Всеволода, ж. кор. Данії 150
Софія, кн., д. Данила Гал., ж. графа Ґюнтера 202, 278
Софія, кн., д. Семена Ольґерд., ж. Михайла 424
Софія, кн., д. Ярослава, ж. Ростислава 272, 275, 276
Софія Палеолог, віз. царівна, ж. Івана III, 280, 333
Софокл. гр. драматург 67
Соцій (ус), учень Кальвіна 385
Сперанський, М. М., рос. істор. літератури 301
Спиридон, митрополит 377
Спитко, поль. намісник на Поділлі 320
Спицин, А. А., археолог 67, 68, 85, 232
Срезневський, І. Т., історик 69, 110
Ставр Годинович, легенд. постать 109
Станіслав, кн., с. Володимира В., 270, 281
Стасів, М., укр. історик, 199, 201, 301
Статкевичі, укр. рід 516
Стахів, М., укр. публіцист 200
Сташевський, Є. Д., проф., укр. історик 21, 26, 34
Степан Великий, господар Волощини 336, 337, 339, 451
Степан, святий з Сурожу 78
Стефан, папа Римський 242
Стефан, угор. король, с. Коломана 148
Стефан I Святий, угор. король 120, 125, 128, 262, 453, 497
Стефан III, угор. король 273
Стефан IV, бан Загребу, м. Марії Романівни 278
Стефан Баторий, поль. король 345, 363, 378, 379, 386
Стефан Лазарович, серб. князь 453
Стороженко, О., церк. історик 238
Страгонський, Аврамій, еп., 443, 473, 488
Страсбурґер, швед. посол 445
Стратилат, Федір, святий 265
Стрельбицький, І., церк. історик 530
Стрельский, В. І., історик 38
Стрибог, слов. божок 75, 113
Струсі, брати, гал. шляхтичі 406
Струсі, спольщ. рід 353, 439, 455
Струсь, староста Брацлавський 365
Студинський, К., проф., ватор 530
Субутай, полков. Чінгіз-хана 183
Суворов, Н., істор. права 301
Судислав, кн., с. Володимира В., 125, 134, 271, 281
Сулима, Іван, коз. гетьман 449
Суліковський, архиєп., 418
Сумцов, Н. Ф., проф., етнограф 102
Сурянин, Петро, лікар 241
Сутковські, укр. рід 459
Суша, єп., 476
Сушицький, Т., історик 434
Сфорца, рід з Італії 340
Схраніл, І., чес. археолог 109, 231

Т

Тавбе, де М. А., історик 74, 75, 91, 93, 96, 98, 100, 103, 121, 242, 301
Тадей, апостол 262
Танч, кит. імператор 74
Тарановський, Ф., істор. права 434
Тарасович, Василь, єп. Мукачівський 498
Тарновський, Євфимій, митропол. Болгарії 402
Тарновські, поль. рід 344
Татіщев, В. М., історик 93, 118, 176, 195, 230
Таціт, рим. історик 67
Тайнер, А., історик 530
Тегак, полов. хан 278
Темуджін = Чінгіз-хан 183
Теогност, митропол. Київський 235, 290, 314, 321, 322, 426
Теодорит, митропол. Київський 322, 426
Теодосій, ігум. Печерський 130, 137, 138, 239
Теодосій, митропол. Московський 330
Теодосій, Сафанович, хроніст 15
Теодосій, святий 235, 236, 142, 245
Теодосія, кн., ж. Давида 274
Теопемпт, митропол. Київський 130, 233, 281

Теофан, візант. цісар 90, 91
Теофан, патріярх Єрусалиму 443, 472-475
Теофано, цісар., шваґерка Володим. В., 119, 120
Теофанія, патріц., ж. Олега Черніг., 140, 275
Теофіл, митрополит 321, 426
Теофіл, монах з Падеборну 227
Теофіляс, пресвітер 228
Тереножкін, О. І., археолог 55
Терлецький, Кирило, екзарх 389, 390, 394, 493
Терлецький, О., укр. історик 24, 26, 434
Терлецький, Семен, маляр 418
Терновский, С. І., церк. історик 530
Тиандер, рос. історик 301
Тикович, посадн. Брацлава 365
Тимофій, патріярх Константиноп., 472
Типинський, Б., перекл. Євангелії 385
Тисаровський, Єремія, прав. єп. Львівський 442, 443, 470, 472, 488
Титов, Ф. І., священик, укр. історик 434, 435, 530
Тиханова, М., істор. культури 74, 232
Тиханович, О. М., істор. архітектури 132, 257, 301
Тихомиров, М. Н., рос. історик 38, 72, 73, 85, 121, 157, 159, 160, 163, 165, 168-175, 218, 220-223, 226-229, 240, 251, 256-258
Тишкевич, правосл. діяч 398
Тишкевичі, укр. рід 386, 456
Тищенко, М. Ф., укр. історик 21
Тітмар Мерзебурський 133, 157, 158, 236
Тітов, Ф., проф. Київ. Дух. Академії 481, 505, 530
Ткаченко, М. М., укр. історик 25, 33, 132, 257, 301
Ткаченко-Петренко, Є., істор. літератури 435
Товтивіл, кн. литов., братанич Мендовга 202, 306
Товтивіл, кн. литов., шваґер Данила Гал., 201, 278
Товтивіл-Конрад, кн. литов., с. Кейстута 423
Толстой, І. І., істор. мистецтва 57, 59, 62, 85, 259, 260, 301
Томашівський, С., проф., укр. історик 23, 24, 26, 27, 29, 31, 33, 76, 92, 98, 103, 117, 118, 120, 123, 124, 129, 130, 134, 138, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 149-153, 163-166, 176, 178, 180, 181, 185, 193, 194, 207, 212-214, 301, 316, 317, 321, 337-339, 435
Томиленко, коз. гетьман 449, 523
Тохтамиш, татар. хан 317
Транквіліон-Ставровецький, Кирило, проф., священик 398, 477, 480, 506, 507, 509, 511
Третяков, П. Н., істор. дослідник 69, 85
Тризни, укр. рід 480, 516
Трінґвісон, Олаф, норв. король 118, 120, 123
Трістан, легенд. постать 406
Тройден, вел. кн. литов., 207, 306, 311
Тройден, Мазовецький, зять Юрія І, 211, 278, 307
Трохимович-Козловський, Ісая, ігумен 489
Трубецкі, обмоск. укр. кн. рід 343, 353
Трувор, варяг. вождь 95
Тугорхан, полов. хан 144, 276
Тудор, тіюн Всеволода II, 151
Тупенка, Іван, лавник у Вильні 442, 476
Тур, кн. Турова 78
Тур, Нікифор, полеміст 505
Тусканевич, Григорій, гетьман 471
Тустановський, Зизаній, Лаврентій — псевдо Стефана Куколя 398, 505, 506, 508
Тучапський, Макарій, єп. Львівський 379
Тушин, повстанець 440
Тяпинський, Василь, видавець 400

У

Уваров, А. С., граф, рос. археолог 20
Угдей, вел. монгол. хан 198
Угрин, Мойсей, монах 236
Улеб, друж. Ігоря І, 78, 99
Уліб, воєв. Ярослава М., 126, 221
Улянов, Н., церк. історик 334, 335
Ульфіла, ґот. єпископ 61
Уманець, Ф., укр. історик 24, 435
Урбан II, папа Римський 141, 142
Урбан VIII, папа Римський 447, 479, 487, 493, 494, 503
Успенський, Ф., історик 186
Устюжський, Прокопій, поет 245

Ф

Фадеєв, А. В., сов. історик 30
Федір, кн. Більський 332
Федір, кн., с. Вітовта 310, 320
Федір, кн., с. Коріята 321, 326, 414, 424, 453
Федір, кн., с. Любарта 320, 424
Федір, кн., с. Ольґерда 424
Федір, кн., с. Федора 424
Федір, (Федько), маляр 418
Федір, цар Московський 345
Федор, боярин 244
Федор, кн., с. Івана IV, 280
Федор I Ласкарис, цісар лат. імперії 205
Федора, кн., д. Ольґерда 425
Федора, кн., д. Романа 278
Федора, кн., д. Юрія II, 279, 289
Федоренко, П. К., укр. історик 25
Федоров, Ю., укр. церк. історик 435
Федорович, Гринь, маляр 419
Федорович, Іван, друкар 401, 418, 419, 421
Федорович, Пилип, маляр 418
Федорович, Тарас (Трясило), коз. гетьман 446, 454
Федотов, Г., церк. історик 301, 492, 530
Федько (Федоріюс), маляр 318
Феодор, митропол. Галицький 290
Феодор, митропол. Київський 284
Феодор, митропол., посол папи 142
Феодора, віз. царівна, ж. Ярослава М., 127
Фердинанд III Габсбурґ, австр. цісар 454, 455, 498
Филип, монах 419
Филип IV, нім. король 193
Филипович, Лаврентій, ґравер 515
Филипович, Лавриш, маляр 418, 419
Филипович, свящ., літописець 7, 15
Філарет, (Христоф. Бронський), митропол., 235, 530
Філіп, фр. князь, с. Анни Ярославни 129
Філлер, М., фр. церк. історик 529
Філофей, рос. монах 333, 334, 335
Філярет, патр. Московський 345, 472, 485
Фімка, ж. маляра Романа 418
Фіоля, друкар 419
Фірлеї, укр. рід 385
Флавій, Й., воєн. історик 241
Флоровский А. В., історик 230, 231, 301, 530
Фома, с. тисяцького Ратобора 221
Фонт, А., сов. доцент істор. наук 31
Фотій, митрополит 323-325, 426
Фотій, царгод. патріярх 81, 90-93, 119, 219, 233
Франко, Іван, поет 23, 435, 530
Фредри, поль. маґн. рід 353
Фрідріх, архиеп. Маґдебурзький 137
Фрідріх, герцоґ Саксонії 231
Фрідріх I Барбароса, нім. цісар 165, 166, 175, 239
Фрідріх II, австр. герцоґ 201
Фрідріх II, цісар 205

Х

Хаджі-Ґірей, крим. хан 317, 337
Халецький, староста Берестя 391
Халоупецький, досл. історії 232
Ханенко, Б. І., історик 85, 227
Харлампович, К. М., укр. історик 22, 435, 531
Хвойка, В. В., укр. археолог 7, 43, 49, 51, 66, 67, 85, 159
Хилич, Мирослав, боярин 221
Хлопецький, Іван, шляхтич 459
Хмельницький, Богдан, гетьман 15, 16, 19, 36, 445, 449, 450, 455, 473, 504, 519, 521
Хмельницький, староста 362
Хмельницький, уніят. еписк. 458
Ходиліцкі, К., поль. церк. історик 435, 531
Ходиніцький, П., історик 472
Ходкевич, гетьман 401
Ходкевич, Анна-Люїза, внука Конст. Острозького 398, 470
Ходкевич, Іван, намісник Київський 332, 342
Ходкевичі, князі і маґнати 353, 376, 385, 386
Ходота, кн. вятичів 78, 108, 167
Холмський, І., укр. історик 72, 74, 111, 117, 134, 139, 163, 172, 175, 193, 202, 207, 208, 210, 212-214, 225, 241, 301, 317, 336, 343, 344, 353, 355, 356, 363, 366, 367, 371, 383
Холоневський, заст. воєводи 471
Холоневські, рід 385
Хома, маляр 418

Хома, презвітер 245
Хома, І., свящ., укр. історик 185, 301
Хомин, П., свящ., укр. історик 435, 531
Хомка, маляр 418
Хореан, легенд. постать 78
Хорив, легенд. князь 78, 89
Хорс, слов. божок 75, 113, 114, 237, 248
Храбр, монах 109, 239
Хрептович, Мелетій, ігумен 379
Христина, кор., д. швед. короля, ж. Мстислава 147, 149, 150, 277
Хрін, Іванович, маляр 418

Ц

Цамблак, Григорій, митрополит 324, 325, 377, 402, 403, 426
Цамблак, Кипріян, архимандрит 323, 324, 387, 402, 426
Цвінґлі, реформатор 384
Цегельський, Л., публіцист, політик 301
Целевич, Ю., укр. історик 22
Цельтес, гуманіст 384
Цертелєв, Микола, князь, етнограф 17
Цимирський, А., церк. історик 435
Цісар, Петро, повстанець 454, 498

Ч

Чаєв, А. С., істор. культури 244, 301
Чагрові, рід Настасі, ж. Ярослава Осьмом., 165
Чайковські, укр. шляхт. рід 458
Чапличі, рід 385
Чарторийські, кн. рід, укр. маґнати 321, 495
Чарторийська-Горностай, Олена, княгиня 395, 413
Червінка, І., чес. археолог 109, 231
Черепнин, А. С., сов. історик 301
Черепнин, Л. В., досл. старовини 38
Черкаський, І. Ю., укр. істор. права 25, 357, 435
Чернігівські князі 334
Чесек, С., майстер у Львові 415
Четвертинські, укр. князі, маґнати 321, 353, 516
Чехович, перекл. євангелії 385
Чеховичі, рід 385
Чижевський, Д. І., проф., історик 241-248, 250, 268, 301, 402, 404, 406, 435, 507, 511, 512, 531
Чикаленко, Л. Є., автор 44, 51
Чистович, М., церк. історик 435, 531
Чінгіз-хан, вел. хан монголів 183
Чічерін, граф 7
Чолганські, укр. шляхт. рід 387, 458
Чорний, Грицько, гетьман козаків 523
Чубатий, М., проф., укр. історик 26, 28, 38, 107, 117, 120, 130, 250-252, 301, 302, 318, 319, 348-350, 353, 354, 357-361, 407, 409-412, 489, 500
Чудин, боярин Ярослава М., 122, 133
Чудин, Іван, син бояр. Чудина 221
Чурили, спольщ. укр. рід 353
Чюдин, Микула, муж на дворі Всеволода 252

Ш

Шаботин, А. Н., сов. рос. історик 243
Шайтан, М. Е., рос. історик 149, 230, 231, 302
Шамбонтаго, С. К., історик 302
Шамрай, С. В., укр. історик 25, 33
Шараневич, І., укр. історик 435
Шаула, Матвій, коз. полковник 365, 460
Шах, гетьман низ. козаків 364
Шахматов, А. А., історик 38, 68, 90, 93, 96, 102, 103, 108, 113, 249, 302
Шаховський, кн. Путивлі, повстанець 345, 439
Швайпольт, Фіоль, друкар 401
Шварно, кн., с. Данила Гал., 202, 203, 207, 208, 278, 290, 306
Шварцбурґ, граф Тюрінґії 202
Шевченко, Ф. П., укр. сов. історик 30, 435, 531
Шекера, І. М., укр. сов. історик 302
Шелухин, історик 80
Шельонґовскі, А., поль. історик 75
Шерех, Ю., проф., укр. мовознавець 80, 239, 302
Шероцький, К., істор. мистецтва 259, 302, 514, 515, 531
Шимон Варяг, легенд. постать 220, 237
Шиппер, І., істор. жидів в Росії 531
Шираї, міщ. рід в Стародубі 460
Шіфман, австр. історик 302
Шлецер, А. Л., історик 14, 98

Шміт, Ф., істор. мистецтва 259, 302
Шмурло, Е., історик 74, 117, 242, 302, 422, 494, 531
Шовкопляс, І. Г., укр. сов. археолог 42-45, 49, 82, 85
Шпулер, Б., нім. історик 85, 435
Штерн, Р., проф., археолог 51, 52, 85
Шугаєвський, В., автор 27
Шуйський, Василь, цар Московський 345, 346, 439
Шульгин, О., укр. історик 27, 28, 531
Шумовський, П., укр. історик 302, 435
Шухевич, В., етнограф 435

Щ

Щек, легенд. князь 78, 89
Щербаківський, В. М., укр. археолог 20, 41-43, 45, 46, 48, 50-53, 57, 60-63, 65, 68, 85, 435, 531
Щербина, В. І., укр. історик 25
Щурат, В., укр. історик 435, 531

Ю

Юліянна, кн., д. Івана, ж. Вітовта 423
Юліянна, кн., д. Івана, ж. Михайла Жеславського 425
Юліянна, кн., ж. Ольґерда 312, 322, 424
Юрій, Амастирський, святий 79, 237
Юрій Бранкович, серб. князь 453
Юрій, кн., с. Василя 423
Юрій, кн., с. Василька Гал., 283
Юрій, кн., с. Володимира 81
Юрій, кн., с. Всеволода 274, 278, 279, 285, 289
Юрій, кн., с. Данила 311
Юрій, кн., с. Коріята 311, 423, 451
Юрій, кн., с. Лугвена 425
Юрій, кн., с. Льва 209, 211, 215, 278, 290, 370, 424
Юрій, кн., с. Наримунта 308, 311, 423
Юрій, кн. Несвіжу 288
Юрій, Переможець, святий 265
Юрій, кн., с. Ярослава 274, 275, 285
Юрій, кн., с. Ярослава II, 276, 285, 286
Юрій І Довгорукий, в. кн., 10, 81, 150-154, 157, 160-162, 164, 165, 172, 177, 181, 216, 217, 219, 222, 234, 242, 268, 273, 275, 277, 279, 284, 285, 334, 345
Юрій, митропол. Київський 141, 143, 282
Юрій II Болеслав, кн., с. Тройдена 10, 211, 212, 251, 252, 278, 290, 307, 308, 425
Ю. Р., автор 421
Ю. П., автор 71
Юркевич, В. Д., укр. історик 25, 33, 79
Юстиніян, рим. цісар 90
Юшков, С. В., істор. права 302

Я

Яблоновскі, А., поль. учений 421, 531
Явнут-Іван, кн., с. Ґедиміна 307, 308, 423
Яворницький, Д. І., укр. історик 22, 25
Яворські, укр. шляхт. рід 458
Яґайло, в. кн. литов. і поль. король 10, 313-316, 318-321, 323-327, 342, 347, 368, 387, 405, 408, 416, 425, 426
Яґеллончики, потомки Яґайла 396
Ядвіґа, поль. королева, ж. Яґайла 315, 316, 318, 396, 425
Язловецкі, корон. гетьман польський 363
Яків, монах, літописець 115
Яковлев, А. І., істор. права 27, 28, 96, 302, 407, 410, 435, 531
Якушич, Юрій, еп. 498, 499
Ян, Глоговський, кн. Шлезька 211
Ян-Ольбрахт, поль. король 328, 331, 339, 425
Янка, кн., д. Всеволода І, 235, 240, 253, 277
Януш, кн. Мазовецький 423
Ярмолинська, Раїна, фундат. школи 395
Ярмолинські, укр. рід 459
Ярополк, в. кн., с. Володимира Моном., 10, 150, 151, 169, 181, 218, 277, 283, 284
Ярополк, в. кн., с. Ізяслава І, 136, 137, 139, 143, 157, 200, 215, 237, 263, 276, 282
Ярополк, кн., с. Ізяслава II, 275, 277, 285
Ярополк, в. кн., с. Святослава 1, 9, 102, 103, 107, 108, 110, 111, 123, 180, 270, 281
Ярополк, кн., с. Юрія 276
Ярополк, кн., с. Ярослава 275, 287
Ярослав, в. кн., с. Володимира В., 7, 9, 96, 120, 122, 123-134, 138, 143, 149, 156-160, 163, 167, 169, 172, 173, 175,

176, 179-181, 215-217, 233, 240, 243, 244, 247, 252, 253, 255, 256, 258, 259, 262, 264, 265, 270, 271, 273, 274, 276, 281, 282, 406
Ярослав, в. кн., с. Всеволода 288, 289
Ярослав, кн., с. Всеволода II, 219, 275, 286
Ярослав, кн., с. Всеволода III, 178, 189-191, 198, 204, 207, 227, 279, 280, 289
Ярослав, в. кн., с. Ізяслава 180
Ярослав, кн., с. Ізяслава II, 277, 285
Ярослав, кн., Осьмомисл, с. Володимирка 10, 165, 166, 194, 247, 257, 273, 275, 279, 284-286
Ярослав, кн., с. Святополка 140, 146, 147, 169, 239, 283
Ярослав, кн., с. Святослава II, 140, 144, 149, 169, 275, 283-285
Ярослав, кн., с. Святополка II, 146, 147, 272, 276, 277
Ярослав, кн., с. Юрія 276, 286
Ярослав, кн., с. Ярополка 276
Ярослав, кн., с. Ярослава II, 205, 278, 279
Ярослав-Федір, кн., с. Лугвена 425
Ярослава, кн., д. Рюрика, ж. Святослава 275
Ясиня, осет. княжна, ж. Всеволода III, 274, 279
Ястребов, Ф. О., укр. сов. історик 30, 31
Ясинський, А. Н., автор 302
Яфет, с. Ноя, нач. племени 508
Яцимирський, А. І., рос. історик 324
Яцко, Одровонж, поль. монах 238

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аварська держава, 63
Авґсбурґ, м. в Німеччині 26, 27, 53, 59, 120, 420, 490
Австрія 56, 112, 189, 197, 201, 232, 238, 316, 327, 343, 371, 454
Адріятицьке море 63
Азія 9, 56, 57, 61, 62, 64-66, 69, 74, 184, 185, 226
— західня Азія 51, 105
— Мала Азія 48, 51, 52, 55, 57, 64, 182, 259, 339, 369
— передня Азія 54, 56
— середня Азія 225
Аккерман, м. 364
Аланська держава 62
Алдейґюбурґ, м. (Стара Лагода) 94
Альта, р. 124, 135, 456
Амастрида, м. 79, 91
Америка 422
Амур, р. в Азії 183
Англія 42, 80, 95, 128, 140, 147, 181, 219, 370
Апостольська Столиця = Ватикан, 199, 476, 477, 479, 480, 487, 493, 498, 502
Арабський халіфат 64, 73, 75, 80, 94, 102
Аральське море 60
Архангельська земля 247
Аскольдова могила 157
Афіни, м. Греції 244
Афон, гора, манастир у Греції 130, 236, 237, 403, 404, 417
Ахен, м. Німеччини 95, 104

Б

Баварія, країна в Німеччині 44, 45, 93, 201, 225, 232, 367
Баґдад, стол. Іраку 74
Базавлук, р. і острів при Дніпрі 364
Бакота, м. над Дніпром 202, 203, 311
Баку, м., стол. Азербайджану 6, 98
Балкани, терени південносхід. Европи 52, 63, 245, 417
— Балканський півострів 49, 51, 61, 63, 68, 69, 106, 114, 126
— Балканський хребет 69
— Балканські країни 174
Балтицьке море 74, 162-163, 170-172, 175, 368, 448
— Балтицьке прибережжя 67, 182, 197
— Балтицьке поморя 371
— Балтицькі береги 373
Банат, терит. між Дунаєм і Тисою 198
Бар, м. над р. Ров, Вінниччина 352, 380, 496
— Барське староство 344, 362
— Барщина 363, 365, 459
Баракулабів, с. біля Орші 15
Бардіїв, м. Закарпаття 414, 415, 453
Барі, м. в Італії 142, 238
Батурин, м. на Чернігівщині 456, 460
Бахмут, м. в Донеччині 54
Белград, м., стол. Сербії 94
Белз, м. Зах. України 72, 111, 125, 174, 196, 207, 308, 372, 389
— Белзька земля, волость 308, 311, 320, 347, 354, 368, 374, 458, 459
— Белзьке воєвідство 351
— Белзько-Холмська земля 213
— Белзщина 366
Бельґія 44, 393
Бердаа, р. де жили хозари 98
Бердичівщина, окол. м. Бердичева 456
Берег, м. на Закарпатті 454
Бережани, м. в Галичині 414, 415
Берегове, м. на Закарпатті 453
— Берегівський комітат (жупа) 453
— Берегівщина 321, 497
Березина, р., пр. притока Дніпра 306, 332
Берестечко, м. на Волині 385
Берестів, с. під Києвом 130, 157, 221, 233, 490
Берестя, м., осер. Берестейщини 125, 139, 174, 194, 229, 326, 369, 371, 372, 374, 467, 476, 501
— Берестейська земля, волость, воєвідство 311, 313, 343, 391
— Берестейсько-Дрогичинська зем-

ля 307
— Берестейсько-Панські землі 346
— Берестейщина 195, 196, 313, 347, 353, 368, 466
Берестя Литовське, м. 403
Берладь, земля між Прутом і Серетом 154, 165
Берлін, м. в Німеччині 26, 27, 36, 65, 127, 185, 385
Битень, м. у Виленщині 478, 502
Битом, м. в Польщі 229
Біла, м. Сіверщини 334, 501
Білавина, с. біля Холма 256
Біла гора, м. біля Праги 454
Біла Русь, 149, 320, 357-358, дивись Білорусь
Біла Церква, м. в Київщині 126, 364
Біла Хорватія, землі на півн. Карпат 111
Білгород, литов. фортеця над Дніпром 317
Білгород, м. над Ірненем 75, 159
Білгород, м. під Києвом 112, 130, 227, 255-257, 259, 263
Білгород, порт в гирлі Дністра 364, 369, 370
Білгород, укріпл. над Дінцем 462
Білгородські поля 468
Білгородка, місце розкопів б. Києва 7, 159, 227
Білєв, м. на Черкащині 362
Біле Море 170
Білилівщина 456
Білобережжя, землі над Дунаєм 71
Білогрудівка, с. біля Умані 55, 59
Білоозерка, с. на Херсонщині 55
Білоозеро, м. племени весі 95, 133, 170
Білорусь 15, 24, 44, 45, 338, 365, 396, 401, 477, 479, 495, 502, 503
— Білоруська держава 123
— Білоруські землі 15, 30, 306, 307, 313, 320, 327, 343, 347, 371, 482
— Білоруський народ 70
— Білоруська народність 30
Біляр, місто болгар 63
Більське, м. скитів 58, 467
— Більський повіт 409
Більче Золоте, м. біля Чорткова 51
Біярмія, легенд. країна 73
Бобровники, м. в Польщі 229
Бог (півд.), р., 47, 56-58, 61, 65, 70, 188, 202, 310, 365, 367, 456
Богемія, кол. назва Чехії 67, 111
Богемський ліс, Чехія 230
Боголюбов, м. в Суздальщині 177
Богуслав, м. півд. України 160
Божська волость 145
Бойківщина, земля в зах. Україні 413
Болгарія 63, 94, 106, 114, 117-119, 147, 152, 239, 241, 245, 324, 337, 402, 440, 502
Болгарія Волзька 64, 184
— Болгарське царство 106, 452, 453
— Болгарські землі 184
Болохів, м. у схід. Волині 188
Болохівська земля 203, 204
Борисівка, с. в Семигородщині 51
Бориславль, кн. двір 257
Бориспіль, м. в Київщині 460
— Бориспільська волость 456
Боровиця, с., місце бою козаків 449
Боспор Кимерійський 59, 60
Боспорська держава 9, 60, 61
Бохня, м. в Польщі 211
Братислава, м., стол. Словаччини 118, 454
Брацлавське воєвідство 351, 390, 391
Брацлавщина 342-344, 347, 353, 363, 365, 374, 455-457, 468
Бреслав, м. в Німеччині 117, 232
Брно, м. в Чехії 184
Броди, м. в зах. Україні 143, 380
Бродинія, землі на сх. від Київ. Руси 189
Брок, м. в Польщі 229
Брюссель, м., стол. Бельгії 323
Брянськ, м. в Росії 168, 310, 334, 467
Буг, р., 70, 112, 173, 305, 318, 368 дивись Бог
— Буг західній, р., 63, 111, 229, 370
Буда, част. м. Будапешту 231
Бузьк, м. дулібів 72, 111
Бужськ, м. на Волині 174
Буковина 11, 12, 70, 337, 343, 437, 451, 452, 495-497
Буремка, с. над р. Сулою 42
Бучач, м. в зах. Україні 380, 414
Буша, с. на Вінничині 76

В

Вавилон, ант. столиця в Мезопотамії 52
„Вавилон" угорський = кн. двір Коломана 148
Валуйки, м. б. Дону 462, 465

Варва, с. в Полтавщині 361
Варна, м. в схід. Болгарії 328, 339, 440, 461
Варсов(?), м. в Польщі 211
Варта, р. в Польщі 67
Варшава, м., стол. Польщі 26, 27, 44, 79, 92, 114, 148, 177, 233, 307, 309, 321, 340, 341, 366, 457, 487, 508, 520
Василів, м. б. Києва 115, 122, 159, 256
Великая Скуф — назва Скитії 71
Велике Литовсько-Руське Князівство — дивись: Литва
Велико-Моравська держава 71, 111, 114
Великий Булгар, м. над. Камою 63
Великоросія 15, 29
— Великоруський народ 19, 24, 26, 29, 70
— Великоруські землі 30
Венеція, м. в Італії 182, 183, 189, 232, 372, 398, 419, 512, 515
Верем'я, с. в Семигородщині 51. 59
Верона, м. в Італії 141
Видубичі, с. на Київщині 14
Висла, р. в Польщі 51, 61, 63, 67, 111, 193, 229, 305, 368, 370, 372
Висоцьке, с. в зах. Україні 55
Витечів, м. над Дніпром 144, 145, 156, 159
Вишгород, с. біля Києва, „Ольжин град" 72, 110, 123, 129, 135, 159, 177, 218, 221, 225-227, 240, 255
Вишгород, м. в Суздальщині 101-102, 176
Вишеград, м. в Польщі 229
„Вишневеччина", посілості маґн. Вишневецьких 456, 495
Вишнівці, м. в Тернопільщині 414
Відень, стол. м. Австрії 23, 228, 238, 454, 496
Візантія, держава 14, 62-64, 69, 73-75, 79, 90, 93, 94, 97-99, 103-106, 111, 113-121, 124, 126, 130, 131, 141-143, 152, 153, 177, 179, 182, 193, 205, 210, 222, 232-234, 239, 242, 244, 249, 253, 259, 260, 317, 329, 334, 368, 475
— Візантійська імперія 63, 69, 97, 182, 205, 333, 328, 387
— Візантійські колонії 99
Віленське Князівство 312, 313
Вілія, р. в Литві 307
Вількомир, м. над р. Святою 327
Вільна, м., стол. Литви 307, 316, 318, 319, 326, 341, 342, 350, 382, 384, 386, 393, 400-402, 404, 409, 410, 442, 443, 469, 476-478, 501-503, 506, 507, 511, 513
Вінниця, м. на Поділлі 25, 380, 386, 460, 501
— Вінницька область 74
Вінніпеґ, м. в Канаді 7, 28, 91, 92, 104, 109, 118, 141, 153, 173, 219, 308, 354, 387, 388, 396, 397, 402, 474
Вірменія, країна 47, 259
— Вірменська колонія в Києві 159
Вітебськ, м. на Білорусі 163, 306, 312, 320, 325, 334, 341, 343, 347, 384, 416, 480
— Вітебська земля, князівство, староство 312, 313, 326, 332, 409
Віттенбурґ, м. в Німеччині 399
Возвягель, м. на Волині 203, 204
Волга, р. 29, 44, 63, 64, 70, 73, 74, 75, 94, 105, 139, 170, 175, 184, 185, 198, 228, 465
— Волзький шлях 64, 73, 74, 94
Волинь, князівство, земля дулібів 43, 45, 47, 48, 53, 69-72, 77, 81, 82, 84, 133-136, 138, 139, 145, 147, 156, 164, 173-175, 183, 184, 193-197, 199, 202, 203, 207-210, 212, 213, 225, 236, 250, 257, 307-313, 320, 321, 326, 328, 332, 336, 338, 342, 343, 346-348, 352-354, 358, 364, 366, 370-372, 374, 378, 380, 388, 397, 400, 408, 409, 413, 414, 420, 466, 467, 474, 483, 495, 503, 505
— Волинське князівство, воєвідство 156, 174, 251, 351, 390, 391
— Волинська земля, держава 124, 125, 145, 156, 173, 202, 311, 334, 455
Волковийськ, м. на Білорусі 202, 209, 306
Волковці, с. на Поділлі 55
Володава, м. на Волині 399
Володарів, м. над р. Рось 160
Володимерія — Волинь у назві угор. короля Андрея II, 139, 194
Володимир, м. на Волині, стол. князів 72, 112, 123, 130, 131, 139, 144, 145, 147, 174, 184, 189, 194, 195, 198-200, 206, 207, 210, 213, 214, 218, 223, 227, 229, 236, 256, 257, 259, 260, 263, 308, 309, 311, 369-371, 380, 385, 396, 398, 399, 484

— Володимирське князівство 173, 175, 209, 212
Володимир, м. над р. Клязьмою, стол. Суздальщини 81, 177, 178, 190-192, 205, 235, 245, 314
Володимиро-Суздальське князівство, держава 204, 205, 207, 311, 314, 320
Володимирівка, с., місце стар. знахідок 49
Волоське, с. на Запоріжжі 55
Волоське князівство, див. Волощина 336
Волоські села, села на вол. правах 366
Волощина, князівство, держава 324, 337, 369-371, 452, 502
Волхов, р. 74, 170
Вормс, м. в Німеччині 95, 259
Вороніж, м. в Україні 462, 465
Воротиславль, княжий двір 257
Ворскла, р. в Україні 73, 75, 172, 317, 318, 343, 375, 456, 468
Вроцлав, м. в Польщі 184, 229, 232, 371
Вручай, м. Овруч, стол. деревлян 160
Вслонім, м. в Білорусі 306
Вщиж, м. на Чернігівщині 168, 227, 240
Вюрцбург, м. в Німеччині 474, 477
В'язма, м. в Росії 333, 346
В'ятська земля 334

Г

Гадяч, м. в Полтавщині 361, 465, 467
— Гадяцьке староство, Гадяччина 344, 465
Галицька держава 208
— Галицька земля 10, 163, 207
— Галицьке князівство 164, 178, 310
— Галицьке Пониззя 184, 229
— Галицька Русь 22, 164
Галицько-Волинська держава 192, 193, 200, 206, 207, 209, 210
— Галицько-Волинська земля 102, 193, 213, 235
— Галицько-Волинське князівство 87, 175, 183, 192, 243, 247, 251, 254, 256, 308
— Галицько-Волинська Русь 93, 149, 173
— Галицько-Волинська Україна 163
Галицько-Володимирське князівство 10
Галич, м. в зах. Україні 73, 164-166, 175, 184, 189, 194-198, 207, 214, 215, 217, 218, 223, 229, 236, 238, 257, 259, 261, 309, 316, 337, 339, 352, 369, 370, 380, 399, 411, 413, 501, 503
Галич, м. в Суздальському князівстві 176
Галичина 15, 22, 26, 31, 43, 53, 70-72, 124, 133, 135, 139, 147, 149, 156, 159, 163-166, 175, 183, 187, 189, 192-195, 197, 200, 203, 204, 207, 208, 211-215, 217, 218, 222, 229, 242, 247, 255, 257, 261, 307-311, 316, 320, 322, 324, 325, 327, 329, 330, 336-339, 342, 344, 346, 347, 351, 352, 354, 359, 360, 366, 367, 369-371, 374, 379, 380, 388, 403, 413, 440, 452, 455, 457, 459, 466, 467, 504, 505, 514
Галле, м. в Німеччині 230, 399
Гальштадт, м. в Австрії 55, 56
Ганновер, м. в Німеччині 90
Ганчар, дільниця Києва 223
Гастінґс, м. в Англії 140, 147
Геллада, стар. назва Греції 52, 57
Гельґолянд, нім. острів 96
Геррас, м. скитів 59
Гільдесгайм, м. в Німеччині 105
Гіршберґ, м. в Німеччині 107, 117
Гісарлик, м., кол. Троя 51
Глібов, княжий двір 257
Глухів, м., стол. гетьманів 460
Голландія 489
Голтва, с. на Полтавщині 450
Гомель, м. на р. Сож 328, 334, 343
Гонці, с. на Полтавщині 42, 44
Горинь, р. 70, 156
Городець, м. болоховців 188
Городіл, м. в Галичині 229
Городно, м. над Бугом 306, 318
Городно, м. в Полоцькому князівстві 163, 172, 202, 326
Городок, м. в Галичині 72, 222, 229, 238, 367, 380, 501, 513
Городок, м. в Рівенському повіті 483, 494
Горожане, с. на Львівщині 464
Горошин, м. над р. Сніпород 456
Гострий Камінь, місце бою 365
Гоща, м. б. Острога 385, 501
Греція, держава, царство 51, 56, 57, 71, 149, 209, 228, 387, 397, 444, 510, 519
— Грецький шлях 154
— Грецькі колонії 9, 56, 114, 159
Городно, м. в Білорусі 75, 478
Грузія, країна, держава 146, 185

Грушів, м. на Закарпатті 454
Губин, м. болоховців 188
Гуменне, с. на Закарпатті 498
Гусятин, м. в Галичині 364, 513
Гучва, р. на Волині 174
Гуцульщина, земля в Карпатах 452

Ґ

Ґданськ, м. порт в гирлі Вісли 368, 370, 372, 384, 466, 467, 518
Ґенуа, м. в Італії 189, 232
Ґібральтар, протока 95
Ґотлянд, острів 74
Ґотська держава 61
Ґренляндія, земля 95
Ґрюнвальд, м. в сх. Прусії 318

Д

Дагестан, країна пвн. Кавказу 64
Далматія, пров. у Югославії 147
Данилів, м. на Волині 184, 198, 203, 206
Данія, країна, держава 128, 147, 150, 341
Данпрштадир, м. остґотів 61, 72
Данціґ, м., нім. назва Ґданська 460
Дверень, м., укріплення 160
Двіна Західня, р. в Литві 63, 70, 74, 93, 126
Двіна Північна, р. в Литві 126
Двінський Шлях, водний шлях 74
Денвер, м. в ЗСА 112, 118
Дербент, м. в Дагестані 225
Деревич, м. болоховців 188
Деревська земля деревян 78, 101, 123, 124, 133, 156, 160
Деркул, археол. стоянка 43, 44
Дермань, м. на Волині 506
Десна, р. в Україні 30, 43, 44, 64, 67, 70, 73, 75, 101, 102, 112, 166-168, 342, 462
Деулін, м. в Росії 441
Дике поле, степи півд. України 361, 520
Дінець, р. 80, 81
Дінець Сіверський, р. 43, 44, 64, 65, 73, 75, 146, 268, 343, 462
Дітройт, м. в ЗСА 451
Дніпро, р. 41-43, 58-61, 64, 65, 67, 70, 71, 73-75, 81, 89, 99, 102, 104, 116, 124, 130, 156-160, 166, 167, 170, 180, 184, 193, 228, 247, 317, 362, 365, 443, 450, 456, 471, 510, 518
— Дніпровий лук 81
— Дніпрові острови 363
— Дніпрові пороги 80, 106, 392
Дніпропетровськ, м. над Дніпром 21, 25, 26
Дніпрянська Україна 182
Дністер, р. 56, 66, 67, 70, 71, 98, 165, 229, 317, 337, 339, 365, 369, 370, 510
Дністрово-Прутське пониззя 369
Добринська земля 309
Добруджа, земля над Дунаєм 62
Довгоничі, с. б. Овруча 44
Дожський, м. болоховців 188
Долина, м. в Галичині 467
Долобське Озеро 146
Дон, р. 41, 43, 55, 56, 58, 60-62, 65, 67, 73-75, 81, 106, 125, 126, 189, 314, 462
Донеччина, басейн Дону 54, 465, 520
Донець, р., притока Дону 80, 81, 361
Дорістол, м. над Дунаєм 106
Дорогичин, м. в Галичині 200, 201, 207, 229, 231
Дорогобуж, м. на Волині 174, 334
— Дорогобузька область 145
Дорогожиці, с. б. Києва 157
Дорпат, м. Тарту, кол. Юр'єв 126
Дреговицько-кривицька земля 307
Дрогобич, м. зах. України 76, 112, 356, 367, 415, 467
Друцьке князівство 332
Дубен, м. на Волині 145
Дубно, м. на Волині 396, 399, 414, 501
— Дубенський повіт 385
Дубова Балка, археол. знахідки 44
Дубровиця, м. в Пинщині 172
Дулібський союз = держава антів 69
Дунай, р. 42, 52, 55, 60-62, 65, 66, 69-71, 74, 77, 81, 89, 98, 112, 126, 147, 165, 198, 229, 247, 339, 369, 440

Е

Европа 14, 27, 44, 48, 53, 54, 56, 62, 73, 90, 94, 100, 102, 105, 106, 113, 114, 120-122, 129, 133, 136, 137, 140, 141, 148, 152, 179, 182, 184, 185, 188, 204, 207, 226-228, 314, 319, 320, 367, 368, 373, 384, 422, 456, 466, 470, 518
Евю, м. в Білорусі 503, 511
Егейське море 51

Енне, м. в Австрії 230
Ерфурт, м. в Німеччині 193
Еспанія, держава 44, 51, 54, 61, 368, 466

Є

Євпаторія, м. на о. Крим 339
Єгипет, держава 52
Єлець, м. над р. Сосною 441, 462
Єрусалим, м. в Палестині 143, 237, 241
— Єрусалимське королівство 143

Ж

Жалова, м. в Чехії 231
Жаложе, м. в Чехії 109
Желеніци, м. в Чехії 109, 231
Женева, м. в Швайцарії 53, 56, 60
Жидачів, м. в зах. Україні 163
Жидівська брама, назва брами в Києві 132, 158
Жидівська колонія, жид. дільниця в Києві 159
Жировиці, м. на Білорусі 478
Житомир, м. на Волині 43, 320, 336, 351
Жмудь, земля плем'я жмуді 312, 332, 342
Жовква, м. в зах. Україні 117, 185, 496
Жовник, м. в Полтавщині 450, 463

З

Заблудів, род. місц. малярів Федоровичів 401, 418
Забужжя, землі за р. Буг 124, 207
Забузькі землі 196
Завихост, м. в Польщі 184, 193, 206, 229
Загір'я, земля за г. Карпатами 321
Загреб, м., стол. Хорватії 184
Задніпров'я, землі за Дніпром 344
Задніпрянські землі 375
Задніпрянщина 464
Закавказзя 55, 74
Закарпатська Русь 452
— Закарпатська Україна 12, 437, 452, 453, 497
— Закарпаття 11, 53, 60, 81, 84, 111, 125, 128, 208, 211, 321, 343, 414, 437, 451, 453, 454, 497-499
Залеська земля = Ростово-Суздальщина 175
Залужжя, м. на Підляшші 414
Замостя, м. в Польщі 415, 501
Запоріжжя, терен за порогами Дніпра 7, 8, 19, 22, 43, 55, 56, 138, 361-364, 366, 440, 442, 444, 446, 447, 449, 450, 464, 466, 473, 517-519
— Запоріжська Січ 7, 8, 364, 441
Заруб, м. над Дніпром 159
Зарубинці, с. на Київщині 66, 67
Захід, захід. світ 7, 94, 118, 119, 175, 185, 201, 229, 230, 370, 372, 399, 414, 420, 467, 468
Західня Европа 42, 45, 48, 54, 66, 69, 75, 80, 94, 95, 107, 109, 128, 133, 137, 158, 163, 164, 170, 171, 173, 182, 185, 193, 198, 199, 204, 206, 209, 221, 225, 226, 228-232, 251, 259, 266, 268, 335, 366-369, 385, 397, 404, 422, 457, 466, 511, 518
Західня Прусія, земля в Німеччині 371
Західня Україна 18, 81, 125, 188, 195, 197, 260, 261, 369, 370, 373, 496, 501
Західньоруські землі 30
Західньоукраїнські землі 48
Збруч, р. в Україні 76, 414, 513
Звенигород, м., кн. столиця в Гал. Князівстві 139, 163, 164, 166, 222, 320
Звенигород, м. в Суздаль. Князівстві 176
Звіринець, передмістя Києва 158
Зеебуґ, м., тепер. Риґа 94
Землин, м. на Закарпатті 321
Зимна-Святогірська, передмістя Володимира Волинського 131
Зіньків, м. в Полтавщині 361, 414
Знесіння, передмістя Львова 512
Золота Балка, оселя сарматів над Дніпром 61
Золоті ворота, брама в Києві 132, 255, 256, 259
Золотча, м., (з'їзд князів 1101 р.) 146
Золочів, м. в зах. Україні 504
Зоранка, с. на Волині 48
Зудеч, м., тепер Жидачів 163

І

Ізборськ, м. в Псковщині 95
Ізмющина, окол. м. Ізюма 48
Ізяслав, м. в Полоцькому князівстві 163
Іллірик, римська провінція між Ду-

наєм і Адріятиком 519
Ільменське озеро 74
Інгул, р., притока півд. Бугу 65
Інгулець, р., притока Дніпра 65
Індія, держава 73, 75
Іран, держава (Персія) 74, 79
Ірпень, р., притока Дніпра 159
Іскоростень, м. деревлян, тепер Коростень 72, 101, 160
Ісляндія, острів у північ. атлянт. океані 95
Італія, держава 54, 55, 61, 62, 95, 109, 122, 141, 142, 183, 221, 267, 368-370, 372, 384, 414, 512
Ітіль, місто хозарів 106

Й

Йордан, р. в Палестині 241

К

Кавказ, гори, земля 44, 48, 51, 52, 54, 55, 61, 106, 182, 362
— Північний Кавказ 61, 98
Каганат хозарський, держава 64, 65, 66
Каганат татарський , держава 64
Каджібей (Хаджібей), м., тепер Одеса 317, 370
Казань, м. над Волгою 22
Казімєж, м. в Польщі 229
Каліш, м. в Польщі 196, 206, 231
Калка, стара назва р. Кальець б. Маріюполя 184, 189, 207, 219, 274, 276, 288
Калуґа, м. в Московщині 346
Кама, р., притока Волги 63
Камінка, м. зах. України 501
Кам'яна Могила, курган б. Мелітополя 44, 48
Кам'янець-Волинський, м. на Волині 196
Кам'янець-Литовський, м., 256, 352, 370
Кам'янець-Подільський, м. на Поділлі 25, 55, 184, 197, 311, 352, 370, 371, 373, 386, 496, 499
Кам'янка Струмилова, м. зах. України 510
Канада, держава 28
Канале Ґранде, канал у Венеції 183
Канів, м. б. Києва 160, 182, 259, 361, 513
Каракорум, стол. місто Монголії 183, 186, 205, 206, 228, 267
Карпати, гори 41, 47, 55, 63, 69, 70, 78, 84, 89, 112, 193, 268, 321, 339, 451
Карпатська Русь 31
Касперівка, с. в зах. Україні 43
Каспійське Море 73-75, 96, 98, 183, 219
— Каспій 219
Катеринослав, м., тепер Дніпропетровськ 8, 21, 22, 44
— Катеринославщина 41
Каффа, м. на Криму 339, 369, 370, 440, 462, 516, 519
Кведлінбурґ, м. в Німеччині 105, 107
Кверфурт, м. в Німеччині 112, 118, 119
Кеніґсберґ, м. в сх. Прусії 384, 460
Керч, м. на Криму 56, 60
Києвець, м. над Дунаєм 89
Київ, столиця України 5-9, 18, 19, 21, 22, 24-26, 31, 41, 43, 44, 48, 49, 51, 55, 57, 65, 67, 71-75, 78-81, 89, 91-96, 99, 101, 103-110, 112-124, 126, 128-133, 135-139, 141-169, 172, 173, 175-184, 189-193, 197, 201, 204, 205, 215-218, 221, 223, 226-230, 232, 234, 236, 238, 240, 241, 246, 247, 250, 255-258, 261-265, 267, 269, 310, 312, 314, 320-323, 325, 328, 332-334, 338, 339, 343, 350, 352, 357, 361, 362, 369, 371, 373, 376, 380, 382, 408, 413, 419, 426, 441, 443, 444, 450, 460, 468, 471-473, 475, 476, 478, 481-484, 489, 490, 494-496, 500, 503-507, 511-514, 516, 518-520
— Київ-Поділ, дільниця міста 133, 136, 151, 157-159, 218, 223, 228, 413, 472, 499
— Київ-Гора, місце віч 218, 223, 228
— Кирилівська вулиця, стоянка, 43, 44, 71, 72
Київська Русь, держава 5, 19, 29, 65, 72, 73, 77, 78, 80-82, 84, 87, 91, 92, 94, 98, 103-106, 108-110, 117, 119, 122, 123, 146, 147, 163, 179, 189, 215, 222, 232, 491
Київська Русь-Україна 179
Київська Держава 7, 16, 24, 29, 31, 79, 81, 87, 89, 94, 95, 98, 122, 128, 139, 153, 156, 157, 160, 162, 163, 166, 167, 169, 171, 173, 179, 181, 183, 187, 193, 206, 214, 335, 453, 473
Київська земля 10, 156, 215, 409, 468
Київське воєвідство, староство 351, 390, 391, 456, 457

Київське князівство 81, 166, 169, 171, 172, 189
Київське королівство 201
Київщина 15, 18, 59, 66, 69, 72, 81, 83, 124, 135, 136, 144, 147, 155, 160-162, 164, 179, 182, 190, 191, 202, 204, 225, 307, 310, 326, 332, 338, 342-344, 347, 348, 353, 358, 363, 364, 384, 442, 445, 456, 457, 459, 466, 478, 488
Киселин, м. на Волині 385
Китай, країна, держава 64, 73-75, 183
Кіїк-Коба, печера в Криму 43
Кілія, м. в гирлі Дунаю 364
Кіпр, острів 51
Клерво, м. у Франції 375
Клецьк, м. на Білорусі 336, 338
Клечеськ, м. в Пинщині 172
Клівленд, м. в США 322
Клов, передмістя Києва 157
Клязьма, р. 154, 234, 235
Кобрин, м. в Білорусі 251, 483
— Кобринська волость 311
Кобядь, м. болоховців 188
Ковалівка, с. на Київщині 51
Ковельщина, околиця м. Ковля 400
Ковно, м. в Литві 326
Кодак н. Дніпром, фортеця, археол. знахідки 43, 449, 450
Кодак Старий, с. на Катеринославщині 44
Коденськ, м. на Підляшші 414
Кожем'яки, дільниця Києва 223
Козари, урочище в Києві 158, 159
Козлів, м., кол. Євпаторія 339
Колесниково, с. над Сів. Дінцем 44
Колодяжин, м. на Волині 184, 198
Коломия, м. в зах. Україні 163, 238, 367, 372, 380, 467
Колонії, чужин. поселення в Києві 159
— вірменська, грецька, жидівська, хозарська 159
Кольберґ, м. в Прусії 123
Комарно, м. зах. України 399, 501
Конка, р. 59
Конотоп, м. в Сумщині 456
Константинопіль, м. над Босфором, кол. Царгород 106, 113, 117, 118, 205, 333, 369, 440, 462, 473
Констанца, м. в Німеччині 324
Копиль, м. в Пинщині 172
Копіївка, с. на Вінниччині 74
Корець, м. на Ровенщині 414
Коросно, м. на Лемківщині 373
Корсунь, м. на Криму, кол. Херсонес 71, 99, 115, 116, 118, 119, 160
Корсунське староство, район м. Корсуня на Черкащині 344, 450
Корчувате, с. під Києвом 67
Косів, м. на Гуцульщині 367
Костенки, с. над Доном 44
Костянтинів, м. на Поділлі, тепер Старокостянтинів 380
Краків, м. в Польщі 75, 111, 173, 184, 194, 206, 229-231, 309, 315, 320, 325, 328, 368, 370, 371, 384, 399, 401, 414, 416, 417, 419, 420, 466, 484, 505, 519
— Краківщина 111
Красна, р., притока Сів. Дінця 68
Краснобор, м. на Білорусі 478
Красностав, м. на Волині 395
Кременчук, м. на Полтавщині 41
Кременець, м. на Поділлі 184, 198, 206, 311, 352, 372, 374, 501
— Кременеччина 213, 308
Крилов, с. на Полтавщині 446
Крилос, с. в зах. Україні 255, 402, 419, 511
Крим, півострів, держава татар 43, 44, 56, 60, 61, 71, 92, 109, 115, 138, 174, 241, 369, 370, 440, 446, 449
— Кримська Орда 338
— Кримське Ханство 317, 337, 363
Крета, острів Середземн. Моря 51
Кролевець, м. на Сумщині 460
Кроми, м. і укріплення над р. Окою 462
Круглин, урочище над Дніпром 42
Куар, вірмен. назва м. Києва 36, 72, 78
Кубань, р. і земля на півн. від Кавказу 55, 60, 61, 71
Кудин, м. болоховців 188
Куликове поле, місце битви над Касп. морем 314
Кульдеюрів, м., лінія укріплень 160
Кульм, м. в Прусії 370
Кумейки, с. біля Черкас 449
Курськ, м. над р. Сейм 168, 361, 462, 465
Курукове озеро, оз. на Полтавщині 446
Кутеїн, м. на Білорусі 402, 503

Л

Лаба, р. в Німеччині 61
Ладога, м. в Новгородщині 96, 170
Ладозьке озеро 74, 170
Ладімерія, угор. назва Волині 210, 211
Латинська імперія 205

Лебедія, країна угрів 65
Лемківщина, земля зах. України 53
Ленчиця, с. в Мазовеччині 199
Лепетиха, с. на Херсонщині 55
Ленінград, м. в Росії 56, 123, 141, 149, 484
Лехфельд, місце битви в Баварії 65
Ливни, м. укріплень 462, 464
Ливонія, земля над Балт. морем 327, 362, 368, 439, 440
Липиця, с. б. Рогатина 76, 227
Лисець, м. б. Кракова 206, 416
Литва, держава, країна 125, 196, 197, 199, 202, 206-211, 214, 229, 251, 305-309, 311-313, 315, 316, 318-320, 322-324, 326-329, 332, 333, 337, 339, 340, 342, 344, 345, 351, 377, 378, 384-386, 390, 395, 407, 421, 460, 472, 486, 493
— Литовська держава 310, 355, 396
— Литовсько-польська держава 346, 348, 352
— Литовсько-руська держава 309, 313, 321, 335, 336, 348, 410
— Литовське князівство 24, 310, 318, 320, 329, 334, 341, 342, 344, 347, 354, 360, 381, 384, 407
— Литовське Велике князівство 15, 306, 307, 310-312, 316-320, 327-332, 338, 340, 343, 350, 372, 374, 376, 385
— Литовсько-Руське Велике князівство 10, 21, 303, 305, 312, 321, 324, 333, 335, 351, 353, 354, 366, 399, 406, 412, 426
Лівни, с. над р. Усердом 361, 441
Лівобережжя 16, 70, 145, 310, 468, 520
Лівобережна Україна 21, 124, 449, 450, 457, 464, 513
Лівобережні землі 124
Лімож, м. у Франції 168
Лінц, м. в Австрії 455
Ліон, м. у Франції 185, 387
Ловать, р. притока оз. Ільмень 74
Лондон, столиця Англії 67, 81, 91, 111, 195, 196, 201
Лохвиця, м. на Полтавщині 344, 361
Лубни, м. на Полтавщині 344, 366, 450, 456, 514
— Лубенщина 41, 57, 361, 514
Луг, р., тепер Луганчик, притока Сів. Дінця 101
Луганськ, м. в Донбасі 54
Лука Врублівецька, м. над Дністром 42, 66
Лукоморя, част. побережжя Чорного Моря 71
Луцьк, м. на Волині 73, 206, 207, 229, 311, 319, 325, 341, 367, 368, 370-373, 379, 380, 382, 399, 414, 415, 476, 499, 501, 503, 513
— Луцька земля 196
— Луцьке князівство 173, 174
Лучеськ, стар. назва м. Луцьк 73, 174, 206
Любар, м. в Житомирщині 311
Любачів, м. в зах. Україні 229
Любек, м. в Німеччині 184
Любеч, м. в Чернігівщині 72, 95, 124, 167, 168, 334
Люблин, м. в Польщі 184, 201, 206, 208, 210, 211, 229, 368, 371, 372, 386, 415-417, 420, 466, 501, 513
Любутськ, м., знищене 1492 р. москалями 333
Любче, оз. б. Києва 144
Лювен, м. в Бельгії 109
Ляйпціґ, м. в Німеччині 474
Ляхівці, с. біля Острога 385
Львів, стол. м. зах. України 6, 18, 21, 48, 69, 71, 75, 107, 117-119, 129, 132, 185, 203, 206, 207, 212, 238, 308, 309, 352, 355, 356, 364, 367, 368, 370, 371, 373, 374, 380-382, 386, 401, 402, 414-417, 419, 452, 476, 484, 485, 488, 495, 496, 503, 510, 511, 513-516, 520.
— Львів-Підзамча 401
— Львів-Ринок 414, 513
— Львівська земля 458, 464
— Львівщина 55

М

Магдебурґ, м. в Німеччині 223
Мазовія (Мазовше), земля в Польщі 197, 229, 306, 458
Майнц, м. в Німеччині 95, 137
Македонія, країна на Балканах 61, 126, 239, 519
Мала Польща півд. Польща 196, 459
Мала Росія 17, 322, 492
Мала Русь 235
Малий Черемшан, м. болгарів 63
Малин, м. деревлян 72
Малоросія 22
Мамма, передм. Царгороду 97
Марієнбурґ, м. в Німеччині 305

Маріюполь, м. над Озівським Морем 83, 184
— Маріюпільщина 48
Мармарош, м. на Закарпатті 321
— Мармарощина 451, 454, 497
Мачва, князівство Банат 198
Мглин, м. в Росії 408
Медведиця, р., притока Дону 41
Межибож, м. на р. Пд. Буг 373, 399, 414, 501
— Межибожжя, земля н. р. Бог 203
Межиріччя, м. на Волині 413, 513
Мезочеськ, м. в Росії 333
Мелітополь, м. на Запоріжчині 44
— Мелітопільський район 46
Мельник, м. в Галичині 207
Мельник, м. в Чехії 109, 231
Меотида, гр. назва Озівського Моря 60, 61
Месопотамія, земля між рр. Тігром і Євфратом 48, 52, 55
Мєнськ, м. на Білорусі 313, 378
Миколаїв, м. у Львівщині 399
Милитин, м. у Переяславщині 173
Миляновичі, с. на Ковельщині 400
Миргород, м. на Полтавщині 361
— Миргородський повіт 45, 344
Мізинь, с. в Новгород-Сіверщині 44, 45
— Мізинська стоянка 44
Мікени, м. в Греції 51
Мілет, м. в Греції 57
Міньєвка, с. на Ізюмщині 48
Мінськ, м. на Білорусі 162, 163, 180, 478, 503
— Мінська волость 147, 151
Міри Лікійські, м. в Малій Азії 142
Міюс, р., притока Озівського Моря 60
Могач, м. в Угорщині 454
Могилів, м. на Поділлі 74, 480, 501, 503
— Могилівщина 365
Мозирь, м. на Білорусі 338
Молдава, р., притока Серету 451
Молдавія, держава, князівство 66, 325, 336, 337, 339, 343, 363-365, 369, 389, 439, 440, 451, 452, 496, 487, 502
Монголія, країна в Азії 183, 190, 205, 206, 228
Морава, р. в Чехії 198
Моравія, держава, країна 53, 65, 90, 109, 184, 200, 201, 228, 230, 231, 239, 370, 371
Мордва, земля народу мордви 184
Морея, півостр. Пелопоннес 446
Мосальськ, м. в Росії 333
Москва, стол. м. Росії 7, 8, 17, 19, 20, 22, 30, 190, 191, 201, 235, 269, 313, 314, 317, 320-323, 325, 329, 330, 335, 382, 388, 389, 398, 400-402, 422, 426, 440, 441, 443, 472, 486, 493, 506, 518, 519
— Московське князівство 310, 313, 314, 332-338, 340-346, 353, 362, 363, 407, 439, 443, 446-449, 463, 485, 491-493, 502
— Московська область 314
— Московська Русь 31, 491
— Московське царство 345, 422
— Московщина 30, 48, 187, 371, 372, 375, 440, 460, 461, 467, 477, 485, 486, 488, 494, 501, 502
Мотронинське, м., скитів 58
Мотронівка, городище кимерійців 55, 58
Мошни, с. на Черкащині 449
Мста, р. в Новгородщині 101
Мстиславль, м. на Білорусі 313, 343, 408, 480
Мукачів, м. у Закарпат. Україні 128, 208, 211, 321, 454, 498
— Мукачівська домінія 453
— Мукачівське князівство 321
Муром, м. в Росії 95, 134, 140, 168, 175
— Муромська земля 10, 124, 168, 169
Муром-Рязанська земля, волость 167, 169
Мценськ, м. в Росії 333, 334, 361
Мюнхен, м. в Німеччині 6-8, 17, 20, 25-28, 30-32, 43, 44, 52, 55, 60, 66, 68, 72-74, 76, 81, 98, 106, 111, 117, 118, 120, 124, 125, 130, 136, 189, 209, 307, 318, 319, 321, 333, 348, 362, 383, 390, 391, 407, 414, 439, 448, 453, 459, 460, 490, 492, 510, 515

Н

Надволзькі степи 55
Наддніпрянська Україна 2, 24, 47, 460, 465
Наддніпрянщина 52, 56, 369, 464
Наддунайщина 55
Надпорожжя 59, 84
Надчорноморе 60
Надчорноморські степи 53
Нарев, р., притока Бугу 368

Неандер, р. в Німеччині 43
Нева, р. в Росії 74, 372
Нево (Ладозьке) озеро 74
Нежатина Нива, с. б. Чернігова 138, 140
Немия, р., притока Дністра 134
Немирів, м. у зах Україні 501
Немирівське, м. скитів 58
Немирово, город. кимерійців 55
Ненаситець, урочище, Дніпровий поріг 42
Нерль, р. в Суздальщині 261
Несвіж, м. в Білорусі 385, 386
Нескужин, м. в Польщі 229
Нижанковичі, м. у зах Україні 414
Нідерлянди, держава, країна 368
Ніжин, м. на Чернігівщині 25, 450, 460
Нікея, м. в Малій Азії 204, 205
Німан, р. на Білорусі і Литві 75, 112, 305
— Німанська Русь 306
— Німанський шлях 74
Німеччина, держава, країна 27, 45, 53, 95, 105, 112, 122, 124, 126, 127, 136, 137, 140, 165, 174, 183, 221, 230, 231, 261, 364, 370, 384, 414, 496, 512
— Німецький Райх 127
— Німецькі країни 174
Німфея, гр. м. на Криму 60
Новгород Великий, м. н. Ільменським озером 7, 70, 80, 94-96, 101, 107, 108, 114, 116, 126, 130, 131, 133-135, 139, 145, 149, 151, 154, 159, 169, 170, 175, 181, 182, 190, 191, 205, 206, 217, 244, 250, 251, 259, 324, 326
— Новгородська держава, республіка 95, 407
— Новгородська земля 10, 147, 169, 170
— Новгородське князівство 170
Новгород Литовський, м., тепер Новогрудок 306, 307, 313, 321, 322, 324, 426, 478, 502, 513
Новгород Сіверський, м. над р. Десною 17, 72, 167, 168, 248, 255, 310, 314, 334, 386, 462, 513
— Новгород-Сіверщина, земля 44, 45
Новий Торг, м. в Росії, тепер Торжок 170
Нові Троки, м. на Білорусі 416
Новогрудок, м. в Білорусі 203
Новоросія, Новорос. губернія, Одещина 8, 19
Новосіль, м. в Росії 310, 361, 465
Норвеґія, держава 120, 128, 140
Нордгайм, м. в Баварії 127
Нордмарк, провінція 277
Нормандія, провінція Франції, кол. королівство 80, 95, 140
Нью Йорк, м. в США 17, 21, 26, 28, 42, 44, 71, 80, 100, 129, 133, 177, 191, 314, 322, 334, 393, 402, 420, 421, 440, 453, 460, 466, 467, 469, 510, 513
Нюрнберґ, м. в Німеччині 53, 109, 184, 370, 371, 415, 420, 474, 512

О

Овруч, м. на Волині, стол. деревлян 44, 107, 122, 156, 160, 231, 240, 259, 320, 336, 352, 380
Одеса, м., порт над Чорним Морем 8, 21, 22, 25, 26, 55, 317, 370
— Одещина 49
Одра, р. в Німеччині 61, 67
Озаринці, с. на Поділлі 44
Озівське Море, 46, 60, 74, 79, 80
Озівсько-Чорноморська Русь 91
Ока, р., притока Волги 29, 30, 70, 71, 105, 166, 168, 175, 462
Олександрія, м. в Єгипті 74
Олесько, м. в зах. Україні 311, 414
Олешшя, стар. м. над Дніпром 71, 182, 369
Оломуц, м. в Чехії 184, 201, 206
Олонецька земля 247
Ольвія, гр. колонія над р. Бог 56, 57, 60, 61
Онеґа, р., Архангел. область 170
Опава, м. в Моравії 201
Опаків, м. на півн. Київ. Русі 333
Опатов, м. в Польщі 229
Ополє, м. в Польщі 229
Орель, р., притока Дніпра 154, 182, 468
Орляґмунд, м. в Саксонії 127
Орхомена, м. в Греції 51
Орша, м. на Білорусі 15, 343, 386, 480, 503
Оскіл, м. на Слобожанщині 462, 465
Оскіл, р., притока Сівер. Дінця 65, 81, 93, 462
Остґотське царство 68
Остер, м. на Чернігівщині 343, 513
Острог, м. на Волині 352, 386, 395, 397,

398, 401, 402, 404, 405, 414, 419, 470, 477, 506, 515, 520
— Острозька волость, повіт 145, 385
Охріда, м. в Болгарії 117, 118
Охтирка, м. на Сумщині 45
Очаків, м., порт Дніпровського лиману 339
— Очаківські поля 468

П

Паволоч, с. на Житомирщині 344
Падуа, м. в Італії 398, 399
Паннонія, рим. провінція, тепер Угорщина 62, 65, 112
Пантікапея, гр. колонія, тепер Керч 56, 60
Париж, м., стол. Франції 6, 27, 28, 42, 64, 65, 68, 74, 95, 117, 118, 120, 129, 209, 387, 399, 451, 496
Парнас, гора в Греції 517
Партеніт, старе м. на Криму 60, 61
Парутин, с. над Богом 57
Пасиничі, дільн. стар. Києва 99
Пастирське, кимер. і скит. поселення над р. Сухий Ташлик 55, 58
Пекін, м. в Китаї 183
Передмостє, м. в Чехії 109, 231
Перекоп, просмик між остр. Крим і материком 369
Перемишль, кн. м. у Галичині н. р. Сяном 73, 111, 139, 144, 163, 166, 196, 197, 207, 214, 218, 222, 229, 238, 247, 309, 311, 352, 355, 356, 367, 369, 373, 380, 386, 399, 414, 416, 420, 467, 501
— Перемишль-Засяння, дільниця м. 416
— Перемиська земля 207, 391, 458
— Перемищина 359, 367, 368, 388
Пересопниця, с. на Ровенщині 196, 501
Переяслав, м. на Київщині, тепер Переяслав-Хмельницький 133, 134, 139, 142-145, 167, 169, 172, 173, 189, 218, 223, 236, 238, 250, 255, 257, 259, 263, 420, 446, 460, 513, 517
— Переяславська земля 10, 172
— Переяславське князівство 154, 172, 173
— Переяславське староство 344, 456
— Переяславський район 67
— Переяславщина 135, 140, 144, 147, 172, 310, 313, 347
Переяславль-Залеський, м. у Суздальщині 129, 176, 314
Переяславець, м. в Болгарії, тепер Преслав 106
Пермщина, Пермська земля над р. Камою 44, 334
Персія, держава, тепер Іран 94, 183
Петербург, м. в Росії 8, 17, 22, 399
Печери ближні, Києво-Печерський манастир 492
Печері дальні, Києво-Печерський манастир 492
Пиків, м. в Брацлавщині 365
Пилява, с. і замок на Поділі 352
Пинськ, м. в Білорусі, тепер Пінськ 139, 172, 372, 399, 443, 499, 501
— Пинський повіт 391
— Пинські болота 43
— Пинщина 305, 343, 455
Пирятин, м. на Полтавщині 344
Пищана, річка в землі радимичів 111
Південна Росія 22
Південна Україна 7, 8, 19, 21, 22
Південний Кавказ 183
Південноруські землі 30
Північ, сторона світу 201
Північна Европа 182
Північне Море 370
Північний Кавказ 183
Підвисоцьке, с. біля Уманя 512
Підгірці, с. на Львівщині 352
Підкарпаття 112, 139, 163, 367
Підляшшя, півн. зах. укр. земля 173, 307, 342, 343, 346, 347, 353, 414
— Підляська земля 354, 374, 458
Піза, м. в Італії 189, 232
Піренеї, гори 45
Плетеничі, с. б. Золочева, зах. Україна 504
Плоскіровське староство 344
Плоцьк, м. над р. Вислою в Польщі 229
Побожжя, земля над р. Богом 156, 353
Побужжя, землі над р. Буг 195, 372, 466, 467
Поволжя, землі над р. Волга 54, 133, 136, 145, 147, 177
Погорина, волость над р. Горинь 156
Погоріле, с. на Чернігівщині 48
Поділля, земля між рр. Пвд. Богом і Дністром 15, 44, 47, 69, 72, 76, 199, 247, 310, 311, 313, 316, 318, 320, 321 325-327, 338, 343, 347, 352-354, 364, 367, 368, 374,

375, 378, 397, 414, 455, 459, 488, 513
— Подільська земля 311, 409
— Подільське воєвідство 351
Подніпров'я, землі над Дніпром 51, 89, 187, 227, 314, 355, 360, 375
Подністров'я, землі над Дністром 42, 55, 68, 163
Поділ, дільниця м. Києва 259
Подоння, земля над Доном 183
Подунав'я, землі над Дунаєм 159
Познань, м. в Польщі 229, 475
Покуття, земля в зах. Україні 337, 339, 368, 451
Полісся, земля півн. зах. України 41, 47, 188, 358, 366, 481, 489
Полота, Полоцька земля 70
Полоцьк, м. кривичів на Білорусі 95, 134, 135, 162, 163, 182, 240, 306, 312, 334, 341, 343, 347, 384, 386, 480
— Полоцька земля 10, 111, 162, 409
— Полоцьке князівство 123, 125, 134, 139, 144, 149, 151, 162, 179-181, 320, 326, 332
Полтава, м. в Україні на р. Ворсклі 22, 25, 116, 460
— Полтавська губернія, область 66, 344
— Полтавщина 42, 45, 51, 53, 361 365, 410, 467, 489
Польська держава, корона 127, 315, 318, 331, 343, 351, 355, 421, 444, 469
Польща, держава, країна 11, 45, 71, 75, 111, 112, 114, 120, 125, 126, 134-136, 139, 140, 145, 163, 164, 173-175, 184, 185, 189, 192, 197, 199, 200, 206, 208, 211-214, 228-232, 238, 251, 261, 305, 308, 309, 313-316, 318, 319, 321, 326-329, 331, 333-337, 339-341, 343-347, 349, 351, 363, 370, 371, 373, 374, 379-381, 384, 386, 394, 396, 405, 407, 410, 412, 414, 416, 421, 422, 439-442, 445, 447-452, 455-457, 459, 460, 466, 468, 469, 474, 475, 487, 488, 493, 496, 519, 520
Померанія, півд.-зах. балтійське Примор'я 200, 273, 278
Помнихов, старе м. в Польщі 229
Помор'я, землі над Балтицьким Морем 231, 368
Пониззя, давня назва Поділля 159, 163, 165, 203, 205, 310
Попудні, с. на Київщині 49
Поросся, землі над р. Рось 144, 156, 159, 160, 456
Португалія, держава 368
Посада Работицька, с. на Підляшші 414
Посем'я, земля над р. Сеймом 150
Посулля, земля над р. Сула 182, 344
Потисся, земля над р. Тиса 60
Почайна, р., притока Дніпра 104, 247
Правобережжя, землі на пр. березі Дніпра 145, 193, 347, 367, 402, 459, 464, 468
Правобережна Україна 20, 22, 183, 234, 255, 317, 367, 466, 468, 505, 518
Правобережні землі 124
Правобічна Україна 192
Прага, стол. м. в Чехії 6, 13, 26, 27, 41, 42, 51, 53, 56, 62, 74, 75, 92, 95, 103, 114, 117, 121, 127, 136, 184, 186, 230, 365, 383, 399, 400, 477, 489, 494
Прибалтика, побережжя Балт. Моря 229
Приволзькі степи 55
Придніпров'я, землі над Дніпром 67, 79, 80, 85
Придонська Танаїда, гр. колонія, держава над р. Дон 61
Прикарпаття, кол. назва Закарпаття 68-70, 81
— Прикарпатські області 70, 141
Прилуки, м. в Суздальщині 176, 361
Приозів'я, земля над Озівським Морем 43, 53, 55, 56, 60, 106, 189
Прип'ять, р. на Поліссі 45, 75
Причорномор'я, землі над Чорним Морем 55, 61, 62, 66
Причорноморські степи 55, 66, 99
Проня, р. в Муромщині 168
Пронськ, м. в Муромській землі 168
Прусія, країна в півн. Німеччині 211, 306, 368
Прут, р., притока Дунаю 70, 165
Пряшів, м. на Закарпатті 414, 453
— Пряшівщина 343
Псков, м. в Росії 99, 101, 125, 133, 134, 169, 170, 182, 217, 250, 310, 313, 326, 333, 334
— Псковська республіка 407
— Псковське князівство 100, 125,
Псьол, р., притока Дніпра 67, 73, 75, 343, 361, 468
Пушкарі, с. на Новгород-Сіверщині 44
Путивль, м. над р. Сейм 108, 225, 226, 256, 334, 361, 441, 465
Путня, м. на Закарпатті 496

П'ятка, с. біля Чуднова 364
П'ячснца, м. в Італії 141

Р

Равенна, м. в Італії 61
Радівці, м. на Буковині 496
Радом, м. в Польщі 229
Радомисль, с. біля Києва 503
Райн, р. в Німеччині 74, 182, 228
Рахманів, м. 511
Раков, м. в Польщі 384, 396
Реваль, м. в Естонії 19
Регенсбург, м. в Німеччині 75, 93, 149, 230, 238
Реймс, м. у Франції 129
Ресевіце, м. в Чехії 109
Риґа, м. в Латвії 94
— Ризька затока 74
Рильськ, м. в Росії 108, 334, 465
Рим, стол. м. Італії 28, 60, 61, 65, 67, 74, 75, 91, 92, 94, 103-105, 111, 117-120, 142, 146, 195, 200, 201, 237, 239, 326, 330, 334, 426, 469, 475, 475, 477, 501
— Другий Рим 116, 118
— Третій Рим 333, 390, 436
Рівне, м. на Волині, Рівенщина 55,
— Рівенський повіт 483
Рідуархі, м. над Дунаєм 230
Річ Посполита, Польща 343, 350, 364, 445, 461, 474, 518
Рогатин, м. в зах. Україні 76, 337, 399, 402, 414, 501, 514
Рогачів, с. в півн. Україні 333
Родос, остр. Середземного Моря 140
Ройсен, провінція Тюрингії 202
Ромашки, с. на Київщині 66
Ромейська імперія 91
Ромни, м. над р. Сулою 108, 344
Рона, р. у Швайцарії і Франції 42
Росава, р., притока р. Росі 81, 126
Росія, держава, країна 5-8, 13, 20, 24, 30-32, 55, 64, 65, 68, 94, 95, 179, 338, 395, 485
Росія, м. в гирлі р. Дону 81
Роска, річка на Волині 81
Російська держава, 17, 24
Роставиця, р., притока р. Росі 456
Ростов, м., стол. племені мері 95, 116, 133, 134, 175, 176, 314
— Ростовська земля 124
— Ростовське князівство 175
— Ростово-Суздальська земля 10, 30, 175-177, 183, 184, 191
— Ростово - Суздальсько - Володимирське князівство 178
— Ростово-Суздальське князівство 29, 167, 172, 175, 183
Рось, р., притока Дніпра 67, 68, 81 125, 126, 130, 156, 159, 449, 456
Рось, р., притока р. Оскола 81
Ротель, м. над Дунаєм 230
Руен, назва Русі у Візантії 233
Русовиця, м. в Чехії 231
Русь, держава, стара назва України 7, 9, 12, 13, 18, 30, 31, 39, 66, 69, 70, 75, 79-81, 89-93, 96, 97, 99, 102, 106, 107, 109, 111, 115-118, 122, 123, 127, 131, 136, 137, 141, 143, 158, 163, 177, 179, 184, 186, 190, 200, 201, 204, 205, 210, 226, 228-233, 235, 244, 308, 313, 321-323, 329, 330, 333, 355, 369-371, 421, 437, 458, 473, 481-483, 492-494, 501, 502, 518, 521
Русь, доісторичні часи 73, 74, 76, 78, 121, 143, 148, 157, 168, 226, 227, 232
Русь, гора в Семигородщині 70
Русь-Україна 7, 10, 65, 103, 109, 110, 177, 219
— Руська держава 31, 94, 122, 190
— Руська земля 66, 81, 122, 124, 152, 155, 156, 160, 161, 172, 190, 191, 205, 213-215, 248-250, 309, 314, 315, 334
— Руське Велике Князівство 326
— Руське воєвідство 351, 390, 391
— Руське королівство 136, 213
— Руський народ 444, 519
Руський Торг, місцевість у Семигородщині 70
Рута, с. на Білорусі 477
Ручай, давня назва част. Дніпра 99
Рязань, м. в Росії 168, 169, 190, 314, 333, 334
— Рязанська земля 183, 184
— Рязанське князівство 314, 332, 333
Ряшів, м. у Зах. Галичині 373
— Ряшівщина 374

С

Сабатівка, с. над р. Бог 47
Сава, р., притока Дунаю 198
Сайо, м. в Угорщині 184
Саксонія, країна в Німеччині 44, 140, 193, 371

Салін, острів 317, 318
Самара, р., притока Дніпра 182, 449, 468
Самарканд, м. в Узбекії 74
Самбір, м. в зах. Україні 503
— Самбірщина 359, 374, 440
Сандомир, м. в Польщі 184, 206, 211, 229, 238, 252, 371, 380
— Сандомирська земля 111
Сарай, м. над Волгою, стол. Золотої Орди 185
Саркел, хозар. фортеця над Доном 65, 106
Сарматія, земля сарматів 60
Сарсель, м. у Франції 28
Свідра Велика, с. біля Варшави 44
Сатанів, м. на Поділлі 364, 414
Свята, р. на Білорусі 327
Свята земля, Палестина 237, 238, 241, 247, 268, 380
Севлюш, м. на Закарпатті 453
Сейм, р., притока р. Десни 67, 70, 73, 75, 166, 343, 361, 462
Семендер, стол. м. хозарів 106
Семигород, кн., тепер у Румунії 51, 70, 343, 445, 451-454, 498
Семиріччя, земля в Красноярському краю 64
Семігалія, земля над Зах. Двіною 305
Сена, р. у Франції 95
Сербія, держава, країна 199, 200, 324
— Сербські землі 184
Середземне Море 51, 54, 95, 128
Серезліївка, с. на Київщині 51
Серет, р., притока Дністра 165, 451
Серпейск, м. в Росії 333
Севськ, м. в Росії 361, 465
Сибір, земля в Росії 54, 55, 60
Силістрія, м. в Болгарії, кол. Дорістол 106
Симбірщина, рос. провінція 494
Сині Води, р., притока Півд. Бугу 310
Синоп, м. в Туреччині 440, 461, 462
Синюха, дол. р. Бога 310
Сирія, країна, держава 185, 259
Сицілія, острів Середз. Моря 80, 95, 182
Сіверська земля 21, 441, 448
Сіверська Україна 345
Сіверський Донець, р. на Сіверщині 43, 44, 61, 64, 65, 73, 75, 124, 146
Сіверщина 124, 133, 144, 314, 320, 325, 326, 347, 375, 439, 456
Сілезія, земля в Польщі 228
Сімферополь, м. на Криму 8
Сіть, р. 205
Скандинавія, земля півн. Европи 64, 74, 75, 94, 107, 123, 128, 232
Скитія, земля на півн. від Чорного Моря 59, 60, 71
Слобідська Україна, Слобожанщина 17, 19, 21, 49, 65, 149, 367, 450, 465, 520
Словаччина, країна, держава 49, 414
Слов'янське Море, Озівське Море 74
Слов'янсько-фінська держава 214
Слоним, м. на Білорусі 202
Слуцьк, м. на Білорусі 171, 442
— Слуцьке князівство 332
— Случчина 365
Случ, р., притока р. Горині 188, 202, 203
Случевськ, м. в Пинщині 172
Сміла, м. в Черкащині 59
Смоленськ, м. в Росії 15, 30, 70, 95, 133-135, 139, 143, 145, 155, 159, 161, 170, 182, 240, 306, 322, 327, 334, 336, 341, 343, 346, 440, 448
— Смоленська земля 10, 147, 171, 326, 332, 346, 409
Смотрич, м. на Поділлі 311
Смячка, с. біля Охтирки 45
Сниводь, р., притока Півд. Бугу 310
Снитин, м. над р. Сулою 456
Снов, р. на Чернігівщині 247
Снопород, або Сніпород, р. в бас. Дніпра 154, 182, 375, 450, 456
Снятин, м. на Покутті 373, 380
Сож, р., притока Дніпра 70, 71, 166, 343
Сокаль, м. в зах Україні 415, 513
Соли, м. на Перемищині 367
Соловки, ост. на Білому Морі 486
Солониця, р. в Лубенщині 366, 444, 456, 460
Сосна, р., притока Дону 30, 462
Санкт Петербург, м. в Росії, тепер Ленінград 20, 57, 71, 76, 77, 79, 97, 102, 103, 113, 117, 128, 137, 142, 170, 232
Спиша, м. в Угорщині 195
Срібна земля, назва Закарпаття 453
СРСР, СССР, Совєтська Російська імперія 29, 30, 42, 53, 69, 74, 81, 90
Стамбул, м., тепер Істамбул 369
Стара Ладога, м. над р. Волхов 94
Стара Руса, старе посел. в Новгородщині 170
Стара Сіль, м. в зах. Україні 163
Старе Село, с. біля Львова 513

Старець, старе русло Дніпра 450
Старий Кодак, с. над Дніпром 44
Стародуб, м. в Брянщині 310, 334, 345, 460
— Стародубівщина 456
Стародуб, м. в Суздальщині 176
Старокостянтинів, м. на Поділлі 414
Степань, м. в Пинщині 172
Стожек, м. на Волині 206
Стоп'є, с. біля Холма 256
Стрий, р., притока Дністра 111
Стрий, м. в зах. Україні 399
— Стрийщина 464
Стрятин, м. в зах. Україні 402, 419, 441, 499, 501, 503, 506
Стугна, р., притока Дніпра 68, 112, 156, 159
Сувар, місто болгарів 64
Сургов, м. в Тьмутороканщині 189
Суд, передмістя Царгороду 104
Судак, м. на Криму 78, 232
Судова Вишня, м. в зах. Україні 403
Суздаль, м. в Росії 81, 133, 175, 177, 250
— Суздальське князівство 154, 161, 199, 200
— Суздальщина 81, 154, 170, 176-178, 187, 188, 190, 191
Сукмар, м. в Угорщині 454
Сула, р., притока Дніпра 42, 67, 68, 73, 112, 166, 375, 456, 462
Сумська область 66
Сурож, старе місто, тепер Судак 78, 91, 467
Сутковиці, с. над р. Ушицею 459
Сухі Гобри, с. на Лубенщині 41
Сушківці, с. на Поділлі 49, 352, 414
Сучава, м., стол. Молдавії 370, 451, 496, 497
Сучава, р. в Румунії 451
Схід, сторона світу 48, 73, 91, 98, 109, 118, 369, 420, 469, 481, 484, 518
Східня Европа, 45, 48, 51, 54, 67, 73, 79, 80, 92, 94, 105, 106, 111, 114, 121, 162, 338, 415, 452, 518, 519
Східня Римська імперія, Візантія 90
Східня Україна 375
США, Америка 26, 28, 133, 513
Сян, р., притока р. Висли 112
Сянок, м. на Лемківщині 211, 223, 252, 356, 370, 373
— Сяніцька земля 373
— Сяніцьке підгірря 359
— Сяніччина 359

Т

Тавань, с. над Дніпром, укріплення 369
Таврія, давня назва Криму і сумежних повітів 61
Тамань, півострів між Озівським і Чорним Морем 56
Танаїс, м., гр. колонія в дельті Дону 56, 61
Тана, ґенуезька колонія в гирлі Дону 370
Тарент, давньогрецьке місто 51
Тарту, кол. Юр'єв, м. в Естонії 126
Твер, м. в Росії, тепер Калінін 322, 323, 330, 333
— Тверське князівство 314, 332, 334
Тегеран, стол. м. Персії 74
Теодосія або Феодосія, м. у Криму 8, 56, 60, 339
Теребовля, м. в зах. Україні 139, 144, 166, 207
Терехтемирів, старе місто на Запоріжжі 363, 442, 486
Тернопіль, м. в зах. Україні 344, 373
— Тернопільщина 55
Терпіння, с. на Мелітопольщині 46
Тесалія, земля в Греції 51
Тетерів, р. притока Дніпра 45, 67, 70, 202, 203
Тиса, р. на Закарпатті 69, 454
Тиха Сосна, р., притока Дону 361
Тіра, гр. колонія над Дністром 56, 61
Товарів, староруське місто 160
Токай, м. в Угорщині 454
Торжок, м. в Новгородщині 170
Торонто, м. в Канаді 25, 118, 119, 233, 484
Торопець, м. в Росії 334
Торунь, м. в Польщі 229, 370, 371, 384, 390
Торческ, староруське місто над р. Россю 159
Тракія, або Фракія, земля на Балканах 61
Трапезунд, тепер Трабзон, м. в Туреччині 440, 462
Треполь, м. над р. Стругною 159
Трипілля, с. біля Києва 49, 82
Трієр, м. в Німеччині 137, 259
Троки, м. в Литві 326, 350
— Трокське князівство 312
— Трокське староство, воєвідство 332, 391

Троя, старогрецьке місто 51, 406
Трубіж, р., притока Дніпра 68, 112, 456
Трубчевськ, м. в Росії 168, 310
Тула, м. в Росії 472
Туреччина, держава 232, 337, 339, 343, 363, 364, 369, 371, 420, 440, 444, 446, 451, 452, 454, 461, 518, 519
Туріно, м. в Італії 115
Туркестан, країна 183
Туров, м. на Білорусі 72, 123, 136, 139, 171, 218, 228, 231, 322, 328, 336
— Туровська земля 124
— Туровське князівство 78, 150
— Турово-Пинська земля 10, 171, 183
— Турово-Пинське князівство 145, 171
— Турово-Пинщина 133, 139, 147, 307, 313
Тушино, м. в Московщині 345
Тюрінгія, країна в Німеччині 184, 202
Тясмин, р., притока Дніпра 67, 456
Тягинка, с. над Дніпром 362, 364
Тьмуторокань, давньоруське місто на Тавані 124, 133, 134, 138, 140, 167, 189, 236, 240
— Тьмутороканська Русь 182
— Тьмутороканське князівство 71, 106, 240

У

Угорська гора, в Києві 93, 157
Угорська держава 125, 451, 453
Угорське урочище, в Києві 65, 157
Угорці, народ 402, 503
Угорщина, держава 55, 60, 61, 106, 112, 125, 128, 134, 136, 139, 140, 145, 148, 150, 164, 165, 175, 181, 191, 192, 194, 197-199, 203, 208, 210, 212-214, 231, 239, 254, 261, 309, 315, 316, 321, 325, 329, 343, 370, 371, 373, 454, 455
Угоч, м. на Закарпатті 454
— Угочська область 497
Угра, р. в Смоленщині 338
Удай, р., притока р. Сули 44, 375, 456
Уж, р., притока р. Прип'яті 70
Ужанщина, землі над р. Уж на Закарпатті 321
Ужгород, м. на Закарпатті 70, 343, 417
Україна, держава 5, 7-9, 11-20, 22-32, 39, 41-49, 51-58, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 72-76, 79-82, 89, 98, 99, 103, 105, 106, 110, 114, 117-119, 123, 126, 127, 130, 131, 137, 138, 140, 142-145, 147, 148, 150, 154-156, 162, 164-166, 172, 174-179, 181-185, 187-191, 193, 194, 199, 200, 204, 206, 212, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 225-227, 229-231, 233, 235-237, 239-242, 244, 247, 249, 250, 252-254, 258, 263, 265, 267, 269 305, 311, 312, 337-339, 343-346, 351, 352, 355, 356, 358, 359, 361-373, 376, 380-388, 390, 392, 395-397, 399, 401, 402, 404-406, 410, 414, 421, 422, 437, 439-441, 443-446, 449-452, 455-457, 462, 464-468, 472, 473, 479, 482, 485, 486, 489, 490, 495, 496, 499-504, 506, 508, 510-512, 514, 515, 517-521
Україна-Русь, держава 7-10, 28, 69, 87, 94-96, 98, 100, 103, 104, 108-112, 114, 117, 179, 182, 185, 188, 204, 214, 223, 225, 232, 237, 238, 242, 248, 250, 253-256, 262, 264, 265, 265, 267, 312, 445
Українська держава 9, 10, 12, 31, 66, 89, 90, 121, 122, 138, 144, 147, 151, 179, 183, 192, 197, 206, 214, 233, 253, 469
Український народ 16, 19, 26, 29-31, 41, 52, 53, 66, 70, 103, 133, 144, 421, 422, 443, 520, 521
Українські землі 10, 11, 15, 30, 41, 99, 192, 214, 306, 307, 311, 327, 343, 351, 406, 482
Українські степи 9
Українсько-руські землі 220
Уль, місце старих находок над Дніпром 51
Умань, м. на Черкащині 55
— Уманщина 344, 456
Унів, с. на Львівщині, тепер Міжгір'я 415, 496
Упсаля, м. в Швеції 74, 94
Урал, гори, межа Европи й Азії 44, 54
УРСР, Українська Радянська Соціялістична Республіка 29, 31, 49, 55, 518
Усатово, с. на Київщині 51
Усерд, р., притока Дону, тепер Осердь 361, 465
Утка, р., притока р. Горині 64
Уфа, м., стол. Башкирії 8, 29, 365
Учанська область, земля на Закарпатті 497
Ушиця, р., притока Дністра 165

Ф

Фанагорія, м., гр. колонія на Тамані 56, 60, 71
Фастів, м. на Київщині 44, 386
Фергань, земля в Узбекії і Кіргізії 64
Феррара, м. в Італії 329
Філядельфія, м. в США 65, 92, 103, 110, 111, 117, 118, 124, 141, 142, 153, 325, 387, 444, 451
Фінляндія, держава 41
— Фінські землі, країни 44, 64, 73, 126
Флоренція, м. в Італії 329
Фляндрія, земля в зах. Європі 368, 370
Франкське королівство 63
Франкфурт, м. в Німеччині 373
Франція, держава 28, 44, 45, 61, 80, 95, 122, 128, 129, 140, 168, 183, 189, 221, 230, 232, 253, 345, 368-370, 447
Фюрт, м. в Німеччині 53

Х

Халеп'я, с. на Одещині 49
Харків, м. на Слобожанщині 5, 8, 17, 21, 22, 25, 107
— Харківщина 61
Херсонес, гр. колонія на Криму 56, 57, 115, 239
Херсонщина, землі на півдні України 55
Хеттія, країна в Малій Азії 52
Хінгулус, р., стара назва р. Інгулець 65
Хліпень, м. в Росії 333
Хмелів, с. на Сумщині 451
Хмельник, с. у Вінниччині, (тепер Хмільник) 362, 396
Хмельниччина 375, 459, 463
Хмільне, кимер. городище 55
Хаварезм, країна, тепер. Туркестан 183
Хозарія, країна, держава 74
— Хазарська колонія в Києві 159
Хозарський каганат, держава 64, 66, 99, 105, 106, 114
Холм, стол. м. Холмщини 162, 203, 204, 206, 207, 214, 223, 229, 234, 250, 256, 259, 264, 267, 309, 352, 372, 380, 399, 467, 501
— Холмська земля 320, 354, 374, 458
— Холмщина 173, 196, 207, 213, 307, 308, 311, 327, 343, 347, 368, 493
Хопр, р., тепер Хопер, притока р. Дону 41
Хорватія, держава на Балканах 147, 184
Хорватія, Біла — земля на півн. від Карпат 111
Хоревиця, гора в Києві 78
Хортиця, остр. на Дніпрі 362
Хотин, м. на Чернівеччині 344, 370, 451, 452, 474, 519, 523
Хрищатицьке провалля, яр під Києвом 157
Хуст, м. на Закарпатті 453

Ц

Царгород, стол. м. Візантії, теп. Істамбул 78, 81, 89-93, 96, 97, 99, 103, 104, 121, 159, 189, 219, 234, 235, 237, 253, 321, 322, 328, 329, 377, 446, 493
Цецина, гора в Чернівеччині 451
Цецора, с. в Румунії б. м. Яси 444, 452, 473, 479,

Ч

Чарторийськ, м. над р. Стир 145
Червень, м. білих хорватів 72, 111, 112, 174, 207, 221
— Червенська земля 195
— Червенські міста 111, 124, 133, 174
Черкаси, м. над Дніпром 320, 361, 362
— Черкаське староство 362, 450
Чернеча гора, манастир на Закарпатті 454, 497
Чернігів, м. сіверян над р. Десною 22, 25, 72, 73, 109, 124, 130, 133, 134, 137-140, 142, 143, 149, 157, 167-169, 172, 189, 218, 222, 223, 231, 236, 241, 247, 250, 256-260, 263, 265, 310, 314, 330, 333, 334, 513
— Чернігівська земля 10, 166, 169
— Чернігівська область, губернія 344, 377
— Чернігівське воєвідство 351
— Чернігівське князівство 166, 167, 172
— Чернігівщина 41, 43, 48, 49, 59, 69, 72, 138, 144, 172, 184, 190, 191, 225, 226, 240, 310, 322, 337, 338, 345, 353, 410, 456

— Чернігово-Сіверщина 310, 346
Черняхів, с. на Київщині 66
Четвертня, с. на Білорусі 503
Чехія, держава, країна 44, 45, 106, 109, 111, 112, 114, 134, 136, 143, 185, 199, 200, 201 208, 228, 231, 232, 245, 370, 384, 454
Чигиринське староство, сотництво 344, 450
Чорна Русь, землі на Білорусі 202, 207, 306
Чорне Море 49, 50, 56, 63, 67, 74, 78, 79, 90, 99, 112, 126, 163, 175, 182, 367, 369, 370, 440, 442, 445, 446, 448, 449, 451, 461
Чорнобильщина, земля над р. Прип'ятю 468
Чорногород, лит. фортеця над Дніпром 317, 370
Чорноморські береги, побережжя 69, 71, 373
Чорноморські степи 61, 62, 66, 184
Чорномор'я 60, 64, 71, 317
Чуднів, м. на Житомирщині 364
Чугуєвське городище, м. на Харківщині 463
Чудське Озеро, оз. в Псковщині 126
Чулатів, с. в Новгород-Сіверщині 44

Ш

Шаргород, м. на Вінниччині 475
Шарукань (Осенів), м. половців над Сівер. Дінцем 189
Швайцарія, держава 45, 384, 414
Швеція, держава 74, 82, 94, 120, 128, 205, 232, 341, 345, 346, 447, 448, 469
Шеченов, м. в Польщі 229
Шипинська земля, терит. на Буковині 451
Широцьк, м. в Польщі 229
Шишаки, с. на Полтавщині 45
Шлеськ, терит. в Польщі 55, 184, 211
Шльонск, терит. в Польщі 367, 371-373, 414, 466
Шпеєр (Шпаєр), м. в Німеччині 259
Штаден, м. в Німеччині 136
Штірія, країна в Австрії 238
Штральзунд, м. в Прусії 370

Щ

Щекавиця, гора в Києві 78
Щербанівка, с. на Київщині 59
Щирець, м. на Львівщині 418

Ю

Южная Россия, Юг России 51, 59
Юр'ев, м. в Естонії, тепер Тарту 126
Юр'ев, старорусь. м. над р. Рось 126, 130, 144, 156, 159, 160
Ютляндія, півостр., земля в Данії і Німеччині 96

Я

Яреськи, с. на Полтавщині 45
Ярослав, кн. м. в зах. Україні 197, 222, 254, 367, 373, 380, 386, 399, 415, 501, 513
— Ярославське князівство 334
— Ярославщина 374
Ясольда, р. в Німанській Русі 306
Ясси, м. в Румунії 364, 370, 418, 451, 497
Ятвязькі землі, терен між рр. Німан і Нарев 306

ПОКАЖЧИК НАРОДІВ І ПЛЕМЕН

абхазці 421
авари 9, 39, 62, 63, 68, 77
алани 9, 39, 60-64, 68, 106
альбанці 452
анти 9, 39, 59, 62, 67-69, 71, 77
араби 73-75, 79, 89, 167, 223, 339

балтійці 48
баскаки 186
білі хорвати 67, 70, 72, 96, 111, 163, 452
білоозерці 220
білоруси 31, 70, 325, 332, 333
болгари 9, 39, 63, 64, 69, 90, 94, 97, 106, 114, 117-121, 129, 130
болгари волзькі 89, 112, 168, 176
болгари камські 89, 105
болоховці 188, 203
бужани 70-72
бурґунди 69

валінана, пелм'я Волині 77
вандали 69
варвари 90
варяги 13, 74, 75, 80, 81, 89, 90, 94, 95, 97, 107, 108, 113, 114, 123, 124, 126, 128, 221, 238, 249
великороси 18, 19
венеди 9, 67
венеціянці 155
вербіяни 71
весі 95, 133, 170, 175, 176
вестґоти (візеґоти) 61
вишгородці 159
вікінґи 94, 128, 219
вірмени 142, 158, 159, 223, 369, 370, 418, 420
волиняни 68, 70-72
володимирці 220
волохи 325-327, 329, 362, 406, 453, 464
в'ятичі 63, 64, 70, 78, 105, 110, 112, 133, 166, 167, 169

галичани 190
германські племена 61, 94
греки 56-58, 60, 74, 75, 78, 81, 96-99, 106, 107, 109, 114, 119, 121, 123, 126, 129, 130, 138, 140-143, 146, 155, 172, 219, 223, 233-235, 268, 369, 387, 397, 398, 421, 502
гуни 39, 61, 62, 69

ґенуезці 369
ґоти 9, 39, 61, 62, 69, 77

данці 94, 121, 158
деревляни 70-72, 78, 96, 98, 99, 101, 103, 107, 156, 270
дреговичі 70, 71, 171
дуліби 62, 63, 68, 70, 72, 77, 111, 163

естонці 99

жиди 222, 223, 230, 369, 370, 408, 420, 468
жмудь (жемгала, земгола) 305, 306, 312, 313, 318

золота орда 185, 186, 198, 204, 205, 208, 234, 314, 317, 337, 338

іонці (греки) 60
італійці 223, 269

кабардинці 421
кавказці 64, 183
кавказькі горяни 421
караїми 370
карели 30
касоги (черкеси) 106, 124, 183
кимерійці 9, 39, 55, 58, 59
кияни 113, 167
кони 30
корсь (куроні) 305
кривичі 70, 71, 93, 95, 96, 112, 162, 175
кримська орда 338

латинці 81, 158
латиняни 143, 329
латинники 143, 158
лезгіни 124

лензіяни 71
ливонський орден 327, 407
литовці (литва) 10, 30, 171, 173, 175, 202, 213, 272, 278, 305, 317, 325, 326, 332, 339, 412
лотиші 305
ляхи 70, 71, 78, 111, 124, 146, 180, 203, 375

мадяри 65, 90, 128, 454
мазовшани 125
малороси 70, 187
марійці (черкеси) 30
меря 94-96, 175, 176
мещера 94
молдавани 496
монголи 183-186
монголо-татари 30
моравці 63, 90, 155
мордва 176
мориски 368
москалі 474
мищеря 94
мурома 94, 95, 168, 175, 176, 220

німецькі лицарі 326, 327
німці 123, 124, 155, 158, 171, 203, 207, 209, 211, 213, 214, 222, 223, 231, 232, 238, 239, 305, 309, 313, 317, 325-327, 374, 401, 459, 464
новгородці 70, 124, 158, 169, 209, 220
норвежці 94
нормани 13, 80, 94, 95, 421

оботрити 150, 277
обри (або авари) 62
орди, кочові племена 126
орден 312, 318, 319, 321
осетини 61, 106
остґоти, остроґоти 61

переяславці 172, 178, 220
перси 339
печеніги 9, 39, 65, 80, 81, 99, 106, 112, 119, 124-126, 132, 156, 163, 172, 220, 221
печори 30
половці 81, 126, 135, 138, 140, 144-146, 149-156, 160, 167, 168, 172, 173, 177, 180-184, 187, 215, 219, 220-222, 225, 238, 247
половецька орда 184, 189
полочани 70, 93
полуняни (поляни) 78
поляки 30, 111, 124, 125, 147, 163, 173, 187, 211, 213, 222, 223, 238, 309, 311, 312, 326-329, 331, 340, 342, 344, 366, 370, 374-376, 398, 412, 418, 421, 439, 442, 446, 449, 450, 452, 455, 457-459, 461, 464, 473-475, 477, 484, 485, 500, 509
поляни 64, 70-72, 78, 79, 89, 113, 156, 166
пруси 305
пруський орден, хрестоносці 197, 325, 327, 407
радимичі 63, 64, 70, 78, 96, 110, 111, 113, 133, 166
ромеї (римляни) 115
росіяни 24, 29-31
ростовці 220
румуни 451, 453, 496, 497
руси, русичі 16, 68, 78-80, 90-93, 97, 176, 200, 203, 206, 229, 230
руси-українці 80
русини 211, 329, 332, 333, 374, 375, 418, 460, 502
русскі 77
рязанці 220
сармати 9, 39, 60, 67
сармато,аланці, кочовики 63, 156
серби 329
сіверяни 64, 70-72, 79, 96, 113, 166
скандинави 80, 81, 89, 121, 223
скити 9, 39, 55, 57-61, 81, 115
словаки 453
словени 70, 95, 96, 112, 175
слов'яни 9, 53, 59, 62, 63, 65, 67-71, 74, 77, 79-81, 108, 109, 113, 128, 129, 167, 175, 216, 230, 249
слов'яни південні 63
слов'яни східні 66-68, 78, 98, 230, 231
смоляни 113, 171
степняки, уходники 7
суздальці 156, 176-178, 220
сурожани, сурожці (купці) 209, 232, 370

татари 11, 31, 64, 74, 156, 183-189, 191, 197-211, 213, 214, 247, 251, 267, 269, 305, 310-312, 314, 317, 322, 325-327, 3331, 336-339, 342, 361-363, 365, 369, 377, 396, 406, 420, 452, 454, 461, 473, 518
татарська орда 184
татарські люди 310
татаро-монголи 206
тевтонський орден 199, 208, 210, 229, 305, 314, 316, 318, 319
тиверці 70, 71, 73, 96, 98, 163
торки (узи) 126, 135, 154, 159, 163, 172, 221

трипільці 59
турки 115, 328, 333, 338, 339, 361-365, 369, 444, 446, 452, 454, 474, 518
тюрки 61-65, 154
тюрко-монгол. кочовики 62
угри 9, 30, 65, 90, 106, 124, 146, 147, 163, 166, 176, 180 184, 194, 195, 197, 198, 211, 213, 231, 238, 309, 311, 375
угро-фіни 39
узи (торки) 126, 135
українці 9, 19, 31, 39, 53, 64, 66-72, 74, 75-77, 79, 89, 97, 109, 121, 128-130, 142, 144, 179- 187, 212, 219, 222, 228, 233, 234, 325, 332, 333, 361, 374-376, 381, 383, 384, 396, 397, 401, 412, 417, 420, 442, 452, 453, 455, 463, 464, 474, 475, 479, 486, 496, 497, 500, 503, 509, 520
українська людність, народність 188
український народ 16, 19, 24, 26, 29-31, 41, 52, 53, 66, 70, 103, 111, 133, 144, 188, 421, 422, 443, 520, 521
уличі 70-72, 96, 98

фіни 65, 80, 94, 108, 126, 168, 175
франки 121, 158
французи 455

хетти 64
хозари 9, 39, 64-66, 96, 98, 106, 115, 140, 158, 167, 223
хорвати 70
хрестоносці (пруські) 184, 197

черкеси 106, 124, 362
чернігівці 81, 113, 167, 168
чехи 63, 111, 114, 124, 146, 147, 230, 231
чорні клобуки 152, 154, 161, 188
чудь 95, 112, 126

шведи 80, 90, 93, 94, 310, 455
шкоти 149

югра 30

ям 126
яси (язиги) 61, 106, 124, 183
ятвяги 112, 114, 125, 202, 227, 305, 306

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пекуча потреба видати повний курс історії України для високих шкіл, з узглядненням найновіших наукових і джерельних дослідів існує віддавна. Особливої гостроти й актуальности набрала вона в Німеччині на початку 60-их років. Тоді то з боку української громадськости в Німецькій Федеративній Республіці пороблені були заходи, щоб у німецьких школах не викладали історії Східньої Европи однобічно, з яскравою русофільською тенденцією, що викликала часті конфлікти і протести з боку українських учнів та батьків. Загальновідомим було, що подібного характеру труднощі раз-у-раз викликали й в інших країнах поселення української еміґрації.

Тодішній голова Центрального Представництва Української Еміґрації в Німеччині, мґр Ярослав Бенцаль, інтервенював 1959 року у цій справі в німецьких крайових міністерствах освіти й отримав запевнення, що причиною зобов'язуючого, навчального пляну і змісту німецьких шкільних підручників є не русофільська тенденція, але незнання учителів цієї проблематики через брак праць наукового рівня з новішою інтерпретацією історії східньоевропейських народів. З німецького боку було тоді запропоновано, щоб українці пред'явили написані своїми істориками наукові праці німецькою мовою, які будуть рекомендовані як лектура для німецьких учителів середніх шкіл та, щоб подали українські пропозиції щодо спірних розділів у німецьких шкільних підручниках, а тоді редакція державного видавництва зможе, на їх основі, поробити стосовні виправлення для чергового видання шкільних підручників.

Здавалося, що найскоріше вдасться перевидати німецькою мовою котрийсь з давніших підручників української історії, доповнивши його даними з новішої історії. Після перегляду нечисленних праць на цю тему виявилося, що вони, на жаль, не тільки застарілі, але своїм характером і рівнем не відповідають сучасним вимогам. Залишилося звернутися із замовленням нового курсу історії України до наших істориків.

У розшуках за компетентним автором, що написав би потрібний курс історії України, ми довідалися від д-ра Михайла Зерова-Ореста, що вже існує рукопис курсу історії, написаний проф. д-р Наталією Полонською-Василенко. Він поручав цей курс як вартісну працю і пропонував най-

перше видати її українською мовою, а відтак, принаймні, в німецькому й англійському перекладах. Необхідність таких видань була очевидна, тимбільше, що багато українських учнів у чужинецьких середніх і високих школах — німецьких, англійських, американських, канадських, французьких та інших — вивчають ті мови і володіють ними. Подекуди україністику зараховують як чужомовний предмет до іспитів. Але, головне те, що чужомовні підручники історії України та історії української літератури допоможуть дорастаючим поколінням на чужині зберегти дух українського національного почуття і любови до нашого народу, а чужинцям уможливлять виробити собі об'єктивний погляд на історичні події нашого народу.

За порадою д-ра М. Зерова-Ореста, 18 липня 1960 р. між проф. д-р Н. Полонською-Василенко та «Українським Видавництвом» в Мюнхені й Видавництвом «Вісника ООЧСУ» в Нью-Йорку було підписано умову. Головніші точки цієї умови були такі: названі видавництва за домовленою оплатою набувають у Авторки на власність рукопис «Історії України», щоб видати її друком у першому накладі 3 тисячі примірників з правом першости її перевидання, а також з правом перекладів й видання її в німецькій, англійській та, можливо, в інших мовах. За видання книги чужою мовою Авторка отримує додатковий гонорар. Пані проф. д-р Н. Полонська-Василенко зобов'язалася передати відповідно приготовану першу частину «Історії України» до набору в друкарні в лютому 1961 р. Літературно-мовну редакцію видання за обопільним домовленням, Авторки й обох видавництв, погодився опрацювати д-р М. Зеров-Орест, найвидатніший тоді знавець й стиліст української мови на еміграції. Ми були упевнені, що завдяки його глибокій науково-літературній ерудиції, зможемо видати «Історію України», під кожним поглядом, на високому рівні.

Отож виглядало, що усі найконечніші справи, зв'язані з видавничо-фінансовим й редакційно-технічним процесом видання, позитивно розв'язані. Але, вже вкоротці заіснували непередбачені труднощі й перешкоди... Згадаємо тут тільки три, найважливіші.

Насамперед смерть мужа авторки, проф. Олександра Моргуна (1961 р.), відсунула на деякий час опрацювання машинопису праці. Відтак, передчасна смерть д-ра М. Зерова-Ореста (1963 р.), була для нас величезним ударом, який припинив редакційне опрацювання видання на повних 9 років. Третьою перешкодою було відступлення Видавництва «Вісника ООЧСУ» від співвидавання й фінансування книги. Таким чином весь тягар фінансування залишився за «Українським Видавництвом» в Мюнхені, яке на ту ціль не мало фондів, крім фінансових позичок.

На цьому місці нашим милим обов'язком є щиро подякувати «Дослідному Інститутові Студіюм» в Торонті, який склав на видання «Історії України» 3 тис. канад. долярів, чим значно уможливив появу книги.

Щойно в 1969 р. змогли ми налагодити редакційні справи видання: літературно-мовну редакцію погодився опрацювати Вячеслав Давиденко (Нью-Йорк), загальну редакцію книги перебрав Степан Ленкавський (Мюнхен), а опрацювання покажчиків — Роман Дебрицький (Мюнхен). Завдяки праці цих редакторів, випускаємо тепер в світ перший том «Історії України». Незабаром появиться другий том, який вже, майже, весь приготований до друку. Українське видання цього курсу є підставовим текстом для перекладів на чужі мови.

Наприкінці висловлюємо нашу радість, що вельмишановна пані проф. д-р Наталія Полонська-Василенко, на 88 році свого, подиву гідного трудящого життя, побачить свою мозольну працю надрукованою. Цього вона так бажала, уболіваючи з приводу різних перешкод й труднощів, яких доля нам не поскупила.

Мюнхен, 1 червня 1972 р.

За «Українське Видавництво»
інж. Петро Пашник

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ.
ПІДКРЕСЛЕНІ КНЯЖІ СТОЛИЦІ.
ЛИТВА
БІЛА РУСЬ
МОСКОВЩИНА
ПОЛЬЩА
ТУРІВСЬКЕ КН.
ВОЛИНСЬКЕ КН.
КИЇВСЬКЕ КН.
ЧЕРНИГІВСЬКЕ КН.
ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КН.
ГАЛИЦЬКЕ КН.
КАРПАТИ
УГОРЩИНА
КРИМ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
КАВКАЗ
Москва
Муром
Болгар
Смоленськ
Вильно
Минськ
Мосальськ
Козельськ
Вщиж
Брянськ
Стародуб
Новгород Сіверський
Курськ
Путивль
Вир
Гомель
Любеч
Чернигів
Десна
Прилуки
Київ
Лобче
Переяслав
Канів
Корсунь
Юріїв
Торчевськ
Володарів
Божський
Межибоже
Білгород
Вишгород
Звагель
Овруч
Мозир
Пинськ
Турів
Дубровниця
Іскоростень
Пересопниця
Луцьк
Дорогобуж
Шумськ
Ізяслав
Бересть
Дорогичин
Більськ
Угровськ
Холм
Червень
Володимир
Белз
Люблин
Краків
Ярослав
Львів
Санік
Перемишль
Звенигород
Теребовля
Галич
Ужгород
Мукачів
Коломия
Бакота
Каліне
Тиса
Берладь
Малий Галич
Дунай
Тіра
Дністер
Бог
Ольвія
Олеше
Дніпро
Пороги
Танаїс
Дін
Біла Вежа
Волга
Ітиль
Каспій
Тмуторокань
Теодозія
Корсунь
18
23
28
33
38
43
48
50